THE

PARÂŚARA-DHARMA-SAMHITÂ

OR

PARÁŚARA-SMRITI,

WITH

THE COMMENTARY

OF

SÂYANA-MÂDHAVÂCHÂRYA.

Edited with Various Readings, Critical Notes, Indexes, Appendices, &c.,

BY

PANDIT VÂMAN SÂSTRI ISLÂMPURKAR.
VOLUME III. PART I.

(500 Copies,)

Registered for Copyright under Act XXV. of 1867.

1911.

(All Rights Reserved.)

PRINTED AT THE BRITISH INDIA PRESS, AMALGAMATED WITH THE BOMBAY EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA, BOMBAY.

PREFATORY NOTE.

In presenting to the public the third volume, व्यवहाराध्याय or व्यवहाराध्याय, of the Parâśara-Dharma-Samhitâ, Part I., I have to offer a few preliminary remarks on the printed copy and MSS. procured by me personally and those received from friends in different parts of the country, which were consulted in the preparation of this Part. In all I have enven MSS. and one printed copy of Parâśara-Dharma-Samhitâ with me, and they may be divided into two classes: (i) The four which were used by me; (ii) the seven which I had to reject, as they were very defective all through, very carelessly written, and were of the least value. Those in the first class may be particularized as ollows:—

A. This is an excellent Devanâgarî MS., written on paper manufactured in Portugal, consisting of 268 pages (leaves), à 7 to 13 lines, à 21 to 25 aksharas, written Saka 1727 (A. D. 1805) at Kavalé and corrected throughout in ochre (सोनदाव) and white lead (सरेता), coloured ink substitutes. The special praiseworthy feature of this MS. is that it gives various readings together with the corresponding meaning, either in the margin or in the body of the leaf itself, evidently derived from the number of the MSS. and authorities consulted by the original writer. The genuineness of these readings is luckily enough on a satisfactory and sound basis, which helps

PREFATORY NOTE

to clear up the charge often and lightly laid against the old-time Indian Sanskritists, that they had not the genius or patience to trace variations in the readings of the texts they have laboriously preserved for posterity.

This valuable MS. was purchased for me by my friend and co-student, Ramkrishna Prabhakar Dhavalkar Shastri, the learned hereditary Purânika (प्राणिक) at the ancient Shrine of "Srî-Sântê Durgâ" of Kavalé or Kaivalyapūra (केन्द्रपूर) in Goa. The largest and predominating worshippers at this famous shrine come from the Sârasvata (Gauḍa) Brahman community of the Mahârâshṭra, who are to be found all over the Bbârata-varsha. This happy purchase, together with some more MSS., came from the valuable collection in the possession of Govare Bâwâ, a learned Pandit known for his vast knowledge and mastery over the Vedas and the Shastras. The colophon is as follows:—

इति श्रीमत् सायणमाधवाचार्यप्रणीतम् व्यवहारमाधवाख्यं प्रकरणं समाप्तम्। गोपाळ गाडगीळ इत्यनेन लिखित्वा । श्रीमत्कैवत्यरूप गोनेबोवा गुरुचरण-राविंदयो समर्पितम्। शकै १७२७ श्रीः शुभंभवतु लेखकपाठकयोः।

B. This MS. was most kindly and liberally placed at my disposal by my friend, M. R. Ry. Vyenkata Swami, who had also obtained for me the MSS. for the first two volumes of this Part. As might be expected from its southern origin, this MS. is in Telugu characters on palm leaves, consisting of 198 leaves, à 2'-6" × 2", a 8 lines, a

50 to 54 aksharas, and is written by stencil, with the red and the black colouring substances introduced in the headings to the various chapters and the text respectively. The writer of this MS. has made an effort to elucidate in Telugu the technical words, giving their popular substitutes. The colophon is as follows:—

- लिखितिमिदं शालिवाहनशके विरूपक्ष क्षेत्रे अष्टसप्तत्यधिक षोडशशतमे वर्षे आषाढ कृष्ण दशम्यां श्रीमत व्यंकट रायरु ममयजमानस्य निदेशात् राज राजेश्वर शर्मणा धर्मवृद्धिर्भवतु शुभंभवतु श्रीः श्रीः
- C. This MS., which is written in the Jain style, has been purchased for me by Veda Shâstra Sampanna Narayan Shastri Parvanikar, Court Pandit to H.H. the Maharaja of Jayapur. This is defective in many parts and more or less mutilated throughout, with several omissions in the text, though tolerably correct. It has no date at the end.
- D. This MS. was kindly lent to me by the late lamented Raja Rajendralal Mitra, the eminent Oriental Scholar of Calcutta. It is written on country-made paper in the old Maithila (मैथिट) characters, consisting of 256 pages (leaves) à 16 lines, à 21 aksharas. This has some parts wanting, and a few mutilations, but is correct generally. It has no date at the end.
- E. This is a copy of Parâśara Dharma Saṃhitâ (पराशरभर्म-पंहिता) printed in the *Bibliotheca Indica* at Calcutta.
- 2. To begin with, this volume contains the Civil Law (ভ্যবহাৰ) of Parâśara, condensed in four verses only. This concise treatment of this important portion of Hindu

Law is not due to the absence of its development at the time. The Civil Law of the Smritis was, it seems, considerably modified, and Parâśara, to avoid further conflict, has wisely invested the verdicts of the learned in the current usages of the country with great authority by stating that questions of Civil Law be referred, for determination, to a Parishad or an assembly of the learned.

This gap in a detailed treatise on Law by Parâśara has been filled up by Mâdhavâchârya's commentary or rather an enlargement and amplification of the view expressed or propounded in the text—the four verses of Parâśara, which is given in extenso in the present volume. Mâdhava has quoted largely from मनु, याज्ञवह्नय, कात्यायन, बृद्दस्पति, प्रजापति, हारीत, वसिष्ठ, विष्णु, नारद, गौतम, &c.

Quotations from मनु, याज्ञवल्क्य and नारद are generally to be found in their known works. In rare instances quotations attributed to one of these three jurists cannot be traced in their works; but this may be probably due to occasional errors in citing the author's name. For instance, I refer to pp. 86 and 115. On the latter page there is an alleged quotation from मन, but it is not to be found in his known_ works. It is, however, to be found in Nârada in extenso, and yet it is quoted verbatim by Vijnaneśvara in his Mitâksharâ, who attributes it to कात्यायन. It is a common experience that identical thoughts and expressions are often found in the works of two distinguished writers in different parts of the country, where either of them could not possibly have heard or seen any writings of the other, and such coincidences are not rare in literature in different parts of the civilized world. It is, therefore, not quite

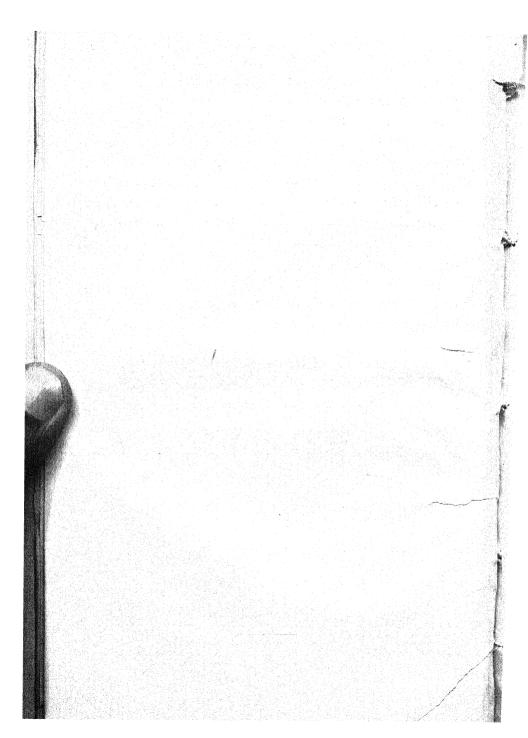
proper to definitely deny the authorship of the above quotation to Nârada (नारद) and attribute it to कात्यायन alone.

Again, there are several quotations attributed to कात्यायन and बृहस्पति, whose works have been made frequent use of by मायनाचार्य in this work, which are not to be found in any of the works, printed or in manuscript, of the two authors named, which I have been enabled to secure and consult. The authors, in fact, have not, as far as I know, treated Civil Law (ज्यवहार) in any of their known works.

As to गौतम, वसिष्ठ, विष्णु and हारीत, quotations from these can be ascertained well enough except in a few instances.

I have given Brihat-Parâśara-Samhitâ ('वृहत्पराश्चरसंहिता') as an Appendix to this Part. I reserve my remarks as to this work of Parâśara for some future occasion. The Table of Contents, the List of the Names of the Authors, Index to Quotations, &c., will be found in the second Part of this Volume.

VÂMAN ŚÂSTRI ISLÂMPURKAR. Girgaum, Bombay.

ॐ नमः श्रीगणेशाय ।

पराशरधर्मसंहिता।

व्यवहारकाण्डम्।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥ सी इं प्राप्य विवेकती थेपदवीमा चायती थे परं मज्जन्सज्जनतीर्थसंगनिपुणः सद्गत्ततीर्थं श्रयन् । लब्धामाकलयन् प्रभावलहरीं श्रीभारतीतीर्थतो विद्यातीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकण्ठमव्याहतम् ॥ २ ॥ सत्यैकव्रतपालको दिगुणधीरुयर्थी चतुर्वेदिता पन्चस्कन्धकृती षडन्वयदृढः सप्ताङ्कसर्वैसहः। अष्टव्येक्तिकलाधरी नवनिधिः पुष्यद्दशपत्ययः स्मानींब्रायधुरन्धेरो विजयेते श्रीबुक्कणक्ष्मापतिः ॥ ३ ॥ इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैब्यस्य मेधातिथिर धीम्यो धर्मसुतस्य वैन्यनृपतेः स्वौजा निमेगौतिमिः। प्रत्यग्दृष्टिररुन्धतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो यद्वतस्य विभोरभूत्कुलगुर्ह्मन्त्री तथा माधवः ॥ ४ ॥ प्रज्ञामूलमही विवेकसिलैंडेः सिक्ता बेलॉपिन्नका मन्त्रैः पञ्जविता विद्यालविर्देषा सन्ध्यादिभिः षद्भणैः ।

१. B. C. read अष्टन्यक्त of अष्टन्यक्ति . २. A. reads पुरन्धरो for धुरन्धरो. ३. A. B. C. read विजयता for विजयते. ४. D. reads पिन्नता for पिन्निका. २. A. has marginal reading तला for ट्रिया.

शक्त्या कोरिकता यशःसुरिभता सिद्धा समुद्यक्तला सम्प्राप्ता भुवि भाति नीतिलतिका सर्वोत्तरं माधवम् ॥५॥ श्रीमती जननी यस्य सेकीर्त्तिर्मायणः पिता । सायणो भोगनार्थश्च मनोबुद्धी सहोदरौ ॥ ६॥ यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी । भारदाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः ॥ ७॥

स माधवः सकलपुराणसंहिता-प्रवर्त्तकः स्मृतिसुषमापराद्यारः । परावरस्मृतजगदीहितासये पराद्यारस्मृतिविवृतौ प्रवर्तते ॥ ८॥

व्याख्याते आचार-प्रायश्चित्ते । अथ व्यवहारः प्रस्तूयते । यद्यप्यृणादानादीनामष्टाददापदानां व्यवहाराणां मध्ये कमपि व्यवहारं परादारो न व्युत्पादितवान् तथापि आचारकाण्डे चतुर्णां वर्णानां क्रमेण आचारान् ब्रुवन्

'क्षात्रियस्तु प्रजा रक्षन्,'

इत्यस्मिन्वचने क्षत्रियविद्योषस्य राज्ञ आचारविद्योषमेव-मवोचत्—

'क्षितिं धर्मेण पालयेत्'।

इति । तत्र क्षितिपार्लनं नाम क्षित्यादिश्रितासु प्रजासु दुष्टानां

१. A. B. C. read सुकीर्तः. २. C. reads लोकनाय° for भोगनाय° and D. reads 'बुद्धिस' originally, but it is corrected by red ink 'बुद्धी स'. ३. A. and B. read 'बु यथा, but B. has in correction 'सुषमा' instead of 'बु यथा; while C. स्मृतिसुखमा'. ४. A. B. D. read प्राचरस्मृति' for प्राचरस्मृत'. ५. C. reads 'पालनादित्यादि श्रुतास प्रजास दृष्टानांशिष्टी.'

शिक्षेया शिष्टोपद्रवपरिहारः । ऐतदर्थ एव हि जगदीश्वरस्य राम-कृष्णादिक्षत्रियावतारः । तच गीतासु भगवता विस्पष्टम-भिहितम्—

'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत। अभ्यत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे '॥ (भ. गी. ४. ६-७)

इति । यथा महतां रावणादीनां शिक्षाये रामाद्यवतारस्तथा क्षुद्राणां चोरादीनां शिक्षाये राजावतार इति द्रष्टव्यम् । अत-एवे मनुः-

'अराजके हि लोके अस्मन् सर्वतो विद्वते भयात् । रक्षार्थमस्य लोकस्य राजानमस् जत्ममुः ॥ चन्द्रां-अनिल-यमा-अर्काणामग्नेश्व वरुणस्य च । इन्द्र-वित्ते द्यायोश्वेव मात्रा निर्हत्य द्याश्वतीः ॥ यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः । तस्मादिभभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा॥ तपत्यादित्यवचैव चक्षूंषि च मनांसि च । न चैनं भुवि दाक्षोति कश्चिदण्यभिवीक्षितुम् ॥ सोअग्नर्भवति वायुश्व सोअर्कः सोमः स धर्मराद् । स कुवेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥

१. D. reads निमहः शिष्टोपद्रवपश्हिरश्च. २. D. reads एत्दर्धनैव for एत्दर्थ एव. ३. C. adds आह after एव. ४. C. and D. read सर्वस्य for लोकस्य. A. also in marginal reading and B. in correction read सर्वस्य for the same. २. B. originally reads इन्द्रा° for चन्द्रा°. ६. D. reads आहरब for निर्हर्स. ७. D. reads एवं for एनं. ८. D. reads एवं for एनं.

बालोशि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नरेरूपेण तिष्ठति ॥
एकमेव दहत्यिमिर्नरं दुरेपसर्पिणम् ।
कुलं दहति राजािमः सपगु-द्रव्यसंचयम् ॥
कार्य चावेक्ष्य शक्तिं च देश-काली च तत्वतः ।
कुरुते धर्मसिङ्चर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः'॥

(म. स्मृ. ७. ३-१०)

इति । एतच सर्वमाचारकाँ ण्डें अस्माभिः राजधर्मान् व्याचक्षमाणैः प्रपञ्चितम् । बृहस्पतिस्तु विद्योषतः ऋणादानादिव्यं वहार-विचारमेव राजीत्पत्तिप्रयोजनमभिष्रेत्य तद्विचारक्षमत्वमुपपाद-यितुमिन्द्राद्यात्मकत्वं राज्ञ उदाजहार—

'गुणधेर्मानतो राज्ञः कथयाम्यनुपूर्वज्ञः । धनिकार्णकसन्दिग्धे प्रतिभू-लेख्य-साक्षिणः ॥ विचारयति यः सम्यक् तस्योत्पर्त्ति निबोधत । सोमा-अन्यकी-अनिलेन्द्राणां विचाप्यत्योर्यमस्य च ॥ तेजोमात्रां समुद्धृत्य राज्ञो मूर्तिर्हि निर्मिता । तस्य सर्वाणि भूतानि चराणि स्थावराणि च ॥ भयाद्रोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चलन्ति च ।

३. B. reads ६नन्त[°] for नर्°. २. C. reads दुरव[°] for दुरुप[°]. ३. B. C. D. read सो[°] for चा.[°] ४. B. and D. add एव after [°]काण्डे. ५. C. reads [°]ध्यवहारमेव instead of [°]ध्यवहारविचारमेव. ६. B. and C. read गुणधर्ममतो; while D. reads गुणधर्मवतो for गणधर्मानतो. ७. C. and D. read [°]मात्रं for [°]मात्रां. ८. D. substitutes वि[°] for हि. ९. C. reads भोगस्य for भोगाय; while D. reads भूयो भोगाय for भयाद्गोगाय.

नाःशाजके कृषि-विणक्-कुसीदेपरिपालनम् ॥ तस्माद्वर्णाश्रमाणां तु नेताऽसौ निर्मितः पुरे। '।

इति । लोके हि राजा भूपो नृप इत्येते शब्दा एकार्थवाचित्वेन प्रयुज्यन्ते । तत्र राजशब्दो रूढः । भूप-नृपशब्दौ यौगि-की । भुवं पातीति भूपः । नृन् पातीति नृपः । तथा च राज्ञी भूपालकत्वं मनुष्यपालकत्वं च गुणः । तत्त्रयुक्तो धर्मो व्यवहार-विचारः । स च पूर्वमेवाभिहितः । किं तु वर्णाश्रमधर्मान्व्या-चक्षाणेन बृहस्पतिना राजन्यपि क्षत्रियत्वरूपवर्णप्रयुक्ती गृहस्थाश्रमप्रयुक्तश्च धर्मोजभिहितः । अतः परं भूपत्वगुणप्र-युक्तो व्यवहारविचारात्मको राजधर्मीभिधीयते । धनिको धनपदाता । ऋणिकस्तदीयस्य र्धनस्य गृहीता l तयोः सन्दिरिधर्विवादः । प्रतिभूस्तस्य प्रत्यर्पणं कारयिष्यामीति प-तिश्रुत्य तदीयस्य भारस्य वीढा । लेख्यं धनसंख्यावृद्धि-विशेषादियुक्तं पत्रम् । साक्षिण उत्तमा-ब्धमर्णयोः सम्प्रतिपन्ना मध्यस्थाः । एतेषां प्रतिभैवादीनां त्रयाणां सन्दिग्धिन्यीयान्या-यवैर्तिताभ्यां सन्देहः । तस्मिन् सन्देहे सित यो राजा विचार-यितुं प्रभवति तस्योत्पत्तिरभिधीयत इत्यर्थः । यस्माद्राजा सो-मेन्द्रादिदेवतांशसम्भवत्वात् ऋणादानादीन् व्यवहारान् विचार-यितुं प्रभवति तस्मात्तानसौ विचारयेत् । तदाह याज्ञवल्क्यः-

२. D. reads °प्दा ° for °प्रि. ° २. D. reads सुरै: for पुरा. ३. D. does not add °रूप° after सन्नियस्व. ४. D. substitutes अर्थस्य for धनस्य. ६. A. and B. read संदिग्ध ° and C. संदिग्धे for संदिग्धः. ६. A. reads °भूत्वादीनां: while B. also originally reads the same, but in correction of the same and in marginal reading of A. C. °भुवादीनि. ७. A. and B. read °प्वातिनाम्यां. ๔. B. originally reads स्मणादि ° for स्मणादान°.

पराशरधमेसाहिता।

'व्यवहाराचृपः पर्श्येदिद्वाद्भिर्बाह्मणैः सह । धर्मज्ञास्त्रानुसारेण क्रोध-लोभविवर्जितः'।।

(या. स्मृ. २. १.)

इति । अत्र व्यवहारशब्दो रूढि-योगाभ्यांनिर्णयफलकर्माथ-प्रत्यार्थिविबोदमाचष्टे । तत्र रूढिः कात्यायनेन निरूपिता— 'प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये न्यायितस्तरे । साध्यमूलस्तु यो वादो व्यवहारः स उच्यते' ॥

इति। न्यायः शिष्टसम्प्रतिपन्नं लेकिकमाचरणं तस्य विस्तेरः 'देदं मदीयं धनमन्येनापहृतम्' 'तत् क्षेत्रधनादिकं एतस्य युक्तं नान्यस्य' इत्युपपत्तिपुरः सरो निर्णयः । तस्मिन्न्यायिवस्तरे विषयीभूते सित तत्प्रवर्त्तको प्रथ-प्रत्यि नो यो विवादः स व्यवहार उच्यते । ' मदीयं धनम न्येनापहृतं तत्पुनर्मया साधनीयम् ' इत्यर्थी यदुद्दिश्य प्रवर्तते तद्भनं साध्यम् । तर्च मूलं यस्य विवादस्य सो प्र्यं साध्यमूलः । अयं च कदा सम्पचत इत्यपे-क्षायामुक्तम्

' प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये न्यायविस्तरे' । इति ।

'सत्यं ब्रूयात्मियं ब्रूयान्न स्तेनः स्यान्न वार्धुषिः'।

इत्यादिविधि-निषेधावुपलभ्य विहितानुष्ठाने प्रतिषिद्धवर्जने चोत्पन्न उत्साहः प्रयत्नस्तेन साध्यो धर्मनामकः पदार्थी यदा

१. B. C. D. read अधिविवाइं instead of अधि-प्रत्ययिविवाइं. २. C. reads विस्तार: for विस्तर:. ३. This sentence is not in A. B. C.; ४. B. originally reads अन्येन, but in margin reads अनेन; while C. reads अनेनेन for अन्येन. ५. This sentence is not mentioned in C. ६. C. and D. read स for अयं. 9. This word is not mentioned in C.

विच्छिन्नो भवति तदानीमयं विवाद उपपद्यते । असति तु धर्मविच्छेदे नास्ति व्यवहारस्यावकादाः । अत एव नारदः—

'मनुः प्रजापितर्यस्मिन्काले राज्यमबूभुजत् । धर्मैकतानाः पुरुषास्तदाऽऽसन् सत्यवादिनः ॥ तदा न व्यवहारोऽभून्न देषो नापि मत्सरः । नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्तते'॥ (नाः स्मृः १. १-२.)

इति । बृहस्पतिस्तु द्वेष-लोभादिदुष्टस्यैव ब्येवहारकर्तृत्वमाह-'धर्मप्रधानाः पुरुषाः पूर्वमासन्नहिंसकाः ।

लोभ-द्वेषाभिभूतानां व्यवहारः प्रवर्त्तितः' ।। इति । तस्माद्दमें विच्छिन्ने सति साध्यमूलो न्यायनिर्णयफलो विवादो व्यवहारशब्देन रूढचाऽभिधीयते। हारीतोऽपि रूँढिम-भिन्नेत्याह—

'स्वधर्मस्य यथा प्राप्तिः परधर्मस्य वर्जनम् । न्यायेन क्रियते यत्तु व्यवहारः स उच्यते' ।। इति । व्यवहारदाब्दस्य यौगिकमर्थं कात्यायन आह-

'विनानार्थे व्यसन्देहे हरणं हार उच्यते । नानासन्देहहरणाद्यवहार इति स्मृतः' ॥

इति । व्यवहार इत्यत्र वि दाब्दो नानेत्यस्मित्रर्थे वर्त्तते । अव-दाब्दश्च सन्देहे वर्त्तते । तानेतानेचंविधानेकसंदेहहारिणी व्य-वहारानर्थादिगतराग-द्वेषवद्यात् प्राप्तान् राजा सम्यग्विचारयेत्।

१. C. reads उत्पद्धते for उपपद्धते. २. A. and B. had original reading नास्मिन्, but corrected form is नास्ति. ३. C. and D. read उपवहत्त्वं for ज्यवहारकहेत्वं. ४. B. originally reads प्रवर्तते, but corrected reads प्रवर्तितः; while D. reads प्रवर्तते for the same. ५. D. reads निरूढि for कृढि. ६. B. originally reads अर्थादि, but corrected reads अर्थादि; while D. reads अर्थादि instead of अर्थादि.

तदिचारश्च राज्ञो गुणधर्मरूप आचारः । अतएवाचारकाण्डे व्यवहाराणामन्तर्भावमभिषेत्य पराद्यारः पृथग्व्यवहारकाण्डम-कृत्वा 'क्षितिं धर्मेण पालयेत्,' इति सूचनमात्रं व्यवहाराणां कृतवान् । तानेतोन् सूचितान् व्यवहारान् वयं स्मृत्यन्तराणि तिन्नबन्धनानि चानुस्मृत्य यथाद्यक्ति निरूपयामः । तत्र पूर्वी-दाहताभ्यां रूढि-योगस्मृतिभ्यां व्यवहारस्वरूपं निरूपितम् ।

अथ तद्भेदा निरूप्यन्ते । तत्र सपणत्वाञ्पणत्वाभ्यां द्वैवि-ध्यमाह नारदः-

> 'सोत्तरोऽनुत्तरश्चेति स विज्ञेयो दिलक्षणः । सोत्तरोभ्यधिको यत्र विलेखापूर्वेकः पणः'* ॥ (ना. स्मृ. १. ४)

*अस्य व्याख्यनम् । व्यवहार इत्यनुवर्तते। व्यवहार एकः सोत्तरो अपरो अनुत्तर इति द्विलक्षणो ग्नेयः । सोत्तरलक्षणं चास्यैव श्लोकस्योत्तरार्धेन व्याख्यातम् । 'सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र विलेखापूर्वकः पण' इति । अत्र च व्यवहारस्य सोत्तरत्वे पणाधिक्यं केचिदपरिज्ञानादेव ब्रुवते । यत्किल लभ्यद्रव्यादधिकः पणो यत्र भवति स एव सोत्तर उच्यते । यत्पनर्लभ्यद्रव्यादधिकः पणो न भवति सोऽनुत्तर इति । तदिदमसमञ्जसं वचनम् । किंतर्द्धत्र मुनिनारदांतर्गतभावार्थोऽयमेवेध्वेवाक्षरेषु लक्ष्यः । यदेकं तावक्षभ्यद्रव्यं व्यवहारसंदेह एव स्थितं तिष्ठत्येव द्वितीयं पुनरिदं यदमर्षितो वादी प्रतिवादी वा एवंविधप्रभूतद्रव्यव्यवहारे अप शतद्वयमात्रं शतिकमात्रं वार्धशतमात्रमपि याविज्ञज्विभवानुसारेण द्रव्यमुपन्यस्यित स एवाभ्यधिकः पणो दरिद्रस्य । अतः पणाधिक्यमेतत् द्वितीयद्रव्योपन्यास एव द्रष्टव्यम् । न पुनरनवस्थाप्रसंगो द्रव्याधिक्यविषय इति ।

र. C. reads तानेव तेनैवाज for तानेतान; while D. तानेवाज. र. B. and A. originally °स्मृ°, but corrected it read °सृ°; while C. and D. read 'स्च्य for 'स्मृत्य. इ. B. had formerly 'पूर्वकः, but corrected became पूर्वतः; while C. and D. read 'पूर्वकः for 'पूर्वतः.

इति । 'अहं यदि पराजयेयं तदा द्यास्त्रपापिताइण्डद्रव्यादिध-कमेव द्रव्यं राज्ञे तुभ्यं च दास्यामि' इति पत्रं लिखित्वा यदिभ-भाषणं तदुत्तरं तेन सह वर्तत इति सोत्तरः । तद्रहितोऽनुत्तरः। पुनरि चतुष्पादोदिभिस्त्रयोददाभिः प्रकारैर्व्यवहारस्यावांतर-भेदान् स एव निर्दिश्य विवृणोति—

'चतुष्पोदश्चतुःस्थानश्चतुःसाधन एव च । चतुर्हितश्चतुर्व्यापी चतुष्कारी च कीर्तितः* ॥ (८)

तथाचोक्तमेवान्यैरिप च-

' वादी वा प्रतिवादी वा यः समर्थः स्वतारणे । द्रव्यं वित्तानुसारेण करोति स पणः स्मृतः' ॥

इति | अथवा किमन्येनायमभ्यधिकः पणदान्दः प्रदांसायामेव संबध्यते । यथा समस्तयुक्तव्यवहाराणां मध्ये स एवाभ्यधिको व्यवहारो यत्र 'विलेखापूर्वकः पण' इति यथोक्तम् । सोऽपि पणो यदि विलेखा-पूर्वको भवित तदा सोक्तरो व्यवहार उच्यते। अन्यथा पुनरनुक्तर एव । अस्य निगमः । लेखा लेखनम् । विद्योषेण लेखा विलेखा । तत्पूर्वकः पणः कर्त्तव्य इति । अत्रापि मुनिमावार्थो ऽयम् । यदि विलेखा लिखिनताक्षरिनबन्धपूर्वः पणो भवित तदासोक्तरो व्यवहारो ऽसौ । यदि पुनर्वा-क्र्मात्र एवानिबद्धाक्षरो मुक्तवचनैर्जालित एव न चाक्षरैनिर्बद्धतदा सपणः कृतोऽपि अकृतवत् द्रष्टव्यः । यतो ऽनक्षरैर्निर्बद्धपणो निर्णयकाले व्यभिचरत्येव इति ।। ४ ॥

* अत्रानेन श्लोकद्वयेनापि व्यवहारस्य संख्यापूर्वकः संज्ञासूत्रोपन्यास एव कृतः ॥ ८ ॥

१. B. originally had °दा°, but corrected it became °द्दा°; while C. and D. substitute °द्दा° for °दा.° २. In the word चतुष्पाद: C. and D. read चतुष्पाद for चतुष्पाद:.

तियोनिर्द्यभियोगश्च दिद्दोरी दिगतिस्तथा ।
अष्टाङ्गोश्टादयपँदः रातर्गाखस्तयैव च*॥(९)
धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजयासनम् ।
चतुष्पाद्यवहारोध्यमुत्तरः पूर्वबाधकः†॥ (१०)
§तत्र सत्ये स्थिती धर्मी व्यवहारस्तु साक्षिषु ।
चरित्रं तु स्वीकरणे राजाज्ञायां तु शासनम् ॥ (१९)

† एवं चतुष्पादो ऽयमभिहितो व्यवहारः। अस्य चैवंनिर्दिष्टचतुष्पादस्य चतुर्णामपि पादानां विवरणश्लोको ऽयमनुगत एव भवति ॥ ९० ॥

§ यदा धनिकर्णिकयोरेकान्तव्यवहारे अप परस्परं सत्याचलनं नास्ति तदा असी सत्यव्यवहार उच्यते | तास्मन् सत्यसंव्यवहारे साक्षात् धर्म एव स्थितो भवित | सच व्यवहार-चरित्र-राजशासनानामदत्तावका शस्व-रूपत्वेन स्वतो वर्तमानः धर्म एवोच्यते | व्यवहारस्तु साक्षिषु हित यदुक्तं तत्र धनिकर्णिकयोरेकतरदोषादिप सत्यधर्मचलनशङ्कोत्पत्ती संजातायां साक्षिप्रत्ययो यः संव्यवहारः प्रवर्तते स व्यवहार इत्युच्यते | सचोत्तर-पूर्वस्य बाधयोत्पन्नस्तेन पूर्वबाधक हित | यत् 'चरित्रं पुस्तकरणे' इत्युक्तं तचरित्रमिति पत्रक-भूज- चीरक-संपुटिकादिषु साक्षिस्वहस्तसुनिबद्धं कृत्वा यो व्यवहारः प्रवर्तते स चरित्रमित्युच्यते | स च पूर्ववाक्यात्'छक्तरः पूर्वबाधक' इति | यस्तु राज्ञा समावेदितो व्यवहारः स राजशासनायक्तः सर्वेषामप्येतेषामधिकः सर्वेक्तर्य | यत इत्युक्तम्—

'यामे दृष्टः पुरे याति पुरे दृष्टस्तु राजित । राज्ञा दृष्टः कुदृष्टो वा नास्ति पौनर्भवो विधिः'।।

इति । तदेवायं चतुर्विभागरूपत्वाचतुष्पादो व्यवहारः । तदा तदत्र ठोकसंव्यवहारः संव्यवहार इत्युच्यते । स च दिविधः प्रयोजनापेक्षया प्रवर्तितोऽपि देश कालवशात् ।। ११ ।।

^{*} सविस्तरार्थप्रतिपत्तिविवरणं वक्ष्यमाणमुपरितनश्लोकैः शास्त्रकार एव करिष्यति ॥ २ ॥

सामाद्युपायसाध्यस्वाचतुःसाधन उच्यते ।
चतुर्णामि वर्णानां रक्षणाच चतुर्हितः ।। (१२)
कर्तृनेथो साक्षिणश्च सभ्यान् राजानमेव च ।
व्याप्रोति पादशो यस्माचतुर्व्यापी ततः स्मृतः ।। (१३)
धर्मस्यार्थस्य यशसो लोकपेक्तेस्तथैव च ।
चतुर्णां करणादेष चतुष्कारी प्रकीर्तितः (१४)॥
कामात् क्रोधाच लोभाच त्रिभ्यो यस्मात् प्रवर्तते ।
त्रियोनिः कीर्त्यते तस्मात् त्रयमेतद्दिवादकृत्।। (१६)

*साम-भेदोपप्रदान-दण्डेश्वतुर्भिरिष साधनोपायेर्यथावसरप्रयुक्तैःसाध्यते तेन चतुःसाधन उक्तः । एवं चायमस्वितिप्रवृत्तधर्मा व्यवहारः चतुर्णामिष वर्णानामाश्रमाणां च रक्षणात्परिषालनाचतुर्हितो भव-तीति ।। १२ ।।

†स च यदा सुदृष्टो भवति ततश्चतुरो अयेतान्पादशो धर्मरूपेण व्याप्नोति। अथ कुदृष्टो भवति ततस्तानेव पापरुपेण व्याप्नोति इति चतुर्व्या-पीति ।। १३ ।।

‡ठोकपक्तिर्जनानुरागः। दोषं प्रसिद्धम् । एतेषां चतुर्णामपि करणात् चतुष्कारीति उच्यते ॥ ९४॥

१. D. reads कर्तार तत् for कर्तृनयो. २. C. reads सत्यात for सभ्यात्. ३. A. reads हैती: also B. the same, but corrected reads प्रकृत: ४. A. and B. read च नत्ते instead of प्रवर्तते. ५. A. reads देन. B. also originally reads देन, but corrected reads तस्मात् and तत्र; while C. reads दस्मात्, and D. reads द्यत्र.

इचिभयोगस्तु विज्ञेयः शंका-तत्वाभियोगतः। शंकाञ्सतां तु संसर्गात् तत्वं होढादिदर्शनात्॥ (२७) पक्षद्याभिसम्बेन्धात् द्विद्वीरः स उदाहतः। पूर्ववादस्तयोः पक्षः प्रतिवादस्तदुत्तरः।। (२८)

*तत्र द्विप्रकार एवाभियोगो भवति | एकः शंकाभियोगो द्वितीयस्तत्वाभियोगः | एतयोश्व द्वयोरिष रुक्षणमेकस्यैव श्लोकस्यार्धेनाभिहितम् | शंका
सदा असत्संसर्गादिति | असन्तो ये प्रसिद्धाश्वोरकर्मदृत्तयः | तथा वेदयाद्यूतव्यसनं चासत् एतेषु यस्य सदा अत्यासिक्तिर्दृश्यते तस्य गृहभेदज्ञस्योपरि नाष्टिकस्य पुरूषस्य महती शङ्का समुत्पद्यते | तेनार्थचरुनं तस्यासत्संगिनो नाष्टिकोअभियोगं यं ददाति स शंकाभियोग उच्यते |
यस्तु तत्वाभियोगः स होढादिद्शीनाद्ववि | स्वकीयं द्रव्यं यद्वष्टं
तद्कोढमुच्यते | तं दृष्ट्वा योअभियोगः परस्य दीयते स तत्वाभियोग
उच्यते | तत्र शंकाभियोगस्य देवकुरुं निर्णयस्थानम् | तत्वाभियोगस्य
राजकुरुमिति ॥ २७ ॥

† पूर्वपक्षरूपं प्रथमं द्वारं तेन द्वारेण व्यवहारः प्रविदाति | द्वितीयं द्वारं प्रतिपक्षस्थित उत्तरवादी यानि वदति तेन द्वारेण प्रविदातीति | १८ |

१ B. originally reads संबद्धों but corrected reads सम्बन्धांत्, while C. and D. read, संबन्धात् for संबद्धों. २. Only C. reads द्विवार: for द्विद्धार:. ३. In this whole line A. B. C. read पूर्वपाव and प्रतिपाव , respectively. २. B. originally reads स्तु थो, but corrected reads स्तयो:. २. B. before correction had स्तु उत्तर: but after स्तवत्तर:

भूतच्छलानुसारित्वात् द्विगतिः स उदाहतः ।
भूतं तत्वार्थसंयुक्तं प्रमादाभिहितं छलम् ॥ (२९)
राजा सत्पुरुषः सभ्याः शास्त्रं गणक-लेखकौ ।
हिरण्यमग्निरुदक्षमष्टाङ्गः स उदाहतः ॥ (१६)
‡ऋणादानं ह्युपनिधिः संभूयोत्थानमेव च ॥ (१६)

† तत्र राजपुरूषो दुष्टावकोटनाथै | तस्यानवसरे राजकीयचक्षुर्भृतो राज्ञा नियुक्तः प्रािंडवाकः पुरुषः। स उभयात्मकः सत्यश्च राजपुरुषश्च | तथा सभ्या उपरिवक्ष्यमाणलक्षणाः | तथा शास्त्रं मनु-नारदिवश्वरूपात्मकम्। सत्यासनं शतभेदव्यवहारदण्डिनियमसन्देहिविच्छेदकारकम् | तथा लेखकः स्थानप्रतिबद्धः | भाषोत्तरिक्रया जयपत्रादिलेखनोपयोगी | हिरण्यमिष्ठदकमिति एतान्यपि त्रीणि प्रत्यक्षदेवतास्वरूपाणि | इत्ये-तान्यष्टावप्यद्भानि यदा समायां संनिहितानि भवन्ति तदा दिव्यादिष्विप धर्मः साक्षादेव | तीर्थं सत्यासत्ययोर्विभक्ति परिस्कृटिकरोति ॥ १५ ॥

🗓 अथाष्टादरापदमुच्यते । तस्य 'ऋणादान' मित्यादि सूत्रम्।

एवं चैषामष्टादशञ्यवहारपदानां मध्ये यस्य यस्य पदस्य ये ये निरूपणीया व्यवहारभेदा मुनिना दृष्टास्तस्य तस्यैव ते ते संख्यापूर्वकाः संयोज्य संततप्रकरणस्थिता एव द्वात्रिंशन्मात्रा अपि सविस्तरमभिहिताः । एष सकलशास्त्रार्थसंयहः । तेषां च यथाक्रमस्थितिभेदसहितानामष्टा-दशव्यहारपदानामनुलग्ना एव निर्णया भविष्यन्ति । तेन व्यवहारभेदा अपि द्वात्रिंशदिभकशतप्रमाणाः । शाखोपशाखावस्थिताः संक्षेप-विस्तर-संख्योपलक्षिता इहापि लिख्यन्ते । तत्रतावत्संक्षेपसंख्येयम् ।

^{*} व्यवहारो यथा प्रवेशकाले द्विर्हारः तथा नियमनकाले अपि द्विर्गतिः | तत्र व्यवहारस्येका गतिर्धर्मन्यायतत्वभूतार्थनिर्णयेन भवति । द्वितीया प्रमादाभिहितनिर्णयेन भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

२. D. reads तत्वादि for तत्वार्ध. २. C. reads eतं for हितं in the word प्रमादाभिहितं.

वेतनस्यानपाकर्म तथैवास्वामिविक्रयः ॥ (१७) दत्तस्य पुनरादानमभुश्रूषाऽभ्युपेत्य च ॥ (१६) विकीयासंप्रदानं च क्रीत्वानुदाय एव च ॥ (१७)

इदानीमियमेव भेदसंख्या प्रत्येकतामुहिष्टव्यवहारपदशाखाभेदैः सवि-स्तरादिभिधीयते | तत्र ऋणादाने देयादेयादिभेदाः कृताः | ऋणभेदो धनभेद आपद्ब्राह्मणवृत्तः | प्रमाणभेदः | कुसीद-वार्धुषिकभेदौ | प्रतिभृभेदः | आधिभेदो लेख्यभेदः | असाक्षिभेदः | पूर्वोत्तरसाक्षिनियमः | षड्विवादपद-कसाक्षिनिन्दा | साक्षिप्रत्युद्धारः | कूटसाक्षिकम् | साक्ष्यधिश्रावणा | साक्षिबलाबलम् | लेख्यसाक्ष्यभावविधिः | घटविधिः | अग्निविधिः | उदक्षविधिः | विषविधिः | कोश्निविधः इति पंत्रविश्निति भेदमृणादानं भवेत् |

तथा औपनिधिके—न्यासः । औपनिधिकम् । याचितकम् । अन्वाहितकम् । शिल्पहस्तगतिमिति भेदाः षट् । संभूयसमुत्थाने—सामवायिकम् ।
ऋत्विग्याज्यम् । शौल्किकं चेति भेदत्रयम् । दत्ताप्रदानिके—देयमदेयं दत्तमदत्तं चेति भेदचतुष्टयम् । अशुश्रूषाभ्युपगमे—शुश्रूषाभेदः । अशुभकर्मभेदः । शिष्यवृत्तम् । अन्तेवासिवृत्तम् । अधिककर्मकृहृत्तम् । स्वामिप्रसादाद्दास्यविमोक्षञ्चति भेदा नव । वेतनस्यानपाकर्मणि—भृतकवेतनम् । गोपालादिकम् । पण्यस्त्रीशुल्कविधानम् । भाटकविकल्पञ्चति भेदचतुष्टयम् ।

अस्वामिविक्रये-अस्वामिविक्रयो निधिलामश्चेति भेदद्वयम् । विक्रि-यासंप्रदानमेकभेदम् । क्रीत्वानुदाये-कालभेदः । परिभुक्तवासोनियमः । धातुक्षयभेदः । तान्तवसंस्कारश्चेति भेदचतुष्टयम् । समयस्यानपाकर्मे-कभेदम् । तथा क्षेत्रजे-क्षेत्रवादो गृहवादः । उद्यानवादो निपानवादः । आयतनवादो मामवादश्चतुष्पथादिभूषणप्रतिषेधः । सेतुविधानं । खिल-विषयः सस्यरक्षा सस्यवृद्धिहेतुविधानम् ।

ैर. C. reads व for वा°. २. C reads विक्रिया: for विक्रय:. ३. B. originally reads कृत्वा, but corrected क्रीरवा.

समयस्यानपाकर्म विवादः क्षेत्रजस्तथा । स्त्रीपुंसयोश्च संबन्धो दायभागोऽथ साहसम् ॥ (९८) वाक्पारुष्यं तथैवोक्तं दण्डपारुष्यमेव च । चूतं प्रकीर्णकं चैवेत्यष्टाददापदः स्मृतः ॥ (९९) एषामेव प्रभेदोऽन्यो द्वाविदादधिकं दातम् । क्रियाभेदान्मनुष्याणां दातशाखो निगद्यते'॥ (२०) (ना. स्मृ. १. ८-२९)

स्नी-पुंसयोः संबन्धे — पुंस्त्वपरीक्षा | कन्यादानित्यमः | ऋत्विग्व्यतिक्रमदोषः | कन्यादानकालः | कन्यावरयोरदुष्टदूषणापराधः | विवाहविधिः | स्वैरिण्यादिविधानम् | अपत्यताविवेकः | संग्रहणविधानम् |
स्नीव्यतिक्रमदण्डः | गुरुतल्पलक्षणम् | पश्चादिगमनदोषः | पत्न्यमावेऽपत्यविधिः | जारजातविधानम् | नियुक्ता-अनियुक्तापरगमनविधिः |
दुष्टस्नी-पुरुषविधानम् | ग्रोषितमर्तृकानिणयः | संकेतलक्षणम् चेत्येवं
विदातिभेदाः |

दायभागे—रिक्थभागविवेकः | तद्भागनिरूपणा | अविभाज्यनियमः | स्त्रीधननिरूपणा | स्त्रिया अभावे स्त्रीधननिरूपणा | स्नातृद्रव्यविधिः | माता-पितृपुत्रविभागः | अज्ञातिपतृपुत्रिकादिविधिः | अनियुक्तिपत्रिविधानम् | दीर्धतीव्रामयादिपुत्रांदाविधिः | संदृष्टिपुत्रविभागः | प्रेतादिश्रातृद्रव्यल-व्यविधिः | कुटुम्बार्थे युक्तायासादिविधिः | विभागसंदेहनिर्णयः | पुत्रसं- ख्यानियमश्रेति भेदानामेकोनविद्यातिः |

साहसे — साहसरुक्षणम् । साहसदण्डविधानम् । आधिच्छरुस्तेयम् । क्षुद्रद्रव्यमध्यमोत्तमविधानम् । द्विविधतस्त्ररुक्षणम् । तस्त्ररस्य व्यव-कर्षणम् । भक्तावकाशदानादि । चौरविधिः । साहसस्तेयदण्डः । पदेन चौरान्वेषणविधिः । चौराभावे चौरादिद्रव्यापनयनं चेति द्वादश भेदाः ।

वाक्पारुष्ये—तद्भेदः । दण्डपारुष्ये तद्भेदः । उभयोर्दण्डलक्षणं चेति भेदत्रयम् । द्यूतसमाव्हयमेकभेदम् । प्रकीर्णके—राज्ञा स्वयं वर्णाश्रमपाल-नम् । राजोपवर्णनम् । राज-ब्राह्मणवृक्तिः । स्वद्रव्यदाने राज्ञोऽभ्यनुज्ञा । ब्राह्मणकर्मवृक्तिनिरूपणम् । अष्टमंगलकविधानमिति षड्भेदाः । एवमे-तेष्वष्टादशप्रधानव्यवहार् पदेष्वंतर्गतव्यवहार पदभेदाः । द्यात्रेशदिकदातं भवनतीत्यलं विस्तरेण ॥ १६-२० ॥

इति । ननु-भर्मादीनां पादत्वमयुक्तम् । प्रतिज्ञोत्तर-प्रमाण-निर्णयानां व्यवहारपादत्वात् । यतो याज्ञवल्क्यः प्रतिज्ञादीनि प्रकृत्याह-

'चतुष्पाद्वयवहारो^ऽयं ^{*} विवादेषूपदर्शितः' (या. स्मृ. २. ८.)

इति । बृहस्पतिरपि-

'पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयश्वोत्तरः स्मृतः । क्रियापादस्तृतीयस्तु चतुर्थो निर्णयः स्मृतः' ॥

इति । नायं दोषः । धर्मादीनां प्रकारान्तरेण पादत्वोपपत्तेः । योऽयं निर्णयाल्यश्चतुर्थः पादोऽभिहितः । स धर्मादिभिश्चतुर्भि-निष्पद्यते । तदाह बृहस्पतिः—

'धर्मेण व्यवहारेण चिरत्रेण नृपाज्ञया ।
चतुष्पकारोश्मिहितः संदिग्धेर्श्ये विनिर्णयः'॥
इति । तस्मान्निर्णयहेतुतया धर्मादीनां व्यवहारपादत्वं भविष्यति । तेषां च निर्णयहेतुत्वं कात्यायनेन प्रपञ्चितम्—
'दोषकारी तु कर्तृत्वं धनस्वामी स्वकं धनम् ।
विवादे प्राप्नुयाद्यत्र स धर्मेणैव निर्णयः'॥

इति । दोषकारी वाक्पारुष्यादिकारी । यस्मिन्विवादे व्यवहारे चरित्र -राजशासननैरपेक्ष्येण धर्माभिमुखः सन्नेधर्माद्गीतः स्वकी-

^{*} चतुष्पाचतुरंशकल्पनया वित्रादेषु ऋणादानादिषु उपवर्णितो दर्शित इत्यर्थः । भाषोत्तरिक्रया-साध्यसिद्धिरित्याख्याः चत्त्रारः पादाः । संप्र-तिपत्त्युत्तरे तु साधनानिर्देशात् भाषार्थस्यासाध्यत्वाच न साध्यसिद्धि-रुक्षणः पादोऽस्ति । अतः तत्र द्विपात्त्वमेव भवति ।

[ं] १. B. originally reads प्रकृत्यादीनि, but corrected reads प्रतिज्ञादीनि. २. D. reads सञ्ज्ञों° for सन्नधं°.

यं दोषकर्तृत्वं स्वयमेवांगीकरोति यत्र धनस्वामी व्यवहारादि-भयासमंतरेणाधर्माभिमुखाइनापहारिणः स्वकीयं धनं प्राप्तोति तत्र दोषकारिणो धर्माभिमुख्यमेव निर्णयहेतुः। व्यवहारस्य निर्णयहेतुत्वं स एवाह —

'स्मृतिशास्त्रं तु यत्किन्त्रित् प्रथितं धर्मसाधकैः ।
कार्याणां निर्णयोर्थे तु व्यवहारः स्मृतो हि सः'॥
इति।यत्र धर्मशास्त्रकुश्लैर्विद्वद्भिर्श्यप्रत्यिभारेग्रे निर्णयार्थं
धर्मशास्त्रं प्रख्यापितं भवति स निर्णयो व्यवहारजन्यः ।
चिरत्रजन्यं निर्णयमाह स एव——

'यद्यदाचर्यते येन धम्यं वाधम्यमेव वा ।
देशस्याचरणं नित्यं चरित्रं तद्धि कीर्तितम्'॥
इति।शास्त्रोक्तधर्मानपेतं धम्यं तद्विपरीतमधम्यम्। तदुभयं
देशाचारानुसरिण यत्र स्वीक्रियते तत्र चरित्रं निर्णयहेतुः
राजशासनस्य निर्णयहेतुतामाह स एव—

'न्यायर्गास्त्राविरोधेन देशदृष्टेस्तथैव च ।
यद्धर्मं स्थापयेद्राजा न्याय्यं तद्राजशासनम्'॥
इति । न्यायशास्त्रमिति व्यवहारप्रतिपादकस्मृतिशास्त्रम्। तस्य
च देशाचारस्याविरोधेन राजायमनुशास्ति स निर्णयो राजशासनजन्यः। यथोक्तानां धर्मादीनां चतुर्णां मध्ये पूर्वस्य पूर्वस्य
बाध्यत्वं उत्तरस्योत्तरस्य बाधकत्वं च बृहस्पतिना प्रपञ्चितम्

१. D. reads निर्णयादेतोः for निर्णयार्थे तु. २. C. and D. read निर्णयाय for निर्णयार्थे. ३. D. reads आचरते for आचर्यते. ४. C. and D. read वा° for चा°. ५. B. originally reads 'शास्त्र', but corrected 'शास्त्रा'. ६. B. originally reads न्यायं, but corrected न्याय्यं; while C. substitutes स्थाप्यं and याप्यं.

'शास्त्रं केवलमाश्रित्य क्रियते यत्र निर्णयः । व्यवहारः स विज्ञेयो धर्मस्तेनापि वेर्द्धते ॥ देशस्थित्याऽनुमानेन नैगमानुमतेन च । क्रियते निर्णयस्तत्र व्यवहारस्तु बैाध्यते ॥ विहाय चिरताचारं यत्र कुर्यात्पुनर्नृषः । निर्णयं सा तु राजाज्ञा चिरत्रं बाध्यते तया'॥

इति । चतुर्षु वर्णेषु यःकश्चिद्राजद्रोहं कृत्वा राज्ञा तर्जितः सन् अतिभीष्तया स्वापराधमङ्गीचकार तत्र समीपवर्तिनः साक्षिणो वर्णिवधं निवारयितुमिच्छन्तः सत्यमुझंच्य-

'तत्र साक्ष्यनृतं वंदेत्'

(म. स्मृ. १०. १३०.)

इत्येतादृशं शास्त्रमेवाश्चित्य तदीयमपराधं पर्यहार्षुः । तत्र व्यवहारेण धर्मो बाध्यते । केरलदेशादौ वेश्यागमने साक्षिभिरापादितेअप देशाचारवशान्नायं राज्ञा दण्डयते । तत्र चरित्रेण व्यवहारस्य बाधः। सत्यपि तादृशे देशाचारे त्वयवं न कर्नव्यमिति राजा चेदनुशास्ति तदा राजाज्ञया चरित्रस्य बाधः। य एते प्रोक्ता धर्मादयश्चत्वारः पादाः ते चतुर्षु सँभ्यादिषु प्रतिष्ठिताः। दोषकारी स्वयर्मनृताद्गीतोअप्यपराधोअस्तीति सत्यं

१. C. and D. read शास्त्रमेव स° for शास्त्र केवलम्. २. B. originally reads वर्द्धते, but corrected हीयते; while C. and D. read नीयते for वर्द्धते. ३. B. originally reads बाध्यते, but corrected कथ्यते; while C. and D. both read साध्यते for बाध्यते. ४. B. originally reads चुनतेनम् for पुनर्नृष:. ५. C. and D. read राज्ञो भीतः सन् for राज्ञा तिज्ञतः सन्. ६. A. has marginal reading ताहुशैतच व्यवहर्तव्यम्; while B. has original reading, the same, but corrected त्वयैतच व्यवहर्तव्यम्, ७. A. has marginal readings सत्या° and सामा° and B. has corrected readings सत्या° and सभ्या. ८. A. in marginal reading reads अपराधात; while B. originally reads अपराधात् and corrected अनुतात्.

ब्रुते । अतो धर्मस्य सत्ये अस्थानम् । प्रतिज्ञोत्तरयोः कृतयोः साक्षिणा यस्य पक्षोऽभ्युपगम्यते तस्य जयः । तेन व्यवहार-स्य साक्षिण्यवस्थानम् । कर्नाटकदेशे बलान्मातुलसुताविवाहो न दोषाय । केरलदेशे कन्याया ऋतुमतीत्वं न दोषायेत्येवमा-दिकस्तहेशेसमयः । तत्र तत्र पत्रादिशासने अविष्ठते । शिष्यत इति शासनम् । राजानुशासनेन प्रजानां वर्तनम् । तत्र राजाज्ञायां प्रतिष्ठितं साम-भेद-दान-दण्डेश्चतुर्भिदीषका-रिणो दोषेनिवारणाच्चतुःसाधनत्वम् ॥ चतुर्हितत्वं विस्पष्टम् । कर्त्रादिचतुष्टयव्यापित्वं मनुना स्पष्टीकृतम्

'पादो धर्मस्य कर्तारं पादो गच्छित साक्षिणम्। पादः सभासदः सर्वान्पादो राजानमृच्छिति'*॥ (म. स्मृ. ८. १८.)

'राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः । ु एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्दाते' इति ।

^{*} नचैषा मनीषा कर्तव्या अर्थिना प्रत्यिंधना वान्यतरस्य भूम्याद्यपि विद्यते स एव भूम्यपहारदोषभाग् भवति | वयं तु तदकारिणः किमिति दोषवंतः स्यामो ? यतस्तस्यायं चतुर्धा विभज्यते | अर्थवाद- श्रायम् | न ह्यन्यकृतस्यैनसोऽन्यत्र गमनमस्ति | तेषामपि मिथ्या- दर्शनिषेधादुत्पद्यते मिथ्यालम्बनम् | राज्ञः स्वयमपर्यतोऽप्यधि- कृतराजस्थानीयादिदोषात् दोषवत्त्वम् | यदि राजाधिकृतो मिथ्या- चिरतेन शापितः पराजितं दुष्टं न गृण्हीते न च पुनः सम्यङ्निर्णयं करोति ततः सोऽपि पापभाग्मवति | अधिकृतोपलक्षणार्थं वा राज- महणम् | यदा राजा स्वयं मिथ्या पर्यति तदा दुष्यति | यदा राजस्थानीयस्तदा तस्य दोषः | यदा पुर्नीनन्दाई एव निन्दाते तदा राजा भवत्यनेनाः अपापः | समासदोऽपि तस्मात् पापाद्विमुच्यन्ते | तत्सर्वमेवनः कर्तारमेवैकं प्रतिपद्यते | यथाह नारदः-

१. A. and B. originally read ताइसः, but A. has marginal reading ताइसः and B. has corrected the same. २. A. has marginal reading राजानुज्ञानुसार्ण and B. has corrected reading the same. ३. In A. this word दोषनिवारणात् is not found. ४. A. originally reads व्यापित्यं.

इति । जेतुर्नृपस्य वा धर्मा ऽर्थयेशो-लोकानुरागसंपादनाचतु-दकारित्वम् । त्रियोनित्वं स्पष्टम् । असतां कितव-स्तेनादीनां संसर्गं यःकरोति तस्मिन्नपि चौर्यादिशंका जायते।होढा अपहत-द्रव्यादिदर्शनं ति इद्धं वा तस्मादिभयोगो भवति । अर्थि-प्रत्यार्थ-नोर्यो पूर्वोत्तरपक्षो तो व्यवहारस्य प्रवर्तको तस्मात् दिद्धारत्वम् । द्रव्यसंख्यादिकं याथातथ्येनान्यथा वा राजादीनामग्रे यदा ब्रुते तदा तस्योभयस्योपिर व्यवहारः प्रवर्तते ततो द्विग-तित्वम् । अष्टाङ्गेषु स पुरुषो राजेत्येतदेकमङ्गम् । अतो-नास्ति नवत्वसंख्याप्रसक्तिः । ऋणादानादीनामष्टादशपदानां स्वरूपमुपरिष्टात्त्रतत्र विचारियदेयते । एतेषामष्टादशपदानां मध्येएकैकस्य पदस्यावांतरिक्रयाभेदादनंतभेदिभन्नत्वं शतर्थां-खत्वम् । एतानष्टादशपदानवांतरानन्तभेदिभन्नान्व्यवहारान्य-कारान्तरेण द्वेधा उपसंगुण्हाति कात्यायनः—

> 'दिर्पदे साध्यभेदात्तु पदाष्टादशतां गते । अष्टादशक्रियाभेदात् भिन्नान्यथ सहस्रधा' ॥

इति । द्विपदत्वं विदादयति बृहस्पतिः— 'द्विपदो व्यवहारस्याद्धन-हिंसासमुद्भवः । द्विसप्तकोऽर्थमूलस्तु हिंसामूलश्चतुर्विधः' ॥

र. A. has marginal reading शास्त्रयशों of or यशो and B. has correction. र. C. reads द्विमंतित्वम् for द्विगतित्वम्. ३. B. originally reads विचारित्यते, but corrected विचारित्यते, C. reads विवारित्यते, and D. विचारित्यते, but in corrected; while C. D. also read शास्त instead of शास्त and B. corrected; while C. D. also read शास्त instead of शास्त . ६. B. originally reads हे परे, but corrected दिपये; while C. and D. read र मती for दिपये. ७. A. has कि in margin, B. corrected. C. originally reads कि for orange.

इति । तदेतदुभयविधं स एव विवृणोति—

'कुसीद-निधि-देयाद्यं संभूयोत्थानमेव च

भृत्यदानमञ्जुश्रूषा भूवादोऽस्वामिविक्रयः ॥

क्रय-विक्रयानुश्रयः समयातिक्रमस्तथा ।

स्त्री-पुंसयोगः स्तेयं च देायभागो ऽक्षेदेवनम् ॥

एवं सम्यक् समुत्थानं पदानि च चतुर्दश ।

पुनरेव प्रभिन्नानि क्रियाभेदैरनेकथा ॥

पारुष्ये दे साहसं च परस्त्रीसंग्रहस्तथा ।

हिंसोद्भवपदान्येवं चत्वार्याह बृहस्पतिः' ॥

इति । जगति संभावितानशेषान्विवादानुकेष्वष्टादशसु स एवान्तर्भावयति –

'पदान्यष्टादशैतानि धर्मशास्त्रोदितानि तु । मूलं सर्वविवादानां ये विदुस्ते परीक्षकाः' ॥ इति । इति व्यवहारपरिच्छेदः ॥

अथ सभा निरूप्यते।

तत्र बृहस्पतिः-

'दुर्गमध्ये गृहं कुर्याज्ञलवृंक्षावृतं पृथक् । प्राक्दिशि पाङ्गुखीं तस्य लक्षण्यां कल्पयेत् सभाम् ॥

२. B. originally reads 'निश्च', but corrected 'निश्च' and 'निश्च'; while C. 'निश्च' and D. 'निश्च'. २. B. originally दार', corrected दान'; while C. reads दाद' for दाय'. ३. A. and B. originally read Su', but corrected read Su', C. and D. also substitute उच्च'. ४. B. has marginal reading प्रजापति: and B. corrected. ५. D. reads 'वृक्षान्तितं for 'वृक्षावृतं.

माल्य-धूपोसनीपेतां बीज-रत्नसमन्विताम् । प्रतिमा-लेख्य-देवैश्च युक्तामन्नाम्बुना तथा'॥ इति। गृहं राजगृहम्। तस्य प्राग्दिशि धर्माधिकरणभूता सभा। सा च वास्तुशास्त्रलक्षणोपेता कर्तव्या । तस्याः सभाया धर्मा-धिकरणत्वं कात्यायनो दर्शयति—

'धर्मशास्त्रविचारेण मूलग्रास्त्रेविवेचनम् । यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तत्' ॥ इति । मूलस्यावेदितार्थस्य सारासारविवेचनं तत्वनिष्कर्षः। तत्र प्रवेशेनं स एवाह—

'प्रांतरुत्थाय नृपितः शौचं कृत्वा समाहितः* । गुरुं ज्योतिर्विदं वैद्यान्देवान्विप्रान्पुरीहितान् ॥ यथाईमेतान्संपूज्य सुपुष्पामरणांबरैः । अभिवन्द्य च गुर्वादीन्सुमुखां पविशेत्सभाम्' ॥ इति।पविश्य चं विद्वद्भिर्मन्त्रिभिः सहकार्याण्यनुसन्दध्यात्। तदाह मनुः-

^{*} शौच — गुरू-ज्योतिर्विदादिपृजनं नित्यकृत्यत्वेन विहितम् । न पुन-र्व्यवहारदर्शननिमित्तम् । व्यवहारान् अदिदृक्षोरिप शौचादीनामवस्य-कर्तव्यत्वेनोक्तत्वात् ।

१. B. corrected reads °प्रा° for °धूपा°. २. A. in margin reads °सार° B. originally reads °सार°, but corrected °शास्त्र°. D. reads °धमें° for शास्त्र°. ३. С. reads प्रवेश for प्रवेशनं; whille D. substitutes प्रवेशनालं for प्रवेशनं. ३. A. and D. read the whole line thus प्रातहरथाय च नृषः कृत्वा नित्यं समाहितः। ९. A. has marginal reading समा°; while B. reads in correction समा° for पुरा°. ६. C. reads °भरणं नृषः; while D. reads °भरणे नृषः, ७. С. and D. read सुनुषान् for सुनुषा. ८. only D. substitutes तत्र for च.

'व्यवहारोन्दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः । मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चेव विनीतः प्रविद्योत् सभाम् ॥ तत्रासीनः स्थितो वाणि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् । विनीतवेषाभरणः पद्येत् कार्याणि कार्यिणौम् ॥ प्रत्यहं देदादृष्टिश्च द्यास्त्रदृष्टिश्च हेतुभिः । अष्टादद्यसु मार्गेषु निवद्धानि पृथक् पृथक्'॥ (म. स्मृ. ८. १-३)

इति । अथ विचारकालमाह कात्यायनः— 'दिवसस्याष्टमं भागं मुक्का कालत्रयं तुं यत् । स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः' ।। इति । दिवसं अष्टधाकृत्वा प्रथमं भागमग्निहोत्राद्यर्थं मुक्त्वा अनन्तरं भागत्रयं व्यवहारकालः। अत्र वर्ज्यास्तिथीराह संवर्तः— 'चतुर्दशी ह्यमावास्या पौर्णमासी तथा श्रमी । तिथिष्वासु न पश्येतु व्यवहारात्र नित्यशः' ।।

† सामान्यतः प्रतिक्षणं प्रत्यहं च प्राप्तस्य व्यवहारदर्शनस्य अपवादो-ज्यम् | दिवसस्याष्टमभागवर्जनं चतुर्दर्यादितिथिवर्जनमपि सित स-म्भवे द्रष्टव्यम् | दण्डपारुष्यादी तु तत्कालमेव व्यवहारा द्रष्टव्याः | यथाह कात्यायनः—

'साक्षि-लिङ्गादिनाशने साध्यनाशस्य सम्भवे | न कालनियमं पदयेत् व्यवहारस्य दर्शने' || इति |

१. C. reads व्यवर्दिह्झु: instead of व्यवहारान् दिह्झु: २. C. reads प्राविशेत् for प्रविशेत्. ३. B. originally reads कारिणाम्, but corrected कार्यिणाम्. ४. D. reads व्यवहारान् instead of निबद्धानि. ५. in C. and D. अथ is not found. ६. D. substitutes च for तु. ७. This word is only found in C. and D.

इति । येथेमुक्ता सभा तस्याश्वातुर्विध्यमाह बृहस्पतिः— 'प्रतिष्ठिताः प्रतिष्ठिता मुद्रितो शास्त्रितो तथा । चतुर्विधा सभा पोक्ता सभ्याश्वेव तथाविधाः ॥ प्रतिष्ठिता पुरे प्रामे चैलानामप्रतिष्ठिता । मुद्रिता ध्यक्षसंयुक्ता राजयुक्ता च शास्त्रिता' ॥ इति । राजगृहसमीपवर्तिनः सभास्थानान्मुख्यादन्यान्य-मुख्यानि स्थानान्याह भृगुः—

> 'दद्दा स्थानानि वादानां पञ्च चैवाब्रवीद्वृगुः । निर्णयं येन गच्छंति वाँदं प्राप्य च वादिनः ॥ आरण्यास्तु स्वकैः कुर्युः सोर्थिकाः साथिकैस्तथा । सैनिकाः सैनिकैरेव प्रामेङ्युभयवेँ।सिनः ॥ उभयानुमतं चैव गृेण्हन्ति स्थानमीप्सितम् । कुलिकाः सार्थमुख्याश्व पुर-प्रामनिवासिनः ॥ प्राम-पौरगणश्रेण्यश्वीतुर्विद्याश्व वेर्गिणः । कुलानि कुलिकाश्वैव नियुक्ता नृपैतिस्तथा'॥

१. A. has marginal reading एवं या; while B. originally reads एवं and corrected येथं. २. C. reads मुद्रिका for मुद्रिता. ३. B. originally reads द्यास्तिता, but correction is शास्त्रिता. ३. A. and C. originally read बला° and B. originally reads छला°, but corrected बला°. ९. A. and B. originally read शास्त्रिता; while corrected शास्त्रिताः ६. C. D. read विवादं for वादं. ७. च is not found in C. and D. ८. B. reads originally स्वस्तिकं, but corrected तु स्वकेः. ९. B. originally reads आधिकाः and corrected साधिकाः. १०. C. and D. read वासिनः for वासिनः. ११. C. reads मृण्हते; while D. मृहाते for मृण्हन्ति. १२. B. originally reads स्वानिनित्स्तम् and corrected स्थानमीत्स्तम्. १३. B. originally reads चात्रविद्याः, but corrected चात्रविद्याः; while D. reads चात्रविद्याः, १४. B. originally reads विवादः । instead of नृणतिस्तथाः

इति। स्वकैरारण्यकैः। ग्रेमिःशीत्यादिश्चां ये तु अरण्यादी ग्रामे च निवसन्ति ते ह्युभयवासिभिः ग्रामवासिभिः अरण्यवासि-भिर्वा निर्णयं कुर्युः । उभयव्यवहाराभिज्ञत्वात्तेषाम् । कुलिकाः कुलश्रेष्ठिनः । सार्थिनो ग्रामयात्रादौ मिलितो जनसङ्गः । मुख्या ग्रामण्यादयः । पुरं मुख्यं नगरम् । तस्मादर्वाचीनो ग्रामः । पुर-ग्रामनिवासिनां भेदः कुलिकादीनि पञ्च स्थानानि तानि चारण्य-कादिजनविशेषाणामेव । ग्रामाकारेणावस्थितजनविवादे समी-प्रामनिवासिभिर्निर्णयः । अर्थि-प्रत्यार्थनोरनुश्यानुमतं स्थानं कुलिक-सार्थमुख्य-पुरग्रामनिवासिनो गृँण्हते । ग्रामादीनि दश स्थानानि साधारणानि । ग्रामो ग्रामाकारेणावास्थितो जनः। पौरः पुरवासिनां समूहः । गणाः कुलानां समूहः । श्रेण्यः रजका-द्यष्टादश हीनजातयः । चातुर्विद्या आन्वीक्षिक्यादिविद्या-चतुष्टयोपेताः । वर्तिणो गणप्रभृतयः । तथा च कात्यायनः—

इति । तत्र आन्वीक्षिकी-श्रवणादनु पर्यालोचना प्रयोजनमस्याः । न्यायिविद्येत्यमरः । प्रत्यक्ष-परोक्षाभ्यामीक्षितस्य अर्थस्यानु पश्चात् ईक्षणं अन्वीक्षा । सा प्रयोजनं यस्याः सा आन्वीक्षिकी । इयं हि त्रयी वार्तादिविद्याचतुष्टयान्तर्गता आत्मिविज्ञानहेतुका धर्मार्थसंसाधिका । एतस्यां ये कुदालास्ते विद्याचतुष्टयेऽपि कुदाला एव । त एवात्र विव-क्षिताः । न केवलं तर्कदााखकुदालाः ।

^{*} विद्याचतुष्टयं कामन्दकीये प्रदर्शितम्—

^{&#}x27; आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिस्तयैव च । विद्याश्रतस्त्र एवता लोकसंस्थितिहेतवः '॥

१. This sentence is not found in A. B. and C. ३. This sentence is not found in A. B. and C. ३. C. and D. read सार्थों for साथिनो. ४. C. reads भारि कुर्वतो गणिताः for भानियासिनो गृण्हते, which is absurd; while D. reads गृह्यन्ते.

' गेणाः पाखण्डपूगाश्च व्राताश्च श्रेणयस्तथा । समूहस्थाश्च ये चान्ये वैर्णाख्या ये बृहस्पतिः' ॥

इति । आयुधधराणां समूहो वाँतः। कुलान्यर्थि-प्रत्यर्थिनोः सगात्राणि। कुलिकास्तत्र वृद्धा नियुक्ता अपि प्राङ्घिवाकसहिता-स्त्रयः सभ्याः नृपति-ब्राह्मणादिसहिताः। सभ्यानाह याज्ञवल्क्यः

'श्रुताध्ययनसंपन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः । राज्ञा सभासदः कार्या रिपी मित्रे च ये समाः' ।। (या. स्मृ. २. २.)

इति । तेषां संख्यामाह् बृहस्पतिः-

*' लोक-वेदाँङ्ग-धर्मजाः सप्त पञ्च त्रयो अपि वा।

*मनुरिप सभा प्रविदय व्यवहारान् पश्येदित्युक्त्वा सभाशब्दो लोके गृह-प्रासादविशेषेऽपि वर्तते—

'मयेन निर्मिता दिव्या सभा हेमपरिष्कृता' इत्यादिभारकोक्तेः कवित् पुरुषविद्योषसंघटिताअप सभा भवेदिति तिक्तरासार्थं सभाया लक्षणमाह—

> 'यस्मिन् देशे निषिदन्ति विमा वेदविदस्तयः । राज्ञश्वाधिकृतो विद्वान् ब्राद्मणस्तां सभां विद्वः'॥ (म. स्मृ. ८. १९.)

इत्युक्तवान् ।

२. A. in marginal reading, B. in correction and C. originally substitute मामस्थाश्च पुरस्थाश्च आञ्चाः for गणाः पायण्डपूगाश्च आञ्चाश्च, but D. reads the same as in original, A. only substituting आञ्चाः for आवाश्च. २. A. in marginal reading, and B. in correction; while C. and D. as usual read व्यशिष्याः for वर्णाख्याः ३. A. in margin. B. in correction, C. and D. as usual read व्यति for थे. ४. This sentence is dropped from C.; while D. substitutes जातम् for आतः. ६. B. and C. only mention आणि. ६. D. reads नृपतिश्वाद्यणादियाहितः for नृपति-आद्यणादियाहितः ७. A. in marginal reading; while B. in correction and C. and D. as usual read धर्मोद्ध-तस्व for विदादा-धर्मे .

येत्रोपविष्टा विपाःस्युः सा यज्ञसदृशी सभा'॥ इति । तत्र वज्यीन् स एवाह-

'देशाचारानभिज्ञा ये नास्तिकाः शास्त्रवर्जिताः । उन्मेत्त-लुब्ध-कुद्धाश्च न प्रष्टव्या विनिर्णिये'॥

इति । राज्ञः प्रतिनिधिमाह याज्ञवल्क्यः-

'अपर्यता कार्यवशाहधवहारान् नृपेण तु । सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधमेवित्' ॥ (या. स्मृ. २. ३)

इति । सोअप राजवन्सर्वकार्याणि विचारयेत् । तैदाह मनुः— 'यदा स्वयं न कुर्यातु नृपतिः कार्यदर्शनम् । तदा नियुंज्यादिद्वांसं बाह्मणं कार्यदर्शने ।। सोअस्य कार्याणि संपर्श्यत्सभ्येरेव त्रिभिर्वृतः । सभामेव प्रविद्यार्घ्यामासीनः स्थित एव वा' ।। (म. स्मृ. ८, ९-९०.)

इति । स च विचारको बाह्मणः पाङ्गिवाक* इत्युच्यते तदाह बृहस्पतिः-

*अर्थि-पत्यर्थिनी पृच्छतीति पाट् | तयोर्वचनं विरुद्धमविरुद्धं च सभ्यैः सह विविनक्ति विवेचयित वेति विवाकः | पाट् चासी विवाक-श्रेति पाद्विवाकः | उक्तं च—

> 'विवादानुगतं पृष्ट्वा ससभ्यस्तान् प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ प्राङ्किवाकस्ततो मतः' ॥ इति ।

२.A. has marginal reading য়াস্কৌ°; while B. has original and corrected B. reads নুলা°. २. A. has marginal reading लोकाण्याः; while B. has recorrected reading, C. and D. also read বিসাত্ত্যা: for বিসাঃ स्युः. ३. B. originally reads ত্তন্য-লুভ্জা and corrected °ऋ আ ; while D. reads ত্তন্য-লুভ্জা: ১. C. reads ত্ত্যা हिंद त्र त्र है. ५. B. originally reads স্বিত্যাংশ, but corrected স্বিত্যাত্বা ; while D. reads স্বিত্যাংশ।

'राजा कार्याणि संपद्येत्प्राङ्गिवाको व्यव दिजः ।

नयायांगान्यग्रतः कृत्वा सभ्यशास्त्रमते स्थितः ।।

बलेन चतुरद्गेण यतो रञ्जयते प्रजाः ।

दीष्यमानः स्ववपुषा तेन राजाभिधीयते ।।

विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च ।

प्रियपूर्व प्राग्वदति प्राङ्गिवाको ऽभिधीयते ।।

इति । नारदोऽपि—

'अष्टादशपदाभिज्ञः षञ्जदाष्टसहस्रवित् । आन्वीक्षिक्यादिकुश्चलः श्रुति-स्मृतिपरायणः ॥ विवादसंश्रितं धर्मं भृच्छिति प्रकृतं मतम् ॥ विवेचयति येस्तस्मात्पाङ्गिवाकस्तु संस्मृतः ॥ "यथा श्चल्यं भिषकायादुद्देश्येन्त्रयुक्तितः । भाङ्गिवाकस्तथा शन्यमुद्धरेद्वचवहारतः'॥ (१६)॥ (ना. स्मृ. ३. १६.)

^{*}यथा नष्टशाल्यमदृष्टमपि दुःखोद्धरणीयमपि भिषग्वैद्यः शस्त्रक्षियानिपुण इत्यर्थः | बहुपकारं शल्यतन्त्रप्रयोगयुक्तिभिः शल्यमुद्धरेत् |
एवमेव प्राद्विवाकः व्यवहारान्तर्गतं पापशाल्यं अनुपलक्ष्यमपि व्यवहारयुक्तिभिरुद्धरेदित्यभिप्रायः |

२. C. reads वाग्यवृति for प्राग्यवृति. २. A. has marginal reading यत्तस्मात्; while B. corrected reads यत्तस्यात्. ३. A. has marginal reading even for यंत्र'; while B. originally reads यस and corrected यन्त्र'.

इति । प्राङ्घिवाकस्य गुणाः स्मृत्यंतरे दर्शिताः—
'अकूरो मधुरः स्निग्धः क्रमायातो विचक्षणः ।

उत्साहवानलुब्धश्च वादे योज्यो नृषेण तु' ॥

इति । प्राड्विवाकस्यानुकल्प्येमाह कात्यायनः —

'ब्राह्मणो यत्र न स्यानु क्षत्रियं तत्र योजयेत् ।

वैद्यं वा धर्मदेशस्त्रत्तं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्' ॥

इति । बृहस्पतिरपि —

'यत्र विप्रो न विद्वान्स्यात्क्षत्रियं तत्र योजयेत्। वैदयं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्'॥

इति । तदवर्जने बाधमाह मनुः--

'जातिमात्रीपजीवी वा कामं स्याद्वाह्मणबुवः । धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु श्रूद्रः कथंचन ॥ (२०) यस्य श्रूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् । तस्य सीदित तद्राष्ट्रं पङ्को गौरिव पद्यतः ॥ (२१) द्विजान्विहाय यैः पद्येत्कार्याणि वृष्ठिः सह । तस्य पक्षुभ्यते राष्ट्रं बलं कोदाश्च नद्यति '॥ (म. स्मृ. ८. २०–२२)

इति । गणक-लेखकावपि कार्यावित्याह बृहस्पतिः—

१. B. C. and D. read अनुकल्प° for अनुकल्प्य°. २. A. has marginal reading °तरवज्ञं; while B. has original, but corrected reads °न्यायज्ञं. ३. C. and D. read ज्ञाह्मण हुव: instead of ज्ञाह्मण हुव:. ४. D. reads सम्पद्येत् for यह पद्येत्. ५. C. reads प्रशुभते for प्रशुभ्यते. ६. C. reads राष्ट्रे for राष्ट्रं.

' शब्दोभिधानतत्वज्ञी गणनाकुशली शुची । नानालिंपिज्ञी कर्तन्यौ राज्ञा गणक-लेखकी '।। इति । व्यासीअप--

'तिस्कन्धज्योतिषाभिज्ञं* स्फुटप्रत्ययकौरकम् । श्रुतार्ध्ययनसंपन्नं गणकं योजयेन्नपः ॥ स्फुटलेखं नियुद्धीत शाब्दं लाक्षणिकं श्विम् । स्पष्टाक्षरं जितक्रोधमलुब्धं सत्यवादिनम् '।।

इति । साध्यपाली अपि कर्तव्य इति नेनैवोक्तम्-

'साध्यपालस्तु कर्तव्यो राज्ञा साध्यस्य साधकः । क्रमायातो दृढः शूद्रः सभ्यानां च मते स्थितः '॥

*तत्रतावत् ज्योतिः शास्त्रस्य त्रयः स्कन्धाः | ते च गणितस्कन्धः जातकस्कन्धः, सिद्धान्तस्कन्धश्चेति त्रयः । तत्र गणितं द्विविधमुक्तं लीलावत्याम् । व्यक्तं पाटीगणितं अव्यक्तं बीजगणितमिति । जातक-स्कन्धे तु जातस्य शिशोः शुभाशुभचिन्ता । सिद्धान्तस्कन्धस्तु भास्क-राचार्यैः शिरोमणी पद्धितः । यथा-

' त्र्युट्यादिप्रलयान्तकालकलनामानप्रभेदः क्रमात् चारश्च दुसदां द्विधा च गणितं प्रश्नास्तथा सोत्तराः। भू-धिष्ण्यमहसंस्थितेश्व कथनं जन्मादि यत्रोच्यते सिद्धान्तः स उदाहृतोऽत्र गणितस्कन्धप्रबन्धे बुधैः' ॥ इति । एवं प्रकारकत्रिस्कन्धज्योतिषाभिज्ञो लेखकोऽत्र नियोक्तव्य इत्याशयः ।

१. A. has marginal reading राजा वि° for शब्दानि° and B. originally reads रাजा विं°, but corrected মাত্রাশি°. ২. B. originally reads °तिथिज्ञों, but corrected reads °लिपिज्ञों; while C. and D. read °क्षरज्ञो and °विधिज्ञो. ३. D. reads °कारणम् for °कारकम्. ४. A. has marginal reading सुतीर्थां for अताध्यं; while B. originally reads सुतीर्थाव्हान and corrected अताध्ययन .

इति । बृहस्पतिरपि---

'आकारणे रक्षणे च साक्ष्यार्थ-प्रतिवादिनाम् । सभ्याधीनः सत्यवादी कर्तव्यस्तु स पूरुषः'।। इति । राज्ञा कतिपंथैर्वणिग्भिरधिष्ठितं सदः कर्तव्यम् ।

तदाह कात्यायनः—

'कुल-शील-वयो-वृत्त-वित्तवद्भिरमत्सैरेः । वाणिग्भः स्यात्कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितम्'॥ इति । कुलभूतैर्वृन्दभूतैरित्यर्थः । तेषामुपयोगमाह स एव— 'श्रोतारो वणिजस्तत्र कर्तव्या न्यायंदर्शिनः'। इति । यथोक्तराजादियुक्तायाः सभाया दशाङ्गानि सप्रयो-जनान्याह बृहस्पतिः——

'नृपोऽधिकृतसभ्याश्च स्मृतिर्गणक-लेखकी ।
सेहेमाग्न्यम्बु-पुरुषाः साधनाङ्गानि वै दरा ॥
एतद्द्याङ्गकरणं यस्यामध्यास्य पार्थिवः ।
न्यायं पद्येत्कृतमतिः सा सभाश्वरसंमिता ॥
द्वाानामपि चेतेषां कर्म गोक्तं पृथकपृथक् ।
वंक्ताञ्च्यक्षो नृपः शास्ता सभ्याः कार्यपरीक्षकाः ॥
स्मृतिर्विनिर्णयं ब्रूते जयदानं धनं तथा ।
शापर्थांथीं हिरण्यामी जलं तृषित-लुब्धयोः ॥

१. D. reads °वृद्धेः for °वृत्त'. २. D. reads °वृत्तेने for °वृत्तिनः ३. A. B. C. read हमाग्न्यम्ब-स्वपुरुषाः for सहमाग्न्यम्ब-पुरुषाः. ४. B. originally reads वन्ताऽभ्यस्तो, but corrected वन्ताऽभ्यक्षो; while D. reads सभाध्यक्षो for वन्ताऽभ्यक्षो. ५. C. and D. read श्वप्यार्थे for श्वप्यार्थे. ६. B. originally reads °क्कुद्ध्योः, but corrected °लुक्ध्योः; while C. reads °सुक्ध्योः for the same.

गणको गणयेदेथे लिखेन्यायन्त्र लेखकः ।

प्रत्याधिसभ्यानयनं साक्षिणां च स पूरुषः ॥

वाग्दण्डश्चेव धिग्दण्डो विप्राधीनी तु तावुभी ।

अर्थदण्ड-वधावुक्ती राजायत्तावुभावि ॥

राज्ञा ये विदिताः सम्यक् कुल-श्रेणि-गणादयः ।

साहस-न्यायवर्ज्यानि कुर्युः कार्याणि ते नृणाम्'॥

इति । यथाविधिविचारे राज्ञः फलमाह कात्यायनः—

'सप्राद्विवाकः सामात्यः सब्राह्मण-पुरोहितः ।

ससभ्यः प्रेक्षको राज्ञा स्वर्गे तिष्ठति धर्मतः'॥

इति । वैपरीत्ये दोषमाह मनुः—

'अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्चेवाप्यदण्डयन् ।

अयशो महदाप्रोति नरकं चैव गच्छति'॥

(म. स्मृ. ८. १२८.)

इति । सभ्यानां फलमाह बृहस्पतिः—
'अज्ञानितिमरोपेतान् संदेहपटलान्वितान् ।
निरामयान्यः कुरुते शास्त्राञ्जनशलाकया ।।
इह कीर्ति राजपूजां लभते स्वर्गतिं च सः ।
लोभद्रेषादिकं त्यक्त्वा यः कुर्यात् कार्यनिर्णयम् ॥
शास्त्रोदितेन विधिना तस्य यज्ञफलं भवेत्' ।
इति । विपक्षे दोषमाह कात्यायनः—
'न्यायशास्त्रमतिक्रम्य सभ्यैर्यत्र विनिश्चितम् ।
तत्र धर्मो ह्यधर्मेण हतो हंति न संश्यः ॥

C. and D. read °त्थें for त्यें. २. A. has marginal reading °थिं° for °थी°; while B. had originally °िएं°, but corrected became °थी.°
 C. reads °गुरोत्यः for °गणात्यः.

अपन्यायप्रवृत्तं तु नोपेक्षेरन् सभासदः । उपेक्षमाणाः सनृपा नरकं यान्त्यधोमुखाः ॥ अन्यायेनापि तं यांतं येऽनुयांति सभासदः । तेऽपि तद्गागिनस्तस्माद्गोधनीयः स तैर्नृपः ॥ न्यायमार्गादपेतं तु ज्ञात्वा चित्तं महीपतेः । कोर्तव्यं तिथयं तत्र न सभ्यः किल्बिषी भवेत्'॥

इति । कार्यानिष्पत्ताविष यथाशास्त्रावादिनो नास्ति पत्य-वाय इति स एवाह—

'सभ्येनावइयकर्तव्यं धर्मार्थसहितं वचः । शृणोति यदि नो राजा स्यानु सभ्यस्ततोऽनघः'॥

इति । यदा तु राजा यथाशास्त्रं धर्मं श्रुत्वा दोषकारिणे पक्षपातं न करोति तदा निर्ध्पापा भवति । तदाह मनुः—

'राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः।
एनो गच्छति कर्तारं निन्दाही यत्र निन्दाते'॥
(म. स्मृ. ८. १९.)

इति । अन्यथावादिनः सभ्यस्य दण्डमाह नारदः— 'रागादज्ञानतो वापि यो लोभादन्यथा वदेत् । सभ्योऽसभ्यः स विज्ञेयस्तं पापं विनयेष्ट्रहाम्' ॥ इति । कात्यायनोऽपि —

१. A.in margin reads उपेक्षेत्र: and B. originally and corrected reads उपेक्षन्त; while C. D. उपेक्षं तत् for उपेक्षेरन. २. D. substitutes तु for उत्. ३. A. has marginal reading स्मतंत्र्यं; while B. has in correction and C. D. as usual read वक्तत्र्यं for कर्तत्र्यं. ४. C. reads न पातो for निज्यापो: ५. B. originally reads विद्यन्ते, but corrected निन्द्यते; while C. नेज्यन्ते for the same.

'स्नेहादज्ञानतो वापि लोभाद्या मोहतोअपि वा । तत्र सभ्योऽन्यथावादी देण्ड्योऽसभ्यः स्मृतो हि सः'।। इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'रागाञ्जोभाद्रयाद्वापि स्मृत्येपेतादिकारिणः । सभ्याः पृथक्पृथग्दण्ड्या विवादाह्निगुणं * दमेम् '।। (या. स्मृ. २. ४.)

इति । बृहस्पतिरपि--

अन्यायवादिनः सभ्यास्तथैवोक्कोचजीविनः । विश्वस्ते वञ्चकाश्चैव निर्वास्याः सर्व एव ते '॥ इति । कात्यायनः—

'राजा सर्वस्थेष्टे ब्राह्मणवर्ज्यम् '-

इति गौतमवचनात् न ब्राह्मणा अदण्ड्या इति मन्तव्यम् । तस्य प्रशं-सार्थत्वात् । यन्तु-

'षड्भिः परिहार्यो राज्ञा वध्यथा-ऽबन्ध्यथा-ऽदण्ड्यथा-ऽबहिःकार्य-था-ऽपरिवाद्यथाऽ-परिहार्यथ

इति तदिप 'स एष बहुशुतो भवति । लोक-वेद-वेदाङ्गवित् वाको बाक्योतिहासपुराणकुदालः तदपेक्षसाहृत्तिश्राष्टाचत्वारिंदात्संस्कारैः संस्कृतः विषु कर्मस्वभिरतः षट्छ वा समयाचारिकेष्वभिविनीतः'। इतिप्रतिपादितबहुशुतविषयम् । न ब्राह्मणमात्रविषयं इति ।

^{*}अत्र विज्ञानेश्वरः—विवादपराजयनिमित्ताहमाहिगुणं दमं दण्डचाः न पुनर्विवादास्पदीभृतात् द्रव्यात् । तथा सित स्त्रीसङ्ग्रहणादिषु दण्डाभाव-प्रसङ्गः। राग-लोभ-भयानामुपादानं रागादिष्वेव हिगुणो दमो नाज्ञान-मोहादिषु इति नियमार्थम् । न च-

१. C. and D. read सभ्यो दण्ड्यः for दण्ड्योऽसभ्यः. २. C. and D. read द्वेषाच् for लोभान्. ३. C. reads दमः for रमम्.

'अनिर्णिते तु यद्यर्थे सम्भाषेत रहोऽर्थना । प्राड्विवाकोऽथे दण्ड्यः स्यात्सभ्याश्चेव विशेषतः'।। इति । राजादीनां सभायामुपवेशनपकारमाह बृहस्पतिः—

'पूर्वामुखस्तूपविद्योद्राजा सभ्या उदङ्गुखाः । गणकः पश्चिमास्यस्तु लेखको दक्षिणामुखः' ॥ इति । सभोपविष्टौ नृपादयो यस्यांगानि तमङ्गिनं व्यवहारं पुरुषरूपेण परिकल्पयति स एव—

'एषां मूर्झा नृपोङ्गानां मुखं चाधिकृतः सैमृतः । बाहू सभ्याः स्मृतिर्हस्तौ जङ्गे गणक-लेखकौ ॥ हेमाग्न्यम्ब्वन्न-पुरुषाः पादौ च पुरुषस्य च'।

इति । या वृद्धराहित्यादिदेशपरहिता सा मुख्या सभा । तदुक्तं महाभारते—

> 'न सा सभा यत्र न संति वृद्धाः वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम्। नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति न तत्सत्यं यच्छैलेनानुविद्धम्'॥ (ना. स्मृ. रे. १८.)

इति । इति सभा निरूपणम् ।

२. D. reads अप for अथ. २. A. has marginal reading सभापविष्टा; while B. originally reads the same, but corrected सभोपविष्टाः. ३. D. reads कृतः for स्मृतः. ४. B. originally reads क्षपटेना°, but corrected बच्छलेना°. C. also reads as B.'s corrected form.

अथ व्यवहारदर्शनविधिर्निरूप्यते । तत्र प्रजापतिः – 'राजाअभिषेकसंयुक्तो ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः । धर्मासेनगतः पश्येद्यवहाराननुल्वणम्'।।

इति । नारदः-

'* तस्माद्धमीसनं प्राप्य राजा विगतमत्सरः । समःस्यात्सर्वभृतेषु विश्वद्वैवस्वतं व्रतम् ॥ (३४) (ना. स्मृ. १.३४.)

इति । विवस्वतत्रतमुक्तं बृहस्पतिना-

***** यस्मात्—

धर्मेणोद्धरतो राज्ञो व्यवहारान् कृतात्मनः। सम्भवन्ति गुणाः सर्वे सत्यं वन्हेरिवार्चिषः॥ (३२) धर्मश्रार्थश्र कीर्तिश्र लोकपिक्तरपप्रहः। प्रजाभ्यो बहुमानं च स्वर्गे स्थानं च शाश्वतम्॥

तस्मादेवंविधमहार्थलाभात् राजा विगतमत्सरो राग-हेषविवर्जितो वैवस्वतो यमो धर्मराजः तस्य व्रतं लोकानां स्वकर्मजातद्युभाद्युभ-फलदत्वं तिह्नभूतिवान् धारयन् धर्मासनं धर्माधिकरणं प्राप्य सर्वभूते-षु समः स्यादिति भावः।

ं 'वैवस्वतव्रतमुक्तं बृहस्पतिना' नास्तीदं A. संज्ञकपुस्त-कातिरिकेष्वादर्शपुस्तकेषु | नोपलभ्यते चाधस्तनं वाक्यं बृहस्पतिस्मृतौ | D. संज्ञकपुस्तके इदं वचनं यमवाक्यत्वेन दिशतम् । परं नोपलभ्यते यमस्मृतौ | तस्मादिदं बृहस्पतिवाक्यं यमवाक्यं वेति विचारयन्तु द्यथिय इत्यलमप्रसक्तेन ।

र. A. had marginal reading 'स्थान' and original reading 'नप' similarly B. has corrected reading 'शन' and original 'सन' C. also reads 'नप' for 'सन':

'यथा यमः पिय-देष्या प्राप्त काले नियच्छति । तथा राज्ञा नियंतव्याः प्रजास्तद्धि यमत्रतम्'॥

इति । यद्यवहारमितपादकं धर्मशास्त्रं यच तदन्तर्गतं द्रव्यदण्डादिरूपमर्थशास्त्रं तदुभयमि व्यवहारदर्शिना राज्ञाऽनुसरणीयम् । तदाह स एव—

'धर्मद्यास्त्रा-ऽर्थद्यास्त्राभ्यामविरोधेन पार्थिवः । समीक्षमाणो निषुणं व्यवहारगतिं नयेत्'*॥ (ना. स्मृ. १. ३७)

इति । धर्मशास्त्राणि पितामहेन दर्शितानि-

' वेदाः साङ्गास्तु चत्वारो मीमांसा स्मृतयस्तथा । एतानि धर्मशास्त्राणि पुँराणं न्यायदर्शनम्' ॥

इति । ननु-नधर्मशास्त्रांतर्गतमर्थशास्त्रम् । किंत्वन्यदेवं नीत्यात्मकम् । यत्तु भविष्यत्पुराणे दर्शितम्-

* कचित् धर्मशास्त्रोक्तं अर्थशास्त्रविरुद्धं भवित । कचित् पुनर्रथशा-स्त्रोक्तं धर्मशास्त्रविरुद्धं भवित । तयोरितरेतरतामाठोच्य यथा लोका-चारविरुद्धं न भवित तथा ससभ्योऽपि राजा व्यवहारगितं नयेत् निर्णयं-कुर्यादित्यर्थः ।

१. D. split the two words यथा यम:, and quotes them as author and reads the following thus:-प्रिय-द्वेट्यों समी ज्ञात्वा for यथा यम: प्रियद्वेट्यों २. A.has marginal reading; °वर्तिना for °दिशेना; while B. originally reads °दिशेना and corrected °वर्तिना. ३. D. reads निपुणो for निपुणं. ४. D. reads पौराणं न्यायविक्तमम् for पुराणं न्यायदर्शनम्. ५. A. in margin reads रीत्यात्मकम; while B. originally reads रीत्या and corrected नित्या. ६. D. reads भविट्यपुराणे, for भविट्यत्पुराणे.

'षाबुण्यस्य प्रयोगश्चोश्ययोगः कार्यगौरवात् । सामादीनामुपायानां योगो व्यास-समासतः ॥ अध्यक्षाणं च निक्षेपः कण्टकानां निरूपणम् । दृष्टार्थे संस्मृतिः प्रोक्ता ऋषिभिर्गरुडाग्रज'॥

इति । बाढम् अस्मिन्नप्यर्थशास्त्रे धर्मशास्त्राविरुद्धो योंऽद्याः स उपादेयः । इतरस्तु परित्याज्यः । तदाह नारदः-

> 'यत्र विप्रतिपत्तिःस्याद्धर्मज्ञास्त्राञ्थेज्ञास्त्रयोः । अर्थज्ञास्त्रोक्तमुत्सुज्य धर्मज्ञास्त्रोक्तमाचरेत्'*॥ (ना. स्मृ. १. ३९)

* धर्मज्ञास्त्रार्थज्ञास्त्रयोर्विरोधे धर्मज्ञास्त्रं बलवत् । धर्मज्ञास्त्रेऽपि एकस्याः स्मृतेः स्मृत्यन्तरेण विरोधे पुरस्तादुक्तयाज्ञवल्कयवचनेन व्यवहार-न्यायस्य बलवत्वम् । धर्मज्ञास्त्रोक्तमपि न सर्वे प्राह्मम् । यथा—

' अपुत्रां गुर्वनुज्ञातों देवरः पुत्रकाम्यया | सांपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात्' | इत्यादिना विहितो अपि नियोगी—

'नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः । अन्यस्मिन् हिं नियुद्धाना धर्मे हन्युः सनातनम् ॥ (६४) नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् । न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं क्वचित् ॥ (६५) अयं द्विजीर्ह विद्वद्भिः पद्युधर्मो विगर्हितः'। (६६)

(म. स्मृ. ९. ६४—६६)

इत्यादिवचनीर्नीषिद्धत्वात् [लोकव्यवहारे दिष्टिरनाटृतत्वाज्ञाचर-णीयम् । तथा—

१. D. reads °स्य for °आ°, २. C. reads च for सं°; while D. reads इयं° for सं.

इति । धर्मशास्त्रेयोर्दयोर्विरोधे न्यायेन निर्णेतव्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः-

> ' स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः ' (या. स्मृ. २. २१)

इति । व्यवहारतो वृद्धव्यवहारात् प्रसिद्धो न्यायो बलवान् । न्यायानाश्रयणे बाधमाह बृहस्पतिः—

' केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्णयः । युक्तिहीने विचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥ चोरोऽचौरः साध्वसाधुर्जायते व्यवहारतः । युक्ति विना विचारेण माण्डव्यश्रोरतां गतः ॥ असत्याः सत्यसदृशाः सत्याश्रासत्यसन्निभाः । दृईयंते आन्तिजनकास्तस्माद्युक्त्या विचारयेत्'॥

इति । न्यायस्य निर्णायकत्वमुपपादयति मनुः-

'यथानयत्यसृक्षेतिर्मृगस्य मृगयुः पदम् । नयेत्तथानुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥ (४४)

' नष्टेमृते प्रव्रजिते झीबे च पतिने पती | पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते' ||

इत्यादिवचनैः पुनरुद्वाहे विहिते जिप अन्यत्र निषेधदर्शनात् शिष्टेर-परिगृहीतत्वाच स्त्रीपुनरुद्वाहो वर्जनीय एव । एवं मातुलकन्यापरिणयः श्रुति—स्मृत्यादिभिर्निषिद्धो जिप शिष्टेरादृतत्वात् दाक्षिणात्यैः कर्तव्य एव भवति ।

१. D. reads धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः for धर्मशास्त्रयोद्देयोः. २. C. reads भासन्ते for दृश्यन्ते. ३. D. reads व्यक्तैः for व्यतैः.

बाह्यैर्विभावयेक्षिक्तैर्भावमन्तर्गतं नृणाम्। स्वरवर्णेगिताकारैश्रक्षुषश्रेष्टितेन च'॥ (२५) (म. स्मृ. ८. २५-४४.)

इति । याज्ञवल्क्याअप-

'असाक्षिक हते चिन्हेर्युक्तिभिश्वागमेन च । द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिन्हकृताद्भयात्'॥ (या. स्मृ. २, ३९)

इति । 'यत्तु पूर्वमुक्तं 'भूतछलानुसारित्वात् द्विगतिः' इति तत्र छलं हेर्यं भूतमुपदियम् । तदाह याज्ञवल्क्यः —

> ' छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेत्रृपः । भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः'॥ (या. स्मृ. २. १९.)

इति । निर्णये प्रमाणं साक्ष्यादिकम् । तदाह गौतमः – 'विप्रतिपत्तौ साक्षिनिमित्ता तस्य व्यवस्था'। (गौ. स्मृ. २७. १३)

इति । मनुरपि-

' प्रत्यहं देशदृष्टिश्व शास्त्रदृष्टिश्व हेतुभिः । अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक्पृथक्' ॥ (म. स्मृ. ८. ३.)

२. D. reads वाक्यै: for बाह्य:. २. B. originally reads धने, but corrected reads हते. ३. C. and D. read चिन्हें for चिन्हें:. ५. B. originally reads °तु for °चं °; while C. and D. do not read हेंचं भूतमुपादेंगं. ५. B. originally reads चलं, but corrected reads छलं. ६. C. reads निर्णायके for निर्णये. ७. D. reads निबन्धानि for निबद्धानि.

इति । देशाचारैः शास्त्रोक्तादिव्यादिभिश्वोष्टादशपदसंबंधीनि कार्याणि निर्णयेत् । तत्र देशाचारोऽनुकल्पः । तदाह कात्यायनः—

> 'तस्माच्छास्त्रानुसारेण राजा कार्याणि साधयेत्। वाक्याभावे तु सर्वेषां देशदृष्टमतं नयेत्'॥

इति । देशदृष्टस्य लक्षणमाह स एव-

' यस्य देशस्य यो धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः । श्रुति-स्मृत्यविरोधेन देशदृष्टः स उच्यते' ॥

इति । तत्त्वेद्शीयानां मिथो विवादे तँद्देशदृष्टेन निर्णयः । तदाह स एव-

'देश-पत्तन-गोष्ठेषु पुर-ग्रामेषु वादिनाम् । तेषां स्वसमयैर्धर्मः शास्त्रतोऽन्येषु तैः सह' ॥ इति । यत्र तद्देशीर्यानामितरैः सह विवादः । तत्र शास्त्रतो निर्णयो न तु देशदृष्टतः । लेख्यादिप्रमाणाभावे राजा स्वे-च्छया निर्णयेत् । तदाह स एव—

> ' लेख्यं यत्र न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिणः । न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः' ॥

इति । वणिगादिसमयेषु समयिभिरेव निर्णेतन्यम् । तदाह न्यासः ।

१. C. reads °ता° for °शा°. २. C. reads °दृष्टमनन्तयेत्; while D. reads °दृष्टम तन्नयेत् for °दृष्टमतं नयेत्. ३. C. reads प्रत्तः for प्रवृत्तः. ४. D. omits तत्. ५. B. originally substitutes °मार्गेषु for °प्रामेषु. ६. A. and B. read स्वसमये. ७. D. reads धर्म शास्त्रतो for धर्मः शास्त्रतो. ८. D. adds तत् to तद्देशीयानाम्. ९. A. and B. read शास्त्रे यो for शास्त्रतो.

' विणिक्शिं त्यि-प्रभृतिषु कृषि-रङ्गोपजीविषु । अशक्यो निर्णयो ह्यन्यैस्तेर्क्तरेव तु कारयेत्' ॥ गुरुः स्वामी कुँदुम्बी च पिता ज्येष्टः पितामहः । विवौदं नैव पर्ययुः स्वाधीने विषये नृणाम्'॥

इति । निर्णयकारिणामुत्तमाधमभावमाह नारदः-

' कुलानि श्रेणयश्चैव गणाश्चाधिकृतो नृषः ।
प्रतिष्ठा व्यवहाराणां सर्वेषामुत्तरोत्तरम्' ।।
इति । पितामहोऽपि— (ना. स्मृ. १. ७.)

' ग्रामे दृष्टः पुरे यायात् पुरे दृष्टस्तु राजनि । राज्ञादृष्टः कुर्दृष्टो वा नास्ति तस्य पुनर्भयम्' ॥

इति । राज्ञो नियममाह पितामहः-

' न रागेण न लोभेन न क्रोंधेन ग्रसेत्रृपः । परेरपार्थितानर्थान्न चापि स्वमनीषया' ॥

इति । अस्यापवादमाह स एव-

' छलानि वाऽपराधांश्च पदानि नृंपैतेस्तथा । स्वयमेव निगृण्हीयानृपस्त्रीवेदकैर्विना' ॥

इति । तत्र छलान्याह स एव-

पिथमद्भी कराक्षेपी प्राकारीपरि लङ्गकः । निपांनस्य विनाज्ञी च तथा चायतनस्य चे ॥ परिखापूरकश्चैव राजछिद्रप्रकाशकः । अन्तःपुरं वासगृहं भाण्डागारं महानसम् ॥ प्रविशल्यनियुक्ती ये। भीजनं च निरीक्षेते । विष्मूत्र-स्टेष्मघातानां क्षेष्ठकामी नृपायतः॥ पर्यद्वासनवन्धर्थाऽप्यग्रस्थाननिरोधकः । राज्ञोतिरिक्तवेष्थ श्ववृत्तःपविद्येतु यः ॥ यश्चापद्वारेण प्रविदेशदेशें वां तथेव च । शय्यासने पादुके च शयनासँनरोहणे ।। राजन्यासन्नशयने यस्तिष्टति समीपतः । राज्ञी विदिष्टसेवी चेंाप्यदत्तविहितासनः ॥ वस्त्राभरणयोधीव सुवर्णपरिधायकः । स्वयंत्राहेण ताम्बूलं गृहीत्वा भक्षयेतु यः॥ अनियुक्तपभाषी च नृपाक्री शक एव च । एकवासास्तथाभ्यक्ती मुक्तकेशोऽवेगुंठितः ॥

१. A. has marginal reading नृपालस्य; while B. originally reads नृपालस्य and corrected निपानस्य २. C. substitutes वा for च. ३. D. reads निरीक्षते. ४. B. originally reads वातानां, but corrected धातानां. ६. B. originally reads हेतृज्ञामः, but corrected क्षेमुकामः. ६. C.D. read नृपालमञ्जः for नृपायतः, ७. D. reads वन्धी चा for वन्धकाः. ८. A. has marginal readings वर्षक्ष, द्विवध्य, वर्षाचः; while B. reads the same forms in correction and D. reads वेषक्ष विश्वतक्ष for वेषक्ष श्वनुत्तः प. ९. C. reads वन्धवायां for विवायां. १०. A. has marginal reading का for का in the word नासनः; while B. in correction reads जा. १३. C. D. read वा for चा. १३. A. has marginal reading कि. ८. C. D. reads कि. उग्रहितः, while B. reads in correction मुण्डितः, C. reads कि. उग्रहितः and D. ऽग्रहितः for उग्रहितः.

विचित्रिताङ्गः स्नग्वी च परिधोनविधूनकैः शिरःपच्छादनश्चैव छिद्रान्वेषणतत्परः ॥ आसङ्गी मुक्तकेदाश्च पक्षि-पर्णा-अक्षिदर्शकः । दन्तोस्त्रिखनकश्चैव कर्ण-नासाविशोधकः । छलान्येतानि पञ्चाग्रद्भवंति नृपसन्निधीं' ॥

इति । सापराधानाह नारदः-

' आज्ञालङ्घनकर्तारः स्त्रीवधी वर्णसंकरः'।
परस्त्रीगमनं चौर्यं गर्भश्चेव पतिविना॥
वाक्पारुष्यमवाच्यं यद्दण्डपारुष्यमेव च।
गर्भस्य पातनं चैवेत्यपराधा दशैव हि'॥

इति । विवादमन्तरेणापि दण्डनहेतुत्वादेतेषामपराधत्वम् । अतएव संवर्त्तः-

्री आंसे घं प्रतिभद्भं च यश्च गर्भः पँतिं विना । स्वयमन्वेषयेद्राजा विना चैव विवादिना ॥ कन्यापहारकं पापं विग्नं च पतितं तथा। परार्थवादसंयुक्तं स्वयं राजा विचारयेत्॥ षङ्गागकालं शुक्रार्थे मार्गभेदकमेव च। स्वराष्ट्रे चौर्यभीतिं च परदाराभिमर्शनम्॥

२. A. has marginal reading °काल° for 'धान'; while B. reads in correction 'बाल' and C. reads 'बाल' for 'धान'. २. A. substitutes 'म्' for 'न' in the margin; while B. has corrected reading and C. reads originally 'म' for 'न.' ३. These three lines are omitted in C. and D. १. C. and D. read आसेवं for आसेवं. ६. A. has marginal reading पांथ'; while B. in correction and C. D. as usual read पांचे 'for पांचे'. ९. C. reads प्रान्त वा for पार्व विना.

गी-ब्राह्मणनिहंतारं सस्यानां चैव घातकम् । दरौतानपराधांश्च स्वयं राजा विचारयेत्'॥ इति । पादान्याह पितामहः—

' उत्कृती सेस्यघाती च अग्निदेश्व तथैव च । विवेसकः कुमार्याश्व निधानस्योपगोपकः ॥ सेतु-कण्टकभेत्तारः क्षेत्रसंसारकस्तथा । आरामछन्दसञ्चेव गरदश्च तथैव च ॥ पटहा घोषणाछादी द्रव्यमस्वामिकं च यत् । राजावलीढद्रव्यं च यचैवांगविनादानम् ॥ द्वाविदातिपदान्याहुर्नृपत्तेयानि पण्डिताः '।

इति । यत्र छलादीनि राजा स्वयं द्रष्टुमयक्तः तत्रस्तोभकात् सूचकाच बेर्इंक्यम् । तयोः स्वरूपमाह् कात्यायनः—

' ज्ञास्त्रेण निन्दितं त्वर्थं मुख्यर्थार्थः प्रचोदितः ॥ आवेदयति यः पूर्वं स्तोभकः स उदाहृतः ॥ नृपेणेव नियुक्तो यः परदोषमवेक्षितुँम् । नृपस्य समयं ज्ञाव्वा सूचकः स उदाहृतः'॥

इति । शास्त्रेण निन्दितं छलादिकमर्थम् । मुख्यो धनलाभश्च प्रधानः । राज्ञा शास्त्रादिपर्यालोचनपुरःसरमेव कार्यं कर्तव्यम् । तदाह हारीतः—

२. B. originally reads उत्कृष्टसस्य° for उत्कृती सस्य°; while A. has marginal reading निकृत्तिवित्त°. २. A. in margin and B. originally read° दग्धः for °द्ध. ३. In C. and D. these three lines are not found and is this word विवेसकः; A. and B. one in margin and one in correction but substitute °श° for °स°. ४. C. reads °विश्वति for °विश्वति ५. C. reads द्रष्टच्यम् for बोद्ध्च्यम्. ६. A. in margin reads मुधास्वा°, B. originally and D. मुख्यो राज्ञा for मुख्यश्वार्थः. ७. B. originally reads °म्पेक्षितुम् for °म्वेक्षितुम्. ८. D. reads मूच्येन् for सम्यं.

' ज्ञास्त्राणि वर्णधर्मीस्तु प्रकृतीनां च भूपतिः । व्यवहारस्वरूपं च ज्ञात्वा कार्थं समाचरेत्'।।

इति । प्रकृतयः पितामहेन दर्शिताः--

'रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च। कैवर्तकश्च विज्ञेयो मेुछो भिस्नस्तयैव च॥ मेथिकस्त्रिरवन्यालः हस्तलक्ष-दुघिडकाः। कोसेदिका भारुपदा मातंगाः पदगोपकाः॥ एताः प्रकृतयः प्रोक्ता अष्टादश्मनीषिभिः। वर्णानामाश्रमाणां च सर्वदा तु बहिः स्थिताः'॥

इति । मनुश्च जात्यादि समीक्षणीयमित्याह-

' जाँति-जानपदान् धर्मान् श्रेणिधर्माश्च शाश्वतान् । समीक्ष्य कुलधर्माश्च सैवर्णे प्रतिपादयेत्' ॥

इति । उन्मौर्गवर्त्तिनो बैलात्स्वमार्गे स्थापयेदित्याह याज्ञ-वल्क्यः —

'कुलानि प्रकृतीश्वेव श्रेणिर्जानपदानि । स्वधर्माचलितान्ँ राजा विनीय स्थापयेत्पथि' ॥ इति । कार्यदर्शनपकारमाह नारदः—

१. These two lines are omitted in B. and C. २. B. in correction reads ज्ञान्यादि and C. originally ज्ञान्यादि. ३. C. reads ज्ञानि॰ for ज्ञानि॰. ३. A. has marginal reading स्वे for स॰; while B. in correction, and C. and D. originally read स्ववर्णे for सवर्णे. ९. B. reads जन्माद॰ for उमार्ग॰; C. and D. also the same. ६. C. reads ज्ञान् for जलानः while D. reads कुलादिन. ७. A. and B. originally read श्विरितान for ॰ चलितान.

'धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राड्विवाक्तमते स्थितः । समाहितमतिः पश्येत् व्यवहारमनुक्रमात् ॥ आगमः प्रथमः कार्यो व्यवहारपदं ततः । विचारो निर्णयश्वेति दर्शनं स्याचतुर्विधम्'॥ (नाः स्मृः १. ३५–३६)

इति । आगमोर्अथवचनश्रवणं तदादौ कर्तव्यम् । ततस्तद्व-चनमृणादानाद्यन्यतमस्मिन्पदेऽन्तर्भाव्यम् । ततः प्रतिज्ञोत्तर-प्रमाणानां विचारः । ततः प्रमाणतो ज्ञयावधारणम् ।

इति व्यवहारदर्शनविधिः ।

अथासेधादिविधिः ।

तत्र नारदः--

' वक्तव्योर्थे न तिष्ठन्तमुक्त्रामन्तं च तद्दचः । आसेध्येद्दिवादार्थी यावदाव्हानदर्शनम्' ॥ (ना. स्मृ. १,४७)

इति । प्रथमं तावदर्थी प्रत्यिधनोग्ने त्वयैतावन्मह्यं देयिमित्या-दिकं कार्यं ब्रूयात् । तत्र यदि तदुक्तमनभ्युपगम्योत्क्रान्तुमि-च्छेत् तदा स्वकार्यपर्यंतं राजाज्ञया तं निरुंध्यात् । आसेधस्य भेदानाह स एव-

'स्थानासेधः कालकृतः प्रवासात् कर्मणस्तथा । चतुर्विधः स्यादासेधस्तमासिद्धो न लङ्क्येत्'।। (ना. स्मृ. १.४८)

१. C. and D. read ° टब्रे° in the word वन्त्र टबार्थे. २. D. reads °मासेघं° for °मासिद्धो.

इति । अस्मात्स्थानाच्वया न चित्रव्यमिति स्थानासेधः मदीयद्रव्यप्रदाने दिनमेतन्नोङ्खङ्कनीयमिति कालासेधः । अद-त्वा ग्रामान्तरं नगन्तव्यमिति प्रवासासेधः । अदत्वा न सन्ध्या-वन्दनं कार्यमिति कर्मासेधः । सन्ध्यावन्दनादिवदिन्द्रियनिः रोधो नासेधार्हः । तदाह कात्यायनः—

'यस्त्विन्द्रियिन शेथवहारोत्सवादिभिः । आसेधयेदनासेध्यैः स दण्ड्यो न त्वतिक्रमात्' ॥ इति । इन्द्रियिनरोधविद्विषमदेशोऽपि नासेधाई इत्याह नारदः—

> ' नदीसन्तार-कान्तारदुर्देशोपप्रवादिषु । आसिद्धस्तं परासेधमुच्कामन् नापराध्रयात्'॥ (ना. स्मृ. १.४९)

इति । आसेध्यासेधकंयोः स्वेकालोस्रङ्घने दण्डमाह स एव-' आसेधकाल आसिद्ध आसेधं योऽतिवर्तते । स विनेयोऽन्यथा कुर्वन्नासेद्धा दण्डभाग्भवेत्' ।। (ना. स्मृ १.५१)

इति । अन्यथा कुर्वन्नयोग्ये निशीथादिकाले तमासेधयन् । अनासेध्यानाह कात्यायनः—

' वृक्ष-पर्वतमारूढा हस्त्यइव-स्थ-नौर्गताः । विषमस्थाश्च ते सर्वे नासेध्याः कार्यर्साधकैः ॥

१. C. reads ज्यासेधात् कुशलादिभिः; while D. reads व्याहरेत् कुशलादिभिः for व्यवहारोत्सवादिभिः. २. B. originally reads °धैः while correction °ध्यैः, C. and D. read for the same. ३. D. reads तत्° for स्व°. ४. A. in marginal reading and in correction reads °मताः for °गताः; while C. reads the same. ५. B. originally reads 'सिद्धिनैः, but corrected 'साधकैः. A. also has marginal reading 'सिद्ध' for 'साध'.

व्याध्याती व्यसनस्थाश्च यजमानास्तथैव च । अनुत्तीर्णाश्च नासेध्या मत्तोन्मत्तज्ञडास्तथा ॥ न कर्षको बीजकाले सेनाकाले चे सैनिकाः । प्रतिज्ञाय प्रयाताश्च कृतकालश्च नान्तरा ॥ उद्युक्तः कर्षकः सस्ये वापस्यागमने सेदा । आरम्भात् सङ्गृहं यावत्तत्कालं न विवादयेत्'॥

इति । बृहस्पतिरपि-

'सर्त्रोद्वाहोद्यतो रोगी शोकार्तीन्मंत्त-बालकाः ।
मत्तो वृद्धोऽनुँयुक्तश्च नृपकार्योद्यतो व्रती ॥
आसन्ने सैनिकः सङ्घ्ये कर्षको वापसङ्ग्रहे ।
विषमस्थाश्च नासेध्याः स्त्रीसनाथास्तथैव च'॥
इति । नारदोऽपि-

'निवेष्ठकामो रोगार्ची यियक्षुर्व्यसने स्थितः । अभियुक्तस्तथान्येन राजकार्योद्यतस्तथा ॥ गवां प्रचारे गोपालः सस्यारम्भे कृषीवलाः । विल्पिनश्चापि तत्काल आयुधीयाश्चै विग्रहे ॥

अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखी व्रती । विषमस्थाश्च नासेध्या न चैतानाव्हयेत्रृपः'॥ (ना. स्मृ. १. ५२--५४)

इति । कदा तर्हिद्रच्यं दापनीयमित्याकांक्षायां बृहस्पतिराह— 'वणिग्विकीतपण्यस्तु सस्ये जाते कृषीवलः । सत्रोद्यताश्चेव तथा दापनीयाः कृत क्रियाः' ॥ इति । यद्यासिद्धो नागच्छेत्तदा राज्ञा समानेयः । तदाह बृहस्पतिः—

' यस्याभियोगं कुरुते सत्येनाराङ्क्याऽथ वा । तमेवानाययेद्राजा मुद्रया पुरुषेण वा'॥

इति । नारदी अप-

'देशं कालज्ज्ञ विज्ञाय कार्याणाञ्च बलाबलम् । अकल्पादीनपि शनैर्यानैराव्हानयेत्रृपः'॥ इति । आर्व्हानानर्हानाह हारीतः

'अकल्प-बाल-स्थविर-विषमस्थ-क्रियाकुलान् । कार्यातिपाति-व्यसनि-नृपकार्योत्सवाकुलान् ॥ मत्तोन्मत्तप्रमैत्तांश्च स्वजातिप्रभुकां स्त्रियम् । धर्मौत्सुकान् जडानार्तभृत्यान् नाव्हानयेन्नृषः'॥

इति । कात्यायनीअप--

२. A. in margin, B. in origin read °द्को for °न्मुखो; while B. in correction reads °त्सुको, C. and D. as usual read °न्मुखो. २. D. reads यत्रा° for यस्या°. ३. Only C. reads तमेनं दीपयेन् for तमेवानाययेन्. ३. D. reads तथा द्यानः for दानैयाँनेः २. A. in margin and B. originally read आन्हानानर्थान् instead of आन्हानानर्हान्; while C. reads आहूतानर्हानाहः ३. D. reads this line thus जडान्मत्तप्रमत्तांश्च स्वजातिविमुखां स्त्रियम् and C. रोगोन्मत्तप्रमत्तांश्च जातित्यक्तां स्त्रियं तथा and E. मत्तोन्मत्तप्रमत्तांश्च नान्हानयेत्र्यः ७. This line is found only in D.

'धर्मीत्सुकानभ्युदये रोगिणा थ जडोनिष । अस्वस्थमनोन्मनार्त-स्त्रियो नाव्हाययेन्नृषः ॥ न हीनपक्षां युवितं कुले जातां प्रसृतिकाम् ॥ स्वजोतिप्रभुकां चैव तथा नाव्हानयेन्नृषः'॥

इति । स्वजातिप्रभुका तु मरीचिना निरुक्ता-

'सर्ववर्णीत्तमा कन्या सा जातिप्रभुका स्मृता । तदधीनकुटुम्बिन्यः स्वैरिण्यो गणिकाश्च याः ॥ निष्कुला याश्च पतितास्तासामाव्हानमिष्यते'।

इति । दुष्टस्यँ दण्डमाह बृहस्पतिः—

' आहूतो यस्तु नागछेइर्पाद्वन्धुबलान्वितः । अभियोगानुरूपेण तस्य दण्डं प्रकल्पयेत्'॥

इति । काल्यायनो अप-

'आहूतस्त्ववमन्येत यः शक्तो राजशासनम् । तस्य कुर्यात्रृपो दण्डं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ हीने कर्माण पञ्चाशन्मध्यमे तु शतावरः । गुरुकार्येषु दण्डः स्यान्नित्यं पञ्चशतावरः' ॥ इति । आपन्नस्याञ्नागमने अपि दण्डो नेत्याह व्यासः— 'परानीकहते देशे दुर्भिक्षे व्याधिपीडिते । कुर्वीत पुनराव्हानं दण्डं न परिकल्पयेत्'॥ इति ।

इत्यासेधविधिः।

१. A. in margin and B. in correction substitute 'ना' for 'डा' in जडा-निष. २. This is mentioned only in D.; ३. A. B. C. read ता जातिप्रभु-का स्मृता:; while in the preceding half of this line, D. reads nominative case instead of objective case. ४. C. and D. read दृषस्य for दृष्टस्य

अथ दर्जानीपक्रमः।

तत्र मनुः-

' धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः । प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत्'॥ (म. स्मृ. ८. २३.)

इति । आरब्धुंः कर्तव्यमाह कात्यायनः—
'काले कार्यार्थिनं पृच्छेत् प्रणतं पुरतः स्थितम् ।
कि कार्यं का च ते पीडा स्पेभेषीर्बृहि मानव'।।
इति ।

केन कस्मिन्क्यें कस्मात्यृच्छेदेनें सभागतत् ! इति । बृहस्पतिरापि-

'आगतानां विवदतामसक्तद्वादिनां नृपः । वादान्पर्येन्नात्मकतान्न चा ध्यक्षिनिवेदितान् ॥ पीडितः स्वयमायातः शस्त्रेणार्थी यदा भवेत् पाड्विवाकस्तुं तं पृच्छेत्पुरुषो वा शनैः शनैः'॥ इति । पृष्टश्च कार्यं यथावदावदयेदित्याह याज्ञवल्क्यः— 'समृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः । आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत्'॥ (या. स्मृ. २.५.)

२. D. reads आरम्य for आरम्धः. २. A. in margin and B. in correction read कहा for कथं. ३. D. reads देवें for देने. in B. C. D. mention this line, But not in A.; ४. A. in margin and B. in correction substitute दिय° for देन.

इति । यदि केनचित्रिमित्तेन स नावेदयेत् । तदा स व्यवहारो न वलात्कारियतव्य इत्यभिष्ठेत्य चेदित्युक्तम् । आवेदनकाले सर्वयादयो वर्जनीया इत्याह उदानाः—

'सैसखोऽनुत्तरीयों वा मुक्तर्कंच्छः सहासनः । वामहस्तेन वा स्नग्वी वंदेइण्डमवाग्रुयात्' ॥ इति । अर्थिनः प्रतिनिधिमभ्युपगच्छिति नेकात्यायनः— 'अर्थिना सन्नियुक्तो वा प्रत्यर्थिपहितोऽपि वा । यो यस्यार्थे विवदते तयोर्जय-पराजयों' ॥ (ना. स्मृ. २, २२.)

इति । अन्तरेणापि नियोगं पित्रादयो विवादं कुर्युरित्याह पितामहः-

> 'पिता मांता सुहृद्दापि बन्धुः सम्बन्धिनोऽपि वा । यदि कुर्युरुपस्थानं वादं तत्र प्रवर्तयेत् ॥

*सखा मित्रं तेन सहितः ससखः । अनुत्तरीयः प्रावरणरहितः । सहासनः प्राड्विवाक-सभ्यादीनामासने तैः सह स्थितः । यद्दा हासो हास्यं तेन सहितः । वामहस्तमप्रे कृत्वा यः वदित इत्यनेन सभ्यादी-नामवज्ञाव्यञ्जनं गम्यते । एते सर्वेअप दण्ड्या एव ।

ंसर्वेष्वप्यादर्श पुस्तकेषु अधस्तनं अर्थिनेत्यादि वाक्यं कात्यायनी-यत्वेनावतारितम् । उपलभ्यते चैतज्ञार्दस्मृतौ । कात्यायनव्यवहारस्त्व-दृष्टाश्रुतपूर्वः । अतो न निश्चीयते इदं कात्यायनीयं वानवेति । विज्ञाने-श्वरेण तु (व्य. ६ श्लोकव्याख्यायां) अन्यतरनामनिर्देशमन्तरा ' इति सामान्यतयेवोद्भृतम् ।

१. D. does not read न. २. A. in margin and B. originally read शस्त्रा for 'सख्या'. ३. A. and B. read स्वशस्त्रों for ससस्ता. ४. A. in margin and B. in correction place 'शस्त्रः for 'कच्छः. ५. A. in margin and B. originally substitute इय' for अ. ६. A. in margin and B. originally read श्राता for माता.

यः कश्चित् कारयेत् किञ्चित्रियोगाद्येन केनचित्। तत्तेनैव कृतं ज्ञेयं अनिवर्त्यं हि तत्स्मृतम्'।। इति । उक्तेभ्यो व्यतिरिक्तस्य विवादं निषेधति नारदः। 'यो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत्। परार्थवादी दण्डयः स्यात् व्यवहारेषु विश्रुवन्'॥ (ना. स्मृ. २. २३.)

इति । कात्यायनोअप-

'दासाः कर्मकराः शिष्या नियुक्ता बान्धवास्तथा । वादिनो न च दण्ड्याः स्युर्यस्ततोऽन्यःस दण्डभाक्[†]।। इति । आवेदितार्थो लेखनीय इत्याह नारदः—— 'रागादिना यदैकेन कोपितैः करणे वदेत् । तदोमिति लिखेत्सर्वं वादिनः फलकादिषु'॥ (ना. स्मृ. २. १८.)

इति । करणे धर्माधिकरणे । लिखितस्यार्थस्य सम्भावितत्वे सति प्रभुस्तत्र प्रवर्त्तते इत्याह कात्यायनः

† तेभ्यो दासादिभ्यो अन्यः। यस्यार्थे ते विवदन्ति स एव दण्ड्यो न तु दासादयः। तेषां परार्थवादित्वाभावेन स्वामि-गुर्वादिभिः सह तेषामे-वार्थत्वे अप प्रत्यक्षतया अर्थक्रियायाः कर्तृत्वाभावादिति तात्पर्यम्।

^{*} केचन पुरुषाः काम-क्रोध-लोभाद्याभिभूताः परकीयार्थे स्वयमसंब-ध्यमाना अपि अनियुक्ता अपि स्वस्य कमपि सम्बन्धं प्रदर्श्य वैरसाध-नार्थं परार्थं विवदन्ते तिच्चवारणाय अयं नियमः।

र. A. in margin and B. originally read स for वि°. २. D. reads रागाहीनां for रागाहिना. ३. A. and B. read कोपितै: for कोपित:, also A. and B. substitute तत् after °पि in कोऽपि.

' एवं पृष्टः स थेद्रूयात्तत्सभ्येत्रीह्मणैः सह । विमृद्य कार्यं न्याय्यं चेदाव्हानार्थमतः परम् ॥ मुद्रां वा निक्षिपेत्तस्मिन्पुरुषं वा समादिशेत्'॥ इति । आहूतं प्रत्यर्थिनं सुरक्षितस्थाने स्थापयेदित्याह पितामहः ॥

'सभायाः पुरतःस्थाप्योऽभियोगी वादिना तथा । दांसितेऽन्यत्र वा स्थाने प्रमाणं से।ऽन्यथा तु न' ॥ इति । स्थापितस्य छेलवादित्वं भूतवादित्वं वा लिङ्गै-निश्चेयम् । अतएव मनुः—

> 'बाह्यैर्विभावयेहिंगैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् । स्वर-वर्णेङ्गिता-ऽऽकारैश्वक्षषा चेष्टितेन च' ॥ 'आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च । नेत्रवक्षविकारैश्व गृह्यतेऽन्तर्गतं *मनः'॥ (म. स्मृ. ८. २५–२६.)

इति । लिङ्गान्तराण्याह् याज्ञवल्क्यः---

* अनुमानेनापि सत्यानृतवादिता व्यवहारतः साक्षिणां निश्चेतव्या इति श्लोकार्थः । अतथ स्वरादिमहणं प्रदर्शनार्थम् । तेन निश्चितिः द्वो-नैव परिछिन्द्यादित्युक्तं भवति । न पुनः स्वरादिभिरेव । सव्यभिचारि-त्वाक्तेषाम् । अनुचितप्रवेशा हि महाप्रकृतिदर्शनेन सत्यकारिणोऽपि स्वभावतो विक्रियन्ते । प्रगल्भास्तु संवृताकारा भवन्ति । स्वरश्च वर्णश्च इङ्गितं च स्वरवर्णेङ्गितानि । तेषामाकाराः । आकारो विकारः । स्वाभा-विकानां हि स्वरादीनामन्यथात्वम् । तैर्विवादि-साक्ष्यादीनां मनुष्याणां

१. C. reads समुद्भयात् for स यद्भयात्; while D. reads क्रुयात् for द्भयात्. २. A. in margin and B. originally read बल° for छल°, but corrected B. reads छल°. C. omits छल,° and D. reads छलवाहित्वादि बाह्यालिंगै-निश्चेयम् instead of छलवाहित्वं भूतवाहित्वं वा लिंगीनिश्चेयम्.

'देशांदेशान्तरं याति सृक्षिणी परिलेढि च । ललाटं स्विद्यते तस्य मुखं वैवर्ण्यमेति च' ॥ परिशुष्यत्स्खलद्वाक्घो विरुद्धं बहु भाषते । वाक्चक्षुः पूजयति नो तथोष्टौ निर्भुजत्यि ॥ स्वभावादिकृतिं गच्छेन्मनोवाक्षायकर्मभिः । अभियोगेज्य साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्तितः ^{*} ॥ (या. स्मृ. २. १३—१६.)

इति ! छेलवादपक्षे स एवाह ।

अन्तर्गतं भावं विभावयेत् निश्चिनुयात् । तत्र स्वरस्य विकारो वाचि गद्गद्-रुदितादि । वर्णस्य गात्र-रूपविपर्ययादि । इङ्गितं वेपथु-रोमाञ्चादि । चक्षुषा सम्भ्रम-क्रोधदृष्टिपातेन । चेष्टितेन हस्तनिक्षेप-भूविक्षेपादि । स्वसंवेदां चैतत् । यद् गृह्यमाणमप्यभिपायं स्वरादयः प्रकादायन्ति निपु-णतो लक्ष्यमाणाः। यतः प्रसिद्धमेतेषां गूढाभिपायप्रकटनसामर्थ्यम् । तथा हि लोके दृष्टं शक्तितः ।

अनेन दलोकेन स्वरादीनां पूर्वीक्तार्थाधिगमेन द्र्यायतीत्यपै। नरुक्त्यम्। तत्र आक्रियन्ते विक्रियन्ते इत्याकारा इङ्गितादयः। इङ्गितं व्याख्यातम्। अत्र व्यक्तिभेदाद्वहुचनम्। गतिः पूर्वदलोकाद्वन्याधिका। सा प्रस्खलन्ती स्वभावतो उन्यथाभूता। भाषितं पौर्वापर्यविरुद्धं वचनम्। वक्त्रविकारः आस्यविशेषादिः। शेषं पूर्वदलोक एव व्याख्यातम्। एतैर्विकृतेरन्तर्गतं चित्तं लौकिकेरन्यत्रापि गृद्धते इति समासार्थः।

*भयादिनिर्मित्तं विनापि स्वभावादेव यः मनोवाक्कायकर्मभिर्विकृतिं याति स पुरुषः साक्ष्ये दुष्टः वर्जनीय इत्यर्थः । विकृतीरेव दर्शयति । एकस्माहेशाहेशान्तरं याति न क्षचिदविष्ठते । सृक्षिणी ओष्ठपर्यन्तौ परितेदि जिव्हायेण स्पर्शयति घटयतीति एषाकर्मणो विकृतिः । यस्य

২. C. and D. read স্থাহয় for নহয়, ২. A. in margin and B. in correction read ৰুল° for স্তুল°.

' उभयोः प्रतिभूष्यीह्यः समर्थः कार्यनिर्णये' ॥ (या. स्मृः २. १०.)

इति । तत्र वर्ज्यानाह कात्यायनः--

'न स्वामी न च वै शतुः स्वामिनाधिकृतस्तथा । निरुद्धो दण्डितश्चैव संशयस्थश्च न कचित् ॥ इति । तथा च—

' नैव रिक्थी न रिक्थश्च न चैवात्यन्तवासिंनः । राजकार्यनियुक्ताश्च ये च प्रव्रजिता नराः ॥ नाज्ञाक्तो धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् । नाविज्ञातो प्रहीतव्यः प्रतिभूस्तत्त्रियांप्रति'॥

इति । यदि वादी विवादमैतिभुवं दातुमसमर्थः तदापि तेनैवोक्तम्-

ठलाटं श्रमादिकारणमन्तरापि स्वेदिबन्हिङ्कातं भवित मुखं च विवर्णत्वं पाण्डुत्वं कृष्णत्वं स्वाभाविकवर्णविहीनत्वं वा गच्छतीत्वेषा कायस्य विकृतिः। परिशुष्यत् सगद्भदं स्खलत् व्यत्यस्तं च वाक्यं यस्य । विरुद्धं पूर्वापरिवरोधि बहुभाषत इति एषा वाचो विकृतिः। परोक्तां वाचं प्रति-वचनदानेन न पूजयित, प्रतिवीक्षणेन चक्षुर्वा न पूजयित इति मनोविकृत्तेर्छिङ्गम्। तथा ओष्ठौ निर्भुजिति वक्षयिति इत्यपि कोपस्य विकृतिः। एतच विकृतिदर्शनं दोषसम्भावनार्थसाधनमात्रमुच्यते । न दोषिनिश्चयार्थम् । स्वाभाविक-नौमित्तिकविकारयोधिवेकस्य दुर्श्वयत्वात् । अथ काश्विचपुणमितिविवेकं प्रतिपद्येत तथापि न पराजयिनिमत्तं कार्यभविति । न हि कस्यचिन्मिरिष्यतो लिङ्गदर्शनेन मृतकार्थं कुर्वन्ति । एवमस्य पराजयो भविष्यतीति लिङ्गदर्शनेन पृतकार्यं कुर्वन्ति । एवमस्य पराजयो विदाङ्क्वंनित्वत्यतं पद्धवितेन ।

१. C. and D. read विरुद्धों for निरुद्धों. २. D. reads 'वासित: for 'वासिन:. ३. C. does not mention this word.

'अथ चेत्प्रतिभूनीस्ति कार्ययोग्यस्य वादिनः। स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्गृत्याय वेतनम्।। द्विजातिः प्रतिभूहीनो रक्ष्यः स्याद्वाद्यचारिभिः। शूद्रादीन् प्रतिभूहीनान्बन्धयेन्निगडेनं तु।। अतिक्रमेध्ययाते च दण्डयेन्तं पर्णाष्टकम्। नित्यक्रमीपरोधस्तु न कार्यः सर्ववर्णिनाम्।।

इति । अभियोक्तादीनामुक्तिक्रमोअपि तेनैवोक्तः--

'तत्राभियोक्ता प्राग्ब्रूयादभियुक्तस्त्वनन्तरम् । तयोरन्ते सदस्यास्तु प्राड्विवाकस्ततः परम्' ॥ इति । प्राग्ब्रूयात् प्रतिज्ञां कुर्यादित्यर्थः । तथा च नारदः—

> 'आज्ञालेख्ये पॅद्दके शासने वा औधिःपत्रं विक्रयो वा क्रयो वा ।

२. A. has marginal reading वाद°, while B. originally reads the same and corrected कार्य°, also A. in margin and B. originally substitute °भ्र° for स्य; while in correction B. reads °स्य. C. reads वाद° for कार्य°; D. दक्षी यस्य च for कार्ययोग्यस्य. २. A. in margin and B. originally substitute °हि° for 'भ्रि°, but corrected B. reads 'भ्रि° in the word राक्षेतो. ३. A. in margin and B. originally read 'भ्रुता°, but corrected B. 'कृत्या°. ४. A. substitutes 'के° for 'क्षे° in margin; while B. substitutes 'के° originally and in correction reads 'के°. ५. A. and B. read उपमाने for उपयाते. ६. D. reads क्ति। ' ७. C. reads प्रभूयान प्रतिमां for प्राग्नुयात प्रतिमां. ८. D. reads पाइके पाइके for पहके. ९. A. originally and B. in correction read आधा पारे and C. आधी पन्ने for आधि:पन्नं.

राज्ञे कुर्यात् पूर्वमावदेनं यः तस्य ज्ञेयः पूर्वपक्षो विधिज्ञैः' * ॥ (ना. स्मृ. २. ३८.)

इति । विवादे पूर्वाभियोक्तुरेव प्रतिज्ञावादित्वमित्यर्थः । त्रेत्रापवादमाह स एव-

' यस्यस्यादधिकाषीडा कार्यं वाभ्यधिकं भवेत् । तस्यार्थवादो दातव्यो न यः पूर्वं निवेदयेत्'।। इति । कात्यायनः—

' यस्य स्यादधिका पीडा कार्यं वाभ्यधिकं भवेत् । पूर्वपक्षा भवेत्तस्य न यः पूर्वं निवेदयेत्' ॥

इति । यत्रोभयोरिष परस्परमर्थित्वं प्रत्यर्थित्वं च साध्यभे-दाचुगपद्भवति तत्रोत्कृष्टजातेर्बहुपीडस्य वार्थिनो वादः पूर्वं द्रष्टव्यः । तथा च बृहस्पतिः—

' अहंपूर्विकया यातार्वार्थपत्यर्थिनो यदा । वादो वर्णानुपूर्व्येण प्राह्यः पीडामवेक्ष्य वा ' ॥

^{*}यो राज्ञे पूर्वमावेदयित तस्य पूर्वपक्षो ज्ञेयः। आवेदनोदाहरणानि
यथा-आज्ञा-एतेन राजाज्ञा न गणिता। लेखः-प्रमुसत्कृतलेखेनायं
प्रारच्धः। पहुकः-अनेन मदीया दासी अवष्टच्धा। पहुकं लिखितम्।
ग्रासनं-अयं मदीयं शासनपाममवष्टभ्य मुंक्ते। ममेदं शासनं तिष्ठति ।
आधिः-मम ऋणिकेन प्रथममयमाधिः कृतः तत् केन भोक्तव्यः?।पत्रंएष मम पत्रलिखितगृहीतमपि द्रव्यं न प्रयच्छित। क्रयः-अस्य हस्तात्
भाण्डं मया क्रीतं, मृत्यद्रव्यं च द्क्तं, भाण्डं मम नार्पयित इत्यादीनि
पूर्वपक्षस्य भाषावादिनो वा आवेदनोदाहरणानि भवन्ति।

१. C. and D. read अत्रा' for तत्रा'.

इति । समानवर्णत्वे पीडापेक्षया प्राह्यः। अनेकवादियुग्मानां युग-पद्यस्थाने दर्जानक्रममाह मनुः—

> ' अर्था- ज्नर्थावुभौ बुष्वा धर्मा- ज्धर्मी च केवलौ । वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत् कार्याणि कार्यिणोम्* (म. स्मृ. ८. २४.)

इति । दर्शनीपक्रमी निरूपितः— अथ चनुष्पाद्द्यवहारः प्रस्तूयते । तत्र प्रतिज्ञोत्तरं प्रमाणं निर्णयश्चेति चत्वारः पादाः । तत्रै प्रतिज्ञां संगृण्हाति याज्ञवल्क्यः—

> ' प्रत्यर्थिनोग्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना । समा-मासतदर्ज्वाहर्नाम-जात्यदिचिन्हितम्'॥ (या. स्मृ. २. ६)

*धर्माधर्मावेव केवली अर्थानथीं। न गोहिरण्यादिलाभोऽर्थः तद्विपर्ययो वा अनर्थः। कि तर्हि धर्मएवार्थो ऽनर्थ आधर्मः इति बुध्वाहिदिनिश्चत्य कार्याणि परयेत्। अथवा अर्थानर्थाविप शोध्वी धर्माधर्माविप। धर्मस्य सारता बोद्धव्य। अर्थस्य फल्गुता। अथवा यत्र महाननर्थः स्वल्पश्चा-धर्मः तत्र अनर्थे परिहरेत्। शक्योहिमतार्थेन ईषदधर्मो दानप्रायश्चित्ता-दिना निराकर्तुम्। बहूनां व्यवहारिणां सिच्चपते वर्णक्रम आश्वितव्यः। एष च दर्शने क्रमो वर्णानां यदा अर्थे तुल्यपीडा भवन्ति। यदा त्ववर-वर्णस्यात्यायिकं कार्थं महद्दा तदा—

'यस्य चात्ययिका पीडा'।

इत्यनेन न्यायेन तदेव प्रथमं पश्येत् । न वर्णक्रममाद्रियेत । 'राज्य स्थित्यर्थोहि व्यवहार निर्णयः' इत्युक्तम् । अतो न यथाश्रुतमादरणीयम् ।

२. Marginal reading of A., corrected reading of B, is सर्वहा for कार्यिणाम्; while C. and D. read thus-सर्वाण पद्येत् and कार्याण सर्वहा respectively, only substituting वाहिनाम् for कार्यिणाम्. २. B. C. D. read तम्र for तन्न.

इति । एतच बृहस्पतिना स्पष्टीकृतम्--

'उपेस्थित ततस्तस्मिन्वादी पक्षं प्रकल्पयेत् । निरेवचं सप्रतिज्ञं प्रमाणागमसंयुतम् ॥ देश-स्थान-समा-मास-पक्षा-श्हो-नाम-जातिभिः । द्रव्यसंख्योदयं पीडां क्षमा लिङ्गं च लेखयेत् ॥ प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् । निश्चितं लोकसिद्धं च पक्षं पक्षविदो विदुः ॥ अल्पाक्षरस्त्वसन्दिग्धो बव्हर्थश्चाप्यनाकुलः । युक्तो विरोधिकरणे विरोधिप्रतिषेधकः'॥

इति । ततः प्रत्यर्थाव्हानानन्तरम् । तस्मिन्नुपस्थिते प्रत्य-र्थिन्यागते सति निरवद्यं पक्षदोषरहितम् । पक्षदोषास्तु का-

त्यायनेन दर्शिताः-

'देश-काल-विहीनश्च द्रव्यसंख्याविवर्जितः। साध्यप्रमाणहीनश्च पक्षोऽनादेय इष्यते'॥ इति । स्मृत्यन्तरेअप—

' अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्पयोजनम् । असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत्' ॥

इति । अप्रसिद्धं-मदीयं द्वादाविषाणं गृहीत्वा न प्रयच्छती-त्यादि । निराबाधं-अर्समद्दृहप्रदीपप्रकादोनायं स्वगृहे व्यवहरती-त्यादि । निरर्थकं-अभिधेयरहितं कचटतप इत्यादि । निष्पयी-जनं यथा-अयं देवदन्ते। असमृदृहस्रस्तिधी सुस्वरमधीत इत्यादि ।

१. C. reads लिपिस्थित for उपस्थित. २. C. reads निर्णयज्ञं and D. reads निर्वेद्य for निर्वद्यं. ३. D. reads विरोध for विरोधि. ४. These two sentences between निराबाध and निष्ययोजनं are not in C.

असाध्यं यथा—अहं देवदत्तेन इमश्रूभक्तं प्रहसित इति । विरुद्धं यथा--अहममुकेन दाप्त इत्यादि । पुरराष्ट्रादिविरुद्धं वा । एवं-विधपक्षदोषरेहितं निरवद्यम् 'मदीयं द्रव्यमनेन गृहीतं तत्प्रत्य-र्पणीयम्' इति प्रतिज्ञा तथा युक्तं सप्रतिज्ञम् । प्रमाणं लिखित-भुक्त्यादि । आगमो द्रव्यप्राप्तिप्रकारः । कात्यायनो प्रमिष्टमुदाजहार—

'निर्दिश्य कालं वर्षं च मासं पक्षं तिथिं तथा । वेलां प्रवेशं विषयं स्थानं जात्याकृती वयः ॥ साध्य प्रमाणं द्रव्यं च सङ्ख्या नाम तथात्मनः । राज्ञां च क्रमशो नाम निवासः साध्यनाम च ॥ क्रमात् पितॄणां नामानि पीडामाहर्नृदायकौ । क्षमालिङ्गानि वाक्यानि पक्षं सङ्कीर्त्यं कल्पयेत ।' देशं कालं तथार्त्मानं सित्रवेशं तथैव च । जाति-संज्ञाधिवासांश्व प्रमाणं क्षेत्रनाम च ॥ पितृपतामहं चैव पूर्वराजानुकीर्तनम् । स्थावरेषु विवादेषु दशैतानि निवेद्येत्'॥

इति । देशादीनां स्थावरिववादेषु पुनरिभधानं यत्र याव-दुपयुज्यते तत्र तावदुपादेयम् । न तु सर्वं सर्वत्रेति पदर्शना-र्थम् । सङ्गहकारीअपि-

२. C. and D. read भागञ्च after 'निरुद्धं ना; which A. and B. do not mention. २. निष्य' for एनंनिभ' is substituted by C. and D. ३. C. reads 'पाभिह्निं and D. reads 'पिन्हिंत for 'प्रहितं. ४. D. reads तथोन्मानं for तथान्मानं. ५. A. in margin and B. in correction substitute भ्र for 'द्', but C. and D. both have 'श' and not 'द' in origin. ६. A. has marginal reading 'हेनो' after तान' and before 'पाहेंग'; while B. in correction and C. and D. read as usual तान्हेनोपाहेंग्म.

'अर्थवद्धर्मसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् । साध्यवद्दाचकपदं प्रकृतार्थानुबन्धि च ॥ प्रसिद्धमितिरुद्धं च निश्चितं साधनक्षमम् । संक्षिप्तं निखिलार्थं च देश-कालाविरोधि च ॥ वर्षतु-मास-पक्षा-अहो-वेला-देशपदेशेवत् । स्थाना-अवसथ-साध्याख्या-जात्याकारवयोयुतम् ॥ साध्यप्रमीप्यसङ्ख्यावदात्मप्रत्यर्थिनामवत् । परात्मपूर्वजानेकराजनामभिरङ्कितम् ॥ क्षमालिङ्कात्मपीडावत् कथिताहर्नृदायकम् । यदावेदयते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयते'॥

इति । परात्मपूर्वजानेकराजनामभिः-परः प्रतिवादी, आत्मा वादी, तयोः पूर्वजाः पित्रादयः, अनेकराजानी भुक्तिकालीनाः तेषां नामभिः । भाषादोषास्तु नारदेन दर्शिताः--

> ' अन्यार्थमर्थहीनं च प्रमाणागमवर्जितम् । लेख्यस्थानादिभिर्भष्टं भाषादोषा उदाहृताः ॥ (ना. स्मृ. २. ८.)

इति । तांश्च स्वयमेव व्याचष्टे-

' दृष्टे साधारणे अयेको यदाँथे वा नियुक्तकः । े लेखयेद्यस्तु भाषायामन्यार्थां तां विदुर्बुधाः ॥

२. A. in margin and B. originally substitute "ने" for "ने", but corrected B. reads "ने". २. C. D. read "प्रमाण" for "प्रमाद्य". ३. A. in margin and B. originally read "रिञ्जनम्" for "रिञ्जनम्, but corrected B. reads "रिञ्जनम् ४. A. in margin, B. in correction, C. and D. as usual read यदायेन for यदाये ना. ५. C. and D. read "मन्यार्थी for "मन्यार्थी. ६. C. reads नो instead of तां; while D. reads च for तां.

गणिते तुंलिते मेथे तथा क्षेत्र-गृहादिके ।
यत्र सङ्घ्या न निर्दिष्टा सा प्रमाणित्रवर्जिता ।।
नत्त्रेवं लिख्यते यत्र सा भाषा स्यादनागमा ॥
समा मासस्तथा पक्षस्तिथिर्वारस्तथैव च ।
येत्रैतानि न लिख्यन्ते लेख्यहीनां तु तां विदुः ॥
लेखियत्वा तु यो भाषां निर्दिष्टे च तथोत्तरे ।
वर्देहिष्टे सार्क्षिणः पूर्वमधिकां तां विनिर्दिशेत् ॥
यत्र स्यादुभैयं सर्वे निर्दिष्टं पूर्ववादिना ।
सन्दिग्धमित्र लिख्येत अष्टभाषां तु तां विदुः' ॥

इति । अर्थे साधारणे बहूनां सम्बन्धिनि कार्थे पुनरिष स एव पक्षं सङ्गह्य विवृणोति—

> 'भिन्नक्रमो व्युक्तमार्थः प्रकीणार्थी निर्थकः । अतीतकालोइष्टश्च पक्षो नादेय इष्यते ॥ यथास्थाननिवेदोन नैवं पक्षार्थकल्पना । द्यास्यते न स पक्षस्तु भिन्नक्रम उदाहृतः ॥ मूलमर्थं परित्यज्य तहुणो यत्र लिख्यते । निर्थकः स वै पक्षो भूतसाधनवर्जितः ॥ भूतकालमतिक्रान्तं द्रव्यं यत्र हि लिख्यते । अतीतकालः पक्षोष्सौ प्रमाणे सत्यपि स्मृतः ॥

१. A. in marginal reading has आगमें तुलिते. B. has the same originally, for गणिते तुलिते. २. A. in margin and B. in correction read ऋक्षं यत्र न लिख्येत for न त्वेवं लिख्यते यत्र. ३. B. originally reads न तथेन च, but corrected च तथोत्तरे. ४. D. reads उद्दिशेत् for उद्दिष्टे. ६. B. originally reads सहिता:, but corrected is साक्षिण:. ६. A. in margin, B. originally substitutes "तरं for "भयं in the word स्यादुभयं, but corrected B. reads "भयं.

यस्मिन्पक्षे द्विधा साध्यं भिन्नकालिवमर्शनम् । विमृइयते क्रियाभेदात् स पक्षो दिष्ट उच्यते' ॥ इति । एके नाप्यीर्थना बहुसाध्यनिर्देशो युगपन्न कर्तव्यः । कौलभेदेन तु कर्तव्यः । तदुभयं कात्यायन आह—

> 'पूर-राष्ट्रविरुद्धश्च यश्च राज्ञा विवर्जितः । अनेकपदेसङ्कीर्णः पूर्वपक्षो न सिध्यति ॥ बहुप्रतिज्ञं यत् कार्यं व्यवहारेषु निश्चितम् । कामं तदपि गृण्हीयाद्वाजाँ तत्वबुभुत्सया'॥

इति । पूर्ववादिनो नियममाह बृहस्पतिः—

' मृषायुक्तं क्रियाहीनमसारान्यार्थमाकुलम् । पूर्वपक्षं लेखयतो वादहानिः प्रजायते ॥ अपिदिइयाभियोगं यस्तमतीत्यापरं वदेत् । क्रियामुकत्वान्यथा ब्रूयात्सवादी हानिमामुयात् ॥ ऊँनाधिकं पूर्वपक्षे तावद्वादी विशोधयेत् । न दचादुत्तरं यावत्प्रत्यंथीं सभ्यसन्निधौं ॥ इति । कात्यायनोऽपि—

'अधिकान् छेदयेदर्थान् हीनांश्च प्रतिपूजयेत् । भूमौ निवेदायेत्तावद्यावदर्थोऽभिवर्णितः'॥ इति । नारदेऽपि—

१. C. and D. read येनकेन for एकेन. २. This sentence is not in C. ३. A. in margin and B. originally read 'प्रस् for 'प्रइ', but corrected B. reads 'प्रइ'. १. C. reads एउयत्त्व' for एजा तस्व'. १. A. in margin and B. corrected read पाइ' for चाइ'. C. also reads पाइ' ६. D. reads उपिहेड्य for अपिहेड्य. ७. C. reads य: सम' and D. reads यत् सम'. ८. D. reads न्यूना' for जना.' १. C. reads प्रस्थे for प्रस्थे. १०. A. in marginal reading substitutes 'ति' for 'पि'; while B. originally reads 'वितित: and corrected 'विणित:

' भाषायों उत्तरं यावत् प्रत्यर्थीनाभिलेखयेत् । अर्थी, तु लेखयेत्तावद्यावद्दस्तु विवक्षितेम्' ॥ (ना. स्मृ. २. ७)

इति । अप्रगत्भं वादिनं प्रति बृहस्पतिराह—
'अभियोक्ताःप्रगत्भवादकुं नोत्सहते यदा ।
तस्य कालः पदातव्यः कार्यदार्चयनुरूपतः' ।।
इति । काले इयत्तामाह कात्यायनः—

'सोंझेखनं वा लभते ज्यहं सप्ताहमेव वा । मतिरूपद्येत यावद्विवादे वक्तुमिच्छतः'॥

इति । पूर्वपक्षस्य चातुर्विध्यं प्रतिपादयति वृहस्पतिः—

'चतुर्विधः पूर्वपक्षः प्रतिपक्षस्तथैव च । चतुर्धा निर्णयः पोक्तः कैश्विदष्टविधः स्मृतः ॥ ग्रङ्कार्थभयोगस्तर्वञ्च लब्धेथै अयिष्मं तथा । वृत्ते वादे पुनर्न्यायः पक्षो ज्ञेयश्वतुर्विधः ॥ आन्तिः शङ्का सर्मुहिष्टा वर्ष्यं नष्टार्थदर्शनम् । लब्धे अथे अयिनं मे हिस्तथावृत्ते पुनः क्रियाः'॥

१. D. reads भाषायाम् for भाषायाः २. C. reads यस्मानु for अर्था नु and D. स यनु for the same. ३. B. originally reads विविज्ञितम्, but corrected substitutes °क्षि° for °जि°. ४. C. reads ° सक्तावुपायतः for ° सक्वयनुरूपतः ५. D. reads स्वां for सो°. ६. B. originally reads ° स्तथ्यञ्च, but corrected ° स्तव्यं च. D. also reads ° रतथ्याचः ७. B. originally reads °थे°; while corrected °थे° in ८-यथिनं. ८. C. reads समृद्धिय for समृद्धियः ९. B. originally reads तथ्यं and corrected ऽवद्यं. D. also reads तथ्यं १०. A. in margin and B. originally substitute °थे°, but corrected B. reads °थि°; C. and D. also read °धे° for °थि°. ११. A. in margin, and B. in correction read मोहान् for मोहः.

इति । एतत्पाण्डुलेखेन लिखित्वा वायोद्धारेण शोधितं पत्रे निवेशयेदित्याह कात्यायनः—

' पूर्वपक्षं स्वेभावोक्तं प्राड्विवाकोश्मिलेखयेत् । पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे विशोधितम्' ॥ इति । शोधनं यावदुत्तरदर्शनम् । न अर्तःपरम् । अतएव नारदः —

'शोधयेत्पूर्ववादं तु यावन्नोत्तरदर्शनम् । अवष्टब्धस्योत्तरणे निवृत्तं शोधनं भवेत्' ॥ इति । हेयादेयौ पूर्वपक्षौ विविनक्ति वृहस्पतिः— राज्ञाश्यवैजितो यस्तु यश्च पौरविरोधकृत् । राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतीनां तथैव च ॥ अन्ये वा ये पुर-ग्राम-महाजनविरोधकाः । अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्तिताः ॥ न्यायं वा नेच्छते कर्त्तुं अन्यायं वा करोति यैः । ने लेखयित यस्त्वेवं तस्य पक्षो न सिध्यति ॥ विरुद्धं चेविरुद्धं च द्वावप्यथी निवेशितौ । एकस्मिन् यत्र दृईयेते तं पक्षं दूर्तंक्ष्त्यजेत् ॥

१. D. reads पूर्वपक्षस्य भावोक्तं for पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं २. D. reads लेख्येन for लेखेन. ३. D. substitutes च for वि. ४. This was not mentioned in A. ९. C. reads अवष्टक्यश्च for अवष्टक्यस्य. ६. D. reads ऽपविज्ञेतो for विविज्ञेतो. ७. C. reads विदेशियतः for विदेशियताः ८. C. reads अप्राहेयाः for अनाहेयाः ९. B. reads originally न्यायमालभते. १०. D. reads नान्यार्थ for अन्यायं. ११. D. substitutes यन् for यः. १२. B. substitutes स. for न. १३. B. D. substitute वा. for चा also the next च is replaced by यन्. १४. C. and D. read हृद्येतां; B. also the same originally, but corrects हृद्येत. १९ B. originally reads परतः and corrects हृद्येतः.

उन्मत्त-मत्ते-निर्भूता महापातकदूषिताः । जडातिवृद्धबालाश्च विज्ञेयों स्युर्निरुत्तराः ।। पक्षः भोक्तस्त्वनादेयो वादी चौनुत्तरस्तथा । यादृग्वादी यश्चँ पक्षो प्राह्यस्तत्कथयाम्यहम् ।। पीडातिशयमाश्चित्य यद्भवीति विवक्षितम् । स्वार्थसिद्धिपरो वादि पूर्वपक्षः स उच्यते' ॥

इति । इति प्रतिज्ञापादी निरूपितः ।

अथोत्तरपादो निरूप्यते ।

तं च याज्ञवल्क्यः सङ्गृण्हाति—

'श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसन्निधी'।।

(या. स्मृ. २. ७.)

इति । तदेतदृहस्पतिर्विवृणोति--

'यदा त्वेंवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना । दद्यात्तत्पक्षसंबँद्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥ विनिश्चिते पूर्वपक्षे ग्राह्याग्राह्यविशेषिते । प्रतिज्ञार्थे स्थिरीभूते लेखयेदुत्तरं ततः'॥

इति । उत्तरे स्वतः पवृत्त्यभावे च तर्त् दापनीयमित्याह-

१. D. reads °मत्तानिभृताः for °मत्त-निधृताः, but this breaks in metre. २. A. B. C. read च for स्युः. ३. C. substitutes चा for च. ४. C. reads नयः for यश्च, but corrects यादृग्वादी विवादी च पक्षो माह्यश्च यो भवेत्. ५. A. and B. read तथा for तं. ६. D. substitutes च for तु. ७. C. and D. read °सम्बन्धं for सम्बद्धं. ८. A. in margin and B. in origin read तथा for तदा, but corrected form of B. is सदा. ९. A. and B. read यत् for तद्दा, while C. यदाण्युभय for तद्दापनीय .

स एव-

'पूर्वपक्षे यथार्थे तु न दद्यादुत्तरं तु यः । प्रत्यर्थी दापनीयः स्यात् सामादिभिरुपक्रमैः ॥ प्रियपूर्वं वचेः साम भेदस्तु भैयदर्शनम् । अर्थापक्षणं दण्डस्ताडनं बन्धनं तथा' ॥

इति । उत्तरलक्षणमाह प्रजापतिः-

'पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम् । अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरं तद्दिदो विदुः'॥

इति । हारीतो अप-

'पूर्वर्पंक्षार्थसंबद्धमनेकार्थमनाकुलम् । अनल्पमव्यस्तपदं व्यापकं नातिभूरि च ।। सारभूतमसन्दिग्धं स्वपक्षेकान्तसंभवम् । अर्थिश्चर्वमगृहार्थे देयमुत्तरमीदृशम्' ।।

इति । स्वपक्षैकान्तसंभवमनवेशेषितस्वपक्षैकदेशं सम्पूर्ण-स्वपक्षमिति यावत् । सहसोत्तरं दातुमशक्तंप्रति कात्यायन आह---

'श्रुत्वा लेख्यगतं त्वेर्थं प्रत्यर्थी कारणाद्यदि । कालं विवादे याचेत तस्य देयो न संज्ञायः'॥

१. C. reads प्रियः, D. reads अधेत् for वचः. २. C. reads हिनुभयदर्शनम् and D. हिनुभयदर्शनः for हिनु भयदर्शनम्, both seem to be incorrect. ३. C. reads अथाप and D. यथाप for अथाप श्र. D. reads साध्य for सार १. प्र. D. reads प्रस्य हिन्द के ति है के

इति । कालभेदं कारणेविद्येषं चाह नारदः-

'शालीनत्वाद्भयोतित्वात् पत्यर्थी स्मृतिविश्रमात्। कालं प्रार्थयते यत्र तत्र तं लब्धुमहिति।। एकाहं ज्यह-पञ्चाहं सप्ताहं पक्षमेव वा। मासं चतुष्टयं वर्षं लँभते शक्त्येपेक्षया'।।

इति । तत्र व्यवस्थामाह स एव-

' संद्यःकृते तदा वादः समातीते दिनं क्षिपेत् । षडिक्ति त्रिरात्रं तु सप्ताहं द्वादशाब्दिके ॥ विश्वत्यब्दे दशाहं तु मासाई वा लभेत सः । मासं त्रिशत्समातीते त्रिपक्षं परती भवेत् ॥ अस्त्रतन्त्र-जडोन्मत्त-बाल-दीक्षित-रोगिणाम् । कालः संवत्सरादर्वाक् स्वयमेव यथेप्सितम्'॥

इति । कात्यायनोऽपि--

'सैंवत्सरं जडोन्मत्तेऽमनस्के व्याधिपीडिते । दिगन्तरपेपन्ने च अज्ञातार्थे च वस्तुनि ॥ मूलं वा माक्षिणो वाथ परदेशस्थिता यदा।

१. C. and D. read कारणार्थशेषं for कारणिवशेषं. २. Only D. reads तत्र तत् for तत्रेदं. ३. C. reads द्विमासं वा for चतुष्ट्रयं; while D. reads मासत्रयं for the same. ४. C. reads न भवेत् for लभते. ५. B. originally 'त्यं, but corrected 'द्यः'. ६. D. reads सद्यः for तदा. ७. C. reads समानीते and D. reads मासेऽतीते for समानीते. ८. B. originally reads त्यांचित्, but corrected क्षिपेत्. ९. C. reads संवत्सरात् गते मासे मनाकत्वे व्याधिपींडिते for संवत्सरं जडोन्मतेत्यादि whole line. १०. B. reads प्रयत्नेन substituting last word च for 'नि C. reads 'गतेनच for 'प्रयत्ने च, and D. reads 'प्रयन्नेन for 'प्रयत्ने च.

तत्र काली भवेत् पुंसामा स्वदेशसमागमात् ॥ दत्ते अपि काले देयं स्यात् पुनः कार्यस्य गौरवात् । ' इति । कालदानस्य विषयमाह नारदः-' गह नत्वाद्विवादानामसामर्थ्यात् स्मृतेरपि ।

ऋंगादिषु हरेत् केालं कामं तत्वबुभुत्सया'।। (ना. स्मृ. १. ४४)

(या. स्मृ. २. १२)

इति । ऋणादीन्दर्शयति पितामहः— 'ऋणीपनिधि-निक्षेप-दान-सम्भूयकर्मणाम्। समये दायभागे च कालः कार्यः प्रयत्नतः'।। इति । काँलदानस्यानईविषयमाह याज्ञवल्क्यः-साहस-स्तेय-पारुष्य-गोभिज्ञापात्यये स्त्रियाम् । विवादयेत् सद्य एव काले। उन्यत्रेच्छया स्मृतः'।।

इति । बृहस्पतिरपि-

'साहस-स्तेय-पारुष्य-गोभिद्यापे तथात्यये । भूमौ विवादयेत् क्षिप्रमकाले अपि बृहस्पतिः'।। इति । कात्यायनोअपि-

'धेनावनईहि क्षेत्रे स्त्रीषु प्रजनने तथा। न्यासे याचितके दत्ते तथैव क्रय-विक्रये ॥

१. B. originally reads महत्तत्वात् for गहनत्वात्. २. B. originally reads हुणा for ऋणा. ३. B. reads तत्र ज्ञानं, but corrected. B. reads कामं; while D. reads मासं for कालं. ४. B. originally नागां°, but corrected ऋणों. ५. D. reads वृत्त for इान. ६. C. वर्मणा and D. reads °क्सिंग for °क्सिंगाम. ७. The sentence and one verse is not mentioned in C. D. ८. C. reads स्तेनावन-द्रमक्षेत्रे for धेनावनडुहि क्षेत्रे; while D. reads अनुदूहि for अनुडुहि.

कन्याया दूषणे स्तेये कलहे साहसे निधौ ।
उपधौ कूटसाक्ष्ये च सद्य एव विवादयेत्' ॥
इति । उपैधिभैयादिवज्ञात् प्राप्तं कार्यम् । उत्तरभेदानाह
नारदः—

'मिथ्यासम्प्रतिपत्तिश्च प्रत्यवस्कन्दनं तथा । प्राङ्न्यायश्चोत्तरोः प्रोक्ता चत्वारः शास्त्रवेदिभिः॥

इति । मिथ्यादीनां स्वरूपमाह बृहस्पतिः-

' अभियुक्तोश्भयोगस्य यदि कुर्यात्तु निन्हवम् । मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः ॥ श्रुत्वाश्मयोगं मन्यर्थी यदि तत्त् प्रतिपद्यते । सा तु संप्रतिपत्तिस्तु शास्त्रविद्धिरदाहृता ॥ अर्थिनाभिहितो योर्श्यः प्रत्यर्थी यदितं तथा । प्रपद्य कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं हि तत् ॥ आचारेणावसन्नोशि पुनर्लेखयते यदि । स विनेयो जितः पूर्व प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते'॥

इति । प्रजापतिरपि-

'यावदावेदितं किचिन्मत्संबन्धमिहार्थिना । तावत् सर्वमसंभूतमिति मिथ्योत्तरं स्मृतम् ॥

२. B. originally reads विधो, but corrected निधो. D. also reads the same. २. A. B. C. read उपाधि: for उपाधि: This sentence was originally in B. as उपाधेभैयादित्वशान्तिकार्यम् also A. had the same in margin, which seems incorrect. ३. A. B. C. read भोत्तर: for भोत्राः. ४. B. originally reads तत्र भन्तेते and corrected तत् भित्यद्वे. ५. B. reads सत्यार्थी for भत्यथीं, which is not preferable. ३. A. in marginal reading and B. originally read ऽमेऽचिरं and B. corrected आविदितं.

यस्यैतेदेवमेवैतं नासंभावितमर्थिना ।
इति संप्रतिपच्याख्यं द्वितीयमिदमुत्तरम् ॥
दत्तमेव ममानेन किन्स्वस्थापि मया पुनः ।
प्रतिदत्तमितीदृक्च पत्यवस्कन्दनं स्मृतम् ॥
अस्मिन्नर्थान्तरे पूर्वं प्रलेब्धोऽस्म्यहमर्थिनाः।
जितश्चायं मया तत्र प्राङ्न्यायविधिरुच्यते'॥

इति । मिथ्योत्तरस्यावान्तरभेदमाह स एव-

'मिथ्यैतन्नाभिजानामि तदा तत्र न सन्निधिः । अजातश्चास्मि तत्काल इति मिथ्या चतुर्विधम्' ॥

इति । उत्तराभासानाह कात्यायनः-

'अप्रसिद्धं विरुद्धं यदत्यल्पमितभूरि च । सन्दिग्धा-ऽसम्भवाव्यक्तमन्यार्थं चातिदेशववत् ।। यद्यस्तपदमव्यांपि निगृहार्थं तथाऽऽकुलम् । व्याख्यागम्यमसारं च नोत्तरं स्वार्थसिद्धये'॥

इति । अप्रसिद्धादीन् स एव व्याचष्टे—

' चिन्हाकारसहस्रं तु समर्यं वा विजानता । भाषान्तरेण वा प्रोक्तमप्रसिद्धं तदुत्तरम् ॥ प्रतिदत्तं मया बाल्ये प्रतिदत्तं मया नहि । यदेवमाह विज्ञेयं विरुद्धं तदिहोत्तरम् ॥

P reads यस्यैव देय° for यस्यैतदेव°.
 D. reads प्रारक्धो° for प्रस्रक्धो°.
 B. originally चापि, corrected चाति°.
 B. C. D. read °मचापि for °मड्यापि .
 B. originally समं चाति°, but corrected समयं वा.

जितः पुरा मयात्र्यं तु अर्थेऽस्मिन्निति भौषिते । पुरा मया च प्रमितेमंगीकारोत्तरं स्मृतम् ॥ गृहीतिमिति वाच्ये तु कार्यं तेन कृतं मया। पुरा गृहीतं यद्रव्यमिति चेईक्ति भूरि तत्।। देयं ममेति वक्तव्ये मया देयमितीदृज्ञम् ॥ सन्दिग्धमुत्तरं ज्ञेयं व्यवहारे बुधैस्तदा ॥ बँलाबलेन चैतेन साहसं स्थापितं पुरा I अनुक्तमेतन्मन्यन्ते तदन्यार्थमितीरितम् ॥ असमे दत्तं मया सार्धं सहस्रामिति भाषिते । मतिदत्तं तद्धे यत्तदिहाञ्च्यापकं स्मृतम् ॥ पूर्ववादिक्रियां यावत्सम्यङ् नैव निवेशयेत्। मया गृहीतं पूर्वन्नो तद्यस्तपदमुच्यते ॥ तत् किं तामेरसं किन्चिदगृहीतं प्रदास्यति ।

१. C. reads चेतुरथें, for जितःपुरा and D. substitutes हवं for ऽदं. २. D. reads आजितम् for आजिते. ३. A. reads बद्धतं चोत्तरं; while B. originally धिमित तहनं चोत्तरं, but corrected as A. yet बद्धतं चोत्तरं for प्रमितमंद्भीकारोत्तरं. is another correction in B. D. C. reads प्रमिति बहत्तं चोत्तरं. ४. D. reads चारमात्ते for वाच्ये तु, but it seems incorrect. २. A. reads वस्त्रं. B. also the same; while B. in correction and C. read वस्य क्षि and D. वस्तु भूरि for चित्त भूरि. ३. A. B. in correction, C. and D. read मयेति for ममिति. ७. B. originally reads बलात्तेन न चैतेन साहसं स्थापितं पुरा; while C. reads साहस्य स्थापितं for साहसं स्थापितं. ८. C. reads आजितम् for आजिते. १. C. and D. read तस्य for तस्यं, but D. believes it in correction तरहें. १०. C. reads किया यदात्तसम्यक्त्वेन for कियां यानत्सम्यक्त्वेन. ११. D. substitutes न for नो. १२. D. reads कामरसं, A. in mar. and C. ori. reads तामरसः कश्चित् for तामरसं किचित्, but B, in cor. reads as ori. A.; १३. D. गृहीतं न for अगृहीतं.

निगृहार्थं तु तत् प्रोक्तं मुत्तरं व्यवहारतः ॥
किं तेनैव सदा देयं मया देयं भवेदिति ।
एतदाकुलमित्युक्तमुत्तरं तद्विदो विदुः ॥
काकस्य दन्ता नो सन्ति सन्तीत्यादि तदुत्तरम् ।
असारमिति तत्वेन सम्यङ्गोत्तरमिष्यते '॥

इति । अत्र चिन्हेत्यादेरयमर्थः । विवादविषयस्य गो-हिरण्या-दिद्रव्यस्य वर्णविद्रोषादिकं चिन्हम् । दीर्घश्रृद्भत्वादिराकारः । सहस्रादिः संख्या । समयः कालविद्रोषः सङ्क्षतिवद्रोषो वा । तत् सर्वमजानता यत् प्रोक्तम्, जानता वा सभ्यानामपरि चितया भाषया यदुक्तं तदुभयमप्रसिद्धम् । बाल्य एव मया सर्वे द्रव्यं प्रतिदत्तिमत्युक्तवा स पुनरि विस्मृत्य वा प्रतिवादिबुद्धिः प्रच्छाद्यितुकामो वा न दत्तिमिति यद्ध्यात्तिहरूद्धम् । 'पुरा मयाव्यं जित'इति वक्तव्ये सति, जित्रयव्दं परित्यजाति चेत्त-र्दुभयम् । गृहीतिमित्येतावत्येव वक्तव्ये सित प्रथमं तदनुक्त्वा तेन यत् कर्तव्यं तत् कार्यं मया क्रतिमित्येतादृद्धां प्रस्तेतानुपयोगि किञ्चिद्वस्त्वा पश्चादृहीतिमिति यद्ध्यात्तदुत्तरं भूरि। देयं मयत्युक्ते सित सन्देहमन्तरेण दातव्यनिश्वयो भवति तदनुकत्वा मया

१. C. and D. substitute ज्ञेयम् for प्रोक्तम्. २. D. reads कित वा इन्ता for दन्ता नो सन्ति. ३. D. reads तत्तेन for तत्वेन. ४. A. and B. read अपरिचिन्तया. २. A. and B. read सत्यं for प्रति°, but B. in correction reads सम्य°. ६. A. and B. omit ऽयं. ७. D. reads परिच्यच्य for परिच्यज्ञति. ८. C. reads ततुन्तरम् for ततुभयम्. २. D. reads प्रथमतः and C. प्रथमः for प्रथमं. २०. D. does not insert यत्. १२. D. reads प्रकृता° for प्रस्तुता°. १२. D. adds अति to पूरि. १३. A. B. C. read तत्नुक्तं.

देयमिति यहूयात्तदानीमदेथेमिति वा देयमिति वा पदस्य छेत्तुं दाक्यत्वादुत्तरं सन्दिग्धं भवति । यदि षे। डदावर्षः प्रति-वादी 'मत्पोत्रेण दत्तम्' इति ब्रुयात्तदसम्भेवम् । एकादरा वस्त्राणि मया दत्तानीति वक्तव्ये सति रुद्राकाशनामकानि युष्मत्प्र-योर्गेद्दाब्दवाच्येर्नं विभागितानीत्येवमप्रसिद्धैः पदेरभिहितमुत्त-रमर्व्यक्तम् । प्रकृतार्थस्योचितमुत्तरमनुक्त्वा अनुपयुक्तमेव किन्बिइते, 'एतेन वादिना पाँबल्येन दौर्बल्येन वा किन्बित्सा-हसं कृतम्'-इत्यादि तत्र प्रकृतेंस्यानुक्तत्वेदुक्तरमन्यार्थं भवति । दातं देयमिति प्रतिज्ञा तस्यार्थस्य द्यातद्वयं देनेमित्युत्तरं दोष-वत्। साई सहसं महां देयमिति प्रतिज्ञा तस्य तदर्धं प्रत्येपितमि-त्युत्तरमञ्यापकम् । वादिना स्वपक्षस्य सम्यक् लेखनात् पूर्वमेव मया न गृहीतिमिन्युत्तरं व्यस्तपदम् । मया दत्तमपि यदा न गृहीत-मिति वक्तव्ये सति विस्पष्टं न वदति किन्तु लोके यः को अपिकि-मगृहीतं तामेंरसं प्रदास्यतीत्येवमप्रसिद्धेन दाब्देन व्यतिरेक्स्-खेन काकस्वरेणाभिहितमुत्तरं निगृहम्। किं ते नैव सदा देयं मया देयमित्यत्रोभयोर्वाक्चयोरदेयं मया देयमिति पदच्छेदसंभवा-

१. D. reads पस्य देयमिति वा. २. D. reads पहं for पदस्य. ३. D. reads असम्भवि for असंभवम्. ४. B. C. and D. read प्रित्तयोगि for प्रयोगि. १. D. reads वाच्यत्वेन विभाविताति for वाच्येन विभागितानि and A. in margin and B. originally substitute विहायितानि for विभागितानि. ६. C. and D. substitute उक्तम् for अन्यक्तम्. ७. C. and D. read प्रकृतस्य प्रतिज्ञार्थस्य. ८. C. and D. add च before अनुपयुक्तः. १. A. B. and C. do not insert प्रावत्येन दार्वत्येन वा. १०. B. originally adds तस्य before प्रकृतस्य. ११. B. C. insert तम् after अनुक्तत्वात. १२. D. omits चम्म, C. also. १३. D. reads प्रामितं. also C.; १४. From इत्युक्तस्म till न पृद्यतिमिति वक्तव्ये सति is not mentioned in D.; C. also omits as. १४. D. reads ताम रहे. १५. D. reads आहेरां.

दर्थस्यानिश्वयात् किमिति काका व्यञ्यमानस्याप्यनिश्वयादि-दमुत्तरं व्याकुलम् । त्वत्यित्रा सुवर्णशतं गृहीतिमित्यभियोगे पितुर्वाक्यं जानामीति वक्तव्ये व्यत्यस्यान्वयेन दुर्बोधं वचो ब्रूते गृहीतं शतिमिति वचनात् सुवर्णानां पितुर्नजानामीति तदिदमुत्तरं व्याख्यागम्यम् । काकदन्तादिविषयं निष्पयोजनं असारमिति । सङ्कराख्यमुत्तराभासमाह कात्यायनः---

'पैक्षेकदेशे यत्सत्यं एकदेशे च कारणम् । मिथ्या चैवैकदेशे यत्सङ्कराँचदनुत्तरम्' ॥ इति । तच्च स एव विश्वदयति—-

'न चैकस्मिन्विवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोईयोः । न चार्थसिद्धिरुभयोर्न चैकत्र क्रियाद्वयम्'॥

इति । मिथ्याकारणोक्तयोः सङ्करे अर्थिपत्यर्थिनोर्द्धयोरपि क्रिया प्रामोति ।

'मिथ्याक्रिया पूर्ववांदे कारणे प्रतिवादिनि'।

इति स्मरणार्चंदुभयमेकस्मिन्च्यवहारे विरुद्धम् । तथा सुवर्णे रूपकदातं अनेन गृहीतम्' इत्यभियोगे 'सुवर्णे न गृहीतं, रूपकदातं गृहीतं प्रतिदत्तम्' इति । कारणपाङ्न्याय-सङ्करे तु प्रत्यर्थिन एव क्रियाद्वयम् ।

'पाङ्न्यायकारेणोक्तौ तु पत्यर्थी निर्दिशेत् कियाम्'।

१. C. reads व्यतिषक्तस्य for व्यवयमानस्य. २. C. D. read एकैक° for पक्षेक°. ३. D. reads के for वै°. ४. D. reads संस्कारात् for संकरात्. ५. C. and D. read उत्तरयोः for उत्तरयोः. ६. C. and D. insert तर्षि after स्मरणात्. ७. A. in margin substitutes° यः, while B. originally य° and cor. त°, D. also reads य° for त°. ८. the word अनेन was not mentioned in A. B.; ९. C. reads कारणेनोक्त for कारणोक्ती तु.

इति स्मरणात् । यथा 'सुवर्ण गृहीतं प्रतिदत्तं, रूपके व्यवहौरमार्गेण पराजितः' इति । अत्र पाङ्न्यांये जयपत्रेण वा प्राङ्न्यायदर्शिभिर्वा भवितव्यम् । कारणोत्तरे तु साक्षिले-र्ष्यादिभिर्भावयितव्यमित्यविरोधः । एवंमुत्तरत्रयसङ्करेशप द्रष्ट-ष्यम् । यथा 'अनेन सुवर्णरूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानि' इत्यभियोगे 'सत्यं सुवर्णं गृहीतं प्रतिदास्यामि । रूपकदातं तु न गृहीतम् । वस्त्रविषये पूर्वन्यायेन पराजितः' इति । एवं चतुस्सङ्करेशि । एतेषां चानुत्तरत्वं योगपद्येन । तस्य-तस्यांशस्य तेनतेन विवाद्पसिद्धेः क्रमेणोत्तरत्वमेव । क्रमश्चा-र्थिनः प्रत्यर्थिनः सभ्यानां चेच्छया भवति । यत्र पुनरुभयोः सङ्करस्तत्र यस्य प्रभूतार्थविषयत्वं तत्र क्रियोपादानेन ब्यवहारः प्रवर्तयितब्यः । पश्चाँदन्यविषयांतरोपादानेन । यत्र च संप्रतिपत्तेरुत्तरान्तरस्य च सङ्करः तत्रोत्तेरांतरोपादानेन व्यवहारो द्रष्टव्यः । संप्रतिपत्तेः प्रयोगाभावात् । यथा हारीते-नोक्तम्---

> 'मिथ्योत्तरं कारणं च स्यातामेकत्र चेदुभे । सन्यं वापि सहान्येन तत्र प्राह्मं किमुत्तरम्' ॥

२. C. reads यत् for यथा. २. A. in margin and B. originally read ध्यवहारे for ध्यवहार, but corrected ध्यवहारात्. ३. C. and D. read ध्यवहारे for ध्याये. ४. A. and B. read ध्यवहारात्. ५. C. in this sentence C. omits एवम् and instead of उत्तर्त्रय reads उत्तर्त्र. ६. D. reads पूर्व for पूर्व. ७. B. reads तस्यात्तस्य for तस्यांदास्य. ८. C. reads विवाहाप्रसिद्धेः for विवाहप्रसिद्धेः ९. A. and B. read यश्चाल्पः, while C. reads पश्चाद्ल्पः for पश्चाह्न्य. २०. C. reads उत्तरीपादान and D. उत्तरीपादान for उत्तरान्तरीपादानेन.

90

काष्ट्रम्]

-AAGICAN V

इत्युक्त्वा-

'यत् प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात् क्रियाफलम् । उत्तरं तत्र विज्ञेयं असंकीर्णमतोऽन्यथा'॥

इति । सङ्क्षीणै भवतीति श्रेषः ऐच्छिकक्रमं भवतीत्यर्थः । तत्र प्रभृतार्थविषयं यथा-'अनेन रूपकशतं सुवर्ण वस्त्राणि च गृहीतानि इत्यभियोगे 'सुवर्ण रूपकदातं न गृहीतम्, वस्त्राणि गृहीतानि प्रतिदत्तानि च इति । अत्र मिथ्योत्तरस्य प्रभूतविषय-त्वादर्थिनः क्रियामादाय प्रथमं व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः । पश्चादस्त्रेविषयो व्यवहारः । एवं मिथ्यापाङ्न्यायसङ्करे कारणपाङ्न्यायसङ्करे च योजनीयम् । यथा तस्मिन्नेवा-भियोगे 'सत्यं सुवर्णं रूपकदातं च गृहीतं दास्यामि । वस्त्राणि तु न गृहीतानि प्रतिदत्तानि' इति वा वस्त्रविषये पूर्वं पराजित इति चोत्तरे संप्रतिपत्तेर्भूरिविषयत्वे अपि तत्र क्रियां इभावात् मिथ्योत्तरिक्रयामादाय व्यवहारः यितव्यः । यत्र तु मिथ्याकारणयोरुत्तरयोः कृत्स्नपक्षव्यापित्वं, यथा-गृङ्गग्राहिकया कश्चिद्ददित 'इयं गौर्मदीया ' अमुकस्मि-न्काले नष्टा, अस्य गृहे दृष्टा' इति।अन्यस्तु 'मिथ्यैर्तत्,एतस्पद-शितकालात्पृर्वमेवास्मदृहे स्थिता। मम गृहे जाँता वा इति वदति। इदं तावत् पक्षनिराकरणसमर्थत्वाचानुत्तरम् । नापि मिध्यैर्वं । कारणीपन्यासात् । नापि अकारणम्। एकदेशाभ्युपगमाभावात्।

१. B. reads असंकीर्त for असंकीर्ण. २. B. originally reads वस्तु, but corrected वस्त्र. ३. D. reads विषय for विषय: ४. D. reads कारणोत्तरयो: for कारणयोहत्तरयो: ५. B. C. D. read मिध्येत्त्त्त् for मिध्येत्त्. ६. these three words are not found in D.; ७. D. reads सित for वा इति. ८. C. reads मिध्या वा for मिध्येत.

तस्मात् सेकारणमिथ्योत्तरमिदम् । अत्र च प्रतिवादिनः क्रिया । 'कारणे प्रतिवादिनि' इति वचनात्। ननु-'मिथ्या क्रिया पूर्ववादे' इति पूर्ववादिनः कैस्मात्क्रिया न भवति । तस्य गुङ्मिध्यावि-षयत्वात् । 'कारणे प्रतिवादिनि ' इति एतदि केस्माच्छुद्र-कारणविषयं न भवति । नैतत् सर्वस्यापि कारणोत्तरस्य मिथ्यासहचरितरूपत्वाच्छुङ्कारणोत्तर*स्याभावात् । प्रसिद्ध-कारणोत्तरे प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्याभ्युपगमेनैकदेशस्य मिथ्या-त्वम् । यथा-'सत्यं रूपकदातं गृहीतम्, न धारयामि, दत्तत्वात्' इति । प्रकृतोदाहरणे तु प्रतिज्ञार्थैकदेवास्याभ्युपगमो नास्तीति विशेषः । एतच हारीतेन स्पष्टमुक्तम्-

'मिथ्याकारणयोवीपि प्राद्यं कारणमुत्तरम्'।।

इति । यत्र मिथ्या-प्राङ्न्याययोःपक्षव्यापित्वं यथा-'रूपक-द्यातं धारयति'इत्यभियोगे 'मिथ्यैतर्त् अस्मिन्नर्थे पूर्वमयं पराजितः' इति तत्रापि प्रतिवादिन एव क्रिया ।

'पाङ्न्यायकारणोक्ती तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम्'

इति वचनात् । गुद्धस्य पाङ्न्यायस्याभावादनुर्त्तरप्रस-द्धात् । संप्रतिपत्तरिप साध्यत्वेनोपदिष्टस्य सिद्धत्वोपन्यासेन सा-ध्यत्वनिराक्षीरणोदेवात्तरत्वम् । यत्र तु कारणं प्राङ्न्यायसङ्करः ।

१. C. substitutes त for स°. २. D. reads यहमात for कस्मात. ३. this is omitted in C.; ४. C. reads वा स्थान for कस्मान . for the same D. reads तस्मात. ६. A. in marginal reading and B originally substitute ेदा for our but B. corrects of. 4. A. in margin and B. in origin reads °स्तं, for °त्यं, but B. corrects °त्यं. ७. B. & D. read प्रतिज्ञार्थंक for प्रतिज्ञातार्थेंक.° This portion is omitted in C.; ८. D. reads °तत्तासिन्° for an अस्मिन् ९. D. reads अनुत्तरस्य for अनुत्तर. १०. D. reads निरा-करणाद्धतीत्तरत्वम् for निराकारणादेवीत्तरत्वम्

यथा—'रातमनेन गृहीतम्' इत्यभियुक्तः प्रतिवदित 'सत्यं गृहीतम् । प्रतिदत्तं च' इत्यस्मिन्नेवार्थे प्राङ्न्यायेनायं पराजित इति तत्र प्रतिवादिनो यथारुंचीति न क्राचिद्वादि-प्रतिवादिनोरे-कास्मिन्व्यवहारे क्रियापसङ्ग इति निर्णयः । निरुक्तरं प्रत्यर्थनं प्रति कात्यायन आह—

'उपायैश्वोद्यमानस्तु न दद्यादुत्तरं तु यः । अतिक्रीन्ते सप्तरात्रे जिंतोऽसी दातुमईति'॥

इति । हीनवादिनं दर्शयति नारदः —

'पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः । वादसङ्क्रमणात् ज्ञेयो हीनैवादी स वै नरः ॥ (२४) न मयाभिहितं कार्यमिभियुक्तं परं वदेत् । वित्रुवंश्व भवेदेवं हीनं तमिष निर्दिशेत् ॥ अन्यवादी क्रियांद्वेषी नोषस्थायी निरुत्तरः । आहुतर्भंपलायी च हीनः पञ्चाविधः स्मृतः'॥ (ना. स्मृ. २--२४--३३)

इति । तान् वादिनो विवृणोति स एव—

' लेखियत्वा तु यो वाक्यमूनं वाभ्यधिकं पुनः । वदेद्वादी सहीयेत नाभियोगं तु सोईति ॥

३. A. in margin and B. originally read °त्रवीति for °रुचिति, but corrected read °रुच्यमिति. २. B. reads अतिकाले and C. reads मुक्त-स्यान्ते. ३. B. originally reads हितो for जितो, but corrects हीनो . ४. B. originally reads हीन and corrected reads हीन . ५. D. reads समया for नमया . ६. D. reads आहूतो ऽप्यपलापी च and C. आहूत: प्रपलायी च for आहूत-व्यपलापी च . ७. B. reads वाक्यादून for वाक्यमूनं. C. मूलं वा व्यधिसंयुतः, D. मूलवाद्याहिसंयुतः for ऊनं वाऽभ्यधिकं पुनः.

सभ्याश्चे साक्षिणश्चेव क्रिया ज्ञेया मनीषिणः । तां क्रियां देष्टि यो मोहाक्तियादेषी स उच्यते ॥ आव्हानादनुषस्थानात् सद्य एव प्रहीयते । ब्रहीत्युक्तीश्षे न ब्रुयात्सद्यो बन्धनमहिति ॥ दितीयेश्हिन दुँबुँद्धिवद्यात्तस्य पराज्यम्'।

इति । बृहस्पतिः-

' आहूतर्व्यंपलापी च मीनी सीक्षिः पराजितः । स्ववाक्यमतिपन्नश्च हीनवादी चतुर्विधः'।।

इति । हीर्नत्वे कालाविधमाह स एव-

'पपलायी तु पक्षेण मौनकृत्सप्तभिर्दिनैः । साक्षिभिस्तत्क्षणेनैव प्रतिपन्नश्च हीयंते' ।।

इति । दैविकादिविभेन यथोक्तकालातिक्रमेशि नापराध इत्याह स एव—

'दैव-राजकृतो दोषस्तत्काले तु यदा भवेत्। अवधित्यागमात्रेण न भवेत् स पराजितः'।।

इति । हीनवादिनो दण्डेन पुनर्वादाधिकारमाह कात्यायनः-

१. C. reads ससाक्षिण: for °श्च साक्षिण: २. B. reads originally मनीषित्र:, but corrected मनीषिण:; while D. reads मनीषिणम्. ३. B. substitutes हि for ६पि. ४. A. originally and B. in correction read दुष्टे च for दुर्बुद्धेः. २. D. आहूतोऽण्यपलापी च for आहृतच्यपलापी च. इ. B. originally and C. as usual read °क्षी for 'क्षिः, but corrected B. reads 'क्षिः. ७. A. in margin and B. originally read, स्नभाव' for स्ववाक्य', but B. corrects स्वावाच्य'. ६. D. reads हीनस्वकालावधि' for हीनस्व कालावधि'. ९. A. in margin, B. originally substitutes स for 'च, but corrected B. reads प्. १०. A. in marginal reading and B. originally read 'स्यक्त' for 'स्याग' and corrected B. reads 'स्यक्त'.

'अन्यवादी पणान् पञ्च क्रियांद्वेषी पणान् दद्या । नोपस्थाता दद्या द्वे च षोडदीव निरुत्तरः ॥ आहूतप्रेपलायी च पणान् ग्राह्यस्तु विद्यातिम् '। इति ।

'तिराहृतमनायातमाहृतप्रंपलायिनम् ।
पञ्चरात्रमतिक्रान्तं विनयेत्तं महीपतिः' ॥
इति । यत्तु तेनैव पुनर्वादिनिषधंकथनम्—
'दोषानुरूपं संग्रीह्यः पुनर्वादो न विद्यते' ॥
इति । तदेतन्नयँक्कृतविवादिवषयम् । इतरत्र तु प्रकृतिहानिर्नास्तीत्याह नारदः—

'सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छलेनावसीदित ।*
पशु-स्त्री-भूम्यृणादाने शास्योऽप्येर्थान्न हीयते'।।
(ना. स्मृ. २--२५)

* अस्यार्थः—सर्वेष्वर्थविवादेषु न मन्युकृतेषु | वाक्छले प्रमादाभि-धानेऽपि नावसीदित न पराजीयते | न प्रकृतादर्थाद्धियते इत्यर्थः | अत्रो-दाहरणं पशु-स्त्रीत्यादि | पशु-स्त्रीभृम्यृणादाने प्रमादाभिधानेन दण्डयोऽपि यथा प्रकृतादर्थाचहीयते एवं सर्वेष्वर्थविवादेष्विति | अर्थविवादप्रह-णात् मन्युकृतविवादेषु प्रमादाभिधाने प्रकृताद्य्यर्थाद्धीयत इति गम्यते |

२. C. reads ेह्रवात् for ेह्रवीं. २. A. in margin and B. originally read उपस्थायी and in cor. नोपस्थायी. ३. D. C. read ज्यपलापी for 'प्रपलायीं २. B. and D. originally substitute 'ज्य'. for 'प्र', but corrected B. reads 'प्र'. ५. D. reads 'धःक्रथितः for 'धक्रथनम्. ६. C. reads संमाद्य for संमाद्यः. ७. C. reads पुंकृत' for न्यक्फृत' and D. 'न्मन्युकृत'. ८. B originally reads प्रकृत' and corrected प्रकृति'; while D. reads प्रसृत्त'. १. A. and B. read न च सीदित for नावसीदित. १०. B. originally reads 'प्यर्थीं न, but corrected 'प्यर्थांच, C. reads 'प्यर्थीं न for the same.

इति । नावसीदतीति प्रतिज्ञातार्थस्य न हीयत इत्युपपादनम्। अत्रापवादमाह कात्यायनः—

> 'उभयोर्लिखिते वाक्ये पारब्धे कार्यनिर्णये । अयुक्तं तत्र यो ब्रूयात्तस्मादेर्थात्महीयते'।।

इति । याज्ञवल्क्योअप-

'सिन्दिग्धार्थस्वेतन्त्रो यः साध्येद्यश्च निष्पतेत् । न चाहूतो वदेत्किन्त्रिद्धीनो दण्डग्रश्च स स्मृतः'॥ (या. स्मृ. २. १६)

इति । अत्र दण्डग्रहणेनैव हीनत्वे सिद्धे पुनर्हीनग्रहणं पकृतादर्थोद्धीन इति ज्ञापनार्थम् । वादमुपक्रम्यं निवृत्तयोर्द्ध-योरपि दण्डमाह बृहस्पतिः—

'पूर्वरूपे सन्निविष्टे विचारे संप्रवर्तिते । प्रश्नमं ये मिथो यान्ति दाप्यास्ते द्विगुणं दमम्ँ' ॥ इति । तदेतन्न्पवचनविषयमित्याह कात्यायनः— 'आवेद्य प्रगृहीतार्थं प्रश्नमं यान्ति ये मिथः । सर्वे द्विगुणदण्ड्याः स्युर्विप्रलम्भानृपस्य ते'॥

यथा ' अहमनेन शिरिस पादेन ताडितः ' इत्यावेदनसमये अभिधाय भाषाकाले 'इस्तेन पादेन वा ताडितः' इति वदन् न केवलं दण्ड्यः अपि तु पराजीयते च ।

१. B. C. D. read प्रतिज्ञानार्थस्य for प्रतिज्ञातार्थस्य. २. C. reads धार्यात् for व्हर्यात्. ३. C. reads संदिग्धार्थस्वतंत्रो for संदिग्धार्थ स्वतंत्रो ४. C. reads उपक्रमति निवृत्तये for उपक्रम्य निवृत्तयोः. ५. B. ori. reads पूर्वोत्तरे, cor. पूर्वकृते. ६. C. reads वाचने for विचारे. ९. B. ori. पणम् and cor. इमम्. A. also in margin reads पणम्. ८. नूप° is omitted in C.; ९. D. reads वचन° and C. वाचनं.

इति । एवञ्चो वञ्चनया प्रशान्तानां न दण्डः । अत एव बृहस्पतिः--

'पूर्वोत्तरेशितिखिते प्रक्तान्ते कार्यनिर्णये ।

इयो: सन्तप्तयोः सन्धिः स्यादयःखण्डयोरिव ॥

साक्षिसंभ्यिवकल्पस्तु भवेत्त्रत्तेभयोरिप ।
दोलायमानयोः सन्धिः प्रकुर्यातां विचर्क्षणैः ॥

प्रमाणसमता यत्र भेदः शास्त्र-चरित्रयोः ।

तत्र राजाज्ञया सन्धिरुभयोरिप दास्यते' ॥

इति । अर्थ-प्रत्यर्थिनोरिभयोगे किन्धिन्नियममाह याज्ञवल्क्यः ।

'अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् ।

अभियुक्तं च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिं नयेत्' ॥

(या. स्मृ. २. ९)

इति। प्रत्यंथीं स्वस्मिन् वादिना सम्पादितमाभयोगमपरिह्स्य प्रत्यभयोगं न कुर्यात्। अथीं चान्येनाथिना अभियुक्तं प्रत्यथिनं तदभियोगपरिहारात्पुरा स्वयं नाभियुद्ध्यात्। उभाभ्यामपि प्रतिज्ञारूपमुत्तरस्वरूपं वाचौ यद्यथाभिहितं तत्त्रथेव समा- प्रिपर्यन्तं निर्वाह्यम्। प्रत्यभियोगनिषेधस्यापवादमाह स एव —

' कुर्यात् प्रस्यभियोगं तु कलहे साहसेषु च' । (या. स्मृ. २. १०)

१. C. reads वाऽ for चाऽ; while D. reads च. for the same. २. D. reads °सत्य°. for °सम्य° ३. B. ori. बोलायमानी, but cor. बोलायमानयोः ४. C. reads प्रकृयांनां for प्रकृयांनां ५. B. ori. विचक्षणः cor. विलक्षणः C. reads व्याचक्षाणः for विचक्षणः ६. D. reads प्रत्यिमि for प्रत्यर्थी. ७. D. reads यस्मिन् of for स्वास्मिन् , C. also as D.; ८. C. reads अनिस्तीर्थं forऽपरिहृत्य also insert नेनम् afterऽपरिहृत्य. D. inserts प्रत्युतेनम् after the same. १. C. and D. read simply °रूपं for °स्वरूपं. २०. D. reads वची for वाचा; while C. वा यस्मिन् instead of वाचा यद्यथा°.

इति । कलहे वाग्दण्डपारुष्यात्मके । साहसेषु च । विषे-शस्त्रा-दिनिमित्तप्राणव्यापादनादिषु । प्रत्यभियोगसम्भवे त्वैभियो-गमनिस्तीर्याप स्वाभियोक्तारं प्रत्यभियोजयेत् ।

ननु—अत्रापि पूर्वपक्षानुपमर्दरूपत्वेनांनुत्तरत्वात् प्रत्यभियो-गस्य प्रतिज्ञान्तरत्वे युगपद्मवहारासम्भवः समानः । सत्यम् । नात्र युगपद्मवहाराय प्रत्यभियोगोपदेशः । अपि तु न्यूनदण्डप्राप्तये अधिकदण्डनिवृत्तये वा । तथा हि । 'अनेनाहं ताडितः ज्ञातो वा' इत्यभियोगे 'पूर्वमहमनेन ताडितः ज्ञातो वा' इति प्रत्यभियोगे दण्डाल्पत्वम् । यथाह कात्यायनः—

*' पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात् स दण्डभाक् । पश्चाद्यः सोप्यसत्कारी पूर्वे तु विनयो गुरुः' ॥

इति ।पश्चाचः आक्षारयेत् सोप्यसत्कारी दण्डभाक्।तयोर्मध्ये

पूर्वसाक्षी च यद्यस्तु नियतं स्यात् स दण्डभाक् । पश्चाद्यः सोऽप्यसन्कारी पूर्वे भुवि नयोग्रुहः ॥ but corrected reads thus—

पूर्वमावेदयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दण्डभाक् । पश्चाद्यः सो ऽप्यसत्कारी पुर्वे तु विनयो गुरुः ॥

^{*} विज्ञानेश्वरेण तु अयं रलोकः नारदवाक्यत्वेनोद्धृतः व्यवहाराध्याये नवमश्लोकव्याख्याने । परमयं मुद्रितनारदस्मृतौ न दृश्यते । एवं युगपद्य-वहारप्रवृत्त्यसम्भवेऽपि कलहादौ प्रत्यभियोगोऽर्थवान् भवति ऋणादा-नादिषु तु निरर्थक एवेति तात्पर्यम् ।

१. C. reads विष-शस्त्रादिभिः for विषशस्त्रादि॰. २. C. and D. read धम्भवेनाभियोग॰ for धम्भवे त्वभियोगम्. ३. C. reads ह्यभि॰ for स्वाभि॰. ४. C. reads चानुत्तरत्वात् for नानुत्तरत्वात्. ५. D. reads च for वा.

E. B. originaly reads this verse in the following way-

पूर्वस्य दण्डाधिक्चं इत्युत्तरपादः । अथ क्रियापादः । तञ्चे याज्ञवल्क्यः सङ्गण्हाति—
'ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्'।
(या. स्मृ. २. ७)

इति । बृहस्पतिस्तु तं विवृणोति—

' पूर्वपोदे विलिँखितं यथाँक्षरमग्रोषतः ।

अर्था तृतीयपादे तु क्रियया प्रतिपादयेत्' ॥

इति । क्रियाया उपयोगमाह कात्यायनः—

'कारणात् पूर्वपक्षोजि उत्तरत्वं प्रपद्यते ।

अतः क्रिया तदा प्रोक्ता पूर्पपक्षप्रसाधनी' ॥

इति । क्रियाभेदानाह बृहस्पतिः—

'दियकारा किया पोक्ता मानुषी दैविकी तथा। एकेका ज्नेकधा भिन्ना ऋषिभिस्तत्ववेदिभिः।। साक्षि-लेख्यानुमानं च मानुषी त्रिविधा किया। साक्षी द्वाददाभेदस्तु लिखितं त्वष्टधा स्मृतम्।। अनुमानं तिधा पोक्तं नवधा दैविकी किया'। इति। दैव-मानुषिकययोर्मानुष्याः पावल्यमाह कात्यायनः— 'ययेको मानुषीं ब्रूयादन्यो ब्रूयानु दैविकीम्। मानुषीं तत्र गृण्हीयान्न तुँ दैवीं क्रियां नृषः।।

१. D. reads तत्र for तञ्च. २. C. and D. omit संग्ण्हाति. ३. B. C.
D. read °वादे for °पादे. ४. B. reads अभिलिखितं for विलिखितं. ५. C. reads यवक्षार°, which seems incorrect; while D. reads यदक्षर° for यथाक्षर°. ६. C. D. read पूर्वपक्षस्य for पूर्वपक्षप्र°. ७. A. in margin and B. originally read द्विधा, but. corrected B. reads विधा. ८. D. reads मानुषी for नवधा. ९. C. substitutes च for तु.

येद्येकदेशपाप्तापि क्रिया विद्येत मानुषी । सा न्याय्या न तु पूर्णापि दैविकी वदतां नृणाम्'॥ इति । मानुषयोः साक्षि-लेख्ययोः सन्निपाते लेख्यस्य प्राबल्यमाह । स एव—

'क्रिया तु दैविकी प्राप्ता विद्यमानेषु साक्षिषु ।
लेख्ये च प्रतिवादेषु न दिव्यं न च साक्षिणः'॥
इति । लेख्यप्राबल्यस्य विषयमाह स एव—
'पूगे-श्रेणि-गणादीनां या स्थितिः परिकीर्तिता ।
तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साक्षिणः'॥
इति । कैंचितु साक्षिणः प्राबल्यं तदाह स एव—
'दत्तादत्तेषुं भृत्यानां स्वामिनां निर्णये सति ।
विक्रियादानसंबन्धे कीत्वा धनमयर्छति ॥
द्यूते समाव्हये चैव विवादे समुपस्थिते ।
साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकम्'॥
इति । कचिदनुमानं प्रवलम् । अनुमानं नाम भुक्तिः
याज्ञवल्कयेनानुमानस्थाने भुक्तिद्याब्दप्रयोगात् ।

२. this verse is omitted in C. and D.; २. A. in margin, B. originally read स्ति instead of प्रति°, But in correction B. reads क्रिति. ३. A. in marginal reading and B. in original reading reads पुरा for पूर्य°, but correction of B. is पूर्य°. २. in this quotation marked sentence. B. originally reads प्रायल्भ्यं, but corrected प्राथाल्थं. C. साक्षिपाबल्यस्य विषयमाह for साक्षिणः पाबल्यं तदाह omitting कचित्. D. also reads as C.; २. B. originally substitutes च for °षु. ६. B. originally reads अप्टूड्राति, corrected अयुट्युति; while D. अनिच्छ्राति for the same.

* 'प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।
(या. स्मृ. २. २२)

इति । भुक्तिपाबेल्यविषयमाह कार्त्यायन :' द्वेार-मार्ग-क्रियाभागे जॅलवाहादिके तथा ।
भुक्तिरेव हि गुर्वी स्यान्न लेख्यं न च साक्षिणः' ॥
इति । दैर्वकियाविषयमाह व्यासः-

'रहःकृतं प्रकादां च दिविधं कार्यमुच्यते । प्रकादां साक्षिभिभीव्यं दैविकेन रहःकृतम्'॥

इति । प्रकाशं साक्षिभिभीव्यमित्यस्यापवादमाह बृहस्पतिः-

'महापापाभिज्ञापेषु निक्षेपे हर्रणे तथा । दिन्यैः कार्ये परीक्षेत राजा सत्स्विप साक्षिषु ॥ मैणि-मुक्ता-प्रवालानां कूटकृत्पाज्ञहारकः । हिंसकीऽन्त्याङ्गनासेवी परीक्ष्यः ज्ञापयैः सदा ॥

*ननु—लिखितस्य साक्षिणां च शब्दाभिव्यक्तिद्वारेण शाब्देऽन्तर्भावात् युक्तं प्रामाण्यम् । भुक्तेस्तु कथं प्रामाण्यम्? । उच्यते । भुक्तिरिप कैश्चिद्विशेषणैर्युक्ता स्वत्वहेतुभूतक्रयादिकं अव्यभिचारादनुमापयन्ती अनुपपद्यमाना वा कल्पयन्तीत्यनुमानेनार्थापत्ती चान्तर्भवतीति प्रमाण-मेवेति न कश्चिद्विरोधः ।

B. reads °प्रागल्भ्य°, but corrected °प्राधान्य. C. अक्तिविषयप्राबल्यम्
 मुक्तिप्राबल्यस्य विषयम् for मुक्तिप्राबल्यविषयम् २. C. reads बृहस्पतिः for काल्यायनः and D. ज्यासः for the same. ३. This verse is omitted by C. and D.; 2. B. originally reads कुल°, but correction is स्थल°.
 This sentence is not mentioned in C. and D.; also the word °विषय° after °क्तिया° is omitted by A.; ६. C. and D. read करणे for हरणे.
 These three lines are not mentioned in C. and D.;

चिरन्तनोपां गुकृते चिरनष्टेषु साक्षिषु । प्रदुष्टेष्वनुमानेषु दिन्यैः कार्यं विशोधयेत्'॥ इति । कात्यायनोअपि—

'समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तत्रापि शोधयेत् । प्राणोन्तिकविवादेषु विद्यमानेषु साक्षिषु ॥ दिव्यमालम्बते वादी न पृष्ठेत्तत्र साक्षिणः । उत्तमेषु च सर्वेषु साहसेषु विचारयेत् ॥ सर्वे तु दिव्यदेष्टेन सत्सु साक्षिषु वै भृगुः'॥ इति । व्यासोऽपि-

'न मयैतत्कृतं पत्रं कूटमेतेन कारितम् । अधरीकृत्ये तत्पत्रं ह्यर्थे दिव्येन निर्णयः ॥ यन्नामलेख्यं तल्लेख्यं तुल्यं लेख्यं कचिद्भवेत् । अगृहीते धने तत्र कार्यो दैवेनं निर्णयः'॥

इति । कात्यायनो अप-

'यत्र स्यात् से।पधं लेख्यं यद्रांजश्रावितं यदि । दिव्येन शोधयेत्तत्र राजा धर्मासनस्थितः'॥ इति । दिव्य-साक्षिविकल्पविषयमाह कात्याँयनः।

१. C. reads प्राणान्तिके for प्राणान्तिक°. २. A. in marginal reading and B. originally reads सृष्टे च for दृष्टेन and B. in correction reads दृष्टेन, as well as A. also, which seems incorrect. C. also reads दृष्टेन which is also incorrect; while D. reads दिच्यदृष्टेन for दिच्यं दृष्टेन. ३. B. originally reads °कृत्वं for °कृत्व, but corrected °कृत्व. ५. C. reads दिच्येन for दैवेन. ६. C. reads राज्ञा आवितं for राजआवितं and D. सप्रजेशालितं for यहाजआवितं. ६. B. originally reads अनेन and corrects दिच्येन. ७. B. C. D. read स एव for कात्यायन:

'प्रक्रान्ते साहसे वादपारुष्ये दण्डवाचिके । बैलोडूतेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेव वा ॥ श्रेट गे लेख्यं साक्षिणो वा युक्ति-लेख्याँदयोशि वा ॥ दैविकी वा क्रिया भोक्ता प्रजानां हितकाम्यया'॥ इति । युक्तिस्तेनैव दर्शिता—

'साक्षिणो लिखितं भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं विदुः । लिङ्गोद्देशस्तु युँक्तिः स्याद्दिव्यांनीह विषादयः' ॥ इति । चोदंनादीनां मुख्यानुकत्पभावमाह स एव— 'चोदना प्रतिकालं तु युक्तिर्लेखस्तथैव च ।' तृतीयः शपथः प्रोक्तस्तैर्यं साधयेत् क्रमात्'॥ इति । अस्यार्थस्तेनैव विवृतः—

'अभीक्ष्णं चोद्यमानोऽपि प्रतिहन्यान्न तद्दचः । त्रि-चतुः-पञ्चकृत्वो वा परतोऽधै समाचरेत् ॥ चोदनाप्रतिवाते तु युक्तिलेखैः समन्वियात् । देश-काला-ऽर्थसम्बन्ध-परिणीम-क्रियादिभिः॥

१. B. C. D. read बाद for बाद.° २. B. originally reads अभिभूतेषु for बलोइतेषु and substitutes अत्रोद् for बलोइतेषु in correction. ३. C. reads कुष for ऋणे. ४. A. also in margin reads लेखा° B. originally reads लेखा° for लेख्या.° ५. D. substitutes च for वा. ६. B. originally reads भुन्ति: and corrects द्युक्ति:. ७. B. has original reading दिच्यानाह; while corrects दिच्यानीह. ५. B. reads बादनादिनां originally and corrects चोदनादीनां. १०. C. and D. place तु at चोदनादीनां. १९. A. C. originally read यिक्तिलेश: for युक्तिलेश:, but B. originally reads भुक्तिलेश: and in correction मुक्तिलेश: for युक्तिलेश: १२. C. reads स ऋणं and D. तस्कणं for तैर्क्रणं. १३. B. originally reads भुक्तिलेश: समन्वियात्. C. also the same as corrected B.; १४. B. reads eqित्माण for °पिणान°.

युक्तिप्वेप्यसमर्थासु ज्ञापथैरेनमर्दयत् । अर्थकौलबलापेक्षमग्न्यम्बु-सुक्रतादिभिः'॥

इति । ययमुक्ता प्रमाणव्यवस्था साऽवर्यं परिपालनीया । तदाह नारदः—

' पूँमाणानि प्रमाणज्ञैः परिभाव्यानि यत्नतः । सीदन्ति हि प्रमेयानि प्रमाणिरव्यवस्थितैः' ॥ (ना. स्मृ. १, ६७.)

इति। अर्ध्यस्थितेः प्रमाणैः प्रमाणकथितोऽथीं यतो विनइयति अतः कालस्यानन्तत्वात् न किं प्रमाणमिति प्रत्याकलनकुरालैः प्रत्याकलियतन्यानीत्यर्थः । यत्र प्रमाणैर्निर्णयः कर्तुं न राक्यते तदा राजेच्छया निर्णयः कार्यः । तदाह पितामहः—

^{*} अत्र यत् किमिप प्रमेयं वस्तु-प्रकर्षण मेयं प्रमेयं तत्वतो ज्ञेयमित्यर्थः। तत्सर्वे प्रमाणेः परिच्छित्तं स्फुटीमवति। यथा—गणितं सङ्ख्यया मापनेन, तथात्रापि द्वात्रिंदाच्छतमेदोपलक्षितो अष्टाददापदो व्यवहारः
प्रमेयमूतो लिखित-साक्षि-भुक्ति-दिव्यप्रमाणेः परिछित्तः स्फुटो भवति।
अतो मतानि प्रमाणानि प्रमाणज्ञेः पुरुषैः साधु-नृपति-सभ्यादिभिः यत्नतः
परिकल्प्यानि। यतः प्रमाणेर्व्यवस्थापरि सष्टैः सद्भिः यानि प्रमेयाणि सन्दिरधीकर्तुमिभिष्रेतानि तानि सीदन्ति सिद्धिं न प्राप्नुवन्ति इत्यतः प्रमाणरक्षणे यत्न उपन्यस्त इति तात्पर्यम्।

१. भुक्तिब्बर्थसमर्थास is reading originally in B.; but correction is युक्ति-ब्वट्यसमर्थास २. B. reads अर्थकाले in original, but corrects अर्थकाल॰. C. reads अर्थ कालवलं प्रेक्ष्य. D. also as B. in original, for अर्थकालवलापेक्ष॰. १. C. reads येन युक्त्या प्रमाणव्यवस्थाऽवइयं परिसमानेया and D. reads द्याप्य-मयुक्तिप्रमाणव्यवस्थ्याऽवइयं परिपालनीयम् for येयमुक्ता प्रमाणव्यवस्था साऽवइयं परिपालनीया. १. C. omits this verse. ९. D. and E. read पालनीयानि for परिभाव्यानि. ६. D. reads सीइन्ति for स्पन्दन्ति. ७. D. reads पुरुषस्थापराधतः for प्रमाणैरव्यवस्थितैः. ८. this portion including quotation marks is omitted in C. and D.; but, only प्रमाणक्तैः प्रमाणं is read in D. before प्रत्याक्ति-विवव्यानि, which A. and B. do not mention.

' लेख्यं यत्र न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिणः । न च दिव्यावतारोश्स्त प्रमाणं तत्र पार्थिवः ॥ निश्चेतुं ये न राक्याः स्युविदाः सन्दिग्धरूपिणः । तेषां नृपः प्रमाणं स्यात् सं सर्वस्य प्रभुर्यतः'॥

इति क्रियापादो निरूपितः ।

अथ साक्षिनिरूपणम्।

तत्र साक्षिदाब्दार्थं निर्वक्ति मनुः-

'सेमक्षदर्शनात्साक्षी श्रवणाचैव सिध्यति'।

(म. स्मृ. ८. ७४)

इाति । विष्णुरिप-

'समक्षदर्शनात्साक्षी श्रवणादा'। (वि. स्मृ. ८. १३)

इति । चक्षुषा श्रीत्रेण सह मनोव्यापारी यस्य स साक्षी · इति ।

> 'साक्षात्द्रष्टरि संज्ञायाम्'। (पा. सू. ३. ७.)

इति पाणिनिस्मरणात् । साक्षिणः प्रयोजनानि मेनुरेवाहः— 'सन्दिग्धेषु चै कार्येषु द्वयोर्विवदमानयोः । दृष्ट-श्रुतानुभूतत्वात्साक्षिभ्यो व्यक्तदर्शनम्' ॥ (ना. स्मृ. ३. १४७)

१. B. reads न च for बाहा: २. D. reads सर्वे तस्य प्रभावतः for स सर्वेस्य प्रभुर्येतः ३. B. reads originally समीक्ष्य and corrects समक्ष . १. C. and D. do not mention भोत्रेण. ५. A. in margin and B. in correction read नारव for मनु . ६. C. D. substitute न for च. ७. C. reads साक्षिणो for साक्षि-यो.

इति । साक्षिलक्षणं तु मनुः-

'यादृशा धनिभिः कार्या व्यवहारेषु साक्षिणः । तादृशान् संप्रवक्ष्यामि यथा वाच्यमृतं च तैः ॥ गृहिणः पुत्रिणो मौलाः क्षत्र-विट्-शूद्रयोनयः । प्रवक्तं सार्क्ष्यमईन्ति न ये केचिदनापि ॥ आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः । सर्वधमीवदोऽलुब्धा विपरीतांस्तु वर्जयेत् '॥ (म. स्मृ. ८. ६९–६३)

इति । व्यासी अप-

' धर्मज्ञाः पुत्रिणो मौलाः कुलीनाः सत्यवादिनः । श्रौत-स्मार्तिक्रयायुक्ता विगतदेष-मत्सराः ॥ श्रोत्रिया न पराधीनाः सूरयश्राऽप्रवासिनः । युवानः साक्षिणः कार्या ऋणादिषु विज्ञानता' ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि-।

तपस्त्रिनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः । धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः ॥

२. A. in margin and B. in correction read ज्यास: for मृत:. B. has also ज्यास: २. A. B. read धर्मभि; which seems incorrect. D. reads अधिभि: for धनिभि: ३. B. originally reads "णा मौलिकाः साक्ष्य for "ण: पुत्रिणो मौलाः ४. B. originally reads साक्षिणो", but corrected साक्ष्य ; while C. reads जास्त्र.

च्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रीत-स्मार्तक्रियापराः । यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः' ॥ (या. स्मृ. २. ६८–६९)

इति । स्मृत्यन्तरे अप-

'कुलीना ऋजवः शुद्धा जन्मतः कर्मतोऽर्थतः । इयवराः साक्षिणो त्तेया शुचयश्च सुबुद्धयः ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैद्याः श्रूद्धा ये चाण्यनिन्दिताः । प्रतिवर्णं भवेयुस्ते सर्वे सर्वेषु वादिनः ॥ श्रेणिषु श्रेणिपुरुषाः स्वेषु स्वे चैव वर्गिणः । बहिर्वासिषु बाह्माश्च स्त्रियः स्त्रीषु च साक्षिणः' ॥ (ना. स्मृ. ३. १५२–५५)

इति । बृहस्पतिः सङ्ख्यामाह-

'नव सप्त च पञ्च स्युश्चत्वारस्त्रय एव वा | उभी वा श्रोत्रियी ख्याती नैकं पृछेत् कदा च न'।। इति । यत्पुनस्तेनैवोक्तम्—

९. The portion is omitted in C. D. as.— ज्यवराः साक्षिणोः ज्ञेयाः श्रोत-स्मार्तक्रियापराः । यथाजाति यथावण सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः' ॥ (या. स्मृ. २. ६८—६९)

इति । स्मृत्यन्तरे अपि—

'कुलीना ऋजवः शुद्धा जन्मतः कर्मतो **ऽर्थतः।**

२. A. in margin and B. in correction read दा स्मृताः for दादिन. ३. A. in margin reads दर्णेषु and दर्गेषु; while B. originally reads दर्णेषु and in correction दर्गेषु and स्त्रे चैत. C. and D. both read दर्गेषु for स्त्रे चैत.

' द्यूतेकः द्योटिकाग्राही कार्यमध्यगतैस्तथा । एक एव प्रमाणं स्यान्नृषोऽध्यक्षस्तथैव च'॥ इति । व्यासोऽपि-

'शुँचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी योऽत्रांनुभूतवाक् । प्रमाणमेकोऽपि भवित्साहसेषु विदेषितः'।। इति । यदपि कात्यायनेन-

'आभ्यन्तरस्तु विज्ञेयो साक्ष्यमकोश्प वा वंदेत्ं ॥ इति तदेतत्सर्वमुभयानुमतसाक्षिविषयम्। तथा च नारदः-

'उभयानुमतो यैः स्यात् इयोर्विवदमानयोः । स साक्ष्येको अपि साक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यानु संसदि'॥ इति । साक्षिषु वर्ज्यानाहमनुः—

' नार्थसम्बन्धिनो नाप्ता न सहाया न वैरिणः । न दृष्टदोषाः केर्तव्या न व्याध्यार्ता न दूषिताः *॥

^{*} हृइयते चायं इलोको नारदस्मृताविप (३, १७७)।

२. A. in margin B. in correction read दूतकः for द्यूतकः. C. also reads as A.; but B. D. read कृतकः and E. हृतकः. २. A. in margin and B. in correction read खटिका° for गृदिका°, but C. and D. read खाटिका° for शृदिका°. ३. A. in margin and B, originally read °गृतः for शृदिका॰. ३. A. in margin and B, originally read धाक्रियः but B. in correction reads °गृतः दः ४. C. reads द्याक्रियः सुभितः for श्रुचिक्रियः धर्मतः. ५. A. in margin and B. originally read पुनो for थांऽना॰; while D. reads योक्ता॰ for थांऽना॰. ६. B. originally reads निक्षेपा; while corrects विज्ञेचा. ७. B. reads originally साक्षिम् and D. reads साक्षिष् for साक्ष्यम्, but B. corrects साक्ष्यम्. ६. B. originally reads वा वहेत् for वा वहेत्. C. also वा इर्न् for वा वहेत्; while D. reads वा भवेत् instead of वा वहेत्. ९. D. reads यस्तु for दः स्थान्. २०. A. in margin and B. originally read साक्ष्यः while corrected B. reads साक्षिष्.

न साक्षी नृपितः कार्यो न कारुक-कुशीलवी । न श्रोत्रियो विलिद्भस्थो न सङ्गेभ्यो विनिर्गतः । नाऽन्याधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकृत् ॥ न बृझो न शिश्वेनैको नान्त्यो न विकलेन्द्रियेः । नार्तो न मत्तो नोन्मत्तो न क्षुनृष्णोपपीडितः ॥ न श्रमात्तो न कामात्तो न क्षुद्धो नापि तस्करः'। (म. स्मृ. ८, ६४-६८)

इति । नारदी अप---

'दास-नैकृतिक-कुद्ध-वृद्ध-स्त्री-बाल-चाक्रिकाः । मन्तोन्मन्त-प्रमन्तार्नि-कितव-ग्रामयाजकाः ॥ महापथिक-सामुद्रिवणिक्प्रव्रजिताऽऽतुराः । व्यक्नैक-श्रोत्रिया-ऽऽचारहीन-क्लीब-कुशीलवाः ॥ नास्तिक-व्राव्य-दाराग्नित्यागिनो ऽयाज्ययाजकाः । एकस्थाली सहावासी चर-ज्ञाति-सनाभयः ॥ वाग्दृष्टदोष-शैलूषा विषजीव्यहितुण्डिकाः । ग्रद-छद्म्यग्निदाता शुद्रापत्युपपातिकाः ॥

while C. reads-

गरहाश्वामिदानाश्च शुद्रापत्येन पातकाः।

but corrected B. reads-

गरदङ्ख्डयभिराता शूद्रापत्योपपातकाः।
D. reads गरदञ्जाभिरुभैव for गरदछद्व्यभिराताः

१. B. originally reads न for नि°, but corrects अप. २. C. reads नैषां for नैको. ३. A. reads °निवशेन्द्रियः for °निकलेन्द्रियः ४. C. reads °नैटकृतिका-ऽश्रद्धः ५. A. in margin and B. originally substitutes, °श्र° for °ऽऽतं°, but corrects अहैं°. ६. D. reads ट्विपचरः अरिज्ञाति for सहावासी चर-ज्ञाति . ७. D. reads °दोषि for °दोष . ८. A. in margin and B. originally reads.—

गद्दा-ऽप्तिद-कीनाश-शूद्रापव्युपपातकाः।

क्रान्तसाहितिक-श्रान्तिनिर्धनान्त्यावसायिनेः।
भिन्नवृत्ताऽसमोवृत्य जड-तैलिक-मूलिकाः॥
भृताविष्ट-नृपिद्दष्टं-वर्षनक्षत्रसूचकाः।
श्रेषदांस्यात्मिविकेत्-हीनाङ्ग-भगवृत्तयः॥
कुनखी दयाँवदन्तश्च मित्रधुक्-दाँठ-दाँगिष्डकाः।
ऐन्द्रजालिक-लुँब्धोग्र-श्रेणीगणिवरोधिनः॥
वधकिश्वत्रेन्द्रमूर्खः पतितः कूटकारकः।
कुहकः पत्यवसितस्तस्करो राजपूरुषः॥
मनुष्य-विष-मांसा-अस्थ-मधु-क्षोरा-अम्ब-सिपिषाम्।
विकेता ब्राह्मणश्चेत्र द्विजो वार्धुषिकश्च यः॥
च्युतः स्वधर्मात् केलिकः सूचको हीनसेवकः।
पित्रा विवादमानश्च भेदक्रचेत्यसाक्षिणः'॥
(नाः स्मृ. ३. १७८-१८७)

१. D. reads °शान्त° for °आन्त°. २. C. reads °न्स्यवसाधिनः; while D. reads °न्स्यावसाधिनः. ३. B. originally reads समावृत्त°, but corrects समावृत्य. C. reads समावृत्त° and D. समावृत्ताः for समावृत्य° also A. in margin reads the same. ४. A. in margin, and B. originally read °न्त्यक-पापिकाः, but B. corrects °नैन्तिक-पानिकाः. ५. C. reads °हेष्टा for 'हिष्ट°. ६. C. reads.

अन्धशंस्यात्मविक्रीहरीनाशनविष्टुन्तयः ॥ and D.

अवशंस्यात्मविष्कम्भविहीनाशनवृत्तयः ॥

ও. A. in margin reads হ্যাদ° for হ্যাব°. <. D. also not mention ° হাত°. <. A. in margin, B. originally read ° লুভ্যাওর্থ° for ° লুভ্যায়°; while corrected B. स्तड्याम°. <. A. in margin and B. originally read মুহসুন্দান্ত for चিत्रकृत्मूर्खः, but the reading is incorrect. B. corrects चित्रकृत्मूर्खः. ११. B. originally reads হালিক: and corrects কুলিক:

इति। नैकृतिकः पररन्ध्रान्वेषणशीलः। चाक्रिको वैतालिकः समुद्रविणग्वाहित्रेयायी। युग्मा दित्व विशिष्टी एकस्थालीत्येस्य देधाविग्रहः। एका पाकसाधनस्थाली यस्य। यदा पाक-स्थाली भोजनस्थानम्। एकं भोजनस्थानं यस्य। अरिषु चरतीत्यरिचरः। शत्रुसम्बन्धीति यावत्। सनाभयस्तु कात्यायनेन दर्शिताः—

' मातुः स्वसुः सुताश्चैव सोदँर्य-सुत-मातुलाः । एते सनाभयस्तूक्ताः साक्ष्यं तेषु न योजयेत् ।।

इति । शैलुषो नटः । विषजीवी विषस्य सङ्गह-रक्षणादि-व्यापारे नियुक्तः । अहितुण्डिकः सर्पग्राही । गरदो विषदः । अग्निदो गृहदाहादिकक्ता । कीँनाशः कृपणः । श्रान्तः रयेनः । निर्धृतो बहिष्कृतः । अर्न्तावसायी प्रतिलोमजः । भिन्नवृत्तो दुराचारः । असमावृत्तो नेष्टिक ब्रह्मचारी । जडो-मन्दबुद्धिः । तैलिकस्तिलाघाती । वर्षमूचको वृष्टिमूचकः । नक्षत्रमूचको ज्योतिषः । अघशंसी परदोषप्रकाशकः । भगवृत्तिः स्ववृत्तये भार्यावेश्यात्वकारी । शौण्डिको मद्यविक्रयी । देवताव्याजेन द्रव्योपंजीविको मूर्खः । कुहको देनिभकः । प्रत्यवसितः

१. D. reads स्वाहित्रयायी for वाहित्रयायी. २. D. reads 'त्यत्र for 'त्यस्य. ३. D. reads यद्वा पाकस्थाली, भीजनस्थाली वा एकं भीजनपात्रं स्थानं यस्येति for यद्वा पाकस्थाली भीजनस्थानम्। एकं भीजनस्थानं यस्य. ४. C. reads सीदर्यः सुतमातुलाः for सीदर्यसुतमातुलाः. ५. C. reads ह्वापारैः for क्वापारेः ६. C. reads युक्तः for नियुक्तः. ७. C. reads हीनाद्यः for कीनाद्यः; while D. omits this. ८. C. and D. read अन्त्यावसायी for अन्तावसायी. ९. D. omits this sentence. २०. A. in margin and B. originally read द्रव्योपार्जकः for द्रव्योपजीविकः, but B. corrects द्रव्योपजीवकः. १२. A. in margin and B. in correction read मखः, मुखः and मंत्रः for मूर्खः, which is incorrect; while D. reads आत्मविष्कंभः for मूर्खः. १२. A. has marginal reading रम्मारिकः and B. corrects रम्भाधिकः.

प्रव्रज्यातो निवृत्तः । सूचकः परदोषसूचनार्थं राज्ञा नियुक्तः । भेदकृत् पिशुनः । अन्ये प्रसिद्धाः । कात्यायनो अपि

'पिता बन्धुः पितृव्यश्व श्वशुरो गुरवस्तथा । नगर-ग्राम-देशेषु नियुक्ता ये पदेषु च ॥ वस्नभाश्च न पृच्छेयुर्भक्तास्ते राजपूरुषाः'।

इति । न पृच्छेयुः भवदीयो विवादःकीदृरा इति तैर्न-प्रष्टव्यम् । साक्षिणो न भवन्तीति यावत् । एतेषामसाक्षित्वे हेतुमाह नारदः—

'असाक्षिणों ये निर्दिष्टा दास-नैष्कृतिकादयः । (१८८) तेषामि न बालःस्यानेको न स्त्री न कूटकृत् ॥ न बान्धवो न चारातिर्बूयुस्ते साक्ष्यमन्यथा । (१९०) बालोङ्ज्ञानादसत्यात्स्त्री पापाभ्यासाच कूटकृत् ॥ विब्रुयुर्बान्धवाः स्नेहाँदैरनिर्यातनादिरः । (१९१) एकोङ्कुब्धस्तु साक्षी स्याद्वह्यः ग्रुंच्योऽपि न स्त्रियः ॥ स्त्रीबुद्देरस्थिरच्वाच दोषैश्वान्यैश्व ये वृताः'॥ (ना. स्मृ. ३. १८८-१९६, ८. मनुः ७७)

इति । बृहस्पतिरपि-

'स्तेनाः साहसिकाः षण्डाः कितवाः सूचँकास्तथा । न साक्षिणस्ते दुष्टत्वात् तेषु साक्ष्यं न विद्यते'।।

१. D. reads परेषु for परेषु. २. A. originally reads तद्वच्छूद्रो; while B. reads in correction the same. ३. A. in origin and B. in correction C. also originally reads सौदासिकाः for साहसिकाः. ४. A. has marginal readings च्यवकाः and वधकाः; while B. reads originally बाधनाः and porrects सूचकाः, and चबकाः, D. reads वंचकाः all for सूचकाः.

इति याज्ञवल्क्योअपि-

'श्रोतियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजिता नराः । असाक्षिणस्ते वचनात्तर्त्रे हेतुरुदाहृतः' ॥ इति । उक्तानां साक्षिणामसम्भवे कार्यगौरवे च प्रतिप्रसव-माह नारदः—

' असाक्षिणो ये निर्दिष्टा दांसनैष्कृतिकादयः । कार्यगौरवमासाद्म भवेयुस्तेष्प साक्षिणः'॥ (ना. स्मृ. ३, १८८)

इति । मनुरापि—

'स्त्रियाप्यसम्भवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा । द्याब्येण वापि दासेन बन्धुना मृतकेन वा '॥ (म. स्मृ. ८. ७०)

इति । नारदोशप-

'स्तेये अपि साहसे चैव पारुष्ये सङ्गमे स्त्रियाः । दार्मादीनां प्रयोगे च न दोषः साक्षिषु स्मृतः'।। इति । व्याघो अपि—

' साहसेषु च सर्वेषु स्तेये सङ्ग्रहणेषु च । वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः' ॥ इति । यत् पूर्वमुक्तं 'साक्षी द्वाददाभेद' इति तान् द्वाददा-भेदानाह बृहस्पतिः—

१. A. in margin and B. originally and D. also, read °न नत्र for °नात्तत्र. २. D. reads साक्षिणो बेन for असाक्षिणो बे. ३. D. substitutes च after बे. ४. C. reads ज्ञान्ताः for दास°. ५. A. in margin and B. originally read रागा° for ज्ञानि, but B. in correction reads दमा°; while D. reads ऋणादीनां for ज्ञानादीनां.

'लिखिते लेखितो गृढेः स्मारितः कुल्य-दृतैकी । यद्छोत्तरसाक्षी च कार्यमध्यगतोऽपरः ॥ नृपो अध्यक्षस्तथा ग्रामः साक्षी द्वादराधा स्मृतः'। प्रभेदमेषां वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वज्ञाः ॥ जातिनासाभिलिखितं येन स्वं पित्रयेमेव च । निवासन्च समुद्दिष्टं स साक्षी लिखितः स्मृतः ॥ सन्धिक्रिया क्रियाभेदैस्तस्य कृत्वा ऋणादिके । पत्यक्षं लिख्यते यस्य लेखितः स उदाहृतः ॥ कुड्यव्यवहिती यस्तु श्राव्यते ऋणिभाषितम् । विनिन्द्रते यथाभूतं गृहः साक्षी स कीर्तितः ॥ आहुय यः कृतः साक्षी ऋणन्यासिक्रयादिके । स्मार्यते च मुहुस्तच स्मारितः सोऽभिधीयते ॥ विभागे दान आधाने ज्ञातिर्यत्रोपदिश्यते । द्योः समानी धर्मज्ञः कुल्यः स परिकीर्तितः ॥ अर्थि-प्रत्यर्थिवचने श्रृणुयात्मेषितस्तु यः । उभयोः सम्मतः साधुः दुतेकः स उदाहतः ॥

सन्धिक्रियादिभेदैर्यत्तत्कृत्वा च ऋणादिक्रम्।

for

संधिक्रियाक्रियाभेदैस्तस्य कृत्वा ऋणादिके ।

५. C. and D. read °ट्यवस्थितो for °ट्यवहितो. ६. D. reads ऋण° for ऋणि°. ७. B. originally reads तथा for यथा, but corrects कहा. ८. D. reads समानधर्मेज्ञः for समानो धर्मज्ञः ९. B. originally reads प्रेरितः for प्रेषितः १०. B. originally reads सूचकः, but corrects दूतकः.

१. D. reads मूढ: for गूढ: २. A. originally and B. in correction read भूतको. ३. D. reads पितृनाम च for पित्रयमेव च. ४. D. reads.—

क्रियमाणे तु कर्तव्ये यः कश्चित् स्वयमागतः । भन साक्षी त्वमस्माकं उक्ती यादृष्टिकी मतः ॥ यत्र साक्षी दिशं गछन्मुमूर्षुर्वा यथास्मृतम् । अन्यं संश्रावयेत्तं तु विद्यादुत्तरसाक्षिणम् ॥ उभाभ्यां यस्य विज्ञवस्तं कार्यं वा विनिवेदितम् । कूटसाक्षी स विज्ञेयः कार्यमध्यगतस्तथा ॥ अर्थि-प्रत्यर्थिनोर्वापि यदृत्तं भूभृता स्वयम् । स एव तत्र साक्षी स्याद्विसंवादे द्वयोस्तथा ॥ निणीते व्यवहारे तु पुनर्न्यायी यदा भवेत्। अध्यक्षः सभ्यसहितः साक्षी स्यात्तत्र नान्यथा ॥ व्युषितं छादितं यत्र सीमायां च समं ततः । स कृतो अप भवेत्साक्षी ग्रामस्तत्र न संदायः'।। इति । तेष्वेव द्वादशासु विशेषान्तरमाह स एव-' लिखिती दी तथा गूढी त्रि-चतुः पत्र्व लेखिताः । यदृद्धास्मारिताः कुल्यास्तथा चोत्तरसाक्षिणः ॥ दूर्तकः खटिकाग्राही कार्यमध्यगतस्तथा । एक एव प्रमाणं स्यानृपो ध्यक्षस्तथैव च '।।

१. B. originally reads मुमूर्ज च यथाश्चतम्, but corrects मुमूर्जुर्ग यथास्मृतम्, C. reads °स्मृतः for °स्मृतम्, २. B. originally reads सत्य°, but
corrects सम्य°. ३. B. and C. read मुजितं, but B. corrects अध्युजितं.
while D. reads उजितं A. also in marginal reading reads मुजितं. ४. A.
in margin and B. originally read आहूतोऽपि for स कृतोऽपि, but B.
corrects. सकृतोऽपि. ५. A. and C. originally read दूजितो for लिखितो.
इ. B. reads सुतकः and corrects दूतकः. ७. D. reads पुच्छकमाही for
खिदिनामाही.

इति । लिखितोदावपरं विद्योषमाह नारदः--

' मुदीर्घेणापि कालेन लिखितः गुँद्धिमामुयात् । आत्मनैव लिखेज्जौतमज्ञस्वन्येन लेखयेत्'॥

(ना. स्मृ. ३. १६७)

इति । यत्पुनस्तेनैवोक्तम्--

'अष्टमाद्वत्सरात्सिद्धिः स्मारितस्येह साक्षिणः । आपञ्चमात्तथा सिद्धिर्यदृच्छोपगतस्य तु आतृतीयात्तथा वर्षात्सिद्धिर्गृढस्य साक्षिणः । आसंवत्सरात्सिद्धिं च वदन्त्युत्तरसाक्षिणः'॥ (ना. स्मृ. ३. १६८-१६९)

इति । तदेतत्परमताभिप्रायेणोक्तम् । यतः स्वमतमुपरि स एवाह-

'निर्णये कालनियमा न दृष्टः साक्षिणंप्रति ।
स्मृत्यपेक्षं हि साक्षित्वमाहुः ग्रास्त्रविदो जनाः ॥
यस्य नोपहता बुद्धिः स्मृतिः श्रोतं च नित्यगः ।
सुदीर्घणापि कालेन स साक्षी साक्ष्यमहिति '॥
(ना. स्मृ. ३. १७०--१७१)

इति । साक्षिदोषोद्गावनं विद्धाति बृहस्पतिः-

[.] १. B. reads लिखितादेरपरं for लिखितादावपरं. २. A. in margin and B. originally read सिद्धिम्; while D. as usual read सिद्धिम्, but correct शुद्धिम्. ३. B. and D. read ज्ञातम् for ज्ञातम्. ४. A. B. read अथवा for निर्णये. ५. A. in marginal reading and B. originally read प्रायपेक्षं, but B. corrects शुरुयपेक्षं. ६. C. reads इवनं for ज्ञातनं.

'साक्षिणोऽर्थसमुद्दिष्टान्यस्तु दोषेणं दूषयेत् । अदुष्टं दूषयन्वादी तत्समं दण्डमर्हति' ॥ साक्षिणो दूषणं हार्यं पूर्वसाक्षिपरीक्षणम् । जुद्देषु साक्षिषु ततः पश्चात्कार्यं विज्ञोधयेत्' ॥ इति । कात्यायनोऽपि—

'सभासदां प्रसिद्धं यह्नोकसिद्धमथापि वा l साक्षिणां दूषणं प्राह्ममसा^{ह्}यं नान्यदिष्यते '।।

इति। संसदि प्रतिवादिना साक्षिदूषणे कृते साक्षिणः प्रष्टव्याः।
युष्मास्वभिहितो दोषः सत्यं न वा। ते च यदि दूषणमभ्युपगच्छन्ति तदा न साक्षिणः। अथ न अङ्गीकुर्वन्ति तदा
दूषणवादिना दूषणिक्रया भाव्या। अथ सम्भावयितुं न
दाक्षोति तदा दूषणवादी सारानुसारेण दण्ड्यः। यदि भावयित
तदा तेन साक्षिणः सर्वे एव दुष्टा भवन्ति तदा अर्थनः पराजयः। विषय्यस्य निश्चितत्वात्। अथ साक्षिणां दोषैः सभ्यानां साध्यार्थसन्देहस्तदा वादविशेषः साधनान्तरेण प्रवर्तेथितव्यः। यदि साधनान्तरं पूर्वे निर्दिष्टं तदा वादसमाप्तिः।
'पूर्वभावेदितं नचेत्'।

इति वचनात् । नचैतत्प्रस्तुतव्यवहाराद्वयवहारान्तरम् । तस्मिनेव व्यवहारे प्रमाणसाधनदूषणव्यवहारादिति । एतत्सर्वं कात्यायन आह—

१. A. and B. read होषेषु for होषेण. २. D. reads हुपधेत् for हुपधन् ३. D. reads °परीक्षणान् for °परीक्षणम्. ४. B. oringially reads न साध्यं, but corrects असाध्यं. ५. D. reads तर्नुसरिण for सारानुसरिण. ६. A. in margin and. B. originally read विषयस्य for विषयस्य. ७. C. reads दोषः for होषेः. ८. C. reads साधारणान्तरेण for साधनान्तरेण. ९. D. inserts न after पूर्व and before निर्दिष्टं.

'साक्षिदोषाः प्रयोक्तव्याः संसदि प्रतिवादिना । पेत्रे विलिख्य तान्सर्वान्वाच्यः प्रत्युत्तरं ततः ॥ प्रतिपत्ती तु साक्षित्वमईन्ति न कदाचन । अतोऽन्यथाभावनायाः क्रियया प्रतिवादिना ॥ अभावयन्धनं दाप्यः प्रत्यर्थी साक्षिणेः स्फुटम् । भाविताः साक्षिगः सर्वे साक्षिधर्मनिराकृताः ॥ ' प्रत्यर्थिनो अर्थिनो वापि साक्षिद्षणसाधने । प्रस्तुतार्थीपयोगेन व्यवहारान्तरं न च ॥ जिताः स विनयं दांष्यः शाखदृष्टेन कर्मणा । यदि वादी निराकांक्षः साक्षिसत्ये व्यवस्थितः '।। इति । दोषोद्भावनकालमाह स एव-' लेख्यदीषास्तु ये केचित्साक्षिणां चैव ये स्मृताः । वादकाले तु वक्तव्याः पश्चादुक्तान् न दूपयेत्' ॥ इति । उक्तान् पश्चाहूषयतो दण्डमाह स एव-' उँक्ते औं साक्षिणी यस्तु दूषयेत्पागदूषितान् । स च तत्कारणं ब्रुयात् पामुयात् पूर्वसाहसम् ॥ र्नं तथ्येन प्रमाणन्तु दोषेणैव तु दृषयेत् । मिध्याभोगे तु दण्ड्यः स्यात्साध्यार्थाचापि हीयते '।।

इति । साक्षिपरीक्षामाह कात्यायनः-

१. C. and D. do not mention these three lines. २. C. and D. read साक्षिणं for साक्षिणः. ३. B. originally reads आविताः, but corrects आविताः. ४. C. reads जितं for जितः. ५. B. originally reads दाच्यः, but corrects प्राप्तः. ६. D. reads वादकालेषु for वादकाले तु. ७. A. originally reads उक्तार्थः ८. C. and D. read नाऽत्रथेन for न तथ्येन.

'राजा क्रियां सेमीक्ष्येव येत्नाज्यायं विचारयेत् । लेख्याचारेण लिखित साक्ष्याचारेण साक्षिणः '॥ इति । बृहस्पतिरपि— 'उपस्थिता परीक्ष्याः स्युः स्वरवर्णेङ्गितादिभिः'।

'उपस्थिता परीक्ष्याः स्युः स्वरवणिङ्गतादिभिः'। इति । इङ्गितादीनि देशियति नारदः—

'यस्त्वात्मदोषदुष्टत्वान्न देक्ष इव लक्ष्यते ।
स्थानात्स्थानान्तरं गछेदेकैकं चानुधावित ॥
कासत्यकस्माच भृशमभीक्षणं निश्वसत्यि ।
विलिखत्यविनं पद्भग्नां बाह्न वासश्च धूनयेत् ॥
भिद्यते मुखवणीस्य ललाटं स्विद्यते तथा ।
शोषमागच्छतश्चोष्टावृश्वं तिर्यक् च वीक्षते ॥
त्वरमाण इवात्यर्थमपृष्टो बहु भाषते ।
कूटसाक्षी स विज्ञेयस्तं पापं विनयेद्वृशम्'॥
(ना. स्मृ. ३. १९३–१९६)

इति । साँक्षिनियोजनमाह मनुः— 'सभान्तः साक्षिणः सर्वानिथित्रत्य-धिसन्निधौ । (७९) प्राद्विवाको नियुद्धीत विधिनाःनेन सान्त्वयन् ।।

२. D. reads समाह्य for समीक्ष्यें २. B. originally reads यथान्यायं for यस्तान्यायं. ३. C. and D. read इंगितादीन विश्व ह्याति प्रजापतिः for इंगितादीनि दर्शयति नारदः. ४. B. originally reads अस्वस्थ°, but corrects न रक्ष°; while D. reads निः स्वस्थ° for न रक्ष°. ५. B. reads चानुभाषते C. reads वानुधावति for चानुधावति. ६. C. and D. read नासभः, नासाच्य respectively for वासभः. ७. C. reads गोप°, which is incorrect, but D. reads सीऽय for शोष°. ८. C. reads चेष्टां पूर्वे निर्णीय वीक्षते. D. substitutes आगच्छते for आगच्छतः and the rest as C.; ९. C. and D. read साक्ष्यनुयोजन° for साक्षिनियोजन. १०. D. reads प्रयुंजीत for नियुज्जीत.

यत् इचोरनयोर्वेत्थ कार्येश्समंश्रेष्टितं मिथः । तद्भृत सर्वं सत्येन युष्माकं ह्मत्र साक्षिता ॥ सत्यं सेत्ये बुवन्साक्षी लोकान्मामिति पुष्कलान् । इह चानुत्तमां कीर्ति वागेषात्रह्मपूजिता ॥ (८९) ब्राह्मणो वा मनुष्याणामादित्यस्तेजसामिव '। (म. स्मृ, ८. ७९–८२.)

इति । नारदी अप-

' शिरो वा सर्वगात्राणां धर्भाणां सत्यमुत्तमम् । सत्येन पूर्यते साक्षी धर्मः सत्येन वर्दते ।। तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः । सत्यमेव परं दानं सत्यमेव परंतपः ॥ सत्यमेव परो धर्मो लोकानामिति हि स्मृतिः । (२९४) सत्यं देवाः समानेन मनुष्यास्त्वनृतं स्मृतम् ॥ इहैव तस्य देवत्वं यस्य सत्ये स्थिता मितः । (२९५) नास्ति सत्यात्परो धर्मो नानृतात्यातकं परम् ॥ साक्षिधमे विशेषेण सत्यमेव वदेत्ततः' । (२९६) (ना. स्मृ. ३.)

इति । व्यासोऽपि-

१. D. reads ऋतं सच्यं for सच्यं सच्ये. २. C. reads बाह्येषा त्रतपूजिता. ३. C. and D. read पूज्यते for पूयते. ४. B. reads सच्यंसच्यं for तस्मात् सच्यं. २. C. reads लोकान्तम् for लोकानाम्; while D. reads लोकोन्तरम् for लोकानाम्. ६. A. in margin and B. originally read विश्वतिः for हि स्मृतिः; while हि is omitted in D.; ७. D. reads this whole line thus सच्ये देवाः समुद्दिष्टा मनुष्यास्त्वनृतं स्मृतम्. ८. A. in margin and B. originally read मनुष्यापं नवं, but B. corrects मनुष्यास्त्वनृतं. ९. A. and B. read साक्षिन्धर्मी for साक्षिधर्मै.

'सिक्षिणा धर्मसंस्थेन सत्यमेव वदेत्ततः । सिक्षभावे नियुक्तानां देवता विपतिष्ठिताः ॥ पितरश्चावलम्बन्ते वितथाख्यानदाङ्कया ॥ सत्यवाक्ये व्रजन्त्यूध्वे अधा यान्त्यम्यथा च ते ॥ तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यं भवद्भिः सभ्यसिविधौ'॥

इति । नारदोऽपि—

' कुवेरा-⁵⁵दित्य-वरुण-हाक्र-वैवस्वतादयः । पद्यन्ति लोकपालाश्च नित्यं दिव्येन चक्षुषा '॥ इति । मनुरपि—

'आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी गितरात्मा तथात्मनः । मावमंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ॥ मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चिष्यइयतीति नः । तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वश्चेवान्तरपूरुषः ॥ द्यौर्भूमिराषो हृदयं चन्द्रा-अर्का-अग्नि-यमाऽ-निलाः । रात्रिः सन्ध्ये च धर्मश्च वृत्तंज्ञाः सर्वदेहिनाम् '॥ (म. स्मृ. ८. ८४-८६)

इति । वसिष्ठो अपि-

२. this line is not mentioned in A. B. C.; २. A. in margin and B. originally read ऽिग्रुक्तानां for नियुक्तानां. but B. corrects नियुक्तानां. ३. A. in margin reads नियतिस्थिताः and नितताः स्मृताः for निप्रतिष्ठिताः. B. originally reads निततं स्मृताः and corrects नियतिस्थिताः for निप्रतिष्ठिताः; while C. reads निधिना स्थिताः and D. reads नियतिःस्थिताः ४. A. in marginal reading and B. originally read संश्चाः, but B. corrects शंक्तयाः ५. B. originally reads वाच्ये and corrects वाक्येः while D. reads सद्यवाक्यात् ६. C. reads भान्त्यतथा तु ते for यात्यन्यथा च ते B. with D. reads यान्ति तथाऽन्तात्. ७. A. B. C. read सत्य for सभ्य°. ८. С. reads य° for स्व°. ९. the word अत्रज्ञाः wrongly wirtten in A. and B. as चक्ताः; while, C. reads तन्जाः and D. तनुगाः for वृत्तज्ञाः.

ं अथ चेदनृतं ब्रूयात्सर्वतो ओध्यलक्षणम् । मृतो नरकमायाति तिर्यगेगच्छेदनन्तरम् ' ॥ इति । व्यासो १५० -

'बध्यन्ते वारुणैः पाशैः साक्षिणोऽनृतवादिनः । षष्टिर्वर्षसहस्राणि तिष्ठन्ति नरके ध्रुवम् ।। तेषां वर्षशते पूर्णे पाश एकः प्रमुच्यते । कालेऽतीते मुक्तपाशास्तिर्यग्योनिर्षु जायते' ।। इति । वसिष्ठोऽपि—

'सूकरो दश्चवर्षाणि शतवर्षाणि गर्दभः ।
श्वा चैव दश्चवर्षाणि भासो वर्षाणि विंशतिः ॥
कृमि-कीट-पतक्केषु चत्वारिंशत्त्रेव च ।
मृगस्तु दश्चवर्षाणि जायते मानवस्ततः ॥
मानुषत्वं यदागोति मूको इन्धस्तु भवेत्तु सः ।
दारिद्यंतु भवेत्तस्य पुनर्जन्मानि जन्मानि'॥
इति । पुराणे अपि—

'स नेरो जायते पश्चात्संपरित्यक्तबान्धवः । पङ्गन्धविधरो मूकः कुष्टी नग्नः पिपासितः ॥ बुभुक्षितः शत्रुगृहे भिक्षते भार्यया सह ।

१. B. reads for उमेध्यवृत्तवत्, but corrects उमेधः; while D. reads उसाध्यं for the cem. २. D. reads नीचत्वं यात्यनन्तरम् for तिर्यग्गच्छे-दनन्तरम्. ३. C. and D. read तिष्ठन्ते for तिष्ठन्ति. १. B. reads 'थोनिस्तु for 'योनिषु, but corrects जन्मसु. ५. D. reads वानरो for स नरो. ६. B. reads सम्परित्यज्य originally, but corrects सम्परित्यक्त'; while D. reads परित्यक्तरतु बान्धवै: for सम्परित्यक्तवान्धवः.

ज्ञात्वा त्वनृतितो दोषान्ज्ञात्वा सत्ये च सहुणान् ॥ श्रेयस्करमिहामुत्र सत्यं साक्ष्ये वदेचतः'।

इति । साक्षिपश्चपकारं दर्शयाति मनुः—

'देव-ब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं प्रच्छेदेतं द्विजान् । उदङ्गुखान्पाङ्गुखान्वा पूर्वीण्हे वै श्रुचिः श्रुचीन्' ॥ (म. स्मृ. ८. ८७)

इति । सर्वानेवोपवेश्येत्—

'सत्येन शापयेदियं क्षत्रियं वाहनायुंधेः ।
गो-बीज काञ्चनैर्वेद्दयं शूद्धं सर्वेस्तु पातकैः ॥ (१९३)
ब्रह्मन्नो ये स्मृता लोका ये च स्त्री-बालघातिनः ।
मिर्नदृहः कृतन्नस्य ते ते स्युर्बुवंतो मृषा ॥ (८९)
जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्पुण्यं भद्र त्वया कृतम् ।
तन्ते सर्व शुनो गंछेद्यदि ब्रूयास्त्वमन्यथा ॥ (९९)
यावतो बान्धवान्याँस्मिन्हन्ति साक्ष्येऽनृतं वदन् ।
तावतः सङ्ख्यया तस्मिन् शृणु सीम्यानुपूर्वशः ॥(९७)
पञ्च पश्चनृते हन्ति दश्च हन्ति गवानृते ।
श्वतमश्चानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥

१. D. reads त्वनृतहोषांश्व for त्वनृततो होषान्. २. C. and D. read साक्ष्यम् for साक्ष्ये. ३. D. reads "ततो for "हतं. ४. B. C. D. substitute सर्वाने वोषयेशयेत् for पूर्वाण्हे वे शुचिः शुचीन्: A. reads this originally, but B. reads in correction. ५. B. reads originally मित्रहोहकृतप्रश्व and corrects कृतप्रस्य. C. reads मित्रभिदः and D. reads मित्रहोहिं", ६. C. reads सुवतो नृषे and D. B. सुवतस्तव. ७. D. reads तेऽस्मिन् for यस्मिन्.

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थे अनृतं वदन् । सर्वं भूम्यनृते हन्ति मास्म भूम्यनृतं वेदेः ॥ अप्सुं भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भोगे च मैथुने । अंब्जेषु चैव रत्नेषु सर्वेदवइममयेषु च ॥ एँतान्दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वथानृतभाषणे I यथाश्रुतं यथादृष्टं सत्यमेवाज्जसा वद' ॥ (१०९) (म. स्मृ. ८.८९.११३)

इति । सांक्षिणामुक्तिपकारमाह यसिष्ठः--' प्राङ्मखो व्वस्थितः साक्षी द्यापयैः द्यापितः स्वकैः । हिरण्यं गोराकृहभीन्तान्संस्पृत्य वदेवृतम्'।। इति । बृहस्पतिरपि--

'विहायोपानदुष्णीषं दक्षिणं पाणिमुद्धरन् । हिरण्यं गीराकृइभीन्समादाय ऋतं वंदेत्'॥ इति । कात्यायनोअप--

' सर्भान्तस्थेश्च वक्तव्यं साक्ष्यं नान्यत्र साक्षिभिः । सर्वसांक्षिष्वयं धर्मी नित्यः स्यात्स्थावरेषु च ॥

१. A. originally and also B. read वदी:, but corrects वदे:. C. also वदी: and D. वद:, २. C. reads पद्युभूमिवत्; while D. reads यच for पद्यु-इ. B. originally reads अन्त्य°, but corrects अडज°; while C. reads आउचेष which seems improper and D. अन्त्रेषु for अन्त्रेषु. ४. A. in margin and B. in origin read दोषान्, but B. corrects एतान्. C. सर्वान् दोषानपेक्ष्य त्वं for एवं रोषानवेक्ष्य त्वं D. also reads एवं रोषविधं जानं . ५. This heading and the verse under this is omitted in C. and D.; ६. B. reads समादाय for संस्पृद्य. ७. D. reads "उटणीयाँ for उटणीयं. ८. B. originally reads सभान्तभेव, but corrects सभान्तस्यैभ; while D. substitutes 'रतु for 'भ्र-A. reads साक्षिसच्ये स्वयं for सव साक्षिद्वयं.

अर्थस्योपरि वक्तव्यं तयोरिप विनो कचित् । चतुष्पदिष्वयं धर्मी द्विपदस्थावरेषु च '।। इति । तयोः पूर्वोक्तयोः स्थानयोः । कचिद्वधेरूपविवादे ताभ्यां स्थानाभ्यां विनापि साक्ष्यं वंदेत् । तथाचे स एव-' वधे चेत् पाणिनां साक्ष्यं वादयेच्छँवसन्निधौ । तर्दभावे तु चिन्हस्य नान्यथैव प्रवादयेत् ' ॥ इति । ऋतं वदेदित्यस्यं कचिद्विषये अवादमाह मनुः-' जूद्र-विद्-क्षत्र-विप्राणां यथोक्ती तु भवेद्दधः । तत्र वक्तव्यमनृतं तर्द्धि सत्याद्विशिष्यते '॥ इति । साक्ष्युक्ती कैचिदिरोषमाह वसिष्ठः-' समवेतैस्तु यहुष्टं वक्तव्यं तु तथैव तत्। विभिन्नेरेव तत्कार्यं वक्तव्यं स्यात् पृथक् पृथक् ॥ भिन्नकाले तु यत्कार्यं ज्ञातं वा येचे साक्षिभिः। एकैकं वादयेत्तत्र विधिरेष मकीर्तितः '॥ इति । सीक्ष्युक्ती उपदियं हेयं च विभजते मनुः-' स्वभावेनैव यद्र्युस्तद्वाह्यं व्यावहारिकम् । अतो यदन्यद्विब्रूँयुर्धर्मार्थं तदपार्थकम्'।। (म. स्मृ. ८ ७८.)

इति । बृहस्पतिः—

१. C. reads समं for विना. २. C. and D. read प्राणिवध° for वध°. ३. C. reads चेह for च. ४. A. reads शिव° for शव°. ५. D. ऽसस्वे for ऽभावे. ६. C. and D. read °शिंत शास्त्रस्य for °श्टियस्य. ७. A. reads सत्योक्तों for यथोक्तों ८. D. reads तत्र for तिद्ध. ९. A. reads विषय-विशेष for कचित्. १०. C. reads अनेकरेव सत् for विभिन्नरेव तत्. ११. A. reads स्यात् यत्र for वा यच. १२. D. reads वाशिभः for साक्षिभः. १३. B. substitutes साध्योक्तों. १४. D. reads न for वि°.

देश-काल-वयो-द्रव्य-संज्ञा-जातिप्रमाणतः । अन्यूनं चेन्निगदितं सिद्धं साध्यं विनिर्दिशेत् ॥ निर्द्धिष्टवर्थजातेषु सोक्षा चेत् साक्ष्य औगते । न ब्रुयादक्षरसमं न तन्निगदितं भवेत् ॥ यस्याशेषः प्रतिज्ञार्थः साक्षिभिः प्रतिवर्णितः । सोऽजयी स्यादन्यनीतं साध्यार्थं न समाप्रुयात् ॥ ऊनमभ्यधिकं वार्थं विब्रुयुर्यत्र साक्षिणः । तद्र्थानुक्तविज्ञेयमेष साक्षिविधिः स्मृतः'॥

इति । कात्यायनोअप-

'न ददार्तिं हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः ॥ ४८॥ स कूटसाक्षिणां पाँपैस्तुल्यो दण्डेने चैव हि '। (या. स्मृ.२.७७)

इति । कूटसाक्षिणो दण्डमाह मनुः--

'लोभान्मोहाद्रयान्मैत्रात्कामात्कोधात्तथैव च । अज्ञानाद्रालभावाच साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥ १९८ ॥ एषामन्यतेमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत् । तस्य दण्डविद्रोषं तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वद्याः ॥ लोभात्सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात्पूर्वं तु साहसम् । भयादे मध्यमं दण्ड्यो मैत्रोत्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥

१. C. and D. °वादेषु for °जातेषु. २. D. reads वादी for साझी. ३. C. reads °वर्जन for आगते. ४. C. reads यंत्रा of for यस्या . ५. A. and D. reads स जयी for सो ऽजयी. ६. A. reads सार्थ for वार्थ. ७. A. reads अनुक्तार्थ त तत् सेयम्. ८. D. reads दसतीह for दसाति हि. ९. D. reads दण्ड्यो न for दण्डेन. १०. C. and D. read ऽन्यतमत्वेन for ऽन्यतमे स्थाने. १९. D. reads मैन्यान् for मैत्रान्.

कामाइशागुणं पूर्वं क्रोधात्तु द्विगुणं परम् ।
अज्ञानांहे शते पूर्णे वालिश्याच्छतमेव तु ॥
एतानाहुः कूटसाक्ष्ये प्रोक्तान्दण्डान्मनीिषिभः ।
धर्मस्याव्याभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥
कूटसाक्ष्यं तु कुर्वाणान् स्त्रीन् वर्णान् धार्मिको नृपः ।
प्रवासयेइण्डेयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥ १२३ ॥
यस्य पश्येत्तं सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ।
रोगोर्अभिर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमञ्च सःं ॥
(म. स्मृ. ८. ११८–१२३)

इति । कात्यायनः-

'साक्षी साक्ष्यं न चेद्गूयात् सँ सदण्डं वहेदृणम् । अतोऽन्येषु विवादेषु त्रिशतं दण्डमहीति'॥ इति । बृहस्पतिः—

' आहूतो यस्तु नागच्छेत्साक्षी रोगविवर्जितः । ऋणं दमञ्च दाप्यः स्यान्निपक्षात्परतस्तु सः'।। इति । प्रजापतिरपि–

*नायं श्लोक उपलभ्यते मुद्रितमनुस्मृतिपुस्तकेषु । केचन कात्यायन-चचनत्वेनोदाहरन्ति ।

२. B. originally reads दण्डशिरः, but corrects दण्डशिवा. २. A. reads दृश्येतु; while B. in correction reads दृश्येत for पश्येतु. B's form seems correct. ३. D. reads रोगा-तिज्ञाति for रोगोऽशिज्ञाति थ. D. reads समदण्ड वहेन्यम् for स सदण्ड वहेन्यम्. E The quotation of D. seems wrong.

'अपृष्टसत्यवचने पृष्टस्याकथने तथा ।
साक्षिणश्च निरोद्देव्या गेर्ह्या दण्ड्याश्च धर्मतः' ॥
इति । साक्षिणामनेकविधत्वे प्रौह्यान्विभजते बृहस्पतिः—
'साक्षिद्देधे प्रभूताः स्युप्रीह्याः साम्ये गुणान्विताः ।
गुणिद्देधे क्रियायुक्तास्तत्साम्ये गुचिमत्तराः' ॥
इति । मनुरपि —
'बहुत्वं प्रतिगृण्हीयात्साक्षिद्देधे नराधिपः ।
समेषु तु गुणोत्कृष्टान्गुणिद्देधे दिजोत्तमान्' ॥

इति । यत्तु कात्यायनेनोक्तम्---

'साक्षिणां लिखितानां च निर्द्धियनां च वादिनाम् । तेषामेकोऽन्यथावादी भेदात्सर्वे न साक्षिणः'॥

(म. स्मृ. ८, ७३)

इति । तत्र सर्वशब्देनान्यथावादिसहितानामेव बहूनामसा-क्षित्वमुक्तम् । न पुनः केवलानामिति मन्तव्यम् । अन्यथा 'दैधे बहूनाम्' इत्यादि वचनविरोधात् । अनेकँत्वे विशेषा-न्तरमाह नारदः—

> ' इयोर्विवदतोर्रथे इयोः सन्सु च साक्षिषु । पूर्वपक्षो भवेर्द्यस्य भवेर्युस्तस्य साक्षिणः ॥

२. B. originally reads विरोद्धन्याः for निरोद्धन्याः २. C. reads अर्थ-वण्ड्याः for गर्ह्या इण्ड्याः. ३. C. and D. read अग्राह्यान् for माह्यान् and the preceding word विभन्ते is substituted by विभा. ४. A. and B. read स्तु for स्युः. ५. C. reads स्यान् for तत्ः; while D. reads साम्येऽन् for तत्साम्ये. ६. B. in correction and C. read नाहृतः; while for the same D. नाहितम् for बहुत्वम्. ७. D. reads साक्षित्वे for अनेकत्वे. ८. A. B. originally read मध्ये for अर्थे. ९. A. and B. originally read यस्तु for यस्य. १०, D. reads भावयेन् or भवेगुः.

आधर्यं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवद्गाद्भवेत् । विवादे साक्षिणस्तत्र प्रष्टन्याः प्रतिवादिनः' ॥

इति । अत्रोदाहरणम् - यत्रैकः क्षेत्रं प्रतिप्रहेणे प्राप्य भुक्का स्यक्का सकुदुम्बो देशान्तरं प्राप्तः । पुनरेन्येन लब्धं भुक्तं च सोअपि देशविष्ठेवादिना देशान्तरं सकुदुम्बो गतः । पुनस्तौ द्वावपि चिरन्तनकालापगमे स्ववृत्तिलोभेन स्वस्थानमागत्य क्षेत्रं विवादनिणयार्थं मानं युगपदायतौ । तत्रिकः प्रतिजानीते । जैयवमीख्येन राज्ञा स्वराज्यकाले मह्यं दत्तं मदीयमेवैतत्क्षेत्रम् । अन्योअपि प्रतिजानीते । धर्मपालेन राज्ञा मह्यं दत्तं मदीयमेवैतत्क्षेत्रम् । अन्योअपि प्रतिजानीते । धर्मपालेन राज्ञा मह्यं दत्तं मदीयमेवैतत्क्षेत्रम् । अथचैकस्यैवं प्रतिज्ञा। सत्यं जयवर्माख्येनास्मै दत्तम् । एतस्य हस्तात्धर्मपालेनैतत्क्षेत्रं क्रयेण गृहीत्वा मह्यं दत्तमिति । सिन्त च द्वयोरिप वादिनोः साक्षिणः तत्रेदसुक्तं 'द्वयोविवदतो-र्थ' इति । अयमर्थः — यस्य विवदमानस्य पूर्वपक्षो भवेत्पूर्व-कालिकस्य दानस्य स्वत्वहेतुतयोपन्यासेने पक्षो भवेत् । तस्ये साक्षिणः सभ्यैः प्रष्टव्या भवेयुः । नेतर्रस्य साक्षिणः । तेषासुक्तर-

२. A. and B. add क्षेत्रं after प्रतिमहेण. २. B. originally reads पुनर्च्यनेन for पुनर्न्यने. ३. D. substitutes 'विभ्रमा' for 'विष्ठवा'. ४. D. reads 'कालागमें for 'कालागमें. २. D. substitutes स्वकीयम् for स्वस्थानम्. ६. C. and D. has only the word क्षेत्रम् for क्षेत्रविवादनिर्णयार्थं मानं युगपदा-यतो । तत्रेकः प्रतिज्ञानीते । जयवर्माख्येन राज्ञा स्वराज्यकाले महां दत्तं मदीयमेवै-तस्क्षेत्रम्. ७. B. reads धर्मपालेन in correction, also C. omits the following:— जयवर्माख्येन राज्ञा स्वराज्यकाले महां दत्तं मदीयमेवैतस्क्षेत्रम्. ८. D. reads नयवर्माख्येन राज्ञा स्वराज्यकाले महां दत्तं मदीयमेवैतस्क्षेत्रम्. ८. D. reads नयवर्माख्येन for जयवर्माख्येन. ९. C. reads सत्व' for स्वरव'. २०. D. inserts यः after उपन्यासेन and before पक्षो. १२. B. originally reads तत्र, but corrects तस्य. १२. C. and D. missingly read अन्येतरस्य साक्षिणः and D. अन्यतर्स्य साक्षिणः विरस्य साक्षिणः

कालदानसे क्षित्वेना असाक्षिप्रायत्वात् । यदा पुनिरतरपितज्ञा तदार्थवद्योनेतस्य हस्तात्कीत्वा मह्यं दत्तमित्यादिना पूर्वदानोप-न्यासपक्षस्याधर्ये अकिन्चित्करत्वं भवेत् तदा पश्चात्पतिजाना-नस्य साक्षिणः प्रष्टेव्याः । न पूर्व प्रतिजानानस्य । असि इ-साध्येत्वेन वैयर्थ्यात् । किन्तु असीक्षित्वादुपेक्षणीयाः । एतदे-वाभिषेत्य याज्ञवल्क्य आह—

' साक्षिष्ट्रभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः । पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः' ॥ (या. स्मृ. २. १७.)

इति । संक्षिणमन्तरेण ज्ञानोपायमाह नारदः—
' असाक्षिप्रत्ययास्त्वन्ये षड्वादाः परिकीर्तिताः ।
उल्काहस्तोष्मिदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिश्च घातकः ॥
केशाकेशि गृहीतश्च युगपत्पारदारिकः ।
कुहालपाणिर्विज्ञेयः सेतुभेत्ता समीपगः ॥
तथा कुटारपाणिस्तु वनछेत्ता प्रकीर्तितः ।
प्रत्यप्रचिन्हैर्विज्ञेयो दण्डपारुष्यकृत्ररः ॥
असाक्षिप्रत्यया ह्येते पारुष्ये तैत्परीक्षणम्' ।
(ना. स्मृ. ३. १७२–१७५)

इति । शङ्क--लिखितावपि-

१. C. reads °साक्षिप्रायत्वात् for °साक्षित्वेनासाक्षिप्रायत्वात्; while D. साक्षिणानसाक्षिप्रायत्वात्, for the original reading. २. D. omits प्रष्टव्याः न पूर्व प्रतिज्ञानानस्य । असिद्धसाध्यत्वेन वैयर्थ्यात् । किं तु असाक्षित्वादुपेक्षणीन्याः । एतदेवाभिप्रेत्य याज्ञवल्क्यआह—'साक्षिप्भयतः सत्सु साक्षिणः ३. C. reads °साध्यत्वं न for °साध्यत्वेन. ४. A. reads असाक्षित्वेऽनादरणीयाः ५. D. reads साक्ष्यमन्तरेण for साक्षिणमन्तेरण. ६. B. in correction and A. and C. read ससाक्षि° for असाक्षि°. ७. D. substitutes तु for तत्.

'केशांकेशिग्रहणात्पारदारिकः । उल्काहस्तोश्मदेः । शस्त्रपाणिर्घातकः । लोप्त्रहस्तश्चोरः' । इति ।

अथ लेख्यम्।

साक्षिनिरूपणोपसंहारपुरःसरं लिखितनिरूपणं करोति बृहस्पतिः-

'साक्षिणामेषे निर्द्धिः सङ्ख्या-लक्षणनिश्चयः । लिखितस्याधुना विच्म विधानमनुपूर्वद्याः ॥ ऋणादिके अपि समये भ्रान्तिः सङ्जायते यैतः । धाँत्राष्क्षराणि सृष्टानि पर्त्रारूढान्यतः पुरा ॥ देशाचारयुतं वर्ष-मास-पक्षादिवृद्धिमत् । ऋणि-साक्षि-लेखकानां हस्तांकं लेख्यमुच्यते ॥ राजलेख्यं स्थानकृतं स्वहस्तिलिखितं तथा । लेख्यन्तु त्रिविधं प्रोक्तं विद्रेश्वं बुँधाः पुनः' ॥

इति । एतच्चयं द्वैविध्येन संगृण्हाति वसिष्ठः—
' लैकिकं राजकीयं च लेख्यं विद्यात् द्विलक्षणम्' ।
इति । तयोरवान्तरभेदानाह बृहस्पतिः—

'भाग-दान-क्रयाधानं संविद्यास-ऋणादिभिः। सप्तधा लौकिकं लेख्यं विविधं राजदासनम्॥

१. C. and D. read अभियार for अभिदः २. D. reads °एव for एष. ३. C. reads यहा for यतः २. B. originally reads धारा of भाषा, but corrects substituting जो for रा . ५. A. and B. originally read दृष्टानि and स्थानि respectively. ६. C. reads यज for पजा ; while D. reads यंजा . ७. D. reads वित्तं तत् दिविधा for विद्रेषं सुधाः ८. C. and D. read दिविधन for देविध्येन. १. A. B. in correction and C. read भागाधानं for भाग-हान . १०. A. B. in correction and C. read सांविहास .

भ्रातरः संविभक्ता ये स्वरुच्या तु परस्परम् । विभागपत्रं कुर्वन्ति भागलेख्यं तदुच्यते ॥ भूमिं दत्वा तु यत्पत्रं कुर्युश्चन्द्रार्ककालिकम्। अनेछिद्यमनाहार्ये दानलेख्यं तर्दुच्यते ॥ गृह-क्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम् । पत्रं कारयते यत्र क्रयलेख्यं तदुच्यते ॥ जहमं स्थावरं बन्धं दत्वा लेख्यं करोति यः । गोप्य-भोग्यक्रियायुक्तमाधिलेख्यं तु तैन्मतम्।। ग्रामादिसमयात्कुर्यान्मतं लेख्यं परस्परम् । राजाविरोधि धर्मार्थं संवित्पत्रं वदन्ति तत् ॥ वस्त्रान्नहीनः कान्तारे लिखितं कुरुते तु यत् । कर्माणि ते करोमीति दासपत्रं तदुच्यते ॥ धनं वृध्या गृहीत्वा तु स्वयं कुर्याच कारयेत्। उद्घारपत्रं तत्त्रोक्तं ऋणलेख्यं मनीषिभिः ॥ दत्वा भूम्यादिकं राजा ताम्रपत्रे पटेऽथ वा । शासनं कारयेर्द्धर्मं स्थान-वंशादिसंयुतम् ॥ अनाछेद्यमनाहार्यं सर्वं भाष्यविवर्जितम्। चन्द्रार्कसमकालीनं पुत्र-पौत्रान्वयानुगम् ॥

१. C. reads कुर्वन्ति भागलेख्यं तत् and D. कुर्वन्ति भागपत्राणि for विभागपत्रं कुर्वन्ति. २. C. and D. read कुर्वन् for कुर्युः. ३. C. reads अनादेयम् for अनाच्छेद्यम्. ४. D. substitutes विदुः for उच्यते. ५. D. reads बद्धं यत्र for बन्धं दत्वा; while C. substitutes बली for दत्वा. ६. A. B. C. read तत्कृतम् for तन्मतम्. ७. D. reads वासपत्रं for दासपत्रं. ८. D. reads धर्मे and वंदयादि for धर्मे and वंद्यादि respectively, ९. A. originally and D. reads भय for भाव्य.

दातुः पालयितुः स्वर्ग्यं हर्तुर्नरक्षमेव च ।

षष्टिवर्षसहस्राणि दानछेदफलं लिखेत् ॥

समुद्रेा-वर्ष-मासादि धनाध्यक्षाक्षरान्वितम् ।

स्रोतं मयेति लिखितं सन्धिवग्रहलेखकैः ॥

एवंविधं राजकृतं शासनं तँदुदाहृतम् ।

देशादिकं यस्य राजा लिखितं तु प्रयच्छति ॥

सेवा-शौर्यादिना तुष्टः प्रसादलिखितं तु तत् ।

पूर्वोत्तरिकयार्वादानिर्णयान्तं यदा नृपः ॥

पद्याज्ञयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते' ॥

इति । यत्पूर्वमुदाहृतं 'लिखितं दश्धा स्मृतम्' इति तद्दिशदत्वेन संपन्नम् । लौकिकस्य सप्तविधत्वात् । राजपत्रस्य निविधत्वात् ।

शासनमेकं, जयपत्रं द्वितीयं आर्ज्ञां-प्रज्ञापनपत्रयोरिकीकारेण नृतीयं द्रष्टव्यम् । वसिष्ठस्तु तयोभेदमाश्चित्य चातुर्विध्यमाह—

' ज्ञासनं प्रथमं ज्ञेयं जयपत्रं तथापरम्। आज्ञापज्ञापनापत्रं राजकीयं चतुर्विधम् '।।

इति । तत्र शासन-जयपत्रे पूर्वमुदाहते । शासने विशेषमाह

याज्ञवल्क्यः--

१. D. reads स्वर्ग for स्वर्ग्ये. २. D. reads समुद्रं for समुद्रा°. ३. D. reads हानमेवित for ज्ञातं मयेति. ४. C. and D. read समुदाहतम् for तनुदाहतम्. ५. C. reads °सौख्यादिना for °शोर्यादिना. ६. D. substitutes °पाइ° for °वाइ°. ७. C. and D. read °निर्णयान्तं for °निर्णयान्तं. ८. D. adds तु after तन् and substitutes समतम् for संपन्नम्. ९. D. reads राज्ञः शासनपत्रयोरे-किकरणे for आज्ञापज्ञापनपत्रयोरेकीकारेण; while C. omits the portion शासनमेकम् ज्ञयपत्रं द्वितीयं आज्ञा-प्रज्ञापनपत्रयोरेकीकारेण द्वतीयं द्रष्टच्यम्। वासिष्ठस्तु तयोर्भेदमाश्रित्य चातुर्विध्यमाह—'शासनं प्रथमं ज्ञेयम्. २०. C. reads आज्ञापनायनं for आज्ञाप्रज्ञापनण, D. reads आज्ञापनं प्रसादोत्यं for आज्ञापनायनं ज्ञापनायनं

' दत्वा भूमिं निबन्धं वा कत्वा लेख्यं तु कारयेत्। आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः '॥ (वा. स्मृ. १. ३१८)

इति । अत्र निबन्धो वाणिज्यादिकारिभिः प्रतिवर्धे प्रतिमासं वा किन्त्रिद्धनं अस्मै ब्राह्मणायास्यै देवतायै वा देयमित्यादि-प्रमुसमयलभ्योऽर्थः । अत्र यद्यपि धनदातृत्वं वाणिज्यादिकर्तु-स्तथापि निबन्धनकर्तुरेव पुण्यम् । तदुहेशेनैव तस्य प्रवृत्तेः । व्यासोऽपि—

'राज्ञा तु स्वयमादिष्टः सन्धिविग्रह्लेखकः । ताम्रपट्टे पटे वापि प्रलिखेद्राजज्ञासनम् ॥ क्रिया-कारकसम्बन्धं समासार्थ-क्रियान्वितम्'।

इति। क्रिया-कारकयोः सम्बन्धो यस्मिन्द्रासने तत्त्रथोक्तम् । समासार्थिक्रियान्वितं संक्षिप्तार्थिक्रयया समन्वितमित्यर्थः । तत्रलेखनीयार्थमाह याज्ञवल्क्यः—

'अभिलेख्याय्मनो वंदयानात्मानं च महीपतिः । ३१९ प्रतिग्रहपरीमाणं दानछेदोर्पवर्णनम् ॥

(या. स्मृ. १. ३१९-३२०)

इति । व्यासीअप-

१. C. reads कार्यानेबन्धं for भूमि निबन्धं. २. C. and D. read 'धिकारिभि: for 'दिकारिभि:. ३. D. reads प्रबन्ध' for निबन्धन'. ४. D. reads
संक्षिप्तार्थ क्रियया and समक्रियया for संक्षिप्तार्थिक्रियया. ५. D. reads लिखेंचैव
for अभिलेख्यः ६. A. in margin and B. C. originally read 'भेदो'
for 'छेदो'.

समा-मास-तदर्धा-इन्वित्वामीपलिक्षतम् । प्रतिगृहीतृजात्यादिसगीत्रब्रह्मचारिकम् ॥ स्थान-वंशादिपूर्वं च देश-ग्राममुपागतम् । ब्राह्मणांस्तु तथेवान्यान्मान्यानिधकृताँ छिखेत् ॥ कुँदुम्बिनाञ्य कायस्थ-दूत-वैद्य-महत्तरान् । ते च चण्डालपर्यन्तान् सर्वान् सम्बोधयन्निति ॥ मातापित्रीगृत्मनश्च पुण्यायामुकसूनवे । दत्तं मयाऽमुँकायाय दानं सब्रह्मचारिणे '॥

इति । अपरमिप विद्रोषं स एवाह—

'सिविदां प्रमाणं च स्वहस्तं च लिखेल्वयम् ।

मतं मेऽमुकपुँत्रस्य अमुकस्य महीपतेः ॥

सामान्योऽयं धर्मसेतुर्नृपाणां

काले काले पालनीयो भवद्भिः ।

सर्वानेतान्भाविनः पार्थिवेन्द्रान्

भूयो भूयो याचेते रामचन्द्रः !।

१. D. reads सर्वनास-पक्षाह for समा-मासत्दर्धांह २. २. C. reads स्थान-वंशानुपूर्व च and D. स्थानं वंशानुपूर्व च for स्थान-वंशानिपूर्व च. ३. C. D. read हर्श माममुपाहारम् for देशमाममुपायतम्; while A. in margin and B. originally substitute °नु of or 'दि २. ४. D. reads कुन्ननायका यस्य दूत-वैद्य-महत्तराः; while C. substitutes 'नाथका for 'नाथका and महत्तरान् for महत्तराः; also A. in margin B. originally substitute 'द्युत' for 'दूत'. २. D. reads 'पर्यन्ताः for पर्यन्तान् ६. this would be सम्बोधयन्तिति instead of सम्बोधयन्तिति. ७. B. originally reads अमुकायार्थं for अमुकायायः; while C. reads अमुक्तीयार्थं which seems to be अमुकायाय and D. अमुकीयाय for अमुकायायः ८. A. reads निर्वन्धं for विशेषं. ९. D. reads 'पुत्रस्याप्यमुकस्य for 'पुत्रस्य अमुकस्य.

इति । जयपत्रे विशेषमाह स एव—

'व्यवेहारं स्वयं दृष्ट्वा श्रुखा वा प्राड्विवाकतः ।

जयपत्रं ततो दद्यात्परिज्ञानाय पार्थिवः ।।

जङ्गमं स्थावरं येन पैरीक्षणेनात्मसात्कतम् ।

भागाभिशापसन्दिग्धे यः सम्यग्विजयी भवेत् ।।

तस्य राज्ञा प्रदातव्यं जयपत्रं सुलेखितम् ।

पूर्वोत्तरे क्रियापादं प्रमाणं तत्परीक्षणम् ॥

निगदं स्मृतिवाक्यं च यथा सभ्यविनिश्चितम् ।

एतत्सर्वं समासेन जयपत्रे विलेखियेत् ।।

इति । वसिष्ठोऽपि-

'पाडिवाकादिहस्तां क्कं मुद्रितजराद्रय । सिक्कें श्रे वादिने दद्याज्जियने जयपत्रकम्'॥ इति । जयपत्रकभेदमाह कात्यायनः— 'अनेन विधिना लेखेंयं पश्चात्कें।यं विदुर्बुधाः। निरस्तों तु क्रिया यत्र प्रमाणेनैव वादिना॥

तस्य राज्ञा प्रवातव्यं जयपत्रं सुलेखितम् ॥ पूर्णान्तरिक्रयापादं प्रमाणं तिह्वते विदुः ॥,

and B. originally reads °िनश्चितम् for °लेखितम् ५. C. and D. read पूर्णान्वरिक्रवापादं for पूर्वोत्तरे क्रियापादं ६. B. C. and D. read निगदन् for निगदं ७. C. reads लिखेदित for विलेखयेत्. ८. °हस्तांकमुद्रितं for हस्तांकमुद्रितं ९. A. in margin and B. originally read देयं for लेख्यं, but B. corrects लेख्यं. १०. A. in margin and B. originally read पश्चात्कारं for पश्चात्कार्यं. १९. D. reads तिरस्कार for निरस्ता तु.

३. C. and D. read व्यवहारान् for व्यवहारं. २. B. originally reads प्रमाणेना° and corrects परीक्षणेना°; while D. reads °परीक्ष्याच्या° for परीक्षणेना°. ३. D. reads नानाभिज्ञाप° for भागाभिज्ञाप°. ४. In C. the following verse is given in margin—

पश्चात्कारो भवेत्तत्र न सर्वासु विधीयते । अन्यवाद्यादिहीनेभ्य इतरेषां विधीयेते ॥ वृद्धोनुवादसंसिद्धिस्तच स्याज्जयपत्रकम्' ।

इति । आज्ञा-प्रज्ञापनापत्रयोर्लक्षणमाह वसिष्ठः-

'आज्ञा-प्रज्ञापनापत्रे दे विसष्टेन दिश्विते । सामन्तेष्वय भृत्येषु राष्ट्रपालादिकेषु च ॥ कार्यमादिइयते येन तदाज्ञापैत्रमुच्यते । ऋत्विक्-पुरोहिता-ऽऽचार्य-मान्येष्वभ्यहितेषु तु ॥ कार्यं निवेदितं येन पत्रं प्रज्ञापनाय तत्'।

इति । जानपदं पुनर्व्यासेन निरूपितम्-

' लिखेज्ञानपदं लेष्यं प्रसिद्धस्थानलेखेँकः । राजवंशक्रमयुतं वर्ष-मासोर्ध-वासरैः ॥ पितृपूर्वं नोम-जाती धोनिकर्णिकयोर्लिखेत् । द्रव्यभेदप्रमाणं च वृद्धिं चोभयसंमताम्'॥

इति । वसिष्ठीअपि-

१. B. originally reads प्रतीयते, but corrects विधीयते. २. B. originally reads in this line संसिद्धं तच, but corrects संसिद्धिस्तच; while C. substitutes यूनानुवाद for वृद्धानुवाद and D. यूनानुभावसंदिग्धं; the rest in C. and D. is as original in A.; ३. C. reads जयप्र for आज्ञापत्र. ४. B. originally reads माने, but corrects in मान्ये; while C. reads नान्ये and D. सामान्येन्ताहतेषु for मान्येप्यहितेषु. ५. B. in correction reads निवेद्यते, C. too the same; while D. निगद्यते for निवेद्यते. ६. C. reads प्रज्ञापनीयं तत् and D. प्रज्ञापनं यतः for प्रज्ञापनाय तत्. ७. after जानपदं D. inserts अपि पत्रं. ८. C. and D. read लेख्यं for लिखेत्. ९. D. reads लोखे for लेख्यं. १०. D. reads लेख्या for लेख्या. १०. D. reads लेखा for लेखा. १०. B. originally reads प्रतीनमा जाति ; but corrects प्रतीनमा जाति ; to the corrects प्रतीनमा जाति ; but corrects व्यव नाम-जाती . १३. D. substitutes ज्ञाति for धनि .

'कालं निवेदय राजानं स्थानं निवसनं तथा । दायेकं ग्राहकं चैव पितृनोम्ना च संयुतम् ॥ जातिं गोत्रं च ग्राखां च द्रव्यमाधिं ससंख्यकम् । वृद्धिं ग्राहकहस्तं च विदितार्थौं च साक्षिणौं ॥ इति । ग्राहकहस्तनिवेदानप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः— 'समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम हस्तेनं विनिवेद्ययेत् । मतं मे मुकपुत्रस्य यद्देन्नोपरिलेखितम्'॥ (या. स्मृ २. ८६.)

इति । ऋणिवत्साक्षिभिः पत्रलेखकेन च स्वहस्तिनवेदानं कर्तव्यमित्याह स एव--

'साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृँनामकपूर्वकम् । अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥ उभयाभ्यर्थितेनैव मयाद्यमुकसूनुना । लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकः स्त्वन्ततो लिखेत्' ॥ (या. स्मृ. २. ८७–८८)

इति । पूर्वं लौकिकलिखितस्यं सप्तविधत्वं बृहस्पतिना दर्शितम्। व्यासस्तु प्रकारान्तरेणाष्टविधत्वमाहः—

'चीरकं च स्वहस्तं च तथीपगतसंज्ञितम्। आधिपत्रं चतुर्थे च पञ्चमं कीर्यपत्रकम्।।

१. C. reads दापकं for दायकं २. C. reads पिदणां नाम° for पितृनाझा च. ३. B. originally reads स्वगोत्रं, but corrects गोत्रं च. ४. D. compound वृद्धि माहक° व्य वृद्धिमहिक°. ५. B. originally and D. read स्वहस्तेन निवेशयेन् for हस्तेन विनिवेशयेन्. ६. D. reads यत्पत्रोपरि for यहत्रोपरि. ७. C. reads ऋणि° for पिद°. ८. C. reads स्वं नु तिह्छित् for °स्त्वन्ततो लिखेत्. ९. D. reads. °लिखितं नु for °लिखितस्य. १०. B. originally reads क्रय°, but corrects कार्य°; while D. reads क्रम° for कार्य°.

षष्ठं तु स्थितिपत्राख्यं सप्तमं सन्धिपत्रकम् ।
विद्युद्धिपत्रकं चैव अष्टधा लैकिकं स्मृतम्'॥
इति । तेषां लक्षणमुच्यते । तत्र सङ्घहकारैः—

' चीरकं नाम लिखितं पुराणैः पौरलेखकैः । अथि-प्रत्यर्थिनिर्दिष्टं यथासम्भवसंस्कृतैः ॥ स्ककीयैः प्रतिनामाचैर्राथ-प्रत्यर्थि-साक्षिणाम् । प्रतिनामभिराक्रान्तर्माथ-साक्षिस्वहस्तवत् ॥ स्पष्टावगमसंयुक्तं यथास्मृत्युक्तलक्षणम्'।

इति । कात्यायनः—

' ग्रांहकेन स्वहस्तेन लिखितं साक्षिवर्जितम् । स्वहस्तलेख्यं विज्ञेयं प्रमाणं तत्स्मृतं बुधैः'॥

इति । एवमेव दायकेन लिखितं ग्राहकेणाभ्युपगतं लेख्यमु-पगताख्यं विज्ञेयम् । आधिपत्रमाह नारदः—

' आधि कृत्वा तु यो द्रव्यं प्रयुक्ते स्वधनं धनी । यत्तत्र क्रियते लेख्यमाधिपत्रं तदुच्यते'।।

इति । अर्न्वाधिलेख्ये विद्योषमाह प्रजापतिः—

'साक्षिवर्जितम् । स्वहस्तलेख्यं विज्ञेयं प्रमाणं तस्त्मृतं बुधैः' ॥ इति । एवमवे स्थायकेन लिखितं ।;

while D. reads पांचकेन for ब्राहकेण. ६. A. and B. read अनुपगतं for अन्धुपगतं. ७. D. reads बहुच्यं प्रयुक्तं सत्स्मृतं बुधैः and C. reads न स्मृतं बुधैः. ८. D. reads अन्याधि for अन्वाधि , but it seems a mistake.

र. A. reads originally कारक:, also B. the same. २. D. reads throughout चीकरं for चीरकं, but the form seems incorrect, A. and B. also originally चीनकं, which is also incorrect. ३. C. reads पूर्वलेखितै: for पौरलेखके:. ४. D. reads पत्रं प्रोक्तं for आर्थ-साक्षि. ५. C. and D. omit in this verse, from—

'धनी धनेन तेनैव परमाधि नयेद्यदि ।
कृत्वा तदाधिलिखितं पूर्व चास्य समर्पयेत' ॥
इति । क्रय-स्थिति-सन्धि-विगुद्धिपत्राण्याह पितामहः—
'क्रीते क्रयप्रकाशार्थं द्रव्ये यिक्तयते क्रचित् ।
विक्रेत्रनुमतं क्रेत्रो ज्ञेयं तत्क्रयपत्रकम् ॥
यद्यत्पुरःसरश्रेणी-गण-पौरादिकस्थितिः ।
तत्सिध्यर्थं तु यहेष्ट्यं तद्भवेत् स्थितिपत्रकम् ॥
उत्तमेषु समस्तेषु अभिशापसमागते ।
वृत्तानुवादलेष्यं यद्भेयं तत्सन्धिपत्रकम् ॥
अभिशापे समुत्तीर्णे प्रायश्चित्ते कृते जनैः ।
विगुद्धिपत्रकं ज्ञेयं तेभ्यः साक्षिसमन्वितम्'॥

इति । अन्यदिष लेख्यमाह काव्यायनः— 'सीमाविवादे निणीते सीमापत्रं विधीयते'। इति । याज्ञवल्क्योअपि—

' दर्त्वर्णं पाटयेत्पत्रं द्युद्ध्ये वाऽन्यत्तु कारयेत्' । (या. स्मृ. २. ९४)

इति । लेख्यस्य प्रयोजनमाह मरीचिः—

'स्थावरे विक्रियाधाने विभागे दान एव च ।

प्रतिग्रहे च क्रीते च नालेख्या सिद्धाति क्रिया'।।

इति । लिप्यनभिज्ञस्वन्येन लेखयेदित्याह नारदः—

१. D. reads तरन्याधिलेख्यं पूर्वे वा for तराधिलिखितं पूर्वे चा°. २. D. reads केतु: for केत्रा. ३. A. originally and B. in margin read यः शूरसरसभेणि; while D. पुर:सरभेणिगणा यत्र for यसस्पुर: सरभेणीगण थ C. and D. read अभिवादे for अभिशाप°. ५. C. reads पत्रं for ज्ञेयं. ६. C. reads दरवार्षे for दरवर्ण.

'अलिपिज्ञो ऋणी यः स्याह्नेखयेत्स्वमतं तु सः । साक्षी वा साक्षिणाऽन्येन सर्वसाक्षिसेमीपतः'॥ (ना. स्मृ. ३. ८९)

इति । पत्रनाशादौ पत्रान्तरं लेख्यमित्याह याज्ञवल्क्यः —

'देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टे घृष्टे हते तथा। भिन्ने दम्धेऽथ वा छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत्'॥ (या. स्मृ. २. ९१)

इति । यच नारदेनीक्तम्—

' लेख्ये देशान्तरन्यस्ते शीर्णे दुर्लिखिते हते । सतस्तत्कालकरणमसतो ब्रँष्ट्दर्शनम्' ॥ (ना. स्मृ. ३. ९४२)

इति । तद्भनदानोद्यतऋणिकविषयम् । छेख्यपरीक्षामाह बृहस्पतिः-

' त्रिविधस्यास्य लेख्यस्य भ्रान्तिः सञ्जायते यदा । ऋणि-साक्षि-लेखकानां हस्ते। क्या शोधयेत्ततः' ॥ इति । काव्यायनः —

'राजाज्ञया समाहूय यथान्यायं विचारयेत्। लेख्याचारेण लिखितं साक्ष्याचारेण साक्षिणः ॥] वर्ण-वाक्य-क्रियायुक्तमसन्दिग्धस्फुटाक्षरम् । अहीनक्रमचिन्हं च लेख्यं तिसिद्धिमायुयात्'॥

१. B. originally reads °समन्वितः, but corrects °समीपतः. २. D. reads मृष्टे for घृष्टे. ३. B. originally reads भिन्ने, but corrects लिसे, C. reads लुसे for भिन्ने. ४. D. reads दुष्टर्शनम् for द्रष्ट्रदर्शनम्. ५. D. adds ब्रह्म to the word बृहस्पतिः as a prefix. ६. C. reads सहोत्तया for हस्तोत्तयाः while D. reads हस्तान् सं°.

इति । लेख्यस्य प्रामाण्यसिद्धिमाह स एव—
'लेख्यं तु द्विविधं प्राक्तं स्वहस्तान्यकृतं तथा ।
असाक्षिमत्साक्षिमच सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः'॥
इति । देशस्थितिर्देशाचारः । स्वहस्तकृते विशेषमाह—
याज्ञवल्क्यः—

'विनापि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तिलिखितं तु यत् । तत्त्रमाणं स्मृतं सर्वे बैलोपधिक्वतादृते'।। (या. स्मृ. २. ८९)

इति । परहस्तकृते पितामह आह—
'वादिभ्यामभ्यनुज्ञातं लेखकेन ससाक्षिकम् ।
लिखितं सर्वकार्येषु तत्प्रमाणं स्मृतं बुधैः'।।
इति । आधिपत्रे नारद आह—

'देशाचाराविरुद्धं यद्यक्ताँदिविधिलक्षणम् । तत्त्रमाणं स्मृतं लेख्यं अविलुप्तक्रमाक्षरम्' ॥

इति । लेख्यदोषमाह कात्यायनः—

'स्थानश्रष्टाः स्वकान्तिस्थाः सन्दिग्धा लक्षणच्युताः । यथासंस्थाः स्थिता वणीः कूटलेख्यं तदा भवेत् ॥

१. B. reads प्रमाणस्य for प्रामाण्यस्य. २. B. and D. read 'स्थिता for 'स्थिते'; while C. reads 'स्थिते तथों:. difference is only of omission of visarga or स्. ३. B. originally and D. read बलोपाधि for बलोपिधि'; while C. reads नोपाधिच for बलोपिधि'. ४. D. adds विशेषं to आह पितामहः. ५. D. substitutes, वाहिनाम् for वाहि-याम्. ६. A. B. C. do not mention this quotation. ७. B. originally reads व्यक्तया, but corrects व्यक्ताः; while C. reads धि for दि the last letter in this word and D. reads व्यक्तादि, which form altogether seems different. ८. B originally reads 'चेष्टाः, but corrects 'अष्टाः. ९. D. substitutes स for स्त्व', १०. C, reads यहा for यथा'; while D. reads the whole word, तीयसंस्थापिता, for यथा संस्थास्थिता.

देशाचारिवरुद्धं यत्सिन्दिग्धं क्रमवर्जितम् । कृतमस्वामिना यच साध्यहीनं च दुष्यिति '॥ इति । हारीतोऽपि—

्रं यच काकपदाकीणं तछे छेयं कूँटतामियात् । बिन्दु-मात्राविहीनं यत्सन्दिग्धसहितं च तत्'॥ इति । बृहस्पतिरपि—

'दूषितो गर्हितः साक्षी यत्रैकोशि निवेशितः । कूटलेख्यं तु तत्प्राहुर्लेखको वापि तद्विधः ॥ मुमूर्षु-हीन-र्लुप्तार्थैरुन्मत्तव्यसनातुरैः । विषोपधिबलात्कारकृतं लेख्यं न सिध्यति ॥ अत्युज्वलं चिरकृतं मिलनं चाल्पकालिकम् । भग्नोन्मृष्टाक्षरयुतं लेख्यं कूटत्वमामुयात् '॥

इति । नारदी अप-

'मत्ता-ऽभियुक्त-स्त्री-बाल-बलाक्तारकृतं तु यत् । तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिकृतं तथा' ॥ (ना. स्मृ. ३. १३७)

इति । कात्यायनोऽपि---

'साक्षिदोषाद्भवेहुँष्टं पत्रं वै लेखकस्य वा । धनिकस्यापि वै दोषात्तथाचारणकस्य च'॥

१. C. reads न रुख्यं for तहे छ्यं. २. B. originally reads रूढ° but corrects कूट°; while D. substitutes दुष्टताम् for कूटताम्. ३. D. reads सहितं महितं च for संदिग्धसंहितं च. ४. D. reads °धनलुद्धातं ° for हीत-लुप्तार्थः. ९. B. C. read निशोपाधि ° for विषोपाधि °; while D. reads तत् सोपाधि. ६. D. reads °त्सृष्टा ° for °न्मृष्टा °. ७. D. reads दग्धं for दुष्टं. ८. B.originally reads न तथाधारकस्य, but corrects तथा चारणकस्य; while D. substitutes तथा वा ऋणिकस्य for तथा चारणकस्य. A. in margin also reads न तथाधारकस्य.

इति । दोषोद्भावयितुः स एवाह-

'प्रमाणस्य हि ये दोषा वक्तेव्यास्ते विवादिनः । गूढोःस्युःपॅकटाः सभ्यैः कार्ल-शास्त्रपदर्शनात्'।।

इति । उद्भावनप्रकारं च स एवाह--

'साक्षि-लेखनकर्तारः कूटतां यान्ति वांदिनः । तथा दोषाः प्रयोक्तव्या दुष्टेलेख्यं प्रदुष्यति ।। न लेखकेने लिखितं न दृष्टं साक्षिभिस्तथा । एवं प्रत्यिनोक्ते तु कूटलेख्यं प्रकीर्तितम् ॥ तथ्येन हि प्रमाणं तु दोषेणैव तु दूषणमें । मिथ्याभियोगे दण्ड्यः स्यात्साध्यार्थाचौंपि हीयते'॥

इति । अनन्तरभाधिराजकृत्यमाह बृहस्पतिः—

'तथ्येन हि प्रमाणं तु दोषेणैव तु दूषणम् । एवं र्दुष्टं नृपस्थाने यस्मिस्तद्धि विचार्यते ॥

१. A. in margin and B. in correction and C. D. read मार्वायितृत् for भावियतुः. २. C. and D. read त्यक्तव्याः for वक्तव्याः. ३. C. reads इट for गुद्धाः. ४. D. reads सम्मन्याः for स्ष्युः प्रमन्याः. ५. B. originally reads काले, and corrects कोण . while D. reads कार्ये. ६. A. in margin and B. originally read ते सदा for वादिनः; while B. in correction reads वादिनः, ७. B. originally reads प्रमन्तव्याः for प्रयोक्तव्याः. ८. C. reads तृष्ट, and D. तृष्टे for तृष्टेः. ९. C. reads लेखकेनापि for न लेखकेन. १०. D. reads प्रत्यिमोक्तेन for प्रत्यिमोक्ते तु. ११. C. and D. read दूषयेन तु for देषिणेव तु. १२. A. in margin and B. in correction read दूषयेन कार्व वृष्णम् respectively. १३. C. reads भियोगे for भियोगे. १४. C. reads वृष्णम् and D. वृष्णि for वापि. १५. C. and D. read वृष्णन तु for दोषणेव तु.

विमृत्य ब्राह्मणैः साई वक्तेदोषं निरूपयेत् । येन ते कूटतां यान्ति साक्षि-लेखक-कारकाः ॥ तेन दुष्टं भवेछेख्यं ग्रुद्धैः ग्रुद्धं विनिर्द्धित्' ॥ इति । प्रत्यर्थिना दूषिते साक्षिमुखान्निश्चेतव्यमित्याह स एव-

'देचं लेख्ये स्वेहस्तं तु ऋणिको यदि निन्हुते । पर्वस्थेः साक्षिभिर्वाचां लेखकस्य मतेन च' ॥ इति । निश्चयं कुर्यादिति शेषः । सन्दिग्धलेख्यनिर्णयमाह याज्ञवल्क्यः—

' सन्दिग्धलेख्यगुद्धिः स्यात्स्वहस्तिलिखितादिभिः । युक्ति-प्राप्ति-क्रियाँ-चिन्ह-सम्बन्धा-ऽऽगम-हेतुभिः' ॥ (या. स्मृ. २. ९२)

इति । नारदो अप-

' यस्मिन्स्यात्संदायो लेख्ये भूताभूतकृते कवित् । तत्स्वहस्त-क्रिया-चिन्ह-प्राप्ति-युक्तिभिरुद्धरेत्'॥ (ना. स्मृ. ३. १४३)

इति । बृहस्पतिरपि—

2. C. omits,-

.....वक्तृतोषं निरूपयेत्। येन ते कृटतां यान्ति साक्षि-लेखक-कारकाः॥ तेन दुष्टं भवेल्लेख्यं शुद्धैः शुद्धं विनिर्दिशेत् '॥

प्रत्यर्थिना दूषिते साक्षिमुखानिश्चेतव्यर्गित—
also D. reads वक्तृतेषाश्च निश्चितम् for वक्तृतेषं निरूपयेत् also omits as much portion C. has omitted. २. D. reads दानुः for दत्तं. ३. C. and D. read सहस्रं for स्वहस्तं. ४. C. reads पत्रस्थः and D. omitting instrumental plural combines it with the following word. ५. D. substitutes वाणि for वाचा. ६. D. reads लेख्ये, for लेख्य°. ७. C. reads 'प्रिया' for 'क्रिया' which is incorrect. ८. D. reads यस्साक्षिसंशये for यस्मिन्स्यास्संशयों.

'त्रिविधेस्यास्य लेरन्यस्य भ्रान्तिः सङ्घायते तदा । ऋणि-साक्षि-लेखकानां हस्तोक्त्या शोधयेत्तु तत्'॥ इति । कात्यायनः—

'अथ पञ्चत्वमापने लेखके सहसाक्षिभिः। तत्स्वहस्तादिभिस्तेषां विद्युद्धयेतु न संदायः'।। ऋणिस्वहस्तसन्देहे जीवतो वा मृतस्य वा। तत्स्वहस्तकृतैरन्यैः पत्रैस्तल्लेख्यनिर्णर्यः॥ समुद्रेश्प यदा लेख्ये मृताः सर्वेश्प ते स्थिताः। लिखितं तत्ममाणं तु मृतेश्विप हि तेषुँ च'॥ इति। विष्णुरपि—

'यत्रर्णी धनिको वापि साक्षी वा लेखको अपि । म्रियते तत्र तस्नेहस्यं तत्स्वहस्तैः प्रसाधयेत्'॥ (वि० स्मृ० ७–९३,)

इति । निराकरणे व्यवस्थितानि साधनान्याह कात्यायनः-

' लिँखितं लिखितेनैव साक्षिमत्सांक्षिभिईरेत् । कूटोक्तो साक्षिणो वाक्याहिखकस्य च पत्रकम् ॥ आढचस्य निकटस्थस्य यच्छक्तेनै न याचितम् । गुद्देर्णशङ्कया तत्तु लेख्यं दुर्बलतामियात् ॥

१. C. and D. read विविधस्य for त्रिविधस्य. २. D. reads हस्तान् संशोधयेत् for हस्तोक्त्या शोधयेत्. ३. D. reads विशुद्धयेत for विशुद्धयेत्तु. ४. A. and B. read ऋणी for ऋणि. ५. D. reads लेख्यविनिर्णयः for क्ष्मिख्य-निर्णयः. ६. D. substitutes च for अपि. ७. B. originally reads साक्षिष्ठ for तेषु च. ८. D. reads लिखितं लिखितं नैव स साक्षी साक्षिमिहरेत्. but it seems incorrect. ९. C. reads साक्षिणं for साक्षिमिः. १०. C. substitutes त for ०न. १९. A. in margin and B. originally read सुवर्ण for शुद्धणं.

लेखें त्रिंदात्समातीतमदृष्टाश्रावितं च यत् । न तिसिक्सिनामोति तिष्ठतस्विप हि साक्षिषु ॥ पयुक्ते शान्तिलाभे तु लिखितं यो नदर्शयेत् । नैव याचेत ऋणिकं न तत्सिद्धिमवाप्रयात्'।।

इति । नारदोशि ---

' अश्रुतार्थमदृष्टार्थं व्यवहारार्थमागतम् । न लेख्यं सिद्धिमाप्नोति जीवत्स्विप हि साक्षिषु ॥ (९४९) मृताः स्युः साक्षिणो यत्र धनिकाणिक-लेखँकाः । तदप्यपार्थं लिखितं ऋते चाधेः स्थिराश्रयात् ॥(१३८) अदृष्टाश्रावितं लेख्यं प्रमीतधनिकर्णिकम् । अबँन्धलमकं चैव बहुकालं न सिध्यति'॥ (ना. समृ. ३. १३८-१४१)

इति । लेख्यहानेरपवादमाह बृहर्स्पतिः— 'उन्मत्त-जड-मूकानां राजभीतिप्रवासिनाम्। अप्रगैल्भ-भयार्तानां न लेख्यं हानिमाप्त्यात्' ॥ इति । लेख्यसिद्धिपेकारमाह नारदः

१. C. reads this line as the following लेख्ये विश्वत्समातीतेऽदृष्टाऽयाचितं च यत। also D. substitutes विश्वत for त्रिशत. २. D. reads वाच्यते for बाचेत., but it does not give proper sense. ३. C. reads यः अतार्थमदृष्टार्थ व्यवहारे अर्थमागतम् and D. यो अश्वतार्थमनृष्टार्थमित्यादि ऋमवर्जितम्। ४. C. reads °लेखकान् for °लेखकाः. ५. A. and B. read अपार्थलिखतं for अपार्थे लिखितं. ६. A. and B. in correction read ऋणत्वाचेत्स्थराश्रयात C. ऋणत्वाद्यास्थिराश्रयात् and D. ऋणत्वाद्येश्वराश्रयात्. for ऋते चाधेः स्थि-राभयात. ७. D. reads अत्थालमकं for अवन्धलमकं. ८. C. reads here नारदः and the next quoted verse 'दिश्तेतं. and after reads लेख्यहताँ अपनारमाह बृहस्पति: and after that reads 'उन्मत्त-जड-म्कानां. ९. C. reads अप्रमृत्त for अप्रगृत्भ . १०. D. reads 'श्राद्धि for सिद्धि

' दिश्चितं प्रतिकालं यच्छ्रोवितं स्मारितं च यत् । लेख्यं सिद्धाति सर्वत्र मृतेष्विपि हि साक्षिषु'॥ (ना. स्मृ. ३.१४०)

इति । कात्यायनोअपि —

'निर्दोषं प्रियतं यत्तु लेख्यं तिसिद्धिमाग्रुयात् । तथाऽदृष्टं स्फुटं दोषं नोक्तवानृणिको यदि ॥ ततो विद्यातिवर्षाणि क्रीतं पत्रं स्थितं भवेत् । द्याक्तंस्य सिन्नधावर्थो यस्य लेख्यं न भुज्यते ॥ वर्षाणि विद्यति यावक्तर्यं दोषवर्जितम् । अथ विद्यतिवर्षाणि आधिर्भुक्तः सुनिश्चितम् ॥ तेन लेख्येन तिसद्धं लेख्यं दोषविवर्जितम् । सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयते ॥ यस्य दोषाः प्रवक्तव्या यावद्वर्षाणि विद्यातिः । आधानसित्तं यत्र ऋणं लेख्ये निवेद्यातम् ॥ मृतं साक्षिप्रमाणं तु स्वल्पभोगेषु तद्विदुः ।

o. These two lines are omitted in C.; c. A. in margin and B. originally read °पनं for °परं; while B. in correction reads वरं. १. D. reads °ण्य-धिकं and separates the compound. १०. B. C. D. read तस्य for यस्य. १२. D. reads लेखां for लेखां. १२. B. C. D. read मृत: for मृतं. १३. B. originally reads °भोगे त, but corrects °भोगेषु.

१. B. originally reads वाक्यं for कालं. २. D. reads तथातु आवितं for आवितं स्मारितं. ३. C. reads लेख्यसिद्धिहैं सर्वत्र सर्वेडविप and D. reads this line न लेख्यसिद्धिः सर्वत्र ऋणिडविप for लेख्यं सिद्ध्यति सर्वत्र मृतेडविप. ४. B. originally reads यथादृष्टं and D. यथा दृष्टं for तथा दृष्टं. ६. C. substitutes बन्धं for तथा ६. C. omits—

प्राप्तं वांनेन चेते किन्चिहानं चाप्यनिरूपितम् । विनापि मुद्रया लेख्यं प्रमाणं मृतसाक्षिकम् ॥ यदि लब्धं भैवेत्किन्चित्पज्ञप्तिर्वा कृता भवेत् । प्रमाणमेव लिखितं मृता यद्यपि साक्षिणः'॥ इति । लेख्यानां मिथो विरोधे बाध्यबाधकपँकारमाह व्यासः—

'स्वहस्तकार्ज्ञानपदं तस्मानु नृपशासनम् । प्रमाणान्तरिमष्टं हि व्यवहारार्थमागतम् । द्वित्रिलिपिज्ञेः स्वकृतं न संस्कृष्ट्येन युक्तितः ॥ कुर्याज्ञानपदं लेख्यं तस्माज्ञानपदं शुभम् । अप्रकाशोत्साधियुक्तं लेखकाक्षरमुद्रितम् ॥ लोकप्रसादात्स्वकृताद्वरमन्यकृतं शुभम् । देशाध्यक्षादिना लेख्यं पत्रं जानपदं कृतम् ॥ समकालं पश्चिमं वा तत्र राजकृतं शुभम्' ॥ इति । साक्ष्याद्यसम्भवे हारीतः— 'न मयैतत्कृतं पत्रं कूटमेतेन कारितम् । अधरी कृत्य तत्पत्रमर्थं दिव्येन निर्णयः'॥

इति । प्रजापतिः—

१. A. in margin and B. originally C. and D. read वा for चेत्, but B. corrects by placing यत् for वा. २. A. in margin B. in correction and D. read दायं चात्र and C. दायं वात्र for दानं चाप्य°. इ. C. and D. read नचेत् for भवेत्. ४. This word is omitted in D.; ६. D. reads ज्ञानयुत्तं which is incorrect, also from this word of the line, the following 6 lines with exception of the words ज्ञानपदं कृतं. The included portion is omitted in C. and D.; ६. C. and D. read अर्थे for अथ.

'स्वनामगोत्रैस्तत्तुल्यरूपं लेख्यं कि चिद्भवेत् । अगृहीते धने तत्र कार्यो दिव्येन निर्णयः' ॥ इति । कृत्स्नदानासमर्थं प्रति याज्ञवल्क्यः— 'लेख्यस्य पृष्ठे विलिखेइत्वा देत्वर्णिको धनम् । धनी वोपगतं दद्यात्स्वहस्तपरिचिन्हितम्'॥ (या. स्मृ. २. ९३.)

इति । लेख्य दोषमनुद्धरते। दण्डमाह कात्यायनः—
'कूटोक्तौ साक्षिणां वाक्यं लेखकस्य च पत्रकम् ।
न चेच्छुद्धं नयेत्कूटं स दाप्यो दण्डमुक्तमम्' ॥

इति । साक्षिणां वाक्यं वा लेखकर्स्य एवं प्रतिकूटोक्तौ उक्तिं विधाय यो वादी कूटर्जुद्धं न नयेत्स उत्तमसाहसं दण्डच इत्यर्थः । स्थावरादौ तु विद्योषमाह स एव—

4 स्थावरे विक्रयाधाने लेख्यं कूटं करोति यः । असम्यग्भावितः कार्यो जिव्हा-पाण्यिङ्गवर्जितः' ॥ इति । अन्यलेख्यधारकेण तस्रेख्यागमनकारणमुद्रावनी-यमित्याह ब्यासः-

१. D. reads स्वगृहीत° for अगृहीते. २. C. reads कृद्स्नं दातुं समर्थ; while D. दान° for दाना°. ३. D. reads तृहिणको for द्विणिको. ४. C. reads. साक्षिणं वा for साक्षिणां वाक्यं. ५. D. reads च after लेख-कस्य. ६. C. omits एवं and D. too. ७. D. reads उक्तविधां for उक्ति विधाय. ८. C. reads कूटं and separates the compound कूट्युद्धि. ९. C. reads भाविनः for भावितः. १०. B. originally reads अन्य लेख्याधारके याते तहेख्यागमन° for अन्य लेख्याधारके याते लेख्यागमन° but corrects अन्य लेख्यारकेण तहेख्यागमन°.

'येचान्यस्य कृतं लेख्यं अन्यहस्ते प्रदृहयते । अवश्यं तेन वक्तव्यं पत्रस्यागमनं ततः'।। इति । नारदीः पि—

' लेख्यं यचान्यनामाङ्कं हेर्त्वंतरकृतं भवत् । विवृत्य वै पेरीक्ष्यं तत्सम्बॅन्धा-ऽऽगम-हेतुभिः'॥ (ना. स्मृ. ३. १४४.)

इति व्यवहारमाधवीये लेख्य प्रकरणम् । अथ भुक्तिः । लिखितीपसंहारपुरःसरं भुक्तिमुपक्रमते बृहस्पतिः—

' एति द्विधानमाख्यातं साक्षिणां लिखितस्य च । संप्रति स्थावर्गाप्तेर्भुक्तेश्व विधिरुच्यते' । इति । तत्र स्थावर्गाप्तिनिमित्तानि स एवाह—

'विद्यया क्रयबन्धेन शौर्य-भार्यान्वयागतम् । सपिण्डस्याध्यजस्यांशं स्थावरं सप्तधोच्यते '॥

इति । नारदी अप-

' लब्धं दानार्क्कयात्प्राप्तं शौर्यं वैवाहिकं तथा। बान्धवादप्रजाज्ञातं षड्विंधस्तु धनागमः'।।

इति । आगमपूर्वक्रमेव भुक्तेः प्रामाण्यमित्याह हारीतः-

१. D. reads पश्चात् यस्य for यज्ञान्यस्य. २. C. reads देशान्तर° for हेत्वन्तर°; while D. reads बाह्यान्तर° for हेत्वन्तर°. ३. D. reads वैपरीत्यं for वै परीक्ष्यं. ४. D. reads सर्वै: for सम्बन्धा°. ५. D. reads स्थावरे प्राप्ते-भुक्तिश्च for स्थावरपाप्तेभुक्तिश्च. ६. C. and D. read °प्राप्ति° for °प्राप्त°. ७. B. originally reads प्रवाहःस्यात् for ऽप्रजस्यांशं. ८. C. and D. read साक्तियापाप्तं for दानात्क्रयात्पाप्तं. ९. C. reads पिंड्वं for पिंड्वं:.

'न मूलेन विना शाखा अन्तरिक्षे परोहित । आगमस्तु भवेन्मूलं भुक्तिःशाखा प्रकीर्तिता'॥ इति । नारदीऽपि—

'आगमेन विग्रुद्धेन भोगो याति प्रमाणताम् । अविग्रुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति' ॥ (ना. स्मृ. ३. ८५.)

इति । आगमवद्दीर्घकालत्वादिकमपि भुक्तेः प्रामाण्यकरण-मित्याह नारदोपि—

'आगमो दीर्घकालश्च विच्छेदोपरमोज्झितः । प्रत्यर्थिसन्निधानश्च पञ्चाङ्गो भोग इष्यत '॥ इति । अन्यतराङ्गवैकल्ये भोगस्य प्रामाण्यं नास्तीत्याह नारदः—

'सम्भोगं केवलं यँस्तु कीर्तयेन्नागमं काचित्। भोगछलापदेशेन विज्ञेयः सतु तस्करः'॥ (ना. स्मृ. ३. ८६.)

इति । कात्यायनोअप---

' प्रनंष्टागमलेख्येन भोगारूढेन वादिना । कालः प्रमाणं दानं च कीर्तनीयानि संसदि'।। इति । पञ्चाद्गेषु विप्रतिपत्तौ साधनीयमित्याह सङ्गहकारः–

१. B. originally reads ज्यासः, but corrects नारदः. २. A. in margin and B. originally read परनोसितः, but B. in correction reads परमोज्ञितः; while C. परमोमितः and D. परनोधितः. ३. B. originally reads अन्निधानं च, but corrects सनिधानं अ. B. D. reads यसु for यस्तु. ५. B. originally reads प्रमृष्टा for प्रपष्टा while C. and D. read प्रपष्टा for प्रमुष्टा की कितीनीयाधिसंसदि for की तेनीयानि संसदि.

' भुक्तिप्रसाधने मुख्याः प्रथमं तु कृषीवलाः । ग्रामण्यः क्षेत्रसामन्तास्तत्सीमापतयः क्रमात् ॥ लिखितं साक्षिणो भुक्तिः क्रियो क्षेत्र-गृहादिषु । आगमे क्रय-दानादी भेत्याख्याते चिर्रन्तना' ॥ इति । क्रयदानावगमे प्रतिवादिना प्रत्याख्याते स्रति लिखि-त साक्षि-भुक्तयः क्रियाःप्रमाणम् । भुक्तेभेदमाह कात्यायनः— ' भुक्तिस्तु द्विविधा प्रोक्ता सागमा नागमा तथा ।

त्रिपुरुषीया स्वतन्त्रा साँचेदल्पा तु सागमा' ॥
इति । पुरुषत्रयानुगता भुक्तिः आगमानुपन्यासे अपि प्रमाणम् । स्वल्पा तु भुक्तिरागमसहितीव प्रमाणम् । एतदेव बृहस्पतिरप्याह—

' भुक्तिस्त्रेपुरुषी यत्र चतुर्थे संप्रवर्तिता । तद्भोगः स्थिरतां याति न पृच्छेदागमं क्रचित् ॥ अनिषिद्धेन यद्भुक्तं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु । तत्र नैवागमः कार्यो भुक्तिस्तत्रै गरीयसी'॥ इति । त्रिपुरुषभोगेन षष्ठिसंवत्सरादय उपलक्ष्यन्ते । अत

एव व्यासः-

१. D. reads क्रिया and splits up the compound; while A. B. C. has compounded क्रिया with क्षेत्र गृहादिषु. २. A. in margin B. in correction and C. read सापदानादों for क्रयदानदों. ३. B. originally reads प्रत्याख्याने, but corrects प्रत्याख्याने. ४. D. reads चिरन्तने for चिरन्तना. ६. C. क्रयदानादवगने and D. क्रयदानादावगने. for क्रयदानावगने. ६. D. reads क्रियाप्रमाणम् for क्रिया: प्रमाणम्. ७. D. reads चिपुरुषी for चिपुरुषीया and substitutes तु after स्वतन्त्रा. ८. B. originally reads भवेत्, but corrects साचेन्. also D. the same. ९. C. reads स्वतन्त्रानु सुक्तिः for स्वल्पा तु भुक्तिः and आगमसाहिता च for आगमसहितेव. १०. D. reads चिपुरुषी यतः for तत्र गरीयसी.

'वर्षीणि विंदातिं भुक्ता स्वामिनों ज्याहता सती । भुक्तिः सा पौरुषी ज्ञेया दिगुणा च दिपौरुषी ॥ त्रिपुरुषी त्रिगुणिता तत्रे नान्वेष्य आगमः'।

इति । बृहस्पतिस्तु नवतिसंवत्सरानुपलक्षयति—

' पिताँ पितामहो यस्य जीवेच प्रपितामहः । विद्यात्समा या तु भुक्ता भूमिर्रंव्याहता परेः ॥ भुक्तिः सा पौरुषी ज्ञेया द्विगुणा च द्विपूरुषी । विपूरुषी च विगुणा परतः स्याँचिरन्तना' ॥

इति । स्मृत्यन्तरेजपि पञ्चित्रंशर्द्धः पौरुषो भोग इत्युक्तम्— 'वर्षाणि पञ्चित्रंशत्तु पौरुषो भोग उच्यते' ।।

इति । यदि विंशतिवर्षः पौरुषो भोगः यदि वा त्रिंशहर्षः पञ्चित्रंशहर्षो वा सर्वथापि त्रिपुरुषभोगेन र्रमरणयोग्यः काल उपलक्ष्यते । अत एव कात्यायनः—

*' स्मार्तकाले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते।

*नैगमाभावात्क्रमात्रिपुरुषागतो अनुगमाभावादिति योग्यानुपलब्ध्य-भावेन आगमाभाव अस्मार्ते इति अधिकं ए. संज्ञितपुस्तके ।

१. D. reads पूर्वाण for वर्षाण. २. D. reads ज्याहता for Sज्याहता. ३. C. does not read तत्र नान्वेष्य आगमः. ४. C. and D. read पितामहो यस्य जीवेत् for पिता पितामहो यस्य. ५. D. reads मुक्तिः for मुक्ता. ६. D. reads सा भ्राक्तिज्योहता for भूमिरज्याहता. ७. D. reads सा for स्यात् and C. and D. substitute चिरन्तनी for चिरन्तनाः ८. D. reads पंच-निश्च प्राप्तिः ६. C. and D. read तत्क्ररणयोग्यः for स्मरणयोग्यः, १०. C. and D. read स्मार्ते काले for स्मार्तकाले.

इति । अस्मार्ते निश्चयासम्भवात् । एतदुक्तं भवति । स्मर्-णयोग्ये पञ्चाधिकदातवर्षपर्यन्तातीतकालमध्ये प्रारब्धा भुक्तिः स्वेतरप्रमाणावगतागममूलैव स्वत्वे प्रमाणम् । स्वतन्त्रमूलाग-मस्य योग्यानुपलब्ध्या वाध्यमानत्वात् । स्मरणायोग्ये पुनः पञ्चाधिकदातवर्षातीतकालात्प्राचीनकाले प्रारब्धा स्वकीयदा-ढर्चे वासितागममूलिका विनापि मानान्तरागममूलतां स्वत्वे प्रमाणमिति । अस्मार्ते अपि काले अनागमस्मृतिपरम्परायां सत्यां न भोगः प्रमाणम् । अत एव नारदः –

> ' अनागमं तु यो भुङ्के बहून्यब्दरातान्यि । चोरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् पृथिवीपतिः' ॥ (ना. स्मृ. ३. ८७)

इति । निश्चिता उनागमाश्च भोगास्तेनैव दर्शिताः-—
' अन्याहितं हतं न्यस्तं बलावष्टब्ध-याचिते
अप्रत्यक्षं च यद्भक्तं षडेतान्यागमं विना' ॥
(ना. स्मृ. ३. ९२)

२. C. reads °प्रमाणाभावात् अवगतागम° for the original; while D. reads °स्स्वेतस्सारप्रमाणावगम° for स्वेतरप्रमाणावगतागम°. २. C. reads स्वमुल्लागमायस्य and D. तन्मूलसागमाभावात् for स्वतन्त्रमूलागमस्य. ३. D. reads पंचाशदिकशत° for पंचाधिकशत° also the foregone word पंचाधिकशत° is replaced by पंचाशततद्धिकशत° in D.; ४. D. reads स्वकालदाढ्योव° for स्वकीयदाढ्येऽव°. ५. D. reads °गतसागममूलतां for °गममूलतां. ६. C. reads तस्वे for स्वस्वे. ७. D. reads निश्चितानागमः स्वभोगः for निश्चितानागमाञ्च भोगाः. ८. B. originally reads असहितं, but corrects अन्वाहितं and D. अन्बाहितं. in this very line B. also reads बलावलुकथ° for बलावष्टक्थ°. ९. C. and D. read षडेतेऽज्यागमं for षडेन्तान्यागमं.

इति । अन्याहितमन्यस्मै दातुमर्पितम् । हतमपहतम् । न्यस्तं निक्षिप्तम् । बलावष्टब्धं राजप्रसादादिबलावष्टम्भेन भुक्तम् । याचितं परकीयमलङ्काराद्यर्थमानीतम् । संवर्त्तोऽपि—

'या राज्ञा क्रोध-लोभेन छलाच्यायेन वा कृता। प्रदत्तान्यस्य तुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्रुयात्'॥

इति । यतु हारीतेनोक्तम्

'अन्यायेनापि यद्भुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः । न तच्छक्यमपोकक्तुं क्रमान्निपुरुषागतम्' ॥

इति । एतेचान्यायेनापि भुक्तमपहर्तुमदाक्यं कि पुनर्न्यायेन भुक्तमिति । शासन विरोधे भुक्तेः अशामाण्यमाह बृहस्पतिः—

'यस्य त्रिपुर्रेषा भुक्तिः पार्रम्पर्यक्रमागता । न सा चालियतुं दाक्या पूर्वकाच्छासनाँदृते'॥ इति । यतु पितामहेनोक्तम्--

' स्वहस्तकाज्जानपदं तस्मात्तु नृपद्मासनम् । तैतस्त्रिपुरुषो भोगः प्रमाणान्तरमिष्यते ' ॥

इति तत्त्रवाहपरम्परया तत्त्रसिद्ध्या निश्चितागमभोगवि-षयम् । सत्योपि विच्छेदे सागमा भुक्तिः प्रमाणमित्याह बृहस्पतिः—

१. C. reads संहतम् while D. आहतम्. २. C. and D. read परिहर्त्तं, and पराहर्त्तं respectively for अपाकर्तुः. ३. A. originally reads अन्येनापि. १. D. reads त्रिपुरुषी for त्रिपुरुषा. २. C. reads परम्पर्यं for पारम्पर्यं है. D. reads प्रतिकात् for पूर्वकात्. ७. C. reads शासनाहित for शासनाहित है. D. reads स्वहस्ताहागम for स्वहस्तकात् जान . १. C. substitutes अतः for ततः. २०. D. reads त्रेपुरुषो for त्रिपुरुषो. ११. D. reads सत्यविच्छेर for सत्यपि विच्छेरे.

' भुक्तिबैलवती शास्त्रे ह्यविच्छिन्ना चिरन्तनी । विच्छिन्नापि हि सा ज्ञेया या तुं पूर्वं प्रसाधिता' ॥ इति । चिरन्तनाया भुक्तेः काचिदपवाद माह याज्ञवल्क्यः— ' योश्भियुक्तः परेतः स्यात्तस्यै रिक्थी तमुद्धरेत् । न तेत्र कारणं भुक्तिरागमेन विनाकृता' ॥ (या. स्मृ. ३. २९)

इति । नारदोअप-

' अथारूढिविदादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः । पुत्रेण सोऽर्थः शोध्यः स्यान्न तद्गोगाँनिवर्तयेत्' ॥ (ना. स्मृ. ३. ९३)

इति । अनुद्धारे त्वभियुक्तस्यैव दण्डो न तत्तुत्रादेः । तदुक्तं स्मृत्यन्तरेः-

'आगमस्तु कृतो येन स दण्डयस्तमनुद्धरन् । न तत्सुतस्तत्सुतो वा भोग्यहानिस्तयोरपि'॥

इति । एतदेवाभिषेत्य कात्यायन आह—

' आहर्ता भुक्तियुक्तोअपि लेख्यदोषान्विशोधयेत् । तत्सुतो भुक्तिदोषांस्तु लेख्यदोषांस्तु नागुयात्' ॥ इति । त्रिपुरुषेषु व्यवस्थितं साधकं क्रमेण दर्शयति

नारदः -

९. C. reads °ऽनुपूर्व प्रसाधिता for तु पूर्व प्रसाधिता and D. पूर्ण प्रसाधिता for पूर्व प्रसाधिता. २. C. reads तस्य विक्रीतम् for तस्य रिक्थी तम्. ३. B. originally reads तस्व°, but corrects तस्य. ४. C. reads °भोगो for भोगात्. ५. C. reads सुतो वापि भोग्यदानं for स्तत्सुतो वा भोग्यदानिः इ. C. and D. read युक्तभुक्तोऽपि for भुक्तियुक्तोऽपि.

'आदी तु कारणं देानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमा । कारणं भुक्तिरेवैको सन्तता या विरन्तनी' ॥ इति । अक्षरार्थस्तु सङ्गहकारेण दर्शितः—

'कृतागमस्योक्तकाले भुक्तेश्व प्रभुरागमः ।

तस्यैवात्मेतृतीयस्य प्रभुभुक्तिः स्फुटागमा ।।

भुक्तिर्या सा चतुर्थस्य प्रमाणं सन्तता नता ।

परित्यक्तागमा भुक्तिः केवलेव प्रभुर्मता' ।।

इति । कचिद्रुक्तेरेव प्रावत्यमितराभ्यामित्याह कात्यायनः—

'रथ्यानिर्गमनद्दारे जलवाहादिसंश्रथे ।

भुक्तिरेव तु गुर्वी स्यात्यमाणेदिवति निश्चयः' ॥

इति । नारदोऽपि—

'विद्यमाने अपि लिखिते जीवत्स्विपि हि साक्षिषु । विशेषतः स्थावैराणां यर्न्न भुक्तं न तिस्थिरम्'॥ (ना. स्मृ. ३. ७०)

इति । संवर्त्तोअप-

' भुज्यमाने गृहें क्षेत्रे विद्यमाने तु राजनि । भुक्तिर्यस्य भवेत्तस्य न लेख्यं तत्र कारणम्' ॥ इति । एतच लेख्यवैयर्थ्यकथनार्थमुक्तम् । न पुनभेक्षिः । स्वामित्वप्रतिपादनार्थम् । तस्य भोगमात्रेण स्वामित्वासिद्धेः । अपहेरिणापि भोगसम्भवात् । अत एव कात्यायनः—

१. C. and D. read मुन्तिः for हानं. २. C. reads एकैका for एवैका. ३. D. substitutes वाऽथ for "वात्म". ४. C. reads त्यावरेण, D. स्थावरेण for स्थावराणां. ५. C. reads चेन or यत्न. ६. D. reads त्याच्याने for भुज्यमाने. ७. C. omits न, but inserts नु after तत्र. ८. C. reads तच्च for एकच. ९. C. reads भोक्तं for भोक्तः. १०. C. reads अपहारिणा for अपहारेण.

' नोपभोगे वलं कार्यं आहर्त्रा तत्सुतेन वा। पराु-स्त्री-पुरुषादीनामिति धर्मो व्यवस्थितः'॥

इति । यतु याज्ञवल्क्येनोक्तम्ः-

'पश्यतोऽबुवतो भूमेर्हानिर्विद्यतिवार्षिकी । परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी'।। (या. स्मृ. २, २४)

इति । यदपि प्रजापतिनोक्तम्ः-

' आदोनकालादारभ्य भुक्तिर्यस्याश्वघातिनी । समा विद्यात्यवधिका तस्यै तां न विचारयेत'॥

इति । तदेतदासेधमकुर्वतः फलहानिविषयम् । न तु भृहा-निविषयम् । यस्माँ त्तःकालीपलक्षितभुक्तेरेव तत्र प्रामाण्यात् । अत एव बृहस्पतिः—

' त्रिपुरुषं भुज्यते येन समक्षं भूरवारिता । तस्य सा नापहर्तव्या क्षमालिङ्गं न चेद्वदेत्'।। इति । आध्यादिषूपेक्षकस्य न फलहानिरित्याह याज्ञवल्क्यः—

' आधि-सीमोपिनिक्षेप-जड-बालधंनैर्विना । तथोपिनिधि-राज-स्त्री-श्रोतियाणां धनैरपि' ॥ (या. स्मृ. २. २५)

इति । मनुरापि-

१. D. reads दानकालाद्यदाऽऽरम्य for आदानकालादारभ्य. २. C. and D. read तस्य for यस्या°. ३. D. reads तस्यान्तं for तस्य तां. ४. B. criginally reads अस्मातं, but corrects यस्मात्तन्; while C. यः स्मातं° for यस्मात्तन्. ५. D. reads आध्यादिपक्ष-कस्य for आध्यादिष्के कस्य for आध्यादिष्के कस्य

' आधि-सीमा-बलधनं निक्षेपोपनिधिः स्त्रियः । राजस्वं श्रोत्रियद्रव्यं नोपभोगेन नइयति' ॥ (म. स्मृ. ८. १४९)

इति । श्रोत्रियत्रहणमन्यासक्तोपलक्षणार्थम् । अत एव कात्यायनः-

ंब्रह्मचारी चरेत्कश्चिद्धतं षट्टिंत्रेशदाब्दिकम् । अर्थार्थी चान्यविषये दीर्धकालं वसेत्ररः ॥ समावृत्तो ज्वती कुर्यात्स्वधनान्वेषणं ततः । पञ्चाशदाब्दिको भोगस्तद्धनस्यापहारकः ॥ प्रतिवेदं द्वादशाब्दः कालो विद्यार्थिनां स्मृतः । शिल्पविद्यार्थिनां चैव प्रहणान्तः प्रकीर्तितः ॥ सुहद्भिर्वन्धुभिष्वेषां यत्स्वं सुक्तमपद्यताम् । नृपापराधिनां चैव भैवेत् कालेन हीयते '॥

इति । धनस्य दशवार्षिकी हानिरिति यदुक्तं तस्य विषयविशेषे सङ्कोचमाह मरीचिः—

' धर्नबाह्यालङ्करणं याचितं प्रीतिकर्मणा । चतुः पञ्चाब्दिकं देयं अन्यथा हानिमामुयात्' ।।

इति । अत्रापवादमाह मनुः--

१. C. and D. read आधि: सीमा for आधि-सीमा°. २. C. reads यत for षट्°. ३. B. originally reads अन्यार्थी, but corrects अर्थार्थी. ४. C. reads वसन् and D. चरेत् for वसेत्. ५. C. B. originally read बहुभिः. but correct बन्धुभिः. ६. C. reads °श्चेव for °श्चेषां. ७. A. in margin reads तत्त°; while B. originally reads तत्त°, but corrects भवेत्. ८. A. and B. originally read धेतु° for धन°; while C. reads धृतु°.

'सम्प्रीत्या भुज्यमानानि न नइयान्ति कदाचन । धेनुरुष्ट्री वहन्नेश्वी यश्व दम्यैः प्रयुज्जैयते'॥ (म. स्मृ. ८. १४६)

इति । याचितेष्वप्यपवादमाह व्यासः— 'याञ्चाधर्मेण यद्भुक्तं श्रोतिये राजपूरुषैः । सुहद्भिर्वान्धवैश्वापि न तद्गोगेन हीयते'।। इति । बृहस्पतिरपि—

' अनागमन्तु यद्भुक्तं गृह-क्षेत्र-पंणादिकम् । सुहद्ध-धुं-सर्कुल्येश्व न तद्गोगेन हीयते'॥ इति । अहाँनी कारणमाह स एव-

'धर्मोऽक्षर्यः श्रोत्रियस्यं अभयं राजपूरुषे । स्रेहः सुहद्वान्धवेषु भुक्तमेतिर्न हीयते'।।

इति । क्विदेकदेशभोगोऽनुपभुक्तेदेवेप्येकदेशान्तरेषु प्रमा-णम् । तदाह बृहस्पतिः-

'यद्येक शासने ग्रामे क्षेत्रारामाश्व लिप्सितीः। एकदेशीपभीगेअप सर्वे भुँका भवन्ति ते'॥

• इति ।

१. D. reads वहबूद्धों for वहन्नश्वी. २. D. reads वइबः for इम्यः. ३. B. originally reads प्रपुच्यते and corrects प्रयुच्यते; while D. reads प्रभुच्यते for प्रयुच्यते. ४. B, originally reads °क्षेत्रापण°, but corrects क्षेत्र for क्षेत्रा°; while C. reads °क्षेत्र-पण° and D. °क्षेत्रापण° for °क्षेत्र-पण°. ५. C. substitutes °मुक्तं for °वन्धु॰. ६. C. reads °धुक्तन्थैः for °सकुल्यैः. ७. D. reads हानों for अहानों. ८. D. reads धर्मक्षयः for धर्मोऽक्षयः. ९. D. reads श्रोत्रिय स्यात् for श्रोत्रियस्य. १०. C. reads भुक्तेष्वतेन and D. भुक्तान्येतानि for भुक्तमेतेने. ११. D. reads °भोगे for °भोगो. १२. C. and D. read प्रत्येक of for °द्वट्यक ०. १३. B. originally and D. read हिष्टिताः for लिप्स्ताः. १४. C. reads सर्वेषं तन् for सर्वे भक्ताः.

इति भुक्तिप्रकरणम् ।

अथ भुक्तगुपसंहारपुरःसरं दिव्यमुपस्थापयति बृहस्पतिः— 'स्थावरस्य तथे। ऽऽख्यातं लाभ-भोग-प्रसाधनम् । प्रमाणहीने वादे तु निर्दोषो दैविकी क्रियां'।।

इति । प्रमाणं दिव्यव्यतिरिक्तं लिखितादि प्रमाणं विव-क्षितम् । अत एव याज्ञवल्क्यः —

'प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् । एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते'।। (या. स्मृ. २. २२)

इति । दिव्यान्युहिशाति बृहस्पतिः-

'तुर्लाअभिरुदकं चैव विषं कोषश्च पंच्चमः । षष्ठश्च तण्डुलः पोक्तः सप्तमस्तप्तमाषकः ॥ अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धंमकं तथा । दिव्यान्येतानि सर्वाणि निर्द्दिष्टानि स्वयंभुवा ॥ यस्मोद्देवैः प्रयुक्तानि दुष्करार्थे महात्मेंभिः'।

इति । शङ्खः-

१. C. and D. read तदा for तथा . २. C. and D. read पाई for वाई. ३. C. and D. read न दोषों for निर्देश: ४. in D. The following is omitted, as—

प्रमाणं दिन्य व्यतिरिक्तं लिखितादि प्रमाणं विवक्षितम् । अत एव याज्ञवल्क्यः— 'प्रम णं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् । एषामन्यतमाभावे दिन्यान्यतममुख्यते' ॥

५. C. and D. read घडो for तुला. ६. B. originally reads पंचकम, but corrects पंचम:. ७. B. originally reads चैव, but corrects प्रोक्त:. ८. A. in margin and D. originally read धर्मजं, but B. corrects धर्मकं. ९. D. reads पुरुक्तरार्थे for पुरुक्तरार्थे. १०. B. originally and C. real महास्तने; while B. corrects महास्मिभ:.

' तत्र दिव्यं नाम तुला धारणम् । विषादानमग्निप्रवेदाः । लीह धारणिमष्टापूर्तप्रदानमेन्यांश्च दापथान्कारयेत्'।

इति । रापथाश्च बृहस्पतिना दर्शिताः—

'सतां वाहन-दास्त्राणि गो-बीज-कनकानि च । देव-ब्राह्मणपादाश्च पुत्र-दारिद्यारांसि च ॥ एते च दापथाः पोक्ता अल्पार्थे सुकराः सदा'॥ इति । दाङ्ख-लिखिताविण-

'इष्टापूर्तपदानमन्यांश्च दापथान्कारयेत्'। इति । उद्दिष्टानां दिव्यानां मध्ये तुलादीनि महाभियोगे प्रयोक्तव्यानि । तथा च याजवल्क्यः—

' नुलौग्न्यापो विषं कोशो दिव्यानीह विशुद्ध्ये । महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभिँयोक्तरि' ॥ (या. स्मृ. २. ९५)

इति । एषामग्निदाब्देन तप्तायःपिण्ड-तप्तमाष-तप्तर्फा-लाश्च गृह्यन्ते । नैनु—

'कोशमल्पेशप दापयेत्'।

इति । स्वल्पाभियोगे को ग्राँ स्मर्यते । सत्यम् । को ग्रास्य तुलादिषु पाठः सावष्टम्भाभियोगेःपि प्राप्त्यर्थः । न महाभि-योगेष्वेवेति नियमार्थः । अन्यथा को ग्रास्य ग्रङ्काभियोग एव प्राप्तिः स्यात् ।

१. A. सभ्यांश्व for अन्यांश्व. २. B. originally and D. read सत्यं for सतां, but B. corrects सतां. ३. B. C. read नुलाशयों for नुलाश्यापों. ४. C. reads ऽतियोक्तिरि for ऽभियोक्तिरि. ६. C. reads °पटालाश्व for °फालाश्व; while B. substitutes °तण्डुलाश्व. ६. C. and D. read न अक्ती for नतु. ७. C. omits कोश: स्मर्यते। सत्यम् and D. स्मर्यते। सत्यम्

' अवष्टम्भाभियुक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत् । तन्दुलाश्चेव कोशश्च शङ्कास्वेव न संशयः' ॥

इति स्मरणात् । द्यीर्षकं विवादपराजयनिबन्धनो दण्डः तत्र तिष्ठतीति द्यीर्षकस्थः । यदा द्यीर्षकस्थोशभयोक्ता न स्यानदा एतानि दिव्यानि ने देयानि । तथा च नारदः—

' शीर्षकैस्थो यदा न स्यात्तदा दिव्यं नै दीयते' । (ना. स्मृ. ३. २५७)

इति । दिव्यदाने नियममाह पितामहः—

'अभियोक्ता शिरस्थाने दिन्येषु परिकर्त्यिते । अभियुक्ताय दातन्यं दिन्यं श्रुतिनिदर्शनात्'॥

इति । कात्यायने। अपि---

'न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् । अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविद्यारदैः'॥

इति । अभियुक्ताय दातव्यंमित्यस्य नियमस्यापवादमाह याज्ञवल्क्यः—

' रुच्या वान्यतरः कुर्यादितरी वर्तयेच्छिरः ' ॥ (या. स्मृ. २. ९६)

इति । नारदीअप-

१. C. substitutes नियोक्ता for Sभियोक्ता २. D. omits this न. ३. A. originally B. in correction and C. read शिष्टावर्ति for शिष्यं करथो. ४. D. reads तु for न. ५. A. in marginal reading and B. originally read कीर्तयेत् for कीर्ट्यते, but B. corrects कीर्ट्यते. ६. C. reads अविद्युक्ताय for अभियुक्ताय. ७. C. reads निरयस्य नियमस्य वा for दिव्यं दिव्यविशारदैः ८. D. reads शतव्यं नान्यस्येति for शतव्यमित्यस्य.

'परियोक्ता शिरःस्थाने सर्वत्रैकः प्रकल्पितः । इतरानितरः कुर्यादितरी वर्त्तयेच्छिरः'॥

इति । क्वचिद्विषयिवशेषे शिरोविनीपि दिव्यं देयमित्याह कात्यायनः—

'पार्थिवैः राङ्कितानां च निर्द्धिशनां च दस्युभिः । रांङ्केशाुद्धिपराणां च दिव्यं देयं शिरोविना ॥ लोकापवाददुष्टानां राङ्कितानां चँ दस्युभिः । तुलादीनि नियोज्यानि नं शिरस्तत्र वै भृगुः ॥ न राङ्कासु शिरःकोरी कल्पयेच कदाच न । अशिरांसि च दिव्यानि राजभृत्येषु दापयेत्' ॥

इति । विषयविद्योषेषु दिव्यविद्योषान् व्यवस्थापयाति सङ्ग-हकारः—

' घटाँदीनि विषान्तानि गुर्वर्थेषु च दापयेत् ' । इति । पितामहः—

'अवष्टम्भाभियुक्तानां घटादीनि विनिर्द्धितेत्। तन्दुलाश्चैव कोशस्य शङ्कास्वेतौ नियोजयेत्'॥

इति । काल्यायनः-

१. A. and B. originally read ईश्वरानितर: and both in margin substitute यः for रः for इतरानितरः. २. C. reads शिरोहेनाऽपि and D. अशिरो भेहेनापि for शिरोबिनाऽपि. ३. B. originally reads आत्म° and corrects शंदुन°; while D. reads शाखा° for शादुन°. ४. C. and D. substitute त for च. ५. D. reads नो for न. ६. C. reads विदृगुः for वै भृगुः. ७. D. reads शोको for कोशो. ८. D. reads कल्मपेन for कल्पयेच. and C. कल्पयेच. १. A. B. D. do not mention this.

' शङ्का-विश्वास-सन्धाने विभागे रिक्थिना सदा । क्रियासमूहकर्तृत्वे कोशमेव प्रदापयेत्'॥ इति । पितामहोऽपि—

'विस्नम्भे सर्वराङ्कासु सन्धिकार्ये तथैव <u>च</u> ।

एषु कोदाः प्रदातव्यो विद्वेद्रिश्चित्तराङ्क्ये ॥

शिरस्थायिविहीनानि दिव्यादीनि विर्वर्जयेत् ।

घटादीनि विषान्तानि कोदा एको शिरःस्मृतः' ॥

इति । धनतारतम्येन दिव्यस्य व्यवस्थामाह बृहस्पतिः—

'विषं सहस्रे अँहते पादोंने च हुताज्ञानः । विभागोंने तु सिलल मंद्दें देयो घटः सदा ॥ चतुः शते अभयोंगे तु दातव्यं तप्तमाषकम् । विश्वाते तन्दुलं देयं को शश्चैवं तद्धके ॥ श्रते हते निन्हुते वा दातव्यं धनशोधनम् । गोचीरस्य पदातव्यं से भ्यैः फालं प्रयत्नतः ॥ एवं संख्या निकृष्टानां मध्यानां द्विगुणा स्मृता । चतुर्गुणोत्तमानां तु कल्पनीया परीक्षकैः '॥

इति । कात्यायनोअप-

१. C. reads विष्णुना for शिक्थना. २. B. originally reads वित्तं चित्त-विश्व द्विश्वे, but corrects विद्व द्विश्वित्त शुद्धे; while C. पश्शिद्धये and D. शुद्धि-वृद्धये respectively for चित्त शुद्धे. ३. D. reads शिरस्थोऽपि for शिरस्थायि. ४. C. reads विवधानि for दिव्याशीनि. ५. C. reads विविधानि यत् and D. विवर्द्धयेत् for विवर्जयेत्. ६. D. reads स्थितः for स्मृतः. ७. D. reads ५ प्रकृते for ऽपहते. ८. C. and D. read सर्वे for अर्द्धे. ९. D. reads एकशिरःस्मृतः for चैव तद्द्के. १०. D. reads निवृत्ते for निन्हते. ११. B. originally and D. read सस्ये for सभ्ये:, but B. corrects सभ्ये:

' ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां शतमोने विषं स्मृतम् ।
अशितेस्तु विनाशे वै दद्याचैव हुताशनम् ॥
षष्ठ्या नाशे जैलं देयं चत्वोरिंशति वै घटम् ।
विश्वइर्णविनाशे वै कोशपानं विधीयते ॥
पन्चाधिकस्य वा नाशे तदर्झाईस्य तन्दुलाः ।
तदर्झाईस्य नाशे तु स्पृशेत्पुत्रादिमस्तकम् ॥
तदर्झाईस्य नाशे तु लेकिकाश्व कियाः स्मृता' ।
इति । विष्णुरपि—

'सर्वेषु चार्थजातेषु मूल्यं कनकं कल्पयेत । (७)
तत्र कृष्णलोने गूद्रम् । (८)
दूर्वाकरं ग्रापयेदिकृष्णलोने । (९)
तिलकरं त्रिकृष्णलोने । (१०)
रजतकरं चतुः कृष्णलोने । (११)
सुवर्णकरं पञ्चकृष्णलोने । (१२)
दिशिकृतंमहीकरं दिगुणे थे । (१३)
येथाभिहिता समयिकया वैद्येस्य । (१४)

१. A. in margin B. originally read दातनाहों, but B. corrects द्यतमाने and D. in margin and C. both read दातहाने for ज्ञतमाने. २. D. reads विद्यं for जलं. ३. C. reads चरवारिंशे च, and D. चरवारिंशितके for चरवारिंशित वै. ४. B. originally reads विद्यंत, but corrects चिंदात. २. D. reads देखें for स्पृशेत. ६. C. reads लेहिन for लेहोने. ७. D. reads दूर्वी-कुरै: for दूर्वाकरं. ८. C. reads द्विकृष्णलेन for द्विकृष्णलेने also whereever this form (लेहोने) occurs C. reads लेहन for that. २. D. inserts the word सीरव्रतं before शिरोद्धतमहीकरम् and reads सीरो for शिरों. २०. C. and D. read च्वाविहिता for च्याभिहिता. ११. C. reads वैद्यः for वैद्यस्य.

तिगुणेऽथे राजन्यस्य । (१५)
कोशेवर्ज चतुर्गुणेऽथे ब्राह्मणस्य । (१६)
इति । पादस्पर्शादीनां विशेषः स्मृत्यन्तरे दर्शितः—
'निदेके तु सत्यवचनं दिनिद्के पादलम्भनम् ।
ऊनित्रके तु पुँदपं स्यात्कोशपानमतः परम्'॥
इति । निद्कशाब्देन काञ्चनकर्षचतुर्थीशो यो मुद्रामुद्रितः
प्रतिपाद्यते । तत्रापि कचिद्देशे निद्कब्यवहारात् ।
'ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां'।
इति । यदुक्तं तत्र सुवर्णपरिमाणमाह मनुः—
'लोकसंव्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि ।
तात्र-रूप्य-सुवर्णान्ताः प्रवक्ष्याम्यविशेषतः ॥

लोकसंव्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि । ताम्र-रूप्य-सुवर्णान्ताः प्रवक्ष्याम्यविद्योषतः ॥ जॉलांतरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः । प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥ त्रसरेणवोऽष्टो विज्ञेया लिक्षेका परिमाणतः । ता राजसर्षपस्तिसस्ते त्रयो गौरसर्षपः ॥ सर्षपाः षड्यवो मध्यस्त्रियवन्त्वेककृष्णलम् '।

इति । कृष्णली गुन्ना ।

'पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडरा । पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दरा ॥ दे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रूप्यमाषकः । ते षोडरा स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः॥

१. C. and D. omit this word. २. C. reads होष: for विशेष: ३. C. and D. read विशे for निष्के. ४. D. reads हृष्यं for पुट्यं or पुट्यं. ५. C. and D. read सुवर्णानां ता: for सुवर्णान्ताः. ६. C. and D. read अशेषतः for अविशेषतः. ७. C. omits this whole line together with 10 following lines.

कार्षापणस्तु विज्ञेयस्तात्रिकः कार्षिकः पणः । धरणानि ददा ज्ञेयः द्यातमानस्तु राजतः ॥ चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः'। (म. स्मृ. ८. १३१–१३७)

इति । त्रेसरेणुसंज्ञा पुराणे दार्शिता-

'अष्टानां परमाणूनां समवायो यदा भवेत्। त्रसरेणुः स विख्यातस्ततः करक उच्यते '॥

इति । माषदान्दः सुवर्णस्य षोडदो भागे वर्तते । कृष्णल-द्यान्दस्तु कर्षादीतिभागवाची माषेपंचमांशस्य कृष्णल्यात् । सुवर्णदान्दस्तु काञ्चनकर्षवचनः । पण-कार्षापण दान्दी पलच-तुर्थादास्य ताम्रद्रन्यस्य नामधेये । पुराण-धरण दान्दी पलद-द्यामांशस्य नामनी । कर्षचत्वारिंशत्तमांदास्य रूप्यद्रन्यस्य माषसंज्ञा । निष्क-दातमानदान्दी एकपले रूप्यद्रन्ये वर्तते । अतएव रूप्यसंज्ञाधिकारे याज्ञवन्त्र्य आह—

१. This sentence and the following verse is omitted from C. D.; २. D. reads or द्वतीय for ostlift. ३. A. and B. read पंच माष्ट्यात् for माष्पंचमांशस्य कृष्णलस्वातः; while D. wrongly substitutes कर्ष for कृष्णल. ४. for, this and the following four sentences C. has the following माष्पंचमांशस्य रूप्यद्रव्यस्य नामान, कर्षचत्वारिंशत्तमांशस्य रूप्यद्रव्यस्य माष्पंचा। निष्कश्वतमानशब्दौ एकपले रूप्यद्रव्ये वर्तते, also for the above mentioned five sentences D. has the following, रूप्यद्रव्यस्य नामान कर्षवचनमस्ति । कार्षोपणशब्दौ पलचतुर्थोशस्य तत्तद्रव्यस्य नामाने कर्षवचनमस्ति । कार्षोपणशब्दौ पलचतुर्थोशस्य तत्तद्रव्यस्य नामाने रूप्यद्रव्यस्य माष्पंचा, । निष्कश्वतमाषशब्दौ एकपले रूप्यद्रव्ये वर्तते, both these are not consistant with manus above quoted verses where description is this. ५. C. reads of the salar o

' शतमानं तु दशिभर्धरेणैः पलमेव तु । निष्कं सुवर्णाः चत्वारः ' ।। (या. स्मृ. १, ३६४—३६५)

इति । बृहस्पतिस्तुं सुवर्णशब्दस्यार्थान्तरमाह—
'ताम्रकर्षकृता मुद्रा विज्ञेयः कार्षिकः पणः ।।
स एव चान्द्रिकाँ प्रोक्ता ताश्चतस्त्रस्तु धार्नका ।
ता द्वादश सुवर्णस्तु दीनाराख्यः स एव तु' ॥
इति । याज्ञवल्क्यस्तु पले विकल्पमाह—
'पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम्' ।
(या. स्मृ. १, ३६३)

इति । राजैतोशि कार्षापश्णोस्तीत्याह नारदः—
'कार्षापणो दक्षिणस्यां दिशि रौर्ण्यः प्रवर्तते' ।
इति । व्यासस्तु सुवर्णनिष्कस्य परिमाणमाह—
'पलान्यष्टौ सुवर्णं स्यात्सुवर्णानां चतुर्दश ।
एवं निष्कप्रमाणं तु व्यासेन परिकीर्तितम्' ॥

इति । अत्र मनूक्तप्रमाणान्तरमाषादिद्वेव्यं दिव्यदण्ड-व्यतिरिक्तविषये देशव्यवहाराविरोधेन ग्राह्मम् । तथा च बृहस्पतिः-

१. D. wrongly reads धराचै: for धरणे:. २. D. omits तु ३. D. reads कर्षक: for कार्षिक:. ४. B. originally reads चण्डिका for चांद्रिका. ६. D. reads धातका for धानका. ६. D. substitutes तत् for ता:. ७. D. reads राजते for राजतो. ८. D. reads राज्ये प्रवर्तते; while C. substitutes प्रवर्तक: for प्रवर्तते. ९. C. and D. read स्युस्ते स्वर्णाश्चतुर्द्श. १०. A. B. read यत्र for अत्र. ११. A. B. omit दिच्यं; while C. and D. omit द्रव्यं.

'संख्या रिमरजोमूलो मनुना समुदाहृता । कार्षापणान्ता सा दिव्ये नियोज्या विनये तथा ॥ कार्षापणसहस्रं तु दण्ड उत्तमसाहसः । तदर्भ मध्यमः प्रोक्तस्तदईमधमः स्मृतः'॥

इति । जातिभेदेनापि दिव्यव्यवस्थामाह नारदः-

'ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्य हुताज्ञानः। वैश्यस्य सलिलं देयं श्रूद्रस्य विषमेव तु।। साधारणः समस्तानां कोषः प्रोक्तो मनीषिभिः'। (ना. स्मृ. ३. ३३४– ३३५)

' क्लीबॉन् दीनान् सत्वहीनान् पिततांश्वादितान्नरान् । बाल-वृद्ध-स्त्रियोऽ मधांश्व परीक्षेत घटे सदा ।। स्त्रीणां तु न विषं प्रोक्तं न चापि सिललं स्मृतम् । घट-कोशादिभिस्तार्सामन्तस्तत्वं विचार्येत् ।। न मर्ज्जनीया स्त्री बाला धर्मशास्त्रविचक्षणाः । रोगिणो ये च वृद्धाः स्युः पुमांसो ये च दुर्बलाः ॥

१. C. and D. read °मूत्वा. २. C. reads अन्यनिमित्तविषया for अनित्या चियम् ३. D. reads दिच्य° for विषं. ४. C. reads क्कीबादीनां; while D. reads क्कीबादुनमत्तवाधिरान् for क्कीबान्दीनान्सत्वहीनान्. ५. C. reads °स्त्रियो येषां; while D. °स्त्रिय एषां for स्त्रियो-ऽन्धांश्व. ६. D. reads अतस्तासां for अन्त्रस्तर्वः. ९. C. reads सङ्जनीया for मङ्जनीयाः. ८. C. reads यो मांसी for पुनांसी.

सोहसेऽप्यागतानेतानेव तोये निमज्जयेत् । न चापि हारयेदिमं न विषेणे विशोधयेत्'।। (ना. स्मृ. ३. ३१–३१६)

इति । कात्यायनः -

'ने ले।हिशालिपनामिं सिललं नांबुसेविनाम् । मन्त्रयोगविदां चैव विषं दद्याच न कचित् ॥ तैन्दुलैर्न नियुद्धीत त्रतिनां मुखरोगिणाम्'।

इति । पितामहोऽपि-

'कुष्टिनां वर्जयेदिमं सिललं श्वासकासिनाम् । पित्त-श्रेष्मवतां नित्यं विषं तु परिवर्जयेत्'॥

इति । स्मृत्यन्तरे अपि-

'पण्यस्त्रीणां व्यसनिनां कितवानां तथैव च । कोगः प्रांज्ञैने दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः'॥ इति । कात्यायनोऽपि—

'मातृ-पितृ-द्विज-गुरु-वृद्ध-स्त्री-बालघातिनाम् । महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषतः ॥ लिङ्गिनां प्रश्मानां तु मन्त्र-योगिक्रयाविदाम् । वर्णसङ्करजातें।नां पापाभ्यासप्रवर्तिनाम् ॥

१. C. reads साहसे प्याते नित्यं; while D. reads सहसाप्यागतानेतान् २. D. reads विशेषं for विषेण. ३. C. reads बलेन for न लीह°. ४. C. reads °सेविना for सेविनाम्. ५. C. and D. read तंतुले for तन्दुले:. ६. B. originally reads वियुद्धीत, but corrects नियुद्धित. ७. B. originally reads मसपस्त्री°, but corrects पण्यस्त्रीणां; while D. यहाप्यंस्त्री° for पण्यस्त्रीणां. ८. C. reads प्राज्ञा for प्राज्ञें:. ९. A. in margin and B. originally read प्रसनानां, but in correction B. reads प्रश्नानां. १०. C. and D. read °जातीनां, for °जातानां.

एतेष्वेवाभियोगेषु निन्दितेष्वेव यत्नतः । दिव्यं प्रकल्पयेन्नेव राजा धर्मपरायणः ॥ एतैरेव नियुक्तानां साधूनां दिव्यमहीति । न सैन्ति साधशे यत्र तत्र शोध्याः स्वकैनेरैः'॥

इति । यर्च पितामहेनोक्तम्--

'सत्रतानां क्षज्ञाङ्गानां वाल-वृद्ध-तपस्विनाम्। स्त्रीणां तु न भवेद्दिव्यं यदि धर्मस्त्ववेक्ष्यते'॥

इति तदस्यम्बुविषयम् । यत्तु कात्यायनेनोक्तम्

'धनदारापहाराणां म्लेच्छानां पापकारिणाम् । प्रातिलोम्यप्रसूतानां निश्चयो न तु राजनि ॥ तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि संदीये तेषु निर्द्दिरोत'।

इति तत्तिनियुक्तपुरुषालाभविषयम् । हारीतस्तु वर्णविषये विद्योपमाह—

'राजन्येशिंन धटं विपे वैश्ये तोयं नियोजयेत् । न विषं ब्राह्मणे दद्याद्विषं वर्णान्तरे स्मृतम् ।। कोदा-तन्दुल-धर्मास्तु धर्मसम्भवमेव च । पुत्र-दारादिद्यापथान् सर्ववर्णे प्रयोजयेत्' ।।

इति । दिव्यानां कालविशेषमाह पितामहः—

२. C. and D. read निन्दोब्नेन तु for निन्दितेब्नेन. २. C. reads धातूनां for साधूनां. ३. A. originally reads नर्द्यन्ति for न सन्ति. ४. C. reads यसु for यद्य; while D. reads द्यस्पि. ५. D. reads अस्पृद्यधनहाराणां स्तियानां; while B. substitutes दासानां and C. दानानां for दाराणां. ६. B. originally reads संख्यायांग्येषु, but corrects संदाये तेषु; while, D. reads संदायेषु न for संदाये तेषु. ७. C. reads सुन्पे for न्पे.

' चैत्रो मार्गिशिरश्चैत वैशाखश्च तथैत च ।

एते साधारणा मासा दिच्यानामितरोधिनः ॥

धटः सेर्वर्तुकः प्रोक्तो त्राते त्रीति त्रिवर्जयेत् ।

अग्निं शिशिर-हेमन्त-वर्षास्त्रपि च दापयेत् ॥

प्रीध्मे सलिलमित्युक्तं हिमकाले तु वर्जयेत्'।

इति । नारदो अपि-

'अग्निः शिशिर-हेमन्त-वर्षासु परिकीर्तितः । शरद्वीष्मे तु सिल्लं हेमन्ते शिशिर विषम् ॥ न शीते तीयसिद्धिः स्यान्नोष्णकालेश्विशोधनम् । न प्रावृषि विषं दद्यात् प्रवाते न तुलां नृषः '॥ (नाः स्मृ. ३. २५४–२५९.)

इति । विष्णुरपि—

'स्त्री-ब्राह्मण-विकला-उसमर्थ-रोगिणां तुला देया। सा च न वांति वायौ। न नास्तिकस्य । न च कुष्ठँ यसमर्थ-लोह-कारा-णामग्निदेयः। न द्रारद्वीदमयोश्व। 'न कुष्ठि-पैत्तिक-ब्राह्मणानां विषं देयम्। प्रावृषि च। न श्लेष्टमव्याध्यदितानां भीरूणां द्रवासकासिनामम्बुजीविनां न चोदकं हेमन्त-द्यादिरयोश्व। नास्तिकेभ्यः कोदां न देयम्। न देदो व्याध्यपसृष्ठे च'।

इति । पितामहोऽपि-

१. D. reads सार्विकः for सर्वर्तुकः २. C. reads चाति for वाति. ३. C. omits this line; while D. replaces तथा for आर्थ. ४. C. reads नोपसिद्धः for तोयसिद्धः; while D. reads कोशसिद्धः for तोयसिद्धः. ५. C. reads न गते for न वाति. ६. A. B. C. do not insert this word. ७. D. reads असद्धर्मलोहकारिणाम् for न च कुष्ट्यसमर्थलोहकाराणाम्. ८. C. and D. read न. ९. D. only reads this न. २०. C. and D. read न. १९. B. and C. read कुष्टव्याधिमारकोपस्ष्टानां for न कुष्टि-पैत्तिक-न्नासणानाः; while D. कुष्टव्याधिमारकोपस्टेश्वः

'पूर्वाण्हें श्रीपरीक्षा स्यात्पूर्वाक्के च धटो भवेत्। मध्यान्हे तु जलं देयं धर्मतत्वमभीष्सतौ ॥ दिवसस्य तु पूर्वाण्हे को शशुद्धिर्विधीयते । रात्री तु पश्चिमे यामे विषं देयं सुशीतलम् '॥ इति । दिव्यदेशानाह पितामहः——

'प्राङ्गुखो निश्चलः कार्यः गुचै देशे घटः सदा । इन्द्रस्थाने सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे '॥ इति । इन्द्रस्थानं प्रख्यातदेवतायतनोपलक्षणम् । अत एव नारदः—

'सभा-राजकुलद्वार-देवायतनचर्त्वरे'। (नाः स्मृ. ३. २६५)

इति । अधिकारिविद्योषेण देशविशेषान् व्यवस्थापयाति कात्यायनः-

'दण्डस्थाने अभिद्यास्तौनां महापातिकानां नृणाम् ।
नृपद्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥
प्रातिलोम्यप्रमृतानां दिव्यं देयं चतुष्प्ये ।
अतो अने पुत्र कार्येषु सभामध्ये विदुर्बुधाः'॥
इति । दिव्यदेद्याद्यनादरे दिव्यस्य प्रामाण्यहानिरित्याह नारदः—
'अदेद्याकोले दत्तानि बहिर्वासकृतानि च ।
व्यभिचारं सदार्थेषु कुर्वन्ति हिं न संद्यायः'॥
इति । वासो जननिवासः । तस्माद्वहिर्निर्जने पदेद्य इति
यावत् । तथा च पितामहः—

B. originally reads ऽभीष्सया for ऽभीष्सता. २. D. reads °श्चमानां for °श्चस्तानां. ३. C. and D. read °साल° for °साले. ४. C. and D. read कुर्वन्तीह for कुर्वन्ति हि. ५. C. and D. read °निर्जन for निर्जन.

' मेत्यक्षं दापयेहिन्यं राजौ अधिकृतोशि वा । ब्राह्मणानां श्रुतवतां प्रकृतीनां तथैव च ।। इति । दिन्ये साधारणेतिकर्तन्यतामाह स एवँ—

'दिव्येषु सर्वकार्याणि पाङ्विवाकः समांचरेत् । नत आवाहयेद्देवान्विधिनाऽनेन धर्मवित् ।। पाङ्मुखः पाञ्जलिर्भूत्वा पाङ्विवाकस्तनो वदेत् । एह्येहि भगवन्धर्म अस्मिन्दिव्ये समाविदा ।। सहितो लोकपालैश्व वस्वादित्य-मरुद्रणैः । आवाह्य तु धटे धर्म पश्चादङ्कानि विन्यसेत्'।।

इति । धटग्रहणं सर्वेदिच्योपलक्षणार्थम् । एषां धर्माणां सर्वेदिच्यसाधारणत्वात् । अङ्गविन्यासप्रकारस्तेनैव दार्ज्ञातः—

'इन्द्रं पूर्वे तु संस्थाप्य प्रेतेशं चापि दक्षिणे । वरुणं पश्चिमे भागे कुंबेरं चोचरे तथा ॥ अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् । इन्द्रः पीतो यमः इयामो वरुणः स्फटिकप्रभः ॥

१. The following portion is not found in C. and D:—
' प्रत्यक्षं दापयेद्विच्यं राजा अधिकृतोऽपि वा।
ब्राह्मणानां श्रुतवतां प्रकृतीनां तथैव च'।।
दिच्ये साधारणेतिकर्तव्यतामाह स एव:—

२. A. and B. read गजा ज्याधि° for राजा आधि°, but it seems to be incorrect. ३. A. and B. read सूत्रवतां for अत्वतां, but सूत्रवतां does not give good meaning here. ४. A. and B. read प्तानहः—for स एव ५. After this word. A. B. C. add इति. ६. C. substitutes तत्र for ततः. ७. A. B. C. read तेन for ऽनेन. ८. C. and D. read दक्षिणे तथा for जाप दक्षिणे.

क्वेरस्तु सुवर्णाभो ज्याग्निश्चापि सुवर्णभः। तथैवं निर्ऋतिः श्यामी वायुर्धूमेः पदास्यते ॥ ईशानस्तु भवेद्रक्तः एवं ध्यायेत् क्रमादिमान् । इन्द्रस्य दक्षिणे पाइर्वे वसूनावाहयेद्भुधः ॥ र्धरो धुवस्तथा सोम आपश्चेवार्गनले नलः । पत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टी प्रकीर्तिताः ॥ देवेदीद्यानयोर्मध्ये आदित्यानां तथायनर्म् । धाता व्यमा च मित्रश्च वरुणेशी भगस्तथा ॥ इन्द्रो विवस्वान्पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः । ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरंजघन्यो जघन्यजः ॥ इत्येते द्वादशादित्यानामभिः परिकीर्त्तिताः । अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्राणामयनं विदुः ॥ वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरिशश्च महायशाः । अजैकपादहिर्बुध्यः पिनाकी चापराजितः ॥ भुवनाधीश्वरश्चेव कपाली च विद्यांपतिः । स्थाणुर्भगश्च भगवान् रुद्रास्त्वेकादद्या स्मृताः ॥ मेतेशरक्षीमध्ये च मातृस्थानं प्रकल्पयेत् । ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कीमारी वैष्णवी तथा ॥ वाराही च महेन्द्राणी चामुण्डा गणसंयुता । निर्ऋतेर्रुत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः॥

१. C. reads सुवर्णभाः; while D. ऽऽर्यस्रवर्णभाः for अपि सुवर्णभाः २ तः and D. read तत्रेव for तथैव. ३. D. reads ताम्रः for भूमः. ४. D. D. भर्मो for भर्गे, but it seems to be incorrect, because the name of or यं; भर, but not भर्मे. ५. D. reads यथाऋमम् for तथायनम्. ६. D. re. भ अजयो यो for अजयन्यो. ७. D. reads भवश्च for भगश्च. ८. D. adds after निकेतः.

वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते ।
गगनस्पर्शनो वायुरिनलो मारुतस्तथा ।।
प्राणः प्राणश-जीवौ च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ।
धर्मस्योत्तरभागे तु दुर्गामावाहयेद्भुधः ।।
एतासां देवतानां च स्वनामा पूजेनं विदुः ।
भूषावसानं धर्माय दत्वा चाँध्यादिकं क्रमात् ॥
अर्ध्यादि पश्चादर्जं । भूषान्तमुपकल्पयेत् ।
गन्धादिकां नैवेद्यां न्तां परिचर्या प्रकल्पयेत् ॥
चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्तव्यो वेदपारगैः ।
आज्येन हविषा चैव समिद्धिर्होमसाधनैः ।
साविज्या प्रणवेनाथ स्वाहान्तेनैव होमयेत्' ॥

इति । प्रणवादिकां गायत्रीमुचार्य पुनः स्वाहान्तं प्रणव-मुचार्य समिदाज्य-चरून् प्रत्येकमष्टोत्तरद्यातं जुहुयात् । 'अनुक्तसंख्या यत्र स्याछतमष्टोत्तरं स्मृतम् ॥ इति स्मरणात् । एतत्सर्वमुपवासादिपूर्वकं कर्तव्यम् । तदाह नारदः—

१. A. in marginal reading and B. originally read प्राणापानी च for प्राणः प्राणेश. २. A, in marginal reading reads यमस्य; while C. धनस्य nd D. धटस्य for धंमस्य. also B. originally reads यमस्य for धमस्य. २. A. in marginal reading and B. originally read स्थानान्यायतनं for be incognity पूजनं. ४. C. and D. read पाद्यादिकं for चाह्यादिकं; while A. not giverginal reading and B. originally substitutes नथा for कमात्. ५. Afts. reads देवानां for अंगानां. ६. A. B. C. and D. निवेद्यान्ते, but it वतः ems incorrect form. ७. C. reads पाटके: for पार्गः. ८. C. reads for हम् for स्मृतम्.

'अहोरात्रोषिते स्नात आर्द्रवासिस मानवे । पूर्वाण्हे सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्तितम्'॥ (ना. स्मृ. ३. २६८.)

इति । याज्ञवल्क्यां अपि--

'सचैलं स्नातमाहूय सूर्योदय उपोषितम् । कारयेत्सर्वदिव्यानि नृेप-ब्राह्मणसन्निधौ'॥ (या. स्मृ. २, ९७)

इति । पितामहो अपि-

'तिरात्रोपोषितायैव एक रात्रोषिताय वा । नित्यं देयानि दिव्यानि ग्रुचये साईवाससे '॥

इति । अयं चोपवासविकत्पो बलवदबँलवद्विषयतया द्रष्टव्यः । होमानन्तरं पितामहः—

'यं चार्थमभियुंक्तः स्याह्मिखँवा तं तु पत्रके । मन्त्रेणानेन सहितं तत्कायँ तुं शिरोगतम्'॥

इति । मन्त्रस्तु-

'आदित्य-चन्द्राविनलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापी हृदयं यमश्च । अहश्च रात्रिश्च उमे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्'।। इति । अयं च विधिः सर्विदिव्यसाधारणः । 'एवं मन्त्रविधिं कृत्स्नं सर्विदिव्येषु योजयेत्'।

२. A. and B. read 'स्थितः स्नातः for 'षिते स्नाते; while D. 'षितः स्नात्वाऽऽईवासाः स मानवः.' २. D. reads सचैल' for सचैलं. ३. D. reads देव' for नृप'. ४. C. omits अवलवत्'. ५. D. reads यत् for यं; while D. originally reads यस्यार्द्धम् for यं चार्थम्. ६. C. reads अभियुक्तं for अभियुक्तः. ७. C. and D. read लिखितं for लिखित्वा. ८. C. and D. substitute च for तु. ९. C. and D. read इमं for एवं.

इति पितामहस्मरणात् । प्रयोगावसाने दक्षिणां दद्यात् । तथा च स एव—

'ऋत्विक्पुरोहिता-ऽऽचार्यान् दक्षिणाभिश्व तोषयेत्'। इति दिव्यमातृका । अथ धटविधिः ।

तत्र पितामहः--

ं प्राङ्गुखो निश्वलः कार्यः शुचौ देशे घटः सदा । इंद्रस्थाने सभायां वा राजद्वारे चतुष्पर्थे'॥ इति । नारदोशी—

'सभा-राजगृहद्वार-सुरायतनचत्वरे' ॥ (ना. स्मृ. ३. २६५.)

'विशालामुच्छितां शुभां धटशालां तु कारयेत् । यत्रस्थो नोपहन्येत श्वभिश्वाण्डाल-वायसैः ॥ कवाटबीजसंयुक्तां परिचारकरक्षिताम् । पानीयादिसमायुक्तामशून्यां कारयेत्रृपः'॥

इति । घटनिर्माणप्रकारमाह पितामहः— 'चतुईस्ता तुला कार्या पादी कार्यो तथाविधी । अन्तरं तु तथोईस्तो भैवेदध्यईमेव वा ॥

छित्वा तु याज्ञिकं वृक्षं हेतुवन्मन्त्रपूर्वकम् । प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनीषिभिः' ॥

इति । नारदः--

'खादिरीं कारथेत्तत्र निर्वणां गुक्तवर्जिताम् । विंाशिपा तदभावे तु सालां वा कोटरैर्विना ॥२६४॥

१. D. reads पशुनां कारणं नृपः for अशून्यां कारयेत्रृपः. २. D. reads °र्हस्तो न चेद° for °र्हस्तो भवेद°.

अर्जुनस्तिलको श्रोकिस्तिमियो रक्तचन्दनः । एवंविधानि काष्टानि धटार्थं परिकल्पयेत् ॥२६६॥ ऋज्वी धटतुलाकार्या खादिरी तैन्दुकी तथा । चतुरक्षा खिभिः स्थानैर्धटः कर्कटकादिभिः'॥२६३॥ (ना. स्मृ. ३. २६३–२६५)

इति । पितामहः —

'कर्कटानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु यत्नतः। हस्तद्वयं निखेयं तु पादयोरुभयोरिप'॥

इति । व्यासः-

'हस्तद्दयं निखेयं तु प्रोक्तं मुैण्डकयोस्तयोः । पड्डस्तं तु तयोः प्रोक्तं प्रमाणं परिमाणतः '।।

इति । पितामहोऽपि—

'तोरणे तु तयोः कार्ये पार्श्वयोरुमयोरि । धटादुचेतरे स्यातां नित्यं दद्याभिरङ्गुलैः ॥ अवलम्बी चं कर्तव्यो तोरणाभ्यामधामुखौ । मृण्मयौ सूत्रसम्बद्धौ धटमस्तकचुम्बिनौ'॥

इति । नारदः—

' शिक्यंद्वयं समासाद्य पार्श्वयोरुमयोरिप । एकत्र शिक्ये पुरुषमन्यत्र तुलयेच्छिलाम् ॥

१. D. reads दानीयो for 'स्तिनियो. २. A. in margin and B. originally reads मुद्रक्यो:, but B. corrects मुण्डक्यो:; while C. reads उत्तंक्यो: for मुण्डक्यो:. ३. C. reads अर्ध्वरो for उच्चरे. ४. C. and D. substitute नु or च. ५. D. reads मृद्रतो for मृण्नयो. ३. A. and B. in correction and C. read शिरो for शिक्य'. ७. B. originally reads समासद्य, but corrects समासाय.

धारयेदुत्तरे पाइर्ने पुरुषं दक्षिणे ज्ञिलाम् । पिटकं पूरयेत्तर्ने इष्टकायां सुलिष्टकः' ॥ (ना. स्मृ. ३. २७१—२७२)

इति । पितामहः

' एकस्मिन्तोलेथेन्मर्त्यं अन्यस्मिन्मृत्तिकां ग्रुभाम् । इष्टका-भस्म-पाषाण-कपालास्थिविवर्जितौम्' ।।

इति । अत्र मृत्तिकेष्टका-ग्राव-पांसूनां विकल्पः । समता निरीक्षणार्थं राज्ञा तद्विदो नियोक्तव्याः । तथा च पितामहः—

'परीक्षका नियोक्तव्यास्तुँलामानविद्यारदाः । विणिजो हेमकाराश्व कांस्यकारास्तयैव च ॥ कार्यः परीक्षकैर्नित्यमवलम्बंसमो घटः । उदकं च प्रदातव्यं घटस्योपिर पण्डितैः ॥ यस्मिन्न प्रवते तोयं स विज्ञेयः समी घटः । तोलियत्वा नरं पूर्व पश्चात्तमवर्तार्य तु ॥ घटं तु कारयेन्नित्यं पताका-ध्वज्ञशोभितम् । तत आवाहयेदेवान्विधनाऽनेन मन्त्रवित् ॥ वादिन्तर्वयेषेथ्य गन्धमाल्यानुलेपनैः'।

इति । अत्र विशेषमाह नारदः—

१. C. reads तिसम् for तत्र; while D. पुरतस्तिसिनिष्टका-पांशुलोष्टकम् for पूर्येत्तन इष्टकायां सलोष्टकैः. २. C. reads लोकयेत्; while D. रोपयेत् for तोलयेत्. ३. D. 'विविज्ञिते; while C. 'विविज्ञितान्, but both seem incorrect. ४. C. reads तुलायां तु for तुलामान ५. D. reads कार्ये for कार्यः. ६. C. reads अवलम्ब्य for अवलम्ब. ७. B. reads लगते; while D. reads स्वते for स्वते. ८. B. and C. read अवतीर्य तु; while D. अवतार्येत् for अवलार्यं तु. ९. D. reads बारोन for वाह्निन.

'रक्तेर्गन्धेश्च माल्येश्च दध्यपूपाक्षतादिभिः । अर्चयेत्तु घटं पूर्वं ततः शिष्टांश्च पूज्येत्'॥

इति । इन्द्रादीनित्यर्थः । ततः प्राङ्घिवाकस्तुलामामन्त्रयेत् । तदाह पितामहः—

'धटमामन्त्रयेचैवं विधिनानिन शौस्त्रवित् । त्वं धट ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ॥ धकाराद्धर्ममूर्तिस्त्वं टकारात्कुटिलं नरम् । धृतो भावयते यस्माद्धटस्तेनाभिधीयसे ॥ त्वमेव धट जानीषे न विदुर्यानि मानवाः । व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषस्तोल्यते त्विय ॥ तदेनं संशायादस्माद्धर्मतस्त्रातुमहीसे'॥

इति । शास्त्रावत् पाड्विवाकः । ततः संशोध्यः तुलामा मन्त्रयीत । तदाह याज्ञवल्क्यः—

'तुलाधारणविद्वद्भिरिभयुक्तस्तुलाश्रितः । प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वावतारितः ॥ त्वं तुले सत्यर्धर्मासि पुरा देवैविनिर्मिता । तत्सत्यं वद कल्याणि संदायान्मां विमोचय ॥

२. C. reads शिक्यां तु for शिष्ठांश्वः २. D. reads चैवं for चैव. ३. B. originally reads मंत्रवित् for शास्त्रवित्. ४. D. reads भावयसे for भावयते. ५. C. reads संशयं तस्माद्धमंतः स्थातुमहिसः; while D. संशयं तस्मात् धर्मतश्चे ज्ञुमहिस for संशयादस्माद्धमंतस्त्रातुमहिसः ६. A. and B. read शोध्योऽपि for संशोध्यः ७. D. reads आमन्त्रयेत् for आमन्त्रयीतः ८. D. reads धामा for धर्माः

यद्यस्मि पापकृन्मातस्तती मां त्वमधी नय । शुद्धश्चेद्रमयोध्वे मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत्'।। (या. स्मृ. २. १००-१०२)

इति । ततः प्राड्विवाकस्तुलाधारकं शपथैर्नियम्य शोध्यं पुनरारोपयेत् । तथा च नारदः—

'सँमयैः परिगृह्याथ पुनरारोपयन्नरम् ।
निर्वति वृष्टिरहिते शिरस्यारोप्य पत्रकम्' ॥

(ना. स्मृ. ३. २७६)

इति । समयाः रापथाः । ते च विष्णुना दर्शिताः— 'ब्रॅह्मप्तानां स्मृता लोका ये लोकाः कूटसाक्षिणाम् । तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा' ॥

इति । पुनरारीपणानन्तरं नारदः--

'त्वं वेत्सि सर्वभृतानां पापानि सुकृतानि च । (२७८) त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ।। व्यवहाराभिश्चास्तोऽयं मानवस्तोल्यंते त्वया । तदेनं संशयारूढं धर्मतस्त्रातुमहसि' ।।

इति । देवा-ऽसुरमनुष्याणां सत्ये त्वमतिरिच्यसे ।
' सत्यसन्धो हि भगवान् शुभाशुभविभावेनैः ।

१. D. reads बुद्धिः for बुद्धः. २. C. and D. read समयं for समये:
३. D. reads निहिते for निर्वातः ४. D. reads ब्रह्मा थे. ५. C. and D. read कृताः for स्मृताः. ६. B. C. D. read वृथा for मृषा. ७. D. reads नानृतं for मानवः. ८. D. reads तदेवं for तदेनं. ९. C. and D. read सत्यसंघोऽसि for सत्यसंघो हि. १०. A. in margin and B. originally read विभावतः; while B. corrects विभावतः, also D. reads विभावतः.

आदित्य-चन्द्रावनिली ज्नलश्च चौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च । अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् '।। (ना. स्मृ. ३. २७८, ३. २८०).

इति । तदनन्तरं पितामहः—

' ज्योतिर्विद्वाह्मणः श्रेष्ठः कुर्यात्कालपरीक्षणम् । विनाड्यः पञ्चविज्ञेयाः परीक्षा कालकोविदैः ॥ साक्षिणो ब्राह्मणोः श्रेष्ठा यथादृष्टार्थवादिनः । ज्ञानिनः शुचयोऽलुब्ध्वा नियोक्तव्या नृपेण तु ॥ तेषेां वचनतो गम्यः शुद्धाशुंद्धिविनिर्णयः'।

इति । आरोपितं च विनाडीपंचकं यावत्तावत्त्रथैव स्थाप-येत् । ददागुर्वक्षरीचारणकालः प्राणः । षट्पाणा विनाडिका । उक्तं च—

'दरागुर्वक्षरः प्राणः षद्प्राणाः स्याद्विनाडिका'। इति । बुद्ध्यगुद्धिनिर्णये कारणमाह नारदः— 'तुलितो यदि वर्द्धेत विशुद्धः स्यान्न संदायः । समो वा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः'॥ (ना. स्मृ. ३. २८३)

इति । व्यासः--

१. C. and D. read ब्राह्मणश्रेष्ठाः for ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः, २. C. reads एतेषां वचनैः for तेषां वचनतः. ३. C. and D. read शुद्धशुक्ति for शुम्यशुद्धि. A. in marginal reading, and B. originally read गुर्वेश्वतः but B. corrects गुर्वेक्षरः; while this sentence does not appear in A. B. and C.; ५. C. reads चिनाडिका, but it seems incorrect. ६. C. reads कारणाभावम् for कारणम्. ७. A. and B. read विशुद्धः for विशुद्धः

'अधार्गतों न गुद्धोत्तु गुद्धोदूर्ध्वगतस्तथा । समोऽपि न विशुद्धः स्यादेषा गुङ्किरदाहृता ॥ शिक्ष्यक्ठेदेऽक्षभङ्गे च भूयश्वारोपयेत्ररम् । एवं निःसंशयज्ञानात्ततो भवति निर्णयः'॥

इति । गुद्धेस्तु संज्ञायो नारदेन प्रपञ्चितः-

'तुला शिरोभ्यामुद्भान्तं विवेणी व्यस्तलक्षणम् । यँदा वायुपणुत्रं वा चलत्यूर्ध्वमधोशिप वा ॥ निर्मुक्तः सहसा वा अपि तदा नैकतरं वदेत्'।

इति । अयमर्थः—यदा तुंलाग्रभागौ तिर्यक्चिलितौ, यदा च समताज्ञानार्थं न्यस्तमुदकादि चलितं, यदा च वायुना प्रेरिता तुला ऊर्ध्वमधश्च कम्पते, यदा च तुला दोर्लाधारकेण हटात्प्रमुच्यते तदा जयं पराजय वा न निश्चिनुयादिति । राज्ञः कर्तव्यमाह पितामहः—

'साद्रः परिवृतो राजा गुद्धं रूँढं प्रपूजयेत् । ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान् दक्षिणाभिश्च तीषयेत् ॥ एवं कारयिता राजा भुकत्वा भीगान्मनोरमान् । महतीं कीर्तिमाप्तोति ब्रह्मभूयाय कल्पते'॥

इति धटविधिः ।

१. A. and B. read अधोगतिर; while C. अधोगते for अधोगतो २. C. and D. wrongly read शिरच्छें हे for शिक्यच्छें है. ३. D. reads विष्मं च्यस्त° for विवर्ण व्यस्त°. ४. B. originally reads यथा and C. and D. वा सुप्रणुना वा चलेल्पूर्व. ५. A. and B. read तुलितो for तुलामभागो. ६. D. omits °होला°. ७. D. reads विनिश्चेतुं शक्कुयात् for निश्चिनुयात्. ८. A. and C. read पूयुद्धमृदं; while B. originally शुद्दगृदं and in correction युद्धमृदं for शुद्ध कदं.

अथाऽग्निविधिः ।

तेत्र प्रजापतिः—

'अग्नेर्विधि प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचोदितम् । कारयेन्मण्डलान्यष्टी पुरस्तान्नवमं तथा ॥ आग्नेयं मण्डलं चाद्यं दितीयं वारुणं तथा ॥ तृतीयं वायुदैवत्यं चतुर्थं यमदैवतम् ॥ पञ्चमं त्विन्द्रदैवत्यं षष्टं कौबेरमुच्यते ॥ सप्तमं सोमदैवत्यं अष्टमं सर्वदैवतम् ॥ पुरस्तान्नवमं यतु तन्महद्दैवतं विदुः ॥ गोमयेन कृतानि स्युरद्रिः पर्युक्षितानि च ॥ द्यात्रिदादङ्गलान्याहुर्मण्डलान्मण्डलान्तरम् ॥ अष्टभिर्मण्डलेरेवमङ्गुलीनां द्यातद्वयम् ॥ षट्पञ्चादात्समधिकं भूमेस्तु परिकल्पना ॥ मण्डले मण्डले देयाः कुँगाः शास्त्रप्चोदिताः'॥

इति । तत्र नवमं मण्डलमपैरिमितांगुलिप्रमाणकम् । तद्दि-हायाष्टभिर्मण्डलैरष्टाभिश्चान्तरालैः पत्येकं षोडशांगुलिप्रमाणै-रंजुलीनां दिहानां षद्पञ्चाशत्समधिकं शतद्दयं सम्पद्यते । अङ्गुलिप्रमाणं च स्मृत्यन्तरेश्मिहितम्—

'तिर्यग्यवोदराण्यष्टावृध्वी वा व्रीहयस्त्रयः । प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिद्वीदशाङ्गुला ' ॥ इति । अत्र च गम्यानि सप्तैव मण्डलानि ।

३. C. and D. omit this. २. C. originally reads यथाशास्त्रप्रभोदयान् for कुशाः शास्त्रप्रचोदिताः. ३. D. reads मंडलं परिमितांगुलं.

'स तेमादाय संप्तेव मण्डलानि दानैर्व्रजेत्'॥ (या. स्मृ. २. १०६.)

इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । नारदोऽपि---

'हस्ताभ्यां तं समादाय पाड्विवाकसमीरितः । स्थित्वेकस्मिन्तेतोऽन्यानि व्रजेत्सप्त त्वजिम्हगः ॥ असम्भान्तः रानेर्गछेदकुद्धः सोऽनेलंपति । न पातयेत्तामप्राप्य या भूमिः परिकल्पिता ॥२९७॥ न मण्डलमतिक्रामेत्र चार्वागर्पयेत्पदम् ॥२९९॥ मण्डलं चाष्टमं गत्वा ततोऽग्निं विस्रजेत्ररः'॥२९७॥ (ना. स्मृ. २९५–२९७)

इति । अग्निविर्धर्जनं नवमे मण्डले कार्यम् । तथा च पितामहः—

'अष्टमं मण्डलं गत्वा नवमे निक्षिपेहुंधः'।। इति । अयसः पिण्डपरिमाणमाह पितामहः— 'असंयतं चास्रहीनं पञ्जादात्पिलकं समम्। पिण्डं तु तापयेदमावष्टाङ्गलमयोमयम्'॥

इति । आद्यमण्डलाइक्षिणतोऽप्तिं प्रतिष्ठाप्य अग्नये प्रवमा-नायेति मन्त्रेणाष्टोत्तररातवारं पाड्विवाको जुहुयात् ।

१. C. does not inserts सतमादाय समैव मण्डलानि. २. A. and B. read अतो and D. यतो for ततो. ३. A. originally and B in correction and C. read स्वोन्नतं; while D. सोष्टमं for सोऽनलं. ४. A. and B. read तापयेत् for पातयेत्. ५. C. and D. read विसर्गध for विसर्जनं and कार्यः for कार्यम् ६. D. substitutes वतः for बुधः. ७. A. and D. read अथ for अयसः. ८. B. originally reads असहीनं समं कृत्वा and in margin gives असत्यन्तु समं कृत्वाः while D. आयसन्तु for असंयतं. ९. C. reads समें मंडलं and D. प्रथममंडलात् for आयसन्तु .

' शोन्त्यर्थं जुहुयादग्नौ घृत्मष्टोत्तरं शतम्' । इति स्मरणात् । तस्मिन्नवाग्नावयःपिण्डं लोहकारेण ताप-येत् । तदाह नारदः—

'जात्यैव लोहकारो यः कुश्वलश्चोपि कर्मणि । दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र तेनाऽयोऽग्नौ तु तापयेत् ॥ अग्नवर्णमयःपिण्डं सस्फुलिङ्गं सुरंजितम् । पञ्चाशत्पलिकं भूयः कारियत्वा शुचिर्वतः ॥ तृतीयतोपे ताप्यन्तं ब्रूयात्सत्यपुरस्कृतम्'। (ना. स्मृ. ३. २८८–२९०)

इति । लोहगुःधर्थमिवतममुदंके निक्षिण्य पुनः सन्ताप्यो-दके निक्षिण्य पुनः सन्तापनं नृतीयस्तापः । तस्मिन्तापे वर्तमाने धर्मावाहनादिश्रहणान्तं पूर्वोक्तविधि विधाय पिण्ड-स्थमिप्रमेभिर्मन्त्रैरँभिमन्त्रयीत । मन्त्राश्च नारदेन दर्दिाताः—

' त्वमग्ने वेदाश्चत्वारः पंज्वयज्ञेषु हृयसे । त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम् ॥ जठरस्थो हि भूतानां तथा वेत्सि ग्रुभाग्नुभम् । पापं पुनासि वे यस्मात् तस्मात्पावक उच्यते ॥

३. D. omits शान्त्यर्थं जुहुयार्. २. C. reads वापयेत्. ३. C. and D. read °आफ्नि for °आपि. ४. A. in margin reads सुराचितम् and सुरक्षितम् and originally सुराजितम्; while B. originally सुराक्षितम् and in correction सुरापितम् for सुरिजतम्. ५. C. and D. read शुचिहिचैः for शुचित्रतः. ६. C. reads °वाहनादिवन्मतं; while D. °वाहनादिमन्मण्डपं for °वाहानादि- पहाणान्तं. ७. C. reads अभिमंच्य for अभिमंचयीत् and D. reads अभिमंच्येत्. ८. C. reads सुर्ग तमंत्राश्च for only मंत्राश्च. ९. D. reads त्यं च for पंच°.

पांपेषु दर्शयाऽऽत्मानं अर्चिष्मान्भव पावक । अथवा शुद्धभावेषु शीतो भव हुताशन ॥ त्वमेवं सर्वभूतानामन्तश्चरिस साक्षिवत् । त्वमैग्ने देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥ व्यवहाराभिदास्तो ध्यं मानुषः शुद्धिमिच्छति । तदेनं संशयादस्मात् धर्मतस्त्रातुमईसि'।।

(ना. स्मृ. ३. २९१—-२९५.)

इति । शोध्यकर्तव्यमाह हारीतः--' प्राङ्मुखस्तु ततस्तिष्टेत्पसारितकराङ्गिलिः । आईवासाः श्चिश्चैव शिरस्यारोप्य पत्रकम्'॥ इति । नारदो अप-

'आदित्याभिमुखस्तिष्ठन्निमं मन्त्रमुदीरयेत् । त्वममे सर्वभूतानामन्तश्चरिस साक्षिवत् ॥ हव्यं वहसि देवानां हुतः शातिं प्रयच्छसि । पच्छन्नानि मनुष्याणां पापानि सुकृतानि च ॥ व्वमेव सर्वे जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः । व्यवहाराभिशस्तोऽहं वन्हें तिष्ठामि संदाये ॥ तस्मान्मां संश्रायारूढं धर्मतस्त्रातु मईसि'।

(ना. स्मृ. ३. २९-२.)

इति । अत्रादावेव ब्रीहिमर्दनेन शोध्यस्य करौ लक्षयेत् । तदाह विष्णुः—

१. D. reads त्वमन्ने for त्वमेव. C. too this same. २. C. and D. read ल्वमेव for त्वममे. ३. C. reads सिद्धि for शुद्धि. ४. A. and B originally read धर्मेण स्थातु°, but in correction B. reads धर्मतस्त्रातु° 4. this is omitted in B. C. D.

'करो विमर्दितत्रीही तस्यादविव रुक्षयेत्'। (वि. स्मृ. १°, ११)

' लक्षयेत्तस्य चिन्हानि हस्तयो रुभयोरिष । प्राकृतौनिच गृढोनि सत्रणान्यत्रणानि च ॥ हस्तक्षतेषु सर्वेषु कुर्याद्वंसपदानि तु'। (ना. स्मृ. ३. ३०१).

इति । अग्निँधारणात्पूर्वमेतानि ज्ञानार्थम् । तस्य द्योध्यस्य-करद्वयस्थितव्रणादिस्थानेषु अलक्तकादिरसेन इंसपदानि कु-र्यादित्यर्थः । ततः कर्तव्यमाह् याज्ञवल्क्यः—

'करो विमृदितत्रीही लक्षयित्वा ततो न्यसेत् । सप्ताऽइवत्यस्य पर्णानि तावत्सूत्रेण वेष्टयेत्' ॥ (या. स्मृ. २. १०३.)

इति । पर्णानि च समानि कर्तव्यानि—
'पत्रेरञ्जलिमापूर्य आइवत्येः सप्तभिः समैः' ।।
इति स्मरणात् । वेष्टनसूत्राणि च सितानि कर्तव्यानि ।
'वेष्टयीत सितैईस्तौ सप्तभिः सूत्रतन्तुभिः'।
इति नारदस्मरणात् । तथा सप्त श्मीपर्णानि तथै

इति नारदस्मरणात् । तथा सप्त शमीपणीनि तथैव दूर्वापत्राणि दध्यक्तांश्वाक्षतानश्वत्थपत्राणामुपरि न्यसेत् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

२. D. reads विमृतितौ त्रीहिनिः for विमर्तितत्रीही. २. D. reads प्राकृतानीव for प्राकृतानि च. ३. B. originally reads मुहानि, but in correction प्रवानिः ४. D. reads धारणतः पूर्वमेतिहिज्ञानार्थं for धारणात्पूर्वमेतानि ज्ञानार्थम्. २. C. and D. read वर्णाहि for त्रणाहि . ६. C. reads समानि for समानि.

'सेप्त पिप्पलपत्राणि ज्ञामीपत्राण्यथाक्षतान् । दूर्वायाः सप्तपर्णानि दध्यक्तांश्चाक्षताच्यसेत्' ॥ इति । न्यसेत् दद्यात् । पुष्पाणि च विन्यसेत् । तदाह पितामहः—

'सप्तिपिष्णलपत्राणि अक्षताः सुमनो दिधि । हस्तयोर्निक्षिपेत्तत्र सूत्रेणावेष्ठनं तथा'॥

इति । यत्तु समृत्यन्तरम्

'अयस्तप्तं तु पाणिभ्यामर्कपत्रैस्तु सप्तभिः। अन्तर्हितं हरन् शुद्धस्त्वदग्धः सप्तमे पदे'॥

इति तदश्वत्थपत्रालाभविषयम् । यतोऽश्वत्थपत्राणां मुख्य-त्वमाह पितामहः—

'पिष्पलाज्जायते विन्हः पिष्पले वृक्षराद् स्मृतः । अतस्तस्य तु पत्राणि हस्तयोर्निक्षिपेह्रुधः' ॥ इति । अनन्तरकर्तव्यमाह स एव—

'ततस्तं समुपादाय राजा धर्मपरायणः । सन्दंशेन नियुक्तो^ऽथ हस्तयोस्तत्र निक्षिपेत् ॥ त्वरमाणो न गच्छेत स्वस्थो गच्छेच्छनैः शनैः । न मण्डलमतिक्रामेन्नान्तरा स्थापयेत्पदम् ॥ अष्टमं मण्डलं गत्वा नवमे स्थापयेद्धुधः । भयार्तः पातयेद्यस्तु व्रणं च न विभाव्यते ॥

^{3.} C. and D. omit the following.

^{&#}x27;सप्तविष्पलपत्राणि शमीपत्राण्यथाक्षतान्। वृवायाः सप्तपणानि वध्यक्तांत्राक्षतान्यसेन्'।। न्यसेन् वद्यात्। पुष्पाणि च विन्यसेन्। तहाइं पितामहःः—

पुनरारोहं ये छोहं स्थितिरेषा दृढीकृता' ।

इति । यदा च दग्धांदग्धसन्देहः तदाह नारदः—

'यदा तु न विभाव्येते दग्धाविति करो तदा ।

त्रीहीनतिप्रयत्नेन सप्तवारं तु मईयेत् ॥

मर्दितो यदि नो दग्धः सभ्येरेव विनिश्चितः ।

शोध्यः शुद्धः स सत्कृत्यो दग्धो दण्ड्यो यथाक्रमम् ॥

पूर्वदृष्टेषु चिन्हेषु ततोऽन्यत्रापि लक्षयत् ।

मण्डलं रक्तसङ्काशं यत्रान्यदग्निसम्भवम् ॥

यो निरुद्धस्तु विज्ञेयो सत्यधर्मव्यवस्थितः' ।

(ना. स्मृ. ३. ३०२–३.)

इति । यस्तु सन्त्रासात्प्रज्वालया हस्ताभ्यामन्यत्र दह्येत

इति । यस्तुं सन्त्रासात्मज्वालया हस्ताभ्यामन्यत्र दह्येत तथाप्यगुद्धो न भवति । तदाह कात्यायनः—

, प्रज्वालेनाभिद्यास्तश्चेत्स्थानादन्यत्र दह्यते । अदग्धं तं विदुर्देवास्तस्य भूयो न दापयेत्' ॥ इति । ग्रुद्धः कालाविधमाह पितामहः——

'ततस्तद्भस्तयोः प्रास्येद्वहीनेवा यदि वा यवान् । निर्विद्याङ्कोन तेषां तु हस्ताभ्यां मईने कृते ॥ निर्विकारो दिनस्यान्ते शुद्धिं तस्य विनिर्दिद्योत्'। इति अग्निविधिः॥

१. B. originally and D. read ऽऽरोपयेत् for ऽऽरोहयेत्. २. D. omit इग्धा°. ३. C. and D. read °वारांस्तु for °वारं तु. ४. C. reads विनिश्चितम् ६. D. reads गोप्यः and B. originally मोच्यः for शोध्यः. ६. B. originally and C. read पत्राणि for ऽन्यवापि. ७. A. in margin and B. originally read विशुद्धस्तुस and D. substitutes स for तु for यो निरुद्धस्तु. ६. D. read यनु नासात्प्रज्वालनेन for यस्तु सन्त्रासात्प्रज्वालया. ९. A. B. C. substitutes अपि for न and D. योजयेत् for त्ययेत्. १०. D. reads गृहोत्वान्ययेवेर्येवान् for त्रीहिन्दा यदि वा यवान्. ११. C. and D. read निर्विकारे for निर्विकारो.

अथ जलविधिः ।

तत्र प्रजापतिः—

'तोयस्यातः प्रवक्ष्यामि विधि धर्म्यं सनातनम् । मण्डलं धूप-दीपाभ्यां कारयीते विचक्षणः ॥ शरान्सम्पूजयेद्गक्त्या वैष्णेवं च धनुस्तथा । मङ्गलैः पुष्प-धूपैश्च ततः कर्मसमाचरेत्' ॥

इति । धनुष: प्रनाणमाह नारदः

'कूरं धनुः सप्तरातं मध्यमं षट्रातं स्मृतम् । मन्दं पञ्चरातं ज्ञेयमेष्ज्ञेयो धनुर्विधिः ॥ मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेतु श्रारत्रयम् । हस्तानां तु शते सार्द्धे लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः ॥ न्यूनाधिके तु दोषः स्यात्क्षिपतः सायकांस्तथा'।

(ना. स्मृ. ३. ३०७.)

इति । अत्राङ्गुलिसङ्ख्या विविक्षिता । शराश्चीयसाग्राः कर्तव्याः ।

१. B. originally, and D. read धर्मे for धर्म्ये. २. D. reads पूज्येत्तन् for कार्येत्. ३. C. reads वैद्यावांस्तु तत° for वैद्यावं च धतुः. ४. A. originally reads मंडलेः for मंगलेः. ५. B. originally reads पृथक् for एष and corrects एव. ६. D. substitutes च for तु. ७. B. originally reads दातं साधे and corrects दाते साद्धें; while D. दातेनार्धे for दाते साद्धें. ८. B. originally reads विविज्ञता and corrects विविक्षता. ९. D. reads ऽनायसामा for आयसामा: B. orginally and E. also read as D. but B. corrects भारासामा:

' रारानिष्यायसैरगैः मकुर्वात विशुद्धये । वेणुकाण्डमयांध्वेव क्षेप्ता च सुदृढं क्षिपेत्' ॥ इति वाचनात् ॥ क्षेप्ताचाऽत्र क्षत्रियः । तद्वृत्तिक्रीह्मणो वा । तदाह पितामहः—

' क्षेप्ता च क्षत्रियः कार्यस्तद्वृत्तिर्बाह्मणोशि वा । अक्रूरहृदयः शान्तः सोपवासः क्षिपेदिति ।। शरस्य पतनं प्राह्मं सर्पणं तु विवर्जयेत् । सँपेन्सपेन्शरो यायादूरादूरतरं यतः ॥ इष्ट्रत्र पक्षिपेदिद्वान्मारुते वाति वा भृशम् । विषमे वा पदेशे च वृक्ष-स्थाणुसमाकुले ॥ तरु-गुल्म-लता-वद्धी-पङ्कं-पाषाणसंयुते' ।

इति । तीरणं च मज्जनसमीपस्थाने समे शोध्यकर्णप्रमाणी-ब्रितं कार्यम् । तदाह नारदः—

'गत्वा तु तर्ज्ञालस्थानं तटे तोरणमुच्छितम्। कुर्वीत कर्णमात्रं तु भूँमिभागे समे द्युचिः'॥ इति । उपादेयानुपादेये जले विविनक्ति पितामहः—

धनुषस्तान्यरांश्चेव सृदृढानिविर्दितयेत् । for वेणुकाण्डमयांश्चेव, and वेणुकाण्डमयांश्चेवक्षमाचसुदृढंक्षिपेत् ॥

१. A. and B in marginal version read पिच्छेन च समायुक्तान्; while C. and D. शरीनायसामैश्व. for शरानप्यायसैरधै: २. A. and B. in marginal reading has धनुषस्तान्शरांध्वैव; while C. वेणुईडमयाश्वेव and D. धनुषस्तान्शरांध्वैव; while C. वेणुईडमयाश्वेव and D.—

३. D. reads क्षिपेत्रारान् for क्षिपेतिति. ४. C. reads यन्नसर्पम् for सर्पन्सपेन् ५. B. originally reads पंचपळवसंयुत्, but corrects पंक-पाषाणसंयुते. ६. D. reads सजलं स्थानं for तज्जलस्थानं. ७. C. reads भूमिभागसमंग्रस while D. भूमिभागसमें शुचौ for भूमिभागे समें शुन्तिः. ८. D. reads देयजले for देये जले.

'स्थरतोये निमज्जेतु न ग्राहिणि न चाल्पके ।

तृण-शैवालरहिते जलौका-मत्स्यवर्जिते ॥
देवखातेषु यत्तीयं तेस्मिन्कुर्याद्विशोधनम् ।
आहार्यं वर्जयेत्तीयं शीग्रगासु नदीषु च ॥
आविशेत् सालेले नित्यमूर्मि-पंकविवर्जिते ।
स्थापयेत्प्रथमं तोये स्तैम्भवत्पुरुषं नृपः ॥
आगतं प्राङ्मुखं कृत्वा तोयमध्ये तु कारिणम् ।
ततस्त्वावाहयेद्देवान् सालेलं चानु मन्त्रयेत्'॥
इति । तत्र चादौ वरुणपूजा कर्तव्या । तदाह नारदः—
'गन्धमाल्यैः सुरभिभिर्मधु-क्षीर-घृतादिभिः ।
वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः' ॥

इति । एवं वरुणपूजां कृत्वा धर्मावाहनादिसकलंदेवता-पूजाहोमसमन्त्रकपतिज्ञापत्रशिरोनिवेशनान्तं कृत्वा पाड्विवाको जलाभिमन्त्रणं कुर्यात् । मन्त्रश्च विष्णुना दर्शितः—

'त्वमन्तः सर्वभूतानां अन्तश्चरिस साक्षिवत् । त्वमेवाँम्भो विजानींषे न विदुर्यानि मानवाः ॥ व्यवहाराभिद्यस्तोऽयं मानुषस्त्वयि मज्जिति । तदेनं संद्यायदस्माईमतस्नातुमईसिः'॥ (वि. स्मृ. १२. ७--८)

इति । पितामहोऽपि-

B. C. D. read तस्मिन् for बस्मिन्.
 D. reads ज्ञालं च for स्तंभवत्.
 C. reads कारिण: for कारिणम्.
 V. D. reads त्वमेषां भो for त्वमेवाम्भो.

५. C. D. read तस्मात् for अस्मात्.

'तीय त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टे राद्यं तु निर्मितम् । गुद्धेस्त्वं कारणं प्रीक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा ॥ अतस्त्वं दर्शयात्मानं गुभागुभपरीक्षणे' । इति । ग्रोध्यस्येतिकर्तव्यतामाह याज्ञवत्क्यः— 'स्त्येनं माभिरक्ष त्वं वर्रणेत्यभिज्ञाप्यकम् । नाभिद्गीदकस्थस्य गृहीत्वोरूजलं विग्रोत्'॥ (ग्रा. स्मृ. २. १०८)

इति । तदंनन्तरकर्तव्यतामाह स एव— 'समकालमिषुं मुक्तमानीयान्यो जवी नरः । गते तस्मिन्निमप्नाद्भं पद्येचेच्छुङ्मिामुँयात्'॥ (या. स्मृ. २, ५०९)

इति । अयमर्थः । त्रिषु द्रारेषु मुक्ते ध्वेको वेगवानमध्य-द्रारपातस्थानं गत्वा तमादाय तत्रैव तिष्ठति । अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् द्रारमोक्षेस्थाने तोरणमुले तिष्ठति । एवं स्थितयो-स्तृतीयस्यां करतालिकायां शोध्यो निमक्किति । तत्समकालमेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्वततरं मध्यमद्रारपातस्थानं गच्छिति । द्रारपाही च तस्मिन्यामे दुर्ततरं तोरणमूलं प्राप्यान्तर्जलगत यदि न पद्यति तदा शुक्रो भवतीति । तदेव स्पष्टीकृतं पितामहेन—

'गन्तुश्चापि च कर्तुश्च समं गमनमज्जनम् । गच्छेत्तोरणमूलात्तु दारस्थानं जवी नरः ॥

१, B. C. D. read अनिशाप्य तम् for अनिशाप्य कम्. २. C. and D. read °मात्मनः for °मामुयात्. ३. D. reads °मोक्षण° for °मोक्ष°. ४. D. reads मध्य° for मध्यम°. ५. D. reads तदुत्तरं for दुतत्तरं. ६. C. and D. read लक्ष्यस्थानं for शरस्थानं.

तिस्मिन्गते द्वितीयोऽपि वेगादादाय सायकम् ।
गच्छेत्तीरणमूलें तु यतः स पुरुषो गतः ॥
आगतस्तु द्वारग्राही न पद्यति यदा जले ।
अन्तर्जलगतं सम्यक् तदा शुँद्धिं विनिर्द्धितेत्'॥

इति । जिवनीश्च नरयोर्निर्धारणं कृतं नारदेन—

'पञ्चादातो धावकानां यौ स्यातामधिकौ जवे ।

तौ च तत्र नियोक्तव्यौ द्यारानयनकारणात्'।।

इति । निमग्नस्य स्थानान्तरगमने अगुद्धिमाह पितामहः—
'अन्येथा न विशुद्धिः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् ।
स्थानादन्यत्र गमनाद्यस्मिन्पूर्वं निवेदिति' ॥

इति । एकाङ्गदर्शनादिति कर्णाद्यभिप्रायेण-

' शिरोमात्रं तु दृश्येत न कर्णी नापि नासिका । अप्सु प्रवेशने यस्य शुद्धं तमिप निदिशेत्'॥

इतिविदेशषस्मरणात् । कारणान्तरेणोन्मज्जने पुनरपि कर्त-व्यम् । तदाह कात्यायनः—

' निर्मंज्ज्योत्प्रवते यस्तु दृष्टश्चेत्प्राणिभिर्नरः । पुनस्तत्र निमज्जंस्तु सँ सचिन्हविर्माविते' ॥ इति जलविधिः ॥

१. C. reads °मूले for °मूलं. २. C. reads शुर्चि for शुद्धि. ३. D. reads अन्यस्थान° for अन्यथा न. ४. C. reads पूर्वनिर्वेशिते for पूर्व निवेशिते. ५. C. reads तहिंग for तमापि. ६. A. in margin, and B. and C. read निमम for निमज्ज्य; while A. originally and B. in margin read उल्लम्बते for उत्कृति. ७. A. originally and B. in margin read सन् for स स° and D. हंशि. ८. A. in margin and B. read विभाविन: for विभावित:.

अथ विषविधिः ।

तेत्र प्रजापतिः--

'विषस्या पि प्रवक्ष्यामि विधि लक्षणचोदितम् । अभियुक्ताय दातव्यं तावन्मात्रं प्रदीयते ॥ यवाः सप्त प्रदातव्या अथवा षट्कसंख्यया । शृद्धिणो वात्सनाभस्य हिमजस्य विषस्य च'॥ इति । वज्यीन्याह स एव—

' चारितानि च जीर्णानि कृतिमाणि तथैव च । भूमिजातानि सर्वाणि विषाणि परिवर्जयेत'।।

इति । नारदीः पि--

'मृष्टं च चारितं चैव धूपितं मिश्रितं तथा । कालकूटमथाज्ञुङं विषं यत्नेन वर्जयेत्' (ना. स्मृ. ३, ३२९.)

इति । कालश्च तेनैवोक्तः—
'तोल्रियत्वेप्सिते काले देयं तद्धि दिनाँगमे । (३१९)
नाष्पराण्हे न मध्यान्हे न सन्ध्यायां र्च धर्मवित्'।।
(ना. स्मृ. ३, ३१९–३२०.)

अभियुक्ताय दातन्यं तावन्मात्रं प्रदीयते । यवाः त्सप्त प्रदातन्या अथवा पट्टसंस्यया ॥ शृंगिणो वात्सनाभस्य हिमजस्य विषस्य च ।

D. also omits the same portion except—
' शंगिणो वात्सनाभस्य हीमजस्य विषस्यच'।

१. A. and B. originally read पितामहः ২. C. omits বির্ঘি ভ্রমণ चोहित॥

and instead of the omitted portion, D. reads विषं चवरसनाभादि याह्यम्. इ. C. substitutes विषलक्षणान्याह for वर्ज्यानाह. ४. D. reads भूमिजानि च for भूमिजातानि. ५. D. reads भूमिजां for धूपितं. ६. B. originally reads "मथाश्वरूथं, but corrects मथाशुद्धं; while C. reads "मथाश्वरूथं and D. "मलाबुं च for "मथाशुद्धं. ७. B. originally and D. read हिमागमे, but B. corrects दिनागमे; while C. reads समागमे. ८. C. substitutes नु for च.

इति । कालान्तरे तु भुंक्तप्रमाणादल्पं देयम् । तदाह स एव—

'वर्षे चतुर्यवा मात्रा ग्रीष्मे पञ्चयवा स्मृता। हेमन्ते सा सप्तयवा शरद्यल्पा ततीः पि हि'।। (ना. स्मृ. ३. ३२४.)

इति । विषं च घृतप्रुतं देयं । तदाह स एव—
'विषस्य पलपङ्गागाङ्गागी विंद्यातिमस्तु यः ।
तमष्टभागहीनं तु द्यो^{ढे}ये दद्याङृतप्रुतम्'।।
(ना. स्मृ. ३. ४२३

इति । पलं चात्र चतुःसुवर्णकम् तस्य षष्टो भागो दद्यमा-षो वा दद्यानां भाषाणां यवाः साई द्यतं भवन्ति । पूर्वे च दद्ययवाः । एवं षष्ट्यधिकं द्यतं यवाः पलस्य षष्टो भागः । तस्माद्दिद्यति तमो भागोऽष्टयवाः । तस्याष्टमभागहीनः एक-यवहीनः । तं सप्तयवं घृतर्युतं दद्यात् । घृतं च विषाचित्रार्दुणं प्राह्मम् । तदाह कात्यायनः—

'पूर्वोक्तज्ञातले देशे विषं देयं तु देहिनाम् । घृतेन योजितं श्रक्षणं विषत्रिंशादुणेन तु' ॥ इति । अत्र माहादेवस्य पूजा कर्तव्या । तदाह नारदः—

१. A. in margin and B. originally read उन्त, but in correction B. reads मुक्त° also D. reads उक्त° २. B. originally reads दुद्धि, but corrects शोध्ये. ३. D. reads the following portion after माषा:, माषस्य दश यवाभवन्ति, त्रियवरवं च कृष्णलं, पंच कृष्णलंको माषा:। एको माषा: पंचदशयवा भवन्ति। एव. ४. D. reads धृतपुतं for धृत्युतं. ५. C. reads °महणं for धृत्युतं. ६. C. and D. omit—

^{&#}x27;पूर्वोक्तशीतले देशे विषं देखं तु देहिनाम् । घृतेन योजितं अक्ष्णं विषं त्रिंशदुणेन तु'।। इति । अत्रमहादेवस्य पूजाकर्तव्या ।

' प्रदद्यात्से।पवासाय देव-ब्राह्मणसिन्नधे । धूपोपहारमन्त्रेश्च पुजियत्वा महेश्वरम् ॥ दिजानां सिन्नधानेन दक्षिणाभिमुखे स्थिते । उदद्भुखः पाङ्गुखो वा दद्यादिपः समाहितः' ॥

इति । प्राड्विवाकः कृतोपवासी महेश्वरं सम्पूष्य तत्पुरती विषं स्थापयित्वा धर्मादिपूजां हवनान्तां पूर्वविद्विधाय प्रतिज्ञा-पत्रं शोध्यशिरसि निधाय विषमाभिमन्त्रयेत् । मन्त्रश्च पितामहेनोक्तः—

'त्वं विष ब्रह्मणा सृष्टं परीक्षार्थं दुरात्मनाम्। पापेषु दर्शयात्मानं शुद्धानाममृतं भव।। मृत्युमूर्ते विष त्वं हि ब्रह्मणा परिनिर्मितम्। वायस्वेनं नरं पापात्सत्येनास्याऽमृतं भव'।।

इति । कर्त्ता तु विषमिमन्त्र्य भक्षयेत् । मन्त्रश्च याज्ञ-वल्क्येनोक्तः—

'एवमुक्त्वा विषं शांर्ड्स भक्षये द्धिमशैलजम्। यस्य वेगैर्विना जीर्थेत्तस्य शुद्धि विनिर्हिशेत्'॥

'त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः । त्रायस्वास्मादभीज्ञापात्सत्येन भव मेऽमृतम्' ॥ (या. स्मृ. २. ११०--१११)

इति । वेगो नामधातीर्धात्वन्तर प्राप्तिः । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे-

१. D. reads सन्निधावेव for सन्निधानेन.

'धातोर्धात्वन्तरशिर्विषवेग इति स्मृतः'। इति । वेगाश्च सप्तैव । तेषां लक्षणानि विषतन्त्रे कथितानि—

'वेगो रोमाञ्चमाद्यो रचयित विषजः स्वेदवक्त्रोपद्योषी तस्योध्वं तत्वेरी द्दी वपुषि जनयतो वर्णभेद-प्रवेपी ॥ यो वेगः पञ्चमोऽसी नयति विवदातां कण्ठभङ्गञ्च हिक्कां षष्ठो निःश्वास-मोही वितरित च मृतिं सप्तमो भक्षकस्य'॥ इति । शोध्यस्तु कुहकादिभ्यो रक्षणीय इत्याह पितामहः—

' तिरात्रं पञ्चरात्रं स्यारपुरुषैः स्वैरिधिष्ठितम् । कुहकादिभयाद्राजा धारैयोद्दिय्यकारिणम् ॥ औषधीर्मत्रयोगांश्च मणीनथ विषापहान् । कर्तुः द्यारीरसंस्थांस्तु गूढोप्तन्नान्परीक्षयेत्'॥

इति । द्युद्धः कालावधिमाह नारदः—

'पञ्चतालग्रातं कालं निर्विकारो यदा भवेत् । तदा भवति संग्रुद्धस्ततः कुर्याचिकित्सितम्' ॥

इति । यावत्करतालिकाशतपञ्चकं तावत्परीक्षेणीयमि-त्यर्थः । यत्तु पितामहेनोक्तम्—

' भक्षिते तु यदा स्वस्थो मूच्छी-छर्दिविवर्जितः । निर्विकारो दिँनस्यान्ते गुद्धं तमिप निर्द्धितेत्' ॥ इति तदेतचतुर्मात्राविषयम् । इति विषविधिः ।

१. C. reads तापरोधी for तत्परी ही. २. D. reads रक्षचेत् for धारचेत् ३. C. and D. read प्रतीक्षणीयम् for परीक्षणीयम्. ४. C. reads हितस्यान्ते for दिनस्यान्ते.

अथ कोषविधिः I

तत्र नारदः--

'अतः परं प्रवक्ष्यामि की द्यास्य विधिमुत्तमम् । द्यास्त्रविद्धिर्यथापोक्तं सर्वकालाविरोधिनम् ॥ पूर्वाण्हे सोपवासस्य स्नातस्याद्रपटस्य च । सश्क्रस्या उच्यसनिनः को दोकार्यं विधीयते ॥ इक्कतः श्रद्धानस्य देव-ब्राह्मणसिन्नधी' । (ना. स्मृ. ३. ३२७–३२१)

इति । सैशूकः आस्तिकः । अत्रेतिकर्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः । 'देवानुग्रान्समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकमाहरेत् । संश्राव्य पाययेत्तस्माज्जलातु प्रसृतित्रयम् ॥

(या. स्मृ. २. ११२)

इति । उग्नैः रुद्र-दुर्गादित्यादँयः । पितामहो पि—

'प्राङ्गुखं कारिणं कृत्वा पाययेत्रसृतित्रयम् ।

पूर्वोक्तेन विधानेन स्नातमाद्रीम्बरं च तम्' ॥

इति । पूर्वाक्तेनोति धर्मावाहनादिशोध्यशिरिस प्रतियेग्

णान्तमङ्गकलापं विधायाभियुँक्तं प्राङ्गुखं कृत्वा प्रसृतित्रयं

पाययेत् । तत्र विशेषो नारदेनोक्तः —

सञ्जूकः आस्तिकः। अत्रेतिकतिब्यतामाह याज्ञवल्क्यः— ' देवानुपान्समभ्यर्च्यं तत्स्नानदिकमाहरेत् । संश्राव्य पाययेत्तस्माज्जलानु प्रसुतित्रयम् ॥

इति. ३. D. reads देवस्येति for उमा: and omits रुद्र°; while C. inserts च after उमा:. ४. D. adds माह्या: after this word. ५. C. reads पीतम् for स्नातम्. and D. आईपटं for आईपम्बंर; while B. originally reads शुचिम् for च तम्. ६. C. and D. read पात्र° for पत्र°. ७. C. reads ऽतिशुक्तं; while D. reads इति । कारिणं निशुक्तं.

१. D. reads कोशपानं for कोशकार्थ. २. C. and D. omit the following portion.--

'तमाह्नयाभिदास्तं तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थिम् । *एनः संश्रावयित्वा तु पाययेत्प्रसृति त्रयम् '॥

इति । स्नापनीयदेवानाह पितामहः—

'भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम् । संमभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत्'॥ दुर्गायाः पाययेचोरान् ये च दास्त्रोपजीविनः। भास्करस्य च यत्तीयं ब्राह्मणं तन्ने पाययेत्'॥

इति । स्नापनीयप्रदेशिवशेषमाह स एव-

' दुर्गायाः स्नापयेच्छूँलं आदित्यस्य तु मण्डलम् । इतेरेषां तु देवानां स्नापयेदायुधानि तु' ॥ इति । ग्रुद्धेः कालावधिमाह पितामहः ।

'तिरात्रात्सप्तरात्राद्दा द्विसप्ताहादथापि वा । वैकृतं थत्र दृश्येत पापकृत्स तु मानवः ॥ त्रस्येकस्य तु सर्वस्य जनस्य यदि वा भवेत् । रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं सैव तस्य विभावना' ॥

इति । विष्णुः-

* विज्ञानेश्वरस्तु 'आदित्याभिमुखं कृत्वा ' इति पडति ।

१. C. reads अनः संआविधन्त D. पयसा स्नापिन्ता for एनः संआविधन्त तु. २. D. reads सर्वाभावे for समभावे. ३. B. originally reads च नः; while C. तन्तु for तन्न. ४. D. reads पायसेन् for स्नापयनः; while B. originally reads कूलं for जूलं. ५. B. originally reads तत्रक्षेकस्य for तस्यै-कस्य. ६. D. reads विभावयेन् for विभावना.

' यस्य पद्मयेत् द्विसप्ताहात् त्रिसप्ताहादथापि वा । रोगोश्मर्ज्ञातिमरणं राजदण्डमथापि वा ।। तमशुद्धं विजानीयाद्विद्युद्धं तु विपर्यये' ।। (वि. स्मृ. १४, ४–५)

इति । नारदोऽपि-

'सप्ताहाभ्यन्तरे यस्य द्विसप्ताहेन वा पुनः । रोगोश्मिज्ञीतिमरणमर्थनाज्ञो यज्ञाक्षयः ॥ प्रत्यात्मिकं भवेत्तस्य विद्यात्तस्य पराजयम्'। (ना. स्मृ. ३. ३३०–३३२)

इति । एतानि त्रिरौत्राद्यवधिवचनानि द्रव्याल्पत्व-महत्वा-भ्यामभियोगाल्पत्व-महत्वाभ्यां वा व्यवस्थापनीयानि । अव-धेरूर्ध्वं वैकृतदर्शने न पराजय इत्याह नारदः—

> 'ऊर्ष्वं यस्य द्विसप्ताहाँद्देकृतं तु समुद्भवेत् । नाभियोज्यः सं विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात्'॥ (ना. स्मृ. ३. ३३१)

इति । बृहस्पतिरपि-

'सप्ताहाद्वाँ दिसप्ताहाद्यस्य हानिर्न जायते । पुत्र-दार-धनानां च स शुद्धः स्यान्न संशयः' ॥ इति । इति कोशविधिः ।

१. C. and D. read अर्थसंशोधनक्षयः for अर्थनाशो यशःक्षयः. २. D. reads द्वि-चि-सप्ताहाद्यबधि for त्रिरात्राद्यवधि. ३. C. and D. read सुमहद्भयम् for तु समुद्भवेत्. ४. C. omits वा and reads द्विसप्ताहाद्यस्यापि जायते नतुः while D. substitutes किंग्चित् न for हानिर्ने.

अथ तण्डुलादिविधिः ।

तत्र पितामहः---

'तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधि लक्षेणचादितम् । चौर्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिर्णयः'।। इति । चौर्यग्रहणमर्थविवादपदर्शनार्थम् ।

'तदधीर्धस्य तण्डुलाः'।

इति धनविवादे कात्यायनेन दिशतत्वात् । पूर्वेद्युर्य-त्कर्तव्यं तदाह स एव--

'तण्डुलान् कारयेच्छुक्वान् शालेर्नान्यस्य कस्य चित् । मृण्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः॥ स्नानोदकेन सम्मिश्रान्सत्री तत्रैव वासयेत् । आवाहनादि पूर्वे तु कृत्वा रात्री विधानतः'।।

इति । धर्मावाहनादि सँवेदिव्यसाधारणविधिना दिव्यस्य पुरतः कृत्वा देवतास्नानोदकेन तण्डुलानापुत्य प्रभातपर्यन्तं प्राड्विवा-कस्तंथैव स्थापयेत् । तदनन्तरं कर्तव्यं तेनैव दर्शितम्-

' प्रभाते कारिणो देयास्त्रिःकृत्वः पाङ्गुखाय तु । तँण्डुलान् भक्षायित्वा तु पत्रे निष्टीवयेर्त्ततः ॥

१. C. and D. read अक्षण° for लक्षण°. २. C. and D. read विनिश्चयः for विनिर्णयः ३. D. reads ततश्चार्यस्य for तदर्थार्थस्य. ४. C. omits सर्वः while D. omits सर्वेदिन्द्य° and reads इवनान्तं for that. . ६. B. originally reads विधिमादित्यस्य for विधिना दिन्यस्य. ६. D. reads त्रि:कृत्वा प्राङ्कुखं तथा for जि:कृत्वः प्राङ्गखाय तु. ७. C. and D. omit the following lines—

^{&#}x27;तंदुलान्मेंक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयत्ततः। भू जस्येव तु नान्यस्य पलाद्ये पिप्पलस्य तु'।। इति । बृहस्पातिः—

^{&#}x27;सोपवासः सूर्यप्रहे.'।

८. B. originally reads त्रिधा for तत:

भूर्जस्यैव तु नान्यस्य पलाशे पिप्पलस्य तु' । इति । बृहस्पतिः—

'सोपेवासः सूर्यग्रहे तण्डुलान्भक्षयेच्छुचिः। ग्रुंद्धः स्याच्छुक्तनिष्ठीवे विपरीते तु दोषभाक्॥ ग्रोणितं दृइयते येत्र हनुस्तालु च शीर्यतः। गात्रव्ह कम्पते यस्य तँमशुद्धं विनिर्द्धित्'॥ इति तण्डुल विधिः—

अथ तप्तमाषविधिः ।

तत्र पितामहः--

' तप्तमाषस्थ वक्ष्यामि विधिमुद्धरणे शुभम् । कारयेदायसं पात्रं ताम्रं वा षोडशाङ्गुलम् ॥ चतुरङ्गुलखातं तु मृण्मयं वाथमण्डलम्'॥

इति । मण्डलं वर्तुलम् । एवंविधं पात्रं कृत्वा घृततेलाभ्याः पूरयेत् । तथा च स एव —

'पूर्येखृत-तैलाभ्यां विंदात्या वै पलैस्तु तत् । गर्व्यं घृतमुपादाय तदग्री तार्पयेच्छुचिः ।। सुवर्णमाषकं तस्मिन् सुतंत्रे निक्षिपेत्ततः । अङ्गुष्टाङ्गुलियोगेन उद्दरेत्तप्तमाषकम् ॥

१. D. reads प्राङ्ग्वाकसमाइतः; while, A. and B. substitute सूर्यगृहं for सूर्यग्रहे. २. D. reads शुद्धः for शुद्धः. ३. B. reads यस्य for यत्र. ४. D. reads तस्याऽशुद्धि for तमशुद्धं and C. तत्वशुद्धि for the same. ५. D. substitutes तैलं and C. सत्यं for गृज्यं. ६. C. and D. read पास्थत for ताप्यत.

करायं यो ने धुनुयाहिस्कोटो वा न जायते । गुद्धो भवति धर्मेण निर्विकारकराङ्गुलिः' ॥ इति । अङ्गुष्टाङ्गुलियोगेन तर्जन्यङ्गुष्टमध्यमानां समूहेने-स्यर्थः । केवलगव्यपृततापे विशेषमाह स एव—

'सौवंर्णे राजते ताम्रे आयसे मृष्मयेश्व वा । गव्यं घृतमुपादाय तदग्ने तापयेच्छुचिः ॥ सौवर्णी राजतीं ताग्रीं आयसीं वा विद्योधिताम् । सिल्लेन सक्त होतां प्रक्षिपेत्तत्र मुद्रिकाम् ॥ भमद्यीचितरङ्गाढये अन्धंस्पर्यागोचरे । परीक्षेप्ताईपर्णेन चुर्कत्कारं सुघोषकम्'॥

इति । प्राड्विवाको धर्मावाहनादिशोध्यशिरःपत्रारोपणान्तं कर्म कृत्वा घृताँभिमन्त्रणं कुर्यात् । मन्त्रास्तु तेनैव दर्शिताः—

'परं पवित्रममृतं घृत त्वं यज्ञकर्मसु । दह पावक पापं त्वं हिमशीतं शुची भव ॥ उपोषितं तैःस्नातमाईवाससमागतम् । ग्राहथेन्सुद्रिकां तां तु घृतमध्यगतां तथा'॥

इति । शोध्यस्तु 'त्वमग्ने सर्वभूताना 'मित्यादि मन्त्रं पठेत् । शुद्धिलिङ्गान्याह स एव—

१. B. C. substitute न for न. २. D. reads निर्विकारा यदा for निर्विकारकरा . ३. B. originally reads धृतनापपक्षे and C. धृतनापन and पृतनापने or घृतनाप. १. A. B. and C. do not insert this whole verse but it is quite necessary hole. २. C. reads धृतस्पृत्रय for अनरवस्पर्य ६. D. reads सिचिकारं for चुहत्कारं ७. C. omits धृत . ८. D. substitutes न for त्वं. ९. A. and B. read अतः for त्वः.

' प्रदेशिनीं च तस्याथ परीक्षेयुः परीकाः । यस्य विस्फोटका न स्युः ग्रुझेऽसावन्यथाऽग्रुचिः' इति । इति तप्तमाषविधिः । अथ फालविधिः ।

तत्र बृहस्पति—

'आयसं द्वादद्यापलघटित फालमुच्यते । अष्टाङ्कुलं भवेद्दीर्धे चतुरङ्कुलविस्तृतम् ॥ अग्निवर्णे तु तच्चोरो जिव्हया लेलिहेत्सकृत् । न दग्वश्चेच्छुद्धिमियादन्यथा तु स हीयते'॥ इति । अत्रापि धर्मावाहनादिद्योध्यिद्दिारःपत्रारोपणान्तं क-र्यम् । इति फालविधिः ।

अथ धर्माधेर्मविधिः ।

तत्र पितामहः-

'अधुना सम्प्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् । राजतं कारयेद्धर्ममधर्मे सीसकायसम् ।। लिखेद्रूर्जे पटे वापि धर्माधर्मो सिता-असितो । अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ।। सितपुष्पस्तु धर्मः स्यादधर्मोअसितपुष्पधृक् । एवं विधायोपलिष्य पिण्डयोस्तो निधापयेत् ।। गोमयेन मृदा वापि पिण्डो कार्यो समं ततः । मृद्राण्डके अंपुपहते स्थाप्यो चानुपलक्षितो ।।

१. D. substitutes प्रदेशनं for प्रदेशिनीं, but it seems to be incorrect. २. D. reads शुचिर्भूयात् for शुद्धिमियात्. ३. A. reads धर्मजल B. धर्मज and D. धर्माधर्मिवचार for धर्माधर्म 2. C. reads नन्यहस्ते and D. उनुपहिते for उनुपहते.

उपेलिसे शुनो देशे देव-ब्राह्मणसिन्धी । आवाहयेत्रती देवाँ होकपालांश्व पूर्ववत् ॥ धर्मावाहनपूर्वं तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् । यदिपापविमुक्तोऽहं धर्मस्वायातु मे करे ॥ अभियुक्तस्ततश्चेकं प्रगृण्हीताऽविलंभिवतम् । धर्मे गृहीते शुद्धिः स्यादधर्मे तु स हीयते ॥ एवं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरीक्षणम्'।

इति । सीसकायसं सीसकािमश्रायसम्। इति धर्माधर्मविधिः।

इति क्रियापादः ।

अथ क्रमप्राप्तो निर्णयपादः कथ्यते । तर्त्रं बृहस्पतिः—
'धर्मेण व्यवहारेण चारित्रेण नृपाज्ञया ।
चतुःप्रकारोधिमहितः सन्दिग्धार्थविनिर्णयः ॥
एकैको द्विविधः प्रोक्तः क्रियाभेदान्मनीिषिभः ।
'अपराधानुरूपं तु दण्डं च परिकल्पयेत् ॥
प्रतिवादी प्रपद्येत यंत्र धर्मः स निर्णयः ।
दिव्येर्विशोधितः सम्यङ्किर्णयः समुदाहृतः ॥
प्रमाणनिश्चितो यस्तु व्यवहारः स उच्यते ।
वाक्छलानुत्तरस्वेन द्वितीयः परिकीर्तितः ॥
अनुमानेन निर्णीतं चारित्रमिति कथ्यते ।

१. D. reads उपलिध्य for उपलिक्षे. २. A. B. read ऽवलंबित: and C. ऽवलंकृत: for ऽविलंबितम् ३. C. reads विनिणेय° for निणेय°. ४. C. and, D. substitute अत्र for तत्र. ५. A. B. and D. read चरित्रेण for चारित्रेण. ६. B. originally reads यहर्मः स विनिण्यः; while D. धर्मस्य° for धर्मःस. ७. C. and D. read विनयः for निण्यः. ८. Here also A. B. C. D. substitute चरित्रम् for चारित्रम्.

देशस्थित्या तृतीयस्तु शास्त्रेविद्रिरुदाहृतः ॥ प्रमाणसमतायां तु राजाज्ञा निर्णयः स्मृतः । शास्त्र-सभ्याविरोधेन चतुर्थः परिकोर्तितः'॥

इति । सङ्गहकारोअप-

' उक्तप्रकाररूपेण स्वमेतस्थापितापि वा । राज्ञा परीक्ष्यें साक्ष्येश्व स्थाप्यो जय-पराज्यो ॥ यो यथोक्तान्यतमया क्रियया औ प्रसाधयेत् । भाषाक्षरसमं साध्यं स जयी परिकीर्तितः ॥ असाधयन्साधयन्वा विपरीतार्थमात्मनः । दृष्टकारणदोषो वा यः पुनः स पराजितः '॥

इति । व्यासोऽपि-

' जिंतं तु दण्डयेद्राजा जेतुः पूजां भैवर्तयेत् । अजिता अपि दण्ड्याः स्युर्वेदेशेंस्त्रविरोधिनः' ॥

इति । पूजाकरणानन्तरं कात्यायनः—

'सिद्देनार्थेन संयोज्यो वादी सत्कारपूर्वकम् । हेल्यं स्वहस्तसंयुक्तं तस्मै दद्यानु पार्थिवः' ॥

इति । नारदोऽपि-

१. D. substitutes तस्व° for शास्त्र°. २. B. originally reads °प्रमाण° for °प्रकार°. ३. B. originally reads स्वागत° for स्वमत° and substitutes किया: for °प्रवा; while D. reads किया for the same. ४. D. reads परिक्षा for परिक्ष्य. ५. C. reads सो for यो; while D. सोऽथोंऽन्यतमया चैव for यो यथोक्तान्यतमया ६. A. C. D. and B. in margin read सम्प्र° for ऽथ प्र°. ७. A. B. C. read पराजय: for पराजितः. ८. D. reads तं तुप्र° for जितं तु. ९. C. reads प्रवर्तेत. १०. B. originally reads धर्मशास्त्राविधानतः for वरशास्त्राविधानः.

'मध्ये यस्स्थापितं द्रव्यं चल वा यदि वा स्थिरम् । पश्चात्तत्सोदयं दाप्यं जियने पत्रसंयुतम्' ॥

इति । पत्रं जयपत्रम् । तदाह बृहस्पतिः--

'पूर्वोत्तरिक्रयायुक्तं निर्णयोन्तं यदा नृपः । पदद्याक्जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते' ।।

इति । धनदापनपैकारे विशेषमाह कात्यायनः—

ंराजा तु स्वामिने वित्तं सान्त्वेनैव प्रदापयेत् । देशाचारेण चान्यांस्तु दुष्टान्सम्पिड्य दापयेत् । ऋक्थिनः सुहृदं वापि छलेनैव प्रदापयेत्'॥

इति । न केवलं स्वामिने धनदापनमात्रं स्वयमपि दण्डं गृण्हीयादित्याह नारदः—

' ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्म्यात्र पयछति । । राज्ञा दापयितव्यः स्यादृहीत्वाँदां तु विदाकम्'॥ (ना. स्मृ. ३. १३२•)

इति । एतदविभितिपन्नऋणिकविषयम् । विभितिपन्नऋणिक-विषये विष्णुराह—

' उत्तमर्णश्चेद्राराजानामियात्तद्धि भावितोऽधमणीं राज्ञे धनदद्यभागसमं दण्डं दद्यात् । प्राप्तार्थश्चेत्तमणीं विद्यातितममंद्राम्' ॥

(वि. समृ. ६. २१).

३. B. originally reads निर्मेश्योक्त for निर्णयान्तं. २. A. and B. read प्रकार for प्रकारे. ३. D. wrongly substitutes विग्रं for विन्तं. ४. D. reads तंतु for अंशं तु. ५. C. reads एतत्पि तत्प्रपञ्च and D. एतत्पि सम्प्रतिपञ्च for एतत्विप्रतिपञ्च . ६. D. omits धन .

इति । उत्तमेणें धनदानं मृतित्वेन न दण्डत्वेन । यदा तु राज्ञः प्रियोऽधमणोऽपलापबुध्या राज्ञे पूर्वे निवेदयति तत्र दण्ड-विशेषमाह मनुः—

'यः साध्येन्तं छन्देन वेदयेझनिकं नृषे। सं च राज्ञा चतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्धनम्'॥ (म. स्मृ. ८. १७६).

इति । यत्तु तेनैवोक्तम्।

'यो यावन्निन्हुंवीतार्थं मिथ्या यार्वंति वा वदेत् । तौ नृषेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणं दमम्'॥ (म. स्मृ. ८. ५९)

इतिं तदुर्द्दैताधमणीत्तमणीवषयम् । यत्तु याज्ञवल्क्ये-नोक्तम्—

'निन्हवे भाँवितो दद्याद्धनं राज्ञे च तत्समम्'। (या. स्मृ २. ११).

इति तत् द्विगुणदण्डपर्याप्तधनाभावविषयम् । मिथ्याभि-योगिनस्तु अपर्याप्तधनस्यापि तेत्समो दण्डः । यदाह स एव—

'मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्धनं वहेत्'। (या. स्नू. २. ११)

इति । धनाभावेऽपि-

१. C. and D. read उत्तमणीं for उत्तमणीं. २. C. reads मूतित्वेन रंडत्वेन; while D. भूतित्वे रण्डत्वे for भृतित्वेन न रण्डत्वेन. ३. C. and D. read शोधयन् स्वच्छन्देन and शोधयन् छन्देन for यः साधयन्तं छन्देन. ४. C. and D. read राज्ञाक्रणचनुभागं for स च राज्ञा चनुर्भागं. ५. D. reads निन्हवीतार्थे for निन्हुवीतार्थे. ६. D. reads वा ह्यभिवादयेन for यावाति वा वदेत्. ७. D. reads तक्कृता° for तनुक्रृत्ता°. ८. C. reads भाविनो for भावितो. ९. D. insersts उत्तप° before अपर्याप्त°. १०. C. and D. read तत्समं for तत्समो. ११. D. reads वाग्राम् for °योगी.

'आनृण्यं कर्मणा गच्छेत्'।

इत्यनुकल्पो द्रष्टच्यः । येः प्रथमतो निन्हवं कृष्वा पश्चा-त्स्वयं संप्रतिपद्यते । तस्यार्धं दण्डमाह व्यासः—

'निन्हुंते तु यदा दादी स्वयं तत्प्रतिपद्यते । `ज्ञेया सा प्रतिपत्तिश्च तस्यार्धे विनयः स्मृतः' ॥

इति । यत्पुनर्मनुनोक्तम्-

' अर्थे अपन्ययमानं तु कॅरणेन विभावितम् । दापये द्वनिकस्यार्थे दण्डलेशं च शक्तितः'॥ (म. स्मृ. ८. ५१).

इति तत्सद्वृत्तब्राह्मणाधमणीविषयम् । निन्हवविषये विदेशप-माह याज्ञवत्क्यः—

'निन्हुते लिखितं नैकं एकदेईाविभावितः । दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं न ग्राह्यस्विनिवेदितः' ॥ (या..स्मृ. २. २०).

इति । नैकमनेकम् । सुँवर्ष-रजत-वस्नादिकं प्रतिज्ञा काले लिखितमभियुक्तं प्रत्यर्थी यदि सर्वमेव मिथ्येतदिति प्रतिजानीते तदा अर्थिना एकदेशमूंतिहरण्यादिविषये आक्रमीदिभिः प्रत्यर्थी भावितः अङ्गीकारितः तदा स सर्वं पूर्वलिखितमर्थिने नृपेणे

१. D. omits यः. २. D. reads निन्हवे for निन्हते. ३. D. reads ऽर्ध- विनयः for अर्ध विनयः; while B. originally reads ऽर्ध for ऽर्ध. ४. B. originally reads तारणेन and in correction करणेन; while C. and D. substitute कारणेन for करणेन. ५. C. reads ऽर्ध for ऽर्ध. ६. A. and B. read एकदेव for एकदेश°. ७. C. and D. omit सुवर्णरज्ञतवस्त्राद्किं. ८. D. reads °र्भू for °र्भूत°. ९. A. B. C. do not insert °आदि°. २०. D. substitutes प्रमाणाविभिः for आक्रमादिभिः. ११. D. adds ऽर्ध after नृपेण.

दाप्यः । पूर्वं भाषाकाले अर्थिना अनिवेदितः पश्चान्निवेद्यमानी न ग्राह्मो नादर्तव्यो नृषेणेत्यर्थः । नारदो^{ऽपि}—

' अनेकार्थाभियुक्तेन सर्वार्थव्यपलापिनाम् । विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते'॥

इति । ननु—प्राचीनवचनानां प्रागुक्तार्थाविधानेन धर्मनि-णियार्थतां न स्यात् । छलानुसारेण तेषां व्यवहारनिर्णयाभि-धायकत्वात् । सत्यम् । तथापि न दोषः । प्रागुक्तविषये व्यव-हारनिर्णयस्य धर्मनिर्णयबाधकत्वात् । अत एव वृहंस्पतिः—

'केवलं शास्त्रमाश्चित्य क्रियते यत्र निर्णयः । व्यवहारः स विज्ञेयो धर्मस्तेनापि हीयते'॥

इति । यत्तु कात्यायनवचनम्

' अनेकार्थाभियोगे तु यावत्सार्थयते धनम् । साक्षिभिस्तावदेवासौ लभते साधिता धनम्' ॥

इति तत्पुत्रादिदेयपित्रादिऋणविषयम् । तत्रहि बहूनर्थान-भियुक्तः पुत्रादिने जानामीति वदित्रन्हववादी न भवतीति । एकदेशविभावितन्यायस्य तत्राप्रवृत्तेः । दिन्ये जयपराजया-वधारणे दण्डविशेषः कात्यायनेन दिश्ताः—

१. D. substitutes सर्व. २. A. B. C. read न नातच्य: ३. D. reads सर्वार्थस्याप for सर्वार्यच्यप र . ४. D. प्रागुक्तार्थाविधाने for प्रागुक्तार्थाविधाने नेन; while B. originally reads प्रागुक्ताभियाने ६. B. originally reads नियमार्थता and D. निर्णयार्थन्वं for निर्णयार्थना. ६. C. substitutes धन for धर्म ७. B. originally and C. read तेनाप for तेनापि. ८. C. reads नियमार्थेत for साध्यते. ९. C. reads जानानि; while D. ज्ञायते for जानामि १०. C. and D. read प्रवृति: for प्रवृति:

'ने दण्डं दापयेच्छुझं न शुंझो दण्डभाग्भवेत्। विषे तोये हुतारो च चर्यी कोरो च तण्डुले ॥ तप्तभाषकदिव्ये च क्रमाइण्डं पकल्पयेत् । सहस्रं षद्शतं चैव तथा पञ्चशतानि तु ॥ चतुस्त्रिद्योकमेवं च हीनं हीनेषु कल्पयेत्'। इति । सपणविवादे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः-' सपणश्चेदिवादः स्याद्राजा हीनं तु दापयेत्। दंण्डं तस्य पणं चैव धनिने धनमेव च'।। (या. समृ. २. १८).

इति । नारदोऽपि-

' विवादे सोर्नरपणे द्वयोर्यस्तत्र हीयते । स्वैपणं स्वकृतं दाप्यो विनयं च पराजये' ॥ इति । उक्तस्य दण्डस्य दैविध्यमाह स एव-' शारीरश्चाऽर्थदण्डश्च दण्डर्स्तु द्विविधः स्मृतः ।

गारीरस्ताडनादिस्तु मरणान्तः प्रकार्तितः ॥ काकिण्यादिर्श्वर्थदण्डः सर्वस्वान्तैः प्रकीर्तितः । शारीरी दश्धा भोक्ती ह्यर्थदण्डस्वनेकधा'।।

(ना. समृ. १८, ५३-५५).

s. D. substitutes वै for तु. ९. C. reads °द्वर्घ° for °स्त्वर्घ°; while D. ेश्वार्थ[°] for [°]स्त्वर्थ[°]. १०. C. reads सर्वश्वान्तः and D. सर्वतस्तु for सर्वेखान्तः.

१. C. and D. read शतार्ख for न इण्डं. २. C. reads शुद्ध for शुद्धी. for the follwing words यां कोशेच तण्डुले तप्तमायकादैन्येच | D. substitutes तंतुले तप्तमायको इति ॥ दिव्यक्रमात् ३. A. B. D. read एकं while C. only substitutes त for च. ४. C. inserts माषवाहिन्ये च क्रमं. after विशेषम; while D. substitutes विधाने for विवादे in the word सपणविवादे. ५. C. and D: read इण्डं स्वस्य for एण्डं तस्य:. \$. D. reads चोत्तरपणी for सोत्तरपणे. e. D. reads स्पूर्ण for स्वपूर्ण; while C. reads the whole line thus-सपणं सत्कृतं राप्यो विनिव राजशासनमितिः

इति । देशोधित न संख्यानियमार्थम् । बहुविधस्य बन्ध-नाङ्क्षकरण-कर्मकरण-बन्धनागारप्रवेश-ताडनरूपस्य शोरी-रस्य विद्यमानस्वात् । तत्र नेवविधस्वं शरीरदण्डस्य दर्शयति मनुः—

'दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत्। १२४ उपस्थमुदरं जिव्हा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ॥ चक्षुर्नासा च कर्णी च धनं देहस्तथैव च'॥ (म. स्मृ. ८. १२५)

इति । द्विविधइस्युपलक्षणार्थम् ।

' शिरसी मुण्डनं दण्डस्तंस्य निर्वासनं पुरात् । ललाटे चाभिशस्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन च'॥

इति विधानान्तर्रस्य स्मृतस्वात् । याज्ञवल्क्यस्तु दण्डस्य चातुर्विध्यमाह—

> 'वाग्दण्डस्त्वथ धिग्दण्डो धनदण्डो वधस्तथा । योज्या व्यस्ताः समस्ता वा अपराधवद्यादिमे' ॥ (या. स्मृ. १. ३६७)

इति । वाग्दण्डःपरुषशापवचनात्मकः । धिग्दण्डो धिगिति कुँत्सनम् । समस्तानां योजने क्रममाह मनुः—

१. C. omits इसघोति न. २. D. reads दारिदे; while C, दारीरविद्यमान-स्वात्. ३. D. reads द्याविधस्यं for नवविधस्यं. ४. D. reads नरहेहः for धनं हेहः. ५. D. substitutes तथा for तस्य. ६. C. reads चाति for चाभि . ७. C. reads पापणं for प्रयाणं. ८. C. and D. read विध्यन्तर for विधानान्तर . ९. D. reads विद्या for विधानान्तर . ९. D. reads विद्या for विधानान्तर . १. D. reads विद्या for कुस्सनं for कुस्सनं.

'वाग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्विग्दण्डं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डं चे वधदण्डमतः परम्' ॥ (म. स्मृ. ८. १२९)

इति । व्यस्तानां योजने व्यवस्थामाह बृहस्पतिः—

'स्वन्पे प्राधि वाग्दण्डो धिग्दण्डः पूर्वसाहसे । मध्योत्तेमे ऽर्थदण्डस्तु राजद्रोहे च बन्धनम् ॥ निर्वासनं वधो वापि कार्यमात्महितेषिणा । व्यस्ताः समस्ता ऐकस्य महापातककारिणे'॥

इति । पुरुषतारतम्येन व्यवस्थामाह स एव-

'मित्रादिषुं प्रयुद्धीत वाग्दण्डं धिक्तपस्विनाम् । विवादिनो नरांश्वापि दोषिणोऽर्थेनं दण्डयेत् ॥ गुरून्पुरोहितान्पूज्यान्वाग्दण्डेनैव दण्डयेत् । विवादिनो नरांश्वान्यान् धिग्धनाभ्यां च दण्डयेत' ॥

इति । यतु शङ्किनोक्तम्

'अदण्डयौ माता-पितरौ स्नातक-पुरोहितौ परिव्राजक-वानप्रस्थौ जन्म-कर्म-श्रुत-ज्ञील-ज्ञौचा-ऽऽचारवन्तश्च'।

इति यदपि कात्यायनेन-

'आचार्यस्य पितुर्मातुर्बान्धवानां तथैव च । एतेषामपराधे तु दण्डो नैव विधीयते'।।

इति यत्तु गौतंमन-

१. C. and D. substitute तु for च. २. D. reads मध्यमे धन of for मध्योत्तमें दे of the substitute तु for च. २. D. reads एकस्मान् महापातककारिणाम् for एकस्य महापातककारिणः. ४. D. reads न्यायाद्येन for दोषिणोऽर्थेन.

'षण्ढः परिहोयों राज्ञां अवध्यश्वा-ऽदण्ड्यश्वाऽबहिष्कार्यश्वाऽपरिवाद्यश्वाऽपरिहार्यश्व' । (गौ, स्मृ, ८, ३,)

इति तदेतत्—

'स एषे बहुश्रुतो भवति । लोकै-वेद-वेदाङ्गविद्दांको वाक्येतिहास-पुराण कुद्दालस्तदवेक्षस्तर्हृतिः चत्वा-रिद्रात्संस्कारेः संस्कृतः त्रिषु कर्मस्वभिरतः षद्सुँ वा समयाचारिकेष्वभिनिविष्टः विनीतः'।

(गौ. स्मृ. ८. २)

इति प्रतिपादितबहुश्रुतिषयम् । यत्तु पित्रादीनां दण्ड-विधानं मनुवृहस्पतिभ्यामुक्तम्—

'पिताऽऽचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः । ना ऽदण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद्विचलितः स्वकात् ॥ ऋत्विक्पुरोहिता-ऽमाखाः पुत्राः सम्बन्धि-बान्धवाः । धर्माद्विचलिता दण्ड्या निर्वास्या राज्ञभिः पुरात्'॥ इति तदेतर्व्छरीरार्थव्यतिरिक्तदण्डाविषयम् ।

' गुरून्पुरोहितान्पूज्यान्वाग्दण्डेनेव दण्डयेत्' ।

१. C. reads परिवृतों for परिहार्यों. २. C. and after this word D. insert वस्य°; while C. प्रवस्य°. ३. C. and D. read स एव for स एष. ४. C. reads तपस्विपरि before लोक; while D. omits this word. ५. C. reads विद्वान कोविद् for विद्वान्वाको वाक्ये. ६. B. C. D. add आष्ट after वृत्तिः. ७. C. reads सुनिरतः for स्वभिरतः. ८. C. and D. omit this word. ९. D. reads चारेडविप for चारिकेटविभे ; while C. ° डविप for ° डविभे °. १०. C. and D. omit this word. ११. D. reads ज्ञारीरार्थं एउं ° for शरीरार्थं °. १२. C. omits this.

इत्युक्तत्वात् । ब्राह्मणस्य वधदण्डो न कार्यः किन्तु स बहिष्कार्य इत्याह कात्यायनः—

'न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववास्थितम् । राष्ट्राचैनं वहिष्कुर्यात्समग्रधनमक्षतम्'।।

इति । यस्तु बहिष्कारं नाङ्गीकरोति तस्य क्षत्रियादिवइण्ड इत्याह स एव—

इति । यतु गौतमेन-

'न दारिशे बाह्मणस्य दण्डः'।

(ग. गी. स्मृ. १२, ६).

इति तदङ्गभङ्गरूपदण्डनिषेधार्थम् ।

'नत्वङ्गभेदं विप्रस्य प्रवदन्तिमनीषिणः'।

इति हारीतेनोक्तस्वात् । यतु शङ्केनोक्तम्

'त्रयाणामपि वर्णानामपहार-वध-बन्धक्रिया । विवासनं धिकरणं ब्राह्मणस्य' ॥

इति तदेतदकिञ्चनब्राह्मणविषयम् । तथा च गौतमः—

'कर्मवियोगविख्यापन-विवासना-ऽङ्ककरणान्यवृत्ती'। (गौ. स्मृ. १२. २३).

इति । अवृत्तिर्निर्धनः । धनदानासमर्थान् प्रत्याह मनुः---

२. A. B. C. do not mention this. २. C. and D. read रवेनं for चैनं. ३. D. reads आरिएं for आरीर. ४. A. B. C. do not read this word, but this is necessary here. २. C. omits this word.

'क्षत्र-विद्-ग्रूद्रयोगिस्तु दण्डं दातुमग्राक्कवन् । आनृण्यं कर्मणा गछेद्दियो दद्याच्छनैः ग्रानैः'।। (म. स्मृ. ९०. २२९.)

इति । कर्मकरणासामर्थ्ये तु कात्यायन आह— 'धनदानासहं बुःवा स्वाधीनं कर्म कारयेत् । अशक्तौ बन्धनागारे पेवेदयो बाह्मणादृते' ॥

इति । मनुरपि--

'स्नी-बालोन्मत्त-वृद्धानां दिखाणां च रोगिणाम् । शिकाविदलरज्जवाचैर्विदध्यात्रृपतिर्दमेम् '॥ (म. स्मृ. ९. २३०)

इति । ब्राह्मणस्य वधस्थाने मौण्ड्यं विदधाति मनुः—
'मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।
इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥
न ब्राह्मणवधाद्भ्यानधमी विद्यते भुँवि ।
तस्मादस्य वधं राजा मनसापि न चिन्तयेत्' ॥
(म. स्मृ. ८. ३७९-३८९)

इति । बृहस्पतिरपि--

३. C. and D. read ° ऽगारप्रवेशो for ° ऽगारे प्रवेश्योः २. D. reads शिथालाविल of शिक्षाविहल. ३. D. reads विद्यान्पतिनर्गम् for विद्यान्पतिर्मम्. ४. B. originally and C. D. read पापात् for भूयान्. ५. B. originally C. and D. read ज्ञास्त for भुवि. ६. D. omits this.

' ललाटोङ्कं ब्राह्मणस्य नान्यो दण्डो विधीयते ।

महापातकयुक्तोशि न विप्तो वर्धमहिति ॥

निर्वासनाङ्क्षकरणे मौण्ड्यं कुर्यान्नराधिपः' ।

इति । अङ्कने विद्रोषो नारदेन दर्दिातः—

'गुरुतन्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

स्तेये च इवपदं कार्यं ब्रह्महण्यित्तराः पुमान्' ॥

इति । अङ्कनं न क्षत्रियादिषु कर्तव्यम् ।

बाह्मणस्यापराधे तु चतुष्टेवङ्को विधीयते । गुरुतल्पे सुरापाने स्तेये ब्राह्मणहिंसने ।। इतरेषां तु वर्णानामङ्कनं नीत्र कारयेत्'।

इति । कंचिद्विषये दण्डं निषधित कात्यायनः—

इति । क्रचिद्विषये दण्डं निषेधित कार्यायनः—
' प्राणात्यये तु यत्र स्यादकार्थकरणं कृतम् ।
दण्डं तत्र तु नैव स्यादेष धर्मोभृगुस्मृतः' ॥

इति । नारदस्तु विहितदंण्डस्थार्धदण्डेन दण्डमाह— ' अयुक्तं साहसं कुत्वा प्रत्यापत्तिं व्रजेन्तु यः । ब्रूयात्सर्वे वा सहसि तस्य वार्द्धों दमः स्मृतः' ॥

इति ।

ं व्याधिना पीडितो यस्तु यः कश्चिदतिनान्याते । नैतन्मयाकुतं कार्ये ब्रूयात्तस्यार्धको दमः'॥

इति । वर्णविशेषेण दंडविशेषमाह पितामहः—
ं येन होषेण शूद्रस्य इण्डो भवति धर्मतः ।
नचैत त्कात्रविप्राणां द्विगुणो द्विगुणो भवेत् ॥
प्रवज्यावसितं श्रृदं जपहोमपरायणम् ।
वर्षेन गमयेत्पापं दण्ड्योऽपि द्विगुणं दमम्' ॥

থ. D. reads ললাহাড়া for ললাহাড়া থ. A. originally reads ৰ্ঘ° for ব্য°. ২. C. reads °ভবিনা, while, D. °ভবিন for তৰ্ননা ৮. C. reads নীৰ for নাম. ২. The following portion is omitted in C. and D.

'प्राणात्यये तु यत्र स्यादकार्यकरणं कृतम् । दण्डं तत्र तु नैव स्यादेष धर्मो भृगुस्मृतः' ।। इति । नारदस्तु—विहित दण्डस्यार्धदण्डेन दण्डमाह—

'अयुक्तं साहसं कृत्वा प्रत्यापत्तिं व्रजेत्तु यः । ब्रूयात्सर्वे वा सदसि तस्य वार्ड्ों दमः स्मृतः'।।

इति । अन्यच-

'व्याधिना पीडितो यस्तु यः कश्चिदति नान्यति । नैतन्मया कृतं कार्यं ब्रूयात्तस्यार्द्धको दमः'।। इति । वर्णविदोषेण दण्डविदोषमाह पितामहः— 'येन दोषेण द्यूदस्य दण्डो भवति धर्मतः । न चैतत्क्षत्र-विप्राणां द्विगुणो द्विगुणो भवेत् ।।

इति । बृहस्पतिः —

वधाईकः स्वर्णश्चातं हमं राण्यस्तु पूरुषः ।
अंगच्छेदाईकस्त्वर्धे सहसाहस्तदर्धकम् ॥
ताडनं बंधनं चैव तथैव च विडक्तकम् ।
एष दण्डो हिहामस्य नार्थदण्डो बृहस्पतिः ॥
इति । दण्डानां पारिभाषिकसंज्ञा मनुना हर्शिता—
'पणानां देशते सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।
मध्यमः पंच विज्ञेयः सहस्रं त्वैव मुक्तमः' ॥
इति । इयं संज्ञा प्रथमापराधविषये मन्तव्या । अपराधावृत्तौ तु याज्ञवल्क्य आह—
'साशीतिपणसाहस्रो दण्ड उत्तम साहसः ।
तद्र्धं मध्यमः प्रोक्त स्तद्र्धंमध्यमः रमृतः' ॥
इति पणश्चद्देनात्र कार्षांपणो गृद्धते । यथोक्तमार्गे व्यवहारनिर्णयमकुर्वतोमाव्यादी-

न्दण्डायित्वा राजा पुनर्व्यवहारं प्रवर्तयेत् । तहाह मनुः— 'अमात्यः प्राड्विताको या ये कुर्युः कार्यमन्यथा । तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात्तात्सहस्रं तु दण्डयेत्' ॥ इति । प्रविज्याविति शूद्रं जप-होमपरायणम् । वधेन गमयेत्पापं दण्ड्योऽपि द्विगुणं दमम्' ।। इति । बृहस्पतिः—

'वधाईकः स्वर्णशतं दमं दाप्यस्तु पूरुषः । अङ्गिछेदाईकस्त्वर्धे सदशंशस्तदर्धकम् ॥ ताडनं बन्धनं चैव तथैव च विडन्नकम् । एष दण्डो हि गूद्रस्य नार्थदण्डो बृहस्पतिः'॥ इति । दण्डानां पारिभाषिकसंज्ञा मनुना दर्शिता— 'पणानां दे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः । मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेवसृत्तमः'॥ (म. स्मृ. ८. १३८)

इति । इयं संज्ञा प्रथमापराधविषये मन्तव्या । अपरा-धावृती तु याज्ञवल्क्य आह—

'साज्ञीतिषणसाहस्रो दण्ड उत्तमसाहसः। तदर्धं मध्यमः प्रोक्तस्तदर्धमधमः स्मृतः'॥ (या. स्मृ. ९. ३६६)

इति । पणदाब्देनात्र कार्षागणी गृह्यते । यथोक्तमार्गे ध्यवहारनिर्णयमकुर्वतो अमात्यादीन्दण्डयित्वा राजा पुनर्धि-वहारं प्रवर्तेयेत् । तदाह मनुः—

' अमात्यः पाड्विवाको वा ये कुर्युः कार्यमन्यथा । तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात्तान् सहस्रं तु दण्डयेत्' ॥ (म. स्मृ. ९, २३४)

्रइति । न केवलं सभ्यादीनामेव दण्डः । किन्तु जयिनो श्रीत्याह बृहस्पतिः— 'निश्चित्य बहुभिः सार्झ् ब्राह्मणैः शास्त्रपारगैः। दण्डयेज्जयिना साकं पूर्वसभ्यांस्तु दोषिणः'॥ इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहाराच्चृपेण तु । सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद्दिगुणं दमम'॥ (या. स्मृ. २. ३०५)

इति । रोग-लोभादिना व्यवहारस्यान्यथाकरणे जिथसहिताः सभ्याः प्रत्येकं विवादपराजयिनमित्तादर्शनोहिगुणं दण्ड्याः । यदा पुनः साक्षिदोषेण व्यवहारस्यान्यथात्वं तदा साक्षिण एव दण्ड्याः । न सभ्यादय इत्यर्थः । यः पुनन्यायतो निर्णीतमिष व्यवहारमौद्धत्यादधर्म इति मन्यते तं प्रत्याह नारदः—

> 'तीरितं चानुशिष्टं च यो मन्येत विधर्मणां । द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत्'।। (ना. स्मृ. १. १६५.)

इति । वसिष्ठीःपि—

'यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः । तमायान्तं पुनर्जित्वा दापयेत् द्विगुणं दमम्' ॥ इति । तीरितानुशिष्टयोभेदः कात्यायनेन स्पष्टीकृतः—

'तीरीतं चातुर्शिष्टं च यो मन्येत विधर्मणा। हिंगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत् ।).

१. C. reads न राज्ञा, D. ज्ञय° for राग°. २. A. and B. read इण्डात् for °दर्शनात्. ३. C. reads ऽसत्यात्; while, D. माँड्यात् for औद्धृत्यात् ४. C. omits this verse:—

५. D. reads विधमेवित for विधमेणा. ६. C. omits this. ७. C. mentions this to verse, but omits यो मन्येत in the first line in the beginning and पुन: in the second line after तमायान्तं. ८. D. reads this line thus:—

यस्तं पापमजित्वा च पातयेदिग्णं दमम्'।।

'असन्सदिति यः पक्षः सभ्यै राज्ञो ^ऽवधार्यते । तीरितः सोऽनुशिष्टस्तु साक्षिवाक्यात्प्रकीर्तितः' ॥ इति । यत्पुनर्मनुनोक्तम्—

'तीरितं चानुशिष्टं च यत्र क्रचन यद्भवेत्। कृतं तद्भनेतो विद्यात् न तद्भयो निवर्त्तयेत्'॥ (म. स्मृ. ९. २३३)

इति तत् स्त्रीकृतत्वादिनिवृत्तिहेत्वभावविषयम् । स्त्यादि-विषये पुनर्व्यवहारः प्रवर्तनीयः । तदाह नारदः —

'स्त्रीषु रात्री बहिर्ग्रामादन्तर्वेइमस्वरातिषु । व्यवहारः ऋतोऽप्येषु पुनः कर्तव्यतामियात्' ॥ (ना. स्मृ. १. ४३)

इति । बलान्कारादिना कृतोः पि व्यवहारी निवर्तनीय इत्याह याज्ञवल्कयः—

' कॅलोपाधिविनिर्वृत्तान्व्यवहारान्निवर्तयेत् । स्त्री-नक्तमन्तरागारबहिःदात्रुकृतांस्तथा' ।। (या. स्मृ. २. ३१)

इति । कर्तृवैगुण्येऽपि पुनर्व्यवहारमाह स एव-

१. D. reads नी बोड for राज्ञा°. २. D. substitutes डिप for नि.° ३. D. reads स्नीकृत° for स्त्रीकृत.° ४. C. reads for बलोपधिनिवृत्तो ध्यवहारः कृतोऽप्येषु पुनः कर्तव्यन्यवहारासिद्धिमाह स एव for the following—

^{&#}x27;बलोपाधिविनिर्वृत्तान्व्यवहारात्रिवर्तयेत्। स्त्रीनक्तमन्तरागार-बहिःशञ्जकृतांस्तथा ॥ इति। कर्तवैगुण्येऽपि पुनर्व्यवहारमाद्द स एवः—

^{4.} D. reads व्यवहारासिद्धिम् for व्यवहारम्

' मत्तोन्मत्तार्त-व्यसनि-बालं-भीतादियोजितः । असम्बद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति' ॥ (या. स्मृ. २. ३२)

इति । आदिशब्देन वृद्धादिपयुक्ता व्यवहारा गृह्यन्ते । तथाच मनुः-

'मत्तो-मत्तार्तांध्यधीनैर्बालेन स्थितिरेण वा । असम्बद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति' ॥ (म. स्मृ. ८. १६३)

इति । नारदी अपि-

'पुरराष्ट्रविरुद्धः यश्व राज्ञा विवर्जितः । अनादेयो भवेदादो धर्मविद्भिरदाह्तं ।।

इति । हारीतीअप-

'राज्ञा विवर्जितो यस्तु स्वयं पौरिवरोधकृत् । राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतीनां तथैव च ॥ अन्ये वा ये पुनर्प्राम-महाजनविरोधकाः । अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्तिता'ः॥

इति । स्ववाक्यजितस्य तु न पुनर्न्याय इत्याह नारदः -

'साक्षिसभ्यावसन्नानां दूषणे दर्शनं पुनः । स्ववाचैव जितानां तु नोक्तः पौनर्भवो विधिः'॥

इति । अन्यानिप निवर्तनीयव्यवहारानाह मनुः-

१. C. reads वालेन स्थिविरेण वा for बाल-भीतादियोजितः २. C. and i). read ऽऽर्त-व्यसानि° for ऽऽर्ताध्यधीनैः° ३ः C. reads अभेदे यो and D. असंबद्धों for अनादियोः

'योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् । यत्र वाष्युपिं पद्येत्तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत्' ॥ (म. स्मृ. ८. १६५)

इति । परकीयधनस्यात्मीयत्वहेत्वभावे याचितकादिना प्राप्तियोगः । आधमनमाधिः योगनाधमनं योगाधमनम् । एवं विक्रीतमित्यत्रापि योज्यम् । यमोऽपि—

' बलाइनं बलाद्भुक्तं बलाचापि विलेखितम् । सर्वान्बलकृतानर्थान्निवर्त्यानाह वै मनुः'।। इति । कात्यायनोऽपि ।

'उन्मत्तेनैव मत्तेन तथा वार्चान्तरेण वा । यहंत्तं यत्कृतं वाथ प्रमाणं नैव तद्भवेत्'॥ इति । नारदोऽपि—

'यद्वालः कुरुते कार्यं अस्वतन्त्रस्तथैव च ।
अकृतं तदिप प्राहुः शास्त्रे शास्त्रविदो जनाः ॥ (३९)
गर्भस्थैः सदृशो त्रेय आष्टमाद्वत्सराच्छिग्धः ।
बाल आषोडशाद्वर्षात्यौगण्ड इति कथ्यते ॥ (३५)
परतो व्यवहारकः स्वतन्त्रः पितरावृते ।
जीवँतोर्न स्वतन्त्रः स्याज्ञरयापि समन्वितः ॥ (३६)

१. C. and D. read बोगे भाधमनं for योगेनाधमनं. २. C. omits एवं and substitutes च; while D. reads क्रीत° for विक्रीत°. ३. B. originally reads बलास्कारण लेखितम्; while C. बलाखाचाभिलेखितम् for बलाचापि विलेखितम् ४. B. originally reads भावांतरेण. २. B. originally and C. reads यहूतं; while D. reads यहूतं. ६. D. omits this quotation. ७. C. reads क्रीवनगर्ण; for क्रीवसोन, but it seems क्रीवतोर्थत्.

तयोरिप पिता श्रेयान्बीजप्राधान्यदर्शनात् । अभावे बीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः'।। (३७) (ना. स्मृ. ४. ३५–३९)

इति । केषुचित्कार्यविदेषेषु स्त्रीणामस्वातन्त्र्यमित्याह हारीतः—

'दाने वाडडधमने वापि धर्मार्थे वा विद्योषतः । आदाने वा विसर्भे वा न स्त्री स्वातन्त्र्यमहीते'। इति । नारदः-

' अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः । अस्वतन्त्रः स्मृतः शिष्यः आचार्ये तु स्वतन्त्रता' ॥ (ना. स्मृ. ४. ३३)

इति । अत्रास्वतन्त्रकृतव्यवहारनिवर्तनं स्वतन्त्रानुमत्य-भावविषये विदितव्यम् । तथा च नारदः—

'एतान्येव प्रमाणानि भर्चा यद्यनुमन्यते । पुत्रः पत्युरभावे वा राजा वा पित-पुत्रयोः ॥ (२७) तत्र दासकृतं कार्ये न कृतं पिरचक्षते । अन्यत्र स्वामिसन्देशें न दासः प्रभुरात्मनः ॥ (२९) पुत्रेण चे कृतं कार्ये यत्स्यादछन्दतः पितुः । तद्य्यकृतमेवाहुर्दासः पुत्रश्च तो समो'॥ (३०) (ना. स्मृ. ४. २७–३०)

इति । कात्यायनोऽपि-

'न क्षेत्र-गृह-दासानां दाना-ऽऽधमन-विक्रयाः। अस्वतन्त्रकृतः सिद्धि प्रोप्रुयान्नानुवर्णिताम्॥

१. D. reads ेसंदेशात् for ⁰संदेशं. २. D. substitutes वा for च. ३. C. प्रामुखादनुवर्णिताम् and D. प्रामुखानीनुवर्णिताः for प्रामुखान्नानुवर्णितान्.

प्रमाणं सर्व एवैते पण्यानां क्रय-विक्रये । यदि स्वं व्यवहारं ते कुर्वन्ता ह्यनुमोदिताः ॥ क्षेत्रादीनि तथैव स्युर्भाता भातृसुतः सुतः । निस्रष्टाः कृत्यकरणे गुरुणा यदि गच्छतेः'॥

इति । बृहस्पतिरपि-

'यः स्वामिना नियुक्तस्तु धेनायस्यापलापने । कुसीद-कृषि-वाणिज्ये निसृष्टार्थस्तु स स्मृतः ॥ प्रमाणं तत्कृतं सर्वे लाभालाभ-व्ययोदयम् । स्वदेशे वा विदेशे वा न स्वातन्त्र्यं विर्संवदेत्'॥

इति । अनुमत्यभावेषि कुदुम्बभरणार्थं अस्वतन्त्रकृतं स्वर्तन्त्रो नान्यथा कर्तुमहेतीत्याह मनुः—

'कुटुम्बार्थेऽर्नभीनोऽपि व्यवहारं समाचरेत्। स्वदेशे वा निदेशे वा तं न्यायं न विचारयेत्'॥ (म. स्मृ. ८. १६७.)

इति । प्रकृतिस्थस्वतन्त्रेक्तं कार्यं सिद्धाति नाप्रकृतिस्थ-कृतम् । तथा च नारदः—

ं कुलज्येष्ठस्तथा श्रेष्ठः प्रकृतिस्थश्च यो भवेत् । तत्कृतं स्यात्कृतं कार्यं नं स्वतन्त्रकृतं कृतम्' ॥ (ना. स्मृ. ४. ४२.)

१. D. reads स व्यवहारान्ते for स्वं व्यवहारं ते. २. D. reads गच्छति for गच्छतः. ३. D. reads धनमस्यापलापयेत् for धनायस्यापलापने. ४. D. reads वग्रंवदेत् for विसंवदेत्. ५. D. omits this word. ३. A. originally reads ८६ ध्यभीनोऽपि; while in margin ८० व्यथीनोऽपि. B. and C. too the same. ७. D. reads न्याय्यं स विचारयेत् for न्यायं न विचारयेत्. ८. D. substitutes ना for न.

इति । स्वतन्त्रप्रकृतिस्थकृतमपि कार्यं कचित्र सिध्यती-त्याह कात्यायनः—

' सुतस्य सुतदाराणां वेशित्वं त्वनुशासने । विक्रये चैव दाने च वेशित्वं न सुते पितुः' ॥ इति । एवं शास्त्रोक्तमार्गेण निर्णयं कृतवती राज्ञः फलं दर्शयति बृहस्पतिः—

' एवं शास्त्रोदितं राजा कुर्वित्रिर्णयपालनम् । वितत्येह यद्गी लोके महेन्द्रसदृशी भवेत् ॥ साक्षि-लेख्या-^ऽनुमानेन पकुर्वन्कार्यनिर्णयम् । वितत्येह यशो राजा ब्रभ्रस्यामोति विष्टपम्' ॥ इति निर्णयपादः समाप्तः।

अष्टादशपदोपयोगिनी व्यवहारमातृका निरूपिता । अथेदा-नीमष्टादशपदान्यनुक्रमशो निरूप्यन्ते । तत्र बृहस्पतिः— 'पदांशसहितस्त्वेष व्यवहारः प्रकीर्तितः ।

> विवादकारणान्यस्य पदानि शृणुताधुना ।। ऋँणादानपर्धांनानि द्यूताव्हानान्तिकानि च । क्रमदाः सम्प्रवक्ष्यामि क्रियाभेदांश्च तत्वतः'।।

इति । तत्र प्रथमोद्दिष्टत्वेन ऋणादानाख्यस्य पद्स्य विधि-रुच्यते । तच ऋणादानं सप्तविधम् । तदाह नारदः-

१. D. reads दासीत्वं for विश्वत्यं. २. D. reads स्वातन्त्र्यं for विश्वत्वं. ३. C. and D. read सुर्वतो for कृतवतो. ४. C. and D. read साक्षिणश्चानुमानेन for साक्षि-लेख्या-ऽनुमानेन. ५. D. reads ऽनुक्रमेण for ऽनुक्रमशः६. D. reads पदार्थं for पदांशं. ७. A. originally and B., C., D. read क्षणाधाम for क्षणादामं. ८. C. reads प्रवानानि for प्रधानानि. ९. D. reads प्रवानानि च for ऽन्तिकानि च. १०. A. and B. do not originally mention this word.

'ऋणं देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत् । दानग्रहणधर्माश्च ऋणादानमिति स्मृतम्'।। (ना. स्मृ. ४.१.)

इति । तत्राधमेणे पञ्चविधम् । ईदृशमृणं देयम्, ईदृश-मदेयं च, अनेनाधिकारिणा देयं, अस्मिन्समये देयमनेन प्रका-रेण देयमिति । उत्तमणे दिविधम् दानविधिरादानविधिश्चेति । तत्र दानविधिपूर्वकत्वादितरेषीमादौ दानविधिरुच्यते । तत्र बृहस्पतिः—

'परिपूर्णं गृहीत्वौधि बैन्धं वा साधुलप्तकम् । लेख्यारूढं साक्षिमद्दा ऋणं दद्याङ्कनी सदा' ॥ इति । आधिः परिपूर्णत्वं सवृद्धिकमूलद्रव्यपर्याप्तता । वृद्धि-भेदाश्च बृहस्पतिना निरूपिताः—

ं वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता पञ्चधाऽन्यैः प्रकीर्तिता। षड्विधाऽस्मिन्समाख्याता तत्वतस्तां निबोधत ॥ कायिका कालिका चैव चक्रवृद्धिरतो ऽपरा। कारिता च शिखावृद्धिभाँगलाभस्तथैव च॥ कायिका कर्मसंयुक्ता मासग्राह्या तु कालिका। वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता त्वृणिना कृता॥

१. D. reads ऽध्मणें for ऽधमणें. २. C. and D. insert तल after इतरेषां. ३. A. in margin and B originally read मृहीत्वालं for मृहीत्वाधिं. १. D. reads वृद्धेः for बन्धं. ६. C. and D. read वृद्धेः for आधेः. ६. D. reads ताः for तां. ७. D. reads भोगे for भागे. ८. B. originally omits this line and the preceding line. And reads कालिका दाशिका वृद्धिः कारिनात्विण्ना कृता for वृद्धेवृद्धिश्वक्रवृद्धिः वारिता त्वृणिना कृता. ९. C. substitutes कारिका for कारिता.

प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा मता ।
गृहात्स्तोमेः यदः क्षेत्राद्भोगलाभः प्रकीर्तितः' ॥
इति । वृद्धेस्तु परिमाणं मनुनोक्तम्ः—
'अशितिभागं गृण्हीयान्मासि वार्धुषिकः शैते'।
(म. स्मृ. ८. १४०)

इति । वृद्धर्थं निष्कशाते प्रयुक्ते सपादनिष्कपरिमितां वृद्धिं मासि मासि गृण्हीयात् । एतत्सैबन्धकविषयम् तथा च याज्ञवल्क्यः—

' अशीतिभागी वृद्धिस्यान्मासि मासि सबन्धके । वर्णक्रमाच्छतं द्वि-त्रि-चतुष्पर्व्वकमन्यथा' ॥ (या. स्मृ. २. ३७)

इति । अन्यथा बन्धरहितप्रयोगे अधमर्णब्राह्मणादिक्रमेण दिकं त्रिकं चतुष्कं पञ्चकं रातं धर्म्यं भवतीत्यर्थः। तथा च मनुः—

'दिकं त्रिकं चतुष्कं च पञ्चकं च दातं तथा । मासस्य वृद्धिं गृण्हीयाद्दर्णानामनुपूर्वदा'ः ॥ (म. स्मृ. ८. १४२)

इति । सलग्नकपर्यागे व्यासः—

'सबन्धे भाग आज्ञीतः षष्ठी भागः सलग्नके । निराधारे दिक्रदातं मासलाभ उदाहृतः'।। इति । प्रहीतृभेदेन वृद्धेः परिमाणान्तरमाह याज्ञवल्क्यः—

१. A. B. and C. read तोष: for स्तोम: and D. substitutes सद: for श्रदः २. A. reads श्रतम् for श्रते. ३. A. and C. read सम्बन्धक for सबन्धक थ. ८. reads पंचशतं तथा for पंचकमन्यथाः ५. C. omits wrongly the following-अन्यथा बन्धराहितप्रयोगे अध्मणित्राह्मणादिक्रमेण दिकं विकं चतुष्कं पंचकं श्रतं भवतीत्यर्थः ॥ तथा च मनुः-'दिकं विकं चतुष्कं च पंचकं च श्रतं तथाः ६. C. reads भेदैः and D. भेदैः for भेदेन.

'कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम्'। (या. स्मृ. २. ३८)

इति । कान्तारगाः दुर्गभववर्त्मगन्तारः ते प्रतिमासं दशकं शतं दद्युः । सामुद्राः समुद्रगन्तारः विंज्ञकं शतं दद्युरित्यर्थः । कारितायां तु न नियम इत्याह स एव—

'दद्युर्वा स्वकृता वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु' । (या. स्मृ. २. ३८)

इति । सेवे ब्राह्मणादयोऽधमर्णाः । सबन्धकेऽबंधके सर्वासु जातिषूत्तमर्णानुभूतासु स्वाभ्युपगतां वृद्धिं दयुः । क्रचिदन-क्रीकृतापि वृद्धिभवति । तदाह विष्णुः—

'यो गृहीत्वा ऋणं पूर्वं इवो दास्यामीति सामकम् । न दद्यास्त्रोभतः पश्चात्तदन्हाँ वृद्धिमामुयात्'॥ (वि. स्मृ. ६. ४०)

इति । सममेव सामकम् । प्रतिदानकालावधिमङ्गीकृत्यं गृहीतमुद्दृद्धिकं धनं यदि तर्तः पाङ् न ददाति तदा अवधेरन-न्तरकालादारभ्य वर्द्धत एवेत्यर्थः । कालावधिमनङ्गीकृत्य स्वीकृतस्य धनस्य षण्मासादूर्धं वृद्धिभवतीत्याह नारदः—

'न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता कचित् । अनाकारितमप्यूध्वे वन्सराद्धीदिवर्द्धते'॥ (ना. स्मृ. ४. १०८)

१. B. reads समुद्राः २. A. and B. omit this sentence. ३. C. reads उत्तमणेसंभूतासु स्वान्युपगृहीतां or उत्तमणातुभूतासु स्वान्युपयाताः ४. D. reads स तस्मात् for तदन्हाः ५. C. and D. read प्रतिदिन[°] for प्रतिदान[°]. ६. C. reads [°]संग्रहं कृत्वा for आंगिकृत्यः ७. C. and D. read अवृद्धिकं for उद्दृद्धिकं. ८. D. omits this word. ९. D. reads या स्वनाकारिता for स्थादनाकारिताः

इति । याचितकं गृहीत्वा देशान्तरगमने कात्यायनः— 'यो याचितकमादाय तमदत्वा दिशं व्रजेत् । ऊर्ध्वं संवत्सरात्तस्य तद्भनं वृद्धिमाप्रुयात्'॥

इति । एतचाप्रतियाचितविषयम् । प्रतियाचिते तु स एवाह—

'कृत्वोद्धारमदत्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् । ऊर्ध्वं मासपयातस्य तद्धनं वृद्धिमाभुयात्' ॥

इति । कृत्वोद्धारं याचितकमादायेत्यर्थः । यस्तु याचितकं गृहीत्वा स्वदेशे एव स्थितो याचितोऽपि याचितकं न प्रयष्ठित तं प्रत्याह स एव—

' स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः कचित् । तं ततः कारितां वृद्धिमनिच्छन्तं च दापयेत्'॥

इति । ततः प्रतियाचनकालादारभ्येत्यर्थः । प्रीतिदत्ते प्रति-याचिते वृद्धिविद्रोषस्तेनैवोक्तः—

' मीतिँदत्तं न वर्द्धेत यावन्न प्रतियाचितम् । याच्यमानमदत्तं चेद्दर्दते पञ्चकं द्यातम् ' ॥ इति । दंते च प्रतियाचिते वृद्धिनिक्षेपादाविष स एव—-

प्रीतिरसे च प्रयाचिते वृद्धि विशेषं च क्रयविक्रय एव च। याच्यमानं च रसं न वर्धते याचनं प्रतिकारितं।

१. D. reads देशे for स्वदेशे. २. C. and D. read तां ततां sanारतां for तं ततः कारितां. ३. D. omits this following sentence—प्रीतिदन्ते प्रतियाचिते वृद्धिविशेषस्तेनैवाक्तः and for this sentence the following first half of the verse, C. substitutes as:—

४. D. reads याच्यमानं for प्रीतिइत्तं. ५. C. and D. omit इते च प्रति-याचिते.

'निक्षिंतं वृद्धिरेषं च क्रयविक्रयमेव च । याच्यमानमदत्तं चेद्वर्दते पञ्चकं रातम्'।। इति । गृहितपण्यस्य मूल्यानपणविषये तु स एव— 'पण्यं गृहीत्वा यो मूल्यमदत्वैव दिशं व्रजेत्। ऋतुत्रयस्योपरिष्टाद्धेनं वृद्धिमवाग्रुयात्'।। इति । एतच प्रतियाचितविषयम्। अनाकारितवृद्धेरप-वादो नारदेन दर्शितः—

'पण्यमूल्यं भृतिन्यांसो दण्डो यश्च प्रकल्पितः । वृथादानाक्षिकपणाँ वर्झन्ते ना^ऽविवक्षिताः'॥ (ना. स्मृ. २. ३६)

इति । वृथादानं नटादिभ्यः प्रतिश्रुतम् । आक्षिकपणो द्यूत-द्रव्यम् । अविवक्षिता अनाकारिताः । पण्यमूल्यस्य वृध्यभावः प्रवासप्रतियाचनाभावे । न्यासस्य तु वृध्यभावो यथावस्थाने प्रतियाचनाभावे च । अन्यथा कात्यायनवचनविरोधापत्तेः ।

संवर्त्तोऽपि-

'न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे निक्षिप्ते च यँथास्थिते ।
सन्दिग्धे प्रातिभाग्ये च यदि न स्यात्स्वयं कृता ' ।।
इति । यथास्थिते निक्षिप्ते व्यक्त्यन्यथाकरणरहिते । दातुं
योग्यमयोग्यं चेति सन्दिग्धे^ऽथे प्रातिभाग्ये ऋणिपेत्यर्पणादौ । कात्यायनोऽपि—

२. A. and B. read निक्षेपं for निक्षितं २. D. reads तद्धनं वृद्धिमामुवात् ३. D. reads अप्रतिवाचित° for प्रतिवाचित° through mistake. ४. D. reads °पणं for °पणाः. २. C. reads प्रवासं for प्रवास°. ६. C. omits न्यासस्य तु वृद्धानावः. ७. C. reads तथा° for प्रथा°. ८. A. and B. add लामो वृद्धिः before this word, and for the same C. has नातो वृद्धिः. ९ C. omits दातुं योग्यं. २०. C. D. omit ऽर्थे. २२. A. and B. read °द्रव्यापेणादौ for °प्रत्यपेणादौ.

' चेर्मसस्यासवद्यते पण्यमूल्ये च सर्वदा । स्त्री गुल्केषु न वृद्धिः स्यात्प्रातिभाष्यागतेषु च ' ॥ इति । सर्वदेति प्रतियाचनादेः परस्ताद्य्यकृता वृद्धिर्नास्ती- स्यर्थः । पण्यमूल्ये कात्यायनवचनविरोधः पूर्वमेव परिहृतः । व्यासीऽपि—

' प्रातिभाव्यं भुक्तबन्धमगृहीतं च दित्सतः । न वर्इते प्रयत्नस्य दमः ग्रुल्कं प्रतिश्रुतम् ' ॥

इति । भुक्तबन्धग्रहणं निक्षेपोपयोगे यथा वृद्धिरेया तथा गोप्याधिभोगे वृद्धिने देयेत्येवमर्थम् ।

'भुक्ताधिर्न वर्द्धते वस्त्रालङ्कारादिः'।

इति गौतमस्मरणात्।

' अगृहीतं च दित्सतः '।

इति कृतँवृध्यपवादे अकृतवृध्यपवादप्रसंगोऽयुक्तः । कृतवृ-खापवादश्य याज्ञवल्क्येन दर्शितः—

'दीयमानं न गृण्हाति प्रश्चक्तं यः स्वकं धनम् । मध्यस्थस्थापितं तत्स्याद्वर्द्धते न ततः परम् '॥ (या. स्मृ. २. ४४).

इति । प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकाला-वस्थितस्य परम् । वृद्धिं द्रव्यभेदेनाहं याज्ञवल्क्यः−

१. A. in margin and B. originally read कर्म° for चर्म°. २. A. and B. read भूले for भूल्ये. ३. A. in margin and B. originally read मुक्तबंधम् १. D. reads wrongly निक्षेपीपायेन for निक्षेपीपायोगे. ५. D. omits अविधि and C. also. ६. D. omits वस्त्रालंकारादिः. ७. B. dose not insert this sentence. ८. C. and D. read नियुक्तं for प्रयुक्तं. ९. C. reads किल्पतं for भ्रापितं. २०. D. reads वृद्धिद्रव्यमेदानाह for वृद्धि द्रव्यमेदेनाह.

'सन्तित्तर्तु पशु-स्त्रीणां रसस्या^ऽष्टेगुणा परा । वस्त्र-धान्य-हिरण्यानां चेतुस्त्रि-द्विगुणा परा '॥ (या. स्मृ. २. ३९.)

इति । पशुस्तीणां सन्तितिरेव वृद्धिः । रसस्य तैलघृतादेः स्वेकृतया वृद्ध्या वर्धमानंस्याष्टगुणा वृद्धिः परा । नातः परा वृद्धिः । वस्त्र-धान्य-हिरण्यानां यथाक्रमं चतुर्गुणा त्रिगुणा दिगुणा परा वृद्धिः । यत्तु विसष्टेनोक्तम्—

' द्विगुणं हिरण्यं, त्रिगुणं धान्यं, धान्येनैव रसा व्याख्याताः । पुष्प-मूल-फलादीनि च । तुला घृतमष्टगुणम्' । इति यत्तु मनुनोक्तम्—

'धान्ये दाँदे लवे वाह्ये नातिकामित पञ्चताम् '॥ (म. स्मृ॰ ८.१५१)

इति दादः क्षेत्रफलं पुष्प-मूल-फलादि। लवो मेषोणी चम-रीकेद्यादिः। वाह्या बलीवर्द-तुरगादयः। धान्य-दाद-लव-वाह्यवि-षया वृद्धिः पंचगुणत्वं नातिक्रामित यदिष बृहस्पतिनोक्तम्—

'हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्र-कुप्यंके । धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता दाद-वाह्य-लवेषु च'।।

'हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रकुष्यके । धान्ये चतुर्गुणा घोन्का शर-वाह्य सवेषु च ॥ •

१. C. reads त्रिगुणा for उष्टगुणा. २. C. reads धातुस्त्री for चतुस्त्रि. ३. C. reads द्वतीयया for स्वकृतया. ४. C. adds धातुस्त्री for चतुस्त्रि. ३. C. adds धातुस्त्री स्थ after वर्धमान . ५. C. and D. read परं वर्द्धने for प्रा वृद्धिः. ३. A. and B. read प्र्य हिंद है कि प्रा वृद्धिः दे. A. and B. read प्र्य है कि कि प्रा है कि बाह्ये. ८. C. omits स्थ क्षेत्रफलं पुष्प-मूल-फलाहि. ९. B. omits बलीवर्द ; while C. बाह्या वलीवर्द स्था वर्ति है . १. A. B. C. omit धान्य-सद-लव-वाह्यविषया वृद्धिः पंचगुणत्वं नातिक्रामाति; while C. and D. omit the following portion also:— यदिष बृहस्पतिनोक्तम्—

उक्ता पेच्चगुणा शांके बीजें असी षहुणा स्मृता ।
लवण-स्वेदं-मद्येषु वृद्धिरष्टगुणा मता ॥
गुंडे मधुनि चैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिके ।
इति । कुप्यं त्रपु सीसकम् । शेदः क्षेत्रफलं पुष्प-मूल-फलादि । तदेतत्सर्वमधमणियोग्यतानुसारेण दुर्भिक्षादिकालवदोन
व्यवस्थापनीयम् । देशभेदेनापि परां वृद्धिं दर्शयति नारदः—
' द्विगुणं त्रिगुणं चैव तथान्यस्मिश्चतुर्गुणम् ।

द्विगुणं त्रिगुणं चैव तथान्यस्मिश्चतुगुणम् । तथाष्टगुणमन्यस्मिन् देयं देशेऽवतिष्ठति '।। (ना. स्मृ. ४. १०६)

ृ इति। देयमृणं वर्द्धमानं चिरकालावस्थितं कैचिद्देशे द्विगुणं कचिद्देशे त्रिगुणं कचिचतुर्गुणं कचिदष्टगुणं भवतीत्यर्थः। विसष्टोऽपि—

'वज्र-र्गुक्ति-प्रवालानां रँत्नस्य रजतस्य च । द्विगुणा दाँग्यते वृद्धिः कृता कालानुसारिणी ॥ ताम्रोँ-ऽयः-कांस्य-रीतीनां त्रपुणः सीसकस्य च । त्रिगुणा तिष्ठते वृद्धिः कीलान्तरकृतस्य तु'॥ इति । ग्रेंकिमिति मुक्ताफलं लक्ष्यते । वज्रसाहचर्यात् । व्यासोऽपि—

१. C. reads उक्तमेवंगुणा for उक्ता पंचगुणा; while D. उत्बहगुणा for पंचगुणा. २. B. originally reads °स्तेह°; while D. °कुत्यह° for °स्वेह°. ३. C. reads श्वःक्षेत्रफालं for श्वःक्षेत्रफलं; while D. omits श्वः क्षेत्रफलं पुष्प-मूल-फलाहि. ४. C. and D. omit किचिहेशे हिगुणं. २. This word is also omitted in C. D.; ६. D. reads °मुक्ति ° for °शुक्ति.° ७. A. in margin and B. originally read हेसश्च. ८. D. reads श्वेत for श्वायते. २. D. reads कृतकालानुवातिनी for कृता कालानुसारिणी. १०. C. reads तत्राऽयः ° श्रि. D. reads काल स्वैरकृतस्य तु. १२. C. and D. read भुक्ति for शक्किनीन.

' शाक-कार्पासबीजेक्षी षडुणा परिकीर्तिता । वदन्त्यष्टगुणान् काले मद्य-स्नेह-रसा-ऽऽसवान्' ॥ इति । कात्यायनोऽपि-

'तैलानां च सर्वेषां मद्यानामथ सर्पिषाम् । वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया गुडस्य लवणस्य च' ।।

इति । यत्र वृद्धिविशेषो न श्रूयते तत्र द्विगुणैव । तथा च विष्णुः-

> ' अनुक्तानां द्विगुणा ' । (वि. स्मृ. ६. १७)

इति । अयं च वृद्धपुर्यमः सक्कत्पयोगे सकृदाहरणे च वेदि-तन्यः । तथा च मनुः-

'कुर्सीदवृद्धिर्देगुण्यं नात्येति सकृदाहिता' । (म. स्मृ. ८, १५१.)

इति । उपचयार्थे श्रयुक्तं द्रव्यं कुसीदं तस्य वृद्धिर्देगुण्यं नात्येति नातिकामित । यदा सकृदाहिता सकृत्ययुक्ता पुरुषा-न्तरसंङ्कमणेन प्रयोगान्तरकरणेन तस्मिन्नेव वा पुरुषे रेक-सेकाभ्यां प्रयोगान्तरकरणे दैगुण्यमितकम्य पूर्ववद्वर्द्धते । सकृदाहृतेति पाठे द्रानैः प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वाष्धमणीदाहृत्य देगुण्यमतीत्ये इति व्याख्येयम्।गौतमोष्प-

> ' चिरस्थाने देगुण्यं प्रयोगस्य' । (ग. गी. स्मृ. १२. ५)

१ C. reads °पक्रमः for °पर्मः. २. D. reads अनुगमे for पाठ. ३. D. reads अत्यति for अतीत्य.

इति । प्रैयोगस्येति एकवचननिर्देशात्पयोगान्तरकैरणं देगुण्यातिक्रमेः । चिरस्थान इति निर्देशाच्छनेः शनैर्वृद्धिप्र-हणे देगुण्यातिक्रमोऽभिमतः। उक्तस्य वृद्धग्रुपरमस्य क्रचिद्रव्य-विशेषेऽपवादमाह बृहस्पतिः

> ' तृण-काष्ठेष्टका-सूत्र-किण्व-चर्मा-ऽस्थि-वर्मणाम् । हेति-पुष्प-फलानां च वृद्धिस्तु न निवर्तते' ॥

इति । किण्वः सुराद्रव्योपादानभूतो मलविद्योषः । चर्म बा-णादिनिवारकः फलकः । वर्म तनुत्रम् । हेतिरायुधम् । पुष्प-फलयोर्वृद्धिनिवृत्त्यभावोऽत्यन्तसमृद्धाधमणीवषयः । अन्यथा त्रिगुणवृद्धिपतिपादकविष्ठवचनविरोधापत्तेः । विष्णुरिष—

' किँण्व-कार्पाससूत्र-चर्म-वर्मा-ऽऽयुधेष्टकाद्भाराणामक्षया'। (वि. स्मृ. ६. १६.)

इति । अत्रापि कार्पासे तु षङ्गुणमतिपादकव्यासवचनविरोधः पूर्ववद्विज्ञेयः । वसिष्ठोपि—

'दर्न्त-चर्मास्थि-गृङ्गाणां भृष्मयानां तथैव च । अक्षया वृद्धिरेतेषां पुष्प-मूल-फलस्य च'।।

१. A. and B. omit this word. २. B. originally read किमेण for किरण; while D. reads किरणे for किरणं. ३. D. adds अभिनेतः after किमः. ४. A. and B. originally read त्रणातिनिधारकः which seems wrong. C. also like A. B.; ५. D. reads वृद्धमिनृत्तिरत्यन्त for वृद्धिनिवृत्यभावोन्त्यन्त ६. C. and D. read व्यासवचनविरोधः पूर्वविद्धियः for विशिष्ठवचन-विरोधापत्तः. ७. C. and D. omit the following—

^{&#}x27; किण्व-कार्पाससूत्र-चर्म-वर्मा-ऽऽबुधेष्टकांगाराणामक्षया'। इति । अत्रापि कार्पासे तु षङ्गुणप्रतिपारकच्यासवचनविरोधः पूर्वविद्वित्रेयः ।.

८. D. reads दण्ड-वर्म° for दल्त-चर्म°. ९. C. and D. read मृतिकादीनां for मृण्यवानां.

इति । बृहस्पतिरपि—

' शिखावृद्धिं कायिकां च भोगलाभं तथैव च । धनी तावत् समादद्याद्यावन्मूलं न शोधितम्' ॥

इति । तदेवम्-' परिपूर्णं गृहीत्वा^{ऽऽ}धिम्' इत्यत्राधेः परि-पूर्णत्वनिरूपणप्रसङ्गात्सविशेषो वृद्धिर्निरूपिता । इदानीमाधि-निरूप्यते । तत्र नारदः—

'अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः । कृतकालोऽपनेयश्च यावद्देयोऽद्यतस्तथा ॥ सं पुनर्दिविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च '। (ना. स्मृ. ४, १२४)

इति । गृहीतस्य द्रव्यस्योपिः विद्रवासार्थमधमणेनी तमणे-अधिक्रियते आधीयत इत्याधिः । कृतकाले आधानकाल एवामुिक्निन्दीपोत्सवे अयमाधिर्मया मोक्ष्यते । अन्यथा तवैव भविष्यतीत्येवं निरूपिते काले । उपनेयो मोचनीय इत्यर्थः । यावद्देयोद्यतः गृहीतधनप्रत्यर्पणाविध निरूपितकाल इत्यर्थः । गोप्यो रक्षणीयः । भोग्यः फलभोग्यादिः । बृहस्पतिरपि—

'आधिर्बन्धः समाख्यातः स च प्रोक्तश्चर्तार्वधः । जङ्गमः स्थावरश्चैव गोप्यो भोग्यस्तथैव च ॥ यादृष्ठिकः सावधिश्च लेख्यारूढोञ्य साक्षिमान्' ।

१. A. and B. in margin read ^oप्रसङ्गात् सङ्गतः; while C. and D. read ^oप्रसंगागता विशेषाः for ^oप्रसंगात्सविशेषाः २. C. reads न for स. ३. D. reads एताईवसावाध for ऽमुन्मिन् दीपोत्सवे. ४. C. reads उपनेयो सेवनीयः; while D. उपस्थित्सवेनीयः for उपनेयो मोचनीयः.

इति । आधिर्नाम बन्धः । स द्विविधः । गोप्यो भोग्यश्च । पुनश्चेकैकशो द्विविधः । जङ्गमः स्थावरश्चेत्येवं चतुर्विधः । पुनरि प्रस्थेकं द्विविधः । यादृष्ठिकः सावधिश्चेति । यावदृणं तव न ददामि तावदर्थमाधिरित्येवं कालिवशेषाविधग्रून्यतया कृतो यादृष्ठिकः । सावधिः कृतकालोपनेयः । पुनश्च लेख्या-वरूढः साक्षिमानिति द्विविधः । भरद्वाजः प्रकारान्तरेणाधेश्चा-तुर्विध्यमाह—

'आधिस्तु द्विविधः प्रोक्ती गोण्यो भोग्यस्तथैव च । अर्थप्रत्ययहेतुश्व चतुर्थस्त्वाज्ञया कृतः'॥

इति । मरीचिरपि-

'श्रावणात्पूर्विलिखितो भीग्याधिः श्रेष्ठ उच्यते । गोप्याधिस्तु परिभ्यस्तु दत्वा यो गोप्यते गृहे ॥ अर्थप्रत्ययहेतुर्यः प्रत्ययाधिः स उच्यते । आज्ञाधिर्नाम यो राज्ञा संसदि त्वाज्ञया कृतः'॥

इति । श्रावणं संसदि प्रकाशनम् । आधेर्प्रहाणानन्तरं नाश-उहार्स-विकासदयो यथा न भवन्ति तथासौ पालनीय इत्याह हारीतः-

'बन्धं यथा स्थापितं स्यात्तयैव परिपालयेत् । अन्यथा नइयते लाभो मूलं वा तद्वयतिक्रमात्'॥

इति । बृहस्पतिरपि—

४. D. reads अर्थहेत: for मत्त्रयाभिः. ५. D. omits this word.

१. C. reads त्रिविध: and D. reads चतुर्विध:. २. A. in margin and B. incorrected and C. D. read स्वं for ैस्तु. ३. C. reads रह: for गृह.

चृतीयं

^५ भुक्ते वा^डसारतां प्रप्ति मूलहानिः प्रजायते । बहुमूल्यं यत्र नष्टमृणिकं तेत्र तोषयेत् ॥ दैव-राजोपघाते च यत्राधिनीज्ञामाप्रयात् । न्यासवत्परिपाल्योऽसी वृद्धिनेइयेत दापिते ॥ तत्राधिं दापयेदेवात्सोदयं धनमन्यथा '।

इति । दैवोपघातोऽम्युदक-देशोपष्ठवादिः । स्वापराधाभावे-अपि कृतो राजीपघातः । यदि ताभ्यामाधिनादामायुयात्तदा-ऽन्यमादध्यात् । सोदयं धनं वा दद्यात् । तथा च व्यासः-

'दैव-राजोपघाते तु न दोषो धनिनां कचित्। अन्यथा नइयते लाभी मूलं वा नारामामुयात्।। ऋणं दाप्यस्तु तन्नारो बन्धं वान्यमृणी तथा '।

इति । अधिरसारत्वेऽप्येवमनुसन्धेयम् । तथा च नारदः

'रक्ष्यमाणोऽपि यँत्राधिः काँलेनेयादसारताम् । आधिरन्यो^ऽथ वा कार्यों देयं वा धनिने धनम'।। (ना. समृ. ४. १३०)

इति । याज्ञवल्क्योअप-

दैवीपघातोऽम्युदक-देशीपप्रवादिः। स्वापराधाभावेऽपि कृतो राजोपघातः। यदि ताभ्यामाधिनशिपाम्यात्तदाऽन्यमाद्ध्यात्। सोइयं धनं वा द्यात्।

१. A. and C. read नम्ब for तत्र. २. C. originally reads a नाविति; while D. °त्तथाऽकृते for °त दापिते. ३. D. reads दृष्टान् for द्यात्. ४. B. originally reads वा धनं ऋणम्, but corrects धनमन्यथा. ५. C. and D. omit the following prose-

६. D. reads बन्धं नान्यमूणं for बंधं वान्यमूणी. ७. C. reads यद्याधि:; while D. reads वश्चाधिः for वत्राधिः. ८. C. reads कामं for कालें.

'अधिः स्वीकरणात्सिद्धी रक्ष्यमाणी अवसारताम्। यातश्चेदन्य आधेयो धनभाग्वा धनी भवेत्'॥ (या. स्मृ. २. ६०)

इति । अयमर्थः—अधिगेष्यस्य भोग्यस्य च स्वीकरणा-द्वहणोपभोगाचे सिद्धिः । न साक्षिलेख्यमात्रेण । नाष्युद्देश-मात्रेण । तदाह नारदः—

'आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरस्तथा । सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथा '॥ (ना. स्मृ. ४. ३९)

इति । एवं च सित या स्वीकारान्ता क्रिया सा पूर्वा बलवती । पूर्वाप स्वीकाररहिता सा न बलवतीं खुक्तं भवति । आधिः प्रयत्नेन रक्ष्यमाणो अपि कालादिवद्योन यद्यसारतां गत-स्तदान्य आधेयः । अथ वा धनिने धनं देयम् । आधिसिद्धी भोग एव प्रमाणिनत्याह विष्णुः—

'येयोर्निक्षिप्ते आधिः स्तौ विवदेतां यदा नरौ । यस्य भुक्तिर्जयस्तस्य बलात्कारंविना कृता' ॥ इति । द्वयोरपि तुं भुक्तियुक्तत्वे बृहस्पतिराह—

'क्षेत्रमेकं इयोर्बन्धे यइत्तं समकालिकम् । येन भुक्तं भवेर्त्पूर्वं तस्य तिसिद्धिमामुयात्'॥

इति । वसिष्ठः---

१. D. adds आधिमहणं after उपभोगाच. २. B. originally and C. and D. read द्यो: for यथो:. ३. D. reads निक्षिप्रयोगिध:, for निक्षिप्त आधि:. ४. C. and D. omit this word. ५. C. and D. omit तु, and read respectively भुक्तियुक्ते and भुक्तस्य for भुक्तियुक्तत्वे. ६. D. reads सस्य तत् for पूर्वे तस्य.

'तुल्यकाले निर्मृष्टानां लेख्यानामाधिकमिण । येन भुक्तं भवेत्पूर्वं तस्याधिर्बलवत्तरा' ॥ इति । भोगाविद्योषेशप स एवाह— 'यदेकंदिवसे तो तु भोक्तकामां वुपागती । विभज्याधिः समं तत्र भोक्तव्य इति निश्चयः' ॥ इति । द्वयोरेकमाधिं कुर्वतो दण्डमाह कात्यायनः— 'आधिनेकं द्वयोः ईत्वा यद्येका प्रतिपद्भवेत् । तयोः पूर्वकृतं ग्राह्यं तत्कर्ता चोरदण्डभाक्षें ।।

इति । प्रतिपदिति प्रतिपत्तिरित्यर्थः । आधिविद्योषे दण्ड-विदीषमाह विष्णुः—

'गोचर्ममात्राधिकां भुवमन्यस्याधीर्केंतां तस्मादनिर्मोच्यान्यस्य यः प्रयच्छेत्स वध्यः । ऊँनां चेत् षोडदासुवर्णं दण्ड्यः'। (वि. स्मृ. ५. १८१–१८२)

इति । साक्षि-लेख्यसिङ्घोर्लेख्यैसिङ् बलवदित्याह कात्यायनः-

'आधानं विक्रयो दानं लेख्य-साक्ष्यकृतं यदा । एकक्रियाविरुद्धं तु लेख्यं तत्रापहारकम्'॥

२. D. reads विमुद्दानां for निस्द्रानां; while C. विस्ट्रानां. २. C. reads तस्य सिद्धिस्तदुत्तरम् for तस्याधिर्वलवत्तराः ३. D. reads विशेषे for ऽविशेषे and omits ऽपि after this word. ४. C. and D. read यद्येक for यदेकः ५. C. reads भोकुं सम्यक् for भोकुकामाः ६. B. originally and D. read तेन for तत्र ७. C. omits इण्डम्. ८. A. in margin and B. originally read यत्न कुर्यात् सा प्रतिपद्भवेत् which seems incorrect. ९. D. reads इण्ड-भाग्भवेत् for चोरदण्डभाक्. १०. A. B. C. omit प्रतिपद्गित प्रतिपत्तिरित्यर्थः । ११. D. reads आधि कृत्वा for आधीकृतां. १२. C. reads जनाधेः for ऊर्ना चेत्. १३. D. reads लेख्यसिद्धिकेलवती for लेख्यसिद्धं बलवत्.

इति । लेख्यसिद्धत्वाविशेषे प एवाह—
' अनिर्दिष्टाच निर्दिष्टं एकत्र च विलेखितम् ।
विशेषलिखितं ज्याय इति कात्यायनोऽब्रवीत' ।।
इति । निर्दिष्टानिर्दिष्टयोः स्वरूपमाह स एव—
' यो विद्यमानं प्रथममनादिष्टस्वरूपकम् ।

्या विद्यमान भयममना। दष्टस्वरूपकम् । आकाराभूतमानेन अनिर्दिष्टं च तद्भवेत् ॥ यद्यद्यदास्य विद्येत तदादिष्टं विनिर्दिशेत्' ।

इति । अयमर्थः — आधातुं आधानकाले यदिद्यमानं धनं निरूपितस्वरूपं च तद्धनमाधित्वेनादिष्टं तिन्निर्देष्टमित्युच्यते । तिद्दिपरीतं तु धनमाधित्वेन कल्प्यमानमनिर्दिष्टमिति । निर्दि- ष्टेत्वाविदेषे याज्ञवलक्यः —

' आधी प्रतिग्रहे क्रींते पूर्वा तु बलवत्तरा'। (या. स्मृ. २. २३)

इति। एकमेव क्षेत्रमेकस्याधि कृत्वा किमपि गृहित्वा पुन-रन्यस्याप्याधाय किमपि गृण्हाति । तत्र पूर्वस्थैव क्षेत्रं भवति नोत्तरस्य । एवं प्रतिप्रहे क्रये च योज्यम् । ऋणादिषु उत्तर-क्रियापाबल्यमाह स एव—

विशेषलिखितं ज्याय इति कात्यायनोऽब्रवीन्'।। इति । निर्दिष्टानिर्दिष्टयोः स्वरूपमाह स एव— 'यो विद्यमानं प्रथम मनादिष्टस्वरूपकम् ।

१. D. reads आनिर्दिष्ट for अनिर्दिष्टात्. २. C. and D. omit the following—

३. A. in margin and B. originally read आद्ध्याद्मादिष्टं for [°]मानेन अनिर्दिष्टं; while C. substitutes अनादित्वं for अनिर्दिष्टं and D. reads आदाय अनादिष्टं for [°]मानेन अनिर्दिष्टं. ४. D. adds अनिर्दिशाति after अनिर्दिष्टमिति. ५. C. reads निर्दिष्टनादिशेषं for निर्दिष्टनादिशेषे.

' सर्वेष्वर्थविवादेषु बलवत्युनेराक्रिया'।। (या. स्मृ. २. २३)

इति । यदैकं क्षेत्रमेकस्याधि कृत्वान्यस्य विक्रीयते तत्राह वसिष्ठः—

'यं पूर्वतरमाधाय विक्रीणीते तु तं पुनः । किमेतयोर्बलीयः स्यात् ? पांक्तनं बलवत्तरम्' ॥ इति । आध्यादीनां यौगपचेऽप्याह स एव—

'कृतं यंत्रैक्दिवसे दानमाधानविक्रयम् । त्रयाणामिति सन्देहे कथं तत्र विचिन्तयेत् ? ॥ त्रयोऽपि तद्धनं धैम्यै विभजेयुर्यथांज्ञतः । उभौ क्रियानुसारेण त्रिभागीनं प्रतिग्रही '॥

इति । अँथ धनिदोषेणाधिनादो व्यासः—

'गृहीतदोषो नष्टश्च वृद्धौ देयाधिको भवेत् । ऋणं सलाभं संशोध्य तन्मूलं दाप्यते धनी'॥

इति । एतदाधितोऽभ्यधिकसँमलाभर्णिविषयम् । ऋणपर्या-साधिनादो त्वाह नारदः—

> 'विनष्टे मूलनादाः स्याहैव-राजकृतादृते'। (ना. स्मृ.४. १२६)

१. B. U. D. read उत्तरा क्रिया for उत्तरिक्षया. २. D. reads यद्येकं for यहेकं. ३. D. reads विक्रीणीते for विक्रीयते. ४. D. reads यः पूर्वोत्तरम् for यं पूर्वतरम्. ५. D. wrongly reads भोक्तेन for प्रान्तनं. ६. D. reads ऽपि for इति. ७. C. reads धार्य for धम्यें. ८. C. and D. omit the following—
अथ धनिदोषेणाधिनाशे व्यासः,—

^{&#}x27; गृहीतदोषो नष्टश्च वृद्धौ देयाधिको भवेत्। ऋणं सलाभं संज्ञोध्य तन्मूलं दाप्यते धनी '॥ इति.

९. A. in margin and B. originally read भावे for नाही. १०. C. reads ऽप्यधिकसमार्णि and D. ऽप्यधिकार्णिक for ऽभ्यधिकसमलार्भार्णि.

इति । बहुमूल्याधिनारो धनिकं तीर्षयेदित्युक्तं तत्र विरो-षमाह मनुः—

'मूल्येन तीषयेदेनमाधिस्तेनीऽन्यथा भवेत्'। (म. स्मृ. ८. १४४)

इति । गोप्याधिभोगे लाभहानिमाहं याज्ञवल्क्यः — 'गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेज्य हापिते । नैष्टो देयो विनष्टश्च दैव-राजकृतादृते '॥ (या. स्मृ. २.५९)

इति । अयमर्थः—गोप्यस्याधेः समयातिक्रमेण भोगे सित महत्यिप वृद्धिर्हातच्या । सोपकारे सवृद्धिके भोग्याधौ हापिते व्यवहाराक्षमत्वं प्रापिते सित न वृद्धिः । नैष्टो विकारं प्रापितः पूर्ववत्कृत्वा देयः । विनष्टश्चेदात्यन्तिकनाद्यां प्राप्तश्चेन्मूल्यादि-द्वारेण देयः । 'गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः' इत्येतद्कलात्कारभोग-विषयम् । अत एव मनुः—

'न भोक्तव्यो वलादाधिर्भुङ्गानो वृद्धिमुत्सृजेत्'। (म. स्मृ. ८. १४४)

इति । वंचनादिना आधिभोगे भोगानुसारेण भोगद्रव्यस्य नाज्ञमाह स एव—

'यः स्वामिनाऽननुज्ञातमाधिं भुङ्के ऽविचक्षणः । तेनाईदृद्धिर्मोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः' ॥ (म. स्मृ. ८. १५०).

१. D. reads समर्पयेत् for तीषयेत्. २. C. reads न सीदयो for नष्टो देयो. ३. C. wrongly reads न सी for नष्टो; while D. reads गोप्याधिः for नष्टो. ४. C. reads कृता for कृत्वा. ५. D. adds तत्त् after चेत्. ६. D. reads 'द्वारेण नेवेद्यः for 'द्वारेण देयः. ७. C. reads तावता कार' for बलात्कार'. ८. C. and D. respectively read वचनादीनां and वंचनादित्वे for वंचनादिता.

इति । क्रचिद्विषये मूलद्रव्यनादोन सह लाभनाद्यस्ये विकल्पमाह कात्यायनः—

'आकाममननुज्ञातमाधिं यः कर्म कारयेत् ।
भोक्तां कर्मफलं दाप्यां वृद्धिं वा लभते न सः'।।
इति । दास्याद्याधौ कर्मफलं वेतनम् । आहितदास्यादिपीडने स एवाह —

'यस्त्वाधि कर्म कुँर्वाणं वाँचा दण्डेन कर्मभिः। पीडयेद्धर्त्सयेचैव प्राप्तुयात् पूर्वसाहसम्'॥ इति । आहितस्य द्रव्यस्य स्वत्वनिवृत्तिकालमाह याज्ञ-वत्क्यः-

'आधिः प्रणइयेद्विगुणे धने यदि न मोक्ष्यते । काले कालकृतो नइयेत्फलभोग्यो न नइयति'॥ (या. स्मृ. २. ५८)

इति । प्रयुक्ते धने स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण हैगुण्यं प्राप्ते सित यद्यकृतकाला गोष्याधिर्ने मोक्ष्यते तदा नद्ययेदधर्मणस्य धनं प्रयोक्तुः स्वं भवति । कृतकाला गोष्या भाग्यश्वाधिः संप्र-तिपन्ने काले यदि न मोक्ष्यते तदाऽधर्मणस्य नद्येत् । अकृत-कालः फलभाग्यः कदाचिदपि न नद्यति । हैगुण्यनिरूपितका-लयोरपि चतुर्ददादिवसप्रैतीक्षणं कर्तव्यमित्याह व्योसः—

१. C. reads °नाशस्याविकल्पं for °नाशस्य विकल्पं. २. C. reads भोक्तः for भोक्ता. ३. C. reads वृद्धिः for वृद्धिः. ४. C. and D. read कर्मफलं वेतनादि for कर्मफलं वेतनं. ५. C. and D. read कुर्वाणः for क्वांणः ६. D. reads बाल्या दन्तेन for वाचा दण्डेन. ७. C. wrongly reads गोप्याधीनं for गोप्याधिनं. ८. C. reads स्वयं and D. स for स्वं. ९. C. reads मोच्यते for मोक्यते. २०. C. read °परीक्षणं for °प्रतीक्षणं. २२. VIDNYÁNESVARA reads बहरपतिः for व्यासः—

'हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले कृतावधेः । बन्धकस्य धेनी स्वामी दिसप्ताहं प्रतीक्ष्य ते ॥ तदन्तरा धनं दत्वा ऋणी बन्धमवाप्रुयात्'।

इति । ननु-आँधः स्वत्वनिवृत्तिहेतोर्दान-विक्रयादेरभावात् उत्तमणंस्यापि स्वत्वापत्तिरयुक्ता । प्रतिग्रहादेरभावात् आधीकर-णमेव स्वत्वनिवृत्तिपति कारणम्-इति चेत् तन्न । 'न चाधेः का-लसंरोधान्तिसर्गोऽस्ति न विक्रय' इति मनुवचनिवरे।धात् । काल-संरोधान्तिसर्गोऽस्ति न विक्रय' इति मनुवचनिवरे।धात् । काल-संरोधान्तिस्वालावस्थानादेः । निसर्गोऽन्यत्राधीकरणं नास्ति । विक्रयोऽपि नास्ति । मैवम् । न केवन्तं दानादिरेव स्वत्वनिवृत्ति-कारणम् । प्रतिग्रहादिरेव वा स्वर्त्वापत्तिकारणम् । किन्तु हैगुण्ये निरूपितकालप्राप्ती च द्रव्यादीनमिष । तस्य याज्ञवन्क्यवचनेनैव ऋणि-धनिनोरात्यन्तिकस्वत्वनिवृत्तिस्वत्वापेत्त्योः कारणत्वाव-गमोत् । न च मनुवचनिवरोधः । तस्य कृतकालभोग्याधिवि-षयत्वेनाप्युपपत्तेः । यत्तु बृहस्पतिना देँशदिवसप्रतीक्षणमुक्तम्

ननु — आधेः स्वस्विनिवृत्तिहेतोर्दान-विक्रयादेरभावात् उत्तमणस्यापि स्वस्वापत्तिरयुक्ता । प्रतिमहादेरभावात् आधीकरणमेव स्वस्विनवृत्तिप्रति कारणम्—इति चेत् तन्न । ' नचाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः' इति मनुवचनविरोधात् । कालसंरोधाचिरकालावस्थानादेः । निसर्गोऽन्यत्राधीकरणं नास्ति

१. B. and C. read पूर्णकाले for पूर्ण काले २. D. reads धनस्वामी for धनी स्वामी. ३. D. substitutes प्रतीक्षते for प्रतीक्ष्य तु. ४. C. and D. read तत्राशेस्वव्विनिवृत्तिस्वव्वापत्तिकारणं नास्ति and नन्वाधेः स्वव्विनिवृत्तिः स्वव्वोत्प-त्तेश्वकारणं नास्ति, respectively for the following portion.—

५. D. reads विषयोऽपि for विक्रयोऽपि. ६. C. reads नैवं for मैवम. ७. D. omits वा. ८. A. originally and B. read स्वत्वं प्रांत for स्वत्वापत्ति. ९, D. reads हे गुण्य for हे गुण्ये. १०. D. reads द्रव्यादीनामपि for द्रव्यादानमपि. ११. D. reads स्वत्वोदपत्ति for स्वत्वापत्त्योः. १२. C. reads कारणत्वात् for कारणत्वावगमात्. १३. C. and D. read उक्तकाल for कृतकाल. १४. D. reads द्शाह for द्शादिवस.

'पूर्णे विधी सान्तलाभे बन्धस्वामी धनी भवेत्। अनिर्गते दशाहे तु ऋणी मोक्षितुमर्हति'।। इति । तत् द्वेगुण्यव्यातिरिक्तवस्त्वादिविषयम्। 'हिरण्ये द्विगुणी भूते'।

इति व्यासेन विशेषोपादानात् । यत्पुनस्तेनैवोक्तम्--

'गोप्याधिर्द्विगुणादृष्वै कृतैकालस्तथावधेः । आवेदयिर्त्वर्णिकुले भोक्तव्यस्तदनन्तरम्'॥

इति तद्गीगमात्रविधिपरम् । न पुनः स्वत्वापत्तिपरम् । यदा तु सान्तिलाभे धने बँन्धकस्य तथैवावास्थितस्य मोचना-त्प्रागृणिकस्य मरणादिभवेत् तदा किङ्कार्यमित्यपेक्षिते आह बृहस्पतिः—

> 'हिरण्ये दिगुंणी भूते मृते नष्टे धमार्णके । द्रव्यं तदीयं सङ्गृह्य विक्रीणीत ससाक्षिकम् ॥ रक्षेद्रा कृतमूल्यं तु दशाहं जनसंसदि । ऋणानुरूपं परती गृण्हीतान्यतु वर्जयेत्'॥

इति । हिरण्ये द्विगुणीभूते पश्चादाधिमोक्षणादर्वाक् अधमर्णके मृते नष्टे कुत्रचिद्रते चिरकालमविज्ञाते सति आधिकृतं द्रव्यं

१. C. reads पूर्ण वाधी and D. पूर्णावधी for पूर्ण विधी. २. C. wrongly reads सान्तलोंने for सान्तलोंने and omits the following word बंधि. ३. For this whole sentence B. reads तत् हैगुण्यन्यातिरिक्तवस्नाविवयम्, C. reads रक्तवस्नाविवयम् and D. तह्स्नाविवयम्, but both the readings seem incorrect. १. A. originally and B. read कृताकाल for कृतकाल. ५. D. reads देशहणि for दिस्तविण. ६. A. originally and B. C. read शान्त for सान्त. ७. C. and D. read बन्धस्य for बंधकस्य. ८. C. reads सार्थी for आधी.

ससाक्षिकं विक्रीणीये ऋणानुरूपं दिगुणीभूतद्रेव्यपर्यापं गृह्णीत । ततोऽविद्याष्टं वर्जयेत् । राज्ञे समर्पयेदित्यर्थः । तथा च कात्यायनः--

'आधाता यत्र नें स्यात्तु धंनी बन्धं निवेदयेत् । राज्ञस्ततः स विख्यातो विक्रेय इति धारणा ॥ सवृद्धिकं गृहीत्वा तु रोषं राजन्यथापेयेत्'।

इति । राज्ञे समर्पणं च ज्ञात्याद्यभावविषयम् । तत्सद्भावे तत्तेव समर्पणस्य न्याय्यत्वात् । अन्यत्तु वर्जयेदित्यनेन धनद्वैगुण्ये उप्यकृतकालाविधकाँ धौ धिनिकस्य स्वामित्वमवगम्यते ।
धनद्वै गुण्ये स्वत्वप्रतिपादकं याज्ञवल्क्यवचनं संमानाधिविषयम् । अतएव न्यूने अधिके च बन्धे आधिनाज्ञो नास्ति ।
किन्तु द्विगुणीभूतं द्रव्यमेव राज्ञा दाष्य इत्याह याज्ञवल्क्यः—

' चरित्रबन्धककृतं सवृद्धा दापयेद्धनम् । सत्यङ्कारकृतं द्रव्यं द्विगुणं पेतिपादयेत्'॥ (या. स्मृ. २. ६९.)

इति । चरित्रं शोभनाचरितं स्वछादायत्वं तेन यद्दन्धकं चरि-त्रबन्धकं । तेनेंं रेडिधनाडिधकेन न्यूरेनें वा यद्रव्यमात्मसात्कृतं पराधीनं वा कृतं तचरित्रबन्धककृतम् । तत्सवृद्धिकमेव दाप-

१. C. and D. read विक्रीय for विक्रीणीय. २. D. reads चिरतानुरूपं for ऋणानुरूपं. ३. D. reads °द्रव्यं पर्याप्तं for °द्रव्यपर्याप्तं ४. D. reads नष्टः स्यात् for न स्यानु. ५. C. wrongly reads धनिनंधं for धनी नंधं. ६. D. reads राज्ञा for राज्ञः. ७. C. reads विख्याते for विख्यातोः ८. C. reads त्याज्यत्वात् for न्याय्यत्वात् १. C. reads °कालावधो for °कालावधिकाधोः १०. D. reads धनिकस्यास्वामित्वं for धनिकस्य स्वाभित्वं. ११. C. reads समानावधि for समानाधि १२. C. reads राज्ञे for राज्ञाः १३. D. reads राप्येत् ततः for प्रतिपार्येत् १४. C. and D. omit आधिनाः १५. D. omits this word.

येत्। अथैवा चरित्रमग्निहोत्रादिजनितमपूर्वम् । तदेव बन्धकं चरित्रबन्धकम् । तेन यह्रव्यमात्मसात्कृतम् तदेव द्विगुणीभूतमेव दातव्यम् । नाधिनाश इति । न तु धनदेगुण्ये प्याधिनाज्ञाः । सत्यस्य कारः सत्यङ्कारः तेन कृतं सत्यंकारकृतं तदिपि द्विगुणमेव देयम् नाधिनाज्ञाः । अयमभिन्नायः — बन्धकार्यतासमय एव मया द्विगुणमेव द्रव्यं दातव्यम्, नाधिनाज्ञा इति सेमये कृते द्विगुणीभूतं द्रव्यमेव दातव्यं नाधिनाज्ञा इति । क्रय-विक्रयादिव्यवस्थानिर्वाहाय यदङ्कृतीयकादि परहस्ते समर्पितं तत्सत्यङ्कारकृतम् । तत्राङ्गुलीयकादिर्ग्रहीता व्यवस्थामतिक्रामन् तदेवाङ्गुलीयकादि द्विगुणं प्रतिपादयेत् । इत्रस्थेदङ्गुलीयकादिकमेव दद्यात् । अन्वाधौ नियममाह प्रजापतिः—

'धेनी धनेन तेनैव परमाधि नयेद्यदि । कृत्वा तदाधिलिखितं पूर्वे चास्य समर्पयेत्' ॥ इति । येद्वेन्धस्वामिनि धनं प्रयुक्तं तत्तुल्येनैव धेनेने परं-धनिकान्तरमाधिं नयेत् । न त्वधिकेन । अयं चान्वाधिर्धनस्य

१. A. B. C. do not read the following—अथवा चरित्रमिप्रहोत्रादिजानितमपूर्वम्। तदेव बंधकं चरित्रबन्धकम्। तेन यत् द्रव्यमात्मसास्कृतम्। तदेव द्विगुणीभूतमेव दात्व्यम्। नाधिनाश इति. २. C. reads वादी न दण्ड्यः which seems
wrong; while D. न तु लाभादिनाशः for नाधिनाशः. ३. D. reads नियमे for
समये. ४. D. reads तदेव after कृते. ५. D. reads द्विगुण for द्विगुणी है. D. omits this word. ७. A. in margin and B. originally read ऋण for क्रय°. ८. D. reads प्रहीत्वा for धहीता. ९. C. wrongly reads अभिकांक्षन्;
while D. reads अभिकामन. १०. C. reads अस्वात्व्य for अन्वाधो; while D. वस्त्वाधो for अन्वाधो. ११. C. omits this word; while D. reads यो वै
for धनी. १२. C. reads यद्वन्धं; while D. वंधकः. १३. A. and B. do not mention this word. १४. C. reads वा त्वाधिः D. वस्त्वाधः for चान्वाधिः.

हैगु॰ये सित । सम्प्रतिपत्ती तु हैगु॰यादर्वागि इष्टव्यः । ।। अथाधिमीचनम् ।।

तत्र बृहस्पतिः-

'धनं मूलीकृतं दत्वा येदाधिं पार्थयेदृणी । तदैव तस्य मोक्तव्यस्त्वन्यथा दोषभाग्धनी'॥

इति । मूर्लाकृतमधर्मणिन देयं धनम् । तर्चं भोग्याधौ मूलमात्रम् । गोप्याधौ तु सवृद्धिकं तद्दत्वौ ऋणी आधि पार्थयते तदा धनिना स मोक्तव्यः । अन्यथा दोषभाक् स्तेयँदोषभाग्भवेदित्यर्थः । तदाह याज्ञवल्क्यः—

'उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिस्तेनोऽन्यथा भवेत् । प्रयोजकेऽसति धनं कुले न्यस्याधिमाग्रुयात् '॥ (या. स्मृ. २. ६२)

इति । धनप्रयोक्तिर असिन्नहिते सित तदा आप्तहस्ते सवृद्धिकं धनं निवेर्षं स्वकीयमाधिं गृण्हीयात् । भोग्याधिस्तु मूलमात्रं दत्वा फलकालान्ते मोक्तव्य इत्याह व्यासः—

'फैलभोग्यं पूर्णकालं दत्वा द्रव्यं तु सामकम्'।

इति । सममेव सामकम् । मूलमात्रं दत्वा ऋणी बन्धमायु-यादिति । आँधिनारान-बन्धद्वेगुण्यादिकादर्वागेवाधिर्मोक्तव्यः । तथा च स एव—

२. C. and D, read उर्थे for आर्थि. २. D. reads वस्तु° for तच. ३. D. adds यहा before तहस्ता. ४. C. and D. omit स्तेयहोषभाक्. ५. B. originally and D. read निधाय for निवेद्य. ६. C. reads उपभोग्यं for फलभोग्यं. ७. A. in margin and B. in correction read आधिनाशनिबंधनत्वे गोंद्यादिकालात् for आधिनाशनबंधद्वेगुण्यादिकालाः while D. only substitutes वैगुण्यादि for द्वेगुण्यादिः.

' अनोन्तरा धनं दत्वा ऋणी बन्धमवाप्रुयात्'। इति । यत्तु तेनैवोक्तम्न 'गोप्याधिं द्विगुणादूर्ध्वं मोचयेदधर्माणिके '। इति तह्रैगुण्यादूर्ध्वमर्वाग्द्विसप्ताहान्मोचयेदित्येवंपरम्। अन्यथा—

> 'आधिः प्रणइयेहिगुणे धने ' । (या. स्मृ. २. ६४.)

इति याज्ञवल्क्यवचनविरोधापनेः । यदि प्रयोक्तर्यसन्निहिते तत्कुले न धेनगृहीतारः सन्ति, यदि वा आधिविक्रयेण चे धनदित्साऽधमर्णस्य तत्र यत्कर्तव्यं तदाह याज्ञवल्क्यः—

'तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेदवृद्धिकः'। (या. स्मृ. २. ६३)

इति । ऋणदानेच्छाकाले यत्तस्याधेर्मूत्यं तत्परिकल्प्य तत्रैव धनिनि तमाधि वृद्धिरहितं स्थापयेत् । तदूर्ध्व धनं न वर्द्धत इति । भाग्याधिविषये क्विद्धिशेषमाह वृहस्पतिः—

' क्षेत्रादिकं यदा भुक्तमुर्त्पन्नमधिकं ततः ।

मूलोदयं प्रविष्टं चेत्तदाधिं प्राग्नुयादृणी ॥

परिभाष्य यदा क्षेत्रं दैद्यानु धिनने ऋणी ।

र्तदा तैच्छान्तलाभेऽथें मोक्तैव्यमिति निश्चयः ॥

औधिस्तु सोदये द्रव्ये प्रदातव्यं त्वया मम '।

१. A. originally does not read धन°. २. D. reads धनादित्सा for धन-दित्सा. ३. C. and D. read ऋणादाने for ऋणदाने . C. ऋणादानस्थानं for ऋणदाने च्छा . ४. C. reads आधिवृद्धि. for आधि वृद्धि . ५. D. reads अत्यन्तम् for उत्पन्नम्. ६. A. and B. wrongly read मूलादेयं for मूलोद्यं. ७. C. and D. read तथा तु धनिके ऋणी for दसान्त धनिने ऋणी. ८. B. originally reads तेन C. तथा and D. त्वया for तदा. ९. D. reads तहून for नच्छान्त . १०. C. and D. read मॉन्सच्यं for मोन्सच्यं. ११. D. reads प्रविष्टे for आधिस्तु.

इति । ऋणेग्रहणकाले धनदेगुण्यानन्तरं भोगे तत्प्रदिष्टे सोदये द्रव्ये त्वयैतन्मोक्तव्यमित्येवं परिभाष्य यदा क्षेत्रादि- प्रेवेदो क्रममादध्यात् तदा भोगेन क्षेत्रार्थव्ययसहितसवृद्धिक-धने स्ति आधिं मुक्तेदुत्तमणं इत्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि--

'यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ तदा खलु । मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रैविष्टे द्विगुणे धने ' ॥ (या. स्मृ. २. ६४)

इति । अयमेव क्षयाधिरुच्यते लोकिकैः । यत्र तु वृद्ध्चर्य एव भोग इति परिभाषां तत्र तद्गोगेनाधिकधनप्रवेशे याव-न्मूल्यदानं तावदाधिनं मोक्तव्यः । यत्र वृद्धेरप्यपर्याप्तो भोगः तत्र द्रव्यमूलदानेनापि नातिकामित भोग इत्याह बृहस्पतिः—

'यत्राधिकं गृहक्षेत्रं भोगेन प्रकर्षान्वितम्। तत्रर्णी चापुयाद्वन्धं धनी चैव ऋणं तथा॥

१. D. reads तेन प्रविष्टे for ऋणप्रहणकाले धनद्वेगुण्यानन्तरं भोगे तत्प्रदिष्टे. २. C. wrongly reads अपदेशे for प्रवेशे. ३. D. reads आद्ध्याद्धमणेः for मुंचेतुत्तमणेः. ४. C. and D. read प्रविशेतः for प्रविष्टे. ५. D. reads लोकेः for लोकिकेः. ६. D. reads प्रिभाषिते for प्रिभाषाः ७. D. reads मूल for मूल्य°. ८. C. and D. omit the following:—

यत्र वृद्धेरप्यपर्थाप्ती भोगः तत्र द्रव्यमूलदानेनापि नातिक्रामित भोग इति भाह बृहस्पतिः—

^{&#}x27;यत्राधिकं गृहक्षेत्रं भोगेन प्रकर्षान्वितम्। तत्रणीं चामुयाद्वंधं धनी चैव ऋणं तथा॥ पूर्णे प्रकर्षे तत्साम्यमुभयोः परिकीर्तितम्। अपूर्णे तु प्रकुर्यातां परस्परमतेन तौ'॥

इति । क्षेत्रार्थाद्यथिको भोगः प्रकर्षशब्दवाच्यः । तस्मिन्समप्रवृद्धिपर्याप्ते धनिनि प्रविष्टे सति

पूर्णे प्रकर्षे तत्साम्यमुभयोः परिकीर्तितम् । अपूर्णे तु प्रकुर्यातां परस्परमतेन तौ '।।

इति । क्षेत्रार्थादिधिको भोगः प्रकर्षशब्दवाच्यः । तस्मिन्समग्रवृद्धिपर्याप्ते धनिनि प्रविष्टे सित मूलमात्रं दत्वाध्यमणी
बन्धमाग्नोति । धनी च ऋणं मूलमात्रमेव गृद्धीयात् । किन्तु
पूर्णे प्रकर्षे समग्रवृद्धिपर्याप्ते धने प्रविष्टे सित धनिने मूलमात्रं
देयम् । ऋणिनो बन्धलाभ इति । एतच परस्परोनुमत्यभावे ।
परस्परानुमतौ तु वृद्धिपर्याप्तभोगेशि मूलमात्रदानेनैवाधिलाभ
इत्यर्थः । परिभाषितकालैकदेशेनैव समग्रवृद्धिपर्याप्तप्रकर्षप्रवेशे
स एवाइ—

'यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्तदा न धनभाग्धनी । ऋणी न लभते बन्धं परस्परमतंविना'।। इति । इत्याधिविधिः ।

।। अथ प्रतिभूः ।।

तत्र ब्रहस्पतिः

'दर्शने प्रत्यये दाने ऋँणिइन्यापेणे तथा । चतुःप्रकारः प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टे। मनीषिभिः ॥ आहैको दर्शयामीति सापुरित्यपरीऽत्रवीत् । दाताहमेतद्रविणमर्पयामीति चापरः'॥

१. C. reads बृद्ध्यपर्याप्ते धानि for बृद्धिपर्याप्ते धानिनि. २. C. and D. read पूर्वे वर्षे for पूर्णे प्रकर्षे. ३. C. and D. omit this word. ४. C. and D. read बृद्ध्ययाप्त for वृद्धिपर्याप्त . ५. C. reads वर्षत्रयप्रवेशे and D. वर्षप्रवेशे for प्रकर्षप्रवेशे. ६. C. reads ऋणे for ऋणी. ७. D. reads ऋणे for ऋणि . ८. C, reads अद्यंयामी for अप्यामी.

इति । अहमेनं पलायनप्रवृत्तं तव दर्शियध्यामीति प्राति-भाव्यं भजन्नाह । अपरः प्रत्ययप्रतिभूः एष साधुरवञ्चको मम प्रत्ययनेनास्य धनं प्रयच्छेति न्नूते । दानप्रतिभूरपरः यद्ययं न ददाति द्रविणं गृहीतं सवृद्धिकं तद्यीहमेव दास्यामीति व-दिति । अपरे। ऋणिद्रव्यार्पणप्रतिभूः यदायं गृहीतं न ददाति तदाहमेतदीयं धनमर्पयामीति न्नवीतीति चतुणी प्रतिभुवां भेदः । दर्शनप्रतिभुवः कृत्यमाह स एव—

'दर्शनप्रतिभूर्यस्तु देशे काले च दर्शयेत् । निबन्धं वाऽऽवहेत्तत्र दैव-राजकृतादृते' ॥ इति । निबन्धं देयं द्रव्यम् । आवहेद्धनिने प्रापयेत् । यस्तु न दर्शयति तं प्रत्याह मनुः—

'यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेइर्ज्ञानोयेह मानवः । अदर्ज्ञायन्स तं तस्य प्रयच्छेत्स्वधनादृणम्'॥ (म. स्मृ. ८. १५८.)

इति । दर्शनाय कालं दद्यादित्याह बृहस्पतिः— 'नष्टस्यान्वेषणे कालं दद्यात्प्रतिभुवे धनी । देशानुरूपतः पक्षं मासं सार्द्धमथापि वा'॥ इति । कात्यायनोऽपि—

१. C. and D. omit the following portion:—
अहमेनं पलायनप्रवृत्तं सव दर्शायिष्यामीति प्रातिभाव्यं भजनाह । अपरः प्रत्ययप्रतिभूः एप साध्रवंचको सम प्रत्ययनेनास्य धनं प्रयच्छिति स्रूते । सामप्रतिभूरपरः यद्ययं न द्वाति द्वविणं गृहीतं सवृद्धिकं तर्श्वहमेव सम्यामीति वर्षते । अपरो ऋणिद्रव्यापेणप्रतिभूः यदाः

२. D. omits चतुर्णो प्रतिभुवां भेदः ३. B. originally reads हतात्, but corrects कृतात्. ४. C. reads निबन्धे for निबंध; while D. reads निबंधं प्रणं वाहयेत् धनिनं प्रापयेत् for this sentence. ५. C. reads आवेद्येत् for आवहेत्. ६. C. reads gव्यन्तु for यस्तु.

'नष्टस्यान्वेषणार्थं तु देयं पक्षत्रयं परम् । यद्यसी दर्शयत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूभवित् ।। काले पेतीते प्रतिभूर्यदि तं नैव दर्शयत् । स तमर्थं प्रदाप्यः स्यात्पेते चैवं विधीयते' ।। इति । दान-प्रत्ययप्रतिभूवोः कृत्यमाह नारदः— 'ऋणिष्वप्रतिकुवित्सु प्रत्यये वाथ हापिते । प्रतिभूस्तु ऋणं दद्यादनुपस्थापयंस्तदा' ।। (ना. स्मृ. ४. १५९)

इति । अप्रतिकुर्वत्सु वञ्चनया दारिद्येण वा ऋणमददत्सु पत्यये होपिते विश्वासे ऽपगते । धनार्पणप्रतिभुवः कृत्यमाह स एव-

'विश्वासार्थं कृतस्त्वाधिर्न प्राप्तो धनिना यदा । प्रापणीयस्तदा तेन देयं वा धनिने धनम् '।। (ना. स्मृ. ४. १२०)

इति । आधिप्रत्यपेणप्रतिभुवं पँत्याह स एव— 'रवादको वित्तहीनश्च लग्नको वित्तवान् यदि । मूर्ल्यं तस्य भवेद्देयं न वृद्धिं दातुमर्हति'।। (ना. स्मृ. ४. ११६)

इति । रवादको र्वन्धकभक्षकः । लग्नकः प्रतिभूः । स तु वृद्धिं दातुं नाईतीति । रवादँको दापयेत् ।

१. D. reads ऽण्यतींते for प्रतीते २. C. reads बंधनया for वंचनया; while D. बंधनदाढर्चेन for वंचनया दास्त्रिण वा ऋणम्. ३. C. reads ज्ञापितं तत्; while D. ज्ञापितं सत् for हापिते. ४. C. reads तदाह for प्रत्याह. ५. D. reads मूर्ल for मूल्यं. ६. C. and D. read बन्धं for बंधकं. ७. A. in margin, B. originally read wrong form खादकादकमन्यम् for खादको दापयेत; while D. खादकादप्यम् for the same.

' मूल्येन तोषयेदेनंम् '।

(म. स्मृ. ८. १४४.)

इति वचनान्मूलमात्रमेव देयम्। एविमतरेषां प्रतिभुवामिप देयद्रव्यविषये द्रष्टव्यम् । प्रतिभूग्रहणनिमित्तानि दर्शयित हारीतः—

' अभक्षणे प्रत्यये दाने उपस्थाने अपि दर्शने । पञ्चस्वेषु प्रकारेषु प्राह्मो अपि प्रतिभृर्बुधेः ' ॥ इति । कात्यायनो अपि——

'दानोपस्थानवादेषु विश्वासदापथाय च । लग्नकं कारयेदेवं यंथायोगविपर्यये '॥ इति । उपस्थानं दर्शनम् । व्यासोऽपि — 'लेख्ये कृते च दिख्ये च दानप्रस्ययदर्शने । गृहीतबन्धोपस्थाने ऋणिदृब्यापंणे तथा'॥

इति । प्रतिभूर्पाह्य इति दोषः । गृँहीतबन्धोपस्थानं याचितकत्वेन कर्तुर्दर्शनाद्यर्थं वा । प्रतिभूमरणे व्यवस्थामाह याज्ञवल्क्यः –

'अभक्षणे प्रत्यये हाने उपस्थानेऽपि हर्शने । पंचस्वेषु प्रकारेषु प्राह्मोऽपि प्रतिभुर्नुधैः' ॥

and read instead of the following प्रतिभूषीह्य इति । प्रकृतनाह कात्यायनो-ऽपि; while C. for to omitted portion substitute प्रतिभूर्बुधैः only. ५. B. C. D. read यथायोगं विपर्यये for यथायोगाविपर्यये. ६. C. reads उपस्थान-दर्शन or उपस्थानं दर्शनं. ७. D. omits the following portion:—
गृहीतबंधोपस्थानं याचितकस्वेन कर्तुर्दर्शनाद्यर्थं वा.

२. C. and D. do not mention this word एनं. २. C. reads एतदेषां for इतरेषां. ३. D. विधयो द्रष्टव्याः; while C. विषयो द्रष्टव्यः for विषये द्रष्टव्यम्. ४. D. emits the following portion:—

प्रतिभूमहणनिमित्तानि दर्शयति हारीतः-

'दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिको शि वा । न तत्पुत्रा ऋणं दद्युर्दद्युर्दानाय चेत्स्थितः'।। (या. स्मृ. २-५४)

इति । यदा दर्शनप्रतिभूः भार्त्यायको वा मृतः तदा तयोः पुत्राः प्रतिभाव्यायातं पितृकृतमृणं न दद्यः । यस्तु दानाय स्थितः प्रतिभूमृतस्तत्पुत्रा ऋणं दद्यः ने पौत्राः । पुत्रेरपि मूल्यंभव देयं न वृद्धिरेया । तथा च व्यासः—

'ऋणं पैतामहं पीतः प्रातिभाग्यागतं सुतः।
समं दद्यात्तत्सुती तु न दाँण्याविति निश्चयः'॥
इति। तत्सुती पीत्र-प्रपौत्री। बृहस्पतिरपि—
'आद्यी तु वितथे दाप्यी तत्कालावेदितं धनम्।

उत्तरी तु विसंवादे ती विना तत्सुती तथा' ।।

इति । आद्यो दर्शन-प्रत्ययप्रतिभुवौ । वितथे अहमेनं दर्श-यिष्यामि । असौ साधुरित्येवं विधयोर्वाक्ययोर्मिथ्यात्वे राज्ञा दाप्यौ । उत्तरौ दानिणद्रव्यार्पणप्रतिभुवौ विसंवादि दाढर्धा-दिना धने ऋणिकेनाप्रतिदत्ते दाप्यौ । तयोरभावे तत्सुतौ दाप्यौ । प्रत्ययप्रतिभूवत् प्रमाणप्रतिभूरेव दाप्यौ न तत्पुत्रः । विवादप-तिभूस्तुं साधितं धनं दण्डं वा दाप्यः । तदभावे तत्पुत्रोऽपि इत्याह व्यासः—

१. C. reads वे and D. य: for चेत्. २. C. and D read प्रत्यविकों for प्रात्यविकों: ३. D. reads तत्पात्रपुत्रेराप for न पौत्राः। पुत्रेराप. ४. C. reads बृद्धौ for दाप्यौ. ५. C. and D. read विसंवादे for विसंवादि . ६. D. reads अन्त for भूत्तु. D. substitutes न for वा.

' विप्रत्यये लेख्यदिन्येदर्जाने वाऽकृते सति । ऋणं दाप्याः प्रतिभुवः पुत्रं तेषां न दापयेत् ॥ दान-वादप्रतिभुवौ दाप्यौ तत्पुत्रकौ तथा '।

इति । यत्र दर्शन-प्रत्ययप्रतिभुत्रौ बन्धकं गृहीत्वा प्रातिभा-व्यमङ्गीकृतवन्तौ तत्र विशेषेमाह कात्यायनः—

'गृहीत्वा बन्धकं यँत्र दर्शने अस्य स्थितो भवेत् । विना पित्रा धनं तस्माद्दाण्यः स्थात्तवृणं सुतः '।। इति । अनेकप्रतिभूदानप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः— 'बहवस्तुँ यदि स्वांशैर्देखुः प्रतिभुवो धनम् । एकछायाश्रितेर्ध्वेवं धनिकस्य यथा तथा '।। (या. स्मृ. २. ५५)

इति । ऐंकछायानाश्रिताः प्रतिभुवः ऋेणं विभज्य स्वांशेन दद्युः । एकछायाश्रितेषु तु ेयं धनिकः प्रार्थयति स एव कृत्स्नं दद्यात् । नांशतः । एकछायाश्रितेषु यदि कश्चिद्देशान्तरं गतः तदा तत्पुत्रोऽपि दद्यात् । मृते तु पितारे पुत्रः पित्रंशमेव दद्यात् । ने कृत्स्नम् । तथा च कात्यायनः—

१. D. reads °दिन्ये for °दिन्य°. २. C. reads °कुरुतः for °कृतवन्ती. ३. C. reads विरोधम् for विशेषम्. ४. C. reads यच for यत्र. ६. D. reads हर्शनस्य for दर्शनेऽस्य. ६. D. reads तस्य for स्यातः ७. D. reads स्युवंदि for °स्तु यदि. ८. A. in margin and D. read °च्च for °च. ९. A. in margin and C. D. read °रुच for तथा. २०. D. reads एकस्मिन् प्रयोगे ही बहनो वा for एकच्छायानाभिताः ११. D. adds तहा before ऋणं. २२. C. reads चांशेन for स्वांशेन. २३. D. adds पुरुषं after यं. १४. C. reads पार्थयते, D. प्रार्थयत् for प्रार्थयति. १५. D. reads °ऽधिष्ठितेषु for °ऽऽभितेषु. १६. C. omits न कृश्स्तम्.

'ऐकछायां प्रविष्टानां दाण्यो यस्तत्र दृइयते । प्रोषिते तत्सुतः सर्वं पित्रंशं तु मृते सुतः'॥ इति । प्रातिभाव्यापलापे दण्डमाह पितामहः— 'यो यस्य प्रतिभूर्भूत्वा मिथ्या चैव तु गेच्छति । धनिकस्य धनं दौष्यो राज्ञा दण्डेन तत्समम्॥ कुर्याच प्रतिभूर्वादं ऋँणिकार्थेर्थिना सह । सोपसर्गस्तदा दण्ड्यो विवादाद्विगुणं दमम्'॥ इति ।

अँथ प्रतिभूदत्तप्रतिक्रियाविधिः । तत्र याज्ञवल्क्यः—

'प्रतिभूदीपितो यत्र प्रकाशं धनिने धनम्। द्विगुणं प्रतिदातव्यं ऋणिकस्तस्य तद्भवेत्'॥

(या. स्मृ. २. ५६.)

इति । धनिकेन पीडितः सन्प्रतिभूस्तत्सुतो वा जनसमक्षं राज्ञा यद्दनं दापितः तद्द्विगुणमृणिकः प्रतिभुवे दद्यात् । तथा च नारदः —

'यं चार्थं प्रतिभूदंगाद्धनिकेनोपपीडितः । ऋणिकस्तुं प्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिपादयेत्'॥ इति । कदा द्विगुणं दद्यादित्यपेक्षित आह कात्यायनः—

C. and D. एकच्छायापिवष्टानां for एकच्छायां प्रविद्यानां.
 D. reads पृच्छाति for गच्छाति.
 C. wrongly reads दोषो for दाच्यो.
 D. reads कार्य चार्ये for ऋणिकार्थे.
 C. and D. read तत्र for अथ प्रतिभूदत्त^o.
 C. wrongly reads गुणिकैकस्य for ऋणिकैस्तस्य.
 C. reads तथा हः, while D. यदाह for तथा च. ८. C. and D. read स्वप्रतिभुवे for दितु
 प्रतिभुवे.
 कि. after कदा.
 C. and D. add हि.

' प्रातिभाव्यं तु यो दद्याइण्डितः प्रतिभावितः । त्रिपक्षात्परतः सोऽर्थं द्विगुणं लब्धुमईति' ॥ इति । द्वेगुण्यं हिरण्यविषयम् । पश्चादी तु विदेशषो याज्ञव-स्क्येनोक्तः—

'सैन्तितः स्त्रीपशुष्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च । वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणः स्मृतः'॥ (या. स्मृ. २. ५७)

इति । सेन्निहितमृणिकमपृष्ट्वेव प्रतिभुवा दत्ते बृहस्पतिराह-

'प्रतिभुवा तु यइत्तमपृष्टं ऋणिके धनम् । दिगुँणं न प्रतिभुवे प्रदेयमृणिकेन तु'॥ इति । प्रातिभाव्ये निषेधमाह कात्यायनः— 'न स्वामी न च वै दातुः स्वामिनाऽधिकृतस्तथा।

१. C. and D. read पीडितः for दंडितः. २. C. omits— संतितः स्त्रीपशुष्टेव धान्यं त्रिगुणमेव च। वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥ इति । सन्निहितमृणिकमपृष्ट्वेव प्रतिभुवा दत्ते बृहस्पितग्रह, and for the following verse reads—

'संप्रतिस्त्री-पशुक्तमपृच्छेदृणिकं धनम् । त्रिगुणं न प्रतिभुवे प्रदेयमृणिकेन तु इति'. ॥

- ३. D. does not mention the following—
 सिनिहितमृणिकमपृष्ट्रैव प्रतिभुवा दत्ते बृहस्पतिराह—
 'प्रतिभुवा तु यहत्तमपृष्टं ऋणिके धनं ।
 दिगुणं न प्रतिभुवे प्रदेयमृणिकेन तु' इति-
- V. C. reads त्रिगुणं for द्विगुणं. ५. C. reads स्वामिने for स्वामिना.

निरुद्धो दण्डितश्चैव शिल्पिनश्चात्रवीद्भृगः ॥
देशाचरिण दाप्याः स्युर्दृष्टान् संपीड्य दापयेत्'।
इति । दापने विशेषमाह कात्यायनः—

'साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च सन्दिग्धश्चैव न कचित्। नैव रिकेथी न मित्रं च न चैवात्यन्तवासिनः।। र्रं।जकार्यनियुक्ताश्च ये च प्रव्रजिता नराः। न र्याक्तो धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम्।। न विज्ञातो गृहीतव्यः प्रतिभूत्विक्रयां प्रति'।

इति । सन्दिग्धोऽभिदास्तः । अत्यन्तवासिनो नैष्ठिकब्रह्मचा-रिणः । याज्ञवल्क्योऽपि—

'भ्रातृणार्मपि दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि । प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम्'॥ (या. स्मृ. २. ५२)

इति । नारदो^ऽपि---

१. C. reads विरुद्धो इंडतश्रेव for निरुद्धो इंडितश्रेव. २. D. omits the following—

'......शिल्पनश्चात्रवीड्गुः । देशाचारेण दाप्यास्युदुष्टान् संपीड्य दापयेत्' ॥ इति ॥ रापने विशेषमाह कात्यायनः— साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च.....।

३. D. reads रिक्तों for रिक्यी. ४. C. reads एतत्कार्यं of राजकार्यं . C. reads न शक्यों for न शक्तों. ६. B. and C. read विज्ञाते for विज्ञातों and D. नाविज्ञातों for न विज्ञातों. ७. C. reads तु क्रियां for ल्लिक्यां; while D. स्विक्रयां for ल्लिक्यां. also before the line न विज्ञातों गृहतिक्याः D. adds:—

जीवन्वापि पिता यस्य तथैवेच्छाप्रवर्तकः।

د. A, in margin B. in correction, C. and D. read ou for of عربة.

'साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च दानं ग्रहणमेव च । विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम्' ॥ इति । अस्वतन्त्रेषु धंनप्रयोगनिषधमाह कात्यायनः—— 'न स्त्रीभ्यो दास-बालेभ्यः प्रयक्षेत्केचिदुइते । दानं न लभते तत्तु तेभ्यो दत्तं तु यहसु'॥ इति ।

अथ ऋणग्रहणधर्माः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः--

' प्रॅंपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत् । साध्यमानो नृपं गंछेइण्डघो दाप्यश्च तद्धनम् ' ॥ (या. स्मृ. २. ४०)

इति । अस्यार्थः—अधमर्णेनाभ्युपगतं साक्ष्यादिभिर्विभा-वितं वे। धर्मादिभिरुपायैः साधयन्नुत्तमेणी राज्ञा न निवारणीयः। धर्मादीनुपायान् बृहस्पतिराह—

' धर्मोपिधि-बलात्कारैर्गृहेंसरोधनेन न च'। इति । धर्मादी-स्वयमेवाह—

' सुहत्सम्बन्धिसन्दिष्टैः सामोक्त्याऽनुगमेन च । भेंथिण धनिने दाप्यो धर्म एष उदाहृतः ॥

१. B. and D. read प्रतिभाव्यं for प्रातिभाव्यं. २. C. reads न for धन°.

३. C. reads कचितुद्धृतं for कचितुद्धते; while D. चक्कचिद्धनम्. ४. C. reads दानात्र; while D. इतं न for दानं न. ५. D. reads यद्धनं for यहसु.

६. C. reads °महि° for °महण°. ७. C. and D. read प्रचळलं for प्रपत्र.

८. C. reads न चान्यो; while D. स वाच्यो for न वाच्यो. ९. D. reads भावितं for विभावितं. १०. C. omits वा. १२. C. and D. omit the word उत्तमणों. १२. C. omits धर्मोदीन्; while D. reads यहि तु पापासदा for धर्मोदीनुपायान्. १३. C. and D. read °संबोधनेन च for °संरोधनेन च. १४. C. and D. read प्रायेणाय ऋणी for प्रायेण धनिने.

इसना याचितं चार्थमानीय ऋणिकाइनी ।
अन्वाहितादि वाऽऽहत्य दाप्यते यत्र सीपिधः ॥
यदा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः ।
ऋणिको दीप्यते यत्र बलात्कारः स कीर्तितः ॥
दार-पुत्र-पगून्वध्वा कृत्वा द्वारोपवेद्यनेम् ।
यंत्रणीं दाप्यतेऽर्थं स्वं तदाचरितमुच्यते'॥
इति । मनुरिष धर्मादीनुपायान्दर्शयति—
'धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचिरतेन च।
प्रयुक्तं साध्येदर्थं पञ्चमेन बलेनं च'॥
(म. स्मृ. ८, ४९)

इति । धर्मादयश्चोपायाः पुरुषापेक्षया प्रयोक्तव्याः । तदाह कात्यायनः—

'राजा तु स्वामिनं विष्रं सान्वेनैव प्रदापयेत् । रिक्थिनं सुहृदं विष छलेनैव प्रदापयेत् ॥ वैणिजः क्षिकाश्चापि शिल्पिनश्चाब्रवीद्गृगः । देशाचारेण दाप्याः स्युर्दृष्टान् सम्पीड्य दापयेत्'॥ इति । दापने विशेषमाह याज्ञवल्क्यः— 'गृहीतानुक्रमाद्दाप्यो धनिनामधमर्णिकः । दत्वा तु ब्राह्मणायेव नृपतेस्तदनन्तरम्'॥ (या. स्मृ. २. ४१)

१. D. reads अन्वाहितं समाहत्य for अन्वाहितादि वाऽऽहत्य. २. C. reads प्राप्यते for दायते. ३. D. reads द्वारोपरोधनम् for द्वारोपवेशनम् ४. D. reads यत्रणे for यत्रणी. ५. B. substitutes तु for स्वं. ६. C. wrongly reads प्रतेन च for बलेन च. ७. C. and D. read वर्णिकाः for वणिजः. ८. D. reads कार्षिकाश्चेन for कर्षकाश्चापे. ९. A. in marginal reading and B. originally read गृहीतान समादाय्योः

इति। समानजातीयेषु धेनिषु युगपत्याप्तेषु गृहीतानुक्रमा -इनं दाप्यः । भिन्नजातीयेषु तु ब्राह्मणादिक्रमेण । साधियतुम-राक्तं धेनिनं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः—

'राज्ञाःधर्मणिको दाप्यः साधिताइराकं रातम्। पञ्चकं तु रातं दाप्यः प्राप्तार्थोऽप्युत्तमर्णकेः '॥ (या. स्मृ. २. ४२)

इति । प्रतिपन्नस्यार्थस्य राजा दश्यममंश्रामधर्मं पिकाइण्डरू-पेण गृह्णीयात् । उत्तमणिद्विंशतितमं भागं वृत्त्यर्थे गृह्णीयादि-त्यर्थः । अधनिकऋर्णदानप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः—

' ही नजाति परिक्षीणमृणाँथें कर्म कारयेत् । ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैदान्यो यथीदयम् ' ॥ (या. स्मृ. २ ४३)

इति । अत्र ब्राह्मणग्रहणमुःकृष्टजान्युपलक्षणार्थं । तथा च मनुः—

' कर्मणापि समं कुर्योद्दनिकं वा^ऽधमार्णिकेः । समोपकृष्टजातिश्च दद्याछ्रेयांस्तु तच्छनैः ' ॥ (म. स्मृ. ८. १७७)

इति । नारदीः पि--

 A. originally does not mention this sentence — धनिषु युगपत्प्राप्तेषु गृहीतानुक्रमाद्धनं दाप्यः ।

मिन्न जातियेषु तु. २. B. reads धनिनं for धनिनं. ३. C. D. read ह्युत्तम-णिकः for ऽच्युत्तमर्णकः. ४. C. and D. read अधमणिकात् for अधमणिकात् ५. D. reads अध्मणिकाः है. C. reads हीनजातिपरिक्षीणं for हीनजाति परिक्षीणं. ७. C. reads ऋणार्थे for ऋणार्थे. ८. C. reads यत्र. for अत्र; while D. omits this word. ९. D. reads कार्ये for कुर्यात्. १०. A. in margin and B. also in margin read धनिकायाधमणिकः for धानिकं वाऽधमणिकः ' अथ ज्ञाक्तिविहीनेः स्यादृणी कालविपर्ययात् । ज्ञाक्त्यपेक्षमृणं दाप्यः काले काले यथोदयम्'॥ (ना. स्मृ. ३. १३१)

इति । दुष्टाधमणिकं प्रत्याह मनुः--

'ऋणिकः संधनी यस्तु दौरात्म्यात्र प्रयक्ठति । राज्ञा दापयितव्यः स्याहृहीत्वा हिंगुणं दमम् ' ॥

इति । सेन्दिग्धेऽर्थे धनग्रहणं कुर्वतोऽर्थहानिर्दण्डश्चेत्याह बृहस्पतिः—

' अँनावेद्य तु राज्ञे यः सन्दिर्ग्धेऽर्थे प्रवर्तते । प्रसद्य स विनेर्यः स्यात्सँ चाऽण्यर्थो न सि॰यति '॥ इति । कात्यायनोऽपि—

'पीडियेतु धनी यत्र ऋणिकं न्यायवादिनम् । तस्मादर्थास्स हीयेत तत्समं चामुयाइमम्'॥

इति । यस्त्वंधमर्णस्तूत्तमर्णसकाशाद्यवहारार्थे धनं गृहीत-वान् से तस्यैव ऋणं दद्यात् । नान्येषाम् । नदाह कात्यायनः-

ेसकाशाद्रधवहारार्थे धनं गृहितवान् स तस्यैव धनं दद्यात्। नान्येषाम् । तदाह कात्यायनः-ेयस्य द्रव्येण यत्पण्यं साधितं यो विभावयेत्। तद्रव्यमृणि°.

१. D. reads विहीनश्चेत् for विहीनः स्थान् २. D. reads हिगुणो इंमः for हिगुणं इमस् ३. B. originally reads संदिग्धे बंधनं कुर्वतो for संदिग्धेऽर्थे धनग्रहणं कुर्वतो; while D. reads ऋण° for धन°. ४. C. reads अज्ञाते यस्त राज्ञा for अनावेद्य तु राज्ञे. ५. D. reads संदिग्धार्थे for संदिग्धेऽर्थे. ६. C. reads साध्येत् and D. प्रवेद्य: for विनेयः. ७. D. reads सर्वोऽपि for स्व चापि. ८. C. omits the following:

९. In A. and B. does not appear.

' यस्य द्रव्येण यत्पण्यं साधितं यो विभावयेत् । तद्रव्यमृणिकेनैव दातव्यं तस्य नान्यथा '।।

इति । निर्धनाधमणीविषये ऋणप्रतिदानप्रकारमाह भार-द्वाजः-

' ऋणिकस्य धनाभावे देयोऽन्योर्थस्तु तत्क्रमात् । धोन्यं हिरण्यं लीहं वा गी-महिष्यादिकं तथा ॥ वेस्रं भूदीसवरी च वाहनादि यथाक्रमम्। धनिकस्य तु विक्रीय पेदेयमनुपूर्वदाः ॥ क्षेत्राभावे तथारामस्तस्याभावे गृहक्रयः। दिजातीनां गृहाभावे कालहारो विधीयते '॥

इति । मनुरपि--

'ऋणं दातुमदाक्तो यः कर्तुमिछेत् पुनः क्रियाम् । स दत्वा निर्जितां वृद्धिं करणं परिवर्तयेत् '॥ (म. स्मृ. ८. १५४).

इति । अयमर्थः - प्रतिदानकाले धनासंपत्तिवद्यात् सवृद्धि-कमूलदानाज्ञानोऽधमणीः ऋणस्य चिँरन्तनत्वं परिहरतो धनि-कस्य समानार्थिक्रयां लेख्यादिरूपां पुनः कर्तुमिछेत् स निष्पन्नां वृद्धिं दत्वा करणं परिवर्तयेत् । पुनर्लेख्यादिक्रियां वर्तमान-

१. C. reads अश्वं for धान्यं. २. A. and B. originally read रतनं for वस्त्रं. ३. C. reads प्रदेशायानुपूर्वशः for प्रदेशमनुपूर्वशः. ४. A. and B. read त विक्रयः and C. इयक्रयः for गृहक्रयः; while B. originally and D. read ज्ञूपक्रयः for गृहक्रयः. ५. C. reads कारणं for कर्णं. ६. A. and B. read चिरंतनत्वपरिहारतो for चिरंतनत्वं परिहरतो. ७. A. B. and C. read हरणं for करणं; while C, substitutes परिकार्तिवेत् for परिवर्तयेत्.

वत्सरादिचिन्हितां कुर्योदिति । यः पूर्वनिर्जितां वृद्धिं दातुम-समर्थः स तु तां मूलत्वेनारापयेत् । तदाह स एव—

' अदर्शयित्वा तंत्रैव हिरण्यं परिवर्तयेत् । योवती संभवेद्दृद्धिस्तावतीं दातुमईति' ।। (म. स्मृ. ८. १५५)

इाति । सँमग्रं हिरण्यमदर्शयित्वा निर्मितां वृद्धिमदत्वा तत्रैव लेख्ये परिवर्तयेत् ।

यस्तु ऋणप्रतिदानकांले सवृद्धिकं समग्रं मूलं न दातुं शकोति तं प्रत्याह याज्ञवल्काः—

' लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेइत्वा दत्वर्णिको धनम् ' ॥ (या. स्मृ. २. ९३)

इति । लेख्यासन्निधाने विष्णुः—

' असमग्रदाने लेख्यासन्निधाने चोत्तमँणीः स्वलिखितं दद्यात्'।

(वि. समृ. ६. २६)

इति । नारदो १पि--

यावती संभवेद्वद्धिस्तावतीं दातुमहिते'।।

२. C. reads विहितां for विन्हितां. २. A. and B. do not mention the following:

^{3.} D. reads तावतीं हातुमहीत for तावतीं दातुमहीत ४. A. B. and D. omit समग्रं हिरण्यमदर्शियत्वा निर्जितां वृद्धिमदत्वा तत्रैव लेख्ये परिवर्तयेत्। ५. A. B. and C. substitute मूल्यं for मूलं; while A. and B. omit नः ६. A. and B. read विलिखेत् for Sमिलिखेत् ७. D. reads भर्णस्य लिखित for भर्णः स्वलिखितं.

' गृहीत्वोपगतं दद्यादृणिकेक्षि धनं धनी । अददद्याच्यमानस्तु दोषहानिमवाप्रुयात् '॥ (ना. स्मृ. ३. ९१४)

इति । धनप्रवेशमारभ्य यावञ्जेखनं लेख्यदानं वा न करोति तावन्नाधमणीत् वृद्धिमाग्रुयात् । तथा च नारदः—

' यदि वा ने।परिलिखेदृाणिना चोदितोशि सन् । धनिकस्यवै वर्द्धेत तथैव ऋणिकस्य तत्ँ' ॥ (ना. स्मृ. ३. १९५)

इति । यस्तु ऋणापाकरणं न करोति तस्य प्रत्यवायः नारदेन दर्शितः—

'तपस्वी चाग्निहोत्री च ऋणवान्त्रियते यदि । तपश्चैवाग्निहोत्रं च सर्वं तद्धनिने भवेत्' ॥ (ना. स्मृ. ३. ९)

इति । कात्यायनो अप---

' उद्धारादिकमादाय स्वामिने न ददाति यः । स तस्य दासो भृत्यः स्त्री पशुर्वा जायंते गृहे '॥ इति । उद्धारादिकं दातुः यद्देयतया स्थितम् । नारदोऽपि—

^{?.} D. omits-

^{(&#}x27;.....के धनंधनी । अद्दर्धाच्यमानस्तु दोषहानिमवागुयात्' ॥

इति। धनप्रवेशमारभ्ययावक्षेत्रनं लेख्यहानं वा न करोति तावन्नाधमणी. C. too omits the same portion. २. A. and B. read तावद्धमणींत्पाद्यधनं. but it seems quite incorrect. ३. C. reads धनिकस्य न for धनिकस्यैव. ४. D. substitutes च for तत्. २. D. reads पुराणे for नार्देन and adds आप after पुराणे.

याच्यमानं न देद्याद्यदृणं वाधि प्रतिप्रहम् । तद्रव्यं वर्इते तावद्यावन्कोटिशतं भवेत् ।। ततः कोटिशते पूर्णे विष्ठितस्तेने कर्मणा । अश्वः खरो वृषो दासो भवेज्जन्मनि जन्मनि ।। (ना. स्मृ. ३. ७–८)

इति । प्रतिदातुः कर्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः—
'दत्वर्ण पाटयेह्नेख्यं गुँज्यै वांडन्यत्तु कारयेत् ।
साक्षिणं ख्यापयेद्यद्वा दातव्यं वा ससाक्षिकम्'॥
(या. स्मृ. २. ९४)

इति । ससाक्षिकं ऋणं पूर्वसाक्षिसमक्षमेव दातव्यम् । पूर्वसा-क्षिणामसम्भवे साक्ष्यन्तरसमक्षमेव दातव्यमिति । नारदे। पि-

' लेख्यं दत्वा ऋणी शुद्धोत्तदभावे[°] प्रतीश्वरम् । धनिकार्णिकयोरेवं विशुद्धिः स्यात् प्रतिश्रवम् ' ॥ (ना. स्मृ. ३. ९१६)

इति । ऋणप्रतिदातृनाह बृहस्पतिः—
'याचमानाय दातव्यमल्पकालमृणं कृतम् ।
पूर्णे विशे ग्रान्तलाभमभावे च पितुः सुतैः'॥

१. D. reads दयानु ऋणनाधि प्रतियहं for द्यायद्वणं वाधि प्रतियहं २. C. reads विद्धि नष्टन and D. दाननष्टन for विष्टितस्तेन. ३. C. reads अश्वसारों for अश्वः खरों. ४. A. and B. read गुद्धों and D. गुद्धे for गुद्धों. २. D. substitutes च for बा. ६. B. originally reads साक्षिमच भवेद्यदा and in margin gives another reading साक्षिणं तिनवेद्यं वा. C. also read the same. ७. D. throughout is mistaken here by adding after गुद्धोत्तरभावे, the forthcoming word सुतीरित, and then अल्पकालमही वैकालं &c., the commentator's explanation, whose proper place is after the quotations of ब्रह्स्वि.

इति । अल्पकालमदीर्घकालमृणं याञ्चासमनन्तरमेव देयम् । सावधित्वेन कृतं तु पूर्णे त्ववधेः शान्तलाभं लभेत् । शान्त्य-नन्तरं ऋणग्रस्तस्य पितुरभावे पितृकृतमृणं सुतैरवद्यं दात-व्यम् । आवद्यकं दातव्यमित्यत्र हेतुमाह नारदः—

'इच्छन्ति पितरः पुत्रान् स्वार्थहेतोर्यतस्ततः । उत्तमणीधमणीभ्यां मामयं मोचियध्यति ॥ अतः पुत्रेण जातेने स्वार्थमुत्सृज्य यत्नतः । ऋणात् पिता मोचनीयो यथा न नरकं त्रजेत्'॥ (ना. स्मृ. ३, ५-६)

इति । उत्तममृणं—

'जौयमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते'। इैत्यादिश्रुतिपादितम् । अँधममृणं परहस्तात् कुसीदवि-धिना गृहीतम् । कात्यायनोऽपि —

'पिर्वॄणां मृनुभिर्जातैर्दानेनैवाऽधमादृणात् । विमोक्षस्तु यतस्तस्मादिच्छन्ति पितरः सुतान्' ॥ इति । जातेनेत्यभिधानार्त्रं जातमात्रस्य ऋणमोचनेऽधि-कारः । किन्तु प्राप्तव्यवहारस्येत्याह स एव—

' न प्राप्तव्यवहारस्तु पितर्युपरते कचित् । काले तु विधिना देयं वसेर्युर्नरके उन्यथा ' ॥ इति । कचिद्विद्यमानेऽपि पितरि सुतैर्देयमित्याह स एव-

१. C. reads शुक्तन for जातेन. २. D. adds ह after जायमानोः ३. C. omits this word शुक्तिप्रतिपादितम्; while D. reads शुक्तिप्रतिपादितमृणम् for श्रुक्तिप्रतिपादितम् ४. C. reads यन्तु प्रतिपादितमृणं for अधममृणं ५. D. reads नृणां तु for पितृणां. ६. C. reads अभिधानं न for अभिधानान्न. ७. D. reads नाऽप्राप्त° for न प्राप्त°. ८. C. reads वसेयं for वसेयुः.

'विद्यमानेऽपि रोगार्ते स्वदेशात् प्रोषिते तथा । विंद्यात् संवत्सराद्देयमृणं पितृकृतं सुतैः'॥ इति । बृहस्पतिरपि—

' सान्निध्येशि पितुः पुत्रैर्ऋणं देयं विभावितम् । जात्यन्ध-पतितोन्मत्त-क्षय-श्वित्रादिरोगिणः' ।।

इति । ऋणादाने अधिकारिणं पुत्रं दर्शयति कात्यायनः—

'ऋणं तु दापयेत् पुत्र यदि स्यान्निरुपद्रवेः । द्रविणार्हश्च धुर्यश्च नान्यथा दापयेत् सुतम् '।।

इति । नारदी अपि-

' पितर्युपरते पुत्राः ऋणं दत्त्युर्यथांश्वतः । विभक्ता ह्यविभक्ता वा यो वा तामुद्रहेद्धरम्' ॥ (ना. स्मृ. ३. २)

इति । विभागोत्तरकालं पित्रा यदृणं कृतं तत्केन देय-मित्यपेक्षित आह कात्यायनः—

'पिडेयर्णे विद्यमाने तु न च पुत्रो धनं हरेत्। देयं तद्धनिके द्रव्यं मृते गृण्हंस्तु दाप्यते '॥ इति । पित्रादिकृतर्णसमवाये दानक्रममाह बृहस्पतिः—

' पिँच्यमेवाग्रतो देयं पश्चादात्मीयमेव च । तयोः पैतामहं पूर्व देयमेतहणं सदा '।।

इति । पैतामहं ऋणं सममेव देयम् । तथा च स एव--

१. C. and D. read निरुपद्रवम् for निरुपद्रवः. २. D. reads विभक्तो वा for विभक्ता ह्यविभक्ता वा ३. D. reads पितृणां for पित्र्यणें; while C. substitutes पित्रणें for पित्र्यणें. ४. C. reads पित्र्यमेव मृते and D. पित्र्यमान् वावृणे for पित्र्यमेवामतोः ५. D. substitutes एवं for एतत्.

'ऋणमात्मीयवत्पित्रयं पुत्रेदेयं विभावितम् । पैतामहं समं देयमदेयं तत्सुतस्य तुं '॥ इति । तत्सुतस्यागृहीतधनप्रेपीत्रस्य । एतदेवाभिप्रेत्याह नारदः-

'क्रमादव्याहतं प्राप्तं पुत्रैयदृर्णमुद्धतम् । दद्युः पैतामहं पौत्रास्तचतुर्थान्निवर्तते '॥ (ना. स्मृ. ३. ४)

इति । कात्यायनोऽपि-

' पुत्राभावे तु दातन्यमृणं पौत्रेण यत्नतः । चतुर्थेन न दातन्यं तस्मात्तद्विनिवर्तते '।।

इति । देयमृणं अनेन देयं एँतस्मिन्काले देयमित्येतत् त्रितयं याज्ञवलक्योऽ^६याह—

'पितारे पोषिते पेते व्यसनाभिष्ठते जि वा । पुत्र-पौत्रैर्ऋणं देयं निन्हवे साक्षिभावितम् '॥ (या. स्मृ. २. ५०)

इति । अदेयमृणमाह बृहरूपतिः—

'सौराक्षिकं वृथा दानं कामक्रोधप्रतिश्रुतम् । प्रातिभाव्यं दण्डगुल्कद्रोषं पुत्रं न दापयेत् '॥

१. D. reads च याचितम् for विभावितम्; while C. यच्छावितम् for विभावितम्. २. D. substitutes च for तु. ३. C. reads प्रपोत्र एव for प्रपोत्रस्य । एतदे . ४. A. in margin and B. originally read अभ्यागतं for अव्याहतं. ५. A. in margin B. originally and D. read यचर्णम् for यव्णम्. ६. C. and D. wrongly read पित्रभावेऽपि for पुत्राभावे तु. ७. D. reads इत्यस्मिन् for एत्रांसन्. ८. D. omits ऽपि. १. C. reads पूत्रं for पुत्रं and D. शुक्कं शेषं यसन for उनुत्कशेषं पुत्रं न.

इति । सुरापानार्थं यत्कृतं तत्सीरं । द्यूतपराजयनिमित्तक-माक्षिकम् । वृथा दानं धूर्तादिभ्यो देत्तम् । काम-क्रोधप्रतिश्रु-तयोः स्वरूपं कात्यायनेन दार्शितम्—

'लिखितं मुक्तकं वापि देयं यनु प्रतिश्रुतम् । परपूर्विश्वियै देनं विद्यात् कामकृतं ऋणमे ॥ यत्र हिंसां समुत्पाद्य क्रोधाद्रव्यं विनाइय वा । उक्तं तुष्टिकरं तन्नु विद्यात् क्रोधकृतं चै तत्'॥

इति । मुक्तकं लेखनरहितं । प्रातिभाव्यं दर्शनप्रातिभा-व्यागतम् । तथा च मनुः—

'प्रातिभाव्यं वृथा दानमाक्षिकं सौरिकं तथा । दण्ड-ग्रुल्काविशष्टं च न पुत्रो दातुमईति ॥ (१९२) दर्शन-प्रातिभाव्ये तु विधिः स्यात्पूर्वचोदितः '॥ (म. स्मृ. ८. १५९–१६०.)

इति । येँज्ञवल्क्यो अपि---

्दर्शनप्रातिभाग्ये तु नैषविधिः स्यात्,

for this line-

दर्शनप्रातिभाष्ये तु विधिःस्यात्पूर्वचोदितः'॥.

%. D. and C. omit the following-

याज्ञवल्क्योऽपि---

'सुरा-काम-चूतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम् । वृथाशनं तथैवेह पुत्रोदद्यात्रपैदकम्'॥ इति । उशना अपिः

२. D. adds यनु before इतम्. २. A. in margin and B. originally and C. read तनु for इतं. ३. D. reads नृणाम् for ऋणम्. ४. C. reads पण्यं for इट्यं. ५. D. substitutes च for वा. ६. D. substitutes नु for च. ७. C. reads वाशिकं for आक्षिकं. ८. C. substitutes यत् and D. तन् for तथा. ९. C. is mistaken here throughout and D. substitutes—

'सुरा-के।म-चृतकृतं दण्ड-शुल्कावशिष्टकम् । वृथा दानं तथैवेह पुत्रो दद्यान्न पैतृकम् '॥ (या. स्मृ. २. ४७)

इति । उज्ञाना अपि-

'दंण्डं वा दण्डरोषं वा शुल्कं तच्छेषमेव वा । न दातव्यं तु पुत्रेण यच न व्यावहारिकम्'॥

इति । कुटुम्बार्थे पितृब्यादिना कृतमृणं गृही दद्यादित्याह बृहस्पतिः—

'पितृव्य-भ्रातृ-पुत्र-स्त्री दास-शिष्या-अनुजीविभिः । यहृहीतं कुदुम्बार्थे तहृही दातुमहिति'॥ इति । नारदोऽपि——

' द्विष्या-डन्तेवासि-दास-स्त्री-पेष्य-ऋत्यकेरैश्च यत् । कुदुम्बहेतोरुत्क्षिप्तं दातव्यं तत्कुदुम्बिना '।। (ना. स्मृ. ३. १२)

इति । शिष्योऽत्र विद्यार्थी । शिल्पशास्त्रार्थी अन्तेवासी । उन्धिप्तमसन्निधानादिना स्वाम्यनुज्ञां विनापि कतमृणम् । कात्यायनोऽपि—

३. A. in margin and B. originally read oqान for काम. ३. D. reads दण्डो for दण्ड. ३. B. originally reads oपरे: for करे:. ४. D. reads स्वानुतां for स्वान्यनुतां.

'प्रोषितस्यामतेनापि कुटुम्बार्थमृणं कृतम् । दास-स्त्री-भ्रेति-द्याष्ट्रियो दद्यात् पुत्रेण वा पितां' ।। इति । कुटुम्बार्थव्यतिरिक्तऋणविषये याज्ञवल्क्यः— 'न योषित् पति-पुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता । दद्योदृते कुटुम्बार्थात्र पतिः स्त्रीकृतं तथा' ।। (या. स्मृ. २. ४६)

इति।

'न पुत्रेण कतं पिता'।

इत्यस्य कचिदपवादमाह बृहस्पतिः—

'ऋणं पुत्रकृतं पित्रा शोध्यं यदनुमोदितम्।

सुतस्तेहेन वा दद्यान्नान्यर्था दातुमहीति'॥

इति । नारदीऽपि—

२. A., B. and C. read 'माद' for 'आद'. २. A. and B. C. substitute विता and add इति; while D. reads भृगुर्ग and gives here—

'ऋणं पुत्रकृतं पित्रा शोध्यं यदनुमोदितम् ॥ स्रुतस्नेहेन वा दयान्नान्यथा दानुमर्हति'॥

इति । नारदी अपि

पितुरेव नियोगाह्या कुटुम्बभरणाय वा ।

इति । this which is required after the quotation—
कुटुम्बच्यातिरिक्तर्णविषये याज्ञवल्क्यः—
'न योषितत्पति-पुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ।
द्यादृणं कुटुम्बार्थान्न पतिः स्त्रीकृतं तथा' ॥
इतिः

इ. C. and D. read ऋणं for ऋते. ४. C. and D. read कुदुम्बार्थी for कुदुम्बार्थे. ६. D. substitutes भृगुर्गि for बृहस्पतिः. ६. C. D. read नान्यञ्च for नान्यथा.

'पितुरेव नियोगाद्वा कुटुम्बभरणाय वा । कृतं ते यदृणं केुछ्रे दद्यात्पुत्रस्य तत् पिता'॥ (ना. स्मृ. ३. ११)

इति । अत्र पुत्रग्रहणं कुटुम्बोपलक्षणार्थम् । पितृग्रहणं च प्रभोरुपलक्षणार्थम् । तथा च कात्यायनः—

'कुदुम्बार्थमशक्ते तु गृहीते व्याधिनां तथा । उपप्रविनिमत्तं च विद्यादापत्कृतं तु तत् ॥ कन्यावैवाहिकं चैव प्रेतकार्येषुं यत् कृतम् । एतत्सर्वं प्रदातव्यं कुदुम्बेन कृतं प्रभोः'॥ इति ।

> 'न पतिः स्त्रीकृतं तथा ' l (या. स्मृ. २. ४६)

इत्यस्यापवादमाह याज्ञवल्क्यः' गोप-शौंडिक-शैलूष-रजक-व्याधयोषिताम् ।
ऋणं दद्यात्पतिस्तासां यस्मादृत्तिस्तदाश्रया '* ॥
(या. स्मृ. २. ४८)

*गोपो गोपालकः। शौण्डिकः सुराकर्ता। शैलूषो नटः। रजकश्चित्व वस्तरंजनकर्ता रंगारीति लोके प्रसिद्धः। व्याधो मृगादिहन्ता। एतेषां योषितः स्वयमेव गृहसम्बधि व्यवहारं कुर्वन्ति अतः ताभिः कृतमृणं तत्पतिभिर्देयम्। यस्मात्तेषां वृत्तिः छयधीना भवति। एवमन्येऽपि ये यो-षिदधीनवृत्त्तयः तैरिप स्वयोषित्कृतमृणं देयमिति गम्यते। केरलेदेशे तु स्त्रीणामेव सर्वाधिकारित्वात् तत्र स्त्रीकृतमृणं न भर्तृदेयं भवतीति अलं विस्तरेण।

१. C. and D. substitute quantum २. C. reads कृत्स्नं and D. कृच्छ्रं. for कृच्छ्रं. ३. D. reads पुत्रेण. for पुत्रस्य. ४. C. substitutes quantum quan

्रहति । योषित् पत्या कृतं ऋणं न दद्यादित्यस्यापवादमाह नारदः—

'दद्यादपुत्रा विधवा नियुक्ता वा मुमूर्षुणा । यो सा तद्रिक्थमादद्याद्यतो रिक्थमृणं ततः'॥ (ना. स्मृ. ३. ९७)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि--

' प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत् कृतम् । स्वयं कृतं वा यदृणं नान्यत् स्त्री दातुमईति ' ॥ (या. स्मृ. २. ४९)

इति । अप्रतिपन्नमपि तद्रिक्थग्रहणे स्त्रिया देयमित्याह कात्यायनः—

'मैर्तुकामेन या भर्ता उक्ता देयमृणं तथा । अप्रतिपन्नापि सा दाप्या धनं दद्यात् सुतो यथा'॥ इति । अविभक्तभात्रादिविषये याज्ञवल्क्यः—

'अविभक्तैः कुदुम्बार्थे यदृणं तु कृतं भवेत् । दद्युस्तद्रिक्थिनः प्रेते प्रोषिते वा कुदुम्बिनि ' ॥ (या. स्मृ. २. ४५)

१. C. wrongly reads यासां तद्विक्त° for या सा तद्विक्य°. २. C. reads °रिक्यं for °रिक्य.° ३. C. and D. omits this verse and the following sentence—

^{&#}x27;मर्तुकामेन या भर्त्रो उक्ता देयमृणं तथा। अप्रतिपन्नापि सा दाण्या धनं दद्यात्स्रुतो यथा'॥ इति। अविभक्तभात्रादिविषये याज्ञवल्क्यः।

धः, C. reads. मर्तुकामिन या भवेत् for 'अविभक्तः कुटुम्बार्थे यदृणं तु कृतं भवेत्।; while D. ऋणे कृते for अविभक्तः ५. D. reads भर्तः कामेन या भवेत् for सुदृणं तु कृतं भवेत्.

इति । अविभक्तेः कुदुम्बार्थे कृतमृणं कुदुम्बी दद्यात् । तस्मिन्येते योषिते वा तद्रिक्थिनः सर्वे दद्युः । नारदोर्श्य—

'पितृब्येणाविभक्तेन भात्रा वा यदृणं कृतम् । मात्रा वा यत् कुदुम्बार्थे दद्युस्तत्सर्वेरिक्थिनः'॥ (ना, स्मृ. ३. ३.)

इति । अनेकऋणदानृसमवाये याज्ञवल्क्यः-

'रिक्थग्राहं ऋणं दाप्यो योषिद्वाहस्तयैव च । पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः'॥

(या. स्मृ. २, ५१)

इति । यो यदीयं द्रव्यं रिक्थरूपेण गृण्हाति स तत्कृतमृणं दाप्यः । तँदभावे यंस्तु रागादिवज्ञात् यंदीयां भार्यां गृण्हाति स तत्कृतमृणं दाप्यः । तदभावेऽनन्याश्चितद्रव्यः पुत्रो ऋणं दाप्यः । पुत्रहीनस्य रिक्थिन ऋणं दाँप्यः । एतेषां समवाये पाठक्रमादेव दाप्याः । नन्वेतेषां समवाय ऐवानुपपन्नः । पुत्रे सत्यन्यस्य रिक्थग्राहित्वासम्भवात् । न च पुत्रे सत्यिप पितृ-श्रात्रो रिक्थहारित्विमिति वाच्यम् ।

१. C. and D. omit प्रोषिते. २. D. reads सर्वः for सर्वः ३. A. B. C. read रिक्थमाही. ४. C. reads यहभावे for तहभावे. ५. D. reads तु for यहतु. ६. D. adds श्रो before यहीशां. ७. D. reads हाच्याः for ताच्यः. ८. D. reads हाच्याः for ताच्यः. ८. D. reads हाच्यः for हाच्याः. ९. C. reads नत्वेतेषां for नन्वेतेषां २०. C. reads एकः पुरुषः पुनः and D. एकदाऽ तुपपत्रः for एवातुपपत्रः. १२. C. adds सर्वस्व after रिक्थ ; while D. and C. almost read ऋक्थ for रिक्थ wherever this word occurs.

'न भ्रातरो न पितरः पुत्रो रिक्थहराः पितुः । पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव च'॥ (म. स्मृ. ८. १८५)

इति मनुना पुत्राभाव एव इयो रिक्थग्राहित्वस्य स्मृ-तत्वात् । योषिद्रौहोऽपि न सम्भवति ।

> 'न द्वितीयश्व साध्वीनां कचिद्गर्तींपदिइयते' (म. स्मृ. ५. १६५)

इति तेनैवोक्तत्वात् ।
'पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः'।
इत्येतदण्यनर्थकम् ।

3. D. reads.

'.....पुत्रेतद्रिक्थहारिणि । यतो रिक्थहरा एते पुत्रहीनस्य, रिक्थिनः' ॥ इति । पुत्रे सित for

> '.....पुत्रा रिक्यहराः पितुः । पिता हरदेपुत्रस्य रिक्यं भ्रातर एव च'॥

इति मनुना पुत्राभाव एव द्वयोः;

While C. from the following word रिक्थहरा, retaining the word रिक्थ $^{\circ}$ reads the following :

पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्येतरिप सत्येतरिप पुत्रो रिक्थमाही तस्य स्मृतः नयोषिद्वाहितस्य स्मृतः त्रयोपि न संभवंतिः

for '.....°हराः पितुः। पिताहरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एवच'॥

इति मनुना पुत्राभाव एव द्वयोरिक्थमाहित्वस्य स्मृतत्वात् । योषिद्वाहोऽपि न संभवति ।

२. D. reads °माहित्वस्याऽस्मृतत्वात् for °माहित्वस्य स्मृतत्वात्. ३. D. reads योषिद्राहित्वं for योषिद्राहोः ४. C. reads भर्ताऽपहिर्यते for भर्त्ताऽपहिर्यते. 'रिक्थग्राही ऋणं दाप्यः'। इत्येनेनैकार्थत्वात्।

'पुत्रहीनस्य रिक्थिनः'।

इत्येतदिष व्येर्थम् । सेत्यिष पुत्रे रिक्थग्राहिण एव ऋणा-पाकरणाधिकारित्वस्यँ रिक्थग्राही ऋणं दाप्य' इत्युक्तःवा-दिति । तदेतदसङ्गतम् । सत्स्विष क्षीबादिषु पुत्रेष्वन्यायवर्तिषु वा सवर्णापुत्रेषु पितृव्यादीनां रिक्थग्राहित्वसम्भवात् । क्रीबादीनां रिक्थग्राहित्वाभावं मनुराह—

' अनंदाो क्रीब-पिततो जात्यन्ध-बिधरो तथा। उन्मत्त-जड-मूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः'॥ (म. स्मृ. ९. २०१.)

इति । सवर्णापुत्रस्यान्यायवृत्तस्य रिक्थायोग्यत्वं गौतम आह— 'तथा सवर्णापुत्रोऽप्यन्यायवृत्तो न लभेतेकेषाम्'* । (गौ. स्मृ. २९. ९८)

* एकेषां मुख्यानामाचार्याणां मते । अन्यायवृत्तः अधर्मवर्ती सवर्ण-स्त्रीपुत्रोऽपि रिक्थहरो न भवति किं पुनरसवर्णापुत्रः । 'सर्व एव विकर्मस्था नाईन्ति भातरो धनम्'। (म. स्मृ. ९.२१४)

इति मनुना द्यूत-वेदयासेवादिविकर्मासक्तानां रिक्थानिधकारि-त्वमुक्तम् ।

१. C. reads इत्येतेन for इत्यनेन. २. C. and D. omit ज्यर्थ; while C. reads च for ज्यर्थ. ३. C. reads सत्येतसपि पुत्र and D. पुत्रस्य for सत्यपि पुत्रे. ४. D. reads 'अधिकारस्य 'for 'अधिकारित्वस्य. ५. C. reads तत्तेत् संगतं for तद्तत्संगतम्. ६. D. reads सत्रप्पुत्रेषु for सत्रणापुत्रेषु. ७. C. reads 'योग्यं and D. 'योग्यतां for 'योग्यत्वं.

इति । अतः पुत्रे सत्यिप रिक्थग्राह्यन्यः सम्भवति । शोषिद्गोही शास्त्रनिषिद्धोऽण्यतिक्रान्तिनिषधः सम्भवत्येव । यो-षिद्गोहः कीदृश ऋणं दद्यादित्यपेक्षिते नारदः—

> 'पॅरपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त पोक्ता यथाक्रमम् । पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी च चतुर्विधा ॥ कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता I पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्मणा ॥ देशधर्मानवेक्य स्त्री गुरुभिर्या पदीयते । उत्पन्नसाहसाऽन्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥ ५२ असत्स देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते । सैवर्णायाऽसपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥ ४८ स्त्री प्रमुता प्रमुता वा पत्यावेव तु जीवति । कामात्समाश्रयेदन्यं प्रथमा स्वैरिणी तु सा ।। ४९ कौमारं पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता । पुनः पत्युर्गृहं यायात्सा दितीया पर्कार्तिता ॥ ४७ मृते भर्तारे तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य या । उपगच्छेत्परं कामात्सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥ ५०

२. C. and D. read ° द्वाही for ° द्वाही. २. C. reads ज्यतिक्रान्ते for ° त्यतिक्रान्ते . ३. C. and D. omit योषिद्वाहः क्रीदृशं ऋणं द्यादित्यपेक्षिते . ४. C. omits the following:—

^{&#}x27;परपूर्वःस्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् । पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी च चतुर्विधा ॥ कन्यैवाक्षत°•

५. C. and D. read अपेश्य for अवेश्य. ६. D. reads सवर्णा या सिपण्डा वा for सवर्णायाऽ सिपण्डाय. ७. D. reads. प्राप्ता for प्राप्तान्

प्राप्तो देशाइनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा च या । तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता ॥५१ अन्तिमा स्वैरिणीनां या प्रथमा च पुनर्भुवाम् । ऋणं तयोः पतिकृतं दद्याद्यस्ते उपौश्रितः' ॥ (ना. स्मृ. १२. ४५–५२.)

इति यतु तेनैवोक्तम्

्या तु सेप्रधनैव* स्त्री सापत्या वाऽन्यमाश्रयेत् । सोऽँस्या दद्यादृणं भर्तुरुत्सृजेद्वा तथैव ताम्'॥ (ना. स्मृ. ३. २९)

इति तत् आश्रितभर्त्रोदिविषयम् । अत एव कात्यायनः — 'बालपुत्राधिकार्या वा भयाती यान्यमाश्रिता । र्जाश्रितस्तदृणं दद्याद्वालपुत्राविधिः स्मृतः' ।।

इति यदपि नारदेनैवीक्तम्

' अधनस्य ह्यपुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम् । ऋणं वोद्धः स भजते सैव चास्य धनं स्मृतम् ' ॥ (ना, स्मृ. ३. २२.)

* प्रकृष्टेन धनेन सहवर्तत इति सप्रधना । अपत्यसहिता अन्य-माश्रयेदित्यादि ।

१. D. reads प्राप्तोह्या; while C. प्राप्ताहेया for प्राप्ता हेशात्. २. B. originally and C. D. read उपासित: for उपाश्रितः. ३. C. reads न प्रधनेव and D. लब्धधनेव for सप्रधनेव. ४. C. reads यो for सो. ५. C. reads °कार्था for °कार्यो. ६. C. reads नास्त्रियस्तु for आश्रितस्तत्. ७. C. and D. omit एव, in नारदेनेव. ८. C. wrongly reads this line thus:—

इटणं वान स्वभजते सौवध्या स्मृता श्रुतामिति।

इति तद्धनभागिपुत्र-योषिद्वाहयोरभावे यः कोपि योषिदुपभीक्ता ऋंणं दद्यादित्येवंप्रतिपादनाये । पुत्रस्य पुनर्वचनं
क्रमार्थम् । 'अनन्याश्रितद्रव्य ' इत्येतद्य्यनर्थकं न भवति ।
पुत्राणां बहूनां समवाये रिक्थप्रहणयोग्य एव पुत्रो दद्यात् ।
नाष्योग्यः षण्ड-क्रीबादिरित्येतत्प्रतिपादनार्थत्वात् । पुत्रहीनस्य
रिक्थिन ' इत्येतदपि न व्यर्थम् । पुत्र-पात्रयोरभावे प्रपात्रो रिक्थप्राही दद्यादित्येवंप्रतिपादनार्थत्वात् । यद्दा 'पुत्रहीनस्य
रिक्थिन ' इत्येनन पुत्राभावे योषिद्वाहो दाप्य इत्युच्यते ।
रिक्थद्राब्देन 'सैव चास्य धनं स्मृतम्' इति योषितो विविधितत्वात् । अयमभिप्रायः—स्वेरिणीनामन्तिमायाः पुनर्भुवां प्रथमायाश्च सप्रधन—सापत्यस्त्रियाश्च प्राहिणः अभावे पुत्रो
दाप्यः । पुत्राभावे च निर्धन-निरपत्ययोषिद्वाही दाप्य इति ।
अत एव नारदः—

' घन-स्त्रीहारि-पुत्राणामृणभाग्यो धनं हरेत् । पुत्रोऽर्सतोः स्त्री-धनिनोः स्त्रीहारी धनि पुत्रयोः' ॥ (ना. स्मृ. ३. २३)

पुत्रस्य पुनर्वचनं क्रमार्थम्। भनन्याश्रितद्रव्य इत्येतदृष्यनर्थकं न भवति । पुत्राणां बहूनां समवाये रिक्थमहणयोग्य एव पुत्रो द्वात् । नाऽयोग्यः षण्डद्घीवादिरित्येत्प्रतिपादनार्थत्वात् । पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्येत्वपि नव्यर्थम् । पुत्र पौत्रयोरनावे प्रपौत्रो रिक्थमाही द्वादित्येवंप्रतिपादनार्थत्वात् ।

५. D. reads ° माही for ° माही. ६. D. reads स्वप्रधना for सप्रधन °. ७. D. omits च and substitutes धन ° for निर्धन °. ८. C. and D. read धनस्त्रीध-निनोः for ऽसतोःस्त्री-धनिनोः.

D. reads तत् for चौषिदु°.
 D. adds स before ऋणं.
 ই. C. reads
प्रतिपादनार्थन्वात्; while D. प्रतिपादनार्थः
 ४. C. and D. omit the
following:—

इति । धन-स्त्रीहारि-पुत्राणां समवाये धनहारी ऋणं दद्यात् । धनहारि-स्त्रीहारिणोरभावे पुत्र एव दद्यात् । धनि -पुत्रयोरसतोः स्त्रीहारी दद्यादिति । अथवा 'पुत्रहीनस्य रिक्थिन' इत्येनेन पुत्र-हीनस्योत्तमणस्य यो रिक्थी तस्य धनहारी पुत्र ऋणं दाप्य इत्युच्यते । तथा च नारदः—

' ब्राह्मणस्य तु यद्देयं सान्वयस्य न चास्ति चेत् । निर्वपेत्तत्सकुल्येषु तदभावेऽस्य बन्धुषु ॥ यदा तु न सँकुल्याः स्युर्न च सम्बन्धि-बान्धवाः । तदा दद्याद्विजेभ्यस्तु तेष्वसत्स्वप्सु निक्षिपेत्' ॥ (ना. स्मृ. ३. ११२–११३)

इति ।

इत्यूर्णादानमकरणम् ॥

१. C. and D. omit, धानिपुत्रयोरसतोः स्त्रीहारी दद्यात् इति । अथवाः २. C. adds धनि and D. धन before पुत्र°. ३. C. and D. read धन-स्त्रीहारि° for धनहारीः ४. C. reads स्व° for स°. ५. C. reads इत्यणदानप्रकरणम् for इत्युणादानप्रकरणम् ।

0.554 m / L.

773 1787

168711

APPENDIX

BEING

BRIHAT PARÂŚARA SAMHITÂ

BY

SUVRATA MUNI

WITH

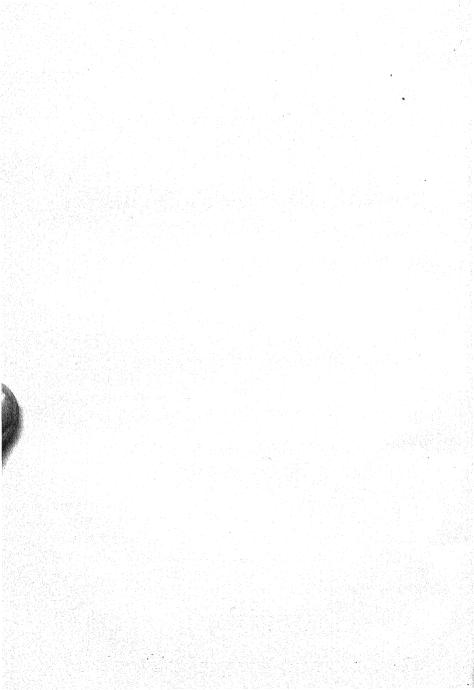
VARIOUS READINGS, TABLE OF CONTENTS, &c.

पूरणिका।

बृहत्पराशरसंहिता

सुव्रतमुनिप्रोक्ता ।

भूमिका, पाडान्तराणि, विषयानुक्रमणिकेत्येतैः सहिता।

PREFATORY REMARKS ON BRIHAT-PARÂŚARA DHARMA SAMHITÂ.

A.—This is an old manuscript of the Brihat-Parâśara Samhitâ. It belongs to the Government of Bengal, and is deposited in the library of the Asiatic Society of Bengal, at Calcutta. It was placed at my disposal by the order of the Government of Bengal. It contains 170 folios. There are 10 lines on a page, and each line contains about 35 letters. The last page is lost; in the absence of which the date and other particulars of the manuscript cannot be known. Its appearance is very old. Possibly it was written at least some 400 years ago. It is in old Devanâgarî character and is generally correct.

B.—This manuscript belongs to the Elphinstone College Library, Bombay. It is written on thick Portuguese paper. It consists of 65 folios, broad in size, with 18 lines on each side, and 45 letters in each line. It has no date; it has a neat appearance, and the copying is tolerably correct. It was placed at my disposal by Mr. Nârâyanrâv Dâsô Banahatti, B.A., then Fellow and Librarian of the said College.

C.—This is a lithograph compilation of 28 different Smritis, under the name of Dharmasastra Samgraha, published in the year 1805 of Salivahana era, by Mahadeva Sastri Amrapurkar and Hariprasada Bhagiratha. It is very incorrect, faulty, and carelessly printed.

D.—This is also an old manuscript, belonging to the Deccan College Collection of 1887-88, No. 251. It was written in Vikrama Samvat 1779 and Śaka 1655. Either the Samvat or the Śaka year, here, is not correct, but it is difficult to state positively which one is so. The colophon to this manuscript runs thus:—इति बृहत्पाराशरे धर्मशास्त्रे सुनतप्रोक्तायां धर्मसंहितायां द्वादशमोऽध्याय। स्वस्ति. संवत् १७७८ शके १६५५ प्रवर्तमाने मासोत्तम मास कार्तिक शुक्रपक्षे चतुर्थां गुरुवासरे॥ यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितंमया। यदिसुद्धमसुद्धं वा मम दोषो न दीयते॥.

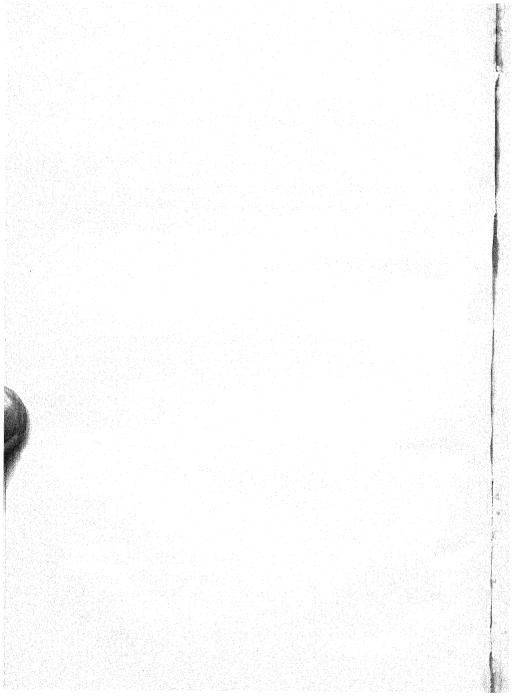
The manuscript contains 105 pages. The first five pages appear to have been written at a later date, for the size of the paper and the writing also differ from the size of the rest of the pages and the writing on them. The first five pages have six lines on each side and in each line 35 letters. While from the sixth page to the end there are 10 lines on each side and 51 letters in each line. The characters are Devanâgarî of the North India style. This book came to me through Dr. R. G. Bhandarkar. Its appearance is old, and it is very incorrect.

E.—This book belongs to the Ânandâśrama collection of Poona. It was lent to me by my friend, the late Mr. Mahâdev Chimnâji Âpte, the founder of that institution. It consists of 126 pages. Each page has 10 lines, and each line 31 letters. It is written in Kâyastha Devanâgarî character, is very incorrect, and its age is unknown.

F.—This book belongs to the Government of Bengal, and was kindly lent to me by the order of the Government of Bengal from the library of the Asiatic Society. It consists of 89 pages. On each side of the page there are 10 lines, and each line contains 56 letters. Its colophon reads ॥ इतिश्री बृद्धपराशरे धर्मशास्त्रे सुवतप्रोक्त संदित्यायं योगापदेशो नाम हादशोध्यायः ॥ ६९॥ संवत १८६३. The characters are Devanâgarì, and the paper, white-colored country paper. From the above colophon it is clear that the manuscript is a copy of बृद्धपराशर.

VÂMAN ŚÂSTRI ISLÂMPURKAR.

Girgaum, Bombay, 15th March, 1911.

NAMES OF THE AUTHORS AND OTHERS OCCURRING IN THE TEXT OF THE BRIHATPARÂŚARA-SAMHITÂ.

٩	अत्रिः	3 4 8	۹, ۹ د	. १३ मनुः		۹,	٧.
3	आपस्तम्बः		٩, ٩६	. १४ याज्ञवल्क्य	:	۹,	94.
3	अङ्गिराः	•••	9, 94	. १५ हिखितः	100	٩,	۹ ۾ .'
8	कश्यपः	200	9, 98	. १६ वासिष्ठः	8.08	۹,	٩٧.
4	का त्यायनः		9, 98	. ৭৩ বিষ্যুঃ ,	•••	۹,	94.
Ę	गर्भः	200	9, 98	. १८ व्यासः	•••	۹,	ર.ં
હ	गोपालकः	000	۹, ۹४	. ৭९ शक्तः	• • •	۹,	٩.
6	गौतमः	999		. २० शातातपः		۹,	94.
9	दक्षः		9, 94	. বিণ হাজ্ঞ:	•••	۹,	9 Ę
90	दशरथः		११, २०५	. २२ सुत्रतः		٩,	६ २.
99	पराशरः			. २३ संवर्तः			95
13	प्रचेताः			२४ हारीतः			94

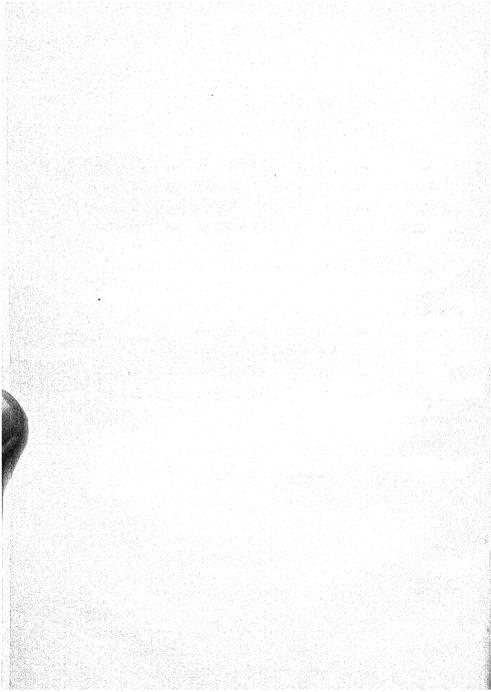

TABLE OF CONTENTS OF BRIHATPARÂSARA.

अथ बृहत्पराद्वारसंहितायाः विषयानुक्रमणिका |

श्लोक.

23-28

28-24

3 8

20

॥ प्रथमोः	ऽ ध्य	ायः ॥
म ङ्गलाचरणम्	9	9
मुनीनां व्यासम्प्रति		
সঞ্চ:	9	२–४
व्यासस्य पराशरम्प्रति-		
गमनम्	٩	4
पराश्वराश्रमप्रवेशः	9	Ę
आश्रमवर्णनम्	٩	v-c
पराश्ररवर्णनम्	3	ς,
व्यासकृतं पूजनम्	२	90
पराशरकृतं स्वागतम्	3	99-93
व्यासस्य प्रश्न:	२	93-96
पराश्चरकृतं धर्मवर्णनम्	३	98
न कोऽपि वेदकर्ताऽस्ति	३	२०
मनुः धर्मे स्मरति	३	२१
कृतादिषु विभिन्ना धर्माः	४	२१−२३

कृतादिषु मानवादिधर्म-त्रामाण्यम्

क्रतादिषु देशादित्यागः ४

कृतादिषु कर्त्रादीनां त्यागः ... कृतादिषु सम्भाषणादिना पतित ...

कृतादिषु दानप्रकारः

पृष्ठम्.

	पृष्ठम्.	श्लोक.
दानानामुत्तमत्वादिक	मु ४	२८
कृतादिषु प्राणानां		
स्थितिः	8	२९
कृतादिषु शापस्यानुभ	वः ५	३०
युगेयुगे ये धर्मा द्विज		
ते नाभिनिन्धाः	4	39
कलौ धर्मस्य आयुष्र	g	
पादेन स्थितिः	. હ્યુ	३२
आयुषोऽन्पत्वस्य		
कारणम्	4	३२
कलो दंभावर्थं धर्माद	Π-	
चरणम्	ų	₹ ₹
गवादीनां क्षीराद्यल्पत्व	म्प	3 8
स्त्रियः स्त्रीजनन्यः	Ù, .	38
पुरुषादयः स्यादिभि-		
र्जिताः	4	३५
शुद्धाः ब्राह्मणाचाराः	4	३६
कृतादीनां त्राह्मणादि-		
युगत्वम्	4	३७
नारीणां पति-द्विजात्यु-		
पास्त्या धर्मार्द्धः	Ę	३८
कृते शतदानस्य फलं		
कलौ दशभिः	É	28
कृतादिषु कोटिदादीनां		

ब्रष्ट	म्. श्लोक.		पृष्ठम्.	श्लोक.
फलं कलो शतदस्य६	४०	सन्ध्यावन्दने दिक्	93	२९
वर्णाश्रमाणां धर्म-		अथाचमनम्		
साधनम् ६	४१	मन्त्राचमनम्		३५–३७
निवासयोग्यो देशः ६	४२	मार्जनादौ छन्दो-देव-		
निषिद्धदेशः ७	४६	र्धादीनामावश्य-		
यत्र कुत्रापि वा वसन्		कत्वम्	94	36-40
स्वाचारं न वर्जयेत् ७	१ ४८	सन्ध्यात्रये विभिन्नानां		
अस्मिन् प्रन्थे वण्यी		मार्जनमन्त्राणां ऋष्या-		
विषयाः ७	४९–६१	दीनि	9 8	49-48
शास्त्रकथने सुव्रतस्य			98	५६-५९
नियोगः ९	६२–६४	उपस्थाने मन्त्राः	90	Ęo
॥ अथ द्वितीयोऽ	ध्यायः ॥	व्याहृतयः		६१-६२
पराशरमतस्य स्तवः १०	9	तासां देवताः	90	६३
आचारस्य महत्वम् १०	२- ३	ब्याहृतीनां छन्दांसि		६४
कर्मकथने व्यासप्रश्नः १०	γ,	조리에 함께 하다 하루 그들께 내는 살이 없는 것이 없다.		६५
षट्कर्मकथनम् १०	५_ ७	व्याहृतिस्वरूपम् १		६६–६७
वैश्वदेवेऽतिथिः स्वर्ग-		अथ प्राणायामः १	E	€0-09
संक्रमः ११		गोवालपवित्रस्य प्राश-		
अथ सन्ध्यां वक्ष्यामि ११	९–१०	स्त्यम् ••• १	6	७३–७४
सन्ध्यालक्षणम् ११	99-93	अथार्घ्यदानं तत्र मन्दे-		
पूर्वसन्ध्याया ध्यानम् ११	१३–१४	हराक्षसकथादि १	۱ ک	७४-८३
पूर्वा सन्ध्या सूर्योदयात्		सूर्योदयात् प्राक् स-		
प्राक् १	२ १५	न्ध्यावन्दनम् १		۲8
तस्या आवाहनम् १	२ १६	सन्ध्याया अज्ञाने दोषः १	9	८५
माध्यान्हसन्ध्या-		मान्त्रादिसप्त स्नानानि		
ध्यानम् १ः	२ १७–१९	तत्प्रकारश्च २	•	८६–९२
तस्या आवाहनम् 🤏 🤫	२ २०	उषःस्नानस्य फलाधि-		
सायंसन्ध्याध्यानम् १	३ २१–२३	क्यम् २		९२
तस्या आवाहनम् १	३ २४	प्रातःस्नानम् २	٥ '	۶۶
माध्यान्हसन्ध्याया		अस्नातेन क्रिया न		
आवश्यकत्वम् १	३ २५–२८	कर्तव्याः २	• '	९४–९७

	पुष्टम्	. श्लोक.		पृष्ठ म	. श्लोक.
त्रातःस्नानप्रायस्त्यम्	२१	30-90	अनन्तरं महाव्याहत्य	I -	
स्नानकाले दन्तधावन-			चमनादि	२४	
निषेधः	२१	96-99	मृत्तिकास्नानम् गोमयलेपनम्	२४	१२७–१३१
स्नानकाले रमश्र्वादिगत	i		गोमयलेपनम्	२५	939-932
जलं न वस्त्रेण मा			स्नाने पठनीया मन्त्रा	:२५	१३२–१३९
र्जनीयम्	२१	99-909	देश-काल-शरीरखा	Γ-	
स्नानार्थं तीर्थचिन्तनं			स्थ्याद्यभावे मन्त्र	ī -	
न कार्यम्		909-903	स्नानादीनि		
देवखातादीनि स्नान-			तेषां प्रशंसा च		१४०-१४९
योग्यानि ः	२२	908-904	श्रद्धाविधिहीनं कर्म		
स्त्रीभिराकुलादिषु तीर्थे!	ā		आसुरम्	२७	988-940
न स्नायात् ः	_	१०५–१०६	श्रद्धाविधियुक्तं कमे		
परकीयजलेन न			आनन्त्याय ू	२७	१५०
स्नायात्		908-900	मन्त्रपाठे स्वरादिनि-		
वृथास्नानानि वज्यानि ः		906-909	्यमाः पालनीयाः		940-948
नभासे मासे नदीषु			नाभेरधोङ्गानि क्षाल-		
न स्नायात् ः	2 2	908-990	यित्वा ओङ्कारन्या		
क्षोभितास्वप्सु न स्ना-			कुर्यात्		944-948
यान्न श्लोभयेच ः	5 5	999	धोते वाससी परिव	Arman and the second	
रविसंङ्कांत्यादावुष्णो-	100		ध्यात् •••		१६०-१६१
दकेन न स्नायात्		997-993	एकवासाः ग्रुचिर्न-		
श्रुद्धहस्तादिना न	`		भवति •••	and the second	१६र–१६३
))	999-696	अथ प्राणायामस्तत्य		004 000
स्नायात्		995-995	कारश्च गायत्रीजपादि		१६४–१६६ १८७
स्नानप्रशंसा		994-996 99/-996	भायत्राजपादि अथ तर्पणम्		9510-9103
तैलाभ्यङ्गस्नानम् निल्पस्नानविधिः	२२ २४	११८–११९ ११९–१२३	जेव तपणम् । देवादितर्पणविधिः	\$0	१६७-१७३ १७४-१७९
एकस्मिन् तीर्थे अन्यत्			पत्रावाहने मन्त्राः पित्रावाहने मन्त्राः	रुँ ३०	9<0-9<2
		१२४	तर्पणप्रकारः	र ३०	967-966
न चिन्तनीयम् कृत्रिमजले गङ्गादीनि	70	174	अष्टवसवः	र° ३१	966
이 화가 되고, 이 모든 그 경험 하는데 그 모든 것	2 V	436	एकादशरुद्राः	र ! ३१	१८९–१९०
स्मरेत् •••	7.8	7.23	2 14 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4	7 .	

	<u>र्वेक्ष</u>	ξ.	श्लोक.		पृष्ठम्.	श्लोक.
द्धादशादित्याः	39	٩	९१–१९ २	प्रणवस्य त्रिवेद-त्रिध	II-	
कव्यवाहादयःपितरः			९३–१९४	मत्वादि		90-98
यमतर्पणम्	३२	9	९५ –9९७	निर्मात्रकः समात्रो व	T T	
मातामहादितर्पणम्	રૂર	٩	९८–१९९	जप्यः	36	96-96
तर्पणे अन्येऽपि				कर्मारम्भेषु समात्रः	38	98-20
नियमाः	३२	ર	००–२०५	ऋग्वेदादिषु प्रणवी-		
स्नानवस्ननिष्पीडनं				चारः	३९	२०-२१
तस्य विधिश्च		3	०६-२०९	यत्र प्रणवस्य विश्रावि		
छप्ति पण्डादीनां तर्पं				तदेव परंत्रह्म	३९	२२
्णम्	33	ર	०९–२१२	तदेवाक्षरं सदा ध्येयम्		27-20
ज ळे मलनिक्षेपज-				एतदक्षरमुद्रीथम्	४०	२८
नितपापनिरासा				बेदाः प्रणवाद्याः	४०	२९
यक्ष्मतर्पणम्	•	3	3-596	प्रणवस्य छन्दर्घादि	४०	३०
अपुत्रादीनां तर्पणम्	३४	3	१६-२१८	प्रणवप्रशंसा	४०	३१-३२
पित्रादितीथेंन तेषां				विषयोपसंहार:	४०	३ ३ `
तर्पणम्			۹ ۹	॥ अथ चतुः	के एक्स	
विप्रहस्ते पञ्च ताथारि		3	२०-२२३	गायव्याः देवर्ष्यादि-	या ३ ५५।	9.11
स्नानादि कृत्वा भोजन		₹:	१३–२२४			
स्नानप्रशंसा	३५	₹:	१५–६२२	कम्	४१	9-3
विषयोपसं हारः	३६	₹:	१७–२२८	गायत्रीवर्णनम् ऋगादिभ्यः पाद्य-	४१	8-6
॥ अथ तृती	योऽध	पार	T: 11	हणम्	४१	_o
तत्र जपविधिः	30		9	गायत्र्याः देवतादि	Control in the	6
जप्यसूक्तानि			२−३	गायच्या अवयवाः	े , ४२	9-99
ओङ्कारस्य गायत्री ज	प -			तुर्यपादे विशेषः	४२	92
स्य च श्रेष्ठत्वम्			४–५	गायत्री माहात्म्यम्	४२ ४२	9 3-9 v
प्रणवस्य उत्पत्तिः			६ –८	गायत्र्याः प्रत्यक्षर-		
गायत्र्युत्पात्तः	३७		c-9	देवताः	83	१८–२५
प्रणव-गायत्र्योःपति-				गायत्रीन्यासः	7 88	२६–३१
प त्नीत्वम्	३८		ا د	व्याहृतिन्यासः	४४	₹9-₹8
प्रणवस्य निगुणा-		\$ 12-\$		छन्दोदेवतायुक्तं जपं		、、、、、
त्मकत्वादि	३८	٩	0-99:	क्रयीत्	୪ ୪	₹ ४ –४₹

	पृष्ठम्.	श्लोक.		पृष्ठत्.	. श्लोक.
जपार्थं स्थानादि	88	४२–४३	एवं पूजनस्य फलम्	५६	987-985
ससङ्ख्यो जपः	४४	88-89	स्थण्डिलादिषु		
जपार्थे मालाः	89	४५–४७	पूजनम्	५७	980-940
जपप्रकारः	84	४७-५२	एवं रुद्रादिदेवानां		
होमप्रकारः	४५	45-43	पूजनम्	લ્	949-948
रुद्रजपादि	४५	98-45	उपसंहारः	36	१ ५७–१ ५८
जेप नियमाः	४६	५९-६२	अथ वैश्वदेवः।		
जपयज्ञस्य स्तुतिः	४६	६३–६८	तत्प्रकारः '	५ ८	949-958
जपकाले अन्येऽपि			लोकिका ग्न्या दिषु		and the state of t
नियमाः	४७	६८-७२		46	9 6 4 - 9 6 6
गायत्र्याः तत्वाचि-				५९	9 60-9 6
न्तनम्	४७	७३–७९	나무 하는 이 마음이 살아 가나를 하게 되었다.	१९ ५९	140-142 946-904
अक्षरन्यासेन फल-				18 13	१५८–१७५ १७७–१७९
विशेषः	86	49-905	अपमृत्युनिवारणादि-	, ,	100-103
गायत्रीजपे अन्येऽपि			जपन्धुनिवारणाद- कामनार्थमन्येऽपि	-	
प्रकाराः	५२	903-908	तत्र देवता-मन्त्र-हवि-	हामाः	
तान्त्रिकोऽपि जपः	45	990		.	
उपसंहारः	५३	999-998		Ę0	968-968
अथ देवार्चनम्	43	994-990	भूतबिलः		968
तत्र देवार्चने मन्त्राः	48	996	अभिशर्थना	47	१९०–१९२
पूर्व मन्त्रन्यासः	48	998-950	ज्ञान-धनादिप्राप्त्यर्थे		
विष्णोरर्चनम्	48	939		६९ .	98 1 -98 4
अपआदिषु विष्णोर-				Ę٩	१९७
र्चनम्	48	922-928	अथ आतिथ्यम् ।		
पुरुषसूक्तेनोपचारा-				६२	१९८-२००
र्पणम्	48	924	अतिथिविषये भावना		२०१–२०२
पुरुषसूक्तन्यासादि .		926-933		६२	२०३
व्याहतिन्यासः -		9 38-9 3 a	योगिनोऽतिथिरूपेणा-		
आवाहनादि		१३७–१३९			२०४–२०६
	५६	180-183	यत्यादयो नित्यमपूर्वाः		२०७
स्नानादावाचमनम्	५६	,१४३ ।	अतिथित्रार्थना (\$	२०८

	पृष्ठम्.	. श्लोक.		पृष्ठम्.	श्लोक.
प्काश्रमवासी दृष्टपूर्व	ষ্ঠ		पुष्पिता गावः कुल=		
नातिथिः		२०९	नाशकाः	100	96
क्षत्रियादीनामति।थे-			गोपाळनफलम्	६७	१९–२०
लेन पूजनम्	63	२१०-२१३	गवां बन्धनम्		२१
अतिथिपूजनफलम्			शालायां लोहयन्त्र-		
		२१५	स्थापनम्	६७	२२
अथ वर्णधर्माः ।			गवां ताडने दोषः	ęυ	२३ –२४
ब्राह्मणकर्माणि	६३	२१७	सपर्णदण्डेन ताडयेत्		२४ –२५
क्षत्रियकर्माणि	. T T		तृणादिदाने फलम्	ξ	२६–२७
वैश्यकर्माणि	£ 8	२१९	गवां कण्डूयनादि-		
श्रूद्रकमोणि	६४	२२०	फलम्	ęζ	२७–३४
सर्वेषां जीवनं कृषिः	६४	२२१	गोशुङ्गे देवतादि		३४–३५
भिन्नवृत्तिर्न भवेत्	६४	२२२	गोदेहे सर्वा देवताः	68	३५-४३
क्षत्रवृत्तिः	É&	२२३२२४	अथ वृषभप्रशंसा ।		
वैस्यवृत्तिः •••	ÉR	२२५	Note that the artists of the second section of the second section in the second section is a second section of the second section in the second section is a second section of the second section in the second section is a second section of the second section in the second section is a second section of the second section in the second section is a second section of the second section of the second section is a second section of the section	ŧ٩	४४
शूद्रवृत्तिः •••	६४	२२६	तेषां पालनम्	६९	84-80
शूद्रस्य वज्यानि	६४	२२८–२२९	वृषो धर्मरूपः	৩০	४८
।। अथ पञ्च	मोऽध	यायः ॥	वृषभाणामुपकारित्वम्	७०	89-48
तंत्र गृहस्थस्य साधा	रण-		नासावेधनम्	ড ৭	ष्प—षद
धर्मनिरूपण प्रतिज्ञ		٩–٦	गवादिशाला	۹و	46-46
			शालाप्रवेशे होमः	७१	५९
माश्रयेत्			अथ लाङ्गलवर्णनम्	હ્યુ	६०-६७
कृष्यां वृषभाः		३ –५	सीरम्	৬২	६८-७६
[2] (FT 말리는 4) 등 하는 10 Her Park			लाङ्गलयो ज ने		
	६५	६ −७	नक्षत्रादि	৩	১৩–৩৩
गोदोहनम्		è	मातृश्राद्धं कुर्यात्	७३	७९
गवामुपकारित्वम्		٩,	इन्द्रादिभ्यो बलिदानम्	હિંદ્ર	60-63
तासा पावनत्वम्	, , ६६	१०-१५	सीरफालामपूजनम्	৬४	<3-c8
अवत्सादयो गावो न			लाङ्गलप्रार्थना	७४	૮૫
दोग्धव्याः		१६-१७	कर्षणविधिः	७४	64-66
		제 200 시민 생활하다면서 가장			

######################################	पृष्ठम्	. श्लोक.		पृष्ठम्	. श्लोक.
तिलविक्रयनिषेधः	৬४	د <i>۹</i> -۹۰	ब्राह्मणस्य नांशप्र-		
यवतुषजलेन पितृन्			दानम्	60	१५०-१५६
तर्पयेत्		89	मुष्टिप्रदानम्	60	948-984
दैवादियोगेन कृषिः	७५	९२	भिक्षामात्रं दद्यात्	69	9 64-9 60
शाल्यादिबीजानि			अथ खलयज्ञः	69	986-963
वापयेत्	७५	९३	खलयज्ञप्रशंसा	८३	968-966
अमावास्यायां कर्षणा-			लाभस्यांशदानं सर्वें-		
दिकं न कुर्यात्	७५	98-909	षाम्	८३	१८९-१९०
अमावास्यायां दन्तका	ন্ত-		उपसंहारः	68	989-984
निषेधः			॥ अथ षष्ट	ोऽध्या	यः ॥
चरणाय विसूर्जनम्			- विवाहानिरूपणम्		٩
अधिकाङ्गादयो वर्ज्याः		900	विवाहभेदाः		२–११
वाहनादिषु दृष्टिदुष्टान्			वर्णभेदेन विहिता	~,	
वर्जयेत्		906		د	92-96
	७६	905-997		٠ ۲ ۲	9 6-9 0
	७७	993	वर्ज्या कन्याः	ر د د	२७ <u>–३</u> २
	৩৩	998-996	त्राह्याः कन्याः	وی	₹3 – ₹<
	৩৩	998-979	अध्याधानम्	66	२२─२० ३९─४०
	७७	१२२-१२६	जन्यायागम् श्रीत्या स्त्रियः पालचाः	66	
परकीयभूकर्षणं नि-			त्रात्या स्त्रियः पाळ्याः स्त्रीणां न स्वातन्त्र्यम्	८९	89-42 68-62
	<i>.</i> کو	928-926	सर्वथा स्त्रियः पावनाः		५९–६०
	७८	१२८ १३०	सवया ।स्त्रयः पावनाः स्त्रीसंगे नियमाः	९० ९०	६०–६५ ६६
राजाकर्षुकाणामुपद्रवं					
	७८	939	भार्याप्रशंसा	९०	७०-७२
योग्या भूमिः	७८	१३२-१३३	पञ्चमहायज्ञाः	९१	७२–८०
विभिन्नबीजवापने वि-			चतुस्तनी वाग्धेतुः	89	۲۹–۲۶ دا
भिन्ना भूमयः	७८	9 38-980	प्राणाभिहोत्रम्	९२	८५–१२२
वृत्तिचतुष्टयम् '	७९	989-988	प्राणामिहोत्रमजा-		
सीरविदारणे पापम्	७९	987-984	ृ नतो निन्दा	९५	933-939
तन्निवृत्त्यर्थे अंशप्रदा-			भोजनप्रकारः	९६	१३२-१३५
नम्	৬९ -	984-940	भोजनानन्तरकृत्यम्	९६	१३६-१३८

	पृष्ठम्. श्लोक.	Į	म्. श्लोक.
सायंग्रन्थ्योपासनम् ९	,६ १३९	शक्तेन प्रतिप्रहो न	
내용들이 하시 위에 주어가 하다는 내가 하다고	९६ १४०	त्याज्यः १०५	२४०
	५६ १४०–१४१	दानप्रतिप्रहे अन्य-	
स्रीसम्भोगः १	५७ १४२–१४३	दिप १०५	२४१-२४५
त्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय	3. 3. 3. 3.	सून्यादीनां न	
श्रातःसन्ध्या '	९७ १४४	प्रतिप्रहः १०५	२४६–२४७
ब हिः सन्ध्योपास नम् १	९७ १४५–१४७	परपाकादीनां	
सीमन्तोन्नयनादीनि ॰	५७ १४८–१५१	निषेधः १०६	२४८–३ ४९
मोजीबन्धनम् ९	८७ १५२-१५७	सत्यादिसेवनम् १०६	२५०–२५४
भिक्षावतम् ९	५८ १५७-१६३	रसादीनां विानिमयः १०६	२५५–२५८
स्नातकवतम् ••• ९	८८ १६४-१६७	अन्येऽपि नियमाः १०६	२५८-२७६
	.९ १६८	अथ अभोज्यान्नाः १०८	२७७-२८२
अथ वालाः ९	९ १६९–१७७	मध्वादिविक्रयिणामनं	
पति-पत्नीसम्बन्धः ९	९ १७८–१८३	वर्ज्यम् १०९	२८३–२८७
पुत्रवतः प्रशंसा १०	० १८४–१९८	अथ पतिताः ११०	२८८–२९२
पुवं कन्यापि		अष्टकाः कर्तव्याः ११०	२९३–२९४
आधानाद्य: चत्वा-		दर्शादयः ११० श्रद्धभिक्षितं वर्ज्यम् १११	२९५-२९८
रिंशत् संस्काराः १०	२ २०२–२०४	रुक्षामान्नतं वज्यम् ११५ अथान्येऽपि नियमाः१११	२९९ २००-२९६
आचारहीनस्य निंदा १	. २ २०५–२११	भोज्याचाः शुद्धाः ११२	₹00—₹9 <i>६</i>
अथ शौचम् १०	३ २९२–२१७	वर्ज्य पयः ११२	३१७–३१८ ३१८–३२०
पात्रेदानं नत्वपात्रे १०		कवकादिकं वर्ज्यम् ११२	₹'~ ₹\` ३ २०
हस्त्यादिप्रतिम्रहाः १०		वर्ज्य मांसम् ११२	्र ३२१─३२८
स्रानिहितसदाचारो न		मांसनिवृत्तिर्महा-	
वर्ज्यः १०	४ २३३	फला ११३	३२९–३३१
आसन्ना विप्रा न		अथ द्रव्यग्रुद्धिः ११३	३३२–३४६
वज्यीः १०	४ २३४–२३५	अथोपाकर्म ११४	३४७–३५३
आपदि प्रतिप्रहे	40.42	अनध्यायाः ११५	३५४-३५९
दोषाभावः १०'	५ २३६–२३७	तत्काळानध्यायाः ११५	३६०–३७०
द्यथादि न प्रत्या-		अध्ययने अन्येऽपि	
ख्येयम् १० ^६	९ २३९	नियमाः ११६	३७१—३७२

	पृष्ठम्.	श्लोक.		पृष्ठम्.	श्लोक.
छायाक्रमणादयो			पितृणां वामत आ-		
निषेधाः	998	००६–६०६			c4-ce
आचारेण वर्तेत			कुतपः कालः		८९-९७
॥ अथ सः			अन्दवृद्धौ श्राद्धद्रयम्		96-99
श्राद्धकालाः	996	9-8	अधिमासश्राद्धम् नित्यश्राद्धम्	१२६	900-908
वर्ज्या विश्राः	996	4-98	आम्युदयिकम्	988	१०६–१०८ १००
प्राह्या विप्राः	998	94-98	सगोत्रं न भोजयेत्	975	909
निमन्त्रणप्रकारः	१२०	90-30	श्राद्धे देशः		990-998
निमन्त्रितविप्र-			श्राद्धे पात्रादीनि	१२७ १२७	994
नियमाः	920	₹०−३२	वर्ज्यपात्राणि	१२७ १२७	११६–१ २१ १२२ १ २४
विप्रसङ्ख्या	920	₹ - ₹ ×	रक्तपुष्पाणि वर्जयेत्		१२ २–१ २४ १२५–१२६
निर्धनस्य श्राद्ध-		7, 7	धूप-दीपौ		177-174 9 7 0
प्रकारः	920	₹8 - ₹<	अन्येऽप्युपचाराः		175 176-137
सधनस्य विप्र-		43 4 5	देशधर्मादयोऽ-	1.0	
संख्या	929	३९-४२	वेक्याः	976	933-938
मातामहश्राद्धम्	929	83-88	देवादां कुय त्	976	१३५
पितृव्यश्राद्धम्		४५-४६	अन्येऽपि विशेषाः	926	१३६-१५१
	9 7 9	80	एकोद्दिष्टम्	976	१५२
ज्येष्ठभातुः श्राद्धम्	939	86	नः-दीश्राद्धम्	९३०	१५३-१७०
पुत्रादिकर्तुकं श्राद्धम्	922	४९-५८	अथ श्राद्धप्रयोगः	१३१	१७१–२१७
द्विप्रकारकं श्राद्धम्	922	49	श्राद्धे वर्ज्यानि	१ ३६	२१८–२२८
क्षत्रियादिपुत्रकृतं			श्राद्धे देयम्	१३६	२२९–२४१
श्राद्धम्	922	६०–६२	अन्यान्यप्यदेयानि	[१३७	२४२–२४३
शूदस्य पकानश्राद्धं			गायत्रीजलेन		
निषिद्धम्	923	६३–६९	प्रोक्षणम्	१३७	२४४–२४६
न स्त्रियं भोजयेत्		৩০	पिण्डनिर्वपणात्पूर्व-		
आमान्नश्राद्धनिषेधः		₩0-08	मन्नं न देयम्	१३७	२४९
एकपाके श्राद्धद्वयं र		68-co	पंक्तिभेदो न कार्थः		२५०-२५१
पर्वश्राद्धम्		८१	अत्रंनिवेदनम्	१३७	२५२–२५४
श्राद्धे वैश्वदेवः		68-68	मधुमतीश्रावणम्		२५५

	पृष्ठम्	. श्लोक.	पृष्ठम्. श्लोक.
आपोश नम्	936	२५६-२५७	आसां पुत्रा पतयश्च
बै ष्णवसन्त्रजपः	936	२५८	वज्यीः १४६ ३६८-३७१
अत्युष्णमन्नं देयम्	१३८	२५९	ब्राह्मण्याः अनुग-
पुण्यसूक्तजपः		२६०	मनं न १४६ ३७२
विकिरम् भिण्डदानादि	१३८	२६१	चित्यारोहणे कियाः १४७ ३७३-३८७
ोपेण्ड दानादि	१३८	२६२-२६६	औरसादीनां पिण्डदा-
पिण्डार्चनम् …		२६७–२७०	तृत्वम् ••• १४८ ३८८–३९४
अनन्तरकरणीयम्	१३९	२७०–२७९	उपसंहारः १४८ ३९५
मध्यमपिण्डप्राशनम	19३९	२८०-२८२	॥ अष्टमोऽध्यायः॥
अ न्यपिण्डविसर्जनः	न्१४०	२८३	마트 마이 경우 그렇게 되었다면 그 회사 보통이 하면 목표로 되는 수가를
अन्योऽपि विशेषः		२८४–२८७	सूतकादी शुद्धिः १४९ १
श्राद्धाईतिथ्यादीनि		२८८–२९३	आशोचे दिनस-
नामिषं श्राद्धे देया	Į ·	368-566	ङ्ख्या १४९ २-४
पापमृत्यूना शुद्धघरं	f		विष्णुध्यानरतानां
न रायणविलः	989	३००-३०२	नाशौचं नापि
नारायणबलिवि.			सूतकम् १४९ ५-७
धानम्	989	३०३-३१९	संसगों वर्ज्यः १४९ ८-९
एवं श्राद्धकरणे			सद्यः शांचम् १४९ १०-२५
फ लम्	१४३	370-373	राजादीनां नाशीच-
उ च्छिप्टविसर्गः	१४३	३२४ –३२७	सूतके १५० १६ १७
दर्भाः	983	३२८-३३१	नृपादावेकाहः १५० १८
एकोद्दिष्टपार्वणादि-			डुार्भक्षादो सद्यः
विचारः	485	335-340	शौचम् १५० १८–२० त्रिरात्रम् १५० १२–१४
कुल-देशरूढिः	984	₹49-३4२	त्रिरात्रम् १५० १२–१४
विकल्पे कर्ता यम-			शवस्पृशामाशौचम् १५० २५
ङ्गीकरोति स			अनाथब्राह्मणशव-
विधिः	984	३५३	बहुनादी सद्यः
बहुयाजक-गण-			शौचम् १५१ २६-२९
		३५४-३५६	रणेऽभिमुलो हतः १५१ ३०-३५
गाणका-पुनभ्वदिय			आचारहीनबाह्मणा-
स्रियः	984	३५७-३६७	बाशीचम् १५१ ३६-३८

	पृष्ठम्.	श्लोक.	J Carlotte St.	अ . श्लोक.
गर्भस्नावादी	949	३८−३९	अशक्तानामनुप्रद्वः	
ऋण्यादयः सदा-			कार्यः १५६	९१-९२
सूताकनः	942	80-89	महाराताकेनः १५६	९३
आशोचसम्पाते	942	87-83	नहामप्रायश्चित्तम् १५६	98-908
भृग्वादौ सद्यः			सुरापप्रायश्चित्तम् १५७	908-909
शोचम्	942	88	सुवर्णस्तेयप्राय-	
बालानां नाऽऽशो-			श्चित्तम् १५७	908-906
चस्	942	४५	गुरुदारगामिनः १५७	१०९–११२
विवाहादी नाशीच	म् १५२	४६	अनादिष्टस्य चान्द्रा-	
शिल्यादीनां स्वे-			यणम् १५७	993-998
कर्मणि नाशीच	म्१५२	४७	वाह्मणस्य क्षत्रिय-	
पुत्रजन्माने श्राद्धम्	(१५२	४८	ूहनने १५७	994-998
जन्मानिमाता-पितू-			वैश्यहनने १५८	998-990
णाम्		४९	स्त्रीहनने १५८	११७१२०
उद्बन्धनादिमृताना	म् १ ५२	40-43	गोझस्य प्रायश्चितम्१५८	979-940
सर्पादिहतानाम्	943	५३-५५	गजादिवधप्राय-	
अन्यायमृतःनाम्		وم دم – دم ده	श्चितम् १६१	945-907
उपसंहारः	943	46	अस्पृश्यस्यर्शने अ-	
अथ प्रायश्चित्तम्	973	५९	भोज्य भोजने च१६२	903-900
मन्वादिभिरुक्तं			अगम्यागमने १६२	969-962
<u>कृतादिष</u> ु		Ę o	अमध्यमक्षणे अपेय-	
कली पराशरोक्तम्		६१-६२	पाने चु १६२	१८३–२२३
पर्षत्		६३–७२	उदक्यास्पर्शे १६५	२२४२३४
पर्वदुक्तं प्रमाणम्	948	७३	उद्क्यादिगमने १६६	२३५
पर्षदा देशकालादा-			क्षत्रियस्यादिगमने १६६	२३६-२४६
वेक्ष वक्तव्यम्		48-C3	पितृव्यस्रयादिगमने १६७	380-5i0
मन्वादिभिर्व्यव हा र			चाण्डाळादिःशृष्टस्य	
ওক্ন:	१५५	43-6	शकुन्म्त्रादिकरणे१६७	२५१-१५२
गोत्राह्मणहतानां			उच्छिष्टस्पर्शे १६७	२५३–२६०
	944	23-73	अन्येऽपि विशेषाः १६८	२६१-२६९
बेडा लब्रतिकाः	944	<9-90 1	दुःस्वप्रदर्शनादौ १६९	२६९-२७१

	पष्टम.	श्लोक.		पृष्ठम्.	श्लोक.
ञ्जनावलीढादी		२७२–२७५	सान्तपनम्	9.08	98-94
क्ष्यान्यकारा मेथुनादौ		२७६–२७८	पराकः	9 0 6	96
गुरोः तङ्कारोचा-			पादकुच्छुः	9 0 8	90
उताः सङ्गाराचा रणादौ		२७९-२८२	अतिकृच्छ्रः	908	9 6
प्रेतवाहनादौ		२८३–२८५	कुच्छ्रातिकृ <u>च्छ</u> ः	9 ७६	96
त्रतपाहनापा दन्तकाष्ठादिमक्षणे		२८६-२८८	सोम्यकृच्छुः	9 0 8	99-20
यःतमाठात्पाद्यः अधोच्छिष्टशुद्धिः		२८९-२९८	चान्द्रायणादिषु-		
जपा च्ट्रस्तासः गायत्रीजपेन दोष-			नियमाः	966	२१-२२
			ब्रह्मकूर्चः	१७६	२३–३९
निवृत्तिः		२९८-१००	उपसंहारः	<i>७७</i> १	४०-४३
योगी आचारवान			।। अथ द	ornirces	
विप्रश्च सदा ग्रुचि		300-309			
मक्षिकादयः ग्रुचयः		३०१	तत्र दानानि दानप्रशंसा		9
आतुरस्नानम्	909	३०२-३०३	1	9 6 6	2-4
विवाहादी न स्पर्ध			अन्नादिदान।नि	900	६− 9 ३
दोषः		३०४	अन्नदानं सर्वेभ्यः		
आद्यस्पृष्टादयः		३०५-३०८	श्रेष्टम्	909	98-90
अन्येऽपि विशेषाः		३०९-३१५	पकाचादिदानानि	909	9 < 2 7
अन्येऽपि विशेषाः	१७२	३१६–३२०	गृहदानम्	१७९	२३–२८
भाज्याचः शुद्धाः		३२१-३२३	वृषदानम्	960	२८–३२
पर्युषितादि वज्योनि	मे १७३	३२४ –३३६	गृष्टिदानम्	960	\$ \$— \$ \$
रथ्याकर्दमादयः		보면, 1995년 - 1975년 전 1985년 <mark>- 1</mark> 987년	द्रिमुखी गोदानम्	9 < 9	88-85
शुचयः	१७३	३३७–३३९	तिल्धेनुः	9 69	89-40
उपसंहारः	9 68		<u>घृतघेनुदानम्</u>	१८३	७१-८६
॥ अथ न	स्तातो <i>८६</i> :	गागः ॥	जल्धेनुः	968	60 P-62
			सुवर्णधेनुः	१८५	908-930
		9	उपसंहारः	9 < 8	939
चान्द्रायणम्		9-6	कृष्णाजिनदानम्	१८६	155-186
कृच्छः		\$	सुखासनदानम्	966	940
तप्तकृच्छ्ः	904		अश्वरथदानम्	१८९	949-948
महासान्तपनम्	१७५	99-93	हयदानम् •••	१८९	१ ५६-१ ५९
पर्णकुच्छः	१७६	9.3	। गजरथदानम्	969	949-966

	वृष्टम्.	श्लोक.		पृष्ठम्	. श्लोक.
हस्तिद।नम् •••	990	9 60-900	प्रदक्षिणंकृत्वा भूमे		
कन्यादानम्	980	9 69 - 9 65	प्रतिप्रहः	२०१	३२५-३२६
पुत्रदानम् •••	990	907-903	अन्येऽ1ि प्रातप्रह-		
भूमिदानम्	990	903-209	विधयः	२०१	३२७-३३५
तुलादानम्	988	२०२-२०८	दानशतिमहे विशेषा	:२०२	३३६ —३४२
उष्ट्रादिदानानि	983	२०९-२१०	दाने विशेषफलदाः		
सुवर्णदानम्	983	२११-२१३	तिथ्यादयः		983-349
रोप्यदानम्	983	298	अथ पूर्नधर्मः	२०४	३६१
माणिक्यादिदानानि	ने ९३	२१५-२१६	विष्णवादीनां मंदि-		
घृतादिदानानि	983	२१७२२२	राणि	२०४	३६२-३६५
अन्यान्यपि दानारि		२२३-२३३	देवालयं सम्मार्ज-		
अ्थ विद्यादानम्	984	२३४–२४१	नादि	२०५	366-360
ओषधदानम् 		२४२–२४५	वापी-कूपादयः	२०५	३६९–३७३
मधुरवाग्दानम्	984	२४६	आरामादि	२०५	308-306
दयादानम्		२४७–२४८	अश्वत्थारोपणम्	२०५	३७९
कास्यपात्रदानम्		२४९–२५६	अन्येषां वृक्षाणां		
माघपौणिमायां ति	ल-		रोपणादि	२०६	३८१-३८४
श्राद्धम् 🚥		२५७–२६०	उपसंहारः	२०६	₹<4-₹<
अन्यान्यपि तिथि- मास-नक्षत्रयोग			॥ अथ प्व		
द्यानानि	१९७	२६१–२७८	तत्र शन्तयः	२०७	٩
आशौचादिषु दान	गादि-		विनायक गन्तिः	२०७	٩
निषेवः		२७९–२८४	तस्या आवश्य-		
उपांशुदानम्		२८५-२८९	कलम्	२०७	२–१०
अन्येऽपि विशेषाः	१९९	२९०–२९८	अथ प्रयोगः	२०७	99-33
राज्यभ्रष्टाय राज्यं			ग्रहशान्तिः •••	२०८	₹8-3 <i>a</i>
देयम्	१९९	२९९	म्रहा णां रूपाणि	२०९	३८-४०
प्रतिश्रुत्यादाने देख	: १९९	३००	त्रहाणां देशाः	२०९	४१-४२
गृष्ट्यादिलक्षणानि		309-398	अधिदेवताः	२१०	४३–४४
निष्फलानि दाना	ने२००	३१४–३२२	समिधादीनि	२१०	84-40
स्वयनीत्वा देयम्	२०१	३२३-३२५	समिघादिसंख्या	२१०	५०-५१

	वृष्टम्	. श्लोक.	पृष्ठम्	. श्लोक.
आबाहनम्	२१०	५२-५८	राजैव ब्रह्मादयो-	
अहमन्त्राः · · · ·	299	49-40	देवाः २३३	8
तिला होतन्याः	२११	E6-E9	राज्ञोऽभावे जगदु-	
स्थण्डिलादि	२११	६९ -७१	त्सन्नं स्यात् २३३	५–६
सण्डपः	२१२	, γ − , γ	निर्गुणोऽपि राजा	
होमादौ विप्राः	२१२	७३–७५	पूज्यः २३३	v
सूर्यादीनां ओद-			राजा धर्मिष्ठान् और-	
नादि …	२१२	७७-५७	सानिव पालयेत्र ३३	٤
विप्रपूजनादि	२१२	00-60	दण्डधारिणः कुर्यात्२३३	९–१०
अहपूजा प्रशंसा	२१२	<9-64	अमात्यादीन् कुर्यात्२३३	99-97
अ थ अद्भुतशान्ति	:२१३	८६-१०३	राज्ञा कुमाराणामन्तः-	
चरनिर्वापः	२१४	907-906	पुरस्य च रक्षणे	
अथ ६दशान्तिः	२१४	900-946	यत्नः कार्यः ३३४	9 3
रुद्रजपः	२१८	949-202	दुर्गाणि कुर्यात् २३४	98
तडागायुत्सर्गविधि	:२२१	२०३–२०९	उद्राहादिकम् २३४	98-94
तस्रयोगः	२२२	२१०–२४०	प्रातः कृत्यानन्तरं-	
अथ लक्ष-कोटिहो	म-		राजकार्याणि २३४	94-96
विधिः	२२४	289-288	देवार्चनाद २३४	46-28
ऋत्विग्वरणम्	२२४	₹88-28€	कायस्थाादीभेः प्रजां-	
वेद्यादीनि	२२४	२४७–२४९	रक्षेत् २३५	२४–२५
देवताशीन	२२५	240-544	शत्रुजयार्थं यानादि २३५	२५-३५
अ भिषेकादीनि	२२५	२५६-२६२	सामिकान् भरेत् २३६	36
कोटिहोमः 🛺	२२६	२६३-२९६	परदेशे प्रजाः रक्षेत् २३६	३७
पुत्रकामेष्टिः	२२८	२९७-३१३	अन्यदपि सस्यादिदा-	
मह भ न्त्राधिदेवताः	२३०	३१४–३४५	नम् २३६	३८–४१
उपसंहारः •••	२३२	३४६-३४७	युद्धाय न यतेत २३६	87-80
॥ अथ द्वाद्शोऽध्यायः ॥			अन्येऽपि नियमाः २३७	४८–६६
तत्र राजधर्मानि-			देव-पोरुषसंयोगेन	
्रूपणम् · · ·		٩	सिद्धिः २३८	६७-८६
राजा परो देवः		٦ .	स्वधर्मेण पालयतः	
राजालोकपालांशः		3	फलम् २४०	cu-94

	पृष्ठम्.	श्लोक.		पृष्ठम्	. श्लोक.
अथ वानप्रस्थधर्मा	:२४१	95-909	ध्यानम्	२५६	908
यामोपान्ते वसेत्	२४२	990-920		३५७	904-908
अथ संन्यासः	२४३	१२०-१४४	कमणः परः पर-		
आश्रमचतुष्ट्यमेदा		984-908	मात्मा	२५७	900
अथ योगःनिरूपणम्	२४७	9 64	अजस्य कथं जन्म?	२५७	900
जन्मवर्णनम् बाल्यम्	२४७	8	आत्मानं कर्मणा		
बाल्यम्	२४८	4-6	चेष्टयते	२५७	१०९
तारण्यम्	286	Ę	कर्म वर्जयेत्	२५७	990
वृद्धःवम्	२४८	७ –१ १		२५७	999
आत्मवर्णनम्	२४८	95-94	वैदिककर्मयोगः		
अन्यदेहप्राप्तिः	२४८	9 ६-२ ०	आवर्त कः	२५७	997
देहात् परः आत्मा			हृदि आत्मानं ध्या-		
अस्ति	२४९	२१–२५	येत् …	२५७	993-998
नटदष्टांतः	२४९	२६–२८	हत्पद्मवर्णनम्	२५७.	994-996
शुद्धानां महाकुेलषु-			निरालम्बध्यानम्	२५८	996-950
जन्मादि	२५०	29-38	आत्मस्वरूपम्	२५८	929-928
ब्रह्मा भ्यासः	२५०	₹8-3€	स र्वभूतेष्वात्मानं		
प्रणवस्वरूपम्	२५०	રૂષ		२५४	974-976
त्राणायामः	२५१	३८–४४	शोक-मोही तरित	२५८	१२६
दीषीयुष्ट्वादि	२५१	४४-४६	ओं खं ब्रह्मेति	२५८	920
प्राणवर्णनम्	२५१	४७–५६	आत्मज्ञाने बहुव		
तत्रैव देवताध्या-			उपायाः	२५८	976
तव्या	२५२	५७–६२	वेदादिभिनीत्म-		
प्राणाय मस्य			त्राप्तिः		928
पावनत्वम्	२५३	६३	ग्ररूवदेशतः प्राप्तिः	२५९	१३०
पूरकादि	२५३	é.R	यत्र मनो विश्रमते		
अन्येऽपि नियमाः	२५३	६५–६९	तदेवोपदिशेत्	२५९	9 ३9
त्रिमात्रप्रणव् ध्यान म्		७०-७२	तदेव ध्यायेत्	२५९	१३२
विशेषः	२५४	०३−७८	तदेव निरालम्बता-		
यत्या हारः	२५४	C0-C9	नयेत्		933
चतुर्थ ध्यानम्	२५४	< - 9 0 ع	योगबास्रोपदिष्टम्	२५९	938

	पुष्टम्	. श्लोक.		पृष्ठम्.	श्लोक.
त्रैविध्यम्	२५९	934-935	ज्ञानं समानम्	२६१	9 69-9 6 3
शिव-शक्ती	२५९	१३७	ज्ञानाभिः सर्वे दहति	२६२	9 ६४-9 ६६
योगी न विमेति	२५९	9 3 <	विद्याविद्ये	२६२	9 5 5 - 9 5 6
ब्रह्मज्ञानी गतिं			कर्मापि मोक्षकृत्	२६२	9 6 <- 9 6 8
त्रजेत्	२५९	9 \$ 8		२६२	9 6 8-9 69
च्यंबक एव त्रिविध	१२६० :	980		२६२	9 65-9 68
नाभिमध्यस्थितम्	२६०	989-983	एकमेवाभ्यसेत्	` ` ` २६३	9 04-9 05
ध्यानक्रमः	२६०	983-980	भावश्चाद्धः कर्तव्या	`	900-909
आनंदरूपम्	२६०	986-988			
व्योमवदेकम्	२६०	940	अंते मातिः	२६३	१८२
मणिवत्	२६०	949	उपसंहारः	२६३	१८३
कालवत्	२६० :	947-943	कालपारिमाणम्	२६३	968-990
तीर्थयात्रादि	२६१	948-944	प्रन्थोपसंहारः	२६४	१९८–२०२
द्री मार्गी	२६१	944-940	प्रन्थश्रवणफलम्	२६५	२०३–२०६
धूममार्गः	२६१	946-949	ग्रन्थसं ख्या	२६५	२०७
अर्चिरा दिमार्गः	२६१	१५९–१६०	महद्भयो नमनम्	२६५	२०८

समाप्तेयमनुक्रमणिकाः

ओं नमः श्रीगणेशाय ।

अथ वृहत्पराशरसंहिता प्रारभ्यते।

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

व्यक्तांव्यक्ताय देवाय वेधसेऽनन्ततेजसे।
नमस्कृत्यं प्रवक्ष्यामि धर्मान् पाराशरोदितान्॥१॥
अथातो हिमशैलाग्रे देवदाक्ष्वैनाश्चये।
व्यम्समेकाग्रमासीनं पंथपृञ्छन्मुनीश्वराः॥२॥
मंनुष्याणां हितं धर्म वर्तमाने कलौ युगे।
वर्णानामाश्रमाणां च किञ्चित्सांधारणं वद ॥३॥
युंगेषु त्रिषु ये प्रोक्ता धर्मा मन्वादिभिर्मुने।
शक्यन्ते नैव ते कर्तुं वर्णेरांश्रमवासिभिः॥४॥
स पृष्टो मुनिभिर्व्यासो बर्हुंभिःपरिवारितः।
प्रष्टुं जगाम पितरं धर्मान्पराशरं ततः॥५॥
सर्वेषामाश्रमाणां च वरे बद्रिकाश्रमे।
सं विवेशाश्रमे तस्मिन् तंतुं योगीव वेधसः॥६॥
नानापुष्पलताकार्णे फल-पुष्पैर्रलङ्कृते।
नदी-प्रस्रवणानेकपुर्ण्यंतीर्थोपशोभिते॥ ७॥

१. A. C. and D. read नमस्कृत्वा for नमस्कृत्य. २. C. and D. read विनाश्रमे for विनाश्रये. ३. C. and D. read ऋषयः प्रष्टुमागताः, B. E. and F. दिजाः पुच्छन्ति धार्मिकाः both for पर्यपुच्छन्मृतीश्वराः. ४. A. C. and D. read मानुषाणां for मनुष्याणां. ५. B. reads काञ्चित् for किञ्चित्. ६. D. reads युगे-युगेषु for युगेषु विषु. ७. F. reads आश्रमचारिभिः for आश्रमवासिभिः. ८. A. C. and D. substitute मुनिभिः for बहुभिः; while A. C. D. E. and F. substitute परिवेदितः for परिवारितः. ९. B. C. E. and F. read संविवेदा for स विवेदा. १०. B. E. and F. read योगीव वेधसस्तनुम् and C. महायोगी च वेधसः both for तनुं योगीव वेधसः. १९. F. reads अलङ्कृतैः; while B. and E. फलैः पुष्पैः for अलङ्कृते and फल-पुष्पैः respectively. १२. B. C. D. E. and F. read प्रम्नवणानेकैः for प्रश्नमणानेकि.

मृग-पिक्षिभिरां सेच्ये देवतायतनावृते ।
यक्ष-गन्धर्व-सिद्धानां नृत्य-गीतसमाकुले ॥ ८ ॥
तिसम्बृषिसभामध्ये शाकिपुत्रः पराशरः ।
सुखासीनो महातेजा मुनिमुख्यगणावृतः ॥ ९ ॥
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा व्यासस्तु मुनिभिः सह ।
प्रदक्षिणाभिवादेश्व मुनिभिः प्रतिपूजितः ॥ १९ ॥
ततः सन्तुष्टमनसा परांशरमहामुनिः ।
व्यासस्य स्वागतं तेऽस्तु महर्षीणां समन्ततः ।
कुशलं कृशलेत्युक्त्वा व्यासोऽपृच्छवतःपरम् ॥ १२ ॥
यदि जानासि मां भक्तं स्नेहोऽस्ति यदि वा मिये ।
धर्म कथ्य मे तात अनुर्यां होऽस्त यदि वा मिये ।
ध्रमं कथ्य मे तात अनुर्यां होऽस्त यदि वा । १३ ॥
श्रुतास्ते मानवा धर्मा गार्गेया गौतमास्तथा ।
वासिष्ठाः कात्र्यपाश्चेव तथा गोपालकस्य च ॥ १४ ॥
धेत्रीविष्णोश्च सांवर्ता दाक्षाश्चाङ्गिरसास्तर्थां।

१. We follow here only A.; while all others substitute आकी for आसेन्ये. २. C. D. and F. read 'सिद्धेश for 'सिद्धानां. ३. E. reads सक्थि-पुत्र: for शक्तिपुत्र:, but it seems incorrect. V. A. B. and E. read es भिवाद्यश्च for shaltes; while B. and E. परिपृज्ञितः for प्रतिपूजितः ५. A. and D. substitute पाराशर ofor पराशर. ६. A. reads मुनिसत्तमः for मुनिपुद्धावः. ७. B. E. and F. read वत्साद्य स्वागतं . C. वत्सस्य स्वागतं and D. वशस्य स्वागतं all for वत्स सुस्वागतं. ८. A. C. D. and F. substitute आसीनानां समन्ततः; while A. adds हि before आसीनानां and C. and D. substitute तेन for तेऽस्तु. १. A. reads क्रशलेन for क्रशले इति १०. A. B. and E. read पृच्छत्यत : परम्, D. and F. पृच्छत्ततः परम् both for sपृच्छ-इत: परम. ११. A. reads स्तेहो वा यदि वा मधि, C. D. and F. स्तेहो वा यदि वत्सल both for स्नेहोऽस्ति यदि वा मिथ. १२. E. reads ब्रह्मथ for कथय. १३. A. reads अनुप्राह्योस्तु, C. and D. अनुप्राह्योऽहि both for अनु-याह्योऽस्मि ; while F. कुरुष्वानुयहं मन for अनुपाह्योऽस्म्यहं यहि. १४. A. and D. substitute तु and F. च both for ते. १५. A. C. D. and F. read आनेया विष्णुसांवर्ता: while C. and D. substitute 'संवर्ताः for 'सावर्ताः. १६. C. substitutes दक्षाः for दाक्षाः and A. C. D. and F. आङ्किरसः for आङ्कि-रसाः

शातातपाश्च हारीता याज्ञंवल्क्यकृतास्तथा॥१५॥
आपस्तम्बकृता धर्माः शङ्क्षस्य छिखितस्य च।
कात्यायनकृताश्चेव प्रचेतांगैदितास्तथा॥१६॥
श्रृंतिरात्मोद्भवा तात श्रुत्यंथां मानवाः स्मृताः।
मैन्वथाः सर्वधर्माणां कृतादित्रियुगेषु च॥१९॥
धर्म तु त्रियुगाचारं नं शक्यं हि कछौ युगे।
वर्णानामाश्रमाणां च किंचित्साधारणं वद॥१८॥
व्यासवाक्यावसाने तुं मुनिमुख्यः पराशरः।
सुखासीनो महातेजा इदं वचनमब्रवीत्॥१९॥
कियन्ते नैव वेदाश्च न चांपि प्रभवन्ति ते।
न कश्चिद्वेदकर्तां शस्त वेदस्मंतां चतुर्मुखः॥२०॥
तथा स धर्म स्मरति मनुः कंष्णान्तरान्तरे।
अन्ये कृतयुगे धर्मास्रेतायां द्वापरे परे॥ २१॥
अन्ये किंखुगे नृणां युगैन्हासानुरूपतः।
तपः परं कृतयुगे वेतायां ज्ञानमेर्व च॥२२॥

२. D. reads हारीत-याज्ञवल्क्यकृताः for हारीता याज्ञवल्क्यकृताः. २. A. reads शङ्का लेखितिकाः, D. सशङ्क्ष्णिखिताः; while F. reads this line.—
आपस्तम्बाध ते भर्माः शंख-लिखितकास्तथा।

३. С. प्राचितसक्कताः, D. प्रचितसक्कताः and F. प्रचितःकृतकाः all for प्रचेतोगित्ताः. Y. B. reads श्रुतेरासोद्भवाः for श्रुतिरात्मोद्भवाः, ५. C. reads श्रुत्यर्थाः, but corrects श्रुत्यर्थमानवाः; while B. E. and F. substitute तथा for स्मृताः. ६. C. and D. read मन्वर्थसर्वधर्माणां for मन्वर्थः सर्वधर्माणां. ७. D. reads स श्रुक्यं for न शक्यं; while C. D. A. F. substitute त for हि. ८. F. reads °ऽवसानेषु for °ऽवसाने तु. ९. D. reads नैवाति for न चापि. १०. E. reads वेदकर्ता for वेदस्मर्ता. ११. B. and E. read स्मरन्ति ते धर्मे कल्पे and A. and D. स धर्मे स्मर्राति कल्पे both for स धर्मे स्मर्राति मनुः; while F. reads नित्यं स्मर्रात तद्धमें कल्पे for तथा स धर्मे स्मर्रात मनुः, १२. C. reads कल्पान्तरे ततः for कल्पान्तरान्तरे. १३. B. reads युगमासानुद्धपतः, C. युगमासानुद्धपतः and E. युगहासानुद्धपतः all for युगहासानुद्धपतः; while F. substitutes °ऽनुसारतः for °ऽनुद्धपतः. १४. B. and E. read ज्ञानमुत्तमम्, C. D. and F. ज्ञानमुक्यते for ज्ञानमेव चः

द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कछौ युगे।

कते तु मानवा धर्मास्रोतायां गौतमस्य च॥ २३॥

द्वापरे शाङ्कं-लिखिताः कछौ पाराशराः स्मृताः।

त्यजेदेशं कृतयुगे त्रेतायां प्राममृत्सृजेत्॥ २४॥

द्वापरे कुछमेकं तु कर्तारं चं कछौ युगे।

कृते तु लिप्यते देशस्त्रोतायां प्राम एव च॥

द्वापरे कुछमेकं तु कछौ कर्ता विलिप्यते॥ २५॥

कृते सम्भाष्य पति त्रेतायां स्पर्शनेन चं।

द्वापरे भक्षणेऽर्द्यस्य कछौ पति कर्मणा॥ २६॥

अभिगम्य कृते दानं त्रेतायामभिमन्ह्य च।

द्वापरे याच्यमांनं तु सेवया दोयते कछौ॥ २७॥

अभिगम्वोत्तमं दानं मध्यमं साभिमन्त्रणम्।

अधमं याच्यमानं स्यात्सेवादानं तु निष्फछम्॥ २८॥

कृते त्विस्थिगताः प्राणास्रोतायां मांसीसंश्रिताः।

१. B. reads दानमेव and C. दानमेवं for दानमेकं. २. F. reads गौतमाः स्मता: for गौतमस्य च. ३. B. D. and F. read शंख-लिखिता: and C. शंख-लिखितों both for शाङ्क-लिखिताः. ४. A. and F. substitute त for ₹. 4. This and the following one line are omitted by A. D. and F.; C. also omits the same, but it appears in marginal correction. E. B. reads करे पतार्त सम्भाष्य, C. and D. कृते सम्भाष्य पतितै: and E. कृते पति सङ्गतात् all for कृते सम्भाष्य पतित. ७. B. E. and F. substitute तु for च. ८. E. substitutes तस्य for ऽत्रस्य; while C. reads पतितकर्मणा for पतितकर्मणा. ९. A. C. and E. read साभिमन्त्रणं and B. अभिमन्त्रणम् for अभिमन्त्रय च; while D. त्रेतामाहृय दीयते for त्रेतायामभि-मन्त्र्य च. १०. A. reads याचमानस्य and F. याच्यमानस्य for याच्यमान त. ११. A. reads कली सेवाय दीयते, B. and E. कली दीयेत संवया and F. सेवकाय कलौ युगे all for सेवया दीयते कलौ. १२. A. C. D. and F. read आहुतं चैव मध्यमम् for मध्यमं साभिमन्त्रणम्. १३. A. reads दानं सेवाय निःफलम् and F. सेवायां निष्फलं स्मृतम् both for सेवासनं तु निष्फलम्; while C. and D. substitute च for तु. १४. A. B. and C. read धानगता: for त्व-स्थिगता: १५. A. and D. read मांसमेव च and F. मांसमाश्रिता: for मांससंश्रिताः

द्वापरे रुधिरं यावत् कलावर्त्राद्यमेव च ॥ २९ ॥ कृते तात्क्षेणिकः शापस्त्रेतायां दशभिार्दिनैः। मासेन द्वापरे ज्ञेयः कलौ संवत्सरण त ॥ ३०॥ युगेयुँगेषु ये धर्मास्तेषु धर्मेषु ये दिजाः। तेषां निन्दा न कर्तच्या युगरूपा द्विजोत्तमाः ॥ ३१ ॥ धर्मश्च संत्यमायुश्च तुर्याशेन कलौ युँगे। **अंदनात्तदनाद्यस्य तुच्छमायुरकार्यतः ॥ ३२ ॥** धर्मश्च लोकद्रमार्थं पाषण्डार्थं तपस्वितां। विविधा वाग्वञ्चेनार्थं कलौ सत्यानुकारिंणी ॥ ३३॥ अल्पक्षीर-घृतीं गावो ह्यल्पर्सस्या च मेदिनी। स्त्रोजनन्यः स्त्रियः सर्वाः सुर्खार्थं कृतमैथुनाः ॥ ३४ ॥ प्रचाश्व जितीः स्त्रीभी राजानी दस्युभिर्जिताः। जितो धर्मश्च पापेन अर्नृतेन तथा ऋतम् ॥ ३५॥ श्द्राश्च ब्राह्मणाचाराः श्रृद्राचारास्तथा द्विजाः। अन्त्यानयायिनश्चाँद्या वर्णास्तद्वपजीविनः ॥ ३६॥ कृतं तु ब्राह्मणयुगं त्रेता तु क्षित्रयं युगम्।

१. B. and C. read कलावनिषिविणः, D. कलौ स्वनाद्यमेव च, and F. कलौ चानाद्यमेव च all for कलावनाद्यमेव च. E. also follows to B. and C., but adds तु before अन्न°. २. B. C. and F. read तत्क्षणिकः for तात्क्षणिकः. ३. A. and F. read °युगे च for °युगेषु. ४. F. substitutes त for चे. ५. A. D. and F. read ते द्विज्ञा नावमन्तद्याः for तेषां निन्दा न कर्तद्या. ६. B. reads धर्मः सत्यं सत्यसाध्यत्योशे for धर्मश्च सत्यमायुश्च तुर्योशेन. ७. B. and E. read स्थितः for युगे. ८. D. reads this line— अद्यानात्त्वत्यास्य तुच्छमासुरकार्यतः॥;

while C. अहानात्त्वाद्यतं and B. अहनात्त्वाद्यतं for अहनात्त्वाद्यस्य ९. D. reads तपिह्वनः for तपिह्वताः १०. B. C. E. and F. read धनार्थं स्यात् for वज्ञनार्थं. ११. C. and D. read सत्यानुसारिणी for सत्यानुसारिणी हर. B. substitutes °क्षीरास्तथा and E. °क्षीरकृता for °क्षीर-घृताः. १३. B. and D. substitute स्वल्प for ह्यल्प १४. C. and D. read रत्यथं for सुखार्थं. १५. B. and E. read निर्जिताः स्त्रीभिर्भूपाला for च जिताः स्त्रीभी राजानो. १६. B. and E. read सत्यं च वित्तथे जित्न मं, while A. adds हि before ऋतम्. १७. D. reads आह्या for आद्या and F. आद्यवर्णः for आद्या वर्णाः.

वैदयं तु द्वापरयुगं किलै: शृद्भ्युगं स्मृतम् ॥ ३७ ॥ चातुर्विणिकनारीणां तथा तुरीयजन्मैनाम्। पैति-द्विजात्युपास्त्यापि धर्मिद्धिमेहती कलौ ॥ ३८॥ र्शंतेन या कृते दत्ते फलाप्तिः पुरुषस्य चं। स्याद्दत्तैर्दशभिर्नृणां फलाप्तः सा कली युगे ॥ ३९॥ कुँते यन् कोटिदस्य स्यात् त्रेतायां लक्षदस्य तत्। द्वापरेऽयुतदस्य स्यात् शतदस्य कलौ फलम् ॥ ४० ॥ युर्गस्वरूपमाख्यातमन्यं च गदतः शुणु । वर्णानामाश्रमाणां च सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥ ४१ ॥ मृंगः कृष्णश्चरेद्यत्र स्वभावेन महीतले। वसेत्तत्र द्विजातिस्तु शूद्रो यत्र प्वे तत्र तु ॥ ४२ ॥ हिमपर्वत-विन्ध्यद्वियोर्विनशन-प्रयागयोः । मध्ये तु पावनो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परम् ॥ ४३ ॥ देशेष्वन्येषु या नद्यो धन्याः सागरगाः शुभाः । तोर्थानि यानि पुण्यानि मुनिभिः सेवितानि च ॥ ४४ ॥ वसेयुस्तदुर्वान्तेऽपि शामिच्छन्तो द्विजातयः।

१. B. reads क्रॉल for क्रिल:. २. D. reads "जन्मनी for "जन्मनाम्; while C reads चातुर्वर्णक for चातुर्वाणक . ३. C. substitutes उपास्त्यादि for उपास्त्यापि; while D. reads यति-द्विज्ञाभ्युपास्त्यादि for पति-द्विज्ञात्युपा-स्त्यापि. Y. This verse does not appear in B. and E. ५. C. and D. substitute सा for च. ६. C. and D. read इत्तेषु इश्मिन्णां फलान्निः स्यात् for स्याइनौर्दशभिर्नृणां फलाप्तिः सा. ७. This verse does not appear in A. and D., C. also omits it, but gives in marginal correction and interchanges the place and puts before शतेन या कृते, &c. ८. This and the following two lines are omitted in A., but they appear in marginal correction. ९. A. C. and D. read अन्यनिगदतः शुणु for अन्यच गहतः श्रृणु. २० B. reads क्वां मृगी and E. क्वां मृगा both for मृगः क्रूडणः. ११. B. reads तु तत्र नु for तु तत्र तु. २२. A. reads हिमवान-प्रयागयोः, C. हिमांशेन प्रयागयोः, F. कुरुक्षेत्र-प्रयागयोः all for विनशन-प्रया-गयोः; while D. °विनध्याद्रौ विनाशेन प्रयागयोः for °विनध्याद्रचोर्विनशन-प्रया-गवोः through mistake. १३. A. reads पुण्यान्यायतनानि for मुनिभिः सेविताने १४. A. omits this whole line; while B. C. E. and F. read तदुपान्तेषु for तदुपान्तेऽपि; while D. शमिच्छन्नाः for शमिच्छन्तो.

मुनिभिः सेवितत्वांच पुण्यदेशः प्रकीर्तितः ॥ ४५ ॥ यत्र पानमपेथेस्य देशे ऽभक्ष्यस्य भक्षणम्। अगम्यागामिता यत्र तं देशं परिवर्जयेत् ॥ ४६ ॥ एवं देशः समाख्यातो यज्ञियस्तु द्विजनमनाम् । एवमेवानुवर्त्तरन् देशं धर्माभिकाङ्किणः॥ ४७॥ वंसन वा यत्र तत्रापि स्वाचारं न विवर्जयेत । षट्कर्माणि चं कुर्वीराम्निति धर्मस्य निश्चयः॥ ४८॥ पराशरश्च यत् प्रांह शास्त्रं पुत्रस्थं वत्सलः। अर्थं तत्सम्प्रवक्ष्यामि द्विजकर्मादिकं द्विजाः ॥ ४९॥ षटकर्म-वर्णधर्माश्च प्रशंसा गोवृषस्य च। अदोह्य-वाह्यौ थौ तेत्र सीरं सोरप्रयोगिणाम ॥ ५०॥ अमावास्यानिषिद्धानि ततश्चै पशुपालनम्। अन्न-तोयप्रशंसा च वाह्याँऽवाह्या वसुन्धरा ॥ ५१॥ अयर्थीर्थकृषौ पापं तद् ग्रस्यापि शोधनम्। वर्लि सीतामखं चापि विवाहाः कन्यकावराः ॥ ५२ ॥ स्त्री-पुनर्धर्मी मखाः पन्च द्विजातिस्वर्गसाधनाः । विधिः प्राणाऽभिहोत्रस्य आधानादिकसंस्कृतिः ॥ ५३ ॥

१. B. and F. read सेवितत्वेन for सेवितत्वा २. A. adds तु before अपेयस्य. ३. A. reads अगम्यागिमनो, B. and E. अगम्यागमनं both for अगम्यागामिता. ४. A. B. and E. read याह्निको हि for यह्नियस्तु. ५. B. C. D. E. and F. read धर्मानुकाहिष्टाः for धर्माभिकाहिष्टाः ६. A. B. E. and F. read धर्मानुकाहिष्टाः for धर्माभिकाहिष्टाः ६. A. B. E. and F. read प्रकृवीरन् for च कुर्वीरन्. ८. C. and D. read स्वयं प्राह for च यत् प्राह. ९. B. reads स्वसुतवत्सलः for पुत्रस्य वत्सलः. १०. C. and D. read अथातः for अथ तत्. १२. A. B. E. and F. substitute तौ तु for तत्र and B. अशिद्य-वाह्यो for अशिद्य-वाह्यो; while C. क्षीरं क्षीरप्रयोक्विलणः and D. क्षीरं क्षीरप्रयोक्विलणा both for सीरं सीरप्रयोगिणाम्. १२. B. substitutes त्यश्च for तत्रश्च. १३. C. reads वाच्या वा स्वा for वाह्याऽवाह्याः १४. C. and D. read अथार्थकुषतो पापं तत्स्यापि for अथार्थकुषतो पापं तत्स्यापि १९. D. reads बर्व्ह for बर्लि and विवाहः for विवाहाः. १६. D. reads स्त्रीष्ठ धर्मो for स्त्री-पुन्धर्मो; while F. स्त्री-पुन्धर्मो. १७. B. E. and F. read निषेकादिकसंस्कृतिः for आधाना-दिकसंस्कृतिः

वर्तचर्यादितद्धर्मः प्रशंसा पुत्रजन्मनः। कुत्स्नो गृहस्थधर्मश्च भक्ष्यौऽभक्ष्यं तथैव च ॥ ५४ ॥ निषिद्धचस्तुकथनं पात्रशुद्धिस्तर्तः परम्। द्रव्याणां च तथा शुद्धिरुपांकर्मादिकर्म च ॥ ५५ ॥ अनध्यायास्तथा श्राद्धं विप्रँ-काल-हविर्युतम् । बिल्नीरायणीयश्च सूर्तकाशौचमेव च ॥ ५६ ॥ परिषत्वायश्चित्तानि तद्वतानि द्विजोर्त्तमाः। विधिवत्सर्वदानानि तेषां चैव फलानि च ॥ ५७ ॥ भूमिदानप्रशंसा च विशेषो विप्र-कालयोः। इष्टापृत्तौं तथा विद्वन् तथोभिन्नफलानि च॥ ५८॥ प्रीतग्रहविधिस्तद्वद्यथा यस्यै प्रतिग्रहः । विनायकादिशान्तीनां विश्वयोऽधै द्विजोत्तमाः॥ ५९ ॥ वानप्रस्थस्य धर्मोऽर्थं तथा धर्मो यतेरपि। चतुराश्रमभेदोऽपि वर्पुनिन्दा तथैव च ॥ ६० ॥ ेथोगोऽचिधुममार्गौ च कालं रुद्रान्तिमेव च। दृष्ट्यातीतं परं घ्येयं सर्वमेतत्पराशरः ॥ ६१ ॥

१. B. reads व्यवसं for दितद्धमी:; while A. and E. substitute च for ींह°; F. reads ब्रह्मचर्या च for व्रतचर्याहि°; while D. substitutes °तदुर्माः for °तद्धर्मः. २. C. reads क्रुत्स्ना गृहस्थधर्माः. ३. E. reads अक्ष्याऽभक्ष्या तथैव for भक्ष्याऽभक्ष्यं तथैव. V. A. C. D. and F. read तथा पुन: for ततः परम् ५. C. reads द्रव्याणि for द्रव्याणां. ६. D. reads उपाकर्माणि for उपाकर्माहि°; while F. substitutes वा for the latter च. ७. D. reads विपा: for विप". ८. E. reads स्नातकाशीचम् for सूतकाशीचम्. ९. C. reads यथा द्विज and A. and D. यथा द्विजा: for द्विजोत्तमाः. १०. C. reads तयो: प्रथक, D. and F. पृथक् तयोः for तयोभिन्न°. ११. A. reads परिमह° and परिमहः for प्रति-भह and प्रतिमहः respectively. १२. D. substitutes तस्य for यस्य; while B. and E. तत्र for तहत्. १३. C. and D. read विधयश्च for विधयोऽथ. ? This verse is omitted in B.; while C. D. and F. substitute sfq for su. १५. B. and E. read विधूममार्गी for ऽिचर्धूममार्गी. १६. B. and E. read भद्राज्ञमेव and C. भद्रान्तमेव both for ह्यान्तमेव; while A. कलिश्रद्राज्ञमेव for कालं हद्रान्तमेव and F. कालहद्रान्त for कालं हद्रान्त. १७. B. and E. विष्टातीतं परं, C. and D. दृष्टं च तत्परं and F. दिष्टातीतपरं all for दिष्ट्यातीतं परं-

योक्तवान् व्यासम्ख्यानां शेषं मनिविभाषितम्। नियुक्तः सुव्रतः शेषख्यापनाय द्विजन्मनाम् ॥ ६२॥ पराशरो व्यासवचो निशस्य यदाह शास्त्रं चतुराश्रमार्थम् । युगानुरूपं च समस्तवर्ण-हिताय वक्ष्यत्यथ खुत्रतस्तत् ॥ ६३ ॥ शक्तिस्नोरनुज्ञातः द्वतपाः स्वतस्त्वदम् ।

चैत्रवर्णाश्रमाणां च हितं शास्त्रमथाब्रवीत् ॥ ६४ ॥

इति श्रीबृहत्पारार्दारीय धर्मज्ञास्त्रे व्यासपन्ने सुव्रतप्रीक्तायां संहितायां शाँस्त्रसङ्गहे।इशक्यनं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १॥

र. A. C. D. and F. read दोषं विप्राणां ख्यापनाय च for दोषख्यापनाय द्रिजन्मनाम ; while B. शेष ख्यापनाय द्विजन्मनाम् for the same. २. B. reads ऽनगम्य and C. ऽधिगम्य for निशम्य. ३. D. वर्णा हिताय for वर्ण-हिताय. ४. A. B. C. E. and F. read चतुर्णामाश्रमाणां for चतुर्वणीश्रमाणां. s. A. and F. read पाराशरे for पाराशरीये. ६. A. omits ज्यासप्रभे; while A. C. D. E. and F. omit सुत्रतमोक्तायां संहितायां. 9. A. omits शास्त्र: while B. reads शास्त्रे for the same.

वृहत्पराशरसंहिता ।

द्वितीयो ऽध्यायः।

पैराशरमतं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् । विहिंतं ब्राह्मणार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ॥ १ ॥ चतुर्णामपि वर्णानामाचारो धर्मपालनम् । आचारभ्रष्टंदेहानां भवेद्धर्भः पराङ्मुखः ॥ २ ॥ षट्कर्माभिरतो नित्यं देवता-ऽतिथिपूजकः । हुतशेषं चं भुञ्जानो ब्राह्मणो नावसीदित ॥ ३ ॥

(वैयास उवाच)। र्णाण कारीत कर्ण च ह

कर्माणि कानीह कथं च तानि कार्याणि वर्णैश्च किमाद्यकानि । तेषामनेहाँकरणे विधिश्च सर्वे प्रसादात् प्रतनुष्व महाम् ॥ ४॥

(पंराशर उवाच)।

कर्मर्षद्वं प्रवक्ष्यामि यत् कुर्वन्तो द्विजातयः।
गृहस्था अपि मुच्यन्ते संसार्थेन्यहेतुमिः॥ ५॥
श्रेथोदेशक्रमं शास्त्रं यच्छुतं श्रेतिदृष्टिकृत्॥
तदुक्तं केमै यत् पुंसां शृणुध्वं पापनाशनम्॥ ६॥

१. C. adds भी before पराश्यसतं. २. A. C. and D. read चिन्तितं for विहितं. ३. B. E. and F. read आचारहीन° for आचारभ्रष्ट°. ४. B. C. D. E. substitute तु for च. ५. ज्यास उवाच does not appear in any of the manuscripts, but the following verse plainly contains questions, and as the preceding verses belong to Parâśara, these questions must be of Vyâsa. ६. E. and. F. read किमादिकानि for किमाद्यकानि; while B. कमीणि कानि च कन्यं हि for कमीणि कानीह कथं च. ७. F. reads अनेहा: for अनेहा°. ८. This also does not appear in any of the MS., but the nature of following verses seems to be of Parâśara. ९. B. E. and F. read तत्पट्कम for कमपद्धं ३०, B. and. E. read कृंद्रबन्धनेः, F. कृंद्रबन्धनः both for विन्धहेतुभिः. ११. D. reads यथो for अयो २१. D. reads अतिहर्षकृत् for श्रुतिदृष्टिकृत्. १३. B. C. E. and F. read तदुक्तकमें कृत् for तदुक्तं कमें यत्; while D. substitutes तत् for यत्.

संध्या स्नानं जपश्चेव देवतानां च पूजनम् । विश्वंदेवं तथाऽऽतिथ्यं षट्कर्माणि दिने दिने ॥ ७ ॥ प्रियो वा यदि वा द्वेष्यो मूर्कः पण्डित एव वा । विश्वदेवे तु सम्प्राप्तः सो ऽतिथिः स्वर्गसङ्क्रमः ॥ ८ ॥ सन्ध्यामथ प्रवक्ष्यामि देवता-काल-नामिः । वर्णाषं-च्छदन्सा युक्ता यद्विधा च प्रकीर्तिता ॥ ९ ॥ यावन्मन्त्रां यथोपास्तिक्पस्पर्शनमेव च । आवाहनं विसर्ग च यावन्मन्त्रमण तु ॥ १० ॥ दिवसस्य च रात्रेश्च संन्धिः सन्ध्येति कीर्तिता । सोपास्या साँ इजीर्यत्नात् स्यात्तीर्विश्वमुपासितम् ॥११ ॥ मध्याह्वे ऽपि च सन्धिः स्यात् पूर्वस्याहः परस्य च । पूर्वाह्वो ह्यपराह्वस्तु र्थपा चेति श्रुतिक्रमः ॥ १२ ॥ पूर्वा सन्ध्या तु गायत्री ब्रह्माणी हंसवाहना। रक्तपद्मारुणा देवी रक्तपद्मासनस्थिता ॥ १३ ॥ रक्ताभरणभासाँ द्वा रक्तपद्मास्याम्बरा तथा ।

^{3.} C. reads वैश्वदेवस् for वैश्वदेवं. 2. B. C. and E. read अंध सन्ध्यां for सन्ध्यामथ. ३. A. reads यावद्विचार्य यथार्चनम्, but gives the marginal reading यद्विधा च प्रकीर्तिता. B. reads युक्ता यद्विधा च यथोविता, C. and D. युक्तं याद्विधानं यथाचेनम्; F. also reads the same, but differs युक्तां for युक्तं and E. युक्तां यद्दिधां च यथार्चिताम् all for युक्ता यद्दिधा च प्रकीर्तिताः y. B. and. C. read यावन्मंत्रं for यावन्मंत्रा, E. यावन्मन्त्रान्यशोपास्ति for बावन्मन्ता यथोपास्ति°; while A. B. E. and, F. read ° रूपंस्पर्शनं for °रुपस्पर्शन°. ५. B. C. E. and F. read यावन्मात्रं, D. यावन्मानं both for यावन्मन्त्र°. ६. D. reads सन्ध्यः for सान्धः; while B. substitutes गीयते for कीर्तिता. 9. C. and F. read स द्विजै: for सद्दिजै:. ८. C. reads मध्या-ह्रोंऽपि for मध्याह्रे अपि ; while A. B. C. and F. read पूर्वस्याह्री अपरस्य and D. पूर्वस्था ६ द्वः परस्परम् both for पूर्वस्थाद्वः परस्य च. ९. A. B. C. and E. पूर्वीक्कों पराक्कः for पूर्वोक्को ह्यपराक्कः; while B. and E. substitute च for तु. १०. C. reads क्षिपा चेति श्रुतिक्रमात्. E. क्षिया चेति श्रुतिक्रमः and D. क्षये चेति श्रुतिक्रमार् all for क्षपा चेति श्रुतिक्रमः. ११. D. and F. read पूर्वसन्ध्या for पूर्व सन्ध्या. १२. A. C. ब्राह्मणी and D. reads ब्रह्मण: for ब्रह्माणी; while C. इंसवाहिनी for इंसवाहना. १३. A. reads ुभारसाङ्गा for °भासाङ्गा; while B. रक्ताभरणरक्ताङ्गी for रक्ताभरणभासाङ्गा and ${f E}$. रक्ताभ-रणभराद्धा for the same.

अक्षमाला स्रग्धरों च वरहस्ता ऽमराचिता ।। १४ ।।
प्रागादित्योद्याद् विद्वान् मुहूर्ते वैधसे सति ।
उत्थायोपासयेत् सन्ध्यां यावत् स्यादर्भदर्शनम् ॥१५॥
विश्वमातः सुराभ्यच्ये पृण्ये गायत्रि वैधसि ।
आवाह्याम्प्रुपास्त्यर्थे पृष्ठोनोध्नि पुनीहि माम्'॥१६॥
सन्ध्या माध्याहिकी श्वेता सावित्री रुद्रदेवता ।
वृषेन्द्रवाहना देवी ज्वर्लिशिखधारिणी ॥१७॥
श्वेताम्बरधरा श्वेता नाँगाभरणभूषिता ।
श्वेतस्वगक्षमाला चं कृतानुर्रोक्तशङ्करा ॥१८॥
जँलाधारा धरा धात्री धरेन्द्राङ्गभवा तथीं ।
स्वेभाविभातभूराद्या सुरौधनुतपाह्रया ॥१९॥
भातर्भवानि विश्वेशि विश्व विश्वजनार्चिते ।
शुभे वरे वरेण्यैहि आहूतासि पुनीहि माम्'॥२०॥

१. A. reads संग्वा for संग्वा and C. and D. ध्रुवाधारा चारुहस्ता for संग्वा च वरहस्ता. २. Before this verse B. inserts the following verse:—

प्रातः सन्ध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि । साहित्यां पश्चिमां सन्ध्यामधीस्तमितभास्त्रराम् ॥.

इ. B. reads वैधिस स्थित and D. वैधि सित for वैधिस सित. ४. A. reads अंहो जिल्ल, D. एनोऽस्ति, and F. अहोदिन for एनोज़ि. ५. A. B. E. and F. read शम्भ्रेहवता for रुद्रदेवता. ६. A. reads त्रजूल for त्रिशिख ; while D. बालिजिशिख for उवलिजिशिख. ७. D. reads नानाभरणमूषिता for नागाभरणभूषिता. ८. F. reads "मान्या च for "माला च; while A. C. and D. substitute अपि for च. ९. A. C. and D. read "रक्तशङ्करा for "रिक्तिशङ्करा; while B. E. "रिक्तशङ्करा for the same. १०. B. C. E. and F. read जलाधारधरा धात्री for जलाधाराधरा धात्री; while A. जला धारा वीरजटा for the same. ११. A. B. E. and F. read घरेंद्राद्रिभवा for धरेन्द्राङ्गभवा; while D. substitutes अभवा for तथा. १२. B. reads this line thus:—

स्वभावभूरिभूषाढचा स्वराढचाऽनुत्तमाऽद्वया । स्वभावभावभूराचा स्वराचनुतपाह्या ।।

A. E. स्वराद्यनुत° and F. स्वरादिनुत°. for मुरौघनुत°. १३. A. E. and F. read विश्वेश for विश्वेशि. १४. A. reads ऽद्धि आह्तैः B. E. and F. एहि आहूतैः for एहि आहूतासि; while D. reads वरेण्याहि आहूता हि for वरेण्याहि आहूतासिः

सन्ध्या सायन्तनी कृष्णा विष्णुंदैवी सरस्वती। खगगौ कृष्णवस्त्रा तुँ शङ्कचऋगदाधरा ॥ २१ ॥ कृष्णस्मर्भूषणैर्युक्ता सर्वज्ञानमया वरा। सर्ववाग्देवता सर्वा ब्रह्मादिवचसि स्थिता ॥ २२ ॥ वोणा-ऽक्षमाछिका-चाँपहस्ता स्मितंवरानना । चत्रदेशजनाभ्यच्यां कल्याणी शुभैवाक्प्रदा ॥ २३ ॥ मांतर्वाग्देवि वरदे वरेण्ये वर्चनप्रदे। सेवामरगणस्तुत्ये आहूँतैहि पुनीहि माम् ॥ २४ ॥ ब्रह्मेशार्क-हरीणां तु संगीमस्तूभयोर्भवेत्। माध्याहिकायां सन्ध्यायां सेविदेवसमागमः ॥ २५ ॥ पुजाभिकाङ्क्षिणो ये च ये च केचिक्कालाधिनः। श्राद्धांन्नभागधेया ये ये चाग्निहृतभागिनः ॥ २६ ॥ अन्यान्यचावचानीह स्थावराणि चराणि च । माध्याहिकीमपेक्षन्ते तेषामाप्यायनी हि सा ।। २७।। यस्तस्यां नार्चयेदेवांस्तर्पयेर्भं पितृंस्तथा। भूतान्युचावचानीह सोऽन्धतामिस्रमृच्छति ॥ २८॥ ईशोंन्याभिमुखो भूत्वा द्विजः पूर्वमुखोऽपि वा।

१. A. and D. read विष्णुदेवा for विष्णुदेवी. २. D. स्वर्गगा and F. खे माया. for खगगा. ३. B. and E. substitute च for तु. ४. D. reads कृष्णभूभूषणेर् for कृष्णसम्भूषणेर्. ५. B. and E. read "मया च सा. F. "मया Sभया, and C. "मांच परा all for "मया वरा. ६. B. and E. read "देवता: for °देवता. ७. We follow here only A.; while B. reads °वार° and C. D. °चारु of for चाप o; and E. and F. quite mistaken. ८. A. reads इस्ता स्मितचारुजनानना for °चापहस्ता स्मितवरानना; while D. reads स्मिता for स्मित°. ९. D. reads शुभक्तप्रदा for शुभवाकप्रदा. १०. A.C. D. and F. read मातर्वाग्देवते देवि for मातर्वाग्देवि वरदे. ११. D. reads च वरप्रदे for वचनप्रदे-१२. D. सर्वमहद्गणस्तुत्ये for सर्वामरगणस्तुत्ये १३. D. reads आहते हि पुनाहि for आहुतैहि पुनीहि. १४. D. reads सुद्धामा अस्तूभयोः for सुद्धामस्तूभयोः. १५. B. C. and E. read सर्वे देवाः समागताः for सर्वदेवसमागमः. १६. D. reads किचित for केचित. १७. D. substitutes आड्य for आद्ध. १८. B. C. D. E. and F. read माध्याहिकाम् and आप्यायना for माध्याहिकीम् and आप्यायनी, but C. and D. read आप्यायिका for आप्यायनी. १९. D. reads तर्पयेत for तर्पयेत्र. २०. B. reads ईशानाभिमुखः C. and D. ईशान्यभिमुखो for ईशान्याभिमुखोः

सन्ध्यामुपासये द्विद्वान्येथावत्तन्निबोधत् ॥ २९ ॥ आ मैंगेर्बन्धनाद्धस्तौ पादौ चा ऽऽजानुतः शुचिः। प्रक्षाल्याऽऽचैामयेद्विद्वानन्तर्जानुकरो द्विजः ॥ ३०॥ निर्मर्ढांफेनपुताभिर्मनोज्ञाभिः प्रयत्नवान । आचामेद्रह्मतीर्थेन पुनराचमनाच्छुचिः ॥ ३१ ॥ मुर्खनिर्मार्जनं कृत्वा द्विस्तेनैवाधरानं यथा। अद्भिश्च संस्पृशेत् खानि सर्वाण्यपि विशुद्धये ॥ ३२ ॥ अङ्गद्धेन प्रदेशिन्या सव्यपाणिस्थवारिणा । घाणं संस्पृक्य नेत्रे च तेनानां मिकया श्रुती ॥ ३३ ॥ नाभि च तत्कनिष्ठाभ्यां वक्षः करतलेन च। शिरः सर्वाभिरंसौ च हाँङ्गल्यप्रैश्च संस्पृशेत् ॥ ३४ ॥ आचेभ्य प्राणसंरोधं कृत्वा चोपस्पृशेत् पुनः। अत्रोपस्पेर्शने मन्त्रं प्रातः केचित् पठन्ति हि ॥ ३५ ॥ सर्थश्रमेति भैन्तणे प्रांतराचमनं स्मृतम्। 'आपः पुनन्तु' मध्याह्ने सायमग्निश्चमेति च ॥ ३६ ॥ मन्द्राभिमन्त्रितं कृत्वा कुशपुतं चै तज्जलम् । आचम्य विधिवद्धीमान् सन्ध्योपासनमंचिरत् ॥ ३७॥

मन्त्राभिमन्त्रितं कृत्वा कुशपूतं च तङजलम्।,

but D. reads मध्याह्नं पुनस्त्वापों; while F. does not insert the whole verse. १३. B. reads जलं तथा and A. C. E. and F. तथा जलम् both for च तज्जलम्. १४. A. C. and F. read आरभेन् for आनरेन्; while F. substitutes धर्मान् for धीमान्.

१. B. C. D. and E. read यह तथावत् for विद्वान्यथावत्; while C. substitutes उपासते for उपासयेत्. २. B. and E. read आमिणिबन्धनात् for आ मणेबन्धनात्. ३. A. B. C. read आचमयेत् for आचामयेत्; while D. ह्याचमेत् for the same. ४. D. reads निर्मेलात् for निर्मेला. ५. C. D. read आचमेत् for आचामेत्. ६. A. C. D. and F. read वस्त्र° for मुख्. ७. A. उपरान्या, B. and E. उपराण्याप, C. and F. उपराण्याथ and D. उपराण्याथा for उधरान् यथा; while F. substitutes तथेव for तेनैव. ८. D. reads नासिकया for उनामिकया. ९. B. C. D. and E. omit हि. १०. D. reads अनम्य for आचम्य. १२. B. and E. read उपसर्जने for उपरान्दाने. १२. A. and D. read मध्याद्धे पुनन्त्वापो विपर्ययम् and omit the following whole line—

सोङ्गरां चैव गायत्रीं जप्त्वा व्याहृतिपृर्विकाम्। आपोहिष्टादि जल्पन्ति च्छन्दो-देवर्षिपूर्वकैम् ॥ ३८ ॥ छन्दोभिर्विनियोगैश्च मन्त्र-ब्राह्मणसंयुतम्। एतद्धीनं न कुर्वीत कुर्याचेत् स्यौत्तदासुरम् ॥ ३९ ॥ मृत्यभोतैः पुरा देवैरात्मनश्र्छाद्नाय च। छन्दांसि संस्मृतानीह च्छादितास्तैस्तंतो ऽमराः ॥ ४० ॥ छादनाच्छन्द उद्दिष्टं वाससीवाथ वाऽऽकृतेः। छन्दोभिरावृतं सर्वे विद्यात् सर्वत्र नान्यर्थां ॥ ४१ ॥ थस्मिन्मन्त्रे तु यो देवस्तेन देवेन चिह्नितम्। मन्त्रं तद्देवतं विद्यात् सैर्वं तस्य तु देवता ॥ ४२ ॥ येन यद्रिषणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता तु येन वै। मन्त्रेण तस्य सं प्रोक्ती सुनेभीवस्तदात्मकः ॥ ४३ ॥ यत्र कर्मणि चारब्धे जप-होमार्चनीदिके । क्रियते येन मन्त्रेण विनियोगैस्त स स्मृतः ॥ ४४॥ अस्य मन्त्रस्य चाऽर्थोऽयमेथं मन्त्रोऽत्र वर्तते । तत्तस्य ब्राह्मंँगं ज्ञेयं मन्त्रस्याति श्रुतिक्रमः ॥ ४५ ॥ एतद्धि पञ्चकं ज्ञात्वा क्रियते कर्म यहिजैः। तदनन्तफलं तेषां भवेद्वेदेंनिदर्शनात् ॥ ४६ ॥ एकेंशिनापि यच्युनं कुर्यात् कर्म द्विजेन्तिमाः।

१. C. and F. read ogame and D. ogame. २. B. E. and F. read विवान्सिय्वेकम् for विविध्येकम्. ३. D. reads होतत् for चेत् स्थान् ४. D. reads अतः for ततः. ५. A. and F. वाससी कृतिरेव वा, B. C. E. वाससी वाथ वा कृते and D. वाससी कृतिरेव च all for वाससी वाथ वा ऽऽकृतेः ६. B. C. D. and E. read नान्यतः for नान्यथा. ७. B. substitutes सत्रे for मन्त्रे; while E. substitutes च for तु and D. ये देवास्तेन मन्त्रेण for यो देवस्तेन देवेन. ८. B. and E. read तद्वेवतं for तद्वेवतं; while D. substitutes यत् for तत्. ९. B. and E. substitute सित for सेव; while C. reads सन्ति तत्र तु देवता and D. सिवतस्त्र देवता for सेव तत्र तु देवता. १०. D. reads संग्रीक्ते for सप्ति के स्थानित वियोगस्तस्य संस्मृतः А. also reads the same, but corrects स स्मृतः for संस्मृतः; while F. विनियोगश्च तस्य सः for विनियोगस्तु स स्मृतः १३. D. reads अधः for अर्थः and ऽनुवर्तते for ऽत्र वर्तते. १४. D. reads अक्षामनापि for एकांशनापि. १५. F. reads वेद for वेद. १६. D. reads अक्षामनापि for एकांशनापि. १७. A. E. and F. read ऽद्विजो मितः; C. and D. द्विजोऽपि यः for दिक्रोत्तमाः.

तेनासौ हन्यते कर्ताऽमृतो गर्ह्यत्वमृच्छति ॥ ४७॥ कुर्वन्नज्ञो द्विजः कर्म जप-होमादि किञ्चन। नासौंऽ तस्य फैलं विन्देत् क्रेशमात्रं हि तस्य तत्।। ४९॥ आपद्यते स्थाणु गर्ते स्वयं वापि प्रलीयते । यातयामानि च्छन्दांसि भवन्त्यंफळदान्यपि ॥ ५० ॥ सिन्धुद्वीप ऋषिश्रछन्दो गायत्री ऋक्षु तिसृषु । आपों हि दैवतं प्राहुरापोहिष्ठादिषु द्विजाः।। ५१॥ गाँघिजो राजपुत्रस्तु द्वपदार्यामृषिर्भवेत्। आनुष्टुमं भवेच्छन्द् आपश्चेव तु दैवतम् ॥ ५२॥ अवमर्षणसूक्तस्य ऋषिरेवाधमर्षणः। छ्न्दोस्यानुष्टुमं पाहुरापश्चैव तु दैवतम् ॥ ५३ ॥ सौत्रामण्यावमृतके विनियोगोऽस्य किएतः। उदुत्यसृषिः प्रस्कण्वो गायत्रं सूर्यदेवता ॥ ५४ ॥ चित्रामित्यत्र कुत्सस्तु शक्तरी सूर्यदेवृत्म्। प्रणवो सूर्भुवः स्वश्च गायत्र्यापो ऋ वां त्रयम् ॥ ५५ ॥ द्रुपदाघमर्षणं सूक्तं मार्जने व्याहरेदिति। स्मृतिभिः परिशिष्टेश्च विशेषस्तीर्थंसेचने । ५६॥ े उँकोऽघोर्घ्वविभागेन कर्तव्यः सोऽपि सँदृद्विजैः । आपोहिष्ठेति च ऋँचामद्यक्षरपदेन च ॥ ५७॥

१. A. B. and E. read गतित्वम्, D. गन्ताऽन्धम् for गर्ह्यात्वम्, C. also reads the same as D., but corrects गहीत्वम्. २. D. reads कञ्चन for किञ्चन. ३. A. reads कर्मफलाप्तः स्यान् तस्य for फलं विन्देत्; while D. substitutes कर्ममात्रं for हेहशमात्रं. V. A. substitutes च for वा. ५. B. and E. read फलरानि for अफलरानि. ६. B. and E. read द्वीपधिश्व्छन्से वे for ैद्दीप ऋषिञ्छन्हो. C. also follows this, but adds नै in the marginal correction after च्छन्हों. ७. A. B. E. and F. read को किलो and D. गोभिलो for गाधिजो. ८. B. and E. read द्वपदायामर्घ उच्यते, A. द्वपदायाप-मुच्यते and F. द्वपदा ऋषिरुच्यते all for द्वपदायामृषिभेवेत्. ९. D. gives this verse after प्रणवी भूर्भुवः स्वश्च, &c. C. also omits it, but gives in marginal correction. १०. A. E. and F. read अधमवर्णम् for अधमवेणः. ११. B. C. E. read उद्दर्शमिति for उद्दर्शमृषि:. १२. C. D. E. and F. read सूर्यदेशता for सूर्यदैवतम. १३. A. reads गायज्यापी ह्यूचां, D. गायज्याप ऋचा both for गायत्र्यापो ऋचां. १४ A. and E. read °सेवने for °सेचने. १५. D. reads उल्का ८ बोर्डिं° for उक्तोधोऽ वं°. १६. B. C. D. F. read स for सर्. १७. A. and D. read ज्यूचमष्टाक्षरपदं न च for ऋचामष्टाक्षरपदेन च. E. also reads the same; while C. substitutes त्रिक्चा° for च ऋचा°.

पादान्ते त क्षिपेद्वारि पादमध्ये न च क्षिपेत्। भूमौ मुध्नि तथाऽकाशे मुध्न्यीकाशे पुनर्भवि॥ ५८॥ एवं वारि द्विजः सिञ्चन् तर्पयेत् सर्वदेवताः। ऋगैन्ते मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा समाहितः ॥ ५९ ॥ ऋगर्धे वा प्रकुर्वीत शिष्टानां मतमीदशम्। उदुत्यं, चित्रं देवानामुपस्थाने नियोजयेत् । हंसः श्चि षदित्यादि केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥ ६० ॥ अव्याकृतमिदं ह्यासीत् सदेवासुर-मानुषम्। संक्षोभायां सजहह्या संप्तेमा व्याहतीः पूरा ॥ ६१ ॥ भूभ्वः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यं तथैव च । आद्यास्तिस्रो महाप्रोक्ताः सर्वत्रैव नियोजनात् ॥ ६२ ॥ अग्निवायुस्तथा सूर्यो बृहस्पत्याप एव च। इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः ॥ ६३ ॥ गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च । त्रिष्टुए च जगती चैव च्छन्दांस्येतान्य नुक्रमात् ॥ ६४ ॥ भरद्राजः कर्यपश्च गौतमोऽत्रिस्तथैव च। विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्टश्चर्षयः क्रमात् ॥ ६५ ॥ एताभिः सकलं व्याप्तमेताभ्यो नास्ति चापरम् । सप्तेते स्वर्गलोका वै सत्यार्द्ध्व न विद्यते ॥ ६६॥

a. A. B. C. E. and F. read this line thus:-

पदान्ते प्रक्षिपेद्वापि पदमध्ये तु न क्षिपेत् ।.

३. C. and D. substitute तथा for पुन:. ३. A. C. and D. omit this verse:—

एवं वारि द्विजः सिञ्चन् तर्पयेत् सर्वदेवताः । ऋगन्ते मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा समाहितः ॥;

while C. gives in the marginal correction the following one line which is an additional one:—

पुनर्मूभि पुनर्मुभि आकाशे च पुनर्भवि।.

४. B. and C. read संक्षेपण and E. F. संक्षेपाय for संक्षोभाय; while C. reads सूजन for ऽसृजत्. ५ D. reads सप्तमा for सप्तेमाः. ६. A. सर्वत्र तानि योजयेत, B. E. and F. तासां सर्वत्र योजना, both for सर्वत्रेव नियोजनात्. ७. A. B. E. and F. read आदित्यो for सूर्यो. ८. B. and E. omit च; while C. D. substitute ऋषिः for ऋषयः. ९. A. सत्यस्योध्वे च for सत्यादूर्ध्व न.

तस्माञ्जोकात् परा मुक्तिरवीचीनाद्पेक्षया। प्राणसंयमनेष्वेता अभ्यरेयाः पूरकादिभिः ॥ ६७ ॥ श्रीमापोज्योतिरित्येतच्छिरः पश्चात् प्रयुज्यते । प्रत्योङ्कारसमायुक्तो मन्त्रोऽयं तैक्तिरीयके ॥ ६८॥ अत्रोङ्कारवदार्षादि विदुर्बद्वाविदो जनाः। प्रणवाद्यन्तगायत्री प्राणायामेष्वयं विधिः॥ ७०॥ गायत्र्यादिकचित्रान्तैर्भन्त्रेश्च प्रागुदीरतैः। उपासीरन्द्विजास्तावद्यावन्ने देति भास्करः ॥ ७१ ॥ गवां वालपवित्रेण यस्त सन्ध्यामुपासते। सर्वतीर्थाभिषेकं तु लर्भते नात्र संशयः॥ ७२॥ गोवाँ हर्भसारं च खड्डां कनकमेव च। दर्भ-तार्झ-तिलैर्वापि एतैस्तर्पणकृत्- द्विजाः ॥ ७३ ॥ स सन्तर्प्थ पितृन्देवानात्मानं त्रिदिवं नयेत्। त्रिंशत्कोर्ट्यस्तु विख्याता मन्देहा नाम राक्षसाः॥ ७४॥ उर्धन्तं ते विवस्वन्तं बलादिच्छन्ति खादितम्। दिने दिने सहस्रांशुरलक्ष्यैस्तैराभद्भतः॥ ७५॥ भोनेहीनः कृतस्तूर्णं तद्वश्यत्वमिवागतः। अतस्तस्य च तेषां च है। भूद्युद्धं सुदारुणम् ॥ ५६॥ किं भविष्यति युद्धेरिमन्नित्यभृत्सुरविस्मयः। अरुणस्य च ये बाणा र्वंबलन्तो ये च भारवतः॥ ७७ ॥ विलक्ष्यास्ते निवर्तन्ते मन्देहानामदर्शनात् ॥ ७८ ॥

१. A. reads °द्यपेक्षया and D. °प्देक्षया both for °द्रपेक्षया. २. A. B. and E. read अन्यस्ता for अभ्यस्याः. ३. F. omits ओम. ४. B. C. and E. substitute च for न. ५. A. and B. read ये तु for यस्तु. ६. A. reads लगन्ते. for लगते ७. D. and E. read गोवाल दर्भसारं च for गोवाल दर्भसारं च . ८. С. दर्भ ताम्र-तिलम् and D. दर्भ-ताम्र-तिलं both for दर्भ-ताम्र-तिलेः. ५. A. reads त्र्पेणकेः for त्र्पेणकृत्; while A. and B. substitute एभिः for एतः. १०. B. reads अश्वक्तो यस्तु for चिश्वत्कोटयस्तु. १२. B. reads उत्पतन्ते for उद्यन्तं ते. १२. B. C. D. E. read भानुईनिः for भानुईनिः; while B. and E. substitute नित्यं for तृष्णे. १३. B. and E. read भवेद् for हाभूद् १४. A. C. and F. read ये उवलन्तो विवस्वतः for उवलन्तो ये च भास्वतः. १५. C. reads विलक्ष्याः for विलक्ष्याः and F. विलक्षणाः for the same.

रवेरप्यंशवो ह्यस्माद्यातायांता ह्यशक्तितः ।
अप्रारंश्य च शरीराणां स्वामिन्थेव छयं गताः ॥ ७९ ॥
हेषाशब्दमकुर्वाणाः शंफस्फुरणवर्जिताः ।
स्तब्धाङ्मा निर्जवा जाताः सूर्यस्यम्दनवाजिनः ॥ ८० ॥
ततो देवगणाः सर्वे ऋष्यश्च तपोधनाः ।
यत् सन्ध्यां ते उपासंन्तः क्षिपन्योतज्जलं महत् ॥ ८१ ॥
ओङ्कारब्रह्मसंयुक्तं गायत्र्याचामिमन्त्रितम् ।
द्वान्ते तेन ते देत्या वज्रीभूतेन वारिणा ॥ ८२ ॥
सहस्रांशो रथे तिष्ठन् योऽधीयांनश्चतुः श्रुतीः ।
याज्ञवव्क्यः समाम्येतिन्निदर्शानुक्तवांस्तथा ॥ ८३ ॥
मत्वेत्यंनुदितादित्ये सन्ध्योपास्तिकरो भवेत् ।
सन्ध्या येन न विज्ञाता ज्ञात्वां नेव ह्युपासिता ।
स जीवन्नेर्वं शूद्रत्वमवगच्छित सान्वयः ॥ ८५ ॥

१. B. and E. read °यातो for °याता.; while A. °यशक्तितः and B. स्वशक्तितः for ह्यशक्तितः. २. B. and C. आप्राप्ताश्च and E. and D. अप्राप्ताव for अप्राप्ता च. ३. B. reads स्वारमन्येव and D. स्वामिनेव both for स्वामिन्येव. ४. B. substitutes शब्द for शक्त . ५. C. reads निर्जया जाताः, D. निर्जयाज्ञाता both for निर्जवा जाताः. ६. B. and E. read मुनयः for ऋषयः. ७. B. and E. read this line as follows:—

ते सन्ध्यां यदुपासन्तः क्षिपन्ति तज्ञालं महत्।; while C. D. read उपासीत and C. D. and F. substitute प्राक्षिपन्ति for क्षिपन्त्येतत्. ८. C. and D. read दहोरत् for दहान्ते. ९. D. reads सहस्रांशुरथे for सहस्रांशो रथे. १०. B. E. read ऽधीयाय for ऽधीयानः ११. A. reads विद्यान्, B. तह्शान् and C. ऋषीशान् all for त्रिद्शान्; while E. and F. are quite mistaken. D. reads ततः for तथा. १२. B. reads ममेति, C. and D. सन्ते तु for मन्तेति; while D. substitutes अनुद्वा for अनुद्ति। वता E. अनुद्ता for the same. १३. Before this line C. inserts in the marginal correction the following verse:—

सन्ध्याहीनो शुचिनित्यमनईः सर्वकर्मसु । यत्किञ्चित्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत् ॥

It appears to occur in other Smritis. १४. C. and D. substitute च for हि. १५. A. सन्ध्यायेन, B. and E. नच सन्ध्या both for ज्ञात्वा नैव. १६. A. B. E. and F. read जीवनापि for जीवनेव. A. and F. जूद्र:स्थान्महापान्तकसंयुत:, B. and E. जूद्र:स्वात्सहापातकसंयुत: and D. जूद्रश्च ह्याशु गच्छति सान्वय: all for जूद्रत्वमवगच्छति सान्वय:

मान्त्रं पाधिवमाग्रेयं वायव्यं दिव्यमेव च। वारुणं मानसं चेति सप्त स्नानान्यनुक्रमात्॥ ८६॥ शं न आपस्त वै मान्त्रं मुदालम्भं त पार्थिवम् । भस्मना स्नानमाग्नेयं गैवां रेणुभिरानिलम् ॥ ८७॥ आंतपे सति या वृष्टिर्दिवें स्नानं तदुच्यते। बहिर्नद्यादिके स्नानं वारुणं प्रोच्यते बुधैः ॥ ८८ ॥ यद्ध्यानं मनसा विष्णोमीनसं तैत प्रकीर्तितम् । असामर्थ्येन कायस्य कालशत्त्याद्यपेक्षया ॥ ८९ ॥ तुर्व्यफलानि सर्वाणि स्युरित्याह पराशरः। स्नानानां मानसं स्नानं मन्वाद्यैः परमं स्मृतम् ॥ ९० ॥ र्कृतेन येन मुच्यन्ते गृहस्था अपि र्तुं द्विजाः। दिव्यादीनां त्रयाणां तु स्नानानामीषसं परम् ।। ९१ ॥ सर्धैः पापहरं प्राद्यः प्राजापत्यव्रतीधिकम् । उषस्युषसि यत् स्नानं क्रियतेऽनुदिते रघौ। याजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् ॥ ९२ ॥ प्रीतरुत्थाय यो विप्रः प्रातःस्नायी सदा भवेत । सर्वपापविनिर्मुक्तः परं ब्रह्माघिगच्छति ॥ ९३ ॥ अस्नीतो नाचरेत् कर्म जप-होमादि किंचन । क्विर्धन्ते हि सुगुप्तानि इन्द्रियाणि क्षरन्ति च ॥ ९४ ॥ अङ्गानि समतां यान्ति उत्तमान्यधमैः सह। अत्यन्तमिलनः कायो नवच्छिद्रसमन्वतः ॥ ९५॥

विद्यन्ते च सुरुप्तानि द्रविणानि क्षरन्ति च ।

३. A. D. and F. read गोरेणुनाऽऽनिलं स्मृतम् for गवां रेणुभिरानिलम्. २. I. reads आदित्ये for आतपे. ३. B. and E. read तिह्व्यं स्नानमेकधा for दिव्यं स्नानं तवुच्यते. B. and E. read वैन्योदकम् for विचादिके. ५. B. and E. read क्रथते बुधैः ६. B. and E. read क्रथते बुधैः and A. प्रोच्यते बुधैः for तत् कीर्तितम्. ७. B. and E. read सर्वाणि फलतुच्यानि, C. and D. तुच्यफलानि सर्वाणि. ๔. B. omits this line. ९. C. reads सर्विज्ञाः for तृ द्विज्ञाः. २०. E. omits this line. ११. C. reads अताधिकम् for अताधिकम्. १२. A. omits this and the following six lines. १३. B. E. and F. read अस्नाच्या for अस्नातो. १४. D. wrongly reads this line thus:—

स्रंवत्येष दिवा रात्रौ प्रातःस्नानेन गुद्धयति ।
उषःस्नानं प्रशंसन्ति सर्वे चै पितरो ऽमराः ॥ ९६ ॥
दृष्टादृष्टकरं पुण्यं शंसन्ति ऋँषयो ऽपि हि ।
प्रातःस्नायी हि यो विप्रः सोऽर्दः स्यात्सर्वकर्मसु ॥ ९७ ॥
तत्कृतं कर्म यत्किञ्चित्तत्सर्वं स्याद्यधर्थवत् ।
अविद्वान् स्नानकाले तु यः कुर्याद्दन्तधावनम् ॥ ९८ ॥
पापीयान् रौरवं याति पितृशांपहतो प्रवम् ।
यश्च श्मश्रुषु केशेषु यज्जैलं देहलोमसु ॥ ९९ ॥
हस्ताभ्यां न तु वस्रेण जलं विद्वान् प्रमार्जयेत् ।
मार्जिते पितरः सर्वे सर्वा अपि हि देवताः ॥ १०० ॥
तथा सर्वे मनुष्याश्च त्यजंन्यह्नाय तं द्विजम् ।
स्नोतृसंचिन्तितं सर्वे तीर्थं पितृदिवौकसः ॥ १०१ ॥
ततोन्यर्थंचसौ गच्छेन्निराशास्ते शपन्ति हि ।
यौतुः स्नानार्थिनस्तीर्थं चिन्तितं तज्जलांश्चेयम् ॥ १०२ ॥

ये तु स्नानार्थिनस्तीर्थे सिद्धान्तन्ति जलाश्रयान् ॥ १०२ ॥. १४. B. and E. read °जलाश्चयम् for °जलाश्चयम्.

२. C. and D. read स्तवते च for स्तवत्येष. २. B. E. F. and D. read ध्यानं विशोधनम् for 'स्नानन शुद्धधित. ३. A. B. C. E. and F. read ऽपि for च. ४. D. reads पितरः, B. and E. मुनयः both for ऋषयः. ५. B. and E. read प्राप्तीति तत्कृतं पुण्यं सर्वे च for तत्कृतं कर्म यत्किन्धित्तत्सर्वे; while A. omits तत्. ६. B. C. E. D. and F. read; 'पाइहतो for शापहतः; while B. E. and F. substitute द्विजः for श्रुवम्. ७. D. reads याद्वा देहे च for यज्ञलं देह'. ८. B. and D. substitute हि माजयेत् for प्रमाजयेत्. ९. D. reads च for हि; while E. and F. read तोये for सर्वे. २०. D. reads त्यज्ञरियनं for त्यजन्त्यद्वाय तं. ११. B. and E. read स्नातः स्विन्ति तत्सर्वे , C. स्नानं सेचिन्ति ते सर्वे, D. स्नानं सिद्धितितं सर्वे and F. स्नातुः सिद्धित तत्सर्वे all for स्नातृसंचिन्तितं सर्वे. १२. C. reads ऽन्यख्यस्यो, D. नद्याद्यसौ for ऽन्यख्यस्यौ; while D. reads गच्छन् for गच्छेत्. १३. D. reads this line thus:—

तदेहमुपतिष्ठन्ति र्तृप्त्ये पितृ-दिवीकसः। अतो न चिन्तयेत्तीर्थं ब्रंजेदेव त्वचिन्तितम् ॥ १०३॥ देवखात-नदी-स्रोतस्-सरस्य स्नानमाचरेत्। स्नानं नद्यादिबन्धेषु सद्भिः कार्यं सदम्बुषु ॥ १०४ ॥ कृत्रिमं तोयंकृपस्थं तोयं तत्र वकृत्रिमम्। न तीर्थे रूयाकुले स्नायाम्नासज्जनसमावृते ॥ १०५ ॥ दर्भहीनोऽन्यचिक्तश्च न नग्नो न शिरोविना। कदाचिद्विद्वा भैत्या न स्नातव्यं पराभ्भसा ॥१०६॥ अर्भभः कृद्द ष्कृतांशेन स्नानकर्तापि लिप्यंते। पश्च वा सप्त वा पिग्डान् स्नार्थांदुद्ध्य तत्र तु ॥ १०७ ॥ र्वृथास्नानादिकानीह विशेषेण विवर्जयेत । वृथा ह्युंच्णादकस्नानं वृथा जप्यमवैदिकस् ॥ १०८ ॥ वृथा चाश्रोत्रिये दानं वृथा सुक्तमसाक्षिकम्। मासे नमसि नस्नायात् कदाचित्रिम्नगासे च ॥ १०९ ॥ रजस्वला भवन्त्येता वर्जयित्वा समुद्रगाः। नापो मूत्र-पुरीषाभ्यां नाग्निर्दहति कर्मणा ॥ ११० ॥ न स्त्री दुष्यति जारेण नै विश्रो वेदकर्भणा। न स्नायात क्षोभितास्वर्ष्सं स्वयं न क्षोभयेच ताः ॥ १११ ॥

१. A. and C. read हमये पिट-देवताः, E. हमा ये पिट-देवताः for हस्यै पिट-दिवोकसः. २. B. झजेहेवं न चिन्तितम्, C. D. and F. झजेहेव तु चिन्तितम् for झजेहेव स्वचिन्तितम्. ३. A. B. and E. read तोयबन्धस्वम् for तोयकूपस्थं and B. and E. च कृत्रिमम् and D. तु कृत्रिमम् for स्वकृत्रिमम्. ४. B. reads आकरो for इ्याकुले. ५. B. and E. read समाकुले and D. समाभिते for समावृते. ६. B. and E. read उन्यवित्तस्तु; while A. substitutes तु for च. ७. D. reads मिश्या for मत्या. ८. A. B. E. and F. read अम्बुकृत् for अम्भःकृत्. ९. A. B. E. read विलिप्यते for ऽपि लिप्यते. १०. B. and E. read सानान् and C. यावत् both for स्नायात्. १९. A. क्रिया of for वृथा. १२. B. and E. substitute एव and C. and D. च for हि. १३. B.C. E. read जाव्यम् for जव्यम्. १४. F. reads असाक्षिके for असाक्षिकम्. १५. H. reads निम्नगाजले for निम्नगासु च. १६. A. B. E. and F. read आहाणो for न विग्रो. १७. D. reads आहा for अद्सु.

न निर्गतासु तीर्थाचे पतन्तीष्वाहतासु च। रैविसंक्रान्तिवारेषु ग्रैहणेषु शशिक्षये ॥ ११२ ॥ व्रतेषु चैव षष्ठीषु न स्नायादुष्णवारिणा। न स्नायाच्छुद्रहस्तेन नैकहस्तेन वा पुनः ॥ ११३ उद्गृताभिरपि स्नायादाहताभिद्विजातिभिः। स्वभावाभिरनुष्णाभिराँद्धिः सहेमभिद्धिजः ॥ ११४॥ नवाभिर्निर्दशीहाभिरसंस्पृष्टाभिरन्त्यजैः। यैंः स्नानमाचरेन्नित्यं तं प्रशंसन्ति देवताः ॥ ११५ ॥ तस्माइहुगुणं स्नानं सदा कार्यं द्विजातिभिः । उत्साहाप्यायनं स्वान्तप्रशान्ति-शक्ति-वृद्धिदम् ॥ ११६ ॥ कीर्ति-कान्ति-वपुःपुष्टि-सौभाग्या-ऽऽयुःप्रवर्धनम्। स्वर्ग्य च देशिभिर्युक्तं गुणैः स्नानं प्रशस्यते ॥ ११७ ॥ सूर्यादिदिनवारोक्तितेलाभ्यञ्जनपूर्वकम्। हत्ताप-कीर्ति-मरण-लक्ष्मी-स्थानाप्ति-मृत्यवः ॥ ११८॥ आयुश्चार्कादिवारेषु तैलाभ्यङ्गे फलं क्रमात्। जलावगाहनं नित्यं स्नानं सर्वेषु वर्णिषु ॥ ११९ ॥

१. B. reads तीर्थासु for तीर्थास, but it seems incorrect. २. F. omits this verse. ३. B. and E. read ग्रहणे च or ग्रहणेषु. ४. A. F. C. and D. read तथा for पुनः. ५. A. and F. read 'स्सहेमिभस्तथा द्विजाः, D. 'स्सहसाभिस्तथा द्विजाः for 'रिइः सहेमिभिद्विजः; while C. reads 'स्सहेमाभिः and B. द्विजाः for सहेमाभिः and द्विजः respectively. ६. F. reads निर्देशाहोभिः for निर्देशहाभिः. ७. F. does not insert this verse. ८. A. and F. read स्थानत्प्रसन्ति B. शान्तप्रसन्ति and E. स्वान्तप्रसन्ति for स्वान्तप्रशान्ति; while B. C. and E. 'वृद्धितम् for 'वृद्धित्स. १. B. and C. कीर्तिः कान्तिर्वपुःपुष्टिः for कीर्ति-कान्ति-वपुःपुष्टिः; while E. and F. 'वपुः पुष्टि for 'वपुः पुष्टि'. १०. C. reads द्वादशिः for च दशिः. ११. B. C. E. D. and F. read दिनवारोक्तं for दिनवारोक्तं १२. A. reads 'मरणस्वास्वानािस' and D. 'मरण-स्त-स्थानािस' for 'मरण-लक्ष्मी-स्थानािस'. E. follows this reading, but reads 'स्वानाप्तम्वयम् for 'स्थानािस मृदयवः; while B. 'सृतः स्नानािस' and C. 'सुतेः स्नानाप्त' for 'लक्ष्मी—स्थानािस'.

शक्तैरहरहः कार्यं तस्योध विधिरुच्यते । गोशकुन्मृत्कुशांश्चेव पृष्पाणि पत्रिकीं तथा। स्नानार्थी प्रयतो नित्यं स्नानकाले सैमाहरेत्॥ ११९॥ स्वमनोऽभिंमतं तीर्थं गत्वा प्रक्षाल्य पहुँयम्। हस्तौ चाचम्य विधिवच्छिखां बद्धैकचेतसा ॥ १२० ॥ मृदम्बभिः स्वंगात्राणिं कमात् प्रक्षालयेद्यैथा । पादौ जङ्घे कर्टि चैव कमात शंगम्बभिः स्त्रिभिः ॥ १२१ ॥ प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य नमस्कृत्य च तज्जलम्। गुह्याय गुह्यमित्येतद्यज्ञषा प्रयताञ्जलिः ॥ १२२ ॥ ऊरू द्दीति च मन्त्रेण कुर्यादापोभिंमन्त्रणम। विधिन्नाः कवयः केचिमन्त्रतत्त्वार्थवेदिनः ॥ १२३ ॥ यत्र स्थाने तु र्यत्तीर्थं नदी पुण्येतमा तथा। तैद्भ्यायेन्मनसा नित्यमन्यतीर्थं न चिन्तयेत् ॥ १२४ ॥ गङ्गादिपुण्यतीर्थानि कृत्रिमादिषु संस्मरेत्। र्भेहाब्याद्वतिभिः पश्चादाचीमेत् प्रयतोऽपि सन् ॥ १२५ ॥ उद्तममिति हाप्तु मन्त्रेण प्राङ्मखो विशेत । ये ऽप्रयो दिवि चेत्येतत्कुर्यादालम्भनं ततः ॥ १२६॥ सूर्य पश्यक्षेत्रं मुक्त्वा समुत्तीर्य तेतैः स्थलम् । आचम्याय हरेन्म्रत्स्नां तथा कायं समालभेत ॥ १२७॥

१. C. substitutes अयं for अथ and E. अर्थ for the same. २. A. reads पत्रकं for पत्रिकां. ३. C. and D. read सदा for समा . ३. A. reads "ऽभिहतं and F. "ऽभिहतं. for "ऽभिमतं. ५. E. and F. read पाइयम् and C. and E. पद्योः both for पह्यम्. ६. B. and D. substitute च for स्व . ७. A. B. and D. read अथ for यथा. ८. D. reads प्राणं for प्राक . १. C. and D. read गुह्मोपगुह्म for गुह्माय गुह्म . २०. D. reads अभिमन्त्रिताः for अभिमन्त्रणम्. ११. B. C. D. and E. read स्थानेषु for स्थाने तु. १२. A. reads पुण्यतमा for पुण्यतमा, C. नदीं पुण्यतमां and D. नदी पुण्यतमा all for नदी पुण्यतमा. १३. A. D. E. and F. interchange this line for the next one; while D. reads ताम for तत्. १४. Before this line D. inserts the following line which is the same as the preceding one; but reads ताणि for नित्यं. १५. B. C. E. and F. read आचमेन for आचामेन. १६. A. and F. read जले for जले. १७. B. स च, C. तु तत् for तत:

अश्वकान्ते रथकान्ते ईत्याद्यपि पठन्ति हि। मृंतिके हर मे पापं यनमया पूर्वसञ्चितम् ॥ १२८॥ मृत्तिकाहरणे मैन्ब्रामाते वासिष्ठजोऽब्रवीत्। सँमालभेत्रिभिर्मन्त्रेरिदं विष्णवादिभिर्द्धिजः॥ १२९॥ शिरश्चांसावरश्चोरू पादौ जङ्घे क्रमेण तु। भास्कराभिमुखो मज्जेदापो ह्यस्मानिति त्रिभिः ॥ ३३० ॥ उंन्मृज्य सर्वगात्राणि निमंजीच पुनः पुनः। उत्तीर्याऽऽचम्य गात्राणि गोमयेनाथ लेपयेत् ॥ १३१ ॥ मानस्तोक इति द्युक्त्वा प्राग्वदर्ङ्गक्रमेण तु । इमं मे वरुण, त्यन्नः, सत्यं नय, उद्त्तमम् ॥ १३२ ॥ मुञ्जत्ववभृथेत्येतैरात्मानमभिषेचयेत् । निमज्ज्याऽऽचभ्य चाऽऽत्मानं दर्भैर्मन्त्रेश्च पावयेत् ॥ १३३ ॥ र्भर्भपापापनोदार्थे प्राग्वदङ्गक्रमेण तु । आपोहिष्टादिकैर्भन्तेस्त्रिभिरन्यैश्च पावयेत् ॥ १३४ ॥ ह्विष्मतोरिमा आप, इदमापस्तथैव च। देवीराप इति द्वाभ्यामापो देवीरिति र्र्थेचा ॥ १३५ ॥ संस्मृत्य द्वपदां देवीं शन्नो देवीरपां रसम्। र्थेत्यङ्गं मन्त्रनवकमापोदेवी पुनन्तु माम् ॥ १३६ ॥ चित्पतिं मां पुनात्वेतन्मन्त्रेणापि च पावयेत् । हिरण्यवर्णा इति च पावमान्यस्तथा परम् ॥ १३७ ॥ तरत्समन्दीधावाति पवित्राण्यपि शक्तितः। स्नानकर्मात्मकेर्मन्त्रेरन्येरप्यभ्वदेवतेः ॥ १३८ ॥

१. B. and E. read विष्णुकान्ते वसुन्धरे for इत्याद्यापि पठन्ति हि. २. A. D. and F. do not insert this line. ३. C. and D. substitute चैवम् for मन्त्रम्. ४. A. reads समालंभाविभिर् for समालभेतिभिर्. ९. A. reads तिसृभिः for त्रिभः. ६. C. and E. read उद्घृष्य and D. उद्धृत्य both for उन्मुद्ध्य. ७. C. reads निमक्त्य for निमक्तेत् and D. तिमक्त्याथ for निमक्तेत्त . ८. A. B. C. and E. read उपलेपयेत् for ९थ लेपयेत्. ९. B. E. and F. read प्राग्वोदग्या for पाग्वदङ्गः. २०. D. omits this and the following one line. A. also omits the same, but gives in the marginal correction. ११. A. reads त्र्या and C. इत्युचम् both for त्र्या. १२. B. C. E. and F. read प्रत्येक for प्रत्यक्तं.

हीं व्यात्मानं निमज्याथ आचान्तस्त्वन्यदाँचरेत्। काल-काय-प्रदेशानां तथा चैवोदकस्य च ॥ १३९ ॥ प्रौक्त्ये सित चैवायं विधिरन्यो विपर्यये। सोंकारां चैव गायत्रीं महाव्याहितिभिः सह ॥ १४० ॥ त्रिंषण्णवैकधाऽऽवर्त्य स्नायाद्विद्वानापि द्विजः। च्छन्दो-मुन्यमेरैपुक्तं स्वशाखास्वरसंयुतम् ॥ १४१ ॥ आवर्त्य प्रणवं स्नायाच्छतमध्यशतं दश। चिद्व्पं परमं ज्योतिर्निरालम्बमनामयम् ॥ १४२ ॥ अव्यक्तमव्ययं शान्तं स्नायाद्वापि हरिं स्मरन्। गायत्रीवारिसंस्नातः प्रणवैर्निर्मलोकृतः॥ १४३ ॥ विष्णुस्मरणसंशुद्धो योग्यः सर्वेषु कर्मसु । योऽधोतेवेदवेदार्थः स स्नातः सर्ववारिषु ॥ १४४ ॥ शुद्धयेदशुचिनः स्वान्तस्तैच्छुद्धस्तु शुचिर्यतः। मन्तेश्च मनसा स्नानं न गोर्मय मृदम्बुभिः॥ १४५ ॥

१. H. substitutes पाज्य for म्राज्य. २. A. and F. read आरभेत् for आचित्. ३. C. corrects प्राकृते for प्राकृत्ये; while F. प्राकृत्वा सितं for प्राकृत्ये सितं. ४. B. reads त्रिषवणं नैकथावृत्त्या स्ताति, C. त्रिषद नैकथावृत्त्या स्तायत्, E. त्रिषवणेकथावृत्त्या स्तायत् and D. त्रिसमे नैकथावृत्त्यां स्तानात् all for त्रिषणणवैकथा ऽऽवर्त्यं स्तायात्; while F. substitutes मर्त्यः for वृत्त्यं. ६. B. and E. read परेर् for मरेर् and D. भन्युं परेर् for मुन्यमेर्. ६. D. reads क्रां for रिवर्ण. ७. B. reads ज्ञात्रोधंद्यातं for ज्ञात्मधंद्यातं ; while E. ज्ञातसार्थशतं for the same. ८. E. and F. read त्रिद्रूपं for चिद्रूपं. ९. C. and D. स्मरेत् for स्मरन्. १०. A. and F. read अर्हः for योग्यः; while D. reads चेज्ञिद्धस्त्र्यहं for चेज्ञुद्धो योग्यः. १२. This and the following two lines do not appear in E., and D. reads योऽधीत वेदवेदार्थं मुसातः for योऽधीतवेदवेदार्थः स स्नातः; while A. स्नातः सन् for स स्नातः. १२. A. B. and F. read न ज्ञाद्धेदश्चाचः. १३. C. reads गोमयं मृत्मन्युभिः for न गोमय-मृद्युभिः; while A. B. D. E. and F. substitute नो for न.

तैश्चेद्रो-खर-मत्स्याश्च स्नानस्य फलमाग्नयुः। भावपुतः पवित्रः स्यानमन्त्रपूतस्तथा नरः ॥१४६॥ उभयेन पवित्रस्तु नित्यस्नायी शुचिर्नरः। विधिदृष्टं तु यत् कर्म करोत्यविधिना तु यः ॥ १४७॥ न किंचित् फलमाप्रोति क्लेशमात्रं हि तस्य तत्। उत्पद्यन्ते जले मत्स्या विपद्यन्ते तु तत्र च ॥ १४८ ॥ तिष्टन्तोऽपि च ते स्नानकलं नैवाप्रुयुर्वतः। विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धयापि चं॥ १४९॥ तद्धरन्त्यद्धरास्तस्य मृद्धत्वाद्कृतात्मनः। श्रद्धा-विधिसमायुक्तं यत् कर्म क्रियते नृभिः। श्चिमोरेकैचित्तैश्च तदानस्याय कल्पते॥ १५०॥ उदात्तमनुदात्तं च स्वरितं प्रतमेव च। द्रतं च स्वरितोदात्तं स्वरं विद्यात्तथा प्रतम्॥१५१॥ स्वरान्तं व्यञ्जनान्तं च विसर्गान्तं तथैवं च। सानुस्वारं पृथक्त्वं च ज्ञांतव्यमपरं च यत् ॥ १५२ ॥ वृत्रं शतकतुर्दृन्ति वज्रेण शतपर्वणा। यथा तथा प्रवक्तारं मन्त्रो होनैः स्वरादिभिः ॥ १५३ ॥ स्वरतो वर्णतः सम्यक् सन्ध्या-ध्याने-जपादिषु । सर्वे मन्त्राः प्रयोक्तव्या हीनाः स्युरफला नृणाम् ॥ १५४.॥ नाभेरधस्तादङ्गानि क्षालियत्वा मृदम्भसा । उंपेरिष्टात् सिक्तवस्त्रो मन्तैः प्रोक्ष्य ग्रुचिर्भवेत् ॥ १५५ ॥

१. B. C. and E. read तैर्हानाः for तैश्वेहों. २. B. and E read स्नातान्, A. स्नाने and F. स्नाताः all for स्नानस्य and अवामुग्धः for आमुग्धः ३. C. reads भावपूतं पवित्रं for भावपूतः पवित्रः. ४. B. E. and F. substitute मृताः, A. हताः for यतः. २. D. reads भवेद्दृष्ट for भावदृष्टं; while C. follows our reading, but the correction of the same rectifies ष्ट्रं कृतमश्रद्धया and strikes off पि च. ६. E. substitutes यन् for च. ७. D. reads हीर्काचित्तः for रिकचित्तः; while A. and D. substitute व for च. ८. D. reads विसर्गान्तं तथैव च for स्वरितं प्रुतमेव च. २. B. C. and F. read ज्ञातन्यं परमं; while E. ज्ञातव्यपरमं and D. ज्ञातमन्यपरं all for ज्ञातव्यमपरं २०. B. C. D. E. and F. read मन्त्रहीमं for मंत्रो हीनः १२. B. reads रूनान for ध्यान २. २२. B. reads तु तन्मं स्तन्मोक्ष्याय, A. सिक्तवस्त्रमन्त्रेवीपि, C. सिक्तवस्त्रमन्त्रेवीपकृतः प्रोक्ष्य, and E. सिक्तं मंत्रेः प्रोक्ष्य all for सिक्तवस्त्रमन्त्रेवीपि, C. सिक्तवस्त्रमन्त्रेवीवष्टः; for उपरिष्टात्.

चतुरश्चतुरस्त्वेङ्घ्योद्वीद्वो च जङ्घयोस्तथा । द्वौद्वौ च जानुनोर्न्यस्य ऊर्वोः पश्च च पश्च च ॥ १५६॥ द्वावप्येवं तथा ग्रह्ये दशदशोदंर वक्षसोः । हौद्रो गले च बाह्वोश्च द्वोद्वावंस मुखेषु च ॥ १५७ ॥ द्रौद्रौ च चक्ष्षाः श्रुत्योः सप्तोङ्काराश्च मूर्धनि। न्यस्तप्रणवसर्वाङ्गः स्नातः स्यात् सर्ववारिषु ॥ १५८ ॥ अकारं मुर्झि विन्यस्य उकारं नेत्रमध्यतः। मकारं कण्डदेशे तु ब्रह्मीभवति वै द्विजः ॥ १५९॥ अव्यङ्गाक्किष्टघौते तु विद्राञ्चेक्के च वाससी। परिधाय मृद्रुअभ्यां करी पाँदौ च मार्जियेत ॥ १६० ॥ तद्वाससोरसम्पत्तौ शाण-श्रौमा-ऽऽविकानि चै। कुँतपं योगपट्टं वा द्विवासास्तु यथा भवेत् ॥ १६१ ॥ न जीर्ण-नीलें-काषाय-माञ्जिष्टेन दें वासला। मूत्राद्यपगतेनैव द्युचिः स्यान्नैकवाससा ॥ १६२ ॥ ऐंकं वासी यथाप्राप्तं परिधाय मनःग्रचिः । अन्यत् कृत्वोत्तरासङ्गमाचम्य प्राङ्गखः स्थितः ॥ १६३ ॥

हौहौ च गलबाहुभ्यां हौहाँवंते मुखेशप च ।

* समानार्थकिमदं स्रोकार्धं सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषूपलभ्यते। शतोपरिसप्तपञ्चाशत्तमस्रोकोत्तरार्थस्य पाठान्तरभूतिमदं स्यादिति प्रतिभाति।

१. F. reads पद्भां for अंद्रयोर् and C. त्वद्भां for the same. २. E. reads द्वाँद्वाँ च गल-बाहु-यां; which is proper in the next third line. ३. A. B. E. F. read द्वावाप च for द्वावच्येवं. ४. A. reads द्वाद्वार and D. द्वा द्वाद्वां both for 'द्वाद्वांदर'. ५. D. reads सुमुखेषु for अंसे मुखे. ६. B. reads ससीङ्काराश्च for सप्तोङ्काराश्च ७. D. reads न रक्तवासी for ग्रुक्के च वाससी. ८. B. and E. read कुक्तपं for कुत्रपं, but it seems incorrect. १२. A. substitutes मुले for 'नील'. १२. C. and D. read द्वाद्वां for च. १३. B. omits this line; while A. substitutes ग्रुद्वाद्यु for मुनाद्यु . १४. B. and E. substitute एवं for एकं. १५. D. reads अन्वे for अन्वत.

प्रत्योङ्कारसमायुक्ताः प्रणवाद्यन्तेकास्तथा । महाव्याहृतयः सप्त दैवैतार्षादिसंयुताः ॥ १६४॥ प्रणवान्ता च गाँयत्रो शिरस्तस्यास्त्रथैव च । त्रिरावर्तनमेतस्याः प्राणायामो विधीयते ॥ १६५ ॥ शक्त्यांऽद्वसंयमं कृत्वा तथाचभ्य विधानतः। उपास्य विधिवत सन्ध्यामपस्थाय च भास्करम् ॥ १६६ ॥ गायत्रीं शक्तितो जप्त्वा तर्पयेद्देवताः पितृन्। अँन्जारब्धेन सन्येन पाणिना दक्षिणेन तु ॥ १६७ ॥ तृष्यतामिति सेंकव्यं नाम्ना तु प्रणवादिना। ब्रह्मेश-केशवान् पूर्वं प्रजापतिमधौ श्रुतोः ॥ १६८ ॥ छन्दो यज्ञानुषोत् सिद्धानाचार्यास्तिनयानपि। गन्यर्व-वत्त्वरर्तृश्च मासान् दिन-निशास्तर्थां ॥ १६९ ॥ देवान् देवानुगांश्चेर्वं नागान्नागकुलानि च। सरितः सागरांस्तीर्थान् पर्वतान् कुछपर्वतान् ॥ १७० ॥ किन्नरान् खेचरान् यक्षान् मनुष्यान्थ तर्पयेत्। सनकश्च सैनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः॥ १७१॥ आदुरिः कपिलश्चैव वोद्धः पञ्चशिखस्तथा। माँजुषान् यातुधानांश्च तेषां चैव कुळान्यपि ॥ १७२ ॥ त्तुपर्णाश्च पिशाचांश्च भूतान्यथ पशूंस्तथा । वैनस्पतीनोषधीश्च भूतग्रामं चतुर्विधम्॥ १७३॥

१. D. reads प्रणवाद्धातका: for प्रणवाद्धन्तका: २. A. C. and D. read देवतार्थांदि°, B. and E. देवतर्थांदि° for देवतार्थांदि°. ३. C. and D. read गायञ्या: for गायत्री. ४. B. reads दावत्याऽट्सु for दात्याऽसु°. ५. A. omits this and the following one line. ५. D. substitutes ताथेन for सञ्चन. ६. D. reads वक्तव्यं for सेक्तव्यं. ७. A. and D. substitute अथ for अथो. C. and D. श्रुतिम् for श्रुती:; while B. and E. read अथान्रवीत् for अथ श्रुती: ८. B. E. and F. substitute यक्षान् for यज्ञान्, but the name appears in the fifth line next including this. ९. D. reads स्तनपायिन: for तनयानिप. २०. F. substitutes पुन: for तथा. १२. C. substitutes अपि for एव. १२. B. and E. read अध्यतपंथित् for अथ वर्षयेत्, but it seems incorrect. १३. B. and E. read ततः प्रशास्तनन्दकसनातनः for सनन्दश्च नृतीयश्च सनातनः. १४. E. and D. substitute वोद्धः for वोद्धः; while C. वोद्धं for the same. D. reads दिशिखः for शिखः. १९. B. and E. read मनुष्यात् for मानुषान्. १६. D. adds च after वनस्पतीन्.

ब्रह्मादयो मयाहता आगच्छन्त्वाददन्त्वपः। अनुणं मां प्रकुर्वन्त प्रसीदन्त ममोपरि ॥ १७४ ॥ ततः पूर्वाग्रद्भेषु साग्रेषु संक्शेषु च। प्रादेशिकेष राद्धेष ब्रह्मादिभ्योऽस्य सेचयेत ॥ १७५॥ अन्वारच्यापसब्येन पाणिना दक्षिणे न तु। भूस्थद्क्षिणजातुः सन् देवेभ्यः सेचयेज्ञलम् ॥ १७६॥ देवेभ्यश्च नमः स्वाहा वितभ्यश्च नमः स्वधा। मन्यन्ते कवयः केचिदित्यंयं तर्पणक्रमः॥१७७॥ तर्पमाणेषु कर्मत्वं णिर्जन्तं च क्रियापदम । तर्पयामि पितृन् देवानित्याहुरपरे पुनः ॥ १७८ ॥ सिर्च्यमानेन तोयेन मन्यन्ते मुनयो परे। देवास्तृप्यन्त विंतरस्तृप्यन्तिति निदर्शनम् ॥ १७९ ॥ उदीरतामाङ्गिरस आयन्तु नोर्जभित्यवि । पितभ्यश्च स्वधायिभ्यो ये चेह पितरस्तथा ॥ १८० ॥ अग्निष्वात्तोर्पेहताश्च तथा वर्हिषदोऽ पि चै । र्वेन पूर्वे च पितरः सोमपानामुदोरयेत् ॥ १८१ ॥ आवाह्य च पिर्वनेतैरपसव्योपवीतिना। दक्षिणाभिमुखों द्वाभ्यां कराभ्यामभ्य सेचयेत् ॥ १८२ ॥

१. D. reads आगत्य द्दतु त्वपः for आगच्छन्त्वाद्दन्त्वपः. २. A. reads च कुशेषु for सकुशेषु; while F. substitutes सकुलेषु for the same ३. B. and E. read प्रादेशकेषु for प्रावेशिकेषु. ४. C. and D. read निःक्षिपेत् for सच्येत्. ५. A. reads अथातश्चापसच्येन, D. अन्वार-यापसच्येन both for अन्वारच्यापसच्येन. ६. C. reads दक्षिणो जानु भूलग्नो, D. दक्षिणे जानु भूलग्नो and B. E. F. दक्षिणजानु भूलग्नो भूस्यदक्षिणजानुः सन्ः while C. सिञ्चयेत् for सच्येत्. ७ B. reads इत्येव तर्षणे कमम्, E. इत्येवं तर्षणे कमम् and D. इत्येव तर्षणकमः all for इत्ययं तर्षणकमः. ८. B. and E. read त्यजन्तं and C. and D. निजत्वं for णिकन्तः, while F. त्यजतं for the same. ९. D. reads सिञ्चमानेन for सिच्यमानेन. १०. D. reads नियताः for पितरः. ११. D. reads अपहृताः for उपहृताः. १२. F. substitutes वा for च. १३. F. does not insert this and the following one line. १४. A. omits च. C. reads पितृनथ तरपसच्योपवीतिनः, E. पितृन तैमेन्त्रे-रपसच्योपवीतितः, D. पितृनेतैरय सच्योपवीतिना, all for पितृनेतैरपसच्योपवीतिनः

भूलग्रसय्यजानुश्च दक्षिणायकुशेषुं च। रुक्म-रौप्य-तिलैस्ताम्र-दर्भ-मन्त्रैः क्षिपेत् पयः ॥ १८३ ॥ विना रौप्य-सुवर्णाभ्यां विना ताम्र-तिलैरापि। विना दभैंश्च मन्त्रेश्च पितृणां नोपतिष्ठति ॥ १८४ ॥ दभैंलीहितदभैंश्च काश-वीरण-वैदवजैः। शूकधान्य-तृणैर्वापि दर्भकार्यं श्रयेद् द्विजः ॥ १८५ ॥ न तर्पयेत पतन्तीभिर्विद्वानद्भिः कथंचनै । पात्रस्थाभिः सदर्भाभिः सतिलाभिश्च तर्पयेत् ॥ १८६॥ वसन् रुद्रांस्तथाऽऽदित्यान्नमस्कारसमन्वितान्। एते च दिव्याः पितर एतदायक्तमानुषीः ॥ १८७॥ ध्रवो ध्ररश्च सोमश्च आपश्चेवानलो ऽनिलः। प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवो ऽष्टौ प्रकीतिताः॥ १८८॥ अजैकपादाहिर्बुध्यो विरूपाक्षोऽथ रैवतः। हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः॥ १८९॥ सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाको चार्पराजितः। एते रुद्राः समाख्याता एकादश धेरीत्तमाः ॥ १९०॥ इन्द्रो धाता भगः पूषा भित्रोऽथ वरुणोऽर्थमा। अंश्विवस्वांस्त्वष्टा च सविता विष्णुरेव च ॥ १९१ ॥ एते वै द्वादशादित्या देवानां परमीः स्मृताः। एवं हिं वें वें वें पितरः पूज्याः सर्वे प्रयत्नतः ॥ १९२ ॥ कव्यवाही नलः सोमो यमश्चेव तथार्यमा । अग्निष्वात्ताः सोमपाश्च तथा बर्हिषदोऽपि च ॥ १९३॥

१. A. substitutes °कुशेन for °कुशेषु. २. F reads °निल्न जै: for °न्न्व का. ३. C. reads कराचन for कथंचन. ४. D. substitutes स्वधा° for सम°. ५. B. and E. read एतरायान्तु मानुषम् and C. एते रायानु मानुषम् both for एतरायत्तमानुषाः. ६. A. B. C. and D. read उध्वरश्च for धरश्च, but the name धर appears, in several Purânâs. ७. A. B. E. and F. substitute अजैकपार्गे for अजैकपार् and except A. C. and D. others read अहिंधुंच्नों. ८. C. and E. interchange places of चंचकः and रैवतः. ९. G. reads जयन्तश्च for जयन्तश्च; while C. D. °त्यप°, E. वाप° and F. ह्यप° all for चाप°. १०. G. reads सरोत्तमा for सरोत्तमाः. १२. C. reads परमं for परमाः. १२. C. and D. read च for हि. १३. B. E. and G. read दिज्यपितरः for दिज्याः पितरः. १४. A. B. D. E. F. and G. read कज्यवालो for कज्यवाहों.

एते चान्ये च पितरः पूज्याः सर्वे प्रयत्नतः । एतैस्तु तर्धितैः सर्वैःप्रवास्तर्पिता न्रुभिः ॥ १९४ ॥ यमश्च धर्मराजश्च मृत्युश्चेव तथान्तकः। वैवस्वतश्च कालश्च सर्वमृतक्षयस्तथा ॥ १९५ ॥ औदम्बरस्थ नीलस्थ देवनस्य परमेष्ट्रवंधि । चित्रश्च चित्रगुप्तश्च वृकोद्रस्तथार्यमाः ॥ १९६॥ एतैस्त तार्थितैः सद्धिर्विश्वं स्थात्तार्पतं नुभिः। तस्मात् प्राग्तर्पथित्वैतान् पित्रादीन् तर्पथेत्ततः ॥ १९७ ॥ मातामहान् मातुलांश्च सखि-सम्बन्धि-बान्धवान्। स्वजनान् ज्ञातिवर्गोयानुपाध्यायान् गुरूनिष ॥ १९८ ॥ भित्रान् भत्यानपत्यांश्च ये भवन्ति तदाश्चिताः। तान् सर्वास्तर्पयेद्विद्वानीहन्ते ते यतो जलम् ॥ १९९ ॥ जलस्यश्च जले सिंचेत स्थलस्यश्च तथा स्थले। पादौ स्थाप्योऽभैयोश्चेव प्रश्नात्योभयतः शचिः॥ २००॥ यर्जले श्रष्कवस्रेण स्थले चैवाईवाससा । कुर्याद्धीमं जवं दानं तत्सर्वे निष्फलं भवेत् ॥ २०१ ॥ नार्द्रवासाःस्थलस्थस्तु बुधस्तर्पणमाचरेत्। जानुद्दन्तजेळस्थो वा विंशेळत्स्नानवस्त्रकः ॥ २०२ ॥

यज्जले शुब्कवस्त्रेण स्थले चैवाईवाससा । कुर्याद्धोनं जपं दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ २०१ ॥ नाईवासाः स्थलस्थस्तु बुधस्तर्पणमाचरेत् । जानुदश्चजलस्थो वा विगलत्स्नानवस्त्रकः ॥ २०२ ॥

२. D. reads अन्नश्च for दन्नश्च; while C. बुन्नश्च for the same. २. D. and others read परमेडिना or परमेडिन: for परमेडिवाप. ३. D. reads विवस्तांस्त- पिता for विश्वं स्यान्तपितं ४. D. reads त्रिज्ञतीन् for पित्रादीन्. २. A. reads पित्र-भृत्यान् for मित्रान् भृत्यान्. ३. B. E. and G. read सिञ्चन् for सिञ्चेत्. ७. B. E. F. and G. read उभयज्ञापि and C. उभयज्ञेन for उभयोश्चेन; while B. reads भनेनू मयतः and C. ज्ञानी for प्रसाल्योभयतः and ज्ञानिः respectively. ८. A. and D. do not insert these two s'lokâs:—

e. B. and E. read जानूद्धः स्थल° and C. and G. जानुद्धस्थल°. २०. B. C. and F. read विगत° for विगलत्°.

गोश्रङ्गमात्रमुद्धृत्य करी विप्रो जले स्थितः। अभ्वरे तु क्षिपेद्वारि पितृणां तृप्तिमावहन् ॥ २०३॥ उभौभ्यां सेचयेद्वारि आकाशे दक्षिणामुखः। पितृणां स्थानमाकाशं दक्षिणा दिक् तथैव च ॥ २०४ ॥ स्थलगो नाईवासास्तु कुर्याद्वै तर्पणादिकम्। प्रेतादृते नार्द्रवासा नैकवासा समाचरेत्॥ २०५॥ एवं हि तर्पणं कृत्वा सर्वेषां विधिवहिजाः। निष्पीडयेत् स्नानवस्त्रं येन स्नातो भवेह्निजः॥ २०६॥ निष्पीडयति यः पूर्वे स्नानवस्त्रम्बुद्धिमान्। निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवाः सहर्षिभिः ॥ १०७॥ निष्पीडयेत् स्नानवस्त्रं तिल-दर्भसमन्वितम्। न पूर्वे तर्पणाहूस्त्रं नैवास्मासि न पाद्योः॥ २०८॥ एषु चेत् पीडयेत् द्वस्त्रं राक्षसं तद्तिकमात्। वस्त्रनिष्पीडने विप्रं इमं स्रोकमुद्दौंहरेत् ॥ २०९ ॥ 'ये मे कुळे छप्तपिण्डा पुत्र-दार-विवर्जिताः। तेषां प्रदत्तमक्षय्यमिद्मस्तु तिलोद्कम्'॥ २१०॥

इ. B. C. E. F. and G. read करान्यां for उभान्यां. ४. Except D. all others read प्रता° for प्रेता°. ५. C. reads द्विज for द्विजाः. ६. A. and C. read अज्ञानतः and D. अज्ञानता for अबुद्धिमान्. 9. A. reads नवा° for नैवा° and B. E. and G. नचा° for the same. ८. B. C. E. F. and G. read राक्षसानां फलं भवेन् for राक्षसं तन्तिक्रमात्. ९. C. D. and F. read मन्त्रं for दिम. १०. B. E. and G. read उदीरवेन् for उदाहरेन; while D. and F. insert the following line after this śloka:—

तिलदर्भसमायुक्तं कुमृत्युर्नष्टदेहिनाम् ॥.

In A. this line is visible in the marginal correction and reads कुमृत्योः for कुमृत्युः.

२. A. C. and D. read भुतिक्षच्य for भुद्धृत्य. २. D. omits the following portion:—

^{- - - - - - - -} पितृणां दक्षिमावहत् ॥ २०३ ॥ उभाभ्यां सेच्येद्वारि - - - - - - ।.

पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे कुमृत्यना । तेषां तप्तिर्भवस्वेषा तिलमिश्रेण वारिणा ॥ २११ ॥ जर्ठमध्ये च यः कश्चित् द्राह्मणो ज्ञानदुर्वेलः। निष्पोडयति चेद् द्वस्त्रं स्नानं तस्य वृथा भवेत् ॥ २१२ ॥ यदण्ड मलनिक्षेपः शौच-स्नानादिकर्वताम्। तत्पापस्य व्यपोहार्थाममं मन्त्रमुदोरयेत् ॥ २१३ ॥ 'यन्मया दृषितं तोयं मलैः शारीरसम्भवैः। तस्य पापस्य निष्कृत्यै यक्ष्मर्णस्तव तर्पणम् ॥ २१४ ॥ अम्ब्रपेभ्यो ५र्थं यहमभ्यो ददामीहं जलाञ्जालिम् । अन्यथा झन्ति ते सर्वे सकृतं पूर्वसञ्चितम् ॥ २१५ ॥ अपुत्रा ये मृताः केचित् पुमांसो योषितो ऽपि वा। असाद्वंशेऽपि तेभ्यो वै दत्तं वस्त्रजलं मया'॥ २१६॥ नास्तिक्येनापि यो विप्रस्तर्पथेत् पितृ-देवताः। स तन्त्रिक्षेतो धर्मान् प्राप्तुयात् परमां गतिम् ॥ २१७॥ नास्तिक्यावस्थितो यस्तु तर्पयेत्र पितृन् द्विजः। पिवन्ति देहीनेःस्रावं पितरस्तज्जलार्थनः ॥ २१८ ॥ पितृणां पितृतीर्थेन देवानां दैविकेने तु। इति मर्त्वौ प्रकुर्वाणा मुच्यन्ते गृहमेधिनः ॥ २१९ ॥

एषा दक्षिर्भवेत्तेषां तिलैस्तु सइ वारिणा ॥ and F. reads :—

एवं दक्षिभवित्तेषां तिलैस्तु सह वारिभिः॥

३. C. and D. do not insert this śloka. y. B. reads तस्य पाप for तत्पापस्य. ५. A. reads यक्ष्माणं तर्पयाम्यहम् for यक्ष्मणस्तव तर्पणम्. ६. G. reads उक्ष्मपेभ्यो and E. युडमणेभ्यो both for ऽथ यक्ष्मभ्यो ; while A. B. E. F. and G. read द्यादिताञ्चलाञ्चलीन्. A. differs from दिवा for देता. ७. D. reads सर्वे for सर्वे. ८. C. and D. read अस्मिन् for अस्मद्. ९. D. reads "करो for "कृतो. १०. C. reads नास्तिक्ये, D. नास्तिक्याद्वस्तुतो for नास्तिक्या and नास्तिक्यादस्तिनो respectively. ११. A. reads देहिन: ; for देहिन?; while B. also reads the same. १२. Except A. all others read देवकेन; while D. देवकेन for देविकेन. १३. A. substitutes मस्या for मस्या; while C. and D. read न for प्र.

१. A. C. D. and F. read तथैव च for कुमृत्युना. २. A. reads this line:-

पश्च तीर्थानि विप्रस्य करे तिष्ठन्ति दक्षिणे। ब्राह्मं दैवं तथा पित्र्यं प्राजापत्यं तु सौमिकम् ॥ २२० ॥ ब्राह्मं पश्चिमलेखायां दैवं हाङ्गीलेमूधीन। प्राजापत्यं कनिष्ठादौ मध्ये सीम्यं विजानतैः ॥ २२१ ॥ अङ्गष्टस्य प्रदेशिन्या मध्ये पित्र्यं प्रतिष्ठितम्। कुर्याचो ऽहँरहश्चेवं सम्यन्ज्ञात्वा विधानतः॥ २२२॥ स प्राप्तुयाद्गृहस्थो ऽपि ब्रह्मणः पद्मव्ययम् । स्नात्वा जहवा च हत्वा च दत्वां चैव तु योऽभूते ॥ २२३ ॥ सो ऽर्मृतं नित्यमश्राति तस्य स्थानमनामयम् । अस्नात्वाऽइनम् मलं भुङ्क्ते अजस्वा पृय-शोणितम् । अजुह्नंश्च कृमीन् कीटानददंश्च शकृत्तथा ॥ २२४ ॥ आह्वादकार्णं स्नानं दुःख-शोकापहं तथा। दुःस्वप्ननाशनं चैव कार्यं स्नानमतः सद्ग ॥ २२५ ॥ चित्तप्रसाद-बल-रूप-तपांसि-मेधाम आयुष्य-शौर्च-सभगत्वमरोगितां च। ओर्जस्वितां त्विषमदात् पुरुषस्य चीर्ण स्नानं यशो-विभव-सौर्ख्यमलोञ्जपत्वम् ॥ २२६ ॥

१. A. reads सन्ति च for तिष्ठन्ति and D. सप्ताथ for the same. २. B. and G. do not insert हि. ३. B. E. read विज्ञानता and F. न ज्ञानता both for विज्ञानतः ४. A. C. D. E. and F. read अहरहश्चेवं for योऽहरहश्चेवं; while B. and G. read धर्मतः for विधानतः. ५. B. E. F. and G. read शक्त्या इत्वा च for द्वा चैव तु. ६. A. and F. read असृतं सोऽशुयान्नित्यं, C. and D. अमृतं सोऽशुते नित्यं both for सोऽमृतं नित्यम्भाति. ७. C. अस्रातासि and D. अस्रात्वा शु° both for अस्रात्वाऽइनन्. ८. C. and D. read °क्रएणं for °क्रारणं. ९. B. and G. read °सोख्य° for °श्लोच°. १०. A. E. F. G. read ऊर्जस्विताम्; while C. substitutes ३० for भो°. १९. B. E. and G. read °पुण्य° for °सोख्य°.

गीर्वाणवृन्दद्विजसत्तमस्तुंतः प्राप्तो मया यस्तु वसिष्ठपौत्रतः। पापप्रणाशं वितनोति यः श्रुतः

प्रीदीरितः स्नानविधिः स छेशतः ॥ २२७॥

उद्देशतो मया प्रोक्तः स्नानस्य परमो विधिः द्विजन्मनां हितार्थे तुं जपस्यातः परो विधिः ॥ २२८ ॥

इति श्रीवृहत्पराद्यारीये धर्मद्यास्त्रे छत्रतप्रेक्तायां संहितीयां स्नीनविधिनीम दितीयोध्यायः ॥ २ ॥

इ. B. E. and G. read °म: छत: for °मस्तुत: and F. °मस्ततत: for the same. २. D. reads प्रचोदित: for प्रोदीरित:. ३. B. and G. read च for तु; while D. प्रं for प्रो and F. अथ for अत:. ४. A. adds धर्म ° before संहितायां ५. B. reads षट्कमीण, C. E. F. and G. षट्कमीण and D. षट्कमें °. before स्नान °. ६. A. C. E. and F. omit नाम दितीयो ऽध्याय:; while D. wrongly reads दतीयोऽध्याय:.

वृहत्यराशरसंहिता।

अथ तृतीयोऽध्यायः।

जपस्यार्थं प्रवक्ष्यामि विधि पाराशरोदितम्। यावद्विधो जपो यस्तु यथा कार्यो द्विजातिभिः॥ १॥ जप्यानि ब्रह्मसुक्तानि शिवसुक्तानि चैव हि । वैष्णवानि च सुक्तानि तया सौराण्यनेकधा ॥ २ ॥ सारस्वतानि दौर्गाणि वारुंगान्यानिलानि च पौराणिकानि चान्यानि तथा सिद्धान्तिकानि च ॥३॥ सर्वेषां जैप्यसुकानामृचां च यज्ञषां तथा। साम्नां वैकाक्षरादीनां गायत्री परमो जपः ॥ ४ ॥ तस्याश्चेव त ॐकारो ब्राह्मणा यमुपासते। आभ्यां तु परमं जप्यं त्रैलोक्येऽपि न विद्यते ॥ ५ ॥ तयोस्तं देवताषीदि समासेनाभिधीयते। येन विज्ञातँमात्रेण द्विजो ब्रह्मत्वमाप्रयात् ॥ ६॥ आसीन्नैव यदा किंचित् सदेवाऽ-इर-मानुषम्। तदैकाक्षर एवासीदात्मविन्यस्तविश्वकः॥ ७॥ गतभौरद्वितीयोऽपि एकाकी से न मोदते। चिन्तयामास गायत्रीं प्रत्यक्षा साऽभवत्तदा ॥ ८॥

१. C. and D. read Sत: for Su. २. B. C. D. E. F. and G. read वाहण्या° for वाहणा°. ३. D. reads जप° for जच्य°. ४. A. substitutes तु-and D. च for वा. ५. A. C. D. and F. read °u उपासित:, B. E. and G. °यमुपासित: for °यमुपासित. ६. A. C. and D. read च for तु. ७. B. C. D. and G. read विज्ञान° for विज्ञात°; while D. अधुते for आधुयात. ८. D. reads च for एव. ९. C. D. and F. read एव for एक°. and B. D. E. and G. °क्षरं for °क्षर. १०. C. and D. read विवि for स न-

गायत्री साऽभवत्, पत्नी प्रणवोऽभृत् पतिस्तदा । पुनरन्यौ चे दम्पत्याविति ताभ्यामभूज्ञगत् ॥ ९ ॥ प्रणवो हि परं तत्त्वं त्रिवेदं त्रिगुणात्मकम्। त्रिदैवतं त्रिधामं च त्रिप्रज्ञं त्रिरवस्थितम्।। १०॥ त्रिमात्रं चैं त्रिकालं च त्रिलिङ्गं कवयो विदुः। सर्वमेतत्रिरूपेण व्याप्तं तु प्रणवेन हि ।। ११ ॥ ऋग्यज्ञः-सामवेदार्श्चं त्रिवेद इति कीर्तितः । सत्त्वं रजस्तमञ्जैव त्रिगुणस्तेनं चोच्यते ॥ १२ ॥ ब्रह्मा विष्णुस्तथेशानस्त्रिदैवत इतीष्यते । अग्निः सोमश्च सुर्यश्च त्रिधामेति प्रकीर्तितेः ॥ १३ ॥ अन्तः प्रज्ञं बहिः प्रज्ञं घनप्रज्ञमुदाहृतम्। हृत्कण्ठ-ता उकं चेति त्रिस्थान इति कीर्खते ॥ १४ ॥ अकारोकारी मश्चेति त्रिमात्रः प्रोच्यते बुधैः। भृतं भव्यं भविष्यं च त्रिकाल इति स स्मृतः ॥ १५ ॥ स्रो-पुंत्रपुसकं चेति त्रिछिङ्ग इति कीर्तितः। त्रिस्वभावः स्थितो देवो ैमन्तव्यो ब्रह्मवादिभिः ॥ १६ ॥ पर्यवस्यति यत्रैतेद्विश्वमृत्यद्यते यतः। निर्मात्रकः समात्रोऽपि सादिरेवं निरादिकः ॥ १७ ॥

१. A. C. and D. read तथा for तदा. २. B. F. and G. read पुनरच्योन्यदाम्पत्यात् for पुनरच्यो च दम्पत्यो. ३. A. reads च त्र्यव. स्थिनम् for विरवस्थितम्. ४. D. reads विमानं and E. त्रेमानं both for विमानं ५. D. reads त for हि; while A. reads ह for the same. ६. A. C. E. read त्रिवेदीति निगयते and D. substitutes विद्धा for वेदाश्च. ७. B. E. and G. read परिकीतिते for तेन चोच्यते. ८. Some MSS. read देवतं for वैद्यतः. १. B. E. and G. read प्रकीत्वेतं and D. प्रकीतिता for प्रकीतितः. १० We follow here only A.; while all others read अन्कारोकारमञ्चेति for अकारोकारो मञ्चेति. B. reads त्रिमान उच्यते स तु and D. त्रिमाना उच्यते सत तु for त्रिमानः प्रोच्यते तुषैः. ११. B. E. and G. read स्त्मृतः for क्रीतितः. १२. D. reads वेदो for देवो. १३. A. B. E. F. and G. read स्त वृ for एतत्. १४. A. and D. read अपि for एत्.

स जप्यः सर्वदा सद्भिर्ध्यातव्यश्च विधानतः। वेदेषु चैव शास्त्रेषु बहुधा स व्येवस्थितः ॥ १८॥ तथा सत्यपि चैकोऽयं घंटाकाश इव स्थित:। कर्मारक्रमेषु सर्वेषु त्रिमात्रः सम्प्रकीर्तितः ॥१९ ॥ स्थितो यत्र यथोकश्च स्मर्तव्यः स तथैव हिं। ऋग्वेदे स्वरितोदात्त उदात्तर्स्तुं यज्ञःश्रुतौ ॥ २० ॥ सामँवेदे स विश्वेयो दोर्घः स प्रत एव च। सनत्कुमारसिद्धान्ते प्रणवो विष्णुरुच्यते ॥ २१ ॥ यस्मिस्तस्यं च विश्वान्तिस्तत् परं ब्रह्मसंक्षितम्। उच्चारितस्य तस्याथ विश्रान्तौ च यदक्षरम् ॥ २२ ॥ तदक्षरं सदा ध्यायेद्यस्तत्रैर्वं प्रहार्यते । घण्टास्वानितवत्तस्य विश्रान्तिः शब्दवेधसः ॥ २३ ॥ कर्वीत ब्रह्मविद्वियो यदीच्छेद्यागमात्मनः ॥ सर्वस्यापि च शब्दस्य ह्यैन्त उच्चारितस्य यत् ॥ २४ ॥ र्तंद्रयायेद्यस्तु स ज्ञानी शब्दब्रह्मविदुच्यते । याज्ञवल्क्यो मुनीनां प्रागब्रवीन्जनकस्य च ॥ २५ ॥ वासिष्टंजो ऽपि तं ब्रयात् स्वभावं शब्दवेधसः। तैलघारामिवाच्छिन्नं दीर्घं घण्टानिनादवत् ॥ २६ ॥

१. A. and F. read प्रकीर्त्यते, C. and D. प्रकीरितः for ज्यविस्थतः, but in the margin of C. there appears the reading ज्यवस्थितः. २. E. reads घटकोश इव स्थितः, C घटाकाशवरास्थितः and D. षट्काराद्यस्त्वास्थितः all for घटाकाश इव स्थितः. ३. C. reads त्रिमात्रं सत् प्रकीरितम् for त्रिमात्रः सम्प्रकीरितः; while D. त्रिमात्रं and A. B. E. F. and G. स for त्रिमात्रः and सम् respectively. ४. D. and F. read तथोङ्गारः for वयोक्तश्र. ५. Except C. and D. all others read च for हि. ६. C. reads यञ्चः स्मृतः for यञ्चः श्रतोः while A. B. E. F. and G. substitute च for तुः and C. and D. read ऋ-विरः for ऋग्वेरे. ७. C. and D. read सामवेरः for सामवेरे. ८. A. and F. read यस्मित्रस्य for यस्मित्रस्य. ९. C. and D. read विश्वान्तं for विश्वान्तो. २०. B. E. and G. substitute यत् for यः. २१. A. and D. read स for प्र०. २२. C. D. and F. read 'स्तिनत् for 'स्विनत्' १३. C. F. A. and D. read अन्ते for हान्ते and C. and D. substitute च for यत्. २५. D. B. substitute स and C. तं for तत्. १५. D. reads विसष्ठ for वास्थित्रं, while A. reads तत् for तं. १६. C. and D. read 'हज्ज for हिन्ते।

अवाग्जं प्रणवस्यायं यस्तं वेद् स वेद्वित् ।
स्थित्वा सर्वेषु शब्देषु सर्वं व्याप्तमनेन हिं ।
न तेन हि विना किंचिद्धकुं याति गिरा यतैः ॥ २७ ॥
उद्गीर्थंमक्षरं द्येतदुद्गीथं च उपासते ।
उपास्यो मध्यतस्त्वेष नादं विश्रामयेद्यृदिं ॥ २८॥
प्रणवाद्याः स्मृता वेदाः प्रणवे पैर्यवस्थिताः ।
वाङ्मयं प्रणवे सर्वं तस्मात् प्रणवमभ्यसेत् ॥ २९ ॥
ब्रह्मार्थं तत्र विज्ञेयमग्निश्चं दैवतं महत् ।
आद्यं छन्दः स्मरेत्तत्र नियोगो ह्यादिकर्मणि ॥ ३० ॥
उत्पन्नमेतत्तु यतः समस्तं व्यावृत्त्य तिष्ठेत् प्रस्तये ऽपि यत्र ।
एकाक्षेरणापि जगन्ति येन व्याप्तानि कोऽन्यः परमोऽस्ति तस्मात् ॥३१ ॥

काक्षरणापि जगान्त यन व्यासानि काञ्चः परमाञस्त तस्मात्॥३१ र्ष्येयं न जप्यं नच पूजनीयं तस्मान्न देवाद्वरणीयमन्यँत्। दृस्तारसंसारपयोधिमग्नताराय विष्णुः प्रणवः स पूज्यः ॥ ३२ ॥

उक्तमुद्देशतो ह्येतद् रूपभेकाक्षरस्य च। जप्या च सततं देवो गायत्री साऽघुनोच्यते॥ ३३॥

इति श्रीबृहत्परादारीये धर्मशास्त्रे भुवतशोक्तायां संहितायां षद्कर्मनिरूपणे प्रणवस्वरूपवर्णनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

इ. A. and F. read अनामं, B. E. and G. अपास्तं all for अनाम्नं. २. B. E. and G. substitute ने for हि. ३. B. E. and G. read गिरापि यत् for गिरा यतः. ४. B. C. and D. read उद्गीन for उत्गीय . ६. B. E. and G. read उद्गीयः स उपास्यते for उद्गीयं च उपासते. ६. B. E. and G. read निशावयेखाह for निशामयेख्हि. ७. D. reads त्रपणे for पूर्यन . ८. C. reads महाषे : for महार्षे and निर्मेय; for निर्मेय; while B. E. G. substitute तत् for च. ९. B. C. and G. read ध्यानं for ध्येयं. १०. F. reads एत्स् for अन्यत्. ११. A. D. and F. omit धर्मशास्त्रे सुन्नत्रोन्हायां संहितायां Except B. and D. all others omit दत्तीयोऽध्यायः; while D. omits प्रणव .

वृहत्पराशरसंहिता।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

गायत्र्याः संप्रवश्यामि देवर्ष्यादि क्रमेण तु ।
अक्षराणां च विन्यासं तेषां चैव तु देवताः ॥ १ ॥
ज्ये यथाविधा कार्या यथारूपा च सार्ञ्चने ।
होमे यथा च कर्तव्या यथा वा चांऽऽभिचारिके ॥ २ ॥
यत् फलं जपहोमादी यदैर्थं जप्यते तु सा ।
ध्यातव्या च यथा देवी यथावस्तिबोधत ॥ ३ ॥
गायत्री तु परं तत्त्वं गायत्री परमा गतिः ।
सर्वाऽमरेरियं ध्याता सैर्वं व्याप्तं तया जगत् ॥ ४ ॥
उत्पद्यते त्रिपादायाः पुनस्तस्यां विशेदिदम् ।
गायत्री प्रकृतिर्वेया क्ष्कारः पुरुषः स्मृतः ॥ ५ ॥
प्तयोरेव संयोगान्जगत् सर्वं प्रवर्तते ।
पादास्त्रयस्त्रयो वेदास्तेषु तत्त्वाक्षराणि च ॥ ६ ॥
चतुर्विशातिरेवास्यां तार्हं व्याप्तमिदं जगत् ।

आदाय चैकं प्रथमं तु पादमृग्भ्यो द्वितीयं तु तथा यज्जर्भ्यः । साम्नस्तृतीयं तु ततोऽभवत् सा सावित्रिदेवी स्वयमेव संगे ॥ ७॥

१. A. C. D. and F. read यथाविधा for यथारूपा; while D. B. C. E. and G. जपे and A. जाट्ये for जप्ये and D. अर्चयेत् for अर्चने. २. A. B. E. and G. read यथार्थ चा° for यथा वा चा°. ३. B. E. D. C. and G. read यथावत् for यद्य; while C. and D. substitute च for तु. ४. D. reads सत्यं for सर्वे. ५. A. substitutes वसेत् for विशेत्; while D. reads नितवशिम् for विशेत्हम्. ६. A. reads तस्यां पुरुष्, C. and D. ता-यामुभय for एतयोरेव. ७. B. E. and G. read दस्या for तस्वा°. ८. C. and D. read ड्याममखिलं जगत् for हि ज्यामिष् जगत्. १. Except A. and D. others read स्वर्ग for सर्गे.

दैवत्यमस्यां सविर्ता सुरार्च्यश्ळन्दोऽपि गायत्रमभू च तस्याः । विश्वस्य मित्रो द्विजराजे पूज्यो मुनिर्नियोगस्तु जपिदिकेषु ॥ ८॥ अस्यां तु तत्त्वाक्षरिविशितस्तु चत्वारि पादित्रतयं तु देव्याम् । भूरादिभिस्तिसृभिः संप्रयुक्तं सोङ्कारमेतद्वद्गं च तस्याः ॥ ९॥ केचिद्धताशं वदनं वदन्ति सावित्रिदेव्योः श्रुतितत्त्विक्षाः । इदं च वक्तं सकलामराणामित्येतया व्याप्तमशेषमेतत् ॥ १०॥ भूरादिकेन त्रितयेन पादं पादं च वेदित्रितयेन चास्याः । प्राणादिकेन त्रितयेन पादं पादेखिमिर्व्याप्तमशेषमस्याः ॥ ११॥ यस्तुर्यमस्या द्विज वेत्ति पादं स वेत्ति विद्वन् परमं पदं तु । व्याप्तिःपराऽस्याःसकलापि चेषा यो वेत्ति चैनां स तु वित्तमःस्यात् ॥१२॥

गायत्रीं यो न जानाति ज्ञात्वा नैव उपास्येत् ।
नामधारकमात्रोऽसी न विप्रो वृषलो हि सः ॥ १३ ॥
किं वेदैः पठितैः सर्वैः सेतिहास-पुराणकैः ।
साङ्गैः सावित्रिहीनेन न विप्रत्वमवाण्यते ॥ १४ ॥
गायत्रीमेव यो ज्ञात्वा सम्यगम्यसंते पुनः ।
इहामुत्र च पृज्योऽसौ ब्रह्मलोक्तमवामुयात् ॥ १५ ॥
गायत्री चैं तथा वेदा ब्रह्मणा तुर्लिताः पुरा ।
वेदेभ्योऽपि षेंडेङ्गेभ्यो गायत्र्यतिगरीयसी ॥ १६ ॥
यदेंक्षरेषु देवत्यं चतुर्विशतिष्च्यते ।
संन्यासं यद्विवोधेन कुर्वन् ब्रह्मत्वमामुयात् ॥ १७ ॥

१. B. E. and G. read परस्या: and A. परस्यां for च तस्याः. २. C. substitutes °वृन्द ° for °राज °. ३. A. substitutes तु for °षु. ४. B. and G. read च तस्याम, D. तु तस्याम for तु देव्याम and C. तु यस्याम for the same. ९. B. E. and G. read परस्या: and A. परस्याम्. ६. B. D. E. and G. read इमां for इदं and D. वक्तं for वक्तं. ७. A. C. and D. read परस्या: for पराऽस्याः. ८. B. E. and G. read ज्ञाल्योपास्ते न यो दिज: for ज्ञाल्या नैव उपासयेत्; while A. substitutes उपासते for उपासयेत्. ९. B. E. G. read भ्यव्यंते for भ्यसते. १०. D. reads गायत्री चैव वेदाश्च for गायत्री च तथा वेदाः. ११. Some manuscripts read तोलिताः for तुलिताः. १२. D. reads सहस्ये वा ति C. and F. सञ्चास्त्रे या वि पड्जे भ्यो; while D. substitutes च for ऽपि. १३. D. reads तद ° for यद ° and चतुर्विश्वातिर् for चतुर्विश्वातिर्.

जानीयादक्षरं देव्याः प्रथमं त्वाशुश्रूक्षणम् । प्राभञ्जनं द्वितीयं तु तृतीयं श्रशिदैवतम् ॥ १८ ॥ विद्युतश्च तुरीयं तु पञ्चमं तु यमस्य च। षष्ठं तु वारुणं तत्त्वं सप्तमं तु वृहस्पतेः ॥ १९ ॥ पार्जन्यमप्टमं तत्त्वं नवमं चेन्द्रदैवतम्। गान्यर्वे दशमं विद्यात्त्वाष्ट्रमेकादशं तथा ॥ २० ॥ मैत्रावरुणमन्यद्वै तथा पूष्णस्त्रयोदशम् । चतर्दशं स्रोशस्य प्रागिदं ब्रह्मणेः समृतम् ॥ २१ ॥ मरुद्दैवतकं ज्ञेयं पञ्चदशं यद्क्षरम्। सौम्यं च षोडशं तत्त्वं तथा चाङ्गिरसं परम् ॥ २२ ॥ विश्वेषां चैव देवानामष्टादशमथाक्षरम्। अभ्विनोश्चोनविंशं तु विंशं प्रजापतेर्विदुः ॥ २३ ॥ एकविंशं कुबेरस्य द्वाविंशं शंकरस्य च। त्रयोविशं तथा ब्राह्मं चतुर्विशं तुं वैष्णवम् ॥ २४ ॥ इति ज्ञात्वा द्विजः सम्यग्सैर्वाश्चाक्षरदेवताः। कुर्वन् जपादिकं विर्फः परं श्रेयोऽधिगच्छति ॥ २५ ॥ पादाङ्ग्रष्टादिमूर्ज्ञान्तमात्मनो वपुषि न्यसेत्। अक्षराणि च सर्वाणि वाञ्छन् ब्रह्मत्वमात्मनः ॥ २६ ॥ पादाङ्ग ष्टयुगे त्वेकमेकैकं गुल्फयोर्द्धयोः। जानुनीश्च द्वयोरेकमेकमूर्कयोर्द्वयोः॥ २७॥ गुह्ये कट्यां तथैकैकमेकैकं जठरोरसोः। स्तनद्वये तथैकं तु न्यसेदेकं गले तथा ॥ २८ ॥ वक्ते ताञ्जनि दक्-श्रुत्योश्चतुर्व्वेकैकमेव र्च । भ्रुवोर्मध्ये तथैंक तु ललाटे चैकमेव हि ॥ २९ ॥

१. A. reads वैद्युतं for विद्युतः. २. A. and C. read ब्रह्मणा for ब्रह्मणः. ३. A. अङ्गिरसस्तथा परं, C. and D. आङ्गिरसमथापरम्, E. तत्तु अ- ङ्गिरसं परम् and F. तत् आङ्गिरसः परम् all for तथा चाङ्गिरसं परम्. ४. B. E. and G. read च for तु. ५. B. E. and G. do not insert च; while C. and D. read स सर्वाक्षर for सर्वाश्वाक्षर . ६. C. and D. read कर्म for विप्रः. ७. A. reads प्रेच्छत्, D. प्रच्छत् both for वांच्छत्. ८. B. E. and G. read क्रिह्मोईयोः, C. तूरह्ये ह्योः for भूरक्रयोईयोः. ९. A. substitutes तु for च. २०. A. and F. read त्यैकैकं for तथकं तु; while B. E. G. तथैवैकं for the same and A. substitutes च for हि.

यास्य-पश्चिम-सौध्येषु एकैकमेकमधीन । गायत्रीन्यस्तसर्वाङो गायत्रो विप्र उच्यते ॥ ३० ॥ लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवास्मसा । प्रोक्तः प्रणवविन्यासो व्याहतीनामथोच्यते ॥ ३१ ॥ सप्तापि व्याहती र्न्यस्याः सर्वदेहे जपादिषु । भूलोंकं पादयोर्न्यस्य भुवलोंकं तु जानुनोः ॥ ३२ ॥ स्वलींकं कटिदेशे त नाभिदेशे महस्तथा। जनलोकं त हृदये कण्ठदेशे तपस्तथा ॥ ३३ ॥ भ्रवोर्छलाटसन्ध्योस्तु सत्यलोकः प्रतिष्ठितः । हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ॥ ३४ ॥ तच्छें इं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदः। देवस्य सवित्रभंगीं वरेण्यं चैव घीमाहे ॥ ३९ ॥ तदस्माकं थियो यस्तु ब्रह्मत्वे च प्रचोद्यात्। च्छन्दोदैवतमार्षे च विनियोगं च ब्राह्मणम् ॥ ४० ॥ मन्त्रं पञ्चविधं ज्ञात्वा द्विजः कर्म समाचरेत । स्वरतो वर्णतश्चैत्र परिपूर्ण भवेद्यया ॥ ४१ ॥ होनं न विनियुजीत मन्त्रं तु मात्रयापि च। देवतायतने कुर्याज्जपं नद्यादिकेषु च ॥ ४२ ॥ आश्रमेषु यतोनां वा गोष्टे वा स्वगृहेऽपि वा। चर्तुष्वान्तमपूर्वेषु ह्यंत्तमादिक्रमेण तु ॥ ४३ ॥ दश्शूणं सहस्रं स्यात् फलं विष्णावनन्तकम् । अप्समोपे जपं कुर्यात् ससङ्ख्यं तद्भवेद्यया ॥ ४४ ॥

१. B. C. E. G. read सप्तानिज्याहितीन्वेस्य भवेदहों, D. and F. follow this reading, but differ in सप्तापि for सप्तानि. २. D. reads हार्भ for शुद्धं. ३. A. B. and G. वरेगीयं च, D. and E. वर्गीयं च all for वरेण्यं चैव. ४. D. reads °हैवं तर्पणं for °हैवतमार्थं. ५. A. C. and F. read समारभेत् for समाचरेत्. ६. B. and G. read चतुर्वन्त्यमपूर्वेषु, C. चतुर्धृत्तमपूर्वेषु, D. चतर्षु मितपूर्वेषु, E. चतुर्थन्त्यमपूर्वेषु, and F. चतुर्धन्तमपूर्वेषु all for खतुर्वन्तिमपूर्वेषु, ७. A. ह्यन्ति वा°, C. युक्तमा°, D. ह्यनमा° all for ह्यन्तमा°. ८. D. reads निरुप्ताममन्तक्रम् for विष्णावनन्तकम्. ९ A. reads अपसु तीरे and D. असमीपे both for अपसमीपे.

असङ्ख्यमातुरं यस्मात्तस्मात्तद्रणयेदध्यम् । र्रफार्टिकेन्द्राक्ष-रुद्राक्षेः पुत्रजीवसमुद्भवैः ॥ ४५ ॥ अक्षमाला प्रकर्तव्या प्रशस्ता चोत्तरोत्तरा। अभावे त्वक्षमालाया कुशग्रन्थ्याऽथ पाणिना ॥ ४६॥ यथा कथंचिद्रणयेत् ससङ्ख्यं तद्भवेद्यथा। प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च पुनः प्रणवसंयुतम् ॥ ४७ ॥ अन्त्योऽङ्कारसमायुक्तां मन्यन्ते मुनयोऽपरे । प्रणवोऽन्ते तथा चादावाहुरन्ये जपे कँमम् ॥ ४८ ॥ आदावेव तु चोङ्गार आवृत्तावादिकोऽन्ततः। तदाद्यं च तदन्तं च कुर्यात् प्रवणसम्पुदम् ॥ ४९ ॥ आद्यन्तराक्षेतां कुर्यादिति पाराशरोऽब्रवीत । थी न वाञ्च्छति सन्तानं मोक्षमिच्छति केवलम् ॥ ५० ॥ प्रत्योङ्गरमसौ कुर्वन्नक्षरं मोक्षमाप्रयात्। अक्षरप्रातिलोभ्येन सोङ्गरेण क्रमेण तु ॥ ५१ ॥ फटकारान्तां च कुर्वीत प्रेच्छन्नारिवधं बुधः। होमे चापि पँठन् कुर्यात् प्रणवार्वर्तनं द्विजः। र्थाभेभेतार्थहोमादौ स्वाहान्तां तामुदोरयेत् ॥ ५२ ॥ संकोर्णतां यदा पश्येद्रोगार्द्धा द्विषतोऽपि वा। तदा जपेच गायंत्रीं सर्वदोषापनुत्तये ॥ ५३ ॥ रुद्रजाप्यानि कार्याणि सूक्तं च पुरुषस्य च। शिवसंकल्पजाप्यं च सर्वं कुर्याद्विधानतः ॥ ५४ ॥

यो न वाञ्च्छति सन्तानं मोक्षमिच्छति केवलम् ॥ ५०॥ प्रत्योऽकारमसौ कुर्वन्नक्षरं मोक्षमाप्त्रयात् ।

१. C. E. and G. read स्फाटिकाब्जाक्ष[°], D. स्फाटिकेंद्रांक्ष[°] for स्फाटिकें-न्द्राक्ष[°]. २. A. reads अथोड्डार[°]. for अन्द्योड्डार[°]. ३. A. C. and D. read कवयों for मुनयों. ४. A. B. E. F. and G. read जपक्रमम् for जपे क्रमम्. ५. A. reads तदाद्यां च तदन्तां च क्रयांत् प्रणवसम्पुटाम् and F. also reads the same. E. too follows this reading, but differs in तदाद्यं for तदाद्य. ६. D. does not insert the following two lines:—

७. B. C. D. E. F. and G. read जपन for पठन्. ८. C. and D. read वर्जनं for वर्तनं, but C. reads in the margin वर्तनं. ९. B. E. and G. read भिताय, F. भैताय both for भेताय. २. C. and D. read समान for रोगात्.

जप्यानि झन्ति पापानि श्रेयो दशुस्तद्धिनाम् । अतो जवं सदा कुर्याद्यदोच्छेच्छुभमात्मनः ॥ ५५ ॥ द्भपदां वा जपेदेवीमजपां जम्बुकां तथा। प्रणवं च सदाभ्यस्येदौदि ब्रह्मत्वोमच्छति ॥ ५६ ॥ प्राणानामयुताभ्यां च तथा षोडशभिः शतैः। पुंसो गच्छत्यहोरात्रं तत्संख्यामजपां विदुः॥ ५७॥ रविण्मडलमध्यस्थे पुरुषे लोकसाँक्षिणि । समर्पितं मया चेदं सूर्याख्ये ब्रह्मणः पदे ॥ ५८ ॥ न जैंप्यं प्रसमं कुर्यात् प्रसभं व्रन्ति राक्षसाः। ब्राह्मंणा भागवेयास्त तेषां देवो ' विधिकमः ॥ ५९ ॥ उपांशु तु जवं कुर्यात् ब्राह्मेणो वाथ मानसम्। विवृतोष्ठपुर्पांशुः स्यादचलोष्टं तु मानसम्॥ ५०॥ द्विविधस्तु जपः प्रोक्तं उपांशुमीनसस्तथा। उपांद्राः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ ६१ ॥ उपांशुजपयुक्तेंस्तु मानसे च रतस्तथा । इहैव याति वैधेस्त्वमिति पाराशरोऽब्रेवोत् ॥ ६२ ॥ विधियज्ञाः पाऊयज्ञा ये चान्ये बहवो मखाः। सर्वे ते जपयञ्चस्य कलां नार्हान्त षोडशीम् ॥ ६३ ॥ जण्येनैकेन सिद्धेन कि नैं सिद्धं भवेदिह । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मेत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ ६४ ॥

२. A. and D. read चन्ति जमानि and तर्वाधनः for जप्यानि चन्ति and तर्वाधनाम् respectively. २. B. reads जम्बुकं for जम्बुकां and E. जम्बुकां for the same. ३. D. reads यातः for यदि. ४. B. and D. read प्रणवा for प्राणाना . २. A. reads विश्वते for आक्षिण. ६. B. C. D. E. and G. read जपं and F. जपे for जप्यं. ७. A. reads ब्रह्मणे भागधेयस्तु. B. E. and G. read ब्रह्मणा भागधेयस्तु and F. and D. ब्राह्मणा भागधेयस्तु, all for ब्राह्मणा भागधेयस्तु. & B. C. E. and G. read च्रेव विधिक्रमः. २. A. and C. read क्रुयाचिव तु. D. reads क्रायं च्रेव तु for ब्राह्मणो वाथः २०. D. reads क्रुयाचित तु. D. reads क्रायं च्रेव तु for ब्राह्मणो वाथः २०. D. reads क्रुयांत् for प्राक्तः and उपाग्धं मानसं and द्विविधं तु जपं. २२. A. C. and D. read व्यत्तस्य and रतस्य च for व्यक्तस्तु And रतस्तथाः २२. B. and G. read विविध for वेधस्त्व . २३. B. E. G. and F. read ऽवद्त् for ऽक्रवीत् १४. D. reads जपे for जप्ये and वित्र for क्रिन.

शतेन जन्मजानितं सहस्रेण पुराकृतम्। अयुतेन त्रिजन्मोत्थं गायत्री हन्ति पातकम् ॥ ६५ ॥ दशभिर्जन्मजनितं शतेन तु पुराकृतम्। सहस्रेण त्रिजन्मोत्थं गायत्री हन्ति पातकम् ॥ ६६ ॥ अंस्मिन् कलौ च विदुषा विधिवत् कर्म यत् कृतम्। भवेदरागुणं तिद्ध कृतादेर्युगतो ध्रुवम् ॥६७॥ नच तच्छक्यते कर्तुं मन्त्राम्नायेऽस्य दर्षणात् । अयथार्थकृतात् पाठात् मन्त्रसिद्धिगरीयसी ॥ ६८ ॥ न च क्रमन्न च हसन्न पार्श्वमवलोयन्। नान्यसको न जल्पंश्च न चैवोध्वंशिरास्तथा ॥ ६९ ॥ नाङ्घ्रिणा पीडयेत् पादं न चैव हि तथा करम । नैवंविधं जपं कुर्याच्च च संचालयेत् करम् ॥ ७० ॥ प्रच्छन्नानि च दानानि ज्ञानं च निरहंकृतम् । जप्यानि च सुगुप्तानि तेषां फलमनन्तकम् ॥ ७१ ॥ य एवमभ्यसेन्नित्यं ब्राह्मणः संयतेन्द्रियः॥ स ब्रह्मलोकमाप्नोति तथा ध्यानार्चनादापे॥ ७२॥ अथान्यत् सम्प्रवक्ष्यामि यथा तातं पितामहः। लब्धवान् वेधसः पृष्ठाद्वायत्रीध्यानम्त्रमम् ॥ ७३॥ यदर्क्षरेषु यद्वर्ण यत्र यत्र च यः स्मरेत्॥ यत्फलं लभते कृत्वा यथा तस्याः समर्चनम् ॥ ७४ ॥ तत् प्रकृतिः स स्वातं विकारो बुद्धिरेव च। तुरित्येतदहंकारं वशब्दं विद्धि पापहम्॥७५॥

१. A. reads अतः for अस्मिन्; while C. कलौ युगे विदान् and D. कलियुगे विदान् for कलौ च विदुषा. २. D. reads भूषणात् for दूषणात्. Except F. all read मन्त्राझायस्य. ३. F. and G. read पापात् for पाठात्. ४. C. and D. read मन्त्रापहसनं for क्रमन्न च हसन्. ५. C. reads प्रावृत for चैवोध्व and D. चैवार्ड for the same. ६. B. E. F. G. read ध्यानाई-षार्चना for तथा ध्यानार्चना . ७. A. reads यथामाऽऽह पितामहः and D. विशेषन्तु पितामहे both for यथा तात पितामहः. ८. A. C. and F. read तद् क्षेरेषु, B. and G. अक्षरेषु च and D. तद्क्षरे तु all for यद्क्षरेषु. ९. D. reads विद्या for विद्धि पा.

रे स्पर्श तु जि रूपं च यं रसं गधमत्र भम्। र्गो श्रोत्रं दे त्वचं वा व चक्षुः स्य रसना तथा ॥ ७६ ॥ धी नासा च म वाचा च हि हस्तौ धि च पाइयम्। यो उपस्थं मुखं यो ऽन्यो नः खं प्रकारमास्तम ॥ ७७ ॥ चो तेजो द जलं यात् क्ष्मा गायत्र्यास्तत्त्वचितनम्। चतर्विंशतितत्त्वानि प्रत्येकमक्षरेषु यः ॥ ७८ ॥ गायत्र्याः संस्मरेद्योगी स वाति ब्रह्मणः पदम । तत्कारं पाद्योर्न्यस्य ब्रह्म-विष्णु-शिवाकृतिम् ॥ ७९ ॥ शान्तं पद्मासनारूढं ध्यानाद्वहति किव्विषम्। सकारं गुर्क्सयोर्न्थस्येदतसीपुष्पसन्निभम् ॥ ८० ॥ पैद्ममध्यस्थितं सौस्यं दहते चोपपातकम्। विकारं जङ्घयोदींप्तं ध्यायेदेतद्विंचक्षणः॥ ८१॥ ब्रह्महत्याकृतं पापं हन्यात्ताद्विं स्मृतं क्षणात् । तुर्कारं जानुदेशे तु इन्द्रनीलसमप्रभम् ॥ ८२ ॥ निर्देहेत् सर्वेपापानि ग्रहेरोगमुपद्रवम्। ऊर्वीर्वं विमलं ध्यायेच्छुद्धस्फाटिकविद्युतिर्म् ॥ ८३ ॥ विज्ञातं हन्ति तत्पापमगम्यागमनात् कृतम्। रेकारं वृषणे प्रोक्तं विद्युत्स्फुरितँतेजसम्।। ८४॥ मित्रद्रोहकृतं पापं स्मरणादेव नाशयेत्। णि गुद्धं श्वेतवर्णं तु जातिपुष्पसमद्युतिम् ॥ ८५ ॥

पद्ममध्यस्थितं सौम्यं दहते चोपपातकम् । विकारं जङ्ग्योदींप्तं ध्यायेदेतद्विचक्षणः ॥ ८० ॥.

१. D. reads पाइयोर्न्यस्त्वा for गुल्फयोर्न्यस्यः २. G. omits the following verse:—

३. B. E. and F. read द्विज्ञोत्तमः for विचक्षणः. V. B. C. E. F. and G. read °दोत्त् for °त्तिद्ध. ५. B. E. F. and G. read °दोषानुपद्रवं for °रीगमु-पद्रवम्. ६. B. E. F. G. read °त्त A. °व° for °वि° and C. °त्तिमभम् for °विद्युतिम्. ७. B. E. F. and G. read संस्मरत्ताक्षयेद् द्विजः

गुरुहत्याकृतं पापं शोधंयेद्धवानचिन्तनात् ॥ ८५ ॥ यं कट्यां तारकावंणं चन्द्रवद्धिण्यभूषितम् । योगिनां वरदं प्राहुर्बद्धहत्याविशोधनम् ॥ ८६ ॥ भं नंभोविश्विणांमं मेघोर्ष्वतिसमद्युतिम् । ध्यात्वा कमलमध्यस्थं महद् दहति पातकम् ॥ ८७ ॥ जठरे रेक्तवणं तु मात्राह्ययविभूषितम् । गोहत्यादिकृतं पापं गोंकारस्तु विशोधयेत् ॥ ८८ ॥ श्यामरकं च देकारं ध्यानं तद्देशँयहृदि । हिम्-कुन्देन्दुवर्णामं चकारममृतं स्रवर्त् ॥ ८९ ॥ पिर्तृ-मातृ-वधोद्भृतं मित्रावरुणदैवतम् । गुरुहत्याकृतं पापं वकारेण प्रणश्यति ॥ ९० ॥ स्य कारं विन्यसेत् कण्ठे त्वाष्ट्रं स्फाटिकसिन्नमम् । मनसोपार्जितं पापं स्यकारेण प्रेणक्यित ॥ ९१ ॥ धीकारं वस्त्रदेवत्यं वदेनित स्वर्णसिन्नमम् ।

पितः-मात्वधोऽद्भृतं मित्रावरुणदैवतम् ॥

११. C. and D. read प्रशाम्यति for प्रणइयति. १२. C. and D. read वहनं

१. B. E. and G. read नारायेचिन्तनाविप for शोधयेद्धवानचिन्तनात्. F. reads the same, but differs in शोधयेव् for नारायेत्. २. B. and G. read 'दित्य' and D. 'वर्णात् for 'वर्ण; while A. 'द्विश्व' for द्विष्ण्य'. ३. B. and C. read भकारं चालि', G. भकारं चालि', E. भकारं वावि', F. भकारं भालि' all for भं नभोवलि; while D. omits this and the following two lines. ४. B. 'कतमहाद्युत्तिम्, C. 'कतमहद्ः द्युतिम्, E. F. and G. 'कतमहद्युति. ५. A. B. . F. and G. substitute अकुः for रक्त'. ६. C. and D. read 'विहितं for 'दिकृतं. ७. B. reads दिशयेत् for देशयेत्, and D. ध्यानकृद्शिमाश्रयेत् and C. ध्यानकृद्श्येत् for ध्यानं तद्देशयेत् ; while A. ध्यातं for ध्यानं. ८. B. C. D. F. and G. read हृदि, E. रुद्धि both for हिम'. ९. B. reads स्वन्, D. स्वेत् and F. युवन् all for स्वत्. १०. D. does not insert this line:—

प्रेतिग्रहकृतं पापं तत्क्षणादेव नक्ष्यति ॥९२॥

मकारं पद्मरागामं शिरस्थं दीप्ततेजसम्।
पूर्वजन्मकृतं पापं मकारेण प्रणक्ष्यिति॥९३॥
हिकारं नासिकाग्रे तु पूर्णचन्द्रसमप्रभम्।
पूर्वात्पूर्वतरं पापं समरणादेव नक्ष्यति॥९४॥
धिकारं शान्तमक्ष्णोश्च पीतवर्णं स्रधांशुवत्।
मनो-वाकायजं पापं चिन्तनादेव नक्ष्यति॥९५॥
योकारी ह्रौ धूम्न-नीलौ भ्र-ललाटे च संस्थितौ।

प्राणिहत्याकृतं पापं धीकारेण प्रणक्यित । and C. धीकारेण विनद्यित for तत्क्षणादेव नदयति. २. A. B. E. F. and G. read पद्मनाभं तं स्फुरन्तं for पद्मरागाभं शिरस्थं. ३. C. reads प्रशाम्यति. ४. E. and F. omit this verse:—

> धिकारं शान्तमक्ष्णोश्च पीतवर्णे सुधांशुवत् । मनो-वाक्कायजं पापं चिन्तनारेव नश्यति॥;

while A. reads:-

धिकारं चन्द्र-सूर्यानं नेत्रयोर्विन्यसेंद्रुधः।,

C. and D. follow the reading of A., but read धिकारं तमाङ्गिरसं. ५. A. reads चिन्तितं संप्रणश्यति for चिन्तनादेव नश्यति. C. and D. °कायिकं for °कायजं and C. स्मरणात् for चिन्तनात्. ६. I am unable to find out the original reading here. A. reads:—

योकारौ द्यौ दक्षिणे वक्ते । यायन्पापैर्न लिप्यते ।;

for the whole verse. E. F. and G. read:-

योकारी वङ्त्रिणे वक्त्रे कालानलसमद्युति। for the first line of this verse, and C. and D. read the following four lines for this one verse:—

> योकारं रक्तवर्णाभिनन्द्रनीलसमप्रभम् । प्राणिहत्याकृतं पापं योकारेण विनद्दयति । द्वितीयस्तु तथा प्रोक्तो योकारो रुक्मसन्निमः । निर्देहेहुष्टपापानि अपेयोपयका(जा)नि च ॥

१. A. reads प्रतिशब्द for प्रतिमह°. B. E. F. G. read this line thus:—

ध्यायन्नित्यं द्विजो न्नं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९६॥ निकारं तु मुखे पूर्व द्वादशादित्यसिन्नमम् । सक्रद्वथात्वा द्विजश्रेष्ठः प्राप्तोति ब्रह्मणःपदम् ॥ ९७ ॥ प्रैकारं दक्षिणे वक्ते कालाग्नि-रुद्रसिन्नमम् । सक्रद्वथात्वा द्विजशेष्ठ पेश्वरं पदमामुयात् ॥ ९८ ॥ चोकारं पश्चिमे वक्ते विद्युद्दीतिसमप्रमम् । एकवारं द्विजो ध्यात्वा वैष्णवं पदमामुयात् ॥ ९९ ॥ दकारमुत्तरे वक्ते द्युक्वर्णसमद्यतिम् । सक्रद्ध्यानात् द्विजश्रेष्ठ प्राप्त्रयात् पदमव्ययम् ॥ १०० ॥ याकारस्तु शिरः प्रोक्तं चतुर्वदनसंयुतम् । ध पश्चितं चक्षुभ्यां यं यं स्पृशति पाणिना । यं यं पश्यति चक्षुभ्यां यं यं स्पृशति पाणिना । यं यं च भाषते किश्चित्तत्सर्वं पृतमेव च ॥ १०२ ॥

१. C. reads नकारस्तु मुखे पूर्वे आदित्योदयसन्निभम्. D. also follows this reading, but differs in नकारे सुमुखे; while A. F. substitute पूर्वे for पूर्वे. २. A. C. and D. read स गच्छेत् for प्राप्तोति; while C. and D. substitute ऐन्दवं for न्रह्मणः. ३. C. and D. read this and the following five lines:—

नीलीत्यलदलइयामं प्रकारं दक्षिणामुखम् ।
सकृद्ध्यात्वा द्विजशेष्ठ स गच्छेद्वैष्णवं पदम् ॥
सौम्यं गोरोचनापीतं चोकारं पश्चिमामुखम् ।
सकृद्ध्यात्वा द्विजशेष्ठ सगच्छेद्व्रह्मणः पदम् ॥
शङ्ख-कुन्देन्दुधवलं दकारं चोत्तरामुखम् ।
सकृद्ध्यात्वा द्विजशेष्ठ स गच्छेद् ब्रह्म शाश्वतम् ॥

¥. A. reads:—

······ वीप्तस्वर्णस्य भिन्नसम् ॥ स्कृत्ध्यात्वा द्विजन्भेष्ठः स गच्छेद् ब्रह्मणः परम् ॥

५. A. reads ध्यात्वा दिजशेष्ठः स गच्छेत् ब्रह्मणः परमः ६. A. reads याकारं विगुणं प्रोक्तं चतुर्विश्वातिमं स्मृतम्, C. and D. follow this reading, but D. differs in सगुणं and both in संस्मृतम् for विगुणं and [°]मं स्मृतम्; while B. E. F. and G. स्फुटम् for स्मृतः. ७. C. and D. read चित्ते for किञ्चित्.

जाप्ये त त्रिपदा ज्ञेया पुजने त चतुष्पदा। न्यासे जप्ये तथा ध्याने अग्निकार्ये तथार्चने ॥ १०३ ॥ सर्वत्र त्रिपदा ज्ञेया ब्राह्मणैस्तत्त्वचिन्तकैः। जम्बुका नाम सा देवी थेजुर्वेदे प्रतिष्ठिता॥ १०४॥ सा देवी द्रुपदा नाम मन्त्रे वाजसनेयके। अन्तर्जले त्रिरावर्त्य मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ १०५ ॥ सोऽपनीय समस्तानि महैनीसि द्विजोत्तमः। ब्रह्मणः पदमाप्नोति यद्वत्वा न निवर्तते ॥ १०६ ॥ विना श्रेद्धां प्रमावाद्वा जपं कुर्वेश्च्यवेद्यदि । स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्ण स्यादिति स्मृतिः ॥ १०७॥ तद्विष्णोरिति मन्त्रोयं स्मर्तव्यः सर्वकर्मस् । आवर्षः प्रणवो वापि सर्वस्यादिर्यतो हि सः॥ १०८॥ अभ्यसेत् प्रणवं नित्यमेकचित्तः समाहितः। गायत्रीं च तथा देवीमभ्यस्यन् मुक्तिमाम्यात् ॥ १०९॥ वैदिकं तु जपं कुर्यात् पौराणं पाश्चरात्रिकम्। यो वेर्दस्तानि चैतानि यान्येतानि च सा श्रुतिः ॥ ११०॥

A.D. omits the following portion:-

• • • • • • पूजने तु चतुष्पदा। न्यासे जप्ये तथा ध्याने अग्निकार्ये तथार्चने ॥ सर्वत्र त्रिपदा ज्ञेयाः • • • • • ।.

C. also omits the same, but it appears in the marginal correction and reads सा ज्ञाने for पूजने. २. D. reads यज्ञवेद[°] for यज्ज्वेदे. ३. C. and D. read वेदे for मंत्रे. ४. A. reads मलिनानि, B. E. and G. read महीनां स and C. and D. महतां स all for महैनांसि. ५. C. and D. read for this verse the following line:—

प्रमारेन कथन्तिहा जपं कुर्वन् भवेद्यहि ।

A. reads प्रमादेन क्यांचिद्धा for विना श्रद्धां प्रमादाद्या; while B. E. and G. substitute श्राद्धं for श्रद्धां and क्रुग्रेदिमं यदि for क्रुवेश्यवेद्यदि. ६. D. reads समावृत: for समाहित:. ७. C. and D. read:—

. वैदिकं तु जपं हि यत् । पौराणं पाञ्चरात्रं च ह्याभ्यस्यन् मुक्तिमामुयात् ॥

Here D. differs from C. in having तु for हि and यो अध्यसेत् for हा-यस्यन्. . c. B. C. E. F. and G. read वेसि for वेदस्. जपेन येनेह कृतेन पुंसो ददाति मार्ग सवितापि कर्तुः। अयं हि संवैष्टिकृतां वरिष्ठो विधेः पदं यास्यति निर्विकल्पम्॥ १११॥

> यदुक्तं सैर्वशास्त्रेषु तथा सर्वश्रुतिष्विप। उपनिषन्मैतं तद्वो विप्रा ह्येतत् प्रकीर्तितम् ॥ ११२ ॥

न्यासं तनुत्रं न ववन्थ देहे जब्राह नोङ्कारमिंस चै तीक्ष्णम्। विप्रो वशे यस्त्रिपदां न चके छोके स रुष्टः किमु कस्य कुर्यात्॥११३॥

उद्देशेने मया प्रोक्तो विधिर्जप्यस्य पावनः। देवार्चनविधानं तु सम्प्रवक्ष्याम्यतःपरम्॥ ११४॥

इति श्रीबृहत्पराद्यारिये धर्मद्यास्त्रे जपनिर्णयः। देवार्चनं प्रवक्ष्यामि यदुक्तमृषिभिः पुरा। वैदिकेरेव तन्मन्त्रैर्यस्य ये तस्य तैरिति॥ ११५॥ अर्चयन् वैदिकेर्मन्त्रैर्नानुग्रहमपेक्षते। वैदिकोऽनुग्रहस्तस्य वेदस्वीकरणेन तु॥ ११६॥ ब्रह्माणं वैधसैर्मन्त्रैर्विष्णुं स्वैःशंकरं स्वकैः। अन्यानिष तथा देवानर्चयेत् स्वीर्थमन्त्रकैः॥ ११७॥

३. C. and D. read सर्वेष्ट° for सर्वेष्टि°; while D. निर्विकल्प: for निर्विकल्प. २. A. and D. read धर्म°. for सर्वे° ३. A. reads °समं for भनं and हितं for होतन्; while C. and D. are mistaken here. ४. B. E. F. and G. read सुं for च; while C. and D. are mistaken throughout in this verse. ५. D. and F. omit this whole verse; while A. B. C. E. read तस्योहेशो for उद्देशन. ६. Some manuscripts read 'विध: for 'निर्णयः. ७. Before this line C. has the following two verses in the margin:—

समित्-पुष्य-कुशादीनि श्रोतियात् स्वयमाहरेत्। श्रूद्रानीतेः स्वयंक्रीतैः कर्मे कुर्वन् व्रजत्यथः॥ नुलसी-बिल्वपत्राणि सुवर्णकुसुमानि च। प्रक्षाल्य सर्वदेवानां पुनः पूजां समाचरेत्॥;

while B. E. F. and G. read °नमहं वश्ये for °नं प्रवश्यामि and substitute मुनिभि: for ऋषिभि:. <. B. C. E. and G. substitute यै: for ये and अपि for इति; while F. omits the following:—

वैदिकौरेव तन्मन्त्रैर्यस्य ये तस्य तैसिति ॥ अर्चयन् वैदिकौर्यन्त्रैर्नानुमहम्पेक्षते ।

९. B. E. F. and G. read कि वेदादाधिक प्रम्. १०. B. E. and G. read निज°, and F. द्विज for स्वीय°.

मन्त्रन्यासं पूरा कृत्वा स्वदेहे देवतासु च। गायत्र्यौकारन्यस्ताङ्गः पूजयेद्विष्णुमव्ययम् ॥११८॥ न्यस्त्वा तु व्याहृतीः सर्वाः प्रोक्तस्थानक्रमेण तु । ब्रैह्मभूतः श्रुचिः शान्तो देवयागमुर्वक्रमेत् ॥ ११९ ॥ विष्णुरादिरयं देवः सर्वामरगणार्चितः। नामग्रहणमात्रेण पापपौशं छिनत्ति यः ॥ १२० ॥ तदर्चनं प्रवध्यामि विष्णोरमिततेजसः। यत् र्कृत्वा मुनयः सर्वे परं सायुज्यमाप्रुयुः ॥ १२१ ॥ षँट्स्वेतेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम् । अप्स्वग्नौ हृद्ये सुर्थे स्थण्डिले प्रतिमासु च ॥ १२२ ॥ अय्रौ क्रियावतां देवों दिवि देवो मनीषिणाम् । प्रतिमास्वलपबद्धीनां योगिनां हृदये हरि: ॥ १२३ ॥ आपो ह्यायतनं तस्य तस्मात्तान्न सदा हरिः। सर्वगत्वेन विष्णोस्त स्थण्डिले भावितात्मनाम् ॥ १२४ ॥ दद्यात् पुरुषसूक्तेन आपः पुंष्पाणि चैव हि । अर्चितं स्यादिदं तेन निर्द्यं भुवनसप्तकम् ॥ १२५ ॥ आनुष्ट्रभस्य सुकस्य त्रेष्ट्रभस्य च दैवतम् । पुरुषों 'यो जगद्वीजमृषिर्नारायणः स्मृतः ॥ १२६ ॥ तैस्य सुकस्य सर्वस्य ऋँचां न्यासं यथाक्रमम्। देवे चैवात्मीने तथा सम्प्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥ १२७ ॥

२. A. reads °न्यस्ताङ्गः for °न्यस्ताङ्गः. २. A. reads न्यस्य, B. E. F. and G. read विन्यस्य for न्यस्त्वा; while A. °स्थाने for °स्थान' २. Except A. others read ब्रह्मी for ब्रह्म'. २. D. F. and G. read उपाचरेत for उपक्रमेत. २. C. and E. read °राशिं, D. °योगं, G. °शङ्कां for °पाशं. ६. A. and D. read यज्ज्ञात्वा, B. तज्ज्ञात्वा, E. संज्ञानात्, F. यं ज्ञात्वा and G. स संज्ञा all for यत् कृत्वा; while some substitute विज्यो: for परं. ७. B. E. F. and G. read °स्वमेषु for °स्वेतेषु; while, except A., all others read कृतम् for स्मृतम्. ८. D. substitutes येषां for देवो. ९. B. reads पुण्यानि for पुष्पाणि. २०. Except C. and D. all read विश्वं for नित्यं. ११. A. B. E. F. and G. read ब्रिष्टुमं तस्य and C. and D. विविधं तस्य for बेष्टुभस्य च. १२. C. substitutes हि for यो. १३. D. reads अस्य for तस्य. १४. B. and D. read ब्रह्मां for कृत्वां and B. E. and G. read °विधम् for °क्कमम. १९. A. reads °sवात्मिन for चैवात्म'.

हस्तन्यासं पुरा कृत्वा स्मृत्वा विष्णुं तथाऽव्ययम्। शिखायन्धं च दिग्बन्धं सैञ्चिन्त्य विष्णुमात्मनि ॥ १२८ ॥ प्रथमां विन्यसेद्वामे द्वितीयां दक्षिणे करे। तृतीयां वामपादे त चतुर्थी दक्षिणे न्यसेत् ॥ १२९ ॥ पश्चमीं वामजानौ त पष्टीं च दैक्षिणे न्यसेत्। सप्तमीं वामकट्यां च दक्षिणायां तथाष्ट्रमीम् ॥ १३०॥ नवमीं नाभिमध्ये त दशमीं हृदि विनयसेत । एकादशीं वामपादे द्वादशीं दक्षिणे न्यसेत ॥ १३१ ॥ कण्ठे त्रयोदशीं न्यस्य तथा वक्ते चतुर्दशीम् । अश्णोः पञ्चदर्शीं न्यस्य घोडशीं मुर्धिन विन्यसेत् ॥ १३२ ॥ एवं न्यासविधि कृत्वा पश्चाद्यागं समाचरेत । आँसनं चिन्तयेन्मेरुमष्टपेत्रं सर्काणकम् ॥ १३३ ॥ व्याहृतीनामथ न्यासं कुर्यार्च विधिवद् द्विजः। भूलोंकं पादयोर्न्यस्य भुवलोंकं तु जानुनोः ॥ १३४ ॥ स्वर्ळीकं कटिदेशे तु नाभिदेशे महस्तथा। जनोलोकं त हृदये कण्ठदेशे तपस्तथा ॥ १३५ ॥ भ्रवोर्छलाटसन्ध्योस्तु सत्यलोकः प्रतिष्ठितः। हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ॥ १३६ ॥ तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदः। आवाहनमथ प्राहुँविष्णोरमिततेजसः ॥ १३७॥ र्थथार्चा कियते तस्य स्वदेहे चिन्तयेत्तथा। आद्ययाऽऽवाहयेद्देवमृचा तुं पुरुषोत्तमम् ॥ १३८ ॥

२. B. E. and G. read तथा for पुरा. २. D. reads °न्थशोऽचेयत् for °न्धं सिन्धन्त्य. ३. B. E. F. and G. read दक्षिणतो for दक्षिणे. ४. D. reads आसने for आसनं. २. Except A. all others substitute °दलं for °प्जं. ६. B. E. F. and G. omit च and add तं before कुर्यात्. C. reads the same, but adds तं after कुर्यात्; while D. substitutes तत् for the same. ७. D. reads न्यस्ता for न्यस्य. ६. B. and G. read नित्ये for कोशे. २. A. reads हुमं for हुमं. २०. D. reads सत् for यत्. १२. Except B. all read प्राह् for प्राह्र. १२. C. and D. read यदचीकृतये, E. यथा वा क्रियते both for यथाची क्रियते and A. B. E. F. and G. substitute त्रज्ञ for तस्य; while D. substitutes यथा for तथा. १३. B. E. F. and G. substitute ऽज्ञ. C. and D. च for तु.

यथा देवे तथा देहे न्यासं कुर्याद्विधानतः।
द्वितीययाऽऽसनं दद्यात् पाद्यं चैव तृतीयया।। १३९॥
चतुर्थ्यार्घ्यः प्रदातव्यः पश्चम्याऽऽचमनं तथा।
षष्ठवा स्नानं प्रकुर्वीत सप्तम्या वैसनं तथा॥ १४०॥
यक्षोपवीतं चाष्टम्या नवम्या गन्धमेव च।
पुष्पं देयं दशम्या तु एकाद्द्या च धूपकम्॥ १४१॥
द्वाद्द्या दोपकं दद्याच्योद्द्या नैवेद्यंक्तम्।
चतुर्द्द्याञ्जालं कुर्यात् पश्चद्या प्रदक्षिणम्॥ १४२॥
षोडद्याद्वासनं कुर्याच्छेषकार्माणि पूर्ववत्।
स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये द्यादाचमनं हरेः।
षण्मासात् सिद्धिमामोति एवमेव हि योऽर्चयेत्॥ १४३॥
आदित्यमण्डले देवं ध्यात्वा विष्णुं मैनोमयम्।
स याति ब्रह्मणः स्थानं नात्र कार्या विचारणा॥ १४४॥

ध्येयो दिनेशपरिमण्डलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः । केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्ख-चकः ॥ १४५॥

वथा देहं तथा न्यासं कुर्यादियो विधानतः।

and E.— यथा देहं तथा न्यासं सर्वे ऋर्योद्विधानतः।

२. C. and D. read वस्त्रधातकम् for वसनं तथा. ३. B. C. and G. read तिवेद्यकं, E. निवेधकं, D. निवेदनम् and F. निचेष्टकाम् all for नैवेद्यकम्. ४. B. E. and G. read anion for anion of anion contains the following three lines in the margin, viz.:—

पुनः षोडशिभिन्नैर्देशात् पुष्पाणि षोडश । तच सर्वे जपेडूयः पौरुषं सून्तमुत्तमम् ॥ ततः षोडशिभिन्नैर्जुडशादन्नभाइतीः ।

१. B. reads देहे तथा देवे for देवे तथा देहे and A. C. and D. substitute कृत्वा for कुर्यात्; while G. reads this line:—

६. A. C. D. read 'मुपैति यः for 'मनोमयम्, but C. gives in the margin 'मनोमयम्. ७. Some read ध्येयः सदा सविद्ध ' for ध्येया दिनेशपरि'. ८. D. reads हरिमुनिजनै: for हिरण्मयवपु:.

स्केन विष्णुविधिना समुदीरितेन योऽनेन नित्यमजमादिमनन्तमृतिम्। भत्तयाऽर्चयेत् पठति यश्च स विष्णुदेहं विप्रो विशेद्धरिवरेण कृतार्थदेहः॥ १४६॥ पञ्चरात्रविधानेन स्थण्डिले वाँपि पूजयेत्। जलमध्यगतो चापि पूजयेज्जलमध्यतः ॥ १४७॥ द्वादशारं नवव्यूहं पश्चरात्रैकमेण तु । अभावे धौतवस्त्रंस्य पत्रिकायास्तथा द्विजः ॥ १४८ ॥ जलेऽपि हि जलेनैव मन्त्रेरेवार्चयेद्धरिम । विष्णुंर्विष्णुरित्यजस्रं चिन्तयेद्धरिमेव तु ॥ १४९ ॥ तिष्ठन् व्रजस्तथाऽऽसीनः शयानोऽपि हरि सदा। संस्मरन्ना ऽशुभं पदयेदिहाऽमुत्र च वै द्विजः ॥ १५०॥ रुद्रं रुद्रविधानन ब्रह्माणं च विधानतः। सूर्यं संहितमन्बैश्च तदीरितविधानतः ॥ १५१ ॥ दुर्गी कात्यायनीं चैव तथा वाग्देवतामपि। स्कन्दं विनायकं चैव योगिनीं क्षेत्रपालकान् ॥ १५२ ॥ विंधिवद्रचेयेत् सर्वान्यो विष्रो भक्तितत्परः। विष्णुना संप्रसन्नेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ १५३ ॥ प्रहांश्च पूजयेद्विद्वान् ब्राह्मणः शान्तितत्परः। आरोग्य पुष्टिसंयुक्तो दीर्घमायुरवाष्ट्रयात् ॥ १५४ ॥ गृहा गावो नृपा विप्राः सद्भिः पूज्याः सदा नरैः। पुजिताः पुजयन्त्येते निर्दर्हेन्त्यपमानिताः ॥ १५५ ॥ यो हितः सर्वसत्त्वेषु नृप-गो-ब्राह्मणेषु च। इहाऽमुत्र च पून्योऽसौ विष्णुलोकमवाप्रुयात् ॥ १५६॥

२. D. substitutes योगेन for योऽनेन. २. A. substitutes इय for ऽपि. ३. B. E. F. and G. substitute °तस्व° for °राज ° and D. reads द्वादशारार्जनव्यूहपस्तस्व° for द्वादशारं नवन्यूहं पद्धराज २. ४. Except C. all are mistaken here. ६. B. omits this line; while E. F. and G. read किस्मिर्म्हामुज भवेज्ञ्याम् for पद्योदिहामुज च वै दिज: and संस्मेरन् for संस्मरन् ६. D. reads विधानेन for विधिवन् and B. C. E. F. and G. पुजयेत् for अर्चयेत्. ७. Except A., all others read सु for स. ८. B. E. and G. read प्रभान् for विद्वान्. १. A. C. and D. substitute दिज्ञैः for नरेः. २०. C. reads °र्दहन्ति चाव° and D. °र्दहन्ति चाप° for °निर्वह=स्वप°.

उक्तो गृहस्थस्य सुरार्चनस्य धन्यो विधिर्विष्णुपदोपलर्क्ये । कार्यो द्विजातेः प्रतिवासरं यो वेदोक्तमन्त्रैः स मयौ हिताय ॥ १५७ ॥ देवपूजाविधिः प्रोक्त एष उद्देशतो यथा । वैश्वदेवस्य वक्तव्यो विधिर्विप्रौ मयाधुना ॥ ५१८ ॥

इति देवपूजाविधिः ।

वैश्वदेवं प्रवक्ष्यामि यथाकार्ये द्विजातिभिः। स्वगृद्योक्तविधानेन जुहुयाद्वैश्वदैविकम् ॥ १५९ ॥ हविष्यस्य द्विजोऽभावे यथालाभं श्टतं हविः। ज्ञह्याद्विधिवद्भक्त्या यथा स्याचित्तानिर्वृतिः ॥ १६० ॥ यद्वा तद्वापि होतव्यमग्नी किंचिद् द्विजातिभिः। फलं वा यदि वा मूलं घासं वाँ यदि वा पयः ॥ १६१ ॥ अहुत्वा च द्विजोऽश्रीयाद्यत्किंचित् स्वयमश्रुते । अश्रीयाचेदहुत्वापि नरकं सं समाविशेत् ॥ १६२ ॥ जुह्याद्वयञ्जन-क्षारवर्ष्यमन्नं हुताशने । अनुज्ञातो द्विजैस्तैस्तु त्रिःकृत्वा पुरुषर्षभः ॥ १६३ ॥ यैत्त्वग्नौ हृयते नेव यस्य चाऽग्रं न दीयते । अभोज्यं तद् द्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १६४ ॥ लौकिके वैदिके चैंच वैश्वदेवो हि नित्यशः। ळौकिके पापनाशाय वैदिके स्वर्गमामुयात् ॥ १६५ ॥ अभावादग्निहोत्रस्य आवसध्यस्य वा तथा। यस्मित्रय्नौ पचेद्त्रं तत्र होमो विधीयते ॥ १६६ ॥

१. B. C. and G. read °लड्यों for °लड्यों and D. °जनस्य for °प्राप'. २. D. reads समये हिं° for स मया हिं°; while E. and G. substitute याम् for °य at the end of this verse. ३. B. E. and G. read पुण्यो विधिर्म' and F. पुरुषो विधिर्म' for विधिविमा म°. ४. B. E. F. G. read दार तथा for वा यदिवा; while C. substitutes मासं for यासं. ६. B. E. F. G. read मितप्यते for स समाविशेन. C. also reads the same in the margin. ६. B. G. and F. read श्रीर' for °शार', but it is useless here. ७. C. and D. read यदा and यशा for यसु; while C. मासं, D. मास: B. E. and G. वामं all for चाऽमं. ८. B. E. F. and G. read वापि and D. नैव for चैव. ९. A. B. C. F. and G. तथा चावस्थस्य च for आवस्थ्यस्य वा तथा, but it seems incorrect.

अग्निःसोमस्समस्तौ तौ विश्वेदेवास्त्रथेव च । धन्वन्तरिः कुहूस्तद्वद्वुमतिः प्रजापतिः ॥ १६७ ॥ द्यावाभूभ्योः स्विष्टकृते हुत्वैतेभ्यः पुनस्ततः । कुर्योद्धलिहतिं पश्चात् सर्विदेक्षु प्रदक्षिणम् ॥ १६८ ॥ द्धत्राम्णे तस्य पुंभ्यश्च यमाय च सहातृगैः । वैरुणाय सहैतेश्च सोमाय च सहानुगैः ॥ १६९ ॥ मरुद्धिश्च क्षिपेद्वारि अधिवभ्यां च तथा हरेत् । वनस्पतिभ्यः सर्वेभ्यो मुसलोलुखले हरेत् ॥ १७० ॥ श्रिये च भद्रकाल्ये च उँच्छोर्षे पादयोः ऋमात् । ब्रह्मणे सानुगायेति मध्ये चैव बिंह हरेत् ॥ १७१ ॥ वास्तवे सानुगायेति वास्तुमध्ये बिंछ हरेत्। विश्वेभ्यश्चेव देवेभ्यो बलिमाकारा उत्क्षिपेत् ॥ १७२ ॥ द्युचरेभ्यश्च भृतेभ्यो नक्तंचारिभ्य एव च। वास्तोः पृष्ठे च कुर्वीत बाँहिं सर्वानुतृप्तये ॥ १७३ ॥ **वित्रभ्यो बल्धिशं त सर्व दक्षिणतो हरेत ।** पतितेभ्यः श्वपाकेभ्यः पापानां पापरोगिणाम् ॥ १७४ ॥ कृमि-कीट-पतङ्कानां सर्वेभ्योऽपि बलि हरेत्। एवं सर्वाणि भृतानि यो वित्रो नित्यप्रचेयेत् ॥ १७५ ॥ तत् स्थानं परमाप्नोति यज्ज्योतिः परवेधसः । गृह्ये ऽग्नौ वैश्वदेवं तु प्रोक्तमेतन्मनीषिभिः॥ १७६॥ अनिधकस्तु कुर्वीत वैश्वदेवं कथं त्वितिं ?। महाव्याहृतिभिस्तिस्तः समस्ताभिस्तथाऽपरा ॥ १७७॥ इत्याहुतीश्चतस्रस्तु तथा देवकृते ऽपि च। त्रियम्बकं यजामह इत्यादि चाहुतिद्वयम् ॥ १७८ ॥

१. A. B. E. and G. read पुनस्त्वतः, C. and D. पुनः पुनः both for पुनस्ततः. २. D. omits this line. ३. C. and D. read अप्सरेश्यः and हरे for अश्विश्यां च and हरेत् respectively. ४. D. meaninglessly reads उप्पोषे for उच्छीपे. २. A. reads आकाशती हरेत्, D. आकाशमुन्सिपेन् both for आकाश उन्सिपेत्. ६. B. E. G. read बलिः and C. बलीन् for बलिं. ७. C. reads इह for हति. ८. A. B. and F. read ऽपरे, C. and G. ऽपराः for ऽपरा; while G. सूर्या चैव for समस्तानिस्.

वैश्वदेवेनं जुहुयाद्विशेषोऽन्यत्र वे पुनः। अपमृत्युनिवृत्त्यर्थमायुः-पुष्टिविवृद्धये ॥ १७९ ॥ जुहुयात् त्र्यम्बकं देवं बिल्वपत्रैस्तिलेस्तथा । विनायकाय होतव्या घृतस्याहुँतयस्तथा ॥ १८० ॥ सर्वविद्योपशान्त्यर्थे पूजयेद्यक्तस्तु तम् ॥ गणानां त्वेति मन्त्रेण स्वाहाकारान्तमादृतः ॥ १८१ ॥ चतस्रो जहयात्तरमै गणेशाय तथाऽऽहतीः। तद्विष्णोरिति जुहुयाद्विधिसम्पूर्णताकृते ॥ १८२ ॥ प्रणवेन च गायत्र्यां केचिज्जुह्नति तद् द्विजाः। पतौ वै सर्वदैवत्यौ पतत्यरं न किंचन ॥ १८३ ॥ पताभ्यां त हूंतेनैव सर्वभ्योऽपि हुतं भवेत्। जुहुयात् सर्पिधाऽभ्यक्तं गव्येन पयसाऽथ वा ॥ १८४ ॥ क्रोतेन गोविकारेण तिलतेलेन वा पुनः। सम्ब्रोध्य पार्थसा वाऽन्नं नाभ्यक्तं चाद्द्वयादपि ॥ १८५ ॥ अस्नेही यव-गोघूमाः शालयो हवनीयकाः। ह्विस्तु ह्विरभ्यक्तमह्विस्तु ह्विर्यतः ॥ १८६ ॥ अभ्यक्तमेव होतव्यमतो रूक्षं विवर्जयेत्। दारिद्यं ''श्वित्रितामेके रूझान्नहवने विदुः ॥ १८७॥ जठराग्नेः ' क्षयं चैके र्रंक्षमन्नं न हृयते। ऑकारपूर्विकाः सर्वाः स्वाहाकारान्तिकास्तथा ॥१८८॥

२. A. reads °देवं च, B. D. E. F. and G. च. २. B. D. E. and G. read अल्प ° for अप °. ३. A. reads तथा हो तस्य चाहतीः, D. तथा घृतस्य चाहतिः for घृतस्याहतयस्तथाः ४. B. reads च ततस्तु, C. यत्र तंस्तु, D. सन्ततस्तु and E. यत्ततस्तु ° all for यत्ततस्तु °. ५. A. D. and E. read पादतः for °माइतः. ६. B. E. F. and G. read विधेः, for विधि °. ७. A. B. E. read गायञ्याः for गायञ्याः while C. A. D. and F. read सि ह्याः for तत्विज्ञाः ८. B. E. F. and G. read तत्परञ्ज ज for एतत्परं न. ९. B. reads हत्तेच सर्वेभ्योऽपि हतं for हतेचेच सर्वेभ्योऽपि हतं. २०. B. E. and G. read सर्वपात्रक्तं and D. सर्पिया युक्तं for सर्वियाभ्यक्तं, but the former reading is an incorrect one. १२. Except A. all others read पश्चा for पायसाः while B. E. and G. read न for च. २२. B. E. F. and G. read निःस्नेहाः and D. चापि गोधूमाः for अस्नेहाः and यवगोधूमाः. १३. All others except A. read चित्रताम् for विविताम्. १४. B. E. F. and G. read जठरामेः for जठरामेः. १५. A. हकासनं न ह्यते, C. हकाकं सम्प्रदीयते for हकामनं न ह्यते.

ज्ञहुयाद्ग्निको विप्रो गृहमेघी हिं नित्यशः। बिं चोपान्तभूतेभ्यः सर्वेभ्यो ऽप्येविशेषतः ॥ १८९ ॥ इत्वाऽर्थं कृष्णवर्त्मानं कृताञ्जलिः प्रसादयेत । त्वमग्ने चुभिरेतेन मन्त्रेण भक्तिमान् व्रिजः ॥ १९०॥ आब्रह्मित्राति मन्द्रं तु जेपेब्रै सार्वकामिकम्। आहाव्यस इति होनं मन्त्रं च प्रयतो जपेते ॥ १९१ ॥ र्थन्यं होताशनं मन्त्रं जपित्वाय क्षमापयेत । अन्यानि चैव सुँकानि पवित्राणि ततो जपेत । र्सर्वशान्तिककृत्यर्थे तथाग्निर्देवनेति च ॥ १९२ ॥ ज्ञानं धनमरोगित्वं गतिमिच्छंस्तथा विजः। शस्त्रमित्रं रविं विष्णुमर्चयेद्धक्तितः क्रमात् ॥ १९३॥ अजानन् यो द्विजो नित्यमहुत्त्वाऽत्ति शृतं हविः। पितु-देव-मनुष्याणामृणयुक्तः स यात्येर्धः ॥ १९४ ॥ शाकं बींऽपि तुणं वापि इत्वाग्नावश्त्रते ब्रिजः। सर्वकामसमायुक्तः सोऽत्रैर्वे दुखमश्चते ॥ १९५॥ स्वरेण वर्णेन च यद्विहीनं तथैव हीनं क्रिययापि यच। तथातिरिक्तं मम तत् क्षमस्य तदस्तु चाग्ने परिपूर्णमेतत् ॥ १९६॥ सर्वपापापनोदाय सेर्वकामाय वे ब्रिजाः। ब्रिजन्मनां हितार्थाय वैश्वदेव उदाहृतः ॥ १९७॥

अन्यानि चैव सुक्तानि पवित्राणि ततो जपेत्।

C. also omits the same, but gives in the margin. 9. A. and F. read मन्त्राणि for सूक्तानि. ८. F. inserts this line before the two preceding lines. ९. C. reads इष्टां for इच्छन्. १०. C. and D. read प्रयाख्यधः for स बारवधः. १९. D. substitutes च for चा. १२. B. E. F. and G. read ऽपि for एव. १३. D. reads कृपवा for क्रियया. १४. B. E. and G. read चास्ते and C. and D. चामेः for चामे. १५. B. E. F. and G. read सर्वकामफलाय च for सर्वक्रामाय वै क्रिजाः; while C. and D. read प्रणोन्हाय for प्रनोदाय.

१. A. substitutes तु for हि and B. and G. read गृहमेधो for गृहमेधी २. B. C. and E. read विशेषतः for अविशेषतः. ३. B. E. and F. read तु for su. ४. A. reads मन्त्रे for मन्त्रं. ५. A. reads यतः for जपेत्. ६. D. does not insert the following line:—

इति वैश्वदेवविधिः ।

श्रातिष्यं सम्प्रवश्यामि चातुर्वर्ण्यफलप्रदम् । चातुर्वण्योऽतिथिः प्रोक्तः काले प्राप्तोऽध्वगोऽश्रुतः ॥ १९८॥ अदृष्टोऽपृष्टगीत्रादिरज्ञाताचार-विद्यकः। सन्ध्यामात्रकृताचारस्तज्ज्ञैः सोऽतिथिरुच्यते ॥ १९९ ॥ **अत्तर्णा-ऽध्वर्श्रमश्रान्तः प्राणत्राणाद्मयाचकः** । गृहीतपात्रमात्रः सन् गृहद्वारमुपागतः ॥ २०० ॥ विष्णुरूपोऽतिथिः सोयम्तरार्थम्यागतः। इति मत्त्वा महाभक्त्या वृणुयाद्वोजनाय तम् ॥ २०१ ॥ एंष स्वर्ग्यः समायातः सर्वदेवमयोऽतिथिः। निर्देह्य सर्वपापानि ममायं सम्प्रयास्यति ॥ २०२ ॥ ब्राह्मणैः सह भोकेंक्यो भक्तया प्रश्नाख्य पाइयम् । आसनार्घादिकें दत्वा कृत्वा स्नक्-चन्द्रनादिकम् ॥ २०३॥ योगिनो विविधे रूपैर्भमन्ति घरणीतले । मराणामुकाराय ते चाज्ञातस्वरूपिणः ॥ २०४॥ तस्मादभ्यर्चयेत् प्राप्तं श्राद्धकालेऽतिथि द्विजः । श्राद्धिक्रयाफलं हन्ति तत्रैवापुजितोऽतिथिः॥ २०५॥ तस्माद्पूर्वमेवात्र पुजयेदागताऽतिथिम्। कदाचित् कश्चिदागच्छेत्तारयेद्यस्तु पूर्वजान् ॥ २०६ ॥ यतिर्वर्षेशिहोत्री च तथा च मलकृद् क्रिजः। सदैतेऽतिथयः प्रोक्ता अपूर्वाश्च दिने दिने ॥ २०७ ॥

२. B. E. F. and G. read अथातिश्यं for आतिश्यं सं०°. २. D. reads बहुआते. for ऽध्वगोऽश्वतः. ३. B. E. and G. read ऽश्वतपूर्वादि°, F. ऽदृष्टगोन्वादि° tor ऽपृष्टगोन्वादि°. ४. B. E. and G. read °प्रि° for °अम°; while B. substitutes °च° for °ऽध्व°. ५. B. E. F. and G. read गृहीतयाना-मानः सन् and C. and D. गृहिणो वैद्वदेवान्ते. ६. B. reads °म्प्रद्वारार्थ°, C. D. E. F. and G. read °म्प्रतारार्थ° for °मृत्तरार्थ°; while C. and D. इहा° for उपा°. ९. A. reads च भक्त्या थ, D. च भक्त्या च both for महाभक्त्या. ८ B. C. E. F. and G. read क्वं पुण्येन म°, D. व्वं शुभने न° for एषः स्वग्यः स.° ९. B. E. F. and G. read भोज्योऽसो for भोक्तव्यो. २०. B. C. D. and G. read °चीदिकं for °ध्यादिकं. २२. C. and D. read वेषे° for ६पे°. २२. B. E. F. and G. read ज्ञापि कशिचरागच्छेत् for कर्वाचित् किथागच्छेत्. १३. B. reads महापिहोत्री and D. बाह्यामिहोत्री for अत्यमिहोत्री.

अतिथेऽमरदेहस्त्वं मत्तारार्धमिहागतः। संसारपङ्गमग्नं यामुद्धरस्वाऽघनाशन ॥ २०८॥ नैकाश्रमे वसन् विप्रो मुनीन्द्रैरुच्यतेऽतिथिः। अन्यत्र दृष्टवूर्वी यो नासाचितिथिरुच्यते ॥ २०९ ॥ क्षत्रियो यदि वाँ गच्छेदातिशित्वेन वेदमनि। भुकेषु सत्छ विषेषु कामास्तु तमाशयेत् ॥ २१०॥ वैश्यो वा यदि वा शुद्रो विप्रगेहं समाव्रजेत्॥ तौ भूत्यैः सह भोकव्यावितिपाराशरोऽ व्रवीत् ॥ २११ ॥ क्लीवो वा यदि वा काणः कुष्टो वा व्याधितो ऽपि वा। आगतो वैश्वदेवाने द्रष्ट्यः सर्वदेववत् ॥ २१२ ॥ क्षत्रियेणापि वैद्येन तथैव वृष्ठेन च। आति थ्यं सर्ववर्णानां कर्तव्यं स्यादसंशयम् ॥ २१३ ॥ योऽतिर्थि पूजयेद्धत्तया अन्याभ्यागतमेव च । बाल वृद्धादिकं चैव तस्य विष्णुः प्रसीदित ॥ २१४॥ देवा मनुष्याः पितरश्च सर्वे स्युर्येन तृप्तेन च भूरि दिष्टम्। र्तस्यान्नदातुस्त्वमराङ्गनाभिस्तस्यातिथेः केन समत्वमस्ति ॥ २१५ ॥

इति आतिथ्यविधिः।

वर्णधर्मान् प्रवश्यामि यत् कृत्यं ब्राह्मणादिभिः। निवोधं ध्वं द्विजास्तद्वे संक्षेपेण पृथक् पृथक् ॥ २१६॥ यजनं याजनं विश्रे तथा दान-प्रतिष्रहो। अध्यापनमध्ययनं कर्माण्येतानि षट् तथा ॥२१७॥ प्रजानां रक्षणं दानमरीणां निग्रहस्तथा। यजना-ऽध्ययने राज्ञि विषयासाक्तिवर्जनम्॥ २१८॥

१. D. reads नैकमामें for नैकाश्रमे. २. D. reads ६पि for यो. ३. B. ६पि यथा for यदि वा. E. and G. also read the same; while F. reads ६पि यदा for the same. ४. D. reads अतिथिस्तस्य for अतिथिस्वेन. ५. B. C. E. F. and G. read ते and भोक्तन्या इति for तौ and भोक्तन्याविति respectively. ६. B. C. F. and G. read ८वद्त for ६अवीच्. ७. C. reads दैवतः and D. व्हेवताः both for व्हेववच्. ८. B. E. F. and G. read पूर्वमभ्यागतं तथा for अन्याभ्यागतमेव च; while C. substitutes तथा for अन्याभ्यागतमेव च; while C. substitutes तथा for अन्याभ्यागतमेव च. В. В. алд D. read तस्मा for तस्या . F. also reads the same. १०. D. reads निवाध्यां for निवाध्यां

यजना-ऽध्ययने वानं पाञ्चपाल्यं तथा विशि । वाणिज्यं च कुसोदं च कर्मषद्कं प्रकीर्तितम् ॥ २१९ ॥ शुश्रुषा ब्राह्मणादीनां तदाज्ञापालनं तथा। एव धर्मः स्मृतः शूद्धे वाणिज्येन च जीवनम् ॥ २२०॥ सर्वेवां जोवनं प्रोक्तं धर्मेणैव च कर्षणम्। भिन्नवृत्तिर्यथा न स्यात् कुर्याद्विप्रस्तथा च तत् ॥ २२१ ॥ कुर्वज्ञकानि कर्माणि वृत्या वा क्षत्रियस्य च। वृत्त्यभावे द्विजो जीवेद्भिन्नवृत्ति विवर्जयेत् ॥ २२२ ॥ प्रजानां पालनं दानं शस्त्रभृत्वं प्रचण्डता । निर्जयः परसैन्यानामेष धर्मः हमृतो नृषे ॥ २२३ ॥ पुष्पं पुष्पं विचिनुयाने मूलच्छेदं न कारयेत्। मालाकार इवाऽऽरामे प्रजास स्यात्तथा नृपः॥ २२४॥ लोहकर्मरथानां च गवां च प्रतिपालनम्। गोरक्षा कृषि-वाणिज्यं वैद्यवृत्तिरुदाहृता ॥ २२५॥ शुद्धस्य द्विजशुश्रुषा परो धर्मः प्रकीर्तितः । अन्यैथा कुरुते यत्तु तद्भवेत्तस्य निष्फलम् ॥ २२६ ॥ **ळवणं मधु तैलं च दधि तऋं घृतं पयः।** न दुष्येच्छ्रद्रजातीनां कुर्यात् सर्वस्य विक्रयम् ॥ २२७ ॥ विकयं मद्य-मांसानामभक्ष्यस्य च भक्षणम् । अगम्यागामिता चौर्यं शुद्धे स्युः पातहेतवः ॥ २२८ ॥ कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च। वेदाक्षरविचारेण शूद्रस्य नरकी ध्रुवम् ॥ २२९ ॥

इति श्रीवृहत्पराश्रारीये धर्मशास्त्रे सुत्रतप्रोक्तायां संहितायां चतुर्थी अधायः ॥ ४ ॥

१. D. reads कृषि: for विशि. २. G. reads जीवेत for विवर्जयत. ३. B. C. D. E. and G. read वृत्ति and F. वृत्तं for भूत्वं. ४. D. reads प्रकीर्वितः for स्मृतो तृपे. ५. B. C. F. and G. read विचिन्वीत for विचित्तयात्. ६. B. E. F. and G. read प्रिं for प्रति . ७. B. E. F. and G. read यद्न्यत् कुरुते पुण्यं. C. also reads the same, but substitutes अथ for यत्. ८. A. C. and D. read पाप for पात . ९. A. C. and D. read नरकं for नरको. १०. C. does not insert धर्मशास्त्रे स्त्रत्योत्तायां संहितायां चतुर्थो ऽध्यायः for it, it substitutes only वर्णधर्मविधः; while D. omits सहितायां others read द्वितीयों for चतुर्थों.

बृहत्पराशरसंहिता.

पंचमोऽध्यायः।

अतः परं गृहस्थस्य केर्माचारं कलौ युगे। वैर्णसाधारणं साक्षाचातुर्वर्ण्यक्रमेण तुँ ॥ १ ॥ युष्माकं सम्प्रवश्यामि पराशरवचोदितमं । षट्कर्मसहितो विश्रः कृषिवृत्तिं समाश्रयेत्॥ हीनाङ्गं व्याधिसंयुक्तं प्राणहीनं च दुर्वलम्। श्चचक्तं तृषितं श्रान्तमनडाहं न वाहयेत् ॥ ३ ॥ स्थिराङ्गं नीरुजं तृप्तं साण्डं षण्ढविवार्जेतम्। अधुष्यं सबलप्राणमनडाहं तु वाहयेतु ॥ ४॥ वाहयेद दिवसस्यार्ध ततः स्नानं समाचरेत। कुगवैर्न कृषि कुर्यात् सर्वथा घेनुसंग्रहम् ॥ ५ ॥ बन्धनं पालनं रक्षां द्विजः कुर्योद्वही गवाम् । वत्साश्च यत्नतो रक्ष्या वर्धन्ते ते यथा ऋमात् ॥ ६ ॥ न दूरे तास्तु नेतव्याश्चारणाय कदाचन । र्दुरे गावश्चरत्त्यो हि न भवन्ति शुभावहाः॥ ७॥ प्रातरेव हि दोग्धन्या दुह्यात् सायं न ता गृही । दो भेच दि:पयसो नैव वर्धन्ते ताः कदाचन ॥ ८ ॥

१. B. E. F. and G. substitute धर्मा of or कर्मा . २. B. C. F. G. धर्म and D. and E. धर्म of or वर्ण . ३. B. C. and G. ज्ञागमम् E. D. and F. ज्ञागतम् for ज्ञेण तु. ४. B. E. F. and G. read जु्जाच्छुतम्, C. प्रची वितम for विचित्तम. ६. B. E. and C. read this line as follows:

शान्तं च सबलं हप्तं वाहवेदुषभं कृषी ॥.

F. also reads the same, but it differs in having हुई for हुई and कूषी for कुषी. ६. C. and D. read पश्चान् for ततः. ७. B. E. F. and G. read वर्धनीया यथाक्रमम् and C. वर्धन्त्येते यथाक्रमम्; while D. reads यथाक्रमम् for यथा क्रमान्. ८. C. and D. read मोक्तव्या° for नेतव्या°. ९. A. reads दूरे गावो विचरन्त्यो, B. E. F. and G. गावो दूरेण चरन्त्यों for दूरे गावश्चरन्त्यों हि. C. omits this and the following two lines, but they appear in the margin; while D. reads जुनायना: and others except A. जुना यतः for जुनावहा:. २०. A. B. read तता, E. and G. °तना and C. °तने and D. तथा all for न ता. २२, B. C. E. F. and G. substitute हि for दि:; while D. reads वि:पर्ययेणैव for दि: पर्यसो नैव.

अनादेर्यतृणान्यत्त्वा स्नदन्त्यनुदिनं पयः। तेष्टिदा देवतादीनां पूज्या गावः कथं न ताः ॥९॥ स्पृष्टाश्च गावः शमयन्ति पापं संसेबिताश्चोपनयन्ति वित्तर्भै। ता एव दत्तास्त्रिदिवं नयन्ति गोभिन तृत्यं धनमस्ति किंचित् ॥ १०॥ यस्याः शिरसि ब्रह्माऽऽस्ते स्कन्धदेशे शित्रःस्थितेः। पृष्ठे नारायणस्तस्थौ श्रुतयश्चरणेषु च ॥ ११ ॥ या अन्या देवताः काश्चित्तस्या लोमञ्ज ताः स्थिताः। सर्वदेवमया गावस्तुष्येत्तद्भक्तितो हरिः॥ १२॥ हैरन्ति स्पर्शनात् पापं पयसा पोषयन्ति याः। प्रापयन्ति दिवं दत्ताः पूज्या गावः कथं न ताः ॥ १३ ॥ यर्त्वराहृतभूमेथै उत्पद्यन्ते रजःकणाः । . प्रेळीनं पातकें तैस्तु पूज्या गावः कथं न ताः ॥ १४ ॥ शकुन्मूत्रं हि यस्यास्तु पीतं दहित पातकम्। किमपुज्यं हि तस्या गोरिति पाराशरो ऽब्रबीत् ॥ १५ ॥ गौरवत्सा न दोग्धव्या न चैवं गैर्भसान्धनी । प्रसता च दशाहावी दोश्यि चेन्नरकं व्रजेत् ॥ १६ ॥

यत्वुराहतभूमेर्ये उत्पद्धन्ते रजःकणाः ।
प्राति पातकं तैस्तु पूज्या गावः कथं न ताः ॥
प्राति पातकं तैस्तु पूज्या गावः कथं न ताः ॥
९. D. reads प्रीणेयत् पुरुषस्येनो वन्द्या for प्रतीनं पातकं तैस्तु पूज्याः १०. A.
reads पीतं पुनाति पातकात् for पीतं दहति पातकम्; while E. reads स्वकृत् for
शक्तुतः ११. B. C. E. F. and G. read स्था for चैवं.

१. B. reads ेदणान्यक्त्वा, C. ेदणास्यक्ता, D. ेदणस्यक्ता, E. ेदणा त्यक्ता, F. ेदणान्यचा and G. ेदणास्यक्ता all for दणान्यका. १. D. reads तृष्टिकृत् for तृष्टिता. ३. C. and D. do not insert this whole verse, but it appears in the margin of C. ४. B. reads चित्तम् and G. चित्रम् both for चित्तम्. ५. C. and D. read स्मृतः for स्थितः. ६. A. C. and D. read विष्णुस्तथा for नारायणः. ७. B. reads व्हित्त and E. F. and G. read दहन्ति, D. हरित all for हरिन्त. ८. D. reads च्हिपा for स्थुरा and B. E. F. and G. substitute तु for ये and C. and D. उद्यताः पासुसंस्पृदाः for उत्पदान्ते रजःक्तणाः; while A. omits this and the following one line, namely:—

दुर्बला व्याधिसंयुक्ता पुष्पिता या द्विवत्सको। साधुमिनं च दोग्धव्या धाँमिकैर्धनमीप्जिमः॥ १७॥ कुळान्ते पुष्पिता गावः कुळान्ते बह्वस्तिळाः। कुळान्ते चळचित्ता स्त्री कुळान्ते वन्धुविग्रहः ॥ १८ ॥ एकत्र पृथिवी सर्वी सर्वोल-वन-कानना । तैस्या गौर्ज्यायसी साक्षादेकत्रोभयतोमुखी ॥ १९ ॥ यथोक्तविधिना चैता वर्णैः पाल्याः सुपूजिताः । पालयन् पूजयन्नेताः स प्रेत्येह च मोद्ते ॥ २० ॥ दक्षिणाभिमुखा गाव उत्तराभिमुखा अपि। बन्धनीयास्तथैताः स्युर्ने प्राक्-पश्चिमतोमुखाः॥ २१ ॥ वांजि-गो-वृषशालायां द्वतीश्णं लोहदांत्रकम्। स्थाप्यं तु सर्वद्। तंत् स्याद्वलुप्तविमोक्षकृत्॥ २२ ॥ गावो देयाः सदा रक्ष्याः पाल्याः पोष्याश्च सर्वदा । ताडयन्ति च ये पापा ये चाऋोशँन्ति ता नराः ॥ २३ ॥ नरकाय्रौ प्रपच्यन्ते गोनिःश्वासप्रपीडिताः। संपलाशेन शुष्केण ता दण्डेन निर्वतयेत् ॥ २४ ॥ गच्छ गच्छेति तां ब्रूयान् मा मा मैरिति वारयेत्। संस्पृशन् गां नमस्कृत्य कुर्यात्तां च प्रदक्षिणम् ॥ २५ ॥ प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा। तृणोदकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याद्ववाह्निकम् ॥ २६ ॥

१. Except A. all others read भू: for °का. २. A. and D. read वाणिभर् for धार्मिकेर्; while D. substitutes छख for धन . ३. D. reads तथा for तस्या. ४. A. and D. read गो-वृषा-वाजि and C. गो-वृष-वाजि for वाजि-गो-वृष . ५. B. and G. read °यन्तकम् for वाजकम्. ६. B. C. and G. read तस्या and D. तस्यां for तत् स्यात्; while B. and G. दुःखल्डध-विमोक्षक्त, C. अविनुप्तविमोक्षणात् and D. गवि कुप्तविमोक्षणात् all for अवकुप्तविमोक्षकृत्. ७. D. reads °क्षं for °क्रोग . ८. B. and G. substitute च for प . B. and G. read गोभि: श्वासप . C. गोभि: श्वासन for गोभि: श्वासप ; while D. reads this whole line as follows:—

नरके पच्यते उद्गानि श्वासेन च प्रपीडिताः ।. ९. (). reads स पशुश्चमैदण्डेन मृदुनैनां, D. स पशुचमैदण्डेन मृदु तासां for स-पलाशेन शुष्केण ता दण्डेन; while B. ताडणेन for ता दण्डेन. १०. A. reads संस्पृदय गां, B. E. F. and G. यां संस्पृदय for संस्पृशन गां.

सोऽश्वमेधसमं पुण्यं लभते नात्र संशयः। गवां कण्डयनं हेनानं गवां दानसमं भवेत् ॥ २७॥ तल्यं गोशतदानस्य भयतो गां प्रपाति यः। प्रथिव्यां यानि तीर्थानि आसमुद्रं सरांसि च ॥ २८॥ गवां श्रुङोदकरनाँनकलां नाहीन्त षोडशीम् । पातकानि कृतस्तेषां येषां गृहमलंकृतम् ॥ २९ ॥ सततं बालवत्साभिगोंभिः श्रीभिरिव स्वयम्। ब्राह्मगाश्चेव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतम् ॥ ३० ॥ तिष्टन्त्येकत्र मन्त्रास्त् ह्विरेकेत्र तिष्ठति । गोभिर्यज्ञाः प्रवर्तन्ते गोभिर्देवाः प्रतिष्ठिताः ॥ ३१ ॥ गोभिर्वेदाः समुद्रोणीः षडङ्काः सपद-ऋमाः । सौरभेयास्तु यस्यांत्रे पृष्ठतो यस्य ताः स्थिताः ॥ ३२ ॥ वसन्ति हृदये नित्यं तासां मध्ये वसन्ति ये। ते पुण्यपुरुषाः स्रोण्यां नाकेऽपि दुर्लभाश्च ते ॥ ३३ ॥ ये गोभक्तिकरा नित्यं भेवन्ते ये च गोप्रदाः। श्रुद्धमुले स्थितो ब्रह्मा श्रुद्धमध्ये तु केशवः। शृहावे शंकरं विद्यालयो देवाः प्रतिष्ठिताः ॥ ३४ ॥ श्रुडोंग्रे सर्वतीर्थानि स्थावराणि चराणि च।

सर्वे देवाः स्थिता देहे सर्वदेवमधी हि गीः॥

२. A. and B. read धूर्म, E. धर्म and F. धूर्म for स्नानं; while A. B. E. F. and G. read गोप्रदानसमं for गवां रानसमं and D. omits this whole verse. २. This and the preceding one line is omitted in C., but they appear in the marginal correction. ३. D. reads समुद्राञ्च for आसमुद्रं. ४. B. F. and G. read 'स्थापि for 'स्नाने. ५. B. E. F. and G. read गोभिस्तु ; while D. substitutes स्त्रीमि: for ऑभि:. ६. B. E. F. and G. read आसण्यानां गवां चैव. ७. B. E. and G. read यत्र मन्त्राञ्च यत्र सन्ति हवीं च for एकच मन्त्राच्च हित्रेकच विष्ठति; while D. substitutes हिंदि for हित्रे ८. B. E. and G. read वेदाः प्रवर्तिताः for रेवाः प्रतिष्ठिताः; while C. वसन्ति ते and F. प्रवर्तिताः for प्रतिष्ठिताः ९. A. reads सौरभेयस्य, B. सौरभ्यो यस्य and E. F. G. स्थुरेता यस्य for सौरभेयास्तु; while D. तस्थामे for यस्थामे. १०. C. and D. do not insert this line; while B. E. F. and G. वर्षान्ते for भवान्ते. ११. F. omits the following:—

सर्वे देवाःस्थिता देहे सर्वदेवमयी हि गौः॥ ३५॥ ळळाटावे स्थिता देवी नासामध्ये तु षण्मुखः। कम्बलाऽश्वतरौ नागा तत्कर्णाभ्यां व्यवस्थितौ ॥ ३६॥ स्थितौ तस्याश्च सौरभ्याश्चक्षुषोः शशि-भास्करौ । दन्तेषु वसवश्चाद्यौ जिह्नायां वरुणः स्थितः ॥ ३७ ॥ सरस्वतो च हुंकारे यम-यंक्षौ च गण्डयोः। ऋषयो रोमकूपेषु प्रस्नावे जाह्नवीजलम् ॥ ३८॥ कालिन्दी गोमये तस्या अपरा देवतास्तथा। अष्टाविशतिदेवानां कोट्यो लोमद्ध ताः स्थिताः ॥ ३९ ॥ उदरे गाह्वपत्योऽग्निर्हृदये दक्षिणस्तथा । मुखे चाह्वनीयस्तु संभ्याऽऽवसथ्यौ च कुक्षिषु ॥ ४० ॥ एवं यो वर्तते गोषु ताडन-क्रोधवर्जितः। महतीं श्रियमाप्नोति स्वर्गलोके महीयते ॥ ४१ ॥ कुँछं तस्या न शङ्केत पूतिगन्धं न वर्जयेत् । यावत् पिवति तहुँभ्धं तावत् पुण्यं प्रवर्धते ॥ ४२ ॥ यो गां पयस्विनीं दद्यात्तरुणां वत्ससंयुताम्। शिवस्यायतने दस्वा दत्तं तेन तु विश्वकम् ॥ ४३ ॥

इति गोमहिमा ।

उक्षाणो वेधसा सृष्टाः सस्यस्योत्पादनाय च । तैष्ट्रपादितसस्येन सर्वमेतद्विधार्यते ॥ ४४ ॥ यश्चैतान् पालयेद्यत्नाद्वधयेचेव यत्नतः । जगन्ति तेन सर्वाणि साक्षात् स्युः पालिर्तानि च ॥ ४५ ॥ यावद्वोपालने पुण्यभुक्तं पूर्वमनोषिभिः ।

पयस्विनीं सवत्सां यः सुशीलां तरुणीं तथा। गां शिवस्यालये दद्यात्तेन दत्तं जगन्नयम्॥

इ. A. and D. do not insert this line. ७. D. reads thus :--उक्षा गोर्वेधसा सृष्टा तस्य ह्युत्पादनाय च ।

१. A. reads यमी कुझी for यम-यक्षी. २. B. E. F. and G. read कुझी सम्यावसध्यकी, and D. चावसध्यी च कुझिषु. ३. A. reads कुल्यं तस्य for कुलं तस्या; while B. C. D. E. G. read लङ्क्षित for सङ्कृत. ४. Except A. all others read दुग्धं for भन्धं. ५. B. E. F. and G. read thus:—

८. D. reads हि for वि°. ९. B. E. F. and G. read पालितानि न संशयः for साक्षान स्युः पालितानि च. १०. B. and G. read पूर्वे for पूर्वे; while C. प्यं दुक्तं, E. and F. °ण्यं प्रोक्तं for °ण्यमुक्तं.

उक्ष्णोऽपि पालने तेषां फलं दशगुणं भवेतु । जगदेतद्वृतं सर्वमनडुद्भिश्चराचरम् ॥ ४७ ॥ वृषे एव ततो रक्ष्यः पालनीयश्च सर्वदा। धर्मीऽयं भूतले साक्षाद् ब्रह्मणा ह्यवतारितः॥ ४८॥ त्रेलोक्यधारणायालमन्नानां च प्रस्तये। अनादेयौनि घासानि विघसन्ति स्वकामतः ॥ ४९ ॥ भ्रमित्वा भूतलं दूरमुक्षाणं को न पूजयेत्। उत्पादयन्ति सस्यानि मर्दयन्ति वहन्ति च । आनयन्ति द्वीयस्तुद्धातः कोऽधिको भाव ॥ ५० ॥ स्कन्धेन दूराच वहन्ति भारमाख्याति पत्यने च भारयकाः । स्वीयेन देहेर्न परस्य जोवान्पुष्यान्त रक्षान्त्र च वर्धयन्ति ॥५१॥ प्रैण्यास्त् गावो वद्धघातले या विभ्रत्यमुं गोवृषगर्भभारम् । भारःपृथिव्याः दराताडिताया एकस्य चोक्ष्णो ह्यपि साधवार्चः॥५२॥ एकेन दत्तेन वृषेण येन भवान्ति दत्ता दश सोरभेग्यः। माहेरयपीयं घरणीसमाना तस्माद्धवात् पूज्यतमोऽस्ति नान्यः॥५३॥ उत्पाद्य सस्यानि तृणं चैरन्ति तदेव भूयः सततं वहन्ति। न भारखिन्नाः प्रवद्नित किञ्चिद्हो वृषेजीवैति जीवलोकः ॥ ५४ ॥

ति च।

आनयन्ति दवीयस्तदुक्षतः कोऽधिको भुवि ॥ स्कन्धेन दूराच वहन्ति भारं नार्दन्ति कि ः ः ः ।।।

६. C. reads द्वीयस्थ मुक्षाणं and F. द्वीयस्तान् for द्वीयस्तद्कतः and द्वीयस्त्त् respectively. F. substitutes ऽवनो for अृति. ७. B. C. E. and G. read नाक्षन्ति किस्त्रिद्धिनिकस्य दुःखम्. F. reads also the same, but it differs in माख्याति for नाक्षान्त; while E. and F. substitute दृष्ट्या च for दूराच. ८. A. and D. read जीवेन for देहेंन. ९. B. C. E. F. and G. read धन्याः for पुण्याः and except A. and F. others read ऽस्मिन् for या. ३०. A. and B. read पृथिन्यां. १९. A. reads वाऽथ for वाचः. १२. E. F. and G. read खणान्यदन्ति तान्येव for द्रणं चरन्ति तदेव; while A. C. and D. read सकलं for सततं. १३. C. and D. read धार्यति for जीवाति.

१. B. E. F. and G. read पुंसा for तेषां and उक्षणां च for उक्षणोऽपि. २. E. F. and G. read वृषा एव तता रक्ष्याः पालनीयाः प्रयत्नतः. B. also reads the same, but it differs in स्वतो for ततो. ३. E. F. and G. अनायत्तानि for अनादेयानि and B. C. E. F. and G. अक्षयन्ति, D. विध्यंसन्ति for विषसन्ति; while C. सं for स्व . ४. B. E. F. and G. read कर्ने प्रिताः. ९. From the letters वहं G. omits the following:—

तृतीयेऽद्धे चतुर्थे वा यदा वत्सो हढो भदेत्। तदा नासाऽस्ये भेत्तव्या नैव प्राग्, दुर्बलस्य च ॥ ५५ ॥ नासावेधनकीलं तु खादिरं वाथ शैंशपम्। द्वादशाङ्गलकं कार्यं तज्ज्ञैस्तैश्चै समं च वा ॥ ५६॥ शालां द्विजेन्द्रा वृष-गो- हयानां तां याभ्यदिग्द्वारवतीं विदध्यात । सौभ्याककुब्द्वारवतीं खुशोभां तेषां शामिच्छन् ध्रुवमात्मनश्च ॥ ५७ ॥ गावो वृषा वा हय-हस्तिनो वा अन्येऽपि सर्वे पशवो द्विजेन्द्राः। याम्यामुखा वोत्तरदिङ्मुखा वा . नान्याशकास्ते खलु बन्धनीयाः॥ ५८॥ शालाप्रवेशे वृष-गो-पशूनां राजा ऽपि यत्नाद्धय-कुञ्जराणाम्। होमं च सप्ताचिषि शास्त्रयुक्तं क्योद्विधिक्षो द्विजपूजनं च॥ ५९॥

ईति वृषभप्रशंसा l

ठाङ्गर्छ सम्प्रवश्यामि यत्काष्ठं यत्प्रमाणतः । इल्लेषायाँस्तथोन्मानं प्रतोदस्य युगस्य च ॥ ६० ॥

१. A. B. C. and D. read तु for ऽस्य; while E. substitutes न for च. २. B. E. F. and G. read भेइनकीलः, C. वैधनकालः for वेधनकीलं and B. G. शैशवः, C. सेशियं, D. सेशियं, E. सेशवः and F. सेशयः all for शैशियं, E. B. E. and G. स्त्रणस एव स, C. D. स्त्रीण समे च वा, F. स्त्रणं तमेव सः for स्तेश्व समं च वा. ४. B. C. D. E. and G. read शाला for शालां and F. सेलिं। (?) for the same. ५. D. reads धृत for धृवः. ६. D. reads दिङ्मुखमुत्तरादिङ्मुखाशकाः. ७. B. C. F. and G. read शास्त्रयुक्त्या for शास्त्रयुक्तः ८. A. and D. do not insert this. ९. B. E. F. and G. substitute च and C. and D. यत् for संः. २०. A. and G. read इलीवाः and some read इलीवाः for इलेवाः

चत्वारिंशत्तथा चाष्टावङ्गुलानि कुंथः स्मृतः। अर्घार्धमङ्गलैर्भान्धी हलेषावेधतश्च यः ॥ ६१ ॥ षोडरीव तु तस्याधः षड्विंशति तथोपरि । वेधस्तस्याश्च कर्तव्यः प्रमाणेन षडङ्ग्लः ॥ ६२ ॥ अङ्गलैश्चाष्टभिस्तस्माद्वेधःस्यात् प्रातिर्हारिकः । तस्याधस्ताच चत्वारि वेधश्चं चतुरङ्गुलः॥ ६३॥ अष्टाङ्गलमुरस्तस्य वेधादृष्टी प्रकल्पयेत्। श्रीवा दशाङ्गुला चोर्घ्वं हस्तश्राही ततः स्मृतां ॥ ६४ ॥ साऽपि तज्ज्ञैः शुभा कार्या तद्वेधस्त्यङ्गलो भदेत्। पञ्चाङ्गलं पुरस्तस्य शिरसोऽपि विभावनम् ॥ ६५ ॥ पृथुत्वं शिरसो घार्यं हस्तैतलप्रमाणकम्। अङ्गलानि तथा चाष्ट्री उरसः पृथुता भवेत् ॥ ६६ ॥ वेधीद्वहिः प्रतीकांरी षट्त्रिंशदङ्गुला भवेत्। र्धंतोक्ष्णलोहफलका मृत्काष्ट्रादिविदारकृत् ॥ ६७ ॥ न सीरं क्षीरवृक्षस्य न बिल्व-पिचुमन्दयोः। इत्यादीनां हि कुर्वाणों न नन्दति चिरं गृही ॥ ६८ ॥

२. B. and F. read कुट:, C. कुइ: and D. कुइ: all for कुथ:. २. B. and G. read ज्ञन्तिं इधिन कुलैमेचा, E. and F. अर्धाधन कुलैमेचा, A. अर्घो दर्धन कुल लीर्भाज्या and D. अथार्द्धामङ्गलैभीज्यः for अर्धार्थमङ्गलैर्भाज्यो and here some read हलीबा and हलीबा for हलेबा. ३. B. F. and G. read बढ़ानें-इाति for पड्विंशति. V. B. and G. read स्यान्मानि for स्यात्प्राति; while D. interchanges place of this verse for the next one. . Except A. all others omit this च and read स वेध: for वेधअ. ६. A. reads °गुल: मर for 'गलमुर'. ७. B. E. and G. read देशगुणा for दशाकुला. C. दशाकुली for the same and B. स्मताः, C. and E. स्मतः for स्मताः, while G. reads ऊर्धन-हस्तमाही for ऊर्ध्व हस्तमाही. ८. D. reads सार्वज्ञह्नै: for साअपि तज्ज्ञै:. e. B. E. F. and G. read मुरस्तस्य शिरसीति. C. reads the same, but substitutes शिरस्येति for शिरसीति; while D. reads तस्याः for तस्य १०. A. reads and for and. ११. D. reads स्मता for भवेत. १२. D. reads बन्धाद्वहिः प्रतीहारी for वेधाद्वहिः प्रतीकारीः १३. A. reads पर्डिशत्यं for पट्तिंशहं. १४. B. reads सुतीक्षणों लाहफला स्यान, C. E. and F. सुतीक्षणा लोहफाला स्यात्, G. सुतीक्ष्णे लोहफला स्यात् for सुतीक्ष्णलोहफलका and B. E. and G. substitute 'विकार' for 'विदार'; while D. reads this line as follows:-स्तीक्ष्णे लोहपाल्यस्य सक्तादामादिदारकृत् ॥. ।

प्रक्षाक्षयोर्न तत् कुर्यात् कीर्तियौ तौ प्रकीर्तितौ॥ तयोः कोष्टस्य तत् कुर्वन्ससस्यो नश्यति ध्रैवम् ॥ ६९ ॥ प्राञ्जला सप्तहस्ता च चतुरसाऽप्रवर्त्ला ॥ साँलादिश्मकाष्टानां हेलीपा विदुषां मला ॥ ७० ॥ अस्या वेधः सकर्णायाः कार्यो नववितस्तिभिः॥ नीचोच्चवृषमानेन तद्जा एवं वदन्ति हि॥ ७१॥ चतुर्हस्तं युगं कार्यं स्कन्धस्थानेऽर्द्धर्चन्द्रचत् ॥ मेषश्रृंग्याः कदम्बस्य सालाद्यन्यतमस्य वा ॥ ७२ ॥ शम्या वेधाद्वाहिः कार्या दशाङ्गुलप्रमाणिका ॥ तन्मानेन र्यणाली च तदन्तरदृशाङ्ग्लम् ॥ ७३ ॥ प्रतोदश्च समग्रन्थिवैणवश्च चतुष्करः ॥ तद्ये चापि कर्तव्यो यंवाकारस्तु लोहजः॥ ७४॥ हीनातिरिक्तं कर्तव्यं नैव किश्चित् प्रमाणतः ॥ कुर्यादनडुहोऽदैन्याँदैन्यात्तु नरकं व्रजेत् ॥ ७५॥ यथा दृढं यथाशोभं वाहकस्य प्रमाणतः॥ भूमेश्च कर्षणायाळं तज्ज्ञाः सीरं वद्गित हि ॥ ७६ ॥ योजनं तु हलस्याथ प्रवक्ष्यामि यथा तथा ॥ ज्येष्ठींनक्षत्रसंयुक्ते पुेण्येऽन्हि तद्विघीयते ॥ ७७ ॥ अन्यत्र वा शुभे भे च तत्र कार्यं विपश्चिता ॥ यत्तु कृत्यं हितं वापि पुण्यं वा मनसि स्फुरेत् ॥ ७८ ॥ मातृश्राद्धं द्विजः कुँयाद्यशोक्तविधिना गृही ॥

* तत्र विद्वान् द्विजश्रेष्ठः पुण्येअन्हि तद्विधीयते ॥ उपलभ्यत इदमर्घे सर्वेष्वण्यादर्शपुस्तकेषु । तथापीदं प्रक्षिप्तमिव प्रतिभाति । न कमण्यर्थविशेषं दर्शयति । अत उपेक्षितमिति सुधियो विदां कुर्वेन्तु ।

१. B. D. E. F. read राक्षसाँ, २. С. प्रमादतस्तु तत्कुर्वन् ३. A. B. C. D. and F. read °ते गृही. ४. B. D. and F. शालादि°. ५. E. हलीशा. ६. B. D. E. °चन्द्रकम्. ७. B. C. D. E. F. read शालाद्य°. ८. B. C. D. E. F. read प्रवाली. ९. All others except A. read यवाकारा तु लोहबत्. २०. A. reads अनुहां हैन्याहैन्यानु for अनुहांऽहैन्याहैन्यानु. ११. C. reads सर्वे for सीरं. १२. only C. reads अष्ठनक्षन of or उचेष्ठानक्षन्न°. १३. All others except A. and C, read पुट्येऽहिन for पुण्येऽन्हि. १४. C. reads कृत्वा for कुर्यात्.

द्रव्य-कालानुसारेण कुर्वाणो धर्मतः कृषिम् ॥ ७९ ॥ प्रोह्मिस्य मण्डलं पुष्प-धूप-दीपैः समर्च्य तत् ॥ इन्द्राय च तथाऽश्विभ्यां मरुद्राश्च तथा द्विजः ॥८०॥ कुर्योद्विहेंहिति विद्वान् उद्भवे कश्यपाय च ॥ तथा कुमार्ये सीतायै अनुमत्यै तथा बिलः॥ ८१ ॥ नमःस्वाहेति मन्त्रेण स चेच्छन्नात्मनो हितर्स् ॥ द्धि-गन्धा-ऽक्षतैः पुष्पैः शमीपत्रैस्तिलैस्तथा ॥ ८२ ॥ दद्याद्वित वृषाणां च मध्वाज्यप्राशनं तथा ॥ सङ्घप्य सीरफालाग्रं हेम्ना वा रजतेन वा ॥८३॥ प्रिंटिप्यं मधु-सर्पिभ्यां कुर्याच तत्प्रदक्षिणम् ॥ अन्युँक्ष्णोर्मण्डलं कृत्वा कुर्यात्सीरप्रवाहणम्॥ ८४॥ पुण्य लाङ्गल कल्याण कल्याणाय नमोऽस्त्वित ॥ सीतायाः स्थापनं ऋत्वा पराशरमृषि स्मरन् ॥ ८५ ॥ सीरा युक्जन्ति इत्याचैर्मन्त्रैः सीरं प्रवाहयेत्॥ द्धि-दूर्वा-ऽक्षतेः पुष्पैः शमीपत्रैश्च पुण्यदैः ॥८६॥ सीतां पूज्य वृषौ भक्त्या रक्तवस्त्रविषाणकौ ॥ सप्तधान्यानि चादाय प्रोध्य पूर्वामुखो हली ॥ तानि कृत्वोक्ष्णोः क्षेत्रे च किरन् भूमि कृषेह्रिजः ॥ ८७ ॥ न तिलैर्न यवैर्हीनं द्विजः कुर्वीत कर्षणम्॥ तद्विहीनं तु कुर्वाणं न प्रशंसन्ति देवताः ॥ ८८॥ तिलपात्रच्युतं तोयं दक्षिणस्यां पतेदिशि॥ तेन तृप्यन्ति पितरा यावन्न तिलविकयः॥ ८९॥

१. A. C. and F. read 'कालानुरोधन; while B. E. read 'कालानुमानेन for 'कालानुरारिण. २. Only B. reads बालिइर्ति for बलिइर्ति.
३. Except A. and F. all others read दुग्धानं for उद्ग्ये. ४. In all others except A. जुनम् is substituted for हितम्. ५. C. only substitutes मलेप्य. for मलिप्य. ६. B. D. and E. read कुर्यति.
७. A., reads उद्गांधा; while B. reads मंगलं and F. reads मण्डनं.
८. A. B. and F. read द्वा for कृत्वा.

विकीणीते तिलान्यस्तु मुक्त्वाऽन्यद्धान्यसामकान् ॥ विमुच्य पितरस्तं तु प्रयान्ति हि तिछैः सह॥ २०॥ तुषाज्जलं यवस्थं च पत्रेभ्यो भूतले पतत्॥ पयो-दिध-घृताद्यैस्तु तर्पयत्सर्वदेवताः ॥ ९१ ॥ दैव-पर्जन्य-भू-सीरयोगात् कृषिः प्रजायते ॥ व्यापारात् पुरुषस्यापि तस्मात्तत्रोद्यतो भवेत् ॥ ९२॥ शालीक्ष-शण-कार्पास-वार्ताकप्रभृतीनि च ॥ वापथेत् सस्यवीजानि सर्वे वापि न सीदति ॥ ९३ ॥ चन्द्रश्लये ऽमैतिर्विप्रो यो युनक्ति चृषं कचित्॥ तं पश्चदशवर्षाणि त्यजन्ति पितरो हितम् ॥ ९४॥ चन्द्रक्षये तु योऽविद्वान् द्विजो भुङ्के पराशनम् ॥ मोकुर्मासार्जितं पुण्यं भवेदशनदस्य वै॥ ९५॥ चन्द्रार्कयोस्तु संयोगे कुर्याद्यः स्त्रीनिषेवणम् ॥ स्यूरेतोभोजनास्तस्य तन्मासं पितरो हताः॥ ९६॥ चन्द्रक्षये तुं यः कुर्यात्तर्रेस्तम्भनिकृतनम् ॥ तत्पर्णसंख्यया तस्य भैवन्ति भ्रूणहत्यकाः ॥ ९७॥ वनस्पतिगते सोमे योऽध्वानं त्र ब्रॅजेह्रिजः॥ प्रभ्रष्टद्विजकर्माणं तं त्यजन्त्यमरादयः॥ ९८॥ वासांसीन्द्रप्रणाशे यो रजकस्यायतः क्षिपेत्॥ पिवन्ति पितरस्तस्य मासं वस्त्रमलाम्ब तत् ॥ ९९ ॥ सोमक्षये द्विजो याति त्यक्त्वाँ यस्तु हुताशनम् ॥ स देव-पितृशापाग्निदम्धो नरकर्माविशेत्॥ १०० ॥

१. A. reads 'स्तोमकान; and all others except C. read 'वामकान; while C. substitutes तर्पयेत्साविदेवताः for मुक्त्वान्यद्धान्यसामकान्. २. Except A. all others read तिथौ for उमातः. ३. C. reads नरस्तरुतिकृत्तनम्; and F. reads तरस्तर्भविकृत्तनम्. ४ B. E. F read भूणहत्या न संशयः; while A. and C. read 'हत्यजाः. २. B. D. and E. substitute गच्छिति for अजेन्. and F. reads गच्छते. ६. B. C. and E. substitute न for यो. ७. D. reads त्यक्त्वान्यं यस्तु वाशनम् for त्यक्त्वा यस्तु इताशनम्. ८. A. and C. read आदिशेत्; while others read आवसेन् for आविशेत्.

अष्टमी कामभोगेन षष्टी तैलोपभोगतः ॥ कुहूश्च द्नतकाष्ट्रेन हिनस्त्यासप्तमं कुलम् ॥ १०१ ॥ चन्द्राप्रतीतौ पुरुषस्तु दैवाद्द्यादमत्या यदि दन्तकाष्ट्रम् ॥ ताराधिराजः स्वदितस्तु तेन घातः कृतः स्यात्पितु-देवतानाम् ॥१०२॥

तत्राभ्यन्य विषाणानि गावश्चेव तथा वृषाः॥ चरणाय विस्तुज्यन्ते आगतान् निशि भोजयेत् ॥ १०३॥ य उत्पाद्येह सस्यानि सर्वाणि तृणचारिणः॥ जगत् सर्वे धृत यैस्तु पुज्यन्ते किन ते वृषाः ॥ १०४॥ चरणाय विसृष्टं तु यस्य गोदशकं भवेतु ॥ यद्वपेण स्थितो धर्मः पूज्यन्ते कि न ते वृषाः ॥ १०५ ॥ स्युः पाल्या यत्नतस्ते वै वाह्नीया यथाविधि ॥ संयाति नरकं घोरं यो झहयतैयपाळयन्॥ १०६॥ नाऽधिकाङ्गो न हीनाङ्गः पुष्पिताङ्गो न दृषितः॥ वाहनीयो हि शूद्रेण वाहयन्क्षयम् श्रुते ॥ १०७ ॥ वर्जयेहृष्ट्रोषांश्च वाहने दोहने नरः॥ पाल्या वैयत्नतः सर्वे पालयन्च्छुभमाप्नुयात् ॥ १०८ ॥ **अन्नार्थमे**तानुक्षाणः ससर्ज परमेश्वरः ॥ अन्नेनाप्यायते सर्वे त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १०९ ॥ अग्रिज्वेलति चान्नार्थे वाति चान्नाय मारुतः।। गृह्वाति चाम्मसां सूर्यो रसानन्नायं रिक्मिमः॥ ११०॥ अम्नं प्राणो वलं चान्नमन्नाजीवितमुच्यते ॥ अंशं च जगदाधारं सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ १११ ॥ संवेषां देवतादीनामन्नं जीवः प्रकीर्तितः॥ तस्माद्ञात्परं तत्वं न भूतं न भविष्यति ॥ ११२ ॥

२. All others except A. read येनैकन प्रश्तेन for चरणाय विस्ष्टं तु. 2. only F. reads वाहयेत् for वाहयति. ३. A. C. F. read हि; while B. D. E. read न. ४. C. only reads आधुयात् for अक्षते. ६. A. B. and C. substitute ते for वै. ६. B. reads अनार्थमृषमान्सृष्ट्रा; while F. reads अनार्थं वृष्मान्सृष्ट्रा for अनार्थमेतानुक्षाणः. ७. C. reads आनीय for अनाय. ८. A. reads अनं सर्वस्य धातारः and C. reads अनं सर्वस्य चाऽऽधारः for अनं च जगदाधारं. ९. A. reads the whole line thus भूराहीनां हि सर्वेषामनं बीजं परं स्थितः, and C. reads सुराहीनां हि सर्वेषामनं बीजं परं स्थितः, and C. reads सुराहीनां हि सर्वेषामनं बीजं परं स्थतः.

द्याः पुमान्धरणी नारी अम्भो बीजं दिवश्चयुतम् ॥ द्य-धात्री-तोयसंयोगादन्नादीनां हि सम्भवः ॥ ११३ ॥ आपो मलं हि सर्वस्य सर्वमण्ड प्रतिष्टितम्॥ आपोऽमृतरसो ह्याप आपः शक्तं वलं महः ॥ ११४॥ सर्वस्य बीजमापो हि सर्वमद्भिः समावृतम् ॥ सद्ये आप्यायना ह्यांप आपो ज्येष्टतरा ह्यतः ॥ ११५ ॥ किञ्चित्कालं विनाऽन्नाद्यैजीवन्ति मनुजाद्यः॥ न जीवन्ति विना ताँभिस्तस्मादापोऽमृतं स्मृताः ॥ ११६ ॥ दत्ताभिरद्धिरेतंस्यां किं न दत्तं कही यगे॥ यथान्नेन प्रदत्तेन सर्वे दत्तं भवेदिह ॥ ११७॥ अतोऽप्यन्नार्थभावेन कर्तव्यं कर्षणं द्विजै:॥ यथोक्तेन विधानेन लाङ्गलादि प्रयोजनम् ॥ १९८॥ सीते सौम्ये कुमारि त्वं देवि देवाचिते श्रिये ॥ शक्तिसुनोर्थथा सिद्धा तथा मे सिद्धिदा भव॥ १९९॥ शक्तिसुनोर्विना नाम्ना सीतायाः स्थापनं विना ॥ विनाऽभ्यक्षणरक्षार्थं सर्वे हरति राक्षसः॥ १२०॥ वापने लवने क्षेत्रे 'खले गन्त्रीप्रवाहणे।। एष एव विधिक्षेयो धान्यानां च प्रवेशने ॥ १२१ ॥ देवतायतनोद्यान-निपातस्थान-गोव्रजान् ॥ सीमा-सशान-भूमि च वृक्षच्छायां क्षिति तथा ॥ १२२ ॥ भूमि निखातं यूपां अर्थनस्थानमेव च ॥ अन्यामि हि चोऽवीह्यां न कृषेत्कृषिकृद्धराम् ॥ १२३ ॥ नोषरां वाहयेद्ध्मीं न चाऽदम-शर्करावृताम्॥

१. C. reads पिता for पुनान. २. A. reads सर्व and F. आद्य for सद्य. ३. C. reads यस्य for ह्याप: ४. A. reads त्वांद्र: for ताभि: ५. A. and C. read एत्स्मात् for एतस्यां. ६. C. reads क्षितो for कलो. ७. A. and B. read सत्कृता हि for शक्तिसूनोः: ८. B. reads महें. ९. except A. all read धान्य for गन्ती १. १०. A. यवन , С. यजन , and B. D. E. read चयन for अयन . ११. B. D. and E. read निर्वाह्यां and C. reads निर्वाह्यां for चावाह्यां.

ने गोचरां न प्रदत्तां न नदीपुलिनां तथा ॥१२४॥ यद्यसौ बाह्येह्योभाद्वेषाद्वांपि हि मानवः॥ क्षीयतेऽसौ चिरात्पापाँत् सपुत्र-पशु-बान्धवः ॥१२५॥ नरकं घोरताभिस्नं पापीयान् याति निश्चितंम् ॥ योऽपहत्य परकीयां कृषिकृद्वाह्येद्धरीम् ॥ १२६॥ स मैमिस्तेयपापेन छुँचिरं नरके वसेत्॥ एकसङ्ख्यमपि स्वर्णे भूमिमङ्गलमात्रिकाम् ॥ १२७॥ तथैकामिप गां ईत्वा सृष्ट्यन्तं नरकं वसेत् ॥ न दूरे वाहयेत् क्षेत्रं न चैवात्यन्तिके तथा ॥१२८॥ वाहयेन पाथ क्षेत्रं वाहयन्द्रः खभाग्भवेत् ॥ क्षेत्रेष्वेवं वृतिं कुर्याद्यामुष्ट्रो नावलोकयेत् ॥ १२९ ॥ न लङ्गयेत्पश्रनीभ्यो नभिन्याद्यां च शुकरः॥ बन्धाश्च यत्नतः कार्या मृगादित्रासनाय च॥ १३०॥ अत्राप्युपद्रवं राजा तस्करादिसमुद्भवम् ॥ संरक्षेत्सर्वतो यत्नाद्यसात् गृह्णात्यसौ करान् ॥ १३१ ॥ कृषिकृन्मानवस्त्वेवं मत्वा धर्मे कृषेर्द्धराम् ॥ अनवद्यां शुभां स्त्रिग्धां जलावगाहनक्षमाम् ॥ १३२ ॥ निम्नां हि वाहयेद्धिम यत्र विश्रमते जलेम् ॥ वाहयेत्तु जलाभ्यर्णमवृष्टौ सेकसम्भवः ॥ १३३ ॥ शारद्यमुचकैर्भूभौ कङ्ग्वाद्यं वापये दुंली ॥ अधित्यकाद्य कार्पासं वदन्त्यन्यत्र हैर्मकम् ॥ १३४ ॥ वासन्तं ग्रीष्मकालीयं वीप्यं स्निग्धेषु तद्विदा ॥

१. A. reads वाहयेत्राप्रदत्तां च for न गोचरां न प्रदत्तां, B. also वाहयनाप्रमत्तश्च. २. B. D. E F, read मत्सरतोऽपि च for वा पि हि मानवः. ३. B. and C. read पापात्; while D. and E. read पापेः. ४. A. reads चेतसा and C. चेनसः for निश्चित्तम्. ६. B. D. E. F. read भुवम् for धराम्. ६. A. and C. read भूमिस्थेन for भूमिस्तेय°. ९. A. reads ह्यनन्तं for सुचिरं and B. substitutes स चिरं. D. E. also the same. ८. only E. reads हत्वा for हत्वा. ९. A. and C. read भुवम् for धराम. २०. except A. and C. all read नोयं स्थिरीभवेत्. ११. A. only substitutes स्थाने for भूमी. १२. only C. reads सुधी: for हली.१३. A. B. C. read हमतम्, D. हमनम्, E. हमजम् and F. हैवनम् for हमकम्. १४. C. reads सुधी:

केदारेषु तथा शालीञ्जलोपान्तेषु चेक्षवः ॥१३५॥ वृन्ताक-शाकमूलानि कन्दानि च जलान्तिके॥ वृष्टिविश्रान्तपानीयक्षेत्रेषु च यवादिकान् ॥१३६॥ गोधूमाश्च मस्राश्च खट्याः खळकुशास्तथा ॥ समस्त्रिग्घेषु वाप्याश्च मूमिजीवान्विजानता ॥ १३७॥ तिला वहुविधाओप्या अतसी-शणभेव च ॥ समस्त्रिग्धेषु वाष्यानि धान्यान्यन्यानि योगतः ॥ १३८॥ कुलत्थामुद्रमाषाश्च राजमाषादिकास्तथा॥ वाप्या भूमिविशेषे तु भूमिजीवं विजानता ॥ १३९ ॥ मृद्भ्युयोगजं सर्व वापयेत्कृषिकृत्ररः ॥ रु. उ सम्पद्दयेच्चरतः सर्वान् गोवृषादीन् स्वयं गृही ॥ १४० ॥ चिन्तयेत्सर्वमात्मीयं स्वयमेव कृषि व्रजेत ॥ प्रथमं कृषिवाणिज्यं द्वितीयं पशुपोषणम् ॥ १४१ ॥ तृतीयं क्रीतैविकीतं चतुर्थं राजसेवनम् ॥ नर्वेविछिखने यस्याः पापमाहुर्मनीषिणः ॥ १४२ ॥ तस्याः सोरविदारेण किं न पापं क्षितेभेवेत ॥ तृणैकच्छेदमात्रेण प्रोच्यते क्षय आयुषः ॥ १४३ ॥ असङ्ख्यकन्द्रनिर्नाशादसङ्ख्यातं भवेद्घम्॥ यद्वर्षे मत्स्यवन्धानां तथा सङ्करिणामापे ॥ १४४ ॥ अंहः कुक्कदिकानां च ताद्दिने कृषिकारिणाम् ॥ वैधकानां च यत् पापं यत् पापं मृगयोरिप ॥ कद्यीणां च यत् पापं तद्दिने कुँषिकारिणाम् ॥१४५ ॥ वर्णानां च गृहस्थानां कृषिवृत्त्युपजोविनाम् ॥ तदेनसी विश्रद्धचर्थं प्राह सत्यवतीपतिः॥ १४६॥

१. A. reads चलकुलाः B. reads चलकुशाः and C. reads खलकुलाः २. B. reads °पालनम् for °पोषणम्. C. D. and E. too read the same. ३. A. reads ऋयविऋयौ for ऋीतिविक्षतिः ४. C. reads °निवासात् for निनाशात्. ५. A. reads श्रूकरिणाम् for सङ्करिणाम्. ६. A. बन्धकानां for वधकानां. ७. Only A. reads कृषिजीविनाम् for कृषिकारिणाम्.

द्वादशो नवमो वापि सप्तमः पञ्चमोऽपि वा धान्यभागः प्रदातव्यो सीरिणौ खळेके भ्रवम् ॥ ॥ १४७ ॥ अश्मर्थव्यृढभूमो च विंशांशी क्षेत्रभुग्भवेत् *एकैकांशाय कर्षः स्याद्यावद्दशम-सप्तमौ ॥ ॥ १४८ ॥ य्रामेशस्य नृपस्यापि वर्णिभिः कृषिजीविभिः ॥ १४९ ॥ सस्यभागः प्रदातव्यो यतस्तौ कृषिभागिनौ ॥ ब्राह्मणस्तु कृषिं कुर्वन्वाह्येदिच्छया धराम् ॥ १५०॥ न किञ्चित् कस्यचिद्द्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥ ब्रह्मा वै ब्राह्मणं चौस्यात्प्रभुस्त्वसृजदादितः ॥ १५१ ॥ तद्रक्षणाय बाहुभ्यामसृजत् क्षत्त्रियानपि॥ पशुपाल्याशनोत्पत्त्ये ऊरुम्यां च तथा विशः ॥ १५२ ॥ द्विजदास्याय पैण्याय पद्भयां शूद्रमकल्पयत् ॥ यत्किञ्चिज्जगतीहात्र भू-गेहार्श्च गजादिकम् ॥ १५३ ॥ स्वभावेन हि विप्राणां ब्रह्मा स्वयमकल्पयत् ॥ ब्राह्मणश्चेव राजा च द्वावप्येतौ धृतव्रतौ ॥ १५४ ॥ नै तयोरन्तरं किञ्चित् प्रजाधर्माभिरक्षणे ॥ तस्मात्र ब्राह्मणो द्यात् कुर्वाणो धर्मतः कृषिम् ॥ १५५ ॥ व्रामेशस्य नुपस्यापि कियन्तमप्यसौ बलिम् अथान्यत् सम्प्रवश्यामि कृषिकृच्छुद्धिकारणम् ॥॥ १५६॥ संश्रद्धः कर्षको येन स्वर्गलोकमवार्शयात्॥

^{*} दृद्यत्यायं क्षेपकः श्लोकः केषुचित् आदर्शपुस्तकेषु ।

१. E. and F. read देहिन: for सीरिणा. २. B. C. D. E. and F. read क्षेत्रिणः for खलके. ३. A. B. D. E. and F. read बिलभागिनों for कृषिभागिनों. ४. A. substitutes ब्राह्मणोऽस्यास्यात्. ५. except A. and F. all read gould for पण्याय. ६. B. D. and F. substitute हिम च for भाराथ. ७. A. and B. read नैतयोः for न तथोः. D. the same but E. read नैनयोः. ८. Only C. reads. कृषिकों for क्षेत्रों. ९. B. D. E. and F. substitute के महीयते for क्षेत्रां का क्षेत्रां. ९. B. D. E.

सर्वसत्त्रोपकाराय सर्वयक्कोपसिद्धये ॥ १५७॥ नृपस्य कोशवृद्धवर्थं जायते कृषिकृत्ररः ॥ कुर्यात्कृषि प्रयत्नेन सर्वसत्वोपजीविनीम् ॥ १५८ ॥ पितृ-देव-मनुष्याणां पुष्टये स्यात् ऋषीवलः॥ वयांसि चान्यसत्वानि श्चनुष्णापीडिताः प्रजाः ॥ १५९॥ उपयुक्षन्ति सस्यानि क्षेत्रजातानि नित्यशः॥ पुष्टचर्थं मुष्टिमेकां वा ददत्पापं व्यपेहिति॥ १६०॥ यस्य क्षेत्रस्य याचन्ति सस्यान्यदन्ति प्राणिनः ॥ तावन्तोऽपि विमुच्यन्ते पातकात् कृषिकारकाः ॥ १६१ ॥ कृताग्निकार्यदेहोऽपि ब्राह्मणोऽन्यतमोऽपि वा ॥ आददानः परक्षेत्रात् पथि गच्छन्न लिप्यते ॥ १६२ ॥ क्षेत्री विमुच्यते दोषात् नियतं कृषिसम्भवात् ॥ गृहीतं क्षेत्रिणो धान्यं निवेद्यति वाण्वपि ॥ १६३॥ अनिवेदिते तद्धं स्यात् पातकं कर्षुकस्य च ॥ भावशुद्धावतो धर्मो ह्यनेन तद्विशोधयेत् ॥ १६४॥ मुष्टि तु कलपयन्धान्यं सर्वपापं व्यपोहति॥ यिकञ्चिद्धिने दद्याद्धिक्षामात्रं च भिक्षवे ॥ १६५॥ अन्नं स्रसंस्कृतं वापि तेन सीरी विश्वस्थिति ॥ सीतायज्ञं च यः कुर्यात् सिद्धसस्ये खळागते ॥ १६६ ॥ अनन्तकृतपापोऽपि मुक्तो भवति कर्षुकः॥ खलयज्ञं प्रवक्ष्यामि तत्कुर्वाणा द्विजातयः ॥ १६७ ॥ विमुक्ताः सर्वपापेभ्यः स्वर्गीकस्त्वमवाप्तयुः

सर्वसत्वोपकाराय सर्वत्र कृषिकुत्ररः ॥
कुर्यात् कृषि प्रयत्नेन स्वर्गलोकमवाभुयात् ॥ १५२ ॥
सर्वसत्वोपजीव्यः स्यात् कृषिकुद्धर्मतो नरः ॥
सर्वस्त्वोपजीव्यः स्यात् कृषिकृद्धर्मतो नरः ॥
सर्वस्य स्थितिकारुण्यात् सर्वेव-पिद्धभिः पुनः ॥ १५३ ॥
मानुषाणां तु पोषाय कृषि कुर्यात् कृषिवलः ॥
वयांसि यानि सत्वानि भ्रुनुष्णिशिदतानि च ॥१५४ ॥

The verses 152. 153. 155 are found in A. in different versions, as—

R. This verse is not in A., and the following seven verses are also not given in A. B. and F.

चत्रदिश्च खले क्यात्प्राच्यमतिघनावृतिम् ॥ १६८ ॥ सेकद्वारं पिधानं च विदेध्याचैव सर्वतः॥ खरोष्ट्राजोरणांस्तत्र विशतस्तु निवारयेत्॥ १६९ ॥ थ्व-शुकर-शुगालादिकाकोलुक-कपोतकान् ॥ त्रिसन्ध्यं प्रोक्षणं कुर्याद्विताभ्यक्षणाम्बुभिः॥ १७० ॥ रक्षां च भरमना कुर्याज्ञलघाराभिरक्षणम्॥ त्रिसन्ध्यमचयेरसीतां पाराशरमृषि स्मरन् ॥ १७१ ॥ प्रेत-भूतादिनामानि न वदेचै तद्यतः॥ सृतिकागृहवत्तत्र कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥ १७२ ॥ हरन्त्यरिक्षतं यस्माद्रक्षांसि सर्वमेव हि ॥ प्रशस्तिद्विष्वि नाऽपराह्वे न सन्ध्ययोः ॥ १७३ ॥ धान्योन्मानं सदा कुर्यात् सीतापूजनपूर्वकम्॥ यजेत खलाभिक्षाभिः काले रोहिण एवं हि ॥ १७४ ॥ मक्त्या सर्वे प्रदत्तं हि तत्समस्तमिहाक्षयम् ॥ खलयज्ञे दक्षिणेषा ब्रह्मणा निर्मिता पुरा ॥ १७५ ॥ भौगधेयमयीं इत्वा तां गृह्वन्त्वीह मामिकाम् ॥ शतकत्वादयो देवाः पितरः सोमपादयः ॥ १७६॥ सनकादिमनुष्याश्च ये चान्ये दक्षिणाशनाः॥ एताज्ञहिस्य विशेभ्यो प्रदद्यात् प्रथमं हली ॥ १७७॥ विँवाहे खलयहे च सङ्कान्तौ ग्रहणेषु च ॥ पुत्रे जाते व्यतीपाते दत्तं भवति चाक्षयम् ॥ १७८ ॥ अन्येषामर्थिनां पश्चात्कारुकाणां ततः परम् ॥ दीनानामप्यनाथानां कुंष्टिनां कुशरीरिणाम् ॥ १७९ ॥ क्लोबा-ऽन्ध-बिधरादीनां सर्वेषामि दीयते ॥

१. F. Reads पिद्ध्यात् for विद्ध्यात्. २. A. reads दिनान्ता-युक्षणाम्बुभिः, B. आनीतान्युक्षणाम्बुभिः and C. reads महीताभ्युक्षणाम्बुभिः; while in F. this verse is omitted. ३. A. reads खलमध्यतः and B. खलमध्यगः. ४. Except A. and C., all substitute प्रकृतीत for सदा क्रुयात्. ५. This half is read in A. thus—भागधेयाय आहूता अनुगृण्हन्तु मामितिः; while B. reads भागधेयमयां for भागधेयमयीं. ६. B. C. D. E. and F. read दिक्षणाद्यनः ७. This verse is only found in C. and F. ८. A. reads सत्तं for क्रुष्टिनां.

वर्णानां पतितानां च ददद्भक्तानि तर्पयेत्।। १८०॥ चाण्डालांश्च श्वपाकांश्च प्रीणात्यचावचांस्तथा ॥ ये केचिदागतास्तत्र पूज्यास्तेऽतिथिवद्विजाः ॥ १८१ ॥ स्तोकशः सीरिभिः सैवैविणिभिगृहमेधिभिः॥ दत्वा सुनृतया वाचा क्रमेणाथ विसर्जयेत ॥ १८२ ॥ तत्कृत्वा स्वगृहं गत्वा श्राद्धमाभ्युद्यं चरेत् ॥ शरद्वेमन्त-वासन्त-नवान्नैः श्राद्धमाचरेत् ॥ १८३॥ नो ऽदत्वान्नं तद्दनीयाद्श्रंश्चेदघमभूते ॥ कुषाञ्चत्पाद्य धान्यानि खलयज्ञं समाप्य च ॥ १८४ ॥ सर्वसत्वहिते युक्त इहामुत्र सुखी भवेत् ॥ कुषेरन्यत्र नो धर्मों न लाभः कृषितोऽन्यतः॥ १८५॥ सुखं न कृषितोऽन्यत्र यदि धर्मेण वैर्तते ॥ अँवस्त्रत्वं निरन्नत्वं कृषितो नैव जायते ॥ १८६ ॥ अनातिथ्यं च दुःखित्वं गोर्मतो न कदाचन ॥ निर्धनेत्वमसत्येत्वं विद्यायुक्तस्य किहिचित् ॥ १८७ ॥ अस्थानित्वमभाग्येत्वं न सुशीलस्य कर्हिचित् ॥ वद्ग्ति मुनयः केचित् कृष्याद्ग्नां विद्युद्धये ॥ १८८ ॥ लाभस्यांशप्रदानं च सर्वेषां शुद्धिकृद्भवेत्॥ प्रतिर्वेहात् चतुर्थाशं विणग् लाभौत् तृतीयकम् ॥ १८९ ॥ कृषितो विंशैंति चैव ददतो नास्ति पातकम्॥

१. A. and F. read भीणात्युचावचान्द्व, B. D. and E. read भीत्यात्युचावचानि च. २. This verse is not found in D.; while in F. mention half of it. ३. A. reads सर्वे for सर्वे:. ४. A. reads च भिया for स्नृतया; while B. and others read च मधुरां वाचं ५ A. reads कुषे: for कुषे. ६. A. and C. read क्षेति for वर्तेत. ७. A. reads अवसुत्वं for अवस्त्रवं. ८. B. C. D. E. and F. read गोमता for गोमतः. ९. A. reads निर्धर्मत्व°, for निर्धनत्व°. १०. C. reads असम्यत्वं for असत्यत्वं. ११. A. reads अनिष्टत्वं for अभाष्यत्वं. and B. D. F. read अभाष्यत्वं. १२. A. and C. read प्रतिग्रहे for प्रतिग्रहात्. १३. B. D. and E. read विण्लाभः, for विण्लाभात्. १४. B. D. E. and F. read विश्वकं and C. विश्वति: for विश्वतं.

राज्ञो दत्वा च पड्भागं देवतोनां च विशकम् ॥ १९०॥ त्रयाखिशंच विप्राणां क्रिविकमी न लिप्यते ॥ कृष्या येथोत्पाद्य यवादिकानि धान्यानि भूयांसि मखान्विधाय॥ मुक्तो गृहस्थोऽपि पराशरः प्राक तस्यामया कश्चिदवादि शेषः ॥ १९१॥ देवा मनुष्याः पितरश्च सर्वे साध्याश्च यक्षाश्च सकिन्नराश्च॥ गावो द्विजेन्द्राः सह सर्वसत्वैः कृष्येन्नतृप्तानि मनाक् करोति ॥ १९२ ॥ यश्चेतदालोच्य कृषि विद्यात **लिप्येन्न पापेन स भूभवेन** ॥ सीरेण तस्यातिविदारितापि स्याद्धतधात्री वरदानदात्री ॥ १९३॥ षट्कर्माणि कृषि ये तु कुर्युर्ज्ञात्वा विधि द्विजाः ॥ तेऽमेरादिवरप्राप्ताः स्वर्गलोकमचाप्रुयुः ॥ १९४ ॥ षदकर्मभिः कृषिः प्रोक्ता द्विजानां गृहमेधिनाम् ॥ गृहं च गृहिणीमाहुस्तद्विवाहो मयोच्यते ॥ १९५ ॥

इति श्रीबृहत्पराद्यारीये धर्मद्यास्त्रे सुत्रतप्रोक्तायां संहितायां कृषिकर्मसीतायज्ञोपधर्मी नाम

पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

B. E. and F. read देवानां चैकाविशकम् for देवतानां च विशकम्
 B. substitutes य उत्पाद्य for यथोत्पाद्य; while C. reads ऽथ चोत्पाद्य.
 A. D. E. and F. read कृष्याज्ञ°.
 A. reads नर: for ननाक्.
 B. C. D. E. and F. read जालोक्य for आलोक्य.
 B. C. D. E. and F. read कृष्ट्यं विशिष्ण, कुटुंबसीरेण, कुटुंबसीरेण.
 B. reads विवारिता for विदारिता.
 A reads धाजी for वाजी.
 C. reads सुरादि for अमरादि°.
 C. reads विवाहस्तथोच्यते.

वृहत्पराशरसंहिता।

अथ षष्ठोऽध्यायः

स्वयं च वाहितैः क्षेत्रैर्धान्यैश्च स्वयम्जितैः॥ कुर्याद्विवाहयोगादि पञ्चयज्ञांश्च नित्यशः ॥ १ ॥ अष्टौ विवाहा नारीणां संस्कारार्थं प्रकीर्तिताः।। ब्राह्मादिकऋमेणैतान्सम्प्रवक्ष्याम्यतः पृथक् ॥ २ ॥ जात्यादिगुणयुक्ताय पुंस्त्वे सति वराय च ॥ कन्याऽलङ्कृत्य दीयेत विवाही वैधसः स्कृतः॥ ३॥ रेतो मन्जॅित यस्याप्ड मूत्रं च ऱ्हादि फेनिलम् ॥ स्यात् पुर्मां हुक्षणेरेतैर्विपरीतस्तु षण्डकः ॥ ४ ॥ यो यहे वर्तमाने तु ऋत्विजे कर्भ कुर्वते॥ कन्याऽछङ्कस्य दीयेत विवाहः स तु दैविकः॥ ५॥ वराय गुणयुक्ताय विदुषे सदृशाय च ॥ कन्या गोद्वयमादाय दीयेताऽऽर्षः स उच्यते ॥ ६॥ कन्या चैव वरश्चोभौ स्वेच्छया धर्मचारिणौ ॥ स्याताभिति च यत्रोक्त्वा दानं कायविधिस्त्वयम् ॥ ७ ॥ एतावहोहि मे द्रव्यमित्युक्त्वा प्राग्वराय च ॥ यत्र कन्या प्रद्यित स वै दैत्यविधिः स्मृतः ॥ ८॥ यत्रान्योन्याभिलाषेण उभयोर्वर-कन्ययोः॥ तयोस्तु यो विवाहः स्याद्गान्धर्वः प्रथितः स तु ॥ ९ ॥ र्युंद्धे हृत्वा बलात् कन्या यत्राऽऽच्छिद्याऽपहृत्य च ॥ उद्यते स तु विद्वद्गिविवाहो राक्षसः स्मृतः ॥ १० ॥

१. Only C. reads वाहयेन्क्षेत्रे for बाहितै: क्षेत्रै: २. A. reads स तु for स्मृतः; while F. reads °स्तु सः. ३. Except A. and F. read या for यो. ३. A. reads युद्धवा for युद्धे.

स्रप्ता वापि प्रमत्ता वा छेळात् कन्या प्रगृह्यते ॥ सर्वेभ्यः स तु पापिष्टः पैशाचः प्रथितोऽष्टमः ॥ ११ ॥ आद्या आद्यस्य षट् प्रोक्ता धर्म्बाश्चत्वार एव हि॥ चत्वारोऽन्ये द्वितीयस्य आद्यस्य च द्वयस्य च ॥ १२ ॥ पञ्चमश्च तथा षष्टः स्मृतौ तौ त्रि-चतुर्थयोः॥ ब्रितीयस्यापि ये प्रोक्ता एतयोस्ते न चाष्टमः ॥ १३ ॥ वैधसाद्यत्रक्षेण द्वितीयः परयोः स्मृतः ॥ सर्वे सप्तममेकस्य द्वितीयस्यैर्वं कीर्तिताः॥ १४॥ अन्यावत्यधमौ चोक्ताबुद्वाहौ शंकिसूनुना॥ तथा युगस्वरूपेण प्रोक्तो देत्यस्तु मानुषः॥ १५॥ तार्यन्ते प्राक्ततोऽधस्ताचतुरोऽऽद्यविवाहँजैः॥ स्वात्मना द्विगुणान्वंस्यान् दश-सप्त-त्रयश्च षट् ॥ १६ ॥ स्त्रीणामाजन्मशर्मार्थे वंशर्द्धौ प्रयत्नवान् ॥ वरं हि वरयेद्विद्वाञ्चात्यादिगुणसंयुतम् ॥ १७॥ जाति-विद्या-वयः-शक्तिरारोग्यं बहुपक्षता॥ अर्थित्वं वित्तसम्पत्तिरष्टावेते वरे गुणाः ॥ १८ ॥ जातिर्विद्या च रूपं च शीलं चैव नवं वयः॥ अरोगित्वं विशेषेण पुंस्त्वे सत्यंपि लक्षयेत् ॥ १९ ॥ जाति रूपं च शीलं च वयो नवमरोगिताम्॥ स्वाचारत्वं विशेषेण संलक्ष्य वरमाश्रयेत् ॥ २० ॥ सज्जाति रूप-वित्तं च तथाऽप्रवयसं दृढम्॥ सन्तोषजननं स्त्रीणां प्रज्ञावानाश्रयेद्वरम् ॥ २१ ॥ नजातिं नच विद्यां च वित्तं नाऽचरणं स्त्रियः॥ किन्तु ताः प्रीतिमिच्छन्ति तस्मात् प्रीतिकरं श्रयेत्॥ २२॥

१. A. reads बाल्याद्वालेन भुज्यते:; while C. reads कन्या छलेन भुज्यते. २. B. and E. read धर्माः for धर्म्याः. ३. A. and F. read द्वितीयः परमः स्मृतः, ४. A. reads द्वितीयश्चेव and B. reads द्वितीयस्तस्य. ५. B. C. and F. read शक्तमूनुना for शक्तिसूनुना. ६. B. D. E. F. read मानवः for मानुषः. ७. A. reads विवाहजाः for विवाहजाः. ८. C. only substitutes भुज्ये for शुद्धौ. ९. B. D. and F. read शीलं च for अधित्वं. १०. A. reads त्यभि for स्थित.

पित्रा यत्र सगोत्रत्वं मात्रा यत्र सपिण्डता ॥ न च तामुद्धहेत्कन्यां दारकर्मण्यनादतीम् ॥ २३॥ कन्यायास्त्र वरस्यापि यत्रोभयोर्भवेद्रतिः॥ तथा कन्यां वैरो धोमान्वरयेद्वंशशुद्धये ॥ २४ ॥ नाना मतानि सर्वेषां सतां संनित वरम्प्रति ॥ सन्तानस्य विश्रध्यर्थे जात्यादिषु च नाऽन्यतः ॥ २५ ॥ दुरस्थानामविद्यानां मोक्षंधर्मानुयायिनाम्॥ शूराणां निर्धनानां च न देया कन्यका बुधैः ॥ २६ ॥ नांऽतिद्रे न चाऽसम्न अत्याख्ये चाऽतिदुर्वले ॥ वृत्तिहीने च मुंबें च पर्दु कन्या न दोयते ॥ २७ ॥ वर्जयेदतिरिक्ताङ्गीं कन्यां हीनाङ्गरोगिणीम् ॥ अतिलोझीं होनलोझीमवांचमितवाग्यताम्॥ २८॥ पिता पितामहो भाता माता मातामहोऽपि वता। कॅन्यादाः स्युः क्रमेणैते पूर्वाऽभावे परः परः ॥ २९ ॥ अधिकारी यदा न स्यात्तदाऽऽख्याय नृपस्य सा॥ तिहरा च स्वयं गम्यं कन्यापि वरयेद्वरम् ॥ ३० ॥ पिङ्कलां केपिलां कृष्णां दृष्टेवाकाकनिःस्वनाम् ॥ स्थूलाङ्ग-जङ्घे-पादां च सदा चाऽप्रियवादिनोम् ॥ ३१ ॥ त्यजेन्नग-नदोनार्झी पक्षि-वृक्षर्क्षनामिकाम् ॥ अहि-प्रेष्या-ऽर्ल्यनाम्नीं च तथा भीषणनामिकाम् ॥ ३२॥ स्वैजातिमुद्धहेत् कन्यां उक्त्यां लक्षणान्विताम्॥ अरोगिणीं सुशीलां च तथा भातमतीमापे ॥ ३३ ॥

२. A. reads मैथुने for अनावृताम्. २. A. reads वर्ष for वरो. ३. A. reads कन्यां for सिन्तः ४. A. substitutes तान्युत for नाऽन्यतः. ५. B. D. E. and F. read मुमुञ्जूणां गरीयसाम् for मोक्षमार्गानुयायिनाम्. ६. In A. and F. this verse is not found. ७. C. reads वृद्धे for मूर्ले. ८. A. reads सलोमां लोमहीनां च for अतिलोम्नीं हीनलोम्नीं. ९. B. reads निर्वाचम for अवाचम्. २०. C. reads कन्यां दद्युः for कन्यादाः स्युः. २२. B. reads कृष्णपिंगाक्षाः. २२. A. reads द्युतिहीनां विनिःस्वनाम् for दुष्टवाक् काकानिःस्वनाम्. २३. B. D. E. and F. read अवानु for अङ्गुः. २४. B. D. E. read अनाम्नीं for "ऽन्त्यनामीं. २५. A. reads "नासिकाम् for नामिकाम्, C. too the same. १६. C. reads सुजाति for स्वजाति."

सर्वावयवसम्पूर्णामसंगोत्रां कुलोद्भवाम् ॥ हंस-मातङ्गगमनां सुमृद्वंगीं सुलोचनाम् ॥ ३४॥ सलज्जां शुभनासां च पतिप्रोतिकरीमैपि॥ श्वश्रृ-श्वशुर-गुर्वादिशुश्रूषाकारिणीं प्रियाम् ॥ ३५ ॥ अव्य**ङ्गं** कुलजातं तामनभिधस्तवंशजाम् ॥ प्रस्वेदश्भगन्धां चं शुभिमच्छन्समुद्रहेत् ॥ ३६॥ विप्रः स्वामपरे द्वे त राजा स्वामपरे तथा ॥ वैश्यः स्वाञ्च चतुर्थों च क्रमेणेवं समुद्रहेत् ॥ ३७ ॥ पितृतः सप्तमीमेके मातृतः पश्चमीमापे ॥ उद्वहेदिति मन्यन्ते कुलधर्मान् समाश्रिताः ॥ ३८॥ उक्तलक्षणकन्यायाः कृत्वा पाणित्रहं द्विजः॥ र्थभ्योद्वाहेन केनापि संमाऽऽद्ध्याद्धुताशनम्॥ ३९ ॥ दायाद्यकाले वा दद्यात्तदुक्तं कर्मकृहिजैः॥ यदा वापि भवेत् भक्तिः सम्पत्तिर्वा यदा भवेत् ॥ ४०॥ ऋतावृतौ स्त्रियं गच्छेत्स्रोच्छ्या च वरं स्मरन् ॥ सर्वे तदिच्छया कुर्याद्यथोभयोभवेत्धृतिः॥ ४१ ॥ भोज्या-ऽलङ्कार-वासोभिः पूज्याः स्युः सर्वदा स्त्रियः ॥ यथा ता नैव शोचिन्त नित्यं कार्यं तथा न्भः॥ ४२॥ आयुर्वित्तं यशः पुत्राः स्त्रोघीत्या स्युर्नुणां सदा ॥ नश्यन्ते ते तद्प्रीतौ तासां शापादसंशयम् ॥ ४३॥ स्त्रियश्च यत्र पूज्यन्ते सर्वदा भूषणांदिभिः॥ देवाः पितृ-मनुष्याश्च मोदन्ते तत्र वेदमनि ॥ ४४ ॥ स्त्रियस्तुष्टाः श्रियः साक्षाद्वष्टाश्च दुष्टदेवताः ॥ वर्षयन्ति कुलं तुष्टा नाशयन्त्यपमानिताः ॥ ४५ ॥ नाऽपमान्याःस्त्रियः सद्भिः पति-श्वशुर-देवरैः॥ भ्रात्रा पित्रा च मात्रा च तथा बन्धुभिरेव च ॥ ४६॥

१. A. reads समशीलां for असगोत्रां. २. A. B. and C. read भुनातां. ३. D. E. read कराम् for करीम्. ४. A. reads तु. ५. A. C. and F. read धर्मों for धम्यों; while in E. this whole verse is not found. ६. C. and F. तदादध्यात् for समादध्यात्. ७. A. B. C. and F. read तदा for यहा. ८. A. reads ज्याम्बरे: for ज्याहिभि:.

ख्रियाश्च पुरुषस्यापि यत्रोभयोर्भवेर्द्धतिः॥ तत्र धर्मा-ऽर्थऽकामाः स्युस्तद्धीना यतस्त्वमी ॥ ४७ षट्कर्माणि नृणां तेवां येवां भार्या पतिव्रता ॥ पतिलोकं त ता यान्ति तपसा येन योगवित् ॥ ४८ ॥ पतिव्रता तु साध्वी स्त्री अपि दुष्कृतकारिणम् ॥ पतिमुद्धत्य याति द्यां केकीच पतितोरुगाम् ॥ ४२ ॥ जीवन्वापि मृतो वापि पतिरेव प्रभःस्त्रियाः॥ नान्यच दैवतं तासां तमेवं प्रभुवर्चयेत्॥ ५०॥ मनसापि हि दुष्टा स्त्रो यान्यभावा प्रियं पतिम् ॥ सा याति नरकं घोरं तह्रोहाद्णुतोऽपि च ॥५१ ॥ नियोज्य गृहकृत्येषु सर्वदा ता नृभिः स्त्रियः॥ गृहार्थासक्तवित्तास्तास्तदेवाईन्ति शोचित्रम् ॥ ५२ ॥ स्त्रीणामष्ट्राणः कामो व्यवसायश्च षडुगुणः ॥ लज्जा चतुर्गुणा तासामाहारश्च तदर्धकः॥ ५३॥ न वित्तं नैव जातिश्च नाऽपि रूपमपेक्षते ॥ किन्तु ताभिः पुमानेष इति मत्वैव भुज्यते ॥ ५४ ॥ विकुर्वाणाः स्त्रियो भर्तुरायुष्य-धननाशकाः ॥ अनायासेन तास्तस्य परासक्ता भवन्ति हि ॥ ५५ ॥ नारीणां च नदीनां च गतिन ज्ञायते बैधैः॥ कुलं कूलप्रपाते च कालक्षेपो न विद्यते ॥ ५६॥ चेष्टा-चारित्र-चित्राणि देवा नैव विदुः स्त्रियाम्॥ किं पुन: प्राणिमात्रास्तु सैंवैथा नष्टबुद्धयः ॥ ५७ ॥ तसात्ताः सर्वथा रक्ष्याः सर्वोपायैर्नृभिः सदा ॥ श्वद्युरैर्देवराद्यैस्ताः पितृ-भ्रात्रादिभिस्तथा ॥ ५८ ॥ विवाहात् प्राक् पिता रक्षे यौवने तु पतिस्ततः ॥ रक्षेयुर्वार्धके पुत्रा नास्ति स्त्रीणां स्वतन्त्रता ॥ ५९ ॥ स्वातन्त्र्येण विनश्यन्ति कुछजा अपि योषितः॥ अस्वातन्त्र्यमतः स्त्रीणां प्रजापतिरकत्पयत् ॥ ६० ॥

१. C. and F. read रतिः for धृतिः. २. B. D. E. F. read प्रतिरेवप्रमुर्थतः for तमेव प्रमुमन्त्रेयेतः ३. A. E. and F. read नृपैः for बुधैः. ४. A. reads सर्वे ते नष्टबुद्धयः for सर्वथा नष्टबुद्धयः

अशोचाश्च सशोचाश्च अमेध्या अपि पावनाः॥ दुर्वाचोऽपि सुवाचस्तास्तस्माद्न्वेषयेन्न ताः ॥ ६१ ॥ शौचं वाचं च मेध्यत्वं सोम-गन्धर्व-पावकाः॥ ददुस्तासां वरानेतांस्तस्मान्मेध्यतराः स्त्रियः ॥ ६२ ॥ भर्तारो वो भविष्यन्ति युष्मिचत्तानुसारिणः॥ यथेच्छाकामिनः सर्वे तासामिन्द्रो वरं ददौ ॥ ६३ ॥ तस्मात्तदिच्छया प्रीति पुमानिच्छेत्तथा स्त्रियः॥ रक्षणीयास्ततस्तास्तु सर्वभावेन योषितः ॥ ६४ ॥ सामाह मृक्थमित्याद्येदेवैन्यंस्ता नृणां तनौ ॥ अर्धकाया नराणां ताः स्त्रिणां नातः पृथक् व्रतम् ॥ ६५ ॥ न दिवापि स्त्रियं गच्छेदिच्छंस्तदिच्छयापि च ॥ न पर्वतु न स्न्व्यातु नांऽऽद्यर्त्तुचतुरात्रिषु ॥ ६६॥ वन्ध्याष्ट्रमे ऽधिवेत्तव्या नवमे च मृतप्रजा ॥ एकादशे स्त्रोजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥ ६७॥ नोदैक्यां न दिवा गच्छेत् सगर्भा च व्रतस्थिताम् ॥ अंधिगच्छेद्विद्वान्यस्तदायुः क्षयमेति च ॥ ६८ ॥ न वक्तेऽभिगमं कुर्यात् पाणित्राही स्वयोषितः॥ कुर्याचेत्पितरस्तस्य पतन्ति नरकेऽश्चौ॥ ६९ ॥ भार्याधीनं सुखं पुंसां भार्याधीनं गृहं धनम् ॥ भार्याधीना सुस्रोत्पत्तिर्भार्याधीनः शुभोदयः ॥ ७० ॥ यत्र भार्या गृहं तत्र भार्याहीनं गृहं वनम् ॥ न गृहेण गृहस्थः स्याद्भार्यया कथ्यते गृही ॥ ७१ ॥ गृही स्याद्वहधर्मेण स वै पञ्चमखादिकः ॥

१. This whole line is read in B. D. E. and F. thus—अर्ध-काया नृणां तास्ताः पृथक् धर्मादि न स्त्रियाम्; while A. substitutes पृथ-विमोहिनीं स्त्रियम् for स्त्रीणां नातः पृथक् त्रतम्. २. A. substitutes नाद्यासु चतुरात्रिषु for नाद्यनुचत्रात्रिषु; while B. reads नर्तौ रात्रिचनुष्टये and C. नर्तुरात्रिचनुष्टये. ३. A. B. and F. read परित्याज्या for अधितन्त्या. ४. C. reads this whole line thus—न दिवापि स्त्रियं गच्छेन्न सगर्भां व्यवस्थिताम्. ५. C. reads अभिगच्छे° for अधिगच्छे.° ६. A. and C. read पाणिगृहीतयोषितः for पाणिमाही स्वयोषितः.

तद्वीनो न गृहस्थःस्यात्कुर्यात्तं यत्नतस्ततः ॥ ७२ ॥ पश्चयज्ञविधानेन कुर्यात्पञ्च महामखान् ॥ श्रौते वा यदि वा स्रांतें पश्चयज्ञान हापयेत् ॥ ७३ ॥ कुर्युः पञ्चमहायज्ञान् स्नादोषापनुत्तथे ॥ पञ्चस्ना भवन्त्यत्र सर्वेषां गृहमेधिनाम्॥ ७४॥ कण्डन्युदककुम्भी च चुह्ली पेषण्युपस्करः॥ यदाऽऽदौ वेदमारभ्य स्नात्वा भक्तया द्विजोत्तमः॥ ७५॥ अध्यापयेह्निजांच्छिष्यान्स वै ब्रह्ममखः स्मृतः॥ यत् स्नात्वाऽहरहः सर्वान्देवांश्च मनुजान्पितृन् ॥ ७६ ॥ तर्पयेदम्भसा भत्तया पितृयज्ञः स वै मतः॥ श्रोते वा यदि वा सातें यन्जुहोति हुताशने ॥ ७७ ॥ विधिवन्नित्यशो विप्रः स तु दैवमखः स्मृतः॥ दशस्वाशासु यः कुँथीद्धतशेषाद्वित्रं द्विजः॥ ७८॥ इन्द्राद्भियस्तथाऽन्येभ्यः स वै भृतमखो मतः॥ समायातातिथिं भत्तया यैद्धोर्जयति नित्यशः॥ ७९॥ अन्यानभ्यागतांश्चेव सा मनुष्येष्टिरुच्यते ॥ र्षवं पञ्चमखान् कुर्वन्मधु-मांसाऽऽव्य-पायसैः॥ ८० ॥ स सन्तर्प्य पितृन्देवान्मनुष्यान् स्वर्गमाप्रुयात् ॥ गृहस्था य उपासीरन् वाचं धेनुं चतुस्तनीम् ॥ ८१ ॥ स्वेंगींकसां पितृणां च पूज्यास्तेऽतिथिचद्दिवि ॥ चत्वारस्तु स्तना एते ये चतुर्वेदसंज्ञिताः॥ ८२॥ स्वाहाकारो वषट्कारो हन्तकारस्तथा स्वधा॥ देवानां भागघेयौ हो अन्ये च मनुजन्मनाम् ॥ ८३ ॥

१. C.and F. do not insert this line. २. D. E. and F. read श्रीतो वा यदि वा स्मातों. ३. Only A. substitutes कुर्यात् for द्रुष्ट्रिः. १. A. reads भवन्ति for वहन्ति. १. B. D. and. E. read श्रीतो. for श्रीते and स्मातों for स्मातें respectively. ६. A. reads क्षिपेत् for कुर्यात्. ७. B. reads यो for यत्. ८. B. reads पूजयित for भोजयित, also D. and E. substitute the same. १. A. and C. read पञ्चमखत्वं स्यात्. १०. B. D. E. and F. read स्वगीकोभ्यः पित्रभ्यस्तु पूज्यस्तेऽतिथयो दिजैः.

पितृणां च चतुर्थस्तु इति वेदनिदर्शनम् ॥ इति निर्वर्धे विधिवत्सकलं कर्म नैत्यैकम् ॥ ८४ ॥ प्राणाग्निहोत्रविधिना भुञ्जीतान्नमघापहम् ॥ अदत्वा पोष्यवर्गस्य द्यकृत्वाऽध्यापनादिकम् ॥ ८५ ॥ असाक्षिकं च योऽङ्नीयात्सेांऽभीयारिकविषेषं द्विजः॥ प्राङ्गुखादिकमेणाऽअन्नायुः कीर्ति श्रियो ऋतम् ॥ ८६ ॥ र्अविधिर्विधिगत्याद्ध यत्तदश्रन्ति राक्षसाः॥ अथ प्राणाग्निहोत्रस्य श्रुयतां द्विजसत्तमाः ॥ ८७ ॥ वश्यमाणो विधिः पुण्यः प्रेत्य चेह च पावनः॥ यो विधिर्देवताँभ्यस्तः संसारबन्धनाशकृत् ॥ ८८ ॥ तद्विदस्तु दिवं यान्ति मुक्ता दैवांदृणादिष ॥ उद्धरेचद्विदित्वाऽअन्पुरुषानेकविंशतिम्॥ ८९॥ सर्वेष्टिफलमाग्यायाद्वैधसं क्षयमक्षयम्॥ यः काळाकाळविद्विप्रो नेनःस्पर्शी स कहिंचित् ॥ ९०॥ सोऽस्पृष्टेना विंशेत्तत्र यद्गत्वा नैति संसृतौ ॥ दश पञ्चागुळव्यासं नासिकाया बहिः स्थितम् ॥ ९१ ॥ जोवो यत्र विद्युर्द्धवेत सा कला पोडशी स्मृता ॥ सर्वमेतत्त्रया व्याप्तं त्रेलोक्यं सचराचरम् ॥ ९२ ॥ ब्रह्मविद्येति विख्याता वेदान्ते च प्रतिष्ठिता ॥ न वेदं वेदिमत्याहुर्वेधैन्नाम परं पदम् ॥ ९३ ॥ तर्त्पैदं विदितं येन स विद्रो वेदपारगः॥ आहृतिः सा परा ज्ञेया सा च शान्तिः प्रकीर्तिता ॥ ९४ ॥ गायत्री सा च विज्ञेया सा च सन्ध्या प्रकोर्तिता ॥

२. B. D. E. and F. read वेही निर्द्शनम् for वेदनिर्द्शनम्; while C. reads वेहे निर्द्शनम्. २. A. and F. read निर्वृत्य for निर्दर्श. ३. B. D. E. and F. read पेहकम् for नेत्यकम्. ४. B. D. C. and E. read यारयसी for सोऽश्रीयात्. ५. F. reads कल्नमं for किल्बमं. ६. C. reads उदङ्गुखाननश्रायात्. ७. C. reads व्यस्तः for भ्यस्तः. ८. D. C. and E. read देवऋणेन च and F. reads देवऋणेन नु. ९. A. reads वसेत् for विशेत्. २०. A. B. C. D. and F. read विबुद्धेत for विशुद्ध्येत. १९. B. D. and E. read पर्श्वाता for भितिष्ठता. १२. B. D. E. and F. read वेहानां पर्म. १३. B. D. E. and F. read पर्

तज्जाप्यं तच वे बेयं तद्वेतं तदुपासितम् ॥ ९५॥ तां कलां यो विजानाति स कलाज्ञो द्विजः स्मृतः ॥ तत्त्ररोयपदं शान्तं यस्मिँ छीनिमदं जगत्॥ ९६॥ तज्ज्ञात्वा परमं तत्वं न भूयः पुरुषो भवेत् ॥ प्राणमार्गास्त्रयः प्रोक्तास्तिस्रो नाड्यः प्रकोर्तिताः ॥ ९७॥ ईडा च पिङ्गला चैव स्रष्ठुम्ना च तृतीयका ॥ ईडा च वैष्णवी नाडी ब्रह्माणी पिङ्गला स्मृता ॥ ९८॥ सुषुम्ना चेश्वरी नाडी त्रिधा प्राणवहाः स्मृताः ॥ उत्तरं दक्षिणं न्नेयं दक्षिणोत्तरसंज्ञितम् ॥ ९९ ॥ मध्ये तु विषुवं क्षेयं पुरेद्वयविनिःसृतम् ॥ संकांति-विषुवे चैव यो विजानाति विग्रहे ॥ १००॥ नित्यमुक्तः स योगी च ब्रह्मवादिभिरुच्यते ॥ मध्याहे चार्घरात्रे च प्रभाते अस्तमये तथा ॥ १०१ ॥ विषुवन्तं विजानीयात्पुटद्वयविनिःर्सृतम् ॥ हृत्पुण्डरीकमरणीं मनो मन्थानमेव च ॥ १०२॥ प्राणरज्वा न्यंसेद्ग्निमात्माध्वर्युः प्रतिष्टितः ॥ ज्वालयेत्पूरकेणाऽग्निं स्थापयेत्कुम्भकेन तु ॥ १०३॥ रेचकेणोध्वेवक्त्रेण ततो होमं करोति यः॥ यत्तद्धदि स्थितं पद्ममधोनालं व्यवस्थितम् ॥ १०४॥ र्तिसान्विकसिते पद्मे प्राणो वायुर्विसपिति ॥ वामहस्तधृते पात्रे दक्षिणे चाम्मसि स्थिते ॥ १०५ ॥ सनादमुर्चेरेद्विप्रो अच्छिन्नाग्रं तु पूरयेत् ॥

१. All except C. read तद्भुतं for तद्भूतं. २. B. D. and E. read पुरद्भ्य° for पुष्टद्भय°. ३. A reads this line in the following manner:—संक्रांती विषुवे चैव यो विज्ञानाति विमहम. ४. B. D. and E. read नित्यमुक्तः for नित्यमुक्तः. ५. B. D. E. and F. read उस्तमने for उस्तमये. ६. B. D. E. and F. read अविनिर्यत्म for विनिःस्तम्. ७. Except A. and C. the rest read प्राणायानो for प्राणरज्ञा. ८. A. B. D. and E. read उन्यसेत् for न्यसेत्. १. B. D. and E. substitute ज्याउधवक्केण for जोध्वक्केण. २०. A. substitutes here तद्वैविकसत्ते पद्मं प्रणवं च विसर्पति, for the whole line. ११. B. C. D. and F. read दिश्वतः for स्थिते. १२. A. and F. read उद्धरेत् for उद्यरेत्.

पूरेणात् पूरकं प्राहुनिश्चलं कुम्भकं भवेत् ॥ १०६ ॥ निर्गच्छेति शनैवीयू रेचकं तं विनिर्दिशेत्॥ स्वाहान्तैः प्रणवाद्येश्च स्वैस्वनाम्ना च वायुभिः ॥ १०७॥ जीवातमाँ योजितः षष्टः षेडाहृत्या हृतं भवेत् ॥ जिह्वादत्तं प्रसेद्त्रं दन्तैश्चेव न तत् स्पृशेत् ॥ १०८ ॥ दशनैः स्पृष्टमात्रेण पुनराचमनं चरेत्॥ मुख आहवनीयोऽग्निर्गाहेपत्यस्तथोदरे ॥ १०९ ॥ हृद्ये दक्षिणाग्निश्च गृह्याग्निश्चापि दक्षिणे ॥ सभ्यश्चोत्तरताश्चन्त्य इत्यग्निस्मरणक्रमः ॥ ११० ॥ प्राणाचेवाग्निहोत्रादि चिन्तयेत्तद्वदेव तु॥ होतारं प्राणमित्याहुरुद्वातारमपानकम् ॥ १११ ॥ ब्रह्माणं व्यानमित्येके उदानोऽध्वर्यमित्यपि॥ समानं चेह यज्वानमिति ऋत्विक्कमं बुधः ॥ ११२ ॥ अहङ्कारं पद्युं कृत्वा प्रणवं यूपमित्यपि ॥ बुद्धिरित्यरणिः पृथ्वी लोमानि च कुशाः स्मृताः ॥ ११३ ॥ मनो विभक्ता त्विजिह्वा इति तत्ज्ञाः प्रचक्षते ।। कृत्वा त्रिमात्रमोङ्कारं हुङ्कारं च तथा पुनः ॥ ११४ ॥ उत्तिष्ठ जननाथाऽग्ने हरिलोहितपिङ्गल ॥ सप्तपरिश्रये तुभ्यं श्चद्विहिदैवतं च यत्।। ११५॥ विजिह्न जाठरायाऽग्ने स्वाहाप्राणाय व्यत्ययः॥ इन्द्रगोपकवर्णाय त्रिजिह्वायाग्निदैवतम् ॥ ११६ ॥ ॐ स्वाहेति अपानाय स्वाहाकारान्तमुचरेत् ॥ गोक्षीरसमवर्णाय पर्जन्यं विद्विवतम् ॥ ११७ ॥ स्वाहोदानाय सोङ्गारमनलाय पराचिषे ॥

१. C. reads पूर्येत् and B. पूर्यन् for पूरणात्. २. A and C. read विनि: मृत्य for निर्गच्छाति. ३. A. B. D. E. and F. read पुनान् for स्वस्व°. ४. B. C. D. E. and F. read जितात्मा for जीवात्मा. ५. C. reads प्राणै: षडाइतिभेवेत् for षडाइत्याइतं भवेत्. ६. A. reads पृश्चिर् for पृथ्वी; while B. C. and F. read मृष्टि: for पृथ्वी. ७. A. reads प्रत्विष for प्राचिष.

ताडित्समानवर्णाय वाय्वग्निदेवताय ते ॥ ११८ ॥ ॐ स्वाहा च समानाय ॐ स्वाहा चाह वेधसे॥ तर्जनी-मध्यमा-ऽङ्गुष्ठैर्छन्ना प्राणस्य चाहुतिः॥ ११९॥ कनिष्ठा-ऽनामिका-ऽङ्गुः ष्टेर्व्यानस्य परिकीर्तिता ॥ मध्यमा-ऽनामिका-ऽङ्गष्ठैरपानायाहुतिः स्मृता ॥ १२०॥ मध्यमा-ऽनामिकास्त्वन्यामुदाने जुहुयाहुधः॥ समाने सर्वेहद्भृत्य आर्हुंतिः स्यात्समानतः॥ १२१॥ जलं पीस्वा तु तृप्यन्ति रेचयेच शनैः शनैः ॥ ततोऽन्यद्धेद्यभइनीयात्पूरणायोद्रस्य च ॥ १२२॥ विधि प्राणाग्निहोत्रस्य ये द्विजा नैव जानते ॥ अपानेन तु भुञ्जन्ति तेषां मुखमपानवत् ॥ १२३ ॥ यो ज्ञात्वा तु विधि भुङ्के यथोक्तमिद्माचरेत्॥ इहामुत्र च पूज्यत्वं ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १२४ ॥ त्रिःसप्तकुलमुद्भृत्य दातुरप्यक्षयं भवेत्॥ दातुरिप हि यत्पुण्यं भोक्तुश्चैव हि तत्फलम् ॥ १२५ ॥ दाता चैव तु भोका च ताबुभी स्वर्गगामिनो ॥ यो जानाति विधि चेमं समवेद्रह्मवित्तमः॥ १२६॥ एँक पिबति गण्डूषं त्यजेदर्धे घरातले॥ स हतः पितृ-दैवत्यमात्मानं नरकं व्रजेर्त् ॥ १२७॥ रहस्यं सर्वशास्त्रेषु सेर्वशास्त्रेषु दुर्रुभम्॥ ज्ञानानामुत्तमं ज्ञानं न कस्यचित् प्रकाशयेत् ॥ १२८ ॥ विप्राणानामग्निहोत्रस्य ये द्विजा नैव जानते ॥

पद्मिकं जल्कवर्णाय वसुरूपाय चासथे। परानलाय व्यानाय अंस्वाहेति चोचरेत्॥.

^{?.} This verse is given in B. and F. as-

२. A. reads °कांगुष्ठैरुवाने for °कास्त्वन्यामुदाने. ३. A. reads this line thus—समानं सर्वेरुड्ट्यदातुर्ध्यक्षयं भवेत्. ४. B. reads आहते: स्यास्य-मानता. ५. A. B. E. and F. read °द्मा for °द्ध्य°. ६. B. reads न्नाह्मणो ज्ञानदुर्वेलः. ७. B. reads पीतेन पित्रहाप्तिः स्याद्भ्यक्ते भूमिदेवता।. and C. reads पिबेहितीयं गंडूषं. ८. C. substitutes हत्या for हतः. ९. C. reads नयेत् for ब्रजेत्. १०. B. E. and F. read क्षितावस्यन्तदुर्लभम् for सर्वशास्त्रेषु दुर्लभम्.

ज्ञानानि योऽप्रकारयानि पुंसामविदुषां वदेत् ॥ १२९ ॥ स प्रणाश्य फलं तेषामात्मानं नरकं नयेत्॥ योऽज्ञात्वा ह्यप्रकाश्यानि पुंसामविद्धां वदेत् ॥ १३० ॥ प्राणायामफलं हत्वा आत्मानं नरकं नयेत्॥ योऽभीयाद्विधिवद्विप्रः कृतपात्रपरिग्रहः ॥ १३१॥ पूजितान्नमवाग् जुष्टं सापेशानं ससाक्षिकम्॥ वाग्यतो न्यस्तपात्रे च वित्र-क्षत्र-विशां क्रमात् ॥ १३२ ॥ वर्ष्यतो न्यस्तपात्रस्त्रीन् प्रासानष्टावपि द्विजः ॥ तस्य त्रिरांत्रं पुण्याप्तिदानिऽपि कवयो विदः॥ १३३॥ चतुस्त्रिकोणं वृत्तं च विप्र-क्षत्र-विशां क्रमात् ॥ प्राह्यः परिहुतं सन्तस्तद्धोनान्नं तु राक्षसम् ॥ १३४ ॥ गृह्धीयात्र्रागपोशानं तथा भुक्त्वा सकृत्वपः ॥ अनग्रममृतं तत्स्याद्भुक्तमन्नं द्विजन्मनाम् ॥ १३५ ॥ काले भुक्तवा समृत्थाय प्रेश्य विप्रं समीक्ष्य च ॥ अहःपति तर्त्रं स्थित्वा चिन्तयेद्धं कृत्यकम् ॥ १३६॥ भार्या भोजनवेळायां भिक्षां सप्ताऽथ पश्च वा ॥ द्त्वा शेषं समश्रीयात्सापख-भृत्यकैः सह ॥ १३७ ॥ निर्वर्त्य सकलं सापि किंचित्थित्वा स्रखेन तु ॥ **स्वस्त्रोयरतिकार्येषु सापि स्यात्तत्परा पुनः ॥ १३८** ॥ उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वा चैव हुताशनम् ॥ किञ्चित्पश्चात्समश्रीयात्सायंप्रातरिति श्रुतिः ॥ १३९ ॥ स्वाध्यायमभ्यसेतिकञ्चिद्यामद्वयं शयीत च ॥ शयानो मध्यमौ यामौ ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १४० ॥

१. F. reads य एव for वाग्यतो. २. B. reads 'पात्रो ऽश्वन्यासान् for 'पात्रः स्त्रीन् प्रासान्. ३. B. C. D. E. and F. read त्रिरात्रिपुण्याप्तिः, C त्रिरात्रपुण्यापि for त्रिरात्रं पुण्याप्तिः. ४. B. D. E. F. read मुनयः for क्रवयः ५. B. reads परिहतं , D. also the same. ६. D. E. and F. read मुख for त्रत्र. ७. B. D. E. F. read—

स्वस्वीयकृत्यकार्येषु सापि सान्त्वपरा पुनः। ८. B. reads सार्य for पश्चान्.

सुंशयने शयीताथ एकान्ते च स्त्रियासह ॥ गोपैनं मैथुनादीनां वदन्ति मुनिपुङ्गवाः ॥ १४२ ॥ ऋतुक्षपासु पुत्रार्थी आधानविधिना द्विजः॥ प्रसाद्य भस्मना योनिभिति मन्त्रनिद्शनात् ॥ १४२ ॥ कृत्वाऽऽधानविधानं तु स्त्रीयोगमभ्यसेत्पुनः॥ भैन्थेदविकृतो योनी विकाराद्विकृताः प्रजाः ॥ १४३॥ ब्राह्मे महर्त उत्थाय प्रातः सन्ध्यामुपक्रमेत्।। आसूर्यदेशनार्वं प्रांतः सायं चैवर्क्षदेशनात् ॥ १४४ ॥ वहिःसन्ध्यामुपासीत सभ्प्राप्तार्वक्मसः सदा॥ उपासिता विदःसन्ध्या विशिष्टफलदा भवेत् ॥१४५॥ अनृतं मद्यगम्धं च दिवा मैथुनमेव च ॥ पुनाति वृषलस्यात्रं सन्ध्या बहिरुपासिता ॥ १४६ ॥ सिन्दूरारुणभं भाति नभो यावद्वितारकम्॥ उदये अस्तमये भानोस्तावत्सन्ध्येति शक्तिजः ॥ १४७॥ आधानतो द्वितीये तु मासे पुंसवनं भवेत्॥ सीमन्तोन्नयनं षष्टे कार्यं मासे उपने आपे वा ॥ १४८॥ जातस्य जातकर्भ स्याद्विधिर्वच्छ्राद्वपूर्वकम्॥ दिने चैकादशे नामकर्भ स्थात च द्विजन्मनाम् ॥ १४९ ॥ तुर्ये निष्क्रमणं मासे षष्ठे अप्राशनं तथा ॥ चूडाकर्भ तृतीयेऽव्दे कार्यं वा कुलधर्मतः ॥ १५०॥ सर्वे स्त्रियां विमन्त्रं तु कार्ये कायविशुद्धये ॥ यस्य नस्युद्धिजस्यैताः क्रियाश्चेव कथंचन ॥ १५१ ॥ स त्रात्यःसन् परित्याज्ये। द्विजो यस्माह्विजन्मनाम् ॥ मुञ्जमौर्ण-शणानां तु त्रिवृता रशना स्मृता ॥ १५२ ॥

१. A. reads स्वश्यने for सुशयने and B. reads श्यीत श्यने पश्चात् for सुशयने श्यीताथ. २. B. reads सेवनं for गोपनं. ३. A. reads यथा ह्यविकृतों योगी, E. यथाहविकृतों योगि°, F. न वेद विकृतों योगी for मन्येद्विकृतों योगी. ४. A. reads उदयान् for देशनान्. ६. B. reads सन्ध्यां for प्रातः. ६. A. reads उत्तम्भ्रमः for अम्भ्रसः. ७. B. reads सिक्रया and C. शिक्ततः for शिक्ताः ८. A. reads देववन्. ९. A. B. C. and F. read कर्मीद स्यात् for कर्म स्यात् च. १०. B. reads स्मृतम् for तथा.

कार्पास-शण-मेषीर्णान्युपवीतानि वर्णशः॥ पलाश-वट-पीलेनां दण्डाश्च ऋमशः स्मृताः ॥ १५३ ॥ कार्ष्णं च रौरवं वास्तमजिनानि द्विजन्मनाम ॥ शिरो-ळळाट-नौसान्ताः कमाइण्डाः प्रकीतिताः ॥ १५४ ॥ अव्रणाः सत्वचो ऽद्ग्धा उक्ताः शुभकरा नृणाम् ॥ गायप्या त्रिष्ट्रप्-जगत्या त्रयाणामुपनायनम् ॥ १५५ ॥ गायत्र्यामविशेषो वा मुझादिष्वपरेषु च ॥ तत्सवितुस्तां सवितुर्विश्वा रूपाणि वा क्रमात् ॥ १५६ ॥ औपनायनिका मन्त्रा विप्रादीनामदाहृताः॥ ब्राम्हणो विप्रगेहेषु नृपसैतेषु समेषु च ॥ १५७ ॥ वैदयो विप्र-नृपेष्वेषु कुर्याद्भिक्षां स्ववृत्तये ॥ एकान्नं न द्विजोऽइनीयाहृह्यचारिव्रते स्थितः ॥ १५८ ॥ भिक्षाव्रतं द्विजातीनामुपवाससमं स्मृतम् ॥ प्रतिप्रहो न भिक्षा स्या न तस्याःपरपाकता ॥ १५९ ॥ सोमपानसमा भिक्षा अतोऽइनीत स भिक्षया ॥ भिक्षया यस्तु भुञ्जीत निराहारः स उच्यते ॥ १६० ॥ भिक्षामनभिशस्तेषु स्वाचारेषु द्विजेषु च ॥ भिक्षेत नित्यं क्रमशो गुरोः कुलं विवर्जयेत् ॥ १६१ ॥ स्वसारं मातरं चापि मातृष्वसारमेव च॥ भिक्षेत प्रथमां भिक्षां या चान्या न विमानयेत् ॥ १६२ ॥ ' भवति भिक्षां मे देहि ' ' भिक्षां भवति देहि मे '॥ ' भिंक्षां मे देहि भवति ' क्रमेणैवमुदाहरेत् ॥ १६३ ॥ द्वादशाब्दं व्रतं घार्यं फैर्त्र्यब्दं तु श्रुतिम्प्रति ॥ आँदित्याब्दे त्यजेत्तद्वे दत्त्वा तु गुरवे वरम् ॥ १६४ ॥ त्रयस्त स्नातकाः य्रोक्ताः विद्याव्रतोपसेविनः ॥ विद्यां समाप्य यःस्नायाद्विद्यास्नातक उच्यते ॥ १६५॥

१. C. reads 'बिल्वानां for 'पिलूनां. २. A. reads 'नाशान्ता: for 'नासान्ता:. ३. E. and F. read स्वेषु for तेषु. ४. A. reads पितृष्टस्वसारम् for माह-ष्वसारम्. ५. A. reads this line, as—भवतीति ऋमेणैतत् द्विज्ञो नित्यमुदाहरेत्. ६. D. reads प्रडब्दं for प्रूट्यब्दं. ७. B. C. D. E. and F. substitute अधी-त्यायोस्मिजेतदे for आदित्याब्दे त्यजेतदे.

समाप्य च व्रतं यस्तु व्रतस्नातक उच्यते ॥ यज्ञं समाप्य यः स्नाति सद्विनामाऽभिधीयते ॥ १६६॥ द्वयं समाप्य यःस्नायात्स द्विनामाऽभिधीयते ॥ अष्टेक-द्वादशाब्दानि सगर्भाणि द्विजन्मनाम् ॥ १६७॥ मुख्यकालो व्रतस्यैष ह्यन्य उक्तो विपर्यये॥ द्विगुणाब्देषु कर्तव्या कमादुपनितर्द्विजैः ॥ १६८ ॥ हीनगायत्रिका ब्रात्या उक्तकालाद्नन्तरम् ॥ नाध्याप्या नैव चोद्वाह्या व्यवहारविवार्जिताः ॥ १६९ ॥ न याज्या नार्यकार्येषु प्रयोज्यास्त इति श्रुतिः॥ स्त्रीवित्रर्शीम वक्ता ये निर्ह्णीमदेह-वक्षसः ॥ १७०॥ उच्चोरस्काऽनपत्याश्च अदेश्यास्तेऽपि गर्हिताः ॥ येऽजस्रं विहितं कुर्युः प्राप्नुयुस्ते सदा शुभम् ॥ १७१ ॥ दीर्घायुष्यमदारिद्यं सुप्रजास्त्वमरोगिता ॥ अगहितत्वं लोकेऽत्र विदुरनिषिद्धकारिणः॥ १७२॥ क्षीणायुस्त्वं दरिद्रत्वमप्रजास्त्वं च रोगिता ॥ गर्हितत्वं च लोकेषु विदुर्निषिद्धकारिणः ॥ १७३ ॥ प्रातर्वा यदि वा सायं नाद्यादन्नमनर्चितम् ॥ नानाद्यमनपोशानं शुभप्रेप्दुद्विजन्मना ॥ १७४॥ आपोशानं विना नाद्यान्नाद्यादन्नमनर्चितम् ॥ अनाद्यं न दिवा सायं शुभिमच्छन् समश्रुते ॥ १७५॥ षोडशाब्दानि विप्रस्य द्वाविंशतिर्नृपस्य च ॥ चतुर्विशतिरन्यस्य ब्रात्यास्ते स्युरतःपरम् ॥ १५६ ॥ उपनेया न ते विश्रैर्नाध्याप्याः शूद्धधर्मिणः ॥ व्यवहार्या नैव याज्या इति धर्मविदो विदुः ॥ १७७॥ स्त्रीणामुद्राह एको वै वेदोक्तः पावनो विधिः॥ स्त्री-पंसोर्यत्र विन्यासस्तयोरन्योन्यमुच्यते ॥ १७८ ॥

५. C. reads सुन्दो: for तयो:-

२. E. and F. read नाध्येया: for नाध्याच्या:. २. B. reads this line in the following manner—

अनाद्यं न दिवासायं शुभिनिच्छ्त्रचासुते । ३. In B. this verse is omitted. ४. D. and E. read नचासुते for समसुते.

स्विसन्यसाद्विभर्येषा पति, विभित्त सोऽपि ताम् ॥ अतो भार्या च भर्ता चेत्यत्र वेदो निदर्शनम् ॥ १७९ ॥ पतिर्विशति यज्जायां गर्भों भृत्वेह मातरम् ॥ तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते ॥१८०॥ जायोक्ता तेन भर्ता वे यदस्यां जायते पुनः ॥ १८१ ॥ इयमाभवनं भार्या बीजमस्यां निषिच्यते ॥ देवा ऊचुर्मनुष्यांश्च स्वभायी जननी तु वः ॥ १८२॥ आत्मना जायते ह्यात्मा साँ चैच प्रतितारिणो ॥ भार्या जाया जनन्येषा इति वेदे प्रतिष्ठिता ॥ १८३ ॥ यसात्स त्राति पुन्नाभ्नो नरकात् पुत्र उच्यते ॥ सर्वी संस्तिमाहत्य स याति ब्रह्मणैकताम् ॥ १८४ ॥ पिता जातस्य पुत्रस्य पश्येचेज्ञोवतो मुखम् ॥ सर्व तेन फलं प्राप्तमैहिकामुँ भिकं च यत् ॥ १८५ ॥ किं दण्डेरजिनेस्तोर्थेस्तपोभिः किं समाधिभिः॥ पुँमांसः पुत्रमिच्छध्वं स वै लोके वदावदः ॥ १८६ ॥

प्राणोऽन्नमस्मिन् शरणं हि वासो रूप्यं हिरण्यं पशवो विवाहाः ॥ सखा च यँदवा कृपण्य पुत्री ज्योतिः परं पुत्र इहाप्यमुत्र ॥१८७॥

स पुण्यकृत्तमो लोके यस्य पुत्राश्चिरायुपः॥ विशेषेण हि धर्मज्ञाः स परं ब्रह्म विन्द्ति ॥ १८८ ॥ पुत्रेण प्राप्यते स्वर्गो जातमात्रेण तु ध्रुवम् ॥ तस्मादिच्छन्ति सर्वे हि पशबोऽपि वयांसि च ॥ १८९ ॥

१. B. C. D. E. and F. read यहिं भवने for इयमाभवनं. २. B. C. D. E. F. read सैषापत्स विधारिणी for सा चैव पतितारिणी. ३. A. reads ब्रह्मलोकताम्; while B. reads ब्रह्मण: पद्म. ४. B. D. E. and F. read °आमुनिकं for °आमुन्मिकं. ५. In this line the reading differs much, as— A. reads स वै लोको विदांवर: and C. substitutes ते वै लोकेश्वराहरा: But while B. reads पुत्रमिच्छांति ते वै लोकेश्वराह्या: and F. reads पुत्रानिच्छन्तु ते व लोकवरान्वराः. ६. B. C. D. E. read ह्रपं for ह्र्ट्यं. ७. A. B. E. and F. read जाया for यज्ञा. ८. B. D. and E. read धर्मत्वात् for धर्मज्ञाः; while F. reads धर्मज्ञ. ९. B. D. E. and F. read निश्चित for भ्रवम्.

जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ॥

पुत्रस्यापि च पुत्रत्वं यत्त्राति नरकार्णवात् ॥ १९०॥ यः पिता स तु पुत्रः स्यात् जायैव हि जनन्यपि ॥ न पृथक्त्वं विदुस्तज्ञास्तयोध्याऽपरयोरिप ॥ १९१ ॥ अयं हि पन्थाः पुरुषस्य तस्य ध्रुवं भवेत्पुत्रजन्मेह यस्य॥ तद्वीस्य चोर्ध्व पश्चो वर्यांसि पुत्रार्थिनो मातरमारुहन्ति ॥ १९२। जनिष्यमाणानिच्छन्ति पितरः स्वकुले सुतान् ॥ कश्चिद्रत्वा गयायां नोऽबैद्रयं पिण्डान प्रदास्यति ॥ १९३ ॥ यक्ष्यत्यन्योऽश्वमेधेन नीलं मोक्ष्यति गोव्रषम्॥ एँष्टब्यं पितृभिः सर्वे पुत्रेभ्यः सकलं फलम् ॥१९४॥ राद्धः शौर्थैकचित्तो वा प्राणान्मोक्ष्यति संयगे॥ दानदो वा कुरुक्षेत्रे ज्ञानी वाथ भविष्यति ॥ १९५॥ जीवतो वाक्यकरणात् क्षयाहे भूरि भोजनात् ॥ गयायां पिण्डदानाच त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता ॥ १९६ ॥ पुच्छे शिरसि यः शुक्रः शुक्रायाहोहितं वपुः ॥ देवाद्यभीष्टो नीलोऽयमुत्सृष्टः पावनो वृषः ॥ १९७॥ रंको वा यदि वा शुक्कः सुविषाणः शुभेक्षणः ॥ यो न हीनातिरिकाङ्गस्तं गोसहितमुत्सृजेत् ॥ १९८॥ द्रिहतापि तथा साध्वी भ्वश्ररयोरुपास्तिकृत्॥ पतिव्रता च धर्मज्ञा पित्रोर्द्युगर्तिकृद्भवेत् ॥ १९९ ॥ यः पिता स च वै पुत्रस्तत्समा दुहिताऽपि च ॥ पुत्रश्च दुहिता चोभौ पितुः सन्तानकारकौ ॥ २०० ॥ तत्त्रतः पावयेद्वंशान्त्रीन्वे मातामहादिकान् ॥ दौहित्रः पुत्रवर्त्स्वर्गं उक्तौ शास्त्रैश्चतौ समी ॥ २०१ ॥

१. B. D. E. read नायते for यत्नाति. २. B. reads नेशे and C. D. E. नंदय: for ऽनद्यं. ३. C. reads यष्टन्यं for एष्टन्यं. ४. C. substitutes नेतासभीटो for तेनासभीटो. ५. B. D. E. and F. read

रक्तःकृष्णोऽपि तच्छुक्तः भूविषाणः शुभेक्षणः। .

६. A. reads 'दा भवेत् for 'कृत् भवेत्. ७. A. reads तन्माता for तत्समा. ८. A. B. and F. read स्वर्णः for स्वर्गे.

आधानादिकसंस्काराः प्रोक्ता ये वै द्विजन्मनः ॥
कर्तव्याश्च स्वशाखोक्ताः केचित्कुलक्रमेण च ॥ २०२ ॥
चत्वारिश्च ते सर्वे निषेकाद्याः प्रकीर्तिताः ॥
मखदीक्षा च विविधा तथैवान्त्येष्टिकमं च ॥ २०३ ॥
कुलाचारोऽपि कर्तव्य इति शास्त्रविदो विदुः ॥
देशाचारस्तथा धर्म इति प्राह पराशरः ॥ २०४ ॥
अयं हि परमो धर्मः सर्वेषामिति निश्चयः ॥
हीनाचारश्च पुरुषो निन्दो भवति सर्वशः ॥ २०५ ॥
क्रेशमागी च सततं व्याधितोऽह्पायुरेव च ॥
औचारे व्यवहारे च दुराचारो विपर्ययः ॥ २०६ ॥
नृणामाचरतो धर्मः स्यादधर्मो विपर्ययात् ॥
तस्मादादो ऽनुवर्तेत व्यत्ययं तु विवर्जयेत् ॥ २०७ ॥

आचारवन्तो मनुजा लभन्ते
आयुश्च वित्तं च द्वतांश्च सौख्यम् ॥
धर्म तथा शाश्वतमीशलोकम्
अन्नापि विद्वज्जनपूज्यतां च ॥ २०८ ॥
वेदाः सहाङ्केस्सपुराणविद्याः
शास्त्राणि वेद्यानि च तद्विहीनम् ॥
कुर्युर्न वै तान्यपि संस्मृतानि
नरं पवित्रं प्रवदान्ति वेदाः ॥ २०९ ॥
येऽधोतवेदाः कियया विहीनाः
जीवन्ति वेदैर्मनुजाधमास्तान् ॥
वेदास्त्यजेयुर्निधनस्य काले
नीडं शकुन्ता इव जातपक्षाः ॥ २१० ॥

आचारे व्यवहारेच दुराचारविपर्ययः ।; while F. reads simply अनाचारो for दुराचारो.

१. All except A. read आचार: for अयंहि.२. D. E. and F. read प्रेत्य चेह विनद्यात for निन्दो भवति सर्वशः. ३. B. and F. read this line thus:— आचारो व्यवहारश्च दुराचारो विपर्ययः। and C. reads—

धः भु for तु. ५. A. B. D. E. and F. substitute सर्वाणि for वेद्यानि. ६. Except A. all read thus—कुर्युः स्वधीतान्यपि न स्मृतानि for कुर्युने वे तान्यपि संस्वतानि.

आचारहीननरदेहगताश्च वेदाः
शोचित्त किं नु कृतवन्त इतिस्म चित्ते॥
यन्नोऽभवद्वपुषि चास्य शुभप्रहीणे
स्थानं तदत्र भगवान् विधिरेव शोच्यः॥ २११॥
कर्तव्यं यत्नतः शौचं शौचमूला द्विजात्यः॥
शौचाचारविहीनानां सर्वाः स्युर्निष्फलाः कियाः॥ २१२॥
तत्सिङ्गिद्विषयं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा॥
विण्मूत्रशोधनं बाह्यं चित्तशुद्धिस्तथाऽऽन्तरम्॥ २१३॥
मृद्धिरिङ्गरालस्यं तत्कर्तव्यं द्विजातिभिः॥
भावशुद्धिः परं शौचमाहुराभ्यन्तरं बुधाः॥ २१४॥
गन्धलेपापहं बाह्यं शौचमाहुर्मनीषिणः॥
यस्य पुसस्तु तच्छौचं शौचेस्तस्य किमन्यकैः॥ २१५॥
वाङ्-मनो-जलशौचानि सदा येषां द्विजन्मनाम्॥

त्रिभिः शौचैरुपेतो यः स स्वग्यों नात्र संशयः॥ २१६॥ स्त्रियं रिरंसुर्द्रविणं जिह्नोर्धुर्वधं चिकीषुर्मनुजः परस्य॥ विवक्षुरत्यन्तमवाच्यवाचं कथं स शुद्धि समुपेति शौचात् शा२१०॥

किं निष्कामस्य नारीभिः किं गतासीश्च भेषेजैः॥
जितेंद्रियस्य किं शौचैर्निष्फछं मूर्खदानवत्ँ॥ २१८॥
न गतिर्मूर्खदानेन न तारोऽम्बुनि चाश्मनः॥
तस्मात्तस्य न दातव्यं सह दात्रा स मज्जति॥ २१९॥
यथा भस्म तथा मूर्खो विद्वान्प्रज्विलतिग्निवत्॥
होतव्यं च समिद्रेऽग्नौ जुहुयात् को नु भस्मनि॥ २२०॥
यथा शूद्रस्तथा मूर्खो शूद्रश्च भस्मवत्तथा॥
शूद्रेण सह संवासं मूर्खे दानं विवर्जयेत्॥२२१॥
प्रहीता यो न चेद्विद्वान् तं दाता रोहिको यथा॥
आत्मानं तारयेत्तं च नदीं वैतरणीं द्विजः॥ २२२॥

१. B. D. E. and F. read पुण्य° for चास्य. २. A. reads कर्ता for शोच्य:. ३. D. and E. read द्विजा: स्मृता: for द्विजातय: ४. A. reads वाच्यं for वाचं. ६. A. and F. read सिंहजी: for भेषजी:. ६. B. and F. read निष्फलै: for निष्फलें. ७. Except A. and C. all read मूर्खंद त्तवत्.

यो मूर्खी विशदाचारः षट्कर्मामिरतः सदा ॥ स नयन् स्वर्गमात्मानं चृद्धांश्चैव न पीडयेत्॥ २२३॥ न विद्या न तपो यस्य ह्यादत्ते च प्रतिप्रहम् ॥ निर्पातयन् स दातारमात्मानमध्यधो नयेत् ॥ २२४ ॥ हेम-भूमि-तिलान् गाध्य अविद्वानाददाति यः॥ भस्मीभवति सोऽह्वाय दातुःस्यान्निष्फलं च तत्॥ २२५॥ तस्मादविद्वान्नादचादल्पशोऽपि प्रतिग्रहम् ॥ विषतत्वापरिज्ञानी विषेणाहपेन नक्ष्यति ॥ २२६ ॥ सर्वे गवादिकं दानं पात्रे दातव्यमचितम् ॥ विद्वाद्भिनं त्वपात्रे तु गतिभिच्छद्भिरात्मनः ॥ २२७॥ हस्ति-कृष्णाजिनाद्यास्त् गहिता ये प्रतिग्रहाः॥ सद्विप्रास्तान्न गृह्णीयुर्गृह्णानास्तु पतन्ति ते ॥ २२८ ॥ कृष्णाजिनप्रतिप्राही ह्यानां श्कविकयी॥ नवश्राद्धस्य यो भोका न भूयः पुरुषो भवेत् ॥ २२९ ॥ यो गृह्वाति कुरुक्षेत्रे यामं गां द्विमुखी गँजस् ॥ नवश्राद्धान्नभुग्यश्च वर्ज्या निर्माल्यविद्वजाः ॥ २३०॥ एते यान्यन्धतामिस्रं यावनमनुसहस्रकम् ॥ २३१ ॥

पते यान्यन्धतामिस्रं यावन्मनुसहस्रकम् ॥ २३१ ॥ विष्णोश्च वहेश्च रवेश्च जाता पृथ्वी च राज्ञश्च मुनीश गौश्च ॥ काले सुपात्रे विधिना प्रदत्ताः प्राप्नोति लोक्त्रयमेतदुक्तम् ॥२३२॥

वेद्विद्वान्सद्गचारः सदा वसित साम्नधौ ॥ भोजने चैव दाने च वर्जनीयो न सत्तमैः ॥ २३३ ॥ अत्यासम्मानधोयानान्ब्राह्मणान्यो व्यतिक्रमेत् ॥ भोजने चैव दाने च हिनस्त्यासप्तमं कुळम् ॥ २३४ ॥ अनुचोऽपि निराचाराः प्रतिवासनिवासिनः ॥ अन्यत्र हव्य-कव्याभ्यां भोज्याःस्युरुत्सवादिषु ॥ २३५ ॥

पृथ्वी च वेराश्च मुनीश गौश्च कालेच पात्रे विधिना प्रदत्ताः । नरेण बेनेह शुभेष्सुना चेत् स प्राप्तोति लोकत्रयमेतदुक्तम् ॥. इ. B. D. E. and F. read °वेदम° for °वास°.

२. C. only reads विद्यते for विद्या न. २. This whole line is read in B. C. D. E. and F. thus—आइइ।नस्त्वनाचारो दातारमपि वर्जयेत्. ३. A. reads मार्ग for प्रामं. ४. B. E. and F. read ह्यम् instead of गजम्. ६. A. reads this verse as—

प्रोक्तप्रतिप्रहाभावे प्राप्तायां वृहदापदि ॥ विप्रोऽइनन्प्रतिगृह्धन्वा यतस्ततोऽपि नाघभाक् ॥ २३६ ॥ गुर्वादिपोष्यवर्गार्थं देवाद्यर्थं च सर्वतः॥ प्रत्याद्द्याह्रिजाध्यस्तु भृत्यर्थमात्मने।ऽपि च ॥ २३७ ॥ दिध-क्षीरा-ऽऽज्य-मांसानि गन्ध-पुष्पा-ऽम्बु-मत्स्यकान्॥ शय्या-ऽऽसनाशनं शाकं प्रत्याख्येयं न कर्हिचित् ॥ २३८ ॥ अपि दुष्कृतकर्मभ्यः समादद्याद्याचितम् ॥ पीततादिस्तदन्येभ्यः प्रतिब्राह्यमसंशयम् ॥ २३९ ॥ शक्तः प्रतिप्रहीतुं यो वेदवृत्तस्रुंसंवृतम् ॥ लैभ्यमानं न गृह्वाति स्वर्गस्तस्याल्पैकं फलम् ॥ २४० ॥ प्रतिप्रहसृणं वापि याचितं यो न यच्छति ॥ तंँत्कोटिगुणग्रस्तोऽसौ मृतो दासत्वमृच्छति ॥ २४१ ॥ दाता च न स्मेरेद्दानं प्रतिग्राही न याचते ॥ उभौ तौ नरकं यातौ दाता चापि प्रतिप्रहो ॥ २४२ ॥ अपात्रस्य हि यहत्तं दानं स्वल्पमिप द्विजाः॥ प्रहोता तत्क्षणाद्याति भस्मत्वं चौप्यवारितः ॥ २४३ ॥ वद्गित कवर्यः केचिद्दान-प्रतिष्रहोप्रति ॥ प्रत्यक्षिष्टङ्गमेवेह दातृ-याचकयोरतः॥ २४४॥ दातृहस्तो भवेदूर्ध्वं प्रहीतुश्च भवेदर्धः॥ दातृ-याचकयोर्भेदो हस्ताभ्यामेव सुचितः ॥ २४५ ॥ सुन्यादोनां चतुर्णां च तथा निन्दितभूपतेः ॥ न विद्वान् प्रतिगृह्णीयात्प्रतिगृह्णन्त्रज्ञत्यधः॥ २४६॥ दुष्टा दशगुणं पूर्वात् स्नि-चत्रयथ मद्यकृत् ॥ वेश्या निषिद्धनृपतिः प्रतिब्रहे परः क्रमात् ॥ २४७ ॥

१. B. D. E. and F. read तु संवृतम् for सु संवृतम्. २. B. D. E. and F. read दीयमानं for लभ्यमानं. ३. A. substitutes सुनिश्चितम् for अन्यकं फलम्. ४. Except E. and F. read स कोटिगुणितप्रस्ता for तस्की-टिगुणमस्तोऽसौ. ५. E. and F. read अविचारतः for चाप्यवारितः. ६. A. E. and F. read मुन्य: for क्वयः. ७. B. reads this line thus—

प्रत्यक्षलिङ्गमेवैकं स्याद्दाद-याचकयोरिह ।

A. and C. read अधिस्तष्ठेत्प्रतिगृही for महीतुश्च भवेदधः.

परपाकं वृथा मांसं देवानामपि दृषितम् ॥ अनुपाकृतमांसं च नाद्यं च लश्नादिकम् ॥ २४८ ॥ न भोक्तस्थमभोज्याचं कन्द-मुलादिकं च यत् ॥ न पातव्यमपेयं च द्विजैरत्यन्तगर्हितम् ॥ २४९ ॥ सत्यं युक्तं सदा व्रयाच्छनैर्धर्भ समाचरेत् ॥ यमान्सनियमान्क्योदाईस्थ्यं व्रतमाचरन् ॥ २५० ॥ मातृ-पितृनुपाघ्यायाज् गुरून्विप्रान्सद्।ऽर्चयेत् ॥ एतांच्छेष्ठांस्तथा चान्यान्नित्यं विप्राभिवन्दनम् ॥ २५१ ॥ दमं सेवेत सततं दानं दद्याचे सर्वदा॥ दयां च सर्वदा कर्यात्तिव्वना नरकाश्रयः ॥ २५२ ॥ दै।स्यन्स सर्वदाऽऽत्मानं मनो दास्यं सदा हिजैः॥ द्यध्वभिति चैवैषां श्रुतिर्वाजसनेयिको ॥ २५३ ॥ यन्विदं कारकं कुर्यात्स्तनियत्वर्ध्वनि दिवि॥ दैदेद्वेति दमं दानं दयामिति च शिक्षयेत् ॥ २५४ ॥ रसा रसैः समा ग्राह्या देया अपि च नान्यथा ॥ न रसेळवणं ग्राह्यं समतो हीनतोऽपि वा ॥ २५५ ॥ तिला अपि समा देया घान्यैरन्थेद्विजातिभिः॥ प्रंपीड्या नैव यंत्रेषु ब्रुय्रेतन्मनीषिणः ॥ २५६ ॥ तिँलवत्सर्ववस्तानि सस्तेहानि द्विजातिभिः॥ अप्रपीड्यानि यंत्रेषु वृषुरेतन्मनीषिणः ॥ २५७ ॥ विकयव्यपदेशेन दुग्ध-द्घ्यादिसर्पिषाम्॥ शुश्रुष्यात्र तिरस्कुर्यादुपास्याञ्चावधीरयेत् ॥ २५८ ॥

सहिजाः सर्वदात्मानं दाम्यदत्तं सदा जनाः ।,

and D .-

सहिजानां च सन्मानं हानं इत्तं सहाजनाः।

२. B. D. E. and F. read शत्या च instead of द्याच. २. B. D. E. and F. omit सर्वता. and read जंतुषु In its place. ३. in B. E. and F. the reading of this whole line is thus—

४. A. reads इद्यान् for इइन्. ५. A. reads रक्षयन्. ६. A. and F. read this whole line, as—

न ते यंत्रेण निष्पीड्याः पातयन्ति निपीडिताः । ७. This verse is omitted by all except A.

लोभात्कुर्याह्रिजन्मा यः स तु शूह्समस्त्रयहात्॥ न निन्चाच समभ्यच्यांच विकीणीत गहितान् ॥ २५९ ॥ अदेयानि न वे दद्याद्त्याज्यानि न वे त्यजेत्॥ अभाष्याचेव भाषेच हीनाङ्गाद्यांश्च न क्षिपेत् ॥ २६० ॥ न संवदेच पित्राधैः पतिताधैन संविशेर्त ॥ न मतिं भीचवर्णाय दद्याद्विष्ट्यप्रेय च ॥ २६१ ॥ मति श्रद्रस्य यो द्यार्गश्चैनं पर्युपासते ॥ न किञ्चित्तस्य चाल्येयं ब्रतादि नियमादिकम् ॥ २६२ ॥ आचक्षाणस्त तद्धर्भं नरकाग्नौ प्रपच्यते ॥ नाद्यादन्नं निषिद्धस्थं स्वैष्याद्वा नार्द्धरात्रिषु ॥ २६३ ॥ वेदविद्यावितानानि विकीणीत न कहिचित्।। नापत्यानि रेसाद्यानि भृवृत्ति चान्वये सति ॥ २६४ ॥ नापः पिवेत स्वपाणिभ्यां न च कंण्ड्रतिकृद्धवेत् ॥ विदिक्-प्रत्यगुद्धस्तु शयोताह्नि न सन्ध्ययोः ॥ २६५ ॥ पादुकादि न पालाशं न बृक्षादिनिक्नन्तनम् ॥ नोत्सुज्यं ष्टीवनाद्यं च कदाचिद्वे गवादिष् ॥ २६६ ॥ पद्मां स्पृक्यं गवाधं नो नोच्छिष्टं न च तद्गतिः॥ न लंध्यं वत्स-तंत्र्यादि वाय्वमन्योनीन्तरा गतिः ॥ २६७ ॥ न द्वयोर्विप्रयोनीस्योः सौरभेष्योः पति-स्त्रियोः॥ विप्राक्योविष्रिपण्डानां नोग्रोक्ष्णोविष्णु-तार्क्ययोः ॥ २६८ ॥ सौरभेयोर्जलान्योश्च माहेयी-जलयोरिप ॥ भाजु-व्योमादिकानां तु न कुर्यादन्तरा गतिम् ॥ २६९ ॥

१. B. reads संबद्देन् and F. संअधेत् for संविद्येत्. २. B. D. E. F. read नरकं प्रतिपद्यते for यश्चैनं पर्धुपासते. ३. A. B. D. E. F. read सन्ध्या- इाध्यार्धरात्रिषु for स्वप्याद्या नार्धरात्रिषु. ४. A. reads निपानानि; while B. D. E. and F. read न यानानि for वितानानि. ५. D. E. and F. read समप्रानि for रसाद्यानि. ६. A. reads कण्डूयति काचित् for कण्डूतिकुद्धदेतं; while F. reads कण्डूपतिकुद्धदेत्. ७. B. D. E. and F. substitute नोत्सार्थं for नोदस्डयं. ८. B. D. E. read वा स्वभी for वायवण्ड्योः.

भोर्जनादिषु नासकां पश्येन विगतां ग्रुकाम् ॥
न गच्छेत्स्रीं रेजायुक्तां न चाश्रीयात्त्रया सह ॥
नगच्छेत्स्रीं रोगयुक्तां प्रसुप्यान्न तया सह ॥ २७० ॥
उत्तरीयं विना नैव न नम्नो ऽधः शयीत च ॥
नै गेहे चैव मार्गादौ न निषिद्धककु अमुखः ॥ २७१ ॥
नोपगङ्गं सुराचादि न च विष्ठागृहान्तिके ॥
अँतिकाळातियाने च ग्रुभिमच्छन्विवर्जयेत् ॥ २७२ ॥
न्येष्ठेन्द्रचाप-भद्रांचा मूळनाम्ना न निर्दिशेत् ॥
इन्द्रचापं धयन्ती गीर्न ल्यातच्ये परस्य ते ॥ २७३ ॥
वर्जयेद्धावनं चैव पादयोः कांस्यभाजने ॥
पेशुन्यं मर्भभेदं च न वदेन्स्रेच्छभाषितम् ॥ २७४ ॥
प्राकृतं च हुशास्त्राणि पाषण्डं हेतुकानि च ॥
न श्रोतव्यानि विभेण यातनाकारणानि च ॥ २७५ ॥
न करं मस्तके द्यान्मस्तकं न करे तथा ॥
न जानुनोः शिरो धार्य नाऽपावृतशिरा भ्रमेत् ॥ २७६ ॥

वैणाश्च बद्धाश्च कद्र्यचाराः क्रीवाभिशस्ता गणिका तु या च ॥ यो वृद्धजीवी गणदीक्षका ये तेषां न भोज्यं द्यशनं द्विजातेः ॥ २७७ ॥ क्रातुर्रं। वृद्ध-चिकित्सकाश्च या पुंश्चली यो च विरोधि-शत्रू ॥ व्रात्योप्रमत्ता अवलाजिताश्च अंग्राह्यभेषामशनं द्विजस्य ॥ २७८ ॥

२. A. reads भोजनादिपानासक्तां for भोजनादिषु नासकां. २. B. D. E. read जनेशुंकां for रजोशुक्तां. ३. A. omits this line; while F. reads नावहेंचेव मार्गादों for न गेहे चैव मार्गादों. ४. A. reads अतिकालानि यामेन. for अतिकालातियाने च. ५. B. D. E. F. substitute °रुद्रा° for °अद्रा°. ६. D. and E. read नरा: for °तुरा:. ७. A. D. and F. read कुद्ध° for वृद्ध°. ८. A. D. E. and F. substitute स्यावाद्यम् for अधाद्यम्.

ये दाम्भिका ये च स्ववर्णकारा उच्छिष्ठभोजी पतितश्च यश्च ॥ ये पुत्रभार्या बहुयाजका ये विप्रेण चैषां न हि भोज्यमन्नम् ॥ २७९ ॥

ये सोम-शस्त्रास्त्र-कृताम्बु-तक-श्लीराज्य-मांसं छवणाजिनानि ॥ श्लीमानि छाश्ला च तिछान्फछानि विकेश्वरेषामशनं न भोज्यम् ॥ २८०॥

जीवन्ति वृत्या-रंसद्ानपानां कर्मारका येऽपि च तन्तुवायाः॥ राजा नृशंसो रजकः कृतन्नो भोज्याशना नैव विहिंसकाश्च॥ २८१॥

ये चैँळघावाश्च सराकृतो ये पैशून्यवाचो र्द्यनृतंवदाश्च ॥ ये बन्दिनो थेऽपि च चाक्तिकाश्च विप्रस्थं चैतेऽपि न भोज्यसस्याः ॥ २८२ ॥

मध्वासव-मध्विछष्ठ-दिध-क्षोर-रसौ दनान् ॥
मनुष्योपल-ध्रूपांश्च कुश-मृत्युष्प-वीरुधः ॥ २८३ ॥
कौशेय-केश-कुतपान्नीरं विषरसांस्तथा ॥
शाकैकशंक-पिण्याक-गन्धानौष्धिमुलकाः ॥ २८४ ॥

विक्रीणन्ति य एतानि वस्तूनि मनुजाधमाः ॥ तेषामन्नं न भोक्तव्यं तथोपपतिवेदमनः ॥ २८५ ॥

१. B. D. and E. substitute विप्र° for पुत्र°. २. A. reads this, thus— विप्रस्य चैतेऽपि न भोज्यधान्या:; while B. D. and E. read विप्राश्च नैते ऽपि न भोज्यधान्या:. ३. B. D. E. and F. read भिक्षा instead of लाक्षा. ४. In A. the reading of this line is thus — एषां न विक्रीतकृदन्नमाद्यम्. ५. A. reads रसमायया वा for रसदानपानां. ६. B. and F. read तन्तुवाद्याः for तन्तुवायाः. ७. B. and E. read तैलधाराः (for चैलधावाः. ८. B. D. E. and F. read वितयं for द्यान्तं . १. Only F. reads विप्रेण for विप्रस्य. २०. E. and F. read °श्विप्र° for °श्वफ् .

योऽपेचस्य कदर्थस्य भुञ्जीतान्नं द्विजाधमः॥ तत्सणाच्छद्रवत्स स्थान्मतो विदशकरो भवेत ॥ २८६ ॥ योऽस्नं वाईषिकस्याद्यादजापालादिकस्य च ॥ अन्यस्यापि निषिद्धस्य सोऽनैन्तं नरकं बैजेत ॥ २८७ ॥ पाणिगृहीतभार्यायां सत्यां यस्तु नराध्रमः॥ श्रद्धोहस्तेन भञ्जीत पतितः स संदेव त ॥ २८८ ॥ त्यक्ता येनोढभार्या त त्यक्तः स पित-दैवतैः ॥ त्यक्तो देधैः स पापीयांच्छद्रादण्यधमः स्मृतः ॥ २८९ ॥ यः शुद्धीं भजते नित्यं शुद्धी त गृहमेधिनी ॥ वर्जितः पितदेवैस्त रीरवं यात्यसौ द्विजः ॥ २९०॥ यः शह्यां च स्वयं जातो हान्यस्यां सोऽपि वै पुनः ॥ अन्यस्यां च पुनः सोऽपि किमस्य बेत्य चिन्तनम् ॥ २९१ ॥ सर्वान भञ्जीत नरकान्विशति त्वेकवर्जितान ॥ रौरवादीन्क्रमेणैव पापिष्ठो यावदम्बरम् ॥ २९२ ॥ हेमन्त्रिशिश्तर्वोश्च प्रोष्ट्रपद्याः 'परस्य च ॥ पञ्चस्वपरपक्षेषु कार्याः साग्निभिरष्टकाः ॥ २९३ ॥ हेमन्ते शिशिरे चैका एकैकाथ तथा परा ॥ प्रोष्ट्रपद्यां द्विजास्तिस्रो ह्यष्टका इति के सन ॥ २९४ ॥ दर्शश्च पौर्णमासश्च तथैवाऽऽत्रयणद्वयम् ॥ चातर्मास्यवतान्येव कार्याणि साग्निकेद्विजैः ॥२९५॥ अनुचानकृतं कुर्युः सदैव व्रतचारिणः॥ अनुचानकुछे जाताः सदैव व्रतचारिणः॥ अग्निहोत्ररता निस्थं माता-पित्रादिपूजकाः ॥ २९६ ॥ प्रतिग्रहिनवृत्ताश्च जप-होमपरायणाः॥ वृत्तवन्तश्च ये विप्राः स्नातकास्ते प्रकीर्तिताः ॥ २९७ ॥

१. B. D. E. and F. read ऽपश्यस्य for ऽपचस्य. २. B. D. and E. substitute ह्यन्ते for ऽनन्तं. ३. B. E. and F. read वसेन् for अजेन्. ४. A. reads स्यान्तदेव; while B. F. read तथेव. for सदेव. ५. Only F. reads स्वान्तेः for सामिकै:.

सङ्गन्तिरर्कवारश्च व्यतीपातो युगादयः॥ शुमर्क्ष-दिन-योगेषुं कार्याः साग्निभरछकाः ॥ २९८ ॥ न शहाद्धिक्षितेनैतत्कर्तव्यं कर्म सहिजैः॥ चण्डालत्वमवामोति यज्ञार्थं शृह्याचकः ॥ २९९ ॥ लब्धं यजाय यो चित्रों न दद्याद्यज्ञकर्मेणि ॥ स वायसोऽथ वा गृधः काको वाऽथ प्रजायते ॥ ३००॥ शिलांच्छवात्तिर्वियः स्यादथ वैकाहिकाशनः ॥ र्र्यंहाहिकांशनो वास्यात् कुम्भीकुशूळघान्यकः ॥ ३०१ ॥ पूर्वपूर्वतरः श्रेयान् तेषां सद्धिः प्रकीतितः॥ सोमपः स्यात् त्रिवर्षाञ्चस्तत्पूर्वकृत्समाशनः ॥ ३०२॥ सोमेष्टि पश्यन्नं च क्वींत प्रतिवासरम्॥ इष्टिर्वेश्वानरी या तु कर्तव्यैतदसम्भवे ॥ ३०३ ॥ सत्यामर्थस्य सम्पत्तौ न कुर्याद्वीनदक्षिणम् ॥ तत्कृतं च भवेद्वयर्थे प्राप्तुयात्पशुयोनिताम् ॥ ३०४॥ श्रद्धापृतं प्रदातव्यं पात्रे दानं समचितम् ॥ यांचिऽतेऽपि हि दातव्यं पूतं च श्रद्धया धनम् ॥ ३०५ ॥ शुद्रान्नं ब्राह्मणोऽअन्बै सासं मासार्थमेव च ॥ तद्योनावेव जायेत सत्यमेतद्विदुर्वुधाः ॥ ३०६॥ आंश्रदरस्थश्रद्वान्नो सृतः श्वाचोपजायते॥ द्वादशं दश वाष्टी च गृघ्र-शूकर-पुल्कसाः ॥ ३०७ ॥ उद्रस्थितशृद्धान्नो ह्यधीयानोऽपि नित्यशः ।। जुह्नन्वापि जपन्वापि गतिमृर्ध्वा न विन्दति ॥ ३०८ ॥ अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम् ॥ वैदयस्य चान्नभेवान्नं शूद्रान्नं रुधिरं स्मृतज् ॥ ३०९ ॥

र. F. reads "यामाश्च for "योगेषु. २. B. D. E. and F. read this whole line thus—

सभासः काको गृथो वा इनशाने निर्जले भवेत्।; while A. substitutes भासोऽण्यथ वा for वायसोऽथ वा. ३. B. E. and F. read द्वित्र्याहिकाशनो वा for त्र्यहाहिकाशनो वा and D. reads त्र्यहा हिकान्नोवा पि. ४. B. reads निवर्षान्तः. ५. B. D. E. F. read— याचितेनाऽपि हातन्यं अद्धापूत धनं नरेः।

ई. मासाद्विमस्तु शुद्रान्तो is the reading in A.

आमं श्रद्धस्य पकान्नं पक्रमुच्छिष्टम्च्यते ॥ तस्मादामं च पकं च शुद्रस्य परिवर्जयेत्॥ ३१०॥ तेस्माच्छुद्रं न भिक्षेरन्यज्ञार्थं सिद्वजातयः॥ स्मशानमेव यच्छुद्रस्तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥ ३११ ॥ कंणानामथ वा भिक्षां कुर्याचेद्वात्तकशितः॥ सच्छुद्राणां गृहे कुर्वन्न तत्पापेन छिप्यते ॥ ३१२ ॥ विश्रद्धान्वयसञ्जातो निवृत्तो मांस-मद्यतः॥ द्विजभक्तिर्वणिग्वृत्तिस्सच्छ्नद्रः सम्प्रकीर्तितः ॥ ३१३ ॥ उद्क्यास्षृष्ट-सङ्ग्ष्टं वाङ्गितं वाण्युद्क्यया ॥ श्वस्पृष्टं शकुनोत्सृष्टं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ३१४ ॥ उच्छिष्टं च पदास्पृष्टं शुक्कं च पतितेक्षितम् ॥ पर्यूषितं चिरस्थं च केश-कीटाद्युपाहतम् ॥ ३१५ ॥ पङ्क्युच्छिष्टं गवाघातं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ नाश्चीरन्नेतदशनं श्रीमच्छन्तो द्विजातयः ॥ ३१६ ॥ शुद्राणामपि भोज्यान्नाःस्युःसीरि-नापितादयः॥ सस्नेहमशनं भोज्यं चिरस्थमपि यद्भवेत् ॥ ३१७ ॥ अनाक्ता अपि भोज्याः स्युः सद्यःश्रितयवादयः॥ गर्भिण्यवत्सस्रतिक्या गवादेर्वर्जयेत्पयः ॥ ३१८ ॥ स्त्रीणामेकशफोष्टीणां तथारण्यकमाविकम्।। प्रस्ता ब्राह्मणी गौश्च महिष्योजास्तथैव च ॥ ३१९ ॥ दशरात्रेण श्रद्धवन्ति भूमिसस्यं नवं पयः॥ शाकादिकं च विद्जातं कैवकानि च वर्जयेत् ॥ ३२० ॥ मांसं कीटादिभिर्जुष्टं प्रयक्षेन विवर्जयेत्।। ये वयः ऋव्यमस्मन्ति तथा विष्टाभुजश्च ये ॥ ३२१ ॥

७. B.reads एवं ये कव्यमभाति for य वयः ऋव्यमभान्ति.

^{₹.} In B. D. E. this verse is omitted. ₹. In B. D. E. this line is altered as,—

कणिक्षां निराकुर्याद्यादि कुर्यादवृत्तिकः।

इ. All except A. read बच्छिष्टं for उत्स्ष्टं. ४. C. reads सामिषं ते for श्रामिच्छन्तो. ५. B. C. E. and F. read कवचानि for कवकानि; while D. reads कवच्यानि. इ. The following 34 lines are omitted in. A.

शुक-दिष्टिभ-दात्यृहाः कपोत-पिक-सरिकाः ॥ सेघाद्यांश्च पञ्चनखान् सिंहाद्यान्मत्स्यकांस्तथा ॥ ३२२ ॥ धर्मशास्त्रोदितानद्यात्सर्वीकारांश्च वर्जयेत्॥ मध्यं प्राणात्यये मांसं श्राद्ध-यज्ञोत्सवेष्वपि ॥ ३२३ ॥ कृत्वा च विधिवच्छाद्धं पश्चात्तत् स्वयमश्नुते ॥ नाद्यादविधिना मांसं मृत्युकालेऽपि धर्मवित् ॥ ३२४ ॥ यदैवाव्ययसम्पत्तिस्तदैवामन्त्रयेद् द्विजान्॥ यत्र वा तत्र वा काले नाद्यं त्वविधिनाऽऽमिषम् ॥ ॥ ३२५ ॥ मक्षयन्नरके तिष्ठेत्पश्रलोमसमाः समाः॥ गृहस्थोऽपि हि यो नाद्यात्पिशितं तु कदा च न ॥३२६॥ स साक्षान्मनिभिः प्रोक्तो योगी च ब्रह्मलोकगः॥ न स्वयं च पशुं हन्याच्छाद्धकालेऽप्युपस्थिते ॥ ३२७ ॥ कव्यादैः सारमेयाचेईतं मृगादिमाहरेत् ॥ एतच्छाकवदिच्छन्ति पवित्रं द्विजसत्तमाः ॥ ३२८॥ समर्थो यस्य यस्तु स्याद्त्रं दत्वातु देहिनाम् ॥ संतामिति निरातङ्को लोकदृष्टं निगद्यते ॥ ३२९ ॥ अन्नादेरपि मध्यस्य स्नेह-मद्या-ऽऽमिषस्य च ॥ महाफला निवृत्तिःस्यात्प्रवृत्तिः स्वर्गसाधना ॥ ३३० ॥ एकोऽव्दशतमञ्चेन यजेत पशुना द्विजः॥ नान्यस्तु मांसमभाति स्वर्गप्राप्तिस्तयोः समा ॥ ३३१ ॥ हेमराजत-शङ्घानां पात्राणां वेणवस्य च ॥ चर्मणो रज्जुवस्त्राणां शुद्धिर्जायेत वारिणा ॥ ३३२ ॥ स्क्यादीनां यज्ञपात्राणां धान्यानां वाससामपि ॥ अन्येषां चयरूपाणां प्रोक्षणात् शुद्धिरिष्यते ॥ ३३३ ॥ मार्जनान्मखपात्राणां हस्तेन मखकर्मणि ॥ अँम्भोजपत्रकैरुष्णैः गुद्धवतः कौशिकाविके ॥ ३२४॥

१. B. D. E. F. read सर्पाकारान् for सर्वाकारान् २. B. D. E. F. read atta for बस्तु. ३. B. D. E. F. read this line in somewhat different way, as—

सतहत्ति निरातंको लोकदृष्टं निगद्यते । ४. D. reads अंभो गोमूचकैरुण्णैः for अंभोजपचकैरुण्णैः

श्रीफलैरंञ्जपद्दानां सारिष्टेः कुतपस्य च ॥ मृण्मवानि पुनः पाकैः श्लौमाणि सितस्पेपैः ॥ ३३५ ॥ शुद्ध्येत कारुहस्तस्थं पण्यं यत्स्यात्र्र्यसारितम् ॥ मैक्षं च प्रोक्षणाञ्छुद्धेत्स्पृष्टिः साक्षान्न यस्य तु ॥ ३३६ ॥ स्रोमुखं च सदा शुद्धं भूमिर्लेषविवर्जिता ॥ अपरा दहनाधैश्च गृहं मार्जन-लेपनैः ॥ ३३७ ॥ द्रैवद्रव्याणि शुद्धचन्ति वह्निना प्लावनेन च ॥ क्रव्यादाद्येहैतं मांसं सर्वदा शुचि कीर्तितम् ॥३३८॥ तृप्तिकृत्सौरभेयाश्च स्वभावस्थं महीगतम् ॥ वदन्ति सुरयो वारि पवित्रमिव सर्वदा ॥ ३३९ ॥ मौर्विह्नि-भानवच्छाया जलमश्वं वसुन्धरा॥ विप्रुषो मिक्षका वायुर्ने दुष्यन्ति कदा च न ॥ ३४० ॥ श्रुचिः प्रस्थापने बत्सो अजाश्वी मुखतस्तथा ॥ श्चिः प्रस्ववणे वत्सस्तथाजाभ्वौ मुखे शुची ॥ न तु गौर्मुखतो मेध्या न चैगोमुखजा मळाः ॥ ३४१ ॥ सोम-भास्करयोर्भाभिः पथशुद्धिः प्रकीर्तिता ॥ ओष्ट्राथरी समश्चकरी सस्तेही भोजनादनु ॥ ३४२ ॥ नंदुष्येच्छक्तिजः प्राह वाळ-वृद्धौस्त्रियोमुखम् ॥ ३४३ ॥ स्नात्वा पीत्वा च भुक्त्वा च सुष्त्वा तप्त्वा तथैव च ॥ गत्वा रथ्यादिके चैव शुद्धिराचमनेन तु ॥३४४॥ नापो मूत्र-पुरीषाभ्यां नाग्निर्दहति कर्भणा ॥ न स्त्री दुष्यित जारेण न विश्रो वेदकर्भणा ॥ ३४५ ॥

> पद्माश्मलोहा: फल-काष्ट-चर्भ-भाण्डस्थतोथैः स्वयमेवशौचात् ॥ पुंसां निशास्त्रम्बति चाऽसखानां ॥ स्रोणां च शुद्धिविहिता सदापि ॥ ३४६॥

३. A. reads प्रसादितम् for प्रसारितम् २. B. D. E. and F. read सम्पृष्टिः for स्पृष्टिः. ३. B. reads द्रव्याणि चैव for द्रवद्रव्याणि ४. A. reads नरस्य मुख्जा मलाः for न च गोमुख्जा मलाः; while D. reads कस्यापि मुख्जा मलाः. ५. A. reads न दुष्येच रुजः for नचुष्येच्छन्तिजः while B. नदुष्टं च्हात्विजः प्राहस्त्रीवृद्धिशृद्शीगुरोगिणाम्. ६. B. D. and E. read लोह for लोहाः.

नभसः पंचद्द्यां तु पंचम्यां च तथाऽपरे ॥ नभस्यस्य चतुर्दैश्यामुपाकर्म यथोदितम् ॥ ३४७ ॥ तद्विदः केचिदिच्छन्ति नभसः श्रवणेन तु॥ हस्तेन वाथ पञ्चम्यामध्यायानां वदन्ति तत्॥ ३४८॥ यच्छाखयोपनीतः स्यान् ब्रह्मचारी द्विजोत्तसः॥ तच्छाखाविहितं तस्य उपाकर्मादि कीर्खते ॥ ३४२ ॥ अतो वेदाधिकारित्वं वेदपाठस्य कीर्तने ॥ अनुपाकृतविप्रादेवेदाध्ययनदुष्कृतम् ॥ ३५० ॥ मुञ्जोपवीताजिनदण्डकाष्ठं त्याज्यं न तत्स्याद्वतःचारिणापि ॥ अक्किष्टमेको व्रतलोपपापं संस्कारमन्यं पुनरईयेयुः ॥ ३५१ ॥ ओषघीनां तु सद्भावे स्वशास्त्राविहितं तु येत् ॥ रोहिण्यां च सहस्यस्ये उपाकर्माणि कुर्वते ॥ ३५२॥ न भवेदनुपाकर्मी ब्राह्मणः स्नातको व्रती ॥ कर्मच्युतो भवेद्वात्यो ब्रात्यनिष्कृतिकृच्छुचिः॥ ३५३॥ अथाऽतः स्याद्नध्यायो मृतगुर्वीदेषु त्रयहम्॥ मित्रैकादिष्वहोरात्रमधीत्यारण्यकः शुचिः ॥ ३५४ ॥ अष्टकास तथाएम्यां पूर्णिमास्यां शशिक्षये ॥ मन्वादौ युगपक्षादाविंद्रचापोच्छ्येषु च ॥ ३५५ ॥ चातुर्मास्ये द्वितीयायां चतुर्दश्यामहर्निशम् ॥ अहोरात्रे नृषे संस्थे व्रतिनि श्रोत्रिये यतौ ॥ ३५६॥ अत्र त्र्यहमनध्यायमिच्छन्ति चापरे द्वयम् ॥ अशौचे स्तकान्ते च याबच्छु द्विस्तयोर्भवेत् ॥ ३५७ ॥ देशान्तरगते प्रेते श्रुतेऽपि स्यादहर्निशम्॥ गुर्वादौ वा नृपत्यादौ इति वासिष्ठजोऽब्रवीत् ॥ ३५८ ॥ प्रतिगृद्य त्वहोरात्रं भुक्त्वा आद्धिकमेव च।। तज्ज्ञा ब्रूयुरमध्यायानृतुसन्धावहार्नेशम् ॥ ३५९ ॥ पश्वाद्यैरन्तरायातेरहोरात्रं विदुर्बुधाः॥ अकालगर्जिते वृष्टावग्निदाहे च सप्त सा ॥ ३६० ॥

५. B. D. E. and F. read हित्स for तु यत्. २. B. reads रोहिण्यां चैव हस्तस्य. ३. A. reads निर्वातादिष्वहोरातं. for नित्रकादिष्वहोरातं.

सामेषु दुःखितानां च स्वरादीनां च निःस्वने॥ पतित-इयाँव-शुद्धा-ऽन्त्यसन्निधाने न कीर्तयेत् ॥ ३६१ ॥ आत्मन्यशुचि देशे तु विद्युत्स्तनितरोहिते ॥ मुधे च कलहे देशविप्नवे लोकविग्रहे ॥ ३६२ ॥ पांद्यवर्षेऽम्ब्रमध्ये च दिग्दाह-श्रामदाहयोः॥ नीहारे च भवेद्विद्वान्सन्ध्ययोरुभयोरिप ॥ ३६३ ॥ धावंश्च न पठेद्विद्वान्पृतिगन्धस्तथैव च॥ विशिष्टे चागते गेहे गात्रास्ङ्निर्गमे तथा ॥ ३६४॥ भोजनायोपविष्टस्य हैं।त्थितस्याईपाणिनः ॥ वान्तेऽऽचान्ते तथाऽजीर्णे महारात्रेऽतिमारुते ॥ ३६५ ॥ रजोवृष्टौ च यानादौ आरूढस्य तथा द्विजः ॥ एतानन्यांश्च तत्कालाननाध्यायान्विदुर्वधाः ॥ ३६६ ॥ यो वर्जयेदनध्यायान्वेदाध्ययनकृहिज:॥ भवन्ति तस्य सफला वेदाः प्रोक्ताः फलप्रदाः ॥ ३६७॥ ये चैतेषु पठंत्यज्ञाः पाठलोमेन लोभिताः॥ न शाश्वता भवेद्विद्या निष्फला चैव जायते ॥ ३६८ ॥ यः पठेद्विधिवद्वेदान् व्रती चेन्द्रियसंयमी ॥ ब्रम्हत्वमिष्ठ लोकेऽपि ऐश्वर्यसुखभाग्भवेत् ॥ ३६९ ॥ जनानां भ्रुण्वतां मार्गे गच्छन्यस्त पठेहिजः॥ निष्फलास्तस्य वेदाश्च वेदविष्ठवदोषभाक् ॥ ३७० ॥ यः पठेत्स्वरहीनं तु लक्षणेन विवर्जितम् ॥ सङ्गेर्णयाममध्ये तु स भवेद्वेद्विष्ठवी ॥ ३७१ ॥ ये स्वाध्यायमधीयीरन् अनध्यायेषु लोभतः ॥ वज्ररूपेण ते मन्त्रास्तेषां देहे व्यवस्थिताः ॥ ३७२ ॥ नाकामेदमरादीनां च्छायां च परयोषिताम्॥ वान्त-ष्ठीवन-विण्मूत्र-कार्पासा-ऽस्थि-कपालिकाः ॥ ३७३ ॥ नावज्ञेयाः कदापि स्युर्नृप-विप्रोरगादयः॥ श्रियं कामं समाकांक्षेत्र स्पृशेन्मम् कस्यचित् ॥ ३७४ ॥

१. A. reads साम्रां for सामेषु; while E. reads स्वनेषु. २. A. reads °शव° for °श्याव°. ३. A. reads आस्थितस्यार्थपाणिनः and E. reads उच्छि-ष्टस्यार्द्धपाणिनः

नित्यं वर्तेत चाजस्रं धर्माथौं च सदाऽर्जयेत् ॥ न कश्चित्ताडयेद्धोमान्छतं शिष्यं च ताडयेत् ॥ ताडयेन्नाभितोऽधस्तान्न तानन्यत्र ताडयेत् ॥ ३७५ ॥ आचारेण सदा विद्वान्वर्तेत यो जितेद्रियः ॥ स ब्रम्हपरमाप्नोति वरेण्योऽमुत्र चेह च ॥ ३७६ ॥

आचारमूळं श्रुतिशास्त्रवित्तम् आचारशाखाश्च तदुक्तकृत्यम् ॥ आचारपर्णानि हि तन्नियोग आचारपुष्पाणि यशोधनानि ॥ ३७७॥

आचारवृक्षस्य फलं हि नाकस्तसाच सस्वादुरसश्च मुक्तिः॥ तसादनन्तं फलदं तु तत्वमाचारमेवाश्रय यलपूर्वम्॥ ३७८॥ ये धर्मशास्त्रे विहिताश्च केचिद्धमी द्विजाश्योरिप ते च सर्वे॥ यलेन कार्याः पितृ-देवभक्तैः श्राद्धानिकार्याण्यथ तानि वक्ष्ये॥३७९॥ यलेन धर्मो गृहमेधिविष्ठैः प्रीतेन वाचा वपुषा च कार्यः॥ आयुःप्रजा श्रीर्भुवि पूजितत्वं तसाह्यभन्ते दिवि देवभोगान्॥३८०॥

इति श्रीबृहत्पराद्यारीये धर्मदास्त्रे सुव्रतपोक्तायां धर्मसंहितायां षष्टोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६॥

वृहत्यराश्यरसंहिता।

सप्तमो अध्यायः।

श्राद्धं वृद्धावचन्द्रेभच्छाया-प्रहण-सङ्घे॥ वेयतीपात-विषुवत्कृष्णपक्ष-पात्रार्थलिक्षेषु ॥ १ ॥ अष्टका ह्ययने द्वे च श्राद्धम्प्रति यदा रुचिः॥ पुण्यः श्राद्धस्य कालोऽयमृषिभिः परिकीर्तितः ॥ २ ॥ युगादिषु च कर्तव्यं मन्वन्तरादिकेऽपि च॥ श्राद्धकालो हायं प्रोक्तो मन्वाधैर्धर्मकर्तृभिः ॥ ३॥ नवाने नवतोये च नवच्छने तथा गृहे ॥ नावैक्षवेषु चेहन्ते पितरो हि मघाखिव ॥ ४ ॥ काणः पौनर्भवो रोगी पिद्युनो वृद्धिजीवकः कृतक्षो मत्सरी कृरो मित्रधुक कुनखी गदी॥ ५॥ विद्धप्रजननः श्वित्रि-स्यावदन्तावकी णिनः ॥ हीनाङ्गश्चातिरिक्ताङ्गो विक्कवः परनिन्द्कैः ॥ ६॥ ह्योवा-ऽभिशस्त-वाग्दुष्ट-भृतकांध्यापकास्तथा ॥ कन्यादृषी वणिग्वृत्तिर्विनाग्निः सोमविकयी ॥ ७ ॥ भार्याजितोऽनपत्यश्च कुण्डाशी कुण्डगोलकः ॥ पित्रादित्यागकृत्स्तेनो वृषळीपित-तर्जंकौ ॥ ८॥ अनुक्तवृत्तिस्त्वंज्ञातः परपूर्वापीतस्तथा ॥ अजापालो माहिषिकः कर्मदुष्टाश्च निन्दिताः॥ ९॥ यो ऽसत्प्रतिग्रह्याही यश्च नित्यं प्रतिग्रही ॥ यहसूचक-दूतौ च पितृश्राद्धेषु वर्जिताः ॥ १० ॥

१. F. reads ह्युत्पात for ज्यतिपात २. A. reads वक्का शिः for कर्त्वा शिः. ३. A. reads विद्ववः परिविन्दकः for विक्कवः परिविन्दकः भ. A. reads काध्यापिताः for काध्यापकाः. ५. This whole verse is omitted in E. ६. A. reads तरख्यातः for स्रवज्ञातः.

एकादशाहे भुञ्जन्तः शूद्रान्त्ररससंयुताः॥ गुरुतरुपगो ब्रम्हझो यस्यचोपपतिगृहे ॥ १२ ॥ प्रेतस्पृक् तैलिनिर्णेको बहुयाजक-याचकौ ॥ बक-काक-बिडाला-ऽभ्व-शूद्रवृत्तिश्च गर्हितः ॥१२॥ वारदुष्ट-बालदैमकौ नित्यमिष्यवाक् च यः॥ आसको द्युतकामादाचितचाक् चैव दूषितः ॥ १३॥ निराचाराश्च ये विपाः पितृ-मातृविवर्जिताः ॥ विद्वांसोऽपि हि नाभ्यर्च्याः पितृश्रादेषु सत्त्रमैः ॥ १४ ॥ न वेदैः केवलैवीपि तपसा केवलेन वा॥ सद्वतैरेव सा प्रोक्ता पात्रता ब्राह्मणस्य च ॥ १५ ॥ यत्र वेदास्तपो यत्र यत्र वृत्तं द्विजांश्रगे ॥ पितृश्रादेषु तं यत्नाद्विद्वान्विप्रं समर्चेषेत् ॥ १६ ॥ वेदशास्त्रार्थविच्छान्तः शुचिर्धर्ममनाः सदा ॥ गायत्रीत्रम्हचिन्ताकृत्पितृश्रादेषु पावनः ॥ १७॥ रथन्तरं वृहज्ज्येष्ठेंसामवित्त्रिसुपर्णकः॥ त्रिमधुश्चापि यो विप्रः पितृश्राद्धेषु पूँजितः ॥ १८ ॥ मातामहश्च दौहित्रो भागिनेयोऽथ मातुलः॥ मात्स्वस्रेयत्तज्ञश्च तथा मातुरुजोऽपि वा ॥१९॥ जामाता इवशुरो बन्धुर्भार्याभ्राता च तत्स्रतः ॥ हुवृत्ताश्च सदाचाराश्चेते श्राद्धेषु पावनाः ॥ २० ॥ ऋँत्विग्रहहपाध्याय आचार्यः श्रोत्रियोऽपरः ॥ एते श्राद्धेषु वै पूज्याः ज्ञाति-सम्बन्धि-बान्धवाः॥ २१ ॥ अग्निहोत्री च यो विप्र आवसध्याग्निकोऽपि च ॥ पितृ-मातृपरावेतौ भोक्तव्यौ हृब्य-कव्ययोः ॥ २२ ॥ कृष्येकवृत्तिजीवी यो भक्तो मात्रादिकेषु च ॥ षट्कर्मनिरतः पूज्यो हव्य-कव्ये सदैव हि ॥ २३ ॥ क्षत्रवृत्तिः सदाचारो मात्रादिभक्तितत्परः ॥ शुचिः षट्कर्भयुक्तश्च हव्य-कव्येषु पूजितः ॥ २४ ॥

२. This verse is omitted in A. B. D. and E. २. A. reads 'निर्माक्ता' for 'निर्णिक्ता. ३. B. and E. both read 'बालइष्टको for 'बालदमको' १. B. C. D. E. read द्विज्ञायन for द्विज्ञायने ५. A. reads 'अष्ठ' for 'क्येष्ट' ६. A. reads तृप्तिद: 9. This verse is omitted in D.

युगांनुरूपतो यस्तु विद्याचारादिसंयुतः ॥ स पूज्योऽनिभशस्तश्च षट्कर्मनिरतो द्विजः॥ २५॥ इत्युक्तगुणसम्पन्नान्त्राह्मणान्पूर्ववासरे ॥ निमन्त्रयेत तान् भत्तया नियोगां ख्यानपूर्वकम् ॥ २६ ॥ सन्येन देवतार्थं तु पित्रर्थमपसन्यवान् ॥ ततस्तैश्चरितव्यं स्यादुक्तं पितृव्रतं द्विजैः ॥ २७ ॥ जितेन्द्रियैस्त भाव्यं स्यादहोरात्रमतन्द्रितैः ॥ तस्मिन्नहनि प्रातर्वा यत्र श्राद्धमुपस्थितम् ॥ २८ ॥ निमन्त्रयेत तान्भत्तया तैश्च भाव्यं जितेन्द्रियैः ॥ विप्रोरै:-पादर्व-पृष्ठस्थाः पितृ-मातामहाद्यः ॥ २९ ॥ भुँक्जन्ति क्रमशः श्राद्धे तथा पिण्डाशिनोऽपि च ॥ निमन्त्रितो द्विजः श्राद्धे न शयीत स्त्रियासह ॥ ३० ॥ अध्वानं न तु वै यायान्न ब्र्यादनृतं वचः ॥ नाधीयीत दिवा स्वापं न कुर्वीत न संवदेत् ॥ ३१ ॥ न म्लेंच्छ-पतितैः सार्ध न वदेच निषिद्धकम् ॥ प्रारुमुखौ दैविकौ विप्रौ विप्रास्त्रय उद्ङ्मुखाः ॥ ३२ ॥ एकैको वोभयत्र स्याद्सम्पत्ताविति क्रमः॥ पात्रं वा दैविकं कृत्वा विप्र एकस्तु पैतृके ॥ ३३ ॥ इति वा निर्वपेच्छाद्धं निर्धनश्चान्यदाचरेत् ॥ गत्वारण्यममानुष्यमूर्ध्वबाहुर्विरौत्यदः॥ ३४॥ निरन्नो निर्धनो देवाः पितरो माऽनुणं कृथाः ॥

न मेऽस्ति वित्तं न गृहं न भार्या श्राद्धं कथं वः पितरः करोमि ॥ वने प्रविद्येह रुतं मयोचैर् भुजौ कृतौ वर्त्माने मारुतस्य ॥ ३५ ॥ श्राद्धणंमेतद्भवतां प्रदत्तं महां दयध्वं पितृदेवताद्याः ॥ अख्याय चोत्थिप्य भुजावितस्ततो दिवा च रात्रिं समुणेष्य तिष्ठेत् ॥ ३६ ॥

१. In B. and E. this is omitted. २. A. B. D. E. read "ग्रथान" for "गाख्यान". ३. C. reads "उरु" for "उर: " ४. B. E. read भुंजते for भुंजति. ५ A. reads देद" for म्लेच्छ". ६. C. and F. read भुजादृते for भुजो कृती.

भवेन्नरस्तेन कृतेन तेषा-मणेन मुक्तः पितृदेवतानाम् ॥ निर्वित्त-निर्भाग्य-निराश्रयाणां श्राद्धस्य मार्गः कथितो मुनींद्रैः॥ ३६॥ मयाऽऽख्यातं रुदित्वा वः पितरः श्राइंदेवताः ॥ श्राद्धर्णस्य विमुक्तोऽहं महिताः पितरो मया ॥ ३७॥ कृतोपवासस्तेत्रीहि श्राङ्गणान्मुच्यते द्विजः ॥ एतचापि न यः कुर्यात्पितरस्तेन वै हताः॥ ३८॥ सम्पत्तावर्थ-पात्राणाभेकैकस्य त्रयस्त्रयः॥ वित्रादेवीम्हणाः प्रोक्ताश्चत्वारो वैश्वदेविके ॥ ३९ ॥ द्वी वापि दैविके °विष्ठी चैकैको वा न दोषभाक्॥ स्यानमातामहिकेऽप्येवमेकोऽपि वैश्वदेविके॥ ४०॥ नत्वैचैकं त सर्वेषामाश्वलायनमतस्थितः॥ पितृणामचेयेद्विप्रमत्रिण्डा निद्शेनस् ॥ ४२ ॥ न मातामहिकं श्रादं श्रीतमुक्तं तु साग्निकैः॥ अनिम्नकस्तु तत्कुर्यादिति केचिनमतं विदुः॥ ४३॥ साग्निकैरपि कार्यं स्याच्छाइं मातामहं द्विजैः॥ षट्दैवत्यमिति होके एके तु पार्वणद्वयम् ॥ ४४ ॥ अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रैर्भ्वातृजो भवेत् ॥ स एव तस्य कुर्वीत पिण्डदानोदकिकयाः ॥ ४५ ॥ पार्वणं तेन कार्यं स्यात्पुत्रवद्भातृजेन तु ॥ पितृस्थानेषु तं कृत्वा शेषं पूर्ववदुच्चरेत् ॥ ४६ ॥ श्राइं पत्यापि कार्यं स्वादपुत्रायास्तु योषितः ॥ तस्यापि हि तया कार्यमेकत्वं हि तयोर्यतः॥ ४७॥ म्रातुज्येष्ठस्य कुर्वीत ज्येष्ठो भ्राताऽनुजस्य च ॥ दैवहीनं तु तत्कुर्यादिति धर्मविदो विदुः॥ ४८॥

१. D. reads हतेन for कृतेन. २. A. B. D. E. read निर्वृत्ति निर्मार्थ for निर्मित्त निर्मार्थ र. ३. A. C. D. read स तस्मात् for तत्रान्टि. ४. A. C. D. read विप्रमुच्यते for मुच्यते द्विजः. ५. C. reads अथ for अर्थ र. इ. B. reads वैश्वतिकाः for वैश्वदेविके. ७. B. substitutes प्रोक्ती for विप्रो. ८. only D. reads मातामहानाम् for मातामहिके. ९. B. and E. read आप्यायन for आश्वलायन.

पितः पुत्रेण कर्तव्या पिण्डदानोदकिकया ॥ पुत्राभावे तु पुत्री च तदभावे सहोद्रः ॥ ४९ ॥ मित्रादीनां च कर्तव्यं समीहन्ते यतोऽप्यमी॥ नावज्ञेयास्तु ते सर्वे कृते तु स्थान्महाफलम् ॥ ५० ॥ पितामहस्तद्न्यो वा यस्य जीवन भवेद्विजः। प्रत्यक्षास्तेऽपि वै पूज्याः संस्थित्यर्थं यतश्च तत्॥ ५१॥ विद्यमानत्रयाणां स्यात्प्रत्यक्षः पूज्य एव ^सः॥ गौतमस्य मतं त्येतिदिति वासिष्ठजोऽव्रवीत् ॥५२॥ विद्यमाने तु पितरि श्राद्धं कर्तुमुपस्थित: ॥ पितृवत्पितृपित्रादेः कुयाच्छ्राद्धमसंशयम् ॥ ५३ ॥ पुत्रिकायाः सुतः श्राद्धं निर्वपेन्मातुरेव सः॥ तत्पितुर्निर्वपत्यस्मानृतीयं तु पितुःपितुः ॥ ५४ ॥ अत एव द्विजः पुत्रीमृद्धहेन्न कथं च न ॥ उद्घोद्धः पुत्रः पुत्रोऽसौ पुत्रोऽसौ मातुरेव हि ॥ ५५ ॥ पुत्रश्च दुहितुःपुत्रः समौ तौ धार्मिके पथि ॥ अर्थाहतौ च विप्रोक्तौ तुल्यौ तौ शक्तिजोऽब्रवीत् ॥ ५६ ॥ मुख्यं यथा पितुःश्राद्धं तथा मातामहस्य च ॥ पुत्र-दौहित्रयोर्छोके विशेषो नोपपद्यते ॥ ५७ ॥ दौहित्रः पौवनः श्राङ्के कालस्तु कुतपस्तथा॥ तथा कृष्णास्तिला विद्वन्निति शास्त्रविदो विदुः ॥ ५८ ॥ काम्यमाभ्युद्यं चैव द्विविधं पार्वणं स्मृतम्॥ यथाकामं तु काम्यं स्याङ्गद्धावभ्युद्ये स्मृतम् ॥५९॥ क्षत्रियायां तु यो जातो वैदयायां च तथा स्तः ॥ ब्राह्मणस्य पितुस्तौ तु निर्वपेतां द्विजाष्ट्यवत् ॥ क्षत्रियस्य सुतश्चेव तथा वैश्यस्तोऽपि च ॥ शृतान्नेन द्विजांस्तर्ध्य श्राद्धद्यं च निर्वपेत् ॥ ६० ॥ आमान्नेन तु शृद्धस्य तूष्णीं च द्विजपूजनम् ॥ कृत्वा श्राद्धं तु निर्वाप्य सजातीनाशयेत्तथा ॥ ६१ ॥

[્]રેડ. B. and E. read अधोभौ ताविष प्रोक्तौ for अर्थाहती च विप्रोक्तौ २. C. reads पार्वणश्राद्धे for पावनः आद्धे

यः शुद्रो भोजयेद्विप्रांच्छतपाकाशनेन तु ॥ स तद्विप्रकृतैनोभिर्लिप्यर्ते शक्तिजोऽब्रवीत् ॥ ६२ ॥ शुद्धपाकं द्विजेभ्यश्च विभवान्धो ददाति यः॥ कृमी भवति पाताले स युगानेकविंशातिम् ॥ ६३॥ भोजितेन तु विप्रेण यत्पापं तस्य जायते ॥ तेनासौ लिप्यते मृढो यः शुद्धो भोजयेह्रिजान् ॥ ६४ ॥ योऽहंमन्यो द्विजाग्यांस्तु शूद्धश्चितेन भोजयेत्॥ स गच्छेन्नरकं घोरं पुनरावृत्तिदुर्लभम्॥ ६५॥ यत्किचित्कि विषयं विषे कृतपूर्वं तु तिष्ठति ॥ तेनासौ लिप्यते पापी यः शुद्रो भोजयेह्रिजान् ॥ ६६ ॥ श्द्रोच्छिष्ठं तु यो भुङ्के मतिपूर्वं द्विजाधमः॥ कृमित्वं याति विष्ठायां युगानि होकविंशतिः ॥ ६७ ॥ श्द्रोचिछष्टं तु यो भुङ्के पश्चाहानि द्विजार्थमः॥ स तद्विष्ठाकृमित्वं तु प्राप्नोति हि शतं समाः ॥ ६८ ॥ अतो न भोजयेद्विप्रान्निर्वपेन्नैव पूजयेत्॥ र्द्युद्रान्नं भोजनाद्युक्तं इति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ ६९ ॥ न भोजयेत् स्त्रियं श्राद्धे यद्यपि व्रतचारिणीम् ॥ पांत्रं तस्ये समर्प्यं स्यादिति धर्मविद्रव्रवीत् ॥ द्विजन्मानो न कुर्वीरंच्छ्राद्धमामाशनेन तु॥ ७०॥ यदैव स्युः प्रवासस्था भार्या यत्र न सन्निघौ ॥ व्यवधानेन भार्याया ग्रहणे पुत्रजन्माने ॥ कुर्यादामाशनश्राद्धमिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ ७१ ॥ अग्नौकरणपिण्डांश्च कुर्यादामाशनेन तु ॥ सतिलैर्द्धिमध्वाज्यसम्पृक्तैः संकुशैरिप ॥ ७२ ॥ यवाद्यं संस्कृतान्नेन द्रव्यं वापि च निर्वपेत् ॥ जलेन पयसा वापि न स्यादश्राद्धकृद्यथा ॥ ७३ ॥

३. B. reads शुद्रान्तं यो दिजो भुक्के for शुद्रोच्छिष्टं तुयो भुक्के २. A. and D. read मन्ये विप्रोऽधमः स तु. ३. B. E. and F. read दिजोत्तमः for दिजाधमः ४. A. B. D. and E. read अञ्चनं for गुद्रान्तं ५. पात्रं is omitted in B. C. and E. इ. A. reads सत्तुकोः for सकुकोः ७. A. D. read हेम्ना for द्रव्यं.

आमान्नेन द्विजैः कार्यं न कदाचिद्पि द्विजाः ॥ श्रपयित्वा द्विजाैकस्छ तथापि पाकमाश्रयेत् ॥ ७४ ॥ न कुर्यात्परपाकेन नैकेपाकेन तु द्वयम् ॥ नैकश्राद्धे द्वयं कुर्याञ्च च कुर्यात्परान्नभुक् ॥ ७५ ॥ पित्रौदीनां सगोत्रा ये तथा मातामहस्य च ॥ तेषामेकेन पाकेन कार्य पिण्डविवर्जितम् ॥ केचित्सापिण्ड्यमिच्छन्ति समगोत्रतयाऽनघ ॥ अपि मातामहो न स्याद्धिन्नगोत्रतया तथा ॥ ७७ ॥ पृथकर्तुमशक्यं स्यादर्थ-पात्राद्यसम्भवे॥ अवइयं तत्र कर्तव्यमेकदैवमतः श्रयेत् ॥ ७८ ॥ येषां नोद्वाहसंस्कारा ह्यंन्यसंस्कारसंस्कृताः॥ साङ्गित्पकं भवेत्तेषां श्राद्धं कार्यं मृतेऽहिन ॥ ७९ ॥ केचित्सापिण्ड्यमिच्छन्ति ब्रह्मसंस्कारवत्तया ॥ आद्यो हि ब्रह्मसंस्कारस्तस्मात्पिण्डः प्रदीयते ॥ ८० ॥ पर्वस्विप निमित्तेषु कर्तव्यं पिण्डसंयुतम् ॥ पितृणां त्रिविधा यस्माद्गतिः श्रोक्ता मुनीश्वरैः ॥ ८१ ॥ वैश्वदेवः सदा कार्यो श्राद्धे च समुपक्षिते ॥ पाकशुद्ध्यर्थमेवैतत्पूर्वमेव विधीयते ॥ ८२ ॥ वैश्वदेवोग्रतश्चेव श्राद्धकाले विशेषतः॥ पाकशुद्धिस्तु विज्ञेया भुक्तोचिछष्टं तु वर्जयेत् ॥ ८३ ॥ सम्प्राप्ते पार्वणश्राद्धे एकोहिए तथैव च ॥ अग्रतो वैश्वदेवः स्यात् पश्चादेकादशेऽह्नि ॥ ८३ ॥ एकोहिष्टे विशेषेण प्रागेव हाशिवृजनम् ॥ कालस्तु कृतपस्तस्य रौहंणः पार्वणस्य च ॥ ८४ ॥ वाँमतश्चासनं द्यात्पितृकार्येषु सत्तमः॥ दैविकं दक्षिणं तद्वदिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ ८५ ॥

२. B. E. read कार्य पिण्डविवार्जितम् for नैकपाकेन तु द्वयम्. २. These preceding 141½ lines are omitted in F. ३. B. D. E. F. read स्पिण्डम् for सापिण्डयम् ४. A. reads येन for ह्यान्य.° २. F. reads स्पेडविप for पर्वस्विप. ६. D. and E. read सोहिण: for है। इण:, A. also reads as D. and E. too. ७. This verse is omited in B. and E.

आसने चासनं दद्याद्वामे वा दक्षिणेऽपि वा ॥ पितृकार्येषु वामं तु दैवे कर्मणि दक्षिणम् ॥ ८६ ॥ पितृश्रादेषु यो दद्यादक्षिणं दर्भमासनम् ॥ नाइनन्ति पितरस्तस्य साधानि वत्सराणि षट ॥ ८७॥ तस्माद्वामत एवात्र पितृकर्मणि चासनम्॥ दैविके दक्षिणं तद्वदिति वासिष्ठजोऽब्रवीत् ॥ ८८ ॥ कुत्र काले च कर्तच्यं श्राद्धं तत्पैतृंकं प्रभों!॥ वंदस्व निश्चयं तत्र विवद्नत्यपरेऽत्र तु ॥ ८९ ॥ पश्चदशमृह्तीहस्तत्प्रागर्धदिनं समृतम् ॥ अपरार्धं स्मृता रात्रिस्तन्मध्यः कुतपो मतः॥ ९०॥ यथा यथा च हस्वत्वं पुसः स्थानेन सम्भवेत्॥ तथा तथा पवित्रः स्यात्कालः श्राद्धार्चनादिषु ॥ ९१ ॥ छायेयं पुरुषस्यैवं तत्पादाधो भवेदाथा ॥ आधानश्राद्धदानादेः स कालोऽक्षयकृत्स्मृतः ॥ ९२ ॥ अयुतं तु मुहूर्तानामधें हाष्ट्रशाधिकम् ॥ त्रिंशद्भिस्तैरहोरात्रमिति माध्यन्दिनी श्रुतिः ॥ ९३ ॥ मध्याहे तु गते सूर्ये न पूर्वे न च पश्चिमे ॥ तुर्व्यात्रसंस्थिते चैव सोऽष्टमो भाग उच्यते ॥ ९४॥ दिवसस्याष्टमे भागे मन्दो भवति भास्करः॥ स कालः कुतपो ज्ञेयस्तत्र दत्तं तु चाक्षयम् ॥९५॥ मध्याह्वचिलतो भानुः किञ्चिनमन्दगतिर्भवेत् ॥ स कालो रोहिणो नाम पितृणां दत्तमक्षयम्॥ ९६॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन रोहिणं तुं न लङ्घयेत्॥ अकाले विधिना दत्तं न देव-पितृगामि तत् ॥ ९७॥ अब्दवृद्धिर्भवेदात्र तत्राऽऽद्धमुभयात्मकम् ॥ श्राद्धं तत्र च कुर्वीत मासयोरमयोरपि॥ ९८॥

१. दर्श वर्षाणि पंच वा is the extra reading in A. २. B. and E. read दैवपैदक्तम् for पैदकं प्रभो. ३. A. reads वेदस्य for वदस्व; while B. and E. read the whole line—

[े] वेदस्य निश्वयं तत्र क च दत्ताक्षयं भवेत्। ४. A. reads अब्दस्याष्ट्दशाल्मिकम् for अर्थे ह्यष्टदशाधिकम् and B. reads वर्णाष्ट्रशतसंयुत्तम्. ५. A. B. D. and F. read तुलाप्र° for तुल्याम.° इ. This whole verse is omitted in A. B. C. D. and E.

नवन्ध्यं दिवसं कुर्यान्मासयोरुभयोर्पि ॥ पिण्डवर्जमसङ्कान्ते सङ्कान्ते पिण्डसंयुतः ॥ षष्टिभिद्विसमिसिस्रशद्धिः पक्ष उच्यते ॥ ९९ ॥ सकान्तिरहितः पक्षस्तत्र कार्यं विपिण्डकम् ॥ सिनीवाली मतिक्रम्य यदा सङ्कमते रविः॥ युक्तःसाधारणैर्मासैः स काल उत्तरो भवेत् ॥ १०० ॥ सङ्कान्तिवर्जितः कालः स मलेः पापसम्भवः॥ रक्षसां भागधेयोऽसौ उत्सवादिविवर्जितः ॥ १०१॥ तत्र नैमित्तिकं कार्यं श्राद्धं पिण्डविवर्जितम् ॥ नित्यं तु सततं कार्थमिति पाराशरोऽब्रवीतु ॥ १०२॥ अहोभिग्रिणितैर्यत्स्यात्तत्कार्यं यत्र सर्वदा ॥ तिथि-नक्षत्र-योगाश्च जातकर्मादिकाश्च ये ॥ १०३ ॥ नैमित्तिकाश्च ये चान्ये कार्यास्तेऽपि मलिन्छचे ॥ तीर्थस्नानं गजच्छायां द्विमुखीं गोप्रदानवत् ॥ १०४॥ मलिम्लचेऽपि कर्तव्यं सपिण्डीकरणादिकम् ॥ आग्रयणममावास्यामष्टकाग्रहसङ्कमम् ॥ १०५॥ अधिमासेऽपि कार्यं स्यादिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ नित्यं च नित्यशः कार्यमिष्टीः काम्याश्च वर्जयेत् ॥ १०६ ॥ वार्षिकं पिण्डवर्जं स्यादन्यस्मिन्पण्डसंयतम् ॥ इष्टिराग्रयणं श्राद्धमन्वाहार्यं च सर्वदा ॥ १०७॥ कर्तव्यं सततं विप्रैरिष्टीःकाम्याश्च वर्जयेत् ॥ दैवे कर्मणि सम्प्राप्ते तिथिर्यत्रोदितो रविः॥ सा तिथिः सकला ज्ञेया विपरीता तु पैतृके ॥ १०८ ॥ वृद्धिमदिवसे कार्यं श्राद्धमाभ्युदिकं द्विजैः॥ क्षीयमाणे दिने कार्ये श्राद्धं विद्वन् ! क्षयाह्निकम् ॥ १०९ ॥ मित्रे चैव सगोत्रे च पितृ-मातृसहोद्रे॥ आसनं नैव दातव्यं भोक्तव्या एवमेव ते ॥ ११० ॥ ब्राह्मणं न सगोत्रं च पूजयेत्पितृकर्माणे ॥ नोपतिष्ठति तत्तेषां किन्तु स्याच निराशता ॥ १११ ॥

१. E. and F. read स क्रालः for स मलः. २. A. B. C. D. read गणितैः for गुणितैः. ३. only C. reads इष्टकामांश्वः

स्वगोत्रं भोजयेद्यस्तु पितृश्राद्धेषु वै द्विजः ॥ हताः स्युः पितरस्तेन न भुक्तमुपतिष्ठते ॥ ११२ ॥ श्राद्धं कुर्वन्द्रिजोऽज्ञानात् स्वगोत्रं यस्तु भोजयेत् ॥ स छप्तिपतृहेवस्सन्नरकं प्रतिपद्यते ॥ ११३ ॥ तस्मात्र गोत्रिणं वित्रं भोजयेद्विधिपूर्वकम् ॥ ज्ञातिर्मत्वेन भोज्यास्ते उत्थितैस्तु द्विजोत्तमैः ॥ ११४ ॥ दक्षिणाप्रवणे देशे श्राद्धं कुर्यात्तु पैतृकम् ॥ पितृणां पावनो देशः स प्रोक्तोऽक्षयतृप्तिकृत् ॥ ११५ ॥ देशे काले च पात्रे च विधिना हविषा च यत्॥ तिर्हेदभैंश्च मन्त्रेश्च श्राद्धं स्याच्छ्रद्धयान्वितम् ॥ ११६॥ तैजसानि तु पात्राणि ह्यर्घार्थं भोजनाय च ॥ मृत्पाषाणमयान्येके अपराण्यपरे विदु: ॥ ११७॥ पलाश-पद्म-पत्राणि अनिषिद्धानि यानि च ॥ तानि श्रादेषु कार्याणि पितृ-देवहितानि च॥ ११८॥ वृद्धिश्रादेषु मन्यन्ते मृण्मयानि तु केचन॥ शौनकस्य मतं होतद्यथा कार्यं तु मृण्मयम् ॥ ११९ ॥ प्कद्रव्याणि कार्याणि पात्राणि भाजनार्घयोः ॥ त्रीणि पैतृकपात्राणि हे देवे वैश्वदेविके ॥ १२० ॥ एकस्य वेश्वदेवानि पैतृकाण्येकवस्तुनः॥ इति वा तानि कार्याणि भेदमेकत्र वर्जयेत् ॥ १२५ ॥ वटा-ऽभ्वत्था-ऽर्कपत्रेषु कुम्भी-तिन्दुकयोरपि ॥ कोविदार-करक्षेषु न भुक्षीत कदाच न ॥ सुरभी-नागकर्णाद्यैः करवीर-करञ्जकैः॥ बिल्वैर्यस्त्वर्चयेद्विद्वान् पितृन् श्राद्धेष्वगर्हितैः॥ तद्भुञ्जन्तेऽसुराः श्राद्धं निराशैः पितृभिर्गतैः ॥ १२४ ॥ सर्वाणि रक्तपुष्पाणि निषिद्धाण्यपराणि च ॥ वर्जयेत् पितृकार्येषु केतकीकुसुमानि च ॥ १२५॥

१. B. and F. read स ज्ञातिमध्ये भोज्यस्तु for ज्ञातिमत्वेन भोज्यास्ते. २. only B. reads वाचना for पावनः ३. B. and C. read पात्राणि भोजनार्घयोः for पित्र-देवहितानि च. ४. B. reads भोजनार्घार्घनेष्वपि for पात्राणि भोजनार्घयोः. ५. D. reads भेदमेक्व वर्जयेत् for द्वे दे वैश्वदेविके. ६. B. reads ह्यारिकांचनारिकेः and D. reads करवीरैश्व नारकेः.

गो-रम्भा-भृङ्गराजाधैर्मिह्यकाकुःजकैरपि॥ समर्चयेहिजान् श्राद्धे हव्य-कव्योदितैर्द्धिजः॥ न द्द्यादुग्गुलं श्रादे द्विजानां पितृदैवते ॥ धूपामार्वे गुंडो देयो घृतदीपं द्विजोत्तमाः ॥ १२७॥ कुङ्कमाद्यं चन्दनं च देयं गन्धविमिश्रितम्॥ अर्ध्व च तिलकं कुर्याद्देवे फिन्ये च कर्मणि ॥ १२८॥ निराशाः पितरो यान्ति यस्तु कुर्यातिपुण्ड्रकम्।। पवित्रं यदि वा दर्भ करे कृत्वा द्विजान्नरः ॥ १२९ ॥ समालभे हैं जानज्ञ सच्छा द्यमासुरं भवेत्।। गन्धाश्च विविधा देयाः कर्युरागरुमिश्चिताः ॥ १३० ॥ शक्त्या वस्त्राणि देयानि तदभावे च निष्क्रयम्।। दीपश्च सर्पिषा देयस्तिळतैछेन वा पुनः ॥ १३१ ॥ नकाष्ट्रतेलैरन्येस्तु कदाचित् सार्षपाऽऽतसः॥ १३२॥ देशधर्म समाश्रित्य वंशधर्म तथापरे ॥ सुरयः श्राद्धमिच्छन्ति पार्वणं च क्षयान्ह्यपि ॥ १३२ ॥ स्रोणामि पृथक् श्राद्धं ते मन्यन्ते स्वधर्मतः॥ मातामहस्य गोत्रेण मातुस्तेन सपिण्डताम् ॥ १३३ ॥ मातामह्या सहेच्छन्ति मातुस्तेऽपि सपिण्डताम् ॥ स्त्रीणां स्त्रीगोत्रसम्बन्धात्युंगोत्रेण नृणां यतः ॥ १३४ ॥ सपिण्डीकरणे काले श्राइद्वयमुपस्थितम्।। देवाद्यं प्रथमं कुर्यात्वितृणां तद्नन्तरम् ॥ १३५ ॥ देवाद्यं पार्वणं प्रोक्तं प्रेतश्राद्धमथापरम् ॥ एकत्वं तु ततः पश्चात्कृत्वा विप्रांश्च भोजैयेत् ॥ १३६ ॥ पितृणामर्थपात्राणि प्रेतपात्रमथापरम् ॥ प्रेतपात्रं तु तत्कृत्वा पितृपात्रेषु योजयेत्।। ये समाना इति द्वाभ्यां पूर्ववच्छेषमाचरेत्॥ सपिण्डीकरणं यस्य कृतं न स्याह्रिजन्मनः ॥ १३७ ॥ अदैवं तस्य देयं स्यात्विण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥ सिपण्डीकरणं चैर्तात्स्त्रयाश्चेव क्षयाह्निकम् ॥ १३८ ॥

१. B. E. and F. read तु कर्तन्यं for गुड़ो देवो. २. B. E. and F. read त दुर्जुद्धिः for दिजानज्ञ:. ३. A. reada विसर्जयेत् for च भोजयेत्.

एकादशाहिकं त्वाद्यं मासि मासि च मासिकम्।। वर्षे वर्षे च कर्तव्यं मृतेऽहनि च तत्पुनः ॥ १३९ ॥ नाऽपुत्रस्य सपिण्डत्वं केचिदिच्छन्ति तद्विदः॥ विशेषतोऽनपत्यस्य सत्यप्यत्राधिकारिणि ॥ १४० ॥ विद्यमानः पिता यस्य सचेद्यदि विपद्यते ॥ तदन्तरा सिपण्डत्वं वदन्ति श्राद्धवादिनः ॥ १४१ ॥ आभ्यद्यिकसम्पत्तावर्चा प्रागव कारयेत ॥ कुर्यात्परिजनेनैतत्स्वयं वापि द्विजोत्तमः ॥ १४२ ॥ सन्यसन्सर्वकर्माणि तच्छ्राद्वाय च तद्दिनम् ॥ अग्निदाहदिनं चैके केचिन्मृतदिनं विदुः ॥ १४३॥ विदेशस्थे श्रुताहस्तु कृष्णा वा द्वादशी सिता ॥ संग्रामे संस्थितानां च प्रेतपक्षे शशिक्षये ॥ १४४ ॥ अग्नि सर्पादिमृत्यूनां षण्मासोपरि सित्क्रया ॥ तेषां पार्वणमेवोक्ते क्षयाहेऽपि च संत्रमैः ॥ १४५ ॥ चन्द्रक्षया-ऽनाशक-संयुगेषु यः प्रेतपक्षे मृतवान् सपिण्डः ॥ सिपण्डनानन्तरमाद्धिकानि भवन्ति तेषामिह पार्वणानि ॥ १४६॥ क्षयाहिकानि कार्याणि ब्रुयुर्धर्मविदो जनाः ॥ 🕽 १४७॥ अब्दादुर्ध्वं चरन्त्येके कृत्वा च वैष्णवं विरुम् ॥ विष्णवर्चनं विना नार्वाग्प्रदत्तमुपतिष्ठति ॥ १४८ ॥ विद्युता वृक्षपातेन सर्पेण महिषेण वा ॥ इत्यादिकेन मृत्युः स्यात्तिथौ यत्र चं तत्र वै ॥ १४९ ॥ तिन्निमित्तस्य तृहयर्थे मासि मासि क्षयाहिकम् ॥ कर्तव्यमवधौ यावत्ततः कुर्वीत सित्कयाम् ॥ १५० ॥ अनाशकमृतानां च क्षयाहेऽपि च पार्वणम् ॥ सच्यासविद्ध मध्यन्ते केचिद्धिदुरदैविकम्॥ १५१ ॥

२. D. reads केचितिच्छांन्त वा विदः for वहन्ति आख्वादिनः २. A. B. D. E. and F. read °वर्षागेव तु कारयेत् for °वर्षा प्रागेव कारयेत्. ३. A. B. D. E. and F. read परिन्नजन् for परिजनेन. ४. A. reads कृष्णा वा सितदादशी for कृष्णा वा दादशी सिता. ५. E. reads सत्कृतिः for सत्तमैः ६ C. reads आव्दिकानां for आव्दिकानि. ७. B. E. and F. read कृष्णाचेनं for विष्णवर्चनं. ८. B. and E. read अवैदिकाम् for अदैविकाम्.

एकोहि ष्टमदैवं स्यात्तथैकार्घ्यपवित्रकम् ॥ आवाहना-ऽग्नौकरणहीनं तद्पसव्यवत् ॥ १५२ ॥ पूर्वोत्तरप्रवे देशे श्राद्धं स्यान्मातृपूर्वकम् ॥ सित-पीतादिपिष्टेन चर्चिते भूतले च तत् ॥ १५३ ॥ उद्दिष्टकर्तुकालस्य तत्प्रागेव विधीयते ॥ आभ्युद्यिकदैवानि पूर्वाह्वे स्युरिति स्मृतिः॥ १५४॥ तिलाक्षतोद्कैर्युक्तान्यासनानि प्रदक्षिणात् ॥ परिहृत्यादि पृष्ठेन कृत्वा च शान्तिपूर्वकम् ॥ १५५ ॥ ब्रीहयो यव-गोधूमा अक्षताश्चाहताः स्मृताः॥ अक्षतामलकैः पिण्डान्द्धि-कर्कन्धुमिश्रितैः ॥ १५६॥ नान्दीमुखेभ्यो देवेभ्यः प्रदक्षिणकुशासनम् ॥ पितृभ्यस्तन्मुखेभ्यश्च प्रदक्षिणमिति स्मृतिः ॥ १५७॥ कर्कन्धुभिर्यवैः पुष्पैः शमीपत्रैस्तिलैस्तथा ॥ तेभ्यो ह्यर्च्यः प्रदातव्यः पितृभ्यो दैवतैस्सह ॥ १५८ ॥ मातामहानामप्येवं षट्दैवत्यं श्रिये द्विजः॥ माङ्गल्यपूर्वकं सर्व गन्धाद्यपि च धारयेत्॥ १५९ ॥ तृप्तिकृत्पितृ-मातृणां धूपो देयश्च गुग्गुलः ॥ घृताभिघारधूपो वा यथा स्यात्परिपूर्णता ॥ १६० ॥ दीपाश्च बहवो देयाः विप्रं प्रतिघृतेन च ॥ तैलेन येन केनापि नवनीतेन चैच ही ॥ १६१॥ मालत्या शतपत्र्या वा मिहिका-कुन्द्योरिप ॥ केतक्या पाटलाया वा स्त्रजो देया न लोहिताः ॥ १६२ ॥ वासांसि च यथाशक्त्या दद्याचेभ्योऽपि निष्क्रयम् ॥ परिपूर्ण यथा तत्स्यात्तथा कार्यं भवेदिति ॥ १६३ ॥ द्ववेष-भूषणैस्तत्र सालङ्कारैस्तथा नरैः॥ कुङ्कमाद्यनुलिप्ताङ्गैर्भाव्यं तु ब्राह्मणैः सह ॥ १६४ ॥ स्त्रियोऽपि स्युस्तथाभृता गीत-नृत्यादिहर्षिताः॥ दुन्दुभीनाद्दृष्टाङ्गा मङ्गलध्वनिकारिकाः ॥ १६५ ॥

१. A. B. D. E. and F. read कृत्य° for कृत्य°. २. A. B. D. E. and F. read माषै: for पुटपै: ३. A. reads दापधेत् for धारयेत्. ४. D. reads दक्षिणाम् for निष्क्रयम्.

सोमसदोऽग्निष्वात्ताश्च तथा बहिषदोऽपि च ॥ सोमपाश्च तथा विद्वंस्तथैव च हविर्भुजः ॥ १६६ ॥ आज्यपाश्च तथा वत्स तथाह्यन्ये द्वकालिनः॥ एते चान्ये च पितरः पूज्याः सर्वे द्विजातिभिः॥ १६७॥ वसवश्च तथा रुद्रास्तथैवादितिसूनवः॥ देवता अपि यज्ञेषु स्वायम्भुवा हि कीर्तिताः ॥ १६८ ॥ एते च पितरो दिव्यास्तथा वैवस्वतादयः॥ एतत्पात्रप्रपात्राश्च असंख्याः पितरः स्मृताः ॥ १६९ ॥ एते श्राद्धेषु सन्तर्या उत्पन्नीनैर्द्वजातिभिः॥ सन्तर्पिता इमे सर्वान्त्रीणयन्ति नृणां पितृन् ॥ १७० ॥ प्रागव केतितान्विप्रान् स्नातान्काले समागतान्॥ दत्वार्घान् कृतसच्छोचानाचान्तानुपवेशयेत् ॥ १७१ ॥ ये स्पृशन्तस्त खान्यद्भिराचामन्ति पिबन्ति च ॥ तेषां न जायते शुद्धिराचमन्त्यसृजा हि ते ॥ १७२ ॥ सर्वाणि स्वानि वक्त्रांणि कायिन्छद्राणि चात्मनः॥ तैराचान्तैर्भवेच्छुद्धिरशुचिस्त्वन्यथा भवेत् ॥ १७३ ॥ व्याहृत्य वैष्णवानमन्त्रान् स्मृत्वा च वेद्मातरम् ॥ शान्तस्वान्तो द्विजान्पृच्छेत्करिष्ये श्राद्धमित्यथ ॥ १७४ ॥ करवे करवाणीति पृष्ट्रा ब्र्युर्द्धिजाह्यतः॥ अनुजायै वचो ह्येतत् कुरुष्व क्रियतां कुरु ॥ १७५ ॥ ततो दर्भासनं दद्याहेवेभ्यः सयवं पुनः ॥ दक्षिणं जानु मन्वास्य दक्षिणं च तथासनम् ॥ १७६ ॥ पात्रद्वयमतोर्घार्थं तैजसं चैकवस्तुजम्।। सापं च सपवित्रं तत्समभ्यच्यं विधानतः ॥ १७७॥ प्राङ्मुखोऽमरतीर्थेषु शन्नो देव्योदकं क्षिपेत् ॥ यवोसीति यवांस्तत्र तूष्णीं पुष्पाणि चन्दनम् ॥ १७८॥

१. A. B D. E. and F. read चैतन्द्यताइयः for वैवस्वताइयः. २. A. reads पुण्यान्नाचैः for उत्पन्नानैः. ३. A. reads श्राद्धकाले for स्नातान् काले. ४. B. reads स्यानि. ५. A. reads विप्राणि for कार्योणि and E. F. read वृक्ताणि. ६. E. reads कार्यच्छिद्राणि for कार्यछिद्राणि . 9. B. reads यत्कृतं for क्रियतां

यवोऽसि पुण्यामृतमिश्रितोऽसि समस्तधान्यप्रभुरस्यमुत्र ॥ मरुन्मनुष्य-पितृवंशतृह्ये श्चितावतीणोऽसि हितोऽसि पुंसाम् ॥ १७९ ॥ उत्पाद्य पूर्वकमिमानमृतेन वेधा भूयः प्रसन्नमनसा तदुपासितःसन् ॥ चिश्लेप तान्वरुणलोकहिताय सिकाः तेनामृता वरुणदैवतका बभूवुः ॥ १८० ॥ अनीतवान्विधिरिमान्वरुणस्य लोकात् अन्नप्रभून्भुवि यवान्सुरलोकतृहये ॥ तत्पिष्टपकहविषा पितृ देवतानां तृप्ता वसन्ति दिवि ते वरदानवाचः ॥ १८१ ॥

ततः सव्यं करं न्यस्य विप्रदक्षिणजानुनि ॥ देवानावाह्यिष्येऽहमिति वाचमुदीरयेत् ॥१८२।। आवाह्येत्यनुज्ञातो विश्वेदेवास आगतम् ॥ विश्वेदेवाः श्रुणुतेमिमिति मन्त्रद्वयं पठेत् ॥ १८३ ॥ सोमेन सह राज्ञेति केचित्पठन्यदोऽपि च॥ व्याहृत्य मन्त्रमावाद्य हस्ते दत्वा पवित्रकम् ॥ १८४ ॥ अर्चयेत्तं द्विजं पुष्पैर्दद्याद्द्यं करे पुनः ॥ विश्वेभ्यस्त्वेष देवेभ्यस्तुभ्यमर्घः प्रदीयते ॥ १८५॥ या दिव्या इति मन्त्रेण पाणौ विप्रस्य तं क्षिपेत् ॥ अपसन्यमतः कृत्वा निर्वर्त्थ वैश्वदैविकम् ॥ १८६ ॥ आपो भृमिगताः केचिदादित्येत्यभिमन्त्य च ॥ पुनस्ताभिः कराभ्यां च कुर्वन्ति मुखमार्जनम् ॥१८७॥ उद्कं गन्ध-धृगंश्च वासांसि चन्दनं स्नजः ॥ द्त्वाऽपसव्यवद्भृत्वा द्द्यात्पितृकुशासनम् ॥ १८८ ॥ सोदकान्द्रिगुणं भूग्नान्सतिलान्सकुशानिप ॥ गोकर्णमात्रकान्सायान्प्रदद्याद्वामपार्श्वतः ॥१८९ ॥ चतुर्थ्यंतं सगोत्रं च पितृनाम च शर्मवत् ॥ उचार्यं प्रयोस्तद्वदिदं तुभ्यं कुशासनम् ॥१९०॥

९. B. E. and F. read द्विगुणीभूतान् for द्विगुणं भुमान् .

पित्रर्थमर्घपात्राणि सम्पूज्य दक्षिणामुखः ॥ तिलोसीत्येतद्वार्य यवस्थाने तिलान्क्षिपेत् ॥ १९१ ॥ भूलग्नसव्यजानुः सन्पितृतीर्थेन चाऽत्वरः॥ पितृष्यानमनाः कुर्यात्पितृकार्यमशेषतः॥ १९२॥ आवाह्यिष्ये पित्रादीननुज्ञाऽऽवाह्येति च ॥ उशन्तस्त्वेति प्रोदीर्य तथाऽयन्तु न इत्यपि ॥ १९३ ॥ अन्थेऽप्यपहताद्धरा इत्याद्यापे पठन्ति हि ॥ अन्नविव्ययेषोहार्थे वक्तव्यमिति केचन ॥ १९४॥ प्राग्वाद्विप्रार्चनं कार्यं प्राग्वदर्ध्यप्रसेचेनम् ॥ प्राग्वनमन्त्रं समुचार्य प्राग्वच मुखमार्जनम् ॥ १९५॥ पते तिलास्त विधिना शशिलोकतस्त प्राहृत्य भोजनहितेन श्रभाय धन्याः॥ क्षिप्त्वा मलानि पुरुषस्य च तर्पणादौर् ये ब्रन्ति तेषु भुवि सत्स्र कुतो भयं स्यात् ॥ १९६ ॥ तिलोऽसि तारांपतिदेवतोऽसि हितोऽस्यशेषितृ-देवतानाम्॥ कर्तासि तृप्ति परमां वितृणां मुक्त स्ततस्त्वं विधिसम्भवोऽसि ॥ १९७॥ अंद्येपात्राणि सर्वाणि कृत्वा तान्याद्यपात्रके ॥ पितृभ्यस्थानमसीति न्युन्जं कुर्याद्घश्च तत् ॥ १९८॥ यस्तू इरेत्तदज्ञानादर्घ्यपात्रं तु पेतृकम् ॥ निद्ध श्राद्धमभोज्यं स्याकुद्धैः पितृगणैर्गतैः॥ १९९॥ आश्रित्य प्रथमं पात्रं तिष्ठन्ति पितरो नृणाम् ॥ श्राद्धे तस्माच तद्विद्वानुद्धरेत्प्रथमं सुधीः ॥ २०० ॥ वाचयेत्परिपूर्णं तु वासों दत्वा विधानतः ॥ नैत्वा सर्वान्द्रिजान्पृच्छेत्करिष्येऽग्नाबिति द्विजः ॥ २०१ ॥

१. C. reads 'प्रसेतनं for 'प्रसेत्रनम्. २. B. reads चंद्राप्टत' for तारापति'. ३. E. reads पविचाणि च त्रीण्येव for अध्येपाचाणि सर्वाणि. ४. A. B. D. E. and F. read भूत्वा for नत्वा. ५. A. B. D. E. and F. read भूत्वा for पाचम्.

ससर्पि पाँत्रमादाय सापिधानं विधानतः ॥ २०२ ॥

अस्त्वेतत्परिपूर्णे तु ब्रूयुरेते द्विजातयः ॥

कुरुष्वेति ह्यनुज्ञातो जुहोत्यग्नौ ततः पुनः ॥ भोजने पितृविप्राणामिति मन्त्रमुदीर्येत् ॥ २०३ ॥ अग्निशब्दं चतुर्ध्येकवचनान्तं सम्बरेत्॥ कव्यवाहनशब्दं च सोमं पितृमदित्यपि ॥ २०४॥ पिङ्किपूर्धन्यमेवात्र पृच्छेदिति हि केचन ॥ पितृश्राद्धे प्रधानत्वात्सामस्येनाथ वा पुनः ॥ २०५॥ तृष्णीं यत्र तु होमादौ प्रजापतिस्तु तत्र तु ॥ तृतीयं मनसा द्याद्यमायास्त्वित वा पुनः ॥ २०६॥ अहन्येवार्सिमस्तस्मिन्वा संवादोभृन्मनोर्गिरः॥ अँह्रव्या वाग्यतो वाणी अभूचज्ञे प्रजापतेः ॥ २०७ ॥ अग्नावाहतयः प्रोक्तास्तिस्र एव मनीषिभिः॥ अग्निवद्विप्रपात्रेषु पश्चात्तज्जुहुयाह्विजः ॥ २०८ ॥ अझौकरणशेषं तु पितृपात्रेषु दापयेत् ॥ प्रतिपाद्य पितृणां तु दद्याद्वे वैश्वदैविके ॥ २०९ ॥ यश्चाम्रौकरणं दद्यात्पितृविप्रकरेषु च ॥ तेनोच्छेषितमेतत्स्यात्समाप्तिस्तावतैव तु ॥ २१० ॥ पितरः कैरवक्त्राश्च वन्हिवक्त्राश्च देवताः ॥ अतःपाणौ न तद्देयं पात्रे देयं कुशान्विते ॥ २११ ॥ वैश्वदेविकविप्राणां पात्रे वा यदि वा करें।। अनग्निकस्तु तद्दचात्प्रथमं वैश्वदैविके ॥ २१२ ॥ हृतशेषमशेषाणां पात्रे दद्याह्विजोत्तमः॥ पृच्छेत्संवांश्च यत्कृत्यं सामान्येन द्विजोत्तमान् ॥ २१३ ॥ दत्वाऽग्नौकरणं चान्यत् विप्राणां तृप्तिकृद्धाविः॥ परिवेष्यमिति ब्र्युस्ततो विधिरनन्तरम् ॥ २१४ ॥ प्रागग्नोकरणं दद्याद्दवा चान्यत्तु तृप्तिकृत्॥ पकीकृतं तु भुञ्जानाः प्रीणयन्ति नृणां पितृन् ॥ २१५ ॥

र. A. and B. read 'मूर्धांन' for 'मूर्धन्य'. २. B. and E. read सामगान् for सामस्त्येन. ३. A. reads अह्ड्यक्रड्यतो वाणी for अह्ड्या वाग् यतो वाणी. ४. A. B. D. E. and F. read क्रड्य' for कर'. ५. A. reads विंप्रांश for सर्वोध. ६. A. reads विद्युद्धिमान् for दिजोत्तमान्.

परिवेष्य हविः सर्वे तदर्थे यच वे श्रुतम ॥ अभिमन्त्र्य ततः पात्रे आपोशानप्रदानवत् ॥ २१६॥ अन्नपूर्णस्य पात्रस्य कर्तव्यमेभिषेचनम् ॥ अपो दत्वा तु सङ्कल्यमेष श्राद्धविधिर्दरः ॥ २१७॥ वर्जितानि न देयानि पित्रेप्रीति विजानता ॥ हविष्याणि प्रदेयानि वश्यमाणानि वर्जयेत ॥ २१८॥ निष्पावान् राजमाषांश्च कुळित्थान् कोरदृषकान् ॥ मसूरान् शीतपाकं च पुलाकं शणमकेंदाः॥ २१९॥ आढक्यः सितसिद्धार्थं वह्यानि स्विन्नेधान्यकम्॥ विज्याकं परिदर्भं च मथितं च विवर्जयेत् ॥ २२० ॥ नापि नीरस-निर्गन्धं करञ्जं सर्वसक्तुकम्।। अप्रोक्षितं च यत्किञ्चित्पर्युषितं विवर्जयेत् ॥ २२१ ॥ लोहितान्ब्रक्षनिर्यासान्प्रत्यक्षलवणानि च ॥ कृतर्कृष्णानि लवणं सर्वाः पलाण्डुजातयः॥ २२२॥ कृष्णजीरक-वंशायास्त्रणानि च विवर्जयेत ॥ कुम्भिका-यूप-पालङ्क्यः कट्फलं तण्डुलीयकम् ॥ २२३ ॥ नीलिका च सितच्छत्रा शोभाञ्जन-कुसुम्भिकाः ॥ कोविदार-करऔ च सुमुखा मूलकं तथा ॥ २२४ ॥ कूष्माण्डं गौरवृंन्ताकं बृहत्याश्च फलानि च॥ करीरफल-पुष्पाणि विडङ्गं मरिचानि च ॥ २२५॥ जम्मारिका सुजम्बीरा सुषवी बीजपूरकाः॥ जम्ब्वलाबूनि पिप्पल्यः पटोलं पिण्डमूलकम् ॥ २२६ ॥ मसूराञ्जनपुष्पं च श्राद्धे दत्वा पतत्यधः॥ विषच्छद्महतं मांसमन्यच चिरसंस्थितम् ॥ २२७ ॥ नित्यं श्राद्धेऽपि वर्जं स्याद्विड्वराह्-चकोरयोः॥ स्वायम्भवादिभिः सर्वैर्मुनिभिर्धर्मदर्शिभिः ॥ २२८ ॥

१. A. reads अभिमन्त्रणम् for अभिषेचनम्. २. A. reads विज्ञधान्य-भीति; while B. and F. read द्विप्ति. ३. B. E. and F. read विज्ञधान्य-कम् for स्विज्ञधान्यकम्. ४. C. reads कृताः कृष्णितिलावर्णाः for कृत-कृष्णानि लवणं. ५. A. B. D. E. and F. read वार्ताकं for वृन्ताकं.

निषद्धानि न देयानि पितृणामिहतानि च॥

एकेन किञ्चित् अपरेण किञ्चित् किञ्चि किञ्चि क परेर्मुनीन्द्रैः॥

श्राद्धे निषद्धं द्यश्नादि विद्वन्सर्वं पितृणां ननु किञ्च देयम्॥२२९॥

सौवीर-तिक्तैर्ठवणादिकैस्तत्पात्रस्य श्रुद्धिर्मवतीह यैस्तु॥

तद्धोजपूरान्मरिचादियोगात्सिद्धं प्रदेयं ननु दुष्यतीह ॥ २३०॥

श्राद्धे तु यस्य द्विज दीयमानं पित्रादिकस्येह भवेन्मनुष्यैः॥

यद्वस्तु यस्येह मनस्यभीष्टमासीत्पुरा तस्य तदेव देयम्॥२३१॥

दातुश्च यस्मिन्मनसोऽभिठाषः श्रद्धा भवेत्तत्र तु दीयमाने॥

श्राद्धेऽपि देयं विधिवत्तदेव तदत्त्तमक्ष्य्यमिति प्रवादः॥२३२॥

श्रानीतमम्भो निशि यत्कथञ्चित् यत्पाणिदत्तं भवतीह विद्वन्॥

हेमास्त्रुनिश्चेपहरिस्मृतिभ्यामिन्छद्वतामेति पराशरोक्तिः॥२३३॥

यत् श्चीरसारक्षवखण्डयोगाच्छाखाभिष्यं भवतीह विद्वन्॥

प्राण्यद्गधूपान्मरिचादियोगात् पाकस्य सिद्धं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः॥२३४॥

प्राण्यद्गधूपान्मरिचादियोगात् पाकस्य सिद्धं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः॥२३४॥

प्राण्यद्गधूपान्मरिचादियोगात् पाकस्य सिद्धं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः॥२३४॥

आरण्यकालशाकादि प्रतिषिद्धापराणि च ॥

माहेयीक्षीरमैध्वादि खड्गादिपिशितानि च ॥ २३६ ॥

शर्करा-गुड-खण्डादि संशुद्धं क्षीद्रमेव च ॥

पितृश्राद्धे द्विर्मुख्यं यद्वा तद्वाप्यलामतः ॥ २३७ ॥

यदोहिनामत्र शरीरपृष्ट्ये धाता ससर्जाशननाम किश्चित् ॥

तत्सर्वधाँन्यान्नमिति द्यवादि त्रेधा मुनीन्द्रेण पराशरेण॥ २३८॥

शामावर ट्यादिककम्बुजाति यत्किश्चिद्दिमस्तुषसारभूतम् ॥

आरण्यजं वा कृषिसम्भवं वा सस्यं तदुक्तं मुनिनाऽशनेषु ॥२३९॥

काण्डोद्धवं यत्वशनेषु किश्चित् पङ्कोद्धवं वा स्थलसम्भवं वा ॥

यत्त्वच्छसारं बहुसारमित्मन्सर्वाणि धान्यानि च शूकवन्ति ॥ २४० ॥

यत्सर्वसारं सतुषं च मक्ष्यं निःश्कश्कान्वितमत्र किश्चित् ॥

आप्यायनं देहभूतां च सद्यस्तत्योक्तमैनं ह्यशनेन संद्धिः ॥ २४१ ॥

त्रीहयो यव-गोधूमा मुद्रा माषास्तिलास्तथा ॥ नीवारः क्ष्यामकाद्यं च अक्ष्रष्टसम्भवानि च॥ २३५ ॥

र्. A. reads तदक्षयं चेति जनपवादः; while B. E. and F. substitute the word श्रुति: in place of प्रवादः. २. A. reads दिश्यादि instead of प्रश्वादि ३. Only B. reads तच्छस्यधान्यात्रमिति निधैवमूचे. ४. A. B. E. and F. read आयै: for अन्न, ५. B. E. and F. read अञ्चलेषुचात्रम् for अन्ननेन सिद्धः

प्रतिश्रुतं च भुक्तं च कटुतिकं च यत्तथा ॥ केचिदुचुरदेयानि यत् खातप्रतिरोपितम् ॥ २४२ ॥ तुंण्डिकरान्यलाबूनि लिङ्गाख्यानि च यानि तु॥ श्राद्धे नित्यमदेयानि प्राह सत्यवतीपतिः ॥ २४३ ॥ सोङ्गरया वै गायम्या दशावर्तितया जलम्।। पूतं तु तेन तत् प्रोक्ष्यं सर्वमन्नं विशुद्धये ॥ २४४ ॥ शुद्धवत्योथ कृष्माण्ड्यः पावमान्यस्तरत्समाः॥ पूतं तु वारिणैताभिरन्नशोधनमुत्तमम् ॥ २४५॥ तद्विष्णोरिति मन्त्रेण गायत्र्या च प्रयत्नवान ॥ प्रोक्षयेदशनं सर्वं शूद्रदृष्टचादिशुद्धये ॥ २४६ ॥ गृहाग्नि-शिद्य-देवानां यैतीनां ब्रह्मचारिणाम् ॥ तावन्न दीयते किञ्चिद्यावत् पिण्डान्न निर्वपेत् ॥ २४७ ॥ कांज़िकं दिध तकं च श्रुतं चाश्रुतमेव वा ॥ पूर्वाह्ने न प्रदातव्यं एकोहिष्ठेऽथ पार्वणे ॥ २४८ ॥ आंपिण्डदानतो दद्याद्यत्किञ्चच्छाद्ववासरे ॥ तेनैव पितरो यान्ति श्राइं गृह्वन्ति नैव च ॥ २४९ ॥ परिवेषयेत्समं सर्वं न कार्थे पङ्किभेदनम् ॥ पिङ्किभेदी वृथापाकी नित्यं ब्राह्मणनि दकः॥ आदेशी वेदविकेता पश्चैते ब्रम्हचातकाः ॥ २५० ॥ यद्येकपङ्कयां विषमं ददाति स्नेहाद्भयाद्वा यदि चार्थलोभात् ॥ वेदेश दृष्टं ऋषिभिश्च गीतं तद्भक्षहत्यां मुनयो वदान्त ॥ २५१ ॥ देवान्पितृन्मनुष्यांश्च वह्निमभ्यागतांस्तथा ॥ अनभ्यर्च्य तुं भुञ्जानो वृथापाक इति स्मृतः॥ २५२॥ पृथ्वी ते पात्रमित्येतत् धौरपीति पिधानकम्।। एतद्वै ब्राम्हणस्यास्ये जुहोमि चामृतेऽमृतम् ॥ २५३ ॥ इदं विष्णुरिति ह्येतन्मन्त्रमुद्यार्थ चापरे ॥ द्विजाङ्गष्टं च तत्राचे निवेशयन्ति तर्द्विदः ॥ २५४ ॥

१. A. B. D. E. and F. read शुद्ध for अनंत. २. B. D. E. and F. read दुण्डीरका for तुण्डिकेरा. ३. A. reads ब्रह्मचारितपस्विनाम. for वर्तीनां ब्रह्मचारिणाम् ४. A. D. and F. read पूर्वभेव न सत्वचं for पूर्वाण्डेन प्रसादवं. २. In A. and D. this verse is omitted. इ. B. and F. read तिहजा: for तिहुदः

ज्ञा व्याहृतिभिः सात्रां गायश्रीं मधुमतीरिति ॥ सङ्करण्यात्रमपोशानं त्र्याच मधुमध्वति ॥ २५५ ॥ आपोशानं प्रदेयान्नं न तत्संकेलपयेद्विजः॥ संङ्क्ष्यान्नरके याति निराशैः पितृभिर्गतैः ॥ २५६ ॥ आंपोशानोदके विप्रपाणौ तिष्टति यो द्विजः ॥ संङ्कृत्यं कुरुतेऽज्ञानात् स्युस्तस्य पितरो हताः ॥ २५७ ॥ जहवा वै वैष्णवानमन्त्रान्विप्रान्ब्र्याद्यथासुखम् ॥ भुञ्जोरन्वाग्यतास्तेतु पितृ-देवहितैषिणः ॥ २५८ ॥ अत्यूष्णमशनं कार्यं वचो वाच्यं पितृष्वद्ः॥ शूद्रं च शूकर-ध्वाङ्ग-कुकुटानंपनाययेत् ॥ २५९ ॥ भुञ्जते ब्राम्हणा यावत्तावतपुण्यं जपेन्जपम् ॥ पावमान्यानि वाक्यानि पितृहुक्तानि चैवाहि ॥ २६० ॥ ततस्तृप्तान् द्विजान्धृच्छेचुप्तास्थेत्यनुशासनम्॥ तृप्रास्मेति द्विजा ब्रूयुस्तद्त्रं विकिरेद्भावे ॥ २६१ ॥ सकृत्सकृत्वपो दत्वा शेषमञ्ज निवेदयेत् ॥ यथानुज्ञा तथा कृत्वा पिण्डांस्तदनु निर्वपेत् ॥ २६२ ॥ यद्यद्धक्तं द्विजैरन्नं तत्तदादाय विर्त्तरंः ॥ स्थालीपाकं तिलोपेतं दक्षिणाशामुखस्ततः ॥ २६३ ॥ अवनिज्य तिलान्दर्भान्पिण्डार्थमवनीतले॥ तस्मिश्च निर्वेपेत्पिण्डान् गोत्रनामकपूर्वकान् ॥ २६४ ॥ ये देवलोकं पितृलोकमापुः प्राप्तास्तथैवं नरकं नरा ये॥ अग्नौ हुतेन द्विजभोजनेन तृष्यन्ति पिण्डै भुँचि तैः प्रदत्तैः ॥२६५॥ यद्त्रं लेपरूपं तु क्रमात्तेषु च निक्षिपेत् ॥ प्रक्षाल्य सिललं तत्र अवनेजनवत्पुनः ॥ २६६ ॥

१. A. D. and F. read साई for सामां. २. A. reads संकल्पते for संकल्पते. ३. A. reads संकल्पते for संकल्पात्. ३. A. and F. do not mention this verse. ५. A. and B. read तेन for तस्य. ६. A. reads अभ्यक्तम् for अत्युष्णम्. ७. A. B. D. E. and F. read पितृप्रियम् for पितृष्यस्यः. ८. C. reads अपलापयेत् for अपनाययेत्. ९. B. D. and E. read पावमान्यश्च and A. reads पावनानि तु. २०. A. reads चित्रकम् for वित्तरः. १२. B. D. E. and F. read स्थालीपाकतिलोपेतं. १२. F. reads ते for तै:

निवृत्तानर्चयेत्पण्डान् पुष्प-गन्धविलेपनैः ॥ दीप-वासः प्रदानेन पितनचर्य समाहितः ॥ २६७॥ वासो वस्त्रदशां दद्याद्विधिवनमन्त्रपूर्वकम् ॥ केचिऽदेत्राऽविकं लोम केचिन्मतं न तात्विति ॥ २६८॥ पैञ्चाशद्वार्षिको यस्त दद्याङ्कोम स्वमंशुकम् ॥ तद्वद्यं प्रदेयं स्याद्विधिसम्पूर्णताकृते ॥ २६९ ॥ पवित्रं यदि वा दर्भे करात्तत्र विनिःक्षिपेत ॥ प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य प्रोक्षणादिकमाचरेत् ॥ २७० ॥ निर्वपन्त्यपरे पिण्डान् प्रागेव द्विजभोजनात् ॥ खादयेयुः शकुन्तास्तान्पितृणां तृप्तितत्पराः ॥ २७१ ॥ मातामहानामप्येवं विप्रानाचामयेदथ ॥ वाचयेत द्विजान्स्वस्ति दद्याचैवाँक्षयोदकम ॥ २७२ ॥ दक्षिणा हेम देवानां पितृणां रजतं तथा ॥ शक्त्या दद्यात्स्वधाकारं व्याहरेच्छाद्वकृह्विजः॥ २७३॥ तिष्ठन्पिण्डान्तिके ब्र्याद्वाचियण्ये स्वधामिति ॥ वाच्यतामिति विशोक्तिः प्रवदेहोत्रपूर्वकम् ॥ २७४ ॥ स्वधोच्यतामिति ब्र्यादस्तु स्वधेति तद्वचः ॥ ऊर्ज वहन्तीरुचार्य जलं पिण्डेषु सेचयेत्॥ २७५॥ याः काश्चिद्देवताः श्राद्धे विश्वराब्देन जलिपताः॥ शीयतामिति च ब्र्याद्विभैरुक्तमिद्ं जपेत् ॥ २७६॥ दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ॥ श्रद्धा च नो माव्यगमद्वहु देयं च नोऽस्त्वित ॥ २७७॥ न्युब्जपिण्डार्घ्यपात्राणि कृत्वोत्तानानि संश्रवात् ॥ क्षिप्तवा पिण्डेष्वतो विप्रान्पितृपूर्वे विसर्जयेत् ॥ २७८ ॥ वाजे वाजे इति ह्युक्त्वा आमावाजस्य तान् बहिः॥ ब्रुयात्प्रदक्षिणीकृत्यं क्षमध्वमित्थामित्यपि ॥ २७९ ॥ पिण्डानां मध्यमं पिंण्डं पितृन्ध्यायन् समाहितः॥ प्रौशयेत्पुत्रकामां तु भायीं तर्च्छ्राद्यक्रन्नरः ॥ २८० ॥

A. B. D. E. and F. read ध्यायन् for अच्छं. २. F. reads 'द्जा' for 'द्जा'; while C. reads ব্বা for अज. ३. B. E. and F. read अशीतिवाधिको for पञ्चाशद्वाधिको. ४. C. reads अशतो' for अशयो'. ५. D. reads सूचिताः for जल्पिताः; while B. E. and F. read कीर्तिताः for the same. ६. A. reads this line as—प्राश्चेत्पुचकामा या भाषां तं श्राद्धदस्य च.

स्तुषा वापि संगोत्रा वा पुत्रकामा द्विजाज्ञया ॥ आधत्त पितरो गर्भे ब्याहरेयुर्द्धिजातयः॥ २८१॥ महारोगगृहीतो वा तद्रोगोपशमाय च ॥ व्रन्तु मे पितरो रोगमिल्युक्त्वा प्राशयेष्टहम् ॥ २८२ ॥ अन्यानप्त इताशे वा क्षिपेत्पिण्डान्द्विजाय वा ॥ अजाय वा प्रदद्याच पश्चाद्विप्रविसर्जनम् ॥ २८३ ॥ उद्धारं पैतृकादेके पाकान्मातामहाय च ॥ एकैनेव हि चैकेऽपि पट्दैवत्यादिात श्रतिः॥ २८४॥ उँद्धारं पितृकादेके पाकान्यातामहाय तु ॥ एकैनेव हि गच्छन्ति भिन्न गोत्रास्तथा द्विजाः ॥ २८५॥ निद्ध्युः पृथगुद्धत्य पात्रे पिण्डार्थमोदनम् ॥ तथा पाकमपीच्छन्ति भिन्नगोत्रतया द्विजाः ॥ २८६॥ ऑब्दिके ऽक्षय्यस्थाने तु वक्तव्यमुपितष्टताम् ॥ अभिरम्यतां स्वधास्थाने विश्रोक्तिरभिरताः समह ॥ २८७॥ कर्ध्वं त प्रोष्ठपद्यास्त प्रतिपदादिकाश्च याः ॥ पुण्यास्तास्तिथयः सर्वा दशापि सहपश्चभिः॥ २८८॥ तेषां चतुर्दशी प्रोक्ता ये शस्त्रेण हता नराः॥ पितृभे चं त्रयोद्द्यां गयाश्राद्धादिकं फलम् ॥ २८९ ॥ न तत्र पातयेत्पिण्डान सन्तानेप्द्धः कदान्वन ॥ पिण्डदानेन कवयो वंशक्षयं वदन्ति हि ॥ २९० ॥ सन्तानेष्द्रस्रयोदश्यां न पिण्डान् पातयेन्नरः॥ पातयेत्तमनिच्छंश्च प्राह सत्यवतीपतिः॥ मघायुक्तत्रयोदस्यां पिण्डनिर्वपणं द्विजः॥ स सन्तानो नैव कुर्यादित्यन्ये कवयो विदुः॥ २९१॥ यः सङ्क्षमे भानुद्दिने च ऋर्याद्वपोषणं पारणकं द्विजन्मा ॥ पिण्डप्रदानं पितृभे च तद्वज्ज्येष्ठो विपद्येत सुतो ऽनुजो वा॥२९२॥

B. and F. read प्राश्चते पुत्रकाक्षिणी for पुत्रकामा द्विज्ञाज्ञयाः २. A.
 D. and F. read च तम् instead of चरुम्. ३. A. reads बद्धेत् for बद्धारं
 L. In A. B. D. E. and F. this verse is not mentioned. ५. B. reabs अदेवे for आदिवके. ६. A. B. D. E. and F. read पुण्या for प्रोक्ता
 Only C. reads पित-सभ for पित्ने च.

पुत्रदा पञ्चमी कर्तुस्तथैवैकाद्शी तिथिः॥ सर्वकामा त्वमावास्या पञ्चम्यूभ्वं शुभाः स्मृताः ॥ २९३ ॥ अन्नं क्षीरं घृतं क्षौद्रमैक्षवं कालशाकवत्।। एतैस्तु तर्पितैविप्रेस्तर्पिताः पितरो नृणाम् ॥ २९४ ॥ देशः पर्व च कालश्च हिवः पात्रं च सिक्रियाः॥ पितृ-दैविकचित्तत्वं योगश्चेत्पितृभादिभिः ॥ २९५ ॥ शौचं च पात्रशुद्धिश्च श्रद्धा च परमा यदि ॥ अन्नं तेन्त्रपिक्रच्छाद्ध एँतत्खलु न चाऽमिषे ॥ २९६॥ यस्तु प्राणिवधं ऋत्वा मांसेन तर्पयेत् पितृन् ॥ सोऽविद्राश्चंदनं दग्ध्वा कुर्यादङ्कारविक्रयम् ॥ २९७ ॥ क्षित्वा कूपे यथा किञ्चिद्वाल आदातुमिच्छति ॥ पतत्यज्ञानतः सोऽपि मांसेन श्राद्धकृत्तथा ॥ २९८॥ सर्वथाऽत्रं यदा नस्यात्तदेवामिषमाश्रयेत् ॥ ब्राम्हणश्च स्वयं नौद्यात्तच श्वादिहतं यदि ॥ २९९ ॥ अथान्यत् पाँपमृत्यूनां शुद्धयर्थं श्राद्धमुच्यते ॥ कृतेन तेन येषां तु प्रदत्तमुपतिष्ठति ॥ ३००॥ दन्ति-श्टाङ्गि-गर-च्याल-नीराग्नि-बन्धनैस्तथा॥ विद्युन्निर्घात-वृक्षेश्च विप्रैश्च स्वात्मना हताः ॥ ३०१ ॥ व्रणसञ्जातकोरेश्च म्लेच्छेश्चेव हतास्तथा ॥ पापमृत्यव एवेते शुभगत्यर्थमुच्यते ॥ ३०२ ॥ नारायणबल्धिः कार्यो विधानं तस्य चोच्यते ॥ ऊर्घ्व षण्मासतः कुर्यादेके उर्घ्व तु वत्सरात् ॥ ३०३ ॥ तेषां पापव्यपोद्दार्थं कार्यो नारायणा विलः॥ धौतवासाः शुचिः स्नात एकादश्यामुपोषितः ॥ ३०४ ॥ शुक्रुपक्षे तु सम्पूज्य विष्णुमीशं यमं तथा ॥ नदोतोरं शुचिर्गत्वा प्रदद्यादृश पिण्डकान् ॥ ३०५ ॥

१. A. reads अनन्यवृत्तिकृछ्युद्धे for अनं तत्तृप्तिकृष्ट्युद्धे २. B. D. E. and F. read तूनमेतत् instead of एतत्खलु. ३. A. reads चाद्यात्तच स्वादु हितं यदि for नाद्यात्तच श्वादिहतं यदि. ४. A. reads अपमृत्यूनां for पापमृत्यूनां.

क्षौद्रा-ऽऽज्य-तिलसंयुक्तान् हविषा दक्षिणासुखः ॥ अभ्यर्च्य पुष्प-घृपाद्यैस्तन्नाम-गोत्रपूर्वकाज् ॥ ३०६ ॥ विष्णुध्यानमनाः कुर्यात्ततः स्तानस्भसि क्षिपेत ॥ निमन्त्रयेत चित्रांख्य पंच सप्ताऽथ वा नव॥ ३०७॥ द्वादश्यां कृतपे स्नातान्धौतवस्त्रान्समागतान् ॥ क्षेष्णाराधनकुद्भक्तया पादप्रश्नालितांच्छुभान् ॥ ३०८ ॥ दक्षिणाप्रवणे देशे द्यचिस्तानुपवेशयेत् ॥ द्वौ दैवे तू त्रयः पित्र्ये प्राङ्मुखोदङ्मुखान्द्विजान् ॥ ३०९ ॥ आसना-ऽऽवाहनार्ध्यं च कुर्यात् पार्वणविद्वजः॥ भोजयेद्भक्ष्य-भोज्येश्च क्षौद्रैक्षवाज्य-पायसैः॥ ३१०॥ त्रप्तान ज्ञात्वा ततो विप्रांस्त्रप्ति पृच्छेद्यथाविधि ॥ भोज्येन तिलमिश्रेण इविष्येण च तान् पुनः ॥ ३११ ॥ पञ्च पिण्डान्प्रदद्याह्नै दैवं रूपमनुस्मरन् ॥ विष्णु-ब्रह्म-शिवेभ्यश्च त्रीन्पिण्डांश्च यथाकमम् ॥ ३१२ ॥ यमाय सानुगायाथ चतुर्थे पिण्डमुत्सृजेत् ॥ मृतं सञ्चित्य मनसा गोत्र-नामकपूर्वकम् ॥ ३१३ ॥ विष्णुं स्मृत्वा क्षिपेत्पिण्डं पञ्चमञ्च ततः पुनः ॥ दक्षिणाभिमुखश्चेव निर्वपेत्पञ्च पिण्डकान् ॥ ३१४ ॥ आचम्य ब्राह्मणःपश्चात्रोक्षणादिकमाचरेत् ॥ हिरण्येन च वासोभिगोंभिर्भस्या च तान्द्रिजान् ॥ ३१५॥ प्रणस्य शिरसा पश्चाद्विनयेन प्रसादयेत ॥ तिलोदकं करे इत्वा प्रेतं संस्मृत्य चेतसि ॥ गोत्रपूर्व क्षिपेत्पाणौ विष्णुं बुद्धौ निवेदय च ॥ ३१६॥ बहिर्गत्वा तिलाम्भस्तु तस्मैदद्यात्समाहितः॥ मित्रभृत्यैर्निजैः सार्द्धं पश्चाद्धञ्जीत वाग्यतः ॥ ३१७॥ एवं विष्णुमते स्थित्वा यो दद्यात्पापमृत्यवे ॥ समुद्धरति तं प्रेतं पराशरवचो यथा ॥ ३१८॥ सर्वेषां पापमृत्यनां कार्यो नारायणो बिलः॥ तस्मादुर्ध्वं च तेभ्यो हि प्रदत्तमुपतिष्ठति ॥ ३१९ ॥

१. A. and D. substitute हर्याराधन° for कृष्णाराधन°. २. B. E. and F. read ° ध्रवने for ° प्रवणे.

एवं श्राद्धैः समस्तान्यः सन्तर्पयति वै पितृन् ॥ ददत्यनुत्तमांस्तस्य पितरस्तर्पिता वरोन् ॥ ३२० ॥ विद्या-तपोमुखान्पुत्रान्पूज्यत्वमथ योषितः ॥ सौभाग्यैश्वेर्य-तेजैश्च वलं श्रेष्टचमरोगताम् ॥ ३२१ ॥ यर्थः शुचित्वं कुप्यानि सिद्धि चैवात्मवाञ्चिताम् ॥ यशश्च दीर्घमायुश्च तथैवानुत्तमां मंतिम् ॥ ३२२ ॥ अथान्यत्किञ्चिदास्यामि पितृणां तु हितार्य वै॥ कृतेन स्वल्पकेनापि प्राप्नुवन्ति विधेः फलम्॥ ३२३॥ उच्छिष्टस्य विसर्गार्थे विधिस्तात्काळिको हि यः॥ श्राद्धर्न्नैर्विहितं यत्प्राक् पितृणां हितकाङ्क्रिभिः ॥ ३२४ ॥ आदाय सर्वमुच्छिष्ठमवनेजनवब्दुधः॥ तत्रैव निक्षिपेत् भूमौ तिल-दर्भसमन्वितम् ॥ ३२५ ॥ नरकेषु गता ये वै अपमृत्युमृता मम ॥ एतदाप्यायनं तेषां चिरायास्त्वित चौँचरेत् ॥ ३२६॥ करस्य मध्यतो देवाः करपृष्ठेतु राक्षसाः॥ पात्रस्यालभ्मनादौ च तस्मात्तं न प्रदर्शयेत् ॥ ३२७॥ दर्भाश्च स्वयमानेया दक्षिणाप्रवणोद्धवाः॥ तर्पणाद्युन्धिता ये वै इत्याद्यांश्च विवर्जयेत् ॥ ३२८ ॥ न कुशं कुशमित्याहुर्दभेमूलं कुशःस्मृतः ॥ छिन्ना दभी इति प्रोक्तास्तद्श्रं कुतपः स्मृतः ॥ ३२९॥ हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयाज्ञिकाः॥ सकुशाः पितृदैवत्याच्छिन्ना वै वैश्वदैविकाः ॥ ३३० ॥ द्रभम्ले स्थितो ब्रम्हा द्रभमध्ये जनार्दनः॥ द्रभाग्ने शङ्करस्तस्थौ दर्भा देवत्रयान्विताः ॥ ३३१ ॥ अह्न्येकावशे श्राद्धे प्रतिमासं तु वत्सरम्॥ प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकोदिष्टं तु सर्वदा ॥ ३३२ ॥

१. A. and D. read सुतान in the place of वरान्. २. A. B. D. E. and F. read °शोर्य° instead of °एश्वर्य°. ३. A. B. D. E. and F. read ओज: for °तेजः . १. A. reads यशोऽशोकित्वकुष्यानि, while B. reads यशःकुष्यमशोक्तत्वं, also D. E. and F. read as B. ५. A. B. D. E. and F. read पतिम् in the place of मित्रम्. ६. B. E. and F. read पितृणां मुक्तिशयकम्. ७. A. reads तन्मनु:. ८. B. E. and F. read आलंबनात्पञ्चात् instead of आलंबनात्ये च. ९. B. C. D. and E. read °युच्छित्राः instead of °युद्दिस्ताः

एकस्य प्रथमं श्राद्धमर्वागन्दाच मासिकम्॥ प्रतिसंवत्सरं चैव शेषं त्रिपुरुषं स्मृतम् ॥ ३३३ ॥ सिंपण्डीकरणादृष्वं प्रतिसंबत्सरं स्रुतैः ॥ माता-पित्रोः पृथेकार्यमेकोहिष्ठं क्षयाहिन ॥ ३३४॥ सपिण्डिकरणादृध्वं प्रतिसंवत्सरं द्विजः॥ एकोदिष्ठं प्रकुर्वीत पित्रोरप्यत्र पार्वणम् ॥ चतुर्दश्यां तु यच्छाइं सपिण्डीकरणे कृते॥ एकोहि ष्टविधानेन् तत्कुर्याच्छस्रपौतिते ॥ ३३५ ॥ पित्राद्यस्रयो यस्य शस्त्रपातास्त्वनुकमात् ॥ सम्भूतैः पार्चणं कुर्याद्ष्यकानि पृथक् पृथक् ॥ ३३६॥ संपिण्डीकरणादृध्वं पितुर्यः प्रपितामहः ॥ स्ति तुं लेपभुगित्येव प्रलुप्तः पितृपिण्डतः ॥ ३३७ ॥ सपिण्डीकरणादृष्वं कुर्यात्पार्वणवत्सदा ॥ प्रतिसंवत्सरं विद्वच्छागळेयो विधिः स्मृतः ॥ ३३८ ॥ सपिण्डता तु कर्तव्या पितुः पुत्रैः पृथक् पृथक् ॥ स्वाधिकारप्रवृत्तत्वादितरः श्राद्धकर्तृवत् ॥ ३३९ ॥ तीर्थश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं वा परपन्थिकम् ॥ सपिण्डीकरणे कुर्यादकृते तु निवर्तते ॥ यस्य संवत्सरादवींक् सिपण्डीकरणं भवेत ॥ प्रतिमासं तस्य कुर्यात् प्रतिसंवत्सरं तथा ॥ ३४०॥ अर्वाक् संवत्सराद्व्द्वौ पूर्णे संवत्सरेऽपि च ॥ ये संपिण्डीकृताः प्रेता न तु तेषां पृथक्किया ॥ ३४१ ॥ एकपिण्डीकृतानां तु पृथक्त्वं नोपपद्यते ॥ सिपण्डीकरणाद्ध्वं मृते कृष्णचतुर्दशीम् ॥ ३४२ ॥ अवीग्संवत्सरादृष्वं मृते ऋष्णचतुर्देशीम् ॥ ये सपिण्डीकृतास्तेषां पृथक्त्वेनापपद्यते ॥ पृथक्त्वकरणे तस्य पुनः कार्या सपिण्डता ॥ ३४३ ॥ स्त्रियं श्वश्त्रा पतिर्मात्रा तयासह सर्पिडयेत् ॥ तत्सद्भावे पितामह्या तन्मात्रा चापरे विदुः ॥ ३४४ ॥

१. A. reads एकं for शेषं. २. A. reads चातिने instead of पातिते. ३. A. only subtitutes प्रतिसंवरसरं in the place of अष्टकानि पृथक्. ४. This verse is not mentioned in A., ५. B. and E. read प्रति° instead of पिद°.

बान्यथा तु पितामह्या मातामह्यास्तथाऽपरे ॥ उदकं पिण्डदानं च सहभर्त्री प्रदीयते ॥ ३४५ ॥ अपुत्रा ये मृताःकेचित्स्त्रियो वा पुरुषाऽपिवा ॥ तेषामाप च देयं स्यादेकोहिष्टं चं पार्वणम् ॥ ३४६॥ अपुत्राश्च मृता ये च कुमाराः संस्कृता अपि॥ तेषां समानता न स्यान्न स्वधा नाभिरम्यताम्॥ ३४७॥ भर्त्रा सिपण्डता स्त्रीणां कार्यीते कवयो विदुः॥ स्वस्ना सहापरे तस्यास्तन्मात्रा चापरे विदुः॥ ३४८॥ अनपत्येषु प्रेतेषु न स्वधा नाभिरम्यताम्॥ पंकोहिष्टेषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम्।। ३४९ ॥ मित्र-बन्धु-संपिण्डेभ्यः स्त्री-कुमारस्य चैव ही ॥ द्याद्वै मासिकं श्राद्धं संवत्सरं तु नान्यथा ॥ ३५० ॥ अप्रत्ययगतश्चेव कुछ-देशव्यवस्थया ॥ यो यथा क्रियया युक्तः सतयैव हि निर्वपेत् ॥३५१ ॥ दाढर्यार्थं दुश्यते रूढिमानवं लिङ्गमैव च ॥ दृढीकृता च विद्वद्भिलीकरूढिगरीयसी ॥ ३५२॥ विकरुपेषु च सर्वेषु स्वयमेकैकमादितः॥ अङ्गीकरोति यं कर्ता स विधिस्तस्य नेतरः ॥ ३५३॥ बहून हि याजयेद्यस्तु वर्णवाद्यांश्च नित्यशः॥ मेच्छांश्च शौण्डिकांश्चेव स विप्रो बहुयाजकः ॥ ३५४॥ यश्च ध्रैर्येण दुष्टात्मा गो-सुवर्णापहारकः ॥ सङ्गहीतासवर्णिखाः स विद्रो गण उच्यते ॥ ३५५ ॥ वर्तते यश्च चौर्येण सुवर्णेनापहारकः॥ सङ्ग्रहीतसवर्णास्त्रि स विप्रो गौण उच्यते ॥ ३५६॥ मृते भर्तरि या नारी रहस्यं कुरुते पतिम्॥ तस्य वैस्नावयेद्गर्भे सा नारी गणिका स्मृता ॥ ३५७ ॥ अन्यदत्ता तु या कन्या पुनरन्यत्र दीयते ॥ अपि तस्या न भोक्तव्यं पुनर्भूः सा प्रकीर्तिता ॥ ३५८ ॥ कैमारं पतिमुत्मृत्य यात्वन्यं पुरुषं श्रिता ॥ पुन: पत्युर्गृहं गच्छेत्पुनर्भूः सा द्वितीयका ॥ ३५९ ॥

१. B. D. E. and F. read न for च.

असत्त्र देवरेषु स्त्री वान्धवैर्या प्रदीयते ॥ सवर्णाय सपिण्डाय सा पुनर्भूस्तृतीयका ॥ ३६० ॥ प्राप्ते द्वादश वर्षेऽत्र या रजो न बिभार्ति हिं॥ धारितं तु तया रेतो रेतोधाः सा प्रकीर्तिता ॥ ३६१ ॥ या भर्तर्ज्यभिचारेण कामं चरति नित्यशः॥ तस्या अपि न भोकव्यं सा भवेत्कामचारिणी ॥ ३६२ ॥ पति हित्वा तु या नारी गृहादन्यत्र गच्छति ॥ वरेषु रमते नित्यं स्त्रैरिणी सा प्रकीर्तिता ॥ ३६३ ॥ भर्तः शासनमुहंध्य स्वकामेन प्रवर्तते ॥ दीव्यन्ती च हसन्ती चसा भवेत्कामचारिणी॥ ३६४॥ पति विहाय या नारी सवर्णमन्यमाश्रयेत् ॥ वर्तते ब्राम्हणत्वेन द्वितीया स्वैरिणी तु सा ॥ ३६५॥ मृते भर्तरि या याति श्लुत्पिपासातुरा परम्।। तवाहमिति सम्भाष्य तृतीया स्वैरिणी तु सा ॥ ३६६ ॥ देश-कालाद्येपेक्ष्येव गुरुभियां प्रदीयते ॥ उत्पन्नसाहसाऽन्यस्मै चतुर्थी स्वैरिणी तु सा ॥ ३६७॥ आसु पुत्रास्तु ये जाता वर्ज्यास्ते हव्य-कव्ययोः तथैव पतयस्तासां वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ ३६८ ॥ श्राद्धं तैश्च न कर्तव्यं प्रतिलोमविधानतः॥ वैश्वश्राद्धं पितृश्राद्धं प्रतिलोमविधानतः॥ वर्णाश्रमवहिःस्थास्ते संकीर्णजन्मसम्भवाः ॥ ३६९ ॥ मातृणां च पितृणां च स्त्रीयानां पिण्डदाः स्मृताः ॥ उपवितस्तो यस्तु यश्चैव दीधिषूवितः ॥ ३७० ॥ परपूर्वपतेर्जाताः सर्वे वर्ज्याः प्रयत्नतः ॥ अजापालादिजाताश्च विशेषेण तु वर्जयेत् ॥ ३७१ ॥ मृतानुगमनं नास्ति ब्राम्हण्या ब्रम्हशासनात् ॥ इतरेषु च वर्णेषु तपः परममुच्यते ॥ ३७२ ॥

१. A. reads विदेषु for वरेषु, २. A. and D. read 'नुपेक्ष्यैव for 'द्यपेक्ष्यैव. ३. A. reads विकाण' for संकाण'. ४. B. D. E. and F. read ज्याणां for स्वीयानां. ५ B. D. E. also read नच पिंडवाः instead of पिंडवाः स्मृताः.

भर्तुश्चित्यां समारोहेद्या च नारी पतिव्रता ॥ अहन्येकादशे प्राप्ते पृथिक्पण्डे नियोजयेत् ॥ ३७३ ॥ श्रौतैश्च स्मार्तमंत्रेश्च दम्पत्याचेकतां गतौ॥ एकमृत्युगतौ चैव वहाचेकत्र तौ हुतौ॥ ३७४॥ एकत्वं च तयोर्थस्माज्जातमाद्याचसानिकम्॥ एकादशाहिकं श्राद्धमेकमेव स्मृतं बुधैः॥ ३७५॥

आरुह्य भर्तुश्चितिमंगना या प्राप्तोति मृत्युं बहु सत्वयुक्ता ॥ एकादशाहे तु तयोर्विधेयं श्राद्धं पृथक्स्वर्गमपेश्य सद्भिः ॥ ३७६ ॥ एकत्विमच्छिन्ति पतिप्रहीणा एकादशाहादिषु ये नृनार्यः ॥ ते स्वर्गमार्गे विनिहत्य कुर्युः स्त्रोसत्विद्यातान्नरकेऽधिवासम् ॥ ३७७ ॥

समानमृत्युना यस्तु मृतो भर्ता च योषिताम् ॥
तस्याः सपिण्डता तेन पिण्डमेकंत्र निर्वपेत् ॥ ३७८ ॥
स्त्रीपात्रं पैतिपात्रे तु सिंचयेदेकमेव हि ॥
श्रांखे त्रिपुरुषे त्रीणि तत्प्रत्यक्षं पितृन्पति ॥ ३७९ ॥
पत्या सह परासृत्वात्तेनैवास्याः सपिण्डता ॥
पितामद्यापि चान्यत्र होतदाह पराशरः ॥ ३८० ॥
अन्यप्रीतौ न चान्यस्य तृप्तिः कुत्रापि दृश्यते ॥
एवं धीमानमुत्रापि तस्मान्नैकत्वमाश्रयेत् ॥ ३८१ ॥
पकत्वाश्रयणे धर्मो नार्या छुतो भवेद्रुवम् ॥
तस्याः सुकृतसामर्थात्पत्युः स्वर्गमिहेष्यते ॥ ३८२ ॥
भर्त्रा सह मृता या तु नाकलोकमभीष्यंती ॥
साऽऽद्यश्राखे पृथिकपण्डा नैकत्वं तु बुधैः स्मृतम् ॥ ३८३ ॥
पतिमृत्युः स्त्रियो मृत्युर्मृत्युना चैंकता भवेत् ॥ ३८४ ॥

१. B. D. E. and F. read एकं तु for एकक, २. B. E. and F. read पित्रपात्रेषु for पांतपात्रे तु. ३. A. reads चित्रयेत् for सिचयेत्. ४. B. E. and F. read आर्द्ध for आर्द्ध. ६. B. and E. read समीहया; while D. reads अभिष्सया. ६. A. reads मृत्योः for मृत्युः. ७. B. reads नैकता instead of चैकता, also A. D. E. and F. too the same.

भर्त्रासह मृता भार्या भर्तारं सा समुद्धरेत्॥ तस्याः पतिव्रताधर्मः पिण्डैक्येन हतो भवेत् ॥ ३८५ ॥ वलीयस्त्वेन धर्मस्य तुच्छत्वाचांगसस्तथा ॥ धर्मेण छुप्यते पापमेकत्वे समता तयोः ॥ ३८६॥ नैकत्वं त तयोरस्माक्कव्यं श्राद्धकर्माण ॥ पृथगेविं कर्तव्यं श्राद्धमेकादशाहिकम् ॥ ३८७॥ यानि श्राद्धानि कार्याणि तान्युक्तानि पृथक् पृथक् ॥ कर्तव्यं यैस्तु तेऽप्युक्ता विशेषं च निबोधत ॥ ३८८ ॥ औरसाद्याः स्मृताः पुत्रा मुनिभिर्द्वादशैव तु ॥ यथा जात्यनुसारेण वर्णानामनुसारतः ॥ ३८९ ॥ पिण्डप्रदाः ऋमेण स्युः पूर्वाभावे परः परः॥ यसाद्यो जायते पुत्रः स भवेत्तस्य पिण्डद्ः॥ ३९०॥ तसात्तसादपीहन्ते मृताः प्रेतत्वमागताः ॥ तस्मादवश्यमेवं हि श्राद्धं कार्यं विधानत:॥ ३९१॥ शूद्रस्य दास्तिजः पुत्रः कामतस्तु स पिण्डदः॥ जात्या जातः सुतो मातुः पिण्डदः स्यात्सुतोऽपि च॥ ३९२ ॥ जनकस्य न किञ्चित्स्यादर्थात्कामप्रवर्तनात् ॥ वायुभूताश्च पितरो दत्ताभिकांक्षिणः सदा ॥ तस्मात्तेभ्यः सदा देयं नृभिधर्मरतैः सदा ॥ ३९३॥ ये खाण्ड-मांस-मधु-पायस-सर्पिरन्नैर्-देशे च कालसहिते च सुपात्रदत्तैः॥ प्रीणन्ति देव-मनुजान्पितृवंशजातान् तेषां नृणां तु पितरो वरदा भवन्ति ॥ ३९४॥ मया श्राद्धविधिः प्रोक्तो वर्णानां पितृतृप्तिकृत्।। एवं दास्यति यः श्राद्धं वरान्सर्वानवाप्स्यति ॥ ३९५॥

इति श्रीवृहत्पराशारीये धर्मशास्त्रे सुत्रतप्रोक्तायां संहितायां श्राद्धाधिकारो नाम सप्तमोञ्ध्यायः समाप्तः ॥

१. A. reads एकरवेन for पिण्डैक्येन, and D. also the same. २. B. E. and F. read आगमस्य च for चागसस्त्था.

बृहत्पराशरसंहिता।

अथ अष्टमीऽध्यायः ।

अथातः सम्प्रवश्यामि शुद्धि पराशरोदिताम्॥ सृतके वाष्यशौचे वा यथावत्तां निबोधत ॥ १ ॥ प्रसवं सुतकं पाहुरशौचं शावमुच्यते ॥ यावत्कालं च यन्मात्रं तथा तावन्निगद्यते ॥ २ ॥ केषां चित्तेन वैं मांसं केषां चिन्मरणान्तिकम् ॥ सद्यः शौचास्तथा चान्ये अन्ये चैकाहिकाः स्मृताः॥ ३॥ त्रि-षट्-दश-दशद्वाभ्यां दशापि सह पञ्चभिः॥ तान्येव त्रिगुणान्याहुर्दिनान्येव मनीषिणः ॥ ४॥ वक्ष्यमाणं निवोधध्वमुक्तक्रममिदं द्विजाः। शाकिजो युन्मुनीनां च प्राग् ब्रवीत्कलिधर्मवित् ॥ ५ ॥ विष्णुध्यानरतानां च सदैव ब्रह्मचारिणाम्।। गृहमोधिद्विजानां तु तथैव व्रतचारिणाम् ॥ ६ ॥ वेदतत्वार्थवेत्तृणां नित्यस्नानकृतां तथा ॥ अतत्संसरिंगणामेषां नाशौचं नापि सूतकम् ॥ ७॥ संसर्ग वर्जयेद्यत्नात्संसर्गो दोषकारणम् ॥ क्योत्रान्नादिसंसर्गं वर्जने स्याद्किल्बिषी ॥८॥ वद्नित मुनयः प्राच्याः संसर्गी दोषकारणम्।। असंसर्गः स्वकर्मस्यो द्विजो दोषैर्न लिप्यते ॥ ९ ॥ दानोद्वाहेष्टि-संग्रामे देशविप्लवकादिके ॥ सद्यः शौचं द्विजातीनां सृतकाशौचयोरिप ॥ १०॥ दातृणां व्रतिनामेके कव्यः सित्वणामपि॥ सद्यः शौचमदोषाणाम् चुर्धर्मविदः कस्रौ ॥ ११ ॥

सर्वमंत्रपवित्रस्तु अग्निहोत्री षडङ्गवित्॥ राजा च श्रोत्रियश्चेव सद्यः शौचाः प्रकीतिताः ॥ १२ ॥ देशान्तरगते जाते मृते चाऽपि सगीत्रिणि ॥ शेषाहानि दशाहार्वाक् सद्यः शौचमतः परम् ॥ १३ ॥ सत्यप्येकनिवासे तु सद्यः शौचं विशोधनम् ॥ पिण्डनिर्वर्तने जाते मृते वापि सगोत्रजे ॥ १४ ॥ सद्यः शौचं विधातव्यमर्वोक् च दश जन्मनः ॥ बान्धवादिषु विश्वेयमन्यदृध्वं विधीयते ॥ १५ ॥ नाऽऽशौच-सृतके स्यातां नृपतीनां कदा च न ॥ यञ्जकर्मप्रवृत्तस्य ऋत्विजो दीक्षितस्य च ॥ १६ ॥ पृथक्षिण्डमृते वाले निर्दशेऽन्यत्र च श्रुते ॥ जाते वापि च शुद्धिः स्यात्सद्यः शौचादसंशयम् ॥ १७ ॥ सेवेदः साग्निरेकाहाद ब्राह्मणः गुद्धिमामुयात् ॥ तथैकाहो नृपे संस्थे तथैव ब्रम्हचारिणि ॥ १८॥ दुर्भिक्षे राष्ट्रभङ्के च आपत्काल उपस्थिते ॥ उपसर्गान्मृते वापि सद्यः शौचं विधीयते ॥ १९ ॥ गो-विप्रार्थविपन्नानां आह्वेषु तथैव च ॥ ते योगिभिः समा ज्ञेया सद्यः शौचं विधीयते ॥ २० ॥ विप्रे संस्थे व्रताद्वीक् श्रोत्रिये च तथा द्विजे॥ अनुचाने गुरौ चैव आचार्ये चापि संस्थिते ॥ २१ ॥ असंस्कृतस्त्रियां राज्ञि श्रोत्रिये निधनं गते ॥ त्रिरात्रमप्यशौन्नं स्यात्तथैवोदकदायिनः ॥ २२ ॥ विद्वाननिव्रको विप्रस्थिरात्राच्छुद्धिमाप्नुयात्।। मनीषिणः परे ब्रयुरसिपिण्डे अहं मृते ॥ २३ ॥ प्रेतीभूतं च यः शूद्धं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्वेलः ॥ नियतं हानुगच्छेत त्रिरात्रमशाचिर्भवेत् ॥ २४ ॥ षड़ात्रं नवरात्रं च शवस्पृशां विद्युद्धिकृत् ॥ **ज्यहं चैव विशुद्ध्यर्थं धर्मशास्त्रविदो विदुः ॥ २५ ॥**

१. B. reads विधानेनामिको विप्र भाशौचात् for सर्वेदः सामिरेकाहाद्वाह्मणः. २. B. reads हिंचे मृते for तथा हिंचे.

अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ॥ पदे पदं यहफलमन्पूर्व लभन्ति ते ॥ २६॥ अशुचित्वं न तेषां तु पापं वाऽश्चेभकारणम् ॥ जलाव-गाहनात्तेषां सद्यः शौचं विधीयते ॥ २७॥ असगोत्रमसम्बन्धं प्रेतीभृतं तथा द्विजम् ॥ ऊढवा दम्ब्वा द्विजाः सर्वे स्नानान्ते ग्रचयः स्मृताः ॥ २८ ॥ एकरात्रं वदन्येके सद्यः स्नानं तथाऽपरे ॥ गोप्रेहादिमृतानां च मुनयः द्यद्धिकारणम् ॥ २९ ॥ हत: शूरो विपद्येत शत्रुभिर्यत्र कुत्रचित्॥ स मुक्तो यतिवत्सद्यः प्रविशेत्परवैधसि ॥ ३० ॥ संन्यासो युद्धैसंखश्च सम्मुखं शत्रुमिर्नरः॥ सूर्यमण्डलभेत्ताराचिति प्राहुर्मनीषिणः॥ ३१॥ पराङ्गखे हते सैन्ये यो युद्धाय निवर्तते ॥ तत्पदानीष्टितुल्यानि स्युरित्याह पराशरः ॥ ३२ ॥ वदने प्रविशेद्येषां लोहितं शिरसः पतत् ॥ सोमपानेन ते तुल्या बिन्द्वो रुधिरस्य वै ॥ ३३ ॥ सन्यासेन मृता ये वै प्रधने ये तन्त्यजः॥ मुक्तिभाजो नरास्तेस्युरिति वेदोऽपि कीर्तयेत् ॥ ३४॥ सद्यः शौचं विधातव्यं शुद्धिरेवं विधियते ॥ नोच्यन्ते ते मृता लोके सद्यो ब्रह्मवपुर्गताः॥ ३५॥ सन्ध्याचारविहिनानां सृतकं ब्राम्हणे ध्रवम् ॥ अशौचं द्वादशाहं स्यादिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ ३६ ॥ राज्ञ' तु द्वादशाहः स्यात्पक्षो वैदयस्य पावनः ॥ वृषलस्य तथा मासस्यहादेष्वपि धर्मतः ॥ ३७॥ क्षवा च पक्षिणी सद्धिमीत्लादिषु कीर्तिताः॥ गर्भस्रावे चै पाते च रात्रयो माससम्मिताः ॥ ३८॥

१. A. reads शोककारणम् for ऽशुभकारणम्. २. A. reads विमहादि for गोमहादि. ३. A. and D. read मुध for युद्ध. ४. A. reads निदर्शनम् for अपि कीर्तथेन. ५. A. reads भेमाः for भैताः. ६. A. B. E. and F. read नु तैरुक्ताः for च पाते च.

स्नावं गर्भस्य विद्वांसी मासाद्वीक चतुर्थकात्।। पातमुर्ध्व वदन्त्येके तत्राधिक्यं च सृतकम् ॥ ३९ ॥ ऋणि-व्यसनि-रोगार्त-पराधीन-केदर्यकाः॥ तृष्णावन्तो निराचाराः पितृ-मातृविवर्जिताः ॥ ४०॥ स्रोजिताश्चानपत्याश्च देव-ब्राह्मणवर्जिताः ॥ परद्रव्यं जिंघृक्षन्तः सद्यः सुतकिनः सदौ ॥ ४१ ॥ स्तके मृतंशीचे वा अन्यदापद्यते यदि ॥ पूर्वेणैव तुशुद्ध्येत जाते जातं मृते मृतम् ॥ ४२ ॥ एकपिण्डाश्च दायादाः पृथक्दार-निकेतनाः ॥ जन्मन्यपि मृते वापि तेषां वै सूतकं भवेत् ॥ ४३ ॥ भृगु-वह्नि-प्रपाते च देशान्तरमृतेषु च ॥ षाले प्रेते च संन्यस्ते सद्यः शौचं विधीयते ॥ ४४ ॥ अजातद्दन्ता ये बाला ये च गर्भाद्विनिर्गताः॥ न तेषामग्निसंस्कारो नाशौचं नोदकिकया ॥ ४५॥ विवाहोत्सव-यज्ञेषु कर्तारो मृंत-सूतके ॥ पूर्वसंकिष्यतानर्थान्भोज्यान्तानब्रवीनमनुः ॥ ४६ ॥ शिल्पिनः कारुकाश्चेव दासी-दासास्तथैव च ॥ इत्यादीनां न ते स्यातायनुगृह्णान्त यान् द्विजाः ॥ ४७ ॥ पिता पुत्रेण जातेन इद्याच्छ्राद्धं यथाविधि । वितृणां विधिवद्दानं दत्तं तत्राप्यनन्तकम् ॥ तत्राप्यनन्तकं दानं कर्तव्यं पुत्रजन्मनि ॥ ४८ ॥ प्रसवे च द्विजातीनां न कुर्यात्सङ्करं यदि ॥ दशाहाच्छुच्छते माता अवगाह्य पिता श्रुचिः ॥ ४९॥ अतिमानादतिकोधात्स्रेहाद्वा यदि वा भयात्। उद्गध्य म्रियते यस्तु न तस्याग्निः प्रदीयते ॥ ५० ॥

१ A. reads 'कंदर्थका': २. A. reads गृहस्वान्ता: for जिघ्शन्त: ३ A. reads स्मृता: for सदा, B. E. and. F. too the same. ४. A. reads सन्यशीचे for मृतशीचे. ५. B. reads 'कृत' for 'दार', E. and. F. also the same. ६. B. E. and F. read संन्यासे for सन्यस्ते. ७. B. D. and F. substitute विनिःस्ता: for विनिर्गता: ८. A. reads ऽशीच' for मृत'.

न स्नायात्रोदकं द्द्यात्रापि कुर्यादशौचताम् ॥
सर्पेण श्टंगिणा वापि जलेन चान्निना तथा ॥ ५१ ॥
न स्नानादौ विपन्नस्य तथाचैवात्मघातिनः ॥
अवांक् द्विद्दायनादिन्नं न द्यान्स्रतकस्य च ॥ ५२ ॥
किन्तु तान्निखनेद्भूमौ कुर्यात्रेवोदकिकयाम् ॥
सर्पादिप्राप्तस्त्यूनां विद्दादादिकाः कियाः ॥ ५३ ॥
पण्मासे तु गते कार्या मुनिः प्राह्व पराशरः ॥
शास्त्रदृष्टं बुधैः कार्यमस्थिसञ्चयनादिकम् ॥ ५४ ॥
तत्कृत्वा त्क्रदिवसैः द्युद्धिमहिति धर्मतः ॥
अन्यायसृतविप्राणां ये वोढारो भवन्ति हि ॥ ५५ ॥
अन्निद्यस्त्रेव ये तेषां तथोदकादिदायिनः ॥
उद्दन्धनसृतस्यापि यिष्ठन्द्याद्रज्जुपाशकम् ॥ ५६ ॥
ते सर्वे पापसंयुक्ताः प्रायश्चित्तस्य भाजनाः ॥ ५७ ॥
यः स्तकाशौचविद्यद्विक्रत्स्यादाख्याय कालं तमनुक्रमेण ॥
पराश्वास्याम्बुजानिःसृता या वाच्यास्ततो निष्कृतयो द्विजास्ते ॥ ५८॥

सूतकाशौचयोहकः शुद्धियन्थाऽनुपूर्वशः॥
सर्वेनसां विशुध्यर्थं प्रायश्चितं यथाव्रवात्॥ ५९॥
मनुवां याज्ञवल्क्यस्तु वसिष्ठः प्राह निष्कृतिम्॥
सा कृतादिषु वर्णानां सति धर्मे चतुष्पदे॥ ६०॥
मानसा वाचिका दोषास्तथा वै कार्यकारिताः॥
धर्माधीना नृणां सर्वे जायन्ते तेऽप्यानिच्छताम्॥ ६१॥
तेषामुपरताक्षाणां प्रत्यहं शुभिमच्छताम्॥
शक्तिजो निष्कृतिं प्राह युगधर्मानुक्षपतः॥ ६२॥
विकृतव्यवहाराणां पापो निष्कृतिकृद्धिजः॥
कति विषेः कथं क्पौरिति वाच्या भवेदि सा॥ ६३॥
तद्र्षं च प्रवक्ष्यामि यावद्भिः सा द्विजैभवेत्॥
यथाविधास्त्र विप्रास्युरिति विद्वन् प्रकीर्यते॥

२, A. reads द्विजै: instead of बुधै:. २. F. reads this whole line thus:— विकृतच्यवहाराणां पर्वात्रिष्कृतिकृद्दिजः ।; while A. reads निष्कृतिं व्यवहाराणां वर्षात्रिष्कृतिकृत्वया ।

पर्षहशावरा प्रोक्ता ब्राम्हणैवेंदपारगैः॥ सायद्र्या स धर्मः स्यात् स्वयम्भूरित्यकल्पयत् ॥ ६४॥ वेद-शास्त्रविदो विप्रा यं ब्रयः सप्त पंच वा ॥ त्रयो वाऽपि स धर्मः स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः ॥ ६५ ॥ संयमं नियमं वाऽपि उपवासादिकं च यत।। तद्विरा परिपूर्ण स्यान्निष्कृतिर्घावहारिकी ॥ ६६ ॥ न लक्षेणापि मुर्खाणां न चैवाऽधर्मवादिनाम्।। विदुषां नापि लुन्धानां न चापि पक्षपातिनाम् ॥ ६७ ॥ श्रुता-ध्ययनसम्पन्नः सत्यवादी जितेंद्रियः ॥ सदा धर्मरतः शान्त एकः पर्वत्त्वमहिति ॥ ६८ ॥ न सा बद्धेर्न तरुणैर्न तरुपैर्घनान्वितः॥ तिभिरेकेन पर्वत् स्याहिद्वद्भिर्विद्वषापि च॥ ६९॥ वयसा लेघवां ऽपि स्युर्वद्धा धर्मविदो द्विजाः॥ शिशवोऽपि हि मध्यस्थाः सर्वत समदर्शनाः ॥ ७० ॥ न सा बुद्धैभविद्वित्रवृध्दास्युर्धर्भवादिनः॥ यत्र सत्यं स धर्मः स्यात्च्छलं यत्र न गृह्यते ॥ ७१ ॥

न सा सभा यत्र न सन्ति बृद्धा बृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ॥ धर्मो बृथा यत्र न सत्यमस्ति सत्यं न तद्यन्न हृदानुविद्धम् ॥ ७२ ॥

निष्कृतौ व्यवहारे च व्रतस्याशंसने तथा ॥
धर्म धा यदि वाऽधर्म परिषत्प्राह तक्क्वेत् ॥ ७३ ॥
स्त्रीणां च वाळ-चृद्धानां क्षीणानां कुशरीरिणाम् ॥
उपवासाद्यशक्तानां कर्तव्योऽनुप्रहश्च तैः ॥ ७४ ॥
ज्ञात्वा देशं च काळं च व्ययं सामर्थ्यमेव च ॥
कर्तव्योनुप्रहः सिद्धिर्मुनिभिः परिकीर्तितः ॥ ७५ ॥
लोभान्मोहाद्भ्यान्भैत्र्याद्यदि कुर्युरनुप्रहम् ॥
नरकं यान्ति ते मृदाः शतधा वासवाचिनः ॥ ७६ ॥
प्रविश्य पैर्षदं ते वै सैभ्यानामप्रतःस्थिताः ॥
यथाकाळं प्रकुर्युस्ते प्रायश्चित्तं तदीरितम् ॥ ७७ ॥

१. A. reads तनवः for लयवः. २. A. B. read छलेनानुविद्धम् for हदानु-विद्धम्. ३. चोत्तमान्ते for पर्षदं ते is in all except A. and B.; while B. reads पार्षदाम् for सभ्यानाम्.

किन्त्वयं याचते देवा वदन्तोऽत्र द्विजातयः॥ सर्वे कर्वन्ति नियमं गतपापं न संशयः॥ ७८॥ प्रसादो द्विविधो ज्ञेयो दैव्यश्चाद्धर एव च ॥ क्रीडयापि च तत्रैव देयास्तथैव ते द्विजाः ॥ ७९ ॥ व्यवहारे गोसमैस्तु प्रब्रूयाद्वापि वैरतः॥ यथाकृतं च तत्पापं तत्त्रेयेव निवेद्येत्॥ ८०॥ यस्तेषामन्यथा ब्रुयात्सं पापीयान्न संशयः॥ सत्यमसत्यमेवात्र विपर्यस्तं चदेचैतः ॥ ८१ ॥ स एवानृतवादी स्यात्सोऽनन्तं नरकं व्रजेत् ॥ ज्योतिषं व्यवहारं च प्रायिश्वतं चिकित्सित्म ॥ ८२ ॥ अजानज् यो नरो ब्र्यात्साइसं किमतः परम् ?॥ व्यवहारश्च तैः प्रोक्तो मन्वाद्यैर्धमवादिभिः॥ ८३॥ प्रजाभिनंतु सर्वाभिर्मान्येंश्लेव तु मानवैः॥ तच्छोधकप्रमाणानि लिखितादीनि तैर्विना ॥ ८४ ॥ जलादीनि च दिव्यानि सांख्योक्तशपथानि च ॥ अन्ये जनपदाचारा कुँलर्धर्मस्तथापरः ॥ परिषद्वाम्हणैर्मिध्या निर्णेतंच्या यथाविधि ॥ ८५ ॥ जन्म जात्यनुसारेण देश-काळादिधर्मतः॥ कर्तव्यः सत्तमैः सर्वेमीननीयश्च वादिभिः॥ ८६॥ गो-ब्राह्मणहतादीनां तथा दम्भादिकारिणाम् ॥ ॥ तप्तकुच्छ्रेण शुँद्धिः स्यादिति पाराशरोऽत्रवीत् ॥ ८७ ॥ भोजयेद्वाम्हणान्पश्चात्सवृषा गौश्च दक्षिणा ॥ जायन्ते पापनिर्मुकाः शक्तिसूनोर्यथा वचः ॥ ८८ ॥ अंनाशकान्तिवृत्ता ये ब्रम्हचर्यात्तथा द्विजाः ॥ वैडालिकास्ते विज्ञेयाः सर्वधर्मविवार्जताः ॥ ८९ ॥

E. reads च वेदित: instead of वदेखतः.
 A. only reads नान्यों for मान्ये:.
 ३. only B. reads अणु° for कुल°.
 ४. A. reads मत्वा for मेध्या.
 ६. A., B. and F. read ভাঁজিবাহি
भि:.
 ७. B. D. E. and F. read शुद्धिः स्थात् for अध्योद्यिति.
 ८. C. and F. read अनाशिका° for अनाशका°.

सर्वत्र प्रावशन्तो ये ये च वैडालिकैः समाः॥ तेषां सर्वाण्यपत्यानि पुल्कसैः सह पौतयेत् ॥ ९० ॥ स्त्रीणां च बाल-वृद्धानां क्षयीणां कुशरीरिणाम् ॥ उपवासाद्यशक्तानां कर्तव्योऽनुप्रहश्च तैः ॥ ९१ ॥ ज्ञात्वा देशं च कालं च वयः सामर्थ्यमेव च ॥ कर्तव्योऽनुत्रहः सद्भिर्भुनिभिः परिकीर्तितः ॥ ९२ ॥ ब्रम्हब्रश्च सुरापश्च स्तेयी गुर्वङ्गनागमः॥ एतेषां निष्कृतिं ब्र्यादेतत्संसर्गिणामपि ॥ ९३॥ द्वादशाब्दं च विचरेत् ब्रम्हव्नस्तत्कपालघृक् ॥ सर्वत्र ख्यापयन्कर्म भिक्षां विष्रेषु संचरन् ॥ ९४ ॥ दृष्ट्रा सेतुं समुद्रस्य स्नात्वा वै लवणांभसि ॥ ब्राम्हणेषु चरन् भिक्षां स्वकर्म ख्यापयन्च्छुचिः॥९५॥ मुण्डितस्तु शिखावर्ज्यः सकौपीनो निराश्रयः॥ चीर-चीवरवासा वै त्रिः स्नायी सन् ग्रचिर्वती ॥ ९६ ॥ संयैताक्षश्चरेच्छान्तश्च्छत्रोपानद्विवार्जितः॥ ब्रम्ह्योऽसीत्यहं वाचमिति सर्वत्र वै वदेत् ॥ ९७ ॥ गवां च विंशतिं द्दाहिक्षणां वृषसंयुताम्॥ ब्राम्हणेभ्यो निवेद्यैताः शुचिराख्याय भूपतेः ॥ ९८ ॥ पूर्वोक्तप्रत्यवायानां प्रायश्चित्तामेदं स्मृतम् ॥ ब्राह्मणानां प्रसादेन तीर्थेषु गमनेन च ॥ ९९ ॥ गोशतस्य प्रदानेन शुध्यन्ति नात्र संशयः॥ अवभृथेऽश्वमेधस्य स्नात्वा शुद्धिमवाप्रुयात् ॥ १०० ॥ आख्याय नृपतेर्वाऽपि तेन संशोधितः शुचिः॥ महापापानि सर्वाणि कथयित्वा महीपतेः ॥ १०१ ॥ निष्कृतिं तद्भिरा दद्यादन्यथा तेऽपि तत्समाः ॥ रोगातीं के द्विजं वापि मार्गे खेदसमन्वितम्॥ दृष्ट्रा कृत्वा निरातंकं ब्रम्हद्मः शुद्धिमाप्नुयात् ॥ १०२ ॥

१. A. reads सर्वे प्रवेशिता ये वै. for सर्वत्र प्रविश्वन्तों ये २. A. B. E. F. read धातयेत् instead of पातयेत्. ३. A. and D. read संजिताक्षः for संयताक्षः; while C. reads संयुताक्षः.

असंख्यातं धनं दत्वा विषेभ्यो वापि शुध्यति ॥ अरण्ये निर्जने जस्वा शुर्धेयेद्वै वेदसंहिताम् ॥ १०३ ॥ द्धरापस्य प्रवश्यामि निष्कृतिं श्रोतुमईथ।। द्धरापस्तु द्धरां तप्तां पयो वा जलमेव वा ॥ तर्स गोमूत्रमाज्यं चा मृतः पीत्वा विशुध्यति ॥ जटो वा चैलवांसी वा ब्रह्महैत्याब्रतं चरेत् ॥ १०४॥ यधज्ञानात् पिवेद्विषो द्विजातिर्वो छरां पुनः॥ पुनः संस्कारकरणाच्छु द्वचेदाह पराशरः ॥ १०५॥ स्तेयं कृत्वा सुवर्णस्य शुद्धी सर्व द्विजातये ॥ समर्प्य, मुसळं राज्ञे ख्यापयेत्स्तेयकर्मकृत् ॥ १०६॥ शक्ति चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव च ॥ खादिरं लगुडं वापि हन्यादेकेन तं नृपः ॥ १०७॥ जीवन्नपि भवेच्छुद्धो मुक्तो वा तेन पार्पमा ॥ मृतश्चेत्प्रेत्य संशुध्येदिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ १०८॥ अयः प्रतिकृतिं कृत्वा विद्ववर्णां च तां धमेत् ॥ गुर्वेगनागमं तस्यां लोहमच्यां तु शाययेत् ॥ १०९ ॥ वृषणौ पुनरुत्कृत्य नैर्ऋत्यामुत्सृजेत्तनुम् ॥ स मृतः शुद्धिमाप्नोति नान्यतस्तस्य निष्कृतिः ॥ ११०॥ संवत्सरं चरेत् कुच्छुं प्रजापत्यमथापि वा ॥ चांद्रायणं चरेद्वापि त्रीन्मासान् नियतेद्रियः॥ १११॥ व्रते त कियमाणे वै विपत्तिः स्यात्कथंचन ॥ स मृतोऽपि भवेच्छुद्ध इति धर्मविनिर्णयः ॥ ११२ ॥ अनिर्दिष्टस्य पापस्य तथोपपातकस्य च ॥ तच्छुध्येपावनं कुर्याचांद्रं व्रतं समाहितः ॥ ११३ ॥ तिष्टेन्मासं पयोऽशित्वा पराकं वा चरेद्वतम् ॥ अनिर्दिष्टस्य पापस्य शुद्धिरेषा प्रकीतिता ॥ ११४ ॥ ब्राम्हणः क्षत्रियं हत्वा गवां दद्यात्सहस्रकम् ॥ वृषेणैकेन संयुक्तं पापाद्सात्प्रमुच्यते ॥ ११५॥

१. Except A. all read 'त्रिवेदसंहिताम् for वै वेदसंहिताम्. २. A. reads असमस्य for असहत्या, ३. A. reads वासा for वासी. ४. A. reads पावन: instead of पाप्पना.

त्रीणि वर्षाणि शुद्धवर्थे ब्रम्हब्रस्य व्रतं चरेत् ॥ चान्द्रायणानि वा त्रीणि कुच्छाणि त्रीणि वा ऽऽचरेत् ॥ ११५॥ वैश्यं हत्वा द्विजश्चैवमन्दमेकं व्रतं चरेत्॥ गवां होकशतं द्याचरेचान्द्रायणानि च ॥ २१६॥ कुच्छ्राणि त्रीणि वा कुर्योद्वचनाद्विदुषामसौ ॥ ये ह्न्यूरप्रदृष्टां स्त्रीं चातुर्वणीं द्विजातयः ॥ शूद्रहत्या व्रतं ते तु चरन्तः शुद्धिमाप्रुयुः ॥ ११७ ॥ शुद्धां ये चानुलोभ्येन निहन्त्यव्यभिचारिणीम् ॥ मुनयः शुद्धिमिच्छन्ति चन्द्रव्रतेन केचन ॥ ११८॥ व्यभिचाराचु ते हत्वा योषितो ब्राम्हणाद्यः ॥ तिलघेतुं बस्तमविं कमाद्युर्विशुद्धये ॥ ११९ ॥ संध्वीनां तु नरो दत्वा गवां चैव सहस्रकम्॥ चीर्णेन शुद्धिमाप्नोति योषाहत्याव्रतं चरेत् ॥ १२० ॥ अथ गोझस्य वश्यामि निष्कृति श्रोतमईथ ॥ यथा यथा विपत्तिः स्याद्भवां तथोपपद्यते ॥ १२१ ॥ गोघाती पंचगव्याशी गोष्ठशायी च गोनुगः॥ मासमेकं व्रतं चीर्त्वा गोप्रदानेन शुक्रचित ॥ १२२॥ एकपादे तु लोमानि द्वये श्मश्रुनिकृत्तनम् ॥ पादत्रये शिखावर्ज सशिखं तु निपातने ॥ १२३ ॥ सिशखं वपनं कृत्वा द्विसन्ध्यमवगाहनम् ॥ गवां मध्ये वसेद्रात्रौ दिवा गाः समनुव्रजेत् ॥ १२४ ॥ तिष्टन्तीभिश्च तिष्ठेत व्रजन्तीभिःसह व्रजेत्॥ पिवन्तीभिः पिवेसोयं संविधन्तीभिक्ष संविधेत् ॥ १२५ ॥ श्टंग-कर्णादिसंयुक्तं चर्मोत्कृत्य तदावृतः॥ विप्रौकःसु चरेद्धिक्षां स्वकर्म ख्यापयन्वती ॥ १२६ ॥ गोवस्य देहि में भिक्षामिति वाचमुदीरयेत्॥ मासमेकं व्रतं कृत्वा गोप्रदानेन शुद्धचित ॥ १२७ ॥ चौर व्याव्यदिकेभ्यश्च सर्वप्राणैः समुद्धरेत् ॥ गर्तप्रपात-पंकाच तथान्याद्पैकारतः ॥ १२८॥

१. A. and F. read सास्थिनां च अनस्थीनां for साध्वीनां तु नरा दस्ता-२. A. B. D. E. and F. read उपकारतः for अपकारतः.

भोजयेद्वाम्हणान्पश्चात्पुष्प धूपादिपूर्वकम् ॥ द्याद्वां च वृषं चैकं तत: शुद्धयति किल्विषात्॥ १२९॥ मुनयः केचिदिच्छान्ति विचित्रासु विपत्तिषु ॥ यथासम्भवतस्तासु पृथक् पृथक् विनिष्कृतिम् ॥ १३० ॥ शस्त्र-वस्त्रारम-मृप्तिंड-यष्टि-मुष्टि-प्रधावनम्।। योक्त्रेण तारणं रोधो बन्धनं विद्युद्ग्नयः॥ १३२॥ प्रह-पर्कू-प्रपातश्च बद्धव्यात्रादिभक्षणम् ॥ श्चुत्त्रर्-रोगचिकित्सा च तथाऽतिदोह-वाहने ॥ १३३ ॥ मृत्युस्थानानि चैतानि गर्वामित प्रधावनम् ॥ प्रब्रूयात्पृथगेतेषु प्रायश्चितं पराशरः ॥ १३४ ॥ उपेक्षणं च पङ्कादौ तथोपविषमक्षणे ॥ वक्ष्यमाणक्रमेणैतच्छृणुष्वं द्विजसत्तमाः ॥ १३५ ॥ शैस्रेण त्रीणि कुच्छाणि तद्धं वा समाचरेत्॥ अश्मना द्वे चरेत्कुच्छ्रे मृत्यिण्डे नापि कुच्छ्कम् ॥ १३६॥ यष्टवाघाते चरेत्कृच्छ्रे साक्षान्मुष्टवा तु तचरेत् ॥ योक्रेण पादमेकं तु तारणे पादमेव च ॥ १३७॥ रोधने कुच्छूपादे हे कुच्छूमेकं तु बन्धने॥ कूपपाते चरेत्कुच्छुमधं वाप्यां समाचरेत् ॥ १३८॥ गोशत्कृत्पिण्डघाते च प्राजापत्यं चरेद्विजः॥ श्चनृड्-रोगचिकित्सासु कृच्छ्रमुत्प्रेक्षणे चरेत् ॥ १३९ ॥ पिततां पङ्कलग्नां वा अविलप्तां च यो नरः॥ स्वस्य चान्यस्य चोपेक्ष्य सार्धे क्रुच्छ्रं चरेच्छुचिः ॥ १४०॥ एका च द्वहुभिवेद्धा क्ष्वेडिता चेन्द्रियेत गौः ॥ पादं पादं चरेयुस्ते इति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ १४१ ॥ सुबद्धां थेऽवर्लिंसाङ्गां पश्यन्तो नोपकुर्वते ॥ घातनोत्प्रेक्षणं प्रोक्तं चरेयुस्ते व्रतं नराः ॥ १४२॥ या गर्तादौ विपद्येत क्ष्वेडिता सम्प्रपत्य वा ॥ पादे क्ष्वेडितयोरकं तत्कर्ता व्रतमाचरेत् ॥ १४३ ॥

१. A. reads 'कुड्य' for 'पंक'. २. A. reads अतिप्रधातनम् for अति प्रधाननम् ३. A. reads शास्त्रेण for शस्त्रेण. ४. B. reads अवलुप्ताङ्गां for अव-लिप्ताङ्गां ५. A. reads पाते for पारे.

प्रबद्धा रहज़दोषेण गोविंपद्येत यस्य सः॥ व्रतपादं चरेच्छु इये किंचिह द्याच दक्षिणाम् ॥ १४४ ॥ योगामपालयन् दुं ह्यादित वा वाह्येद्वषम्।। यदि म्रियेत तद्देषात्तदा कृच्छाईमाचरेत् ॥ १४५ ॥ घासं यो न क्षुधार्तस्य तुषार्तस्य न वा जलम्॥ स्त्रीकृतस्य न चेहचात्स तत्पादव्रतं चरेत् ॥ १४६॥ या तु बद्धा चिकित्सार्थे विशल्यकरणाय च ॥ औषधादिप्रदानाय विपत्तौ नास्ति पातकम् ॥ १४७ ॥ विद्युत्पातादि-दाहाभ्यां कुण्डस्य पतनादिभिः॥ गााभविपत्तिमापन्नैस्तत्र दोषो न विद्यते ॥ १४८॥ पालयन्पद्यतोऽरण्ये गौस्तु व्याव्यदिभिर्द्दता ॥ अकुर्वतः प्रतीकारं कुच्छार्धे तस्य पावनम् ॥ १४९ ॥ श्टुण्वन शून्येषु पालेषु तथान्यारण्यगामिषु ॥ पाछे संभाषयत्युचैर्हन्यात्तत्र न दोषभाक् ॥ १५० ॥ गर्भिणी गर्भशस्या तु तद्गर्भ तु विशस्यतः॥ यत्नती गौविंपद्येत तत्र दोषो न विद्यते ॥ १५१ ॥ गर्भस्य पातने पादं हौ पादौ गात्रसंभवे।। पादोनं व्रतमाचेष्ट हत्वा गर्भमचेतनम् ॥ १५२ ॥ अङ्ग-प्रत्यंगभूतेन तद्गर्भे चेतनान्विते ॥ द्विगुणं गोव्रतं कुर्यादेषा गोव्नस्य निष्कृतिः ॥ १५३ ॥ वस्त्राद्यत्त्रासने गौश्च गलदामकदोषतः ॥ पादयोर्वधने चैव पादोनं व्रतमाचरेत् ॥ १५४ ॥ घण्टाभरणदोषेण गौश्चेद्वंधेमवाप्रयात् ॥ चरेद्धं व्रतं तत्र भूषणार्थं च यत्कृतम् ॥ १५५ ॥ गोविपैत्ति-वधाशङ्को कुर्याचा नैव निष्कृतिम्॥ सतद्गोरोमतुर्वयानि नरकाण्याविशेत्समाः ॥ १५६॥

२. A. reads तुःखात् for तुह्यात्. २. A. reads वन्धनमामुद्यात् instead of वंधनवामुद्रात्. ३. A. B. D. E. and F. read विपत्ती वंधाशंकी for विपत्तिवधाशंकी. ४. A. reads तुल्या व for तुल्यानि.

यःस्नात्वा पापसम्भीतो विप्राराधनतत्परः ॥ तद्वत्तां निष्कृति कुर्याद्वतैनाः सोऽश्वते शुभम् ॥ १५७॥ अन्यत्प्राणिवधस्याथ प्रवश्यामि विशोधनम् ॥ गजादिवधशुद्ध्यर्थे यद्वतं या च दक्षिणा ॥ १५८॥ हस्तिनं तुरगं हत्वा वैषमं खरमेव च ॥ बृषान्यं वा शतगुणं वृषं द्द्याद्यथाक्रमम् ॥ १५९ ॥ क्षंणाद्गोनिष्कयं कृत्वा परगोवधकुन्नरः॥ तस्याथ निष्कृतिं कुर्याद्वधशुद्धिमपेक्षया ॥ १६० ॥ हंसं स्येनं किंप गुधं जल-स्थलशिखण्डिनम् ॥ भासं च हत्वा स्युर्गावः शुद्ध्ये देयाः पृथक् पृथक् ॥ १६१ ॥ हंस-सारस-चकाव्ह-मयूर-मद्दु-कुकुटान् ॥ आटी-पारावत-क्रींच-शुकहा नक्तमोजनात्॥ १६२॥ मेपा-ऽजञ्ञो वृपं द्यात्प्रत्येकं शुद्धये द्विजः ॥ मनीषिणो वदन्त्येनां प्राणिनां वधनिष्कृतिम् ॥ १६३ ॥ क्रैंच-सारस हंसादिशिखि-सारसकुकुटान् ॥ शुक-टिट्टिभसंघ्यो नक्ताशी वैकहा शुचिः ॥ १६४ ॥ पारावत-कपोतझः सारि-तित्तिर-चाषहा ॥ त्रिसंध्यांतर्जेळे प्राणानायम्य स्याच्छुचिद्विजः ॥ १६५ ॥ काकं गृष्टं च रयेनं च अन्यं ऋव्याद्पक्षिणम् ॥ हत्वा स्यादुपवासेन शुद्धिमाह पराशरः ॥ १६६॥ मार्जारं मूषकं सर्पं हत्वाऽजगर-डिण्डिभौ॥ र्शकराभोजनं दण्डमायसं च ददन् शुचिः ॥ १६७॥ मेषं च शशकं गोघां हत्वा कूर्म च शहकम्॥ वार्ताकं गृंजनं जग्न्वा ऽहोरात्रोपोषणाच्छुचिः ॥ १६८ ॥ वृकं च जंबुकं हत्वा तरक्षक्षीं तथा द्विजः॥ त्रिरीत्रोपोषितः शुद्ध्येत्तिलप्रस्थप्रदानतः ॥ १६९ ॥

१. A. reads उक्तां च for तहतां २. A reads कर्म for वृषमं. ३. F. reads वृकान् for वृषान्. ४. A. चांशुकं गुंजां, C. too the same, while F. reads पंचांशुकं गुंजां. ६. A. reads वृणां for क्षणात् and B. ऋणात्. ६. A. reads द्रस्वा for कृत्वा, F. too the same. ७. B. E. and F. read पिकि for इसि. ८. F. reads भहुन्नः for संघन्नः १. A. reads उचहात् for बकहा. १० A. B. D. E. and F. read कृश्या for शकरा. ११. A reads this whole line as— विस्नास्वेकोपवासन शुद्धः स्याहिजपूजनात्.

द्विज: शाखामृगं हत्वा सिंहं चित्रकमेव च॥ कृत्वा सप्तोपवासान्स द्द्याद्राह्मणभोजनम् ॥ १५० ॥ महिषोष्ट्रगजाऽश्वानां हत्वा चान्यतमं द्विजः ॥ तिःस्नात्वा चोपवासेन शुद्धः स्याह्रिजपूजनीत् ॥ १७१ ॥ वराहं यदि वा रोहं हत्वा मृगमकामतः॥ अफालकृष्टभोजी सन् नक्तेनैकेन शुद्ध्यति ॥ १७२ ॥ अथान्यत्सम्प्रवक्ष्यामि अस्पृद्यस्पर्शनादिषु ॥ अभस्यमक्षणादौ च निष्कृतिं श्रोतुमईथ ॥ १७३ ॥ उद्क्या ब्राह्मणी स्पृष्ठा मातंगपतितेन च ॥ चान्द्रायणेन शुद्धयेत द्विजानां भोजनेन च ॥ १५४ ॥ कापालिकादिकां नारीं गत्वाऽगम्यां तथा पराम् ॥ भुक्त्वा विप्रस्तद्दिनं स्याच्छुद्धिःचंद्रव्रतेन तु ॥ १७५ ॥ कामतस्तु द्विजः कुर्यादुक्तस्त्रीगमनं यदि ॥ चंद्रवतद्वयं शुध्ये प्राह पाराशरो मुनिः ॥ १७६॥ दुग्धं सळवणं सक्तून् सदुग्धान्निशि सामिषान् ॥ दन्तिच्छन्नान्सकृहंतान्पृथक् पीतजलानि च ॥ १७७ ॥ योऽद्यादुच्छिष्टमान्यं तु पीतशेषं जलं पिवेत् ॥ एकैकशो विशुद्धयर्थं विप्रः चंद्रव्रतं चरेत् ॥ १७८ ॥ वासांसि धावतो यत्र पतन्ति जलविन्दवः॥ तद्पुण्यं जलस्थानं नरकस्य शिलान्तिकर्म् ॥ १७९ ॥ तत्र पीत्वा जलं विप्रः श्रान्तस्तृट्परिपीडितः तदेनसो विशुद्धयर्थे कुर्योच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥ १८० ॥ नटीं शैलू पिकीं चैव रजकीं वेणुवादिनीम् ॥ गत्वा चांद्रायणं कुर्यात्तथा चर्मोपजीविनीम् ॥ १८१ ॥ गां नृपं चैव वैदयं च शूद्रं वाप्यनुलोमजम् ॥ क्षत्त्रियादिस्त्रियं गत्वा विप्रश्चांद्रायणं चरेत् ॥ १८२ ॥ ब्राह्मणान्ने दैदच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणो दर्दन् ॥ द्वावप्येतावमोज्यान्नौ चरेतां शशिनो व्रतम् ॥ १८३ ॥

१. F. reads भोजनात् for 'पूजनात्. २. B. reads पतितेनांत्यजेन वा, E. and F. also read the same. ३. B. reads यहत्र for यत्र, E. and F. also the same. ४. A. B. E. and F. read शिलांकितम् for शिलांतिकम् ६. A. B. E. and F. read शांतः for आंतः. ६. A. reads 'जीविनीम् for 'वाविनीम्. ७. ८. In both places B. D. E. and F. read हाद्न् for द्द्

विप्रेणामंत्रितोऽविप्रः शुद्राहृतश्च योऽङ्जुते ॥ आमंत्रयितृ-भोकारौ गुद्धोतामैन्द्वेन तु ॥ १८४ ॥ समानाषीं च यो गच्छेन्मात्रा सह सगोत्रजाम् ॥ मातुलस्य सुतां चैव विप्रश्चान्द्रायणं चरेत्॥ पीतशेषं जलं पीत्वा भुक्तशेषं तथा घृतम्॥ अत्त्वा मूत्र-पुरीषे तु द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्॥ १८७॥ सनिहस्ताच गोमांसमत्त्वामद्यमकामतः॥ पीत्वा चंद्रव्रतं कुर्यात्पावनं शुद्धिदं परम् ॥ १८८॥ साग्निः सन्पंचयज्ञान्यो न कुर्वीत द्विजाधमः॥ परपाकरतो नित्यं आत्मपाकविवर्जितः ॥ १८९ ॥ अदाता च सदा छुन्ध: श्वपचः परिकीर्तितः ॥ यो द्विजोऽस्यान्नमञ्जाति स कुर्यादैन्दवं व्रतम् ॥ १९० ॥ गणिका-गणयोरश्नं यदश्चं बहुर्याजकम् ॥ सीमन्तोन्नयने भुक्त्वा द्विजश्चांद्रायणं चरेत्॥ १९१॥ अंजानन् सम्यगशीयात्पुत्रजन्मनि यो द्विजः ॥ सोऽभैक्ष्यसममभाति द्विजश्चांद्वायणं चरेत ॥ १९२ ॥ महापातिकनामन्नं योद्यादज्ञानतो द्विजः ॥ अज्ञानात्तप्तकुच्छुं तु ज्ञानाचांद्रायणं चरेत् ॥ १९३॥ प्रपात-विष-वह्नयम्बु-प्रव्रज्योद्दन्धनाशकात् ॥ च्युतो इतश्च हंता च प्रत्यवासनिकाः स्मृताः ॥ १९४॥ केचिदेतद्विशुद्धवर्थमिच्छन्ति व्रतमैंदवम् ॥ दक्षिणां सवृषां गां च दद्युश्च द्विजभोजनम् ॥ १९५॥ गृहद्वारेऽतिथौ प्राप्ते तस्यादत्वा समदनुते ॥ अभोज्यमशनं तच भुक्तवा चांद्रायणं चरेत् ॥ १९६ ॥ सन्यहस्तिस्थते दर्भे यो द्विजः समुपस्पृशेर्वं ॥ असुक्पानेन तुल्यं च पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १९७॥ भुक्त्वा शच्यागतः पीत्वा विप्रश्चांद्रायणं चरेत् ॥ अमध्येण समं तद्वै प्रायश्चित्तं समं भवेत् ॥ १९८॥

१. B. E. and F. read °याचकम् for °याजकम्. २. These three verses are not given in A. इ.A. reads योऽभक्ष्यं च समभाति for सोऽभक्ष्यसममभाति. ४. B. D. E. and F. read समुपासते for समुपस्पृशोन्.

आसनारूढपादः सन्वस्त्रस्यार्धमधः कृतम् ॥ धरामुखेन यो भुंके द्विजश्चांद्रायणं चरेत् ॥ १९९ ॥ उद्भत्य वामहस्तेन यत्किचित्पिवते द्विजः॥ द्वरापानेन तत्तुल्यं पीत्वा चांद्रायणं चरेत् ॥ २०० ॥ स्पृष्टेन तेन संस्नायाद्यदि तच्छृतमश्रुते ॥ चरन् चांद्रायणं शुद्धै त्रीणि कुँच्छ्राणि वा द्विजः ॥ अभीयाद्येन स्पृष्टेन उच्छिष्टं चाश्चते हि सः ॥ चरेचांद्रायणं शुद्धयै त्रीणि कुच्छ्राणि च द्विजः॥ २०१॥ चांद्रायणं नवश्राद्धे पाराको मासिके मतः॥ न्यूनाब्दे पादकुच्छ्रं स्यादेकाहः पुनराव्दिके ॥ २०२ ॥ स्नानमन्येषु कुर्वीत प्राणायामं जपं तथा ॥ यःस्वैरिणीनां च पुनर्भुवां च यः कामचारिद्विजयोषितां च ॥ रेतोधृतां पाकमनाय दद्याद्विपः स चंद्रव्रतकृच्छुचिः स्यात् ॥ वेश्मन्यज्ञातचांडालो द्विजातेर्यदि तिष्ठति ॥ ब्रह्मकुर्चे चरेन्मासं त्रिः स्नायी नियतेन्द्रियः ॥ २०३ ॥ स्रोहांश्च घृततैलादीन्वस्नाणि चासनानि च ॥ बहिः कृत्वा दहेद्रेहं संशुद्धो भोजयेहिजान् ॥ २०५ ॥ गोविंशति वृषं चैंक तेभ्यो दद्याच दक्षिणाम् ॥ इमं च निष्कयं ब्रूयुः केऽपि चांद्रायणत्रयम् ॥ २०६ ॥ अँखपापस्य शुद्धार्थं चरेत्सांतैपनं व्रतम् ॥ इमं च निष्क्रयं द्द्यादित्येके मुनयो विदुः ॥ २०७॥ महापातक ग्रुध्यर्थ सैवी निष्कृतयो नरैः॥ नृप-मामेशविदितैः कुर्वाणैः शुद्धिराप्यते ॥ २०८॥ सुरा-मूत्र-पुरीषाणां लोढा त्वेकमकामतः॥ पुनः संस्कारकरणाच्छुद्वचेदाह पराशरः ॥ २०९ ॥ अभक्ष्यभक्षणो विप्रस्तथैवापेयपानकृत् ॥ व्रतमन्यत्प्रकुर्वीत वद्नत्यन्ये द्विजोत्तमाः ॥ २१० ॥ कुशा-ऽब्जा-ऽभ्वत्थ-पालाश-बिल्वोदुम्बरवारिणा ॥ पीतेन जायते शुद्धिः षड्मत्रेण न संशयः ॥ २११ ॥

A. reads चांद्रायणं च केचन for केऽपि चांद्रायणचयम्. २. B. D. E. and F. read अस्य for अल्प^o. ३. A. reads ^oवा ह्यैन्दवं for सांतपनं.
 A. B. D. E. and F. read सर्वनिच्कृतये for सर्वा निष्कृतयो.

द्रोण्यम्बूशीर-कुम्भाभः श्वस्पृष्टं केशेवारि च ॥ पीत्वारण्ये प्रपातोऽयं पंचगव्यं पिबन्छुचिः॥ २१२॥ भाग्डस्थितमभोज्यान्नं पयो-दधि-घृतं पिबन्॥ द्विजातेरुपवासः स्याच्छूद्रो दानेन शुध्यति ॥ २१३ ॥ तत्त्रोयपीतजीर्णोगः तप्तकुच्छ्रं चरेद्विजः॥ वांते तुतन्जले सद्यः प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ २१४॥ रजकाद्यंदुपानेन प्राजापत्यं वुधैःस्मृतम्॥ वान्ते जले तद्धं तु शूद्रः स्यात्पाद्कुच्छ्कृत् ॥ २१५ ॥ चाण्डालकूपपानेन महदेनः प्रजायते ॥ गोमृत्रयावकाहाराः शुद्धवेयुर्दिवसैस्त्रिभिः॥ २१६॥ घृतं दिव तथा दुग्धं गोष्ठे वाऽशौचस्तके ॥ अभिचारस्य तद्भुक्त्वा भुक्त्वा वा शुद्धभोजनम्॥ २१७॥ द्रुपदां वा द्विजो जहवा मानस्तोकमथापि वा ॥ क्षुधातिपीडितः पश्चादिति प्राह पराशरः॥ २१८॥ स्तकान्नं द्विजो भुक्त्वा त्रिरात्रोपोषणाच्छुचिः॥ तोयपाने त्वसौ कुर्यात्पंचगव्यस्य चाशनम् ॥ २१९ ॥ द्रोणाढकं तद्धं वा प्रसं प्रसाधमेव वा ॥ **घृतमुच्छिष्टसंस्पृष्टं प्रोक्षणाच्छुचितामियात् ॥ २२० ॥** चरपक्षं श्रतं पक्षं अन्नं काकाद्युपाहतम्।। त्द्यासस्थानसंत्यागात्पूतं हेमाम्बुसिंचनात् ॥ २२१ ॥ केचिद्रदन्ति तज्ज्ञास्तु तस्याग्निनावचूडनम्।। केचित्र्यणवयुक्तेन वारिणा प्रोक्षणं विदुः ॥ २२२ ॥ केश-कोटकसंदुष्टं अन्नं मिक्षकयापि च ॥ मृद्धसवारिणा तत्र क्षेत्रव्यं शुद्धिकारणम् ॥ २२३ ॥ उद्क्या ब्राह्मणी स्पृष्टा क्षत्रिण्यापि ह्युद्क्यया ॥ अर्धकृच्छ्रं चरेत्पूर्वा तद्र्धमपरा चरेत् ॥ २२४ ॥ प्राजापत्यं विशःपत्या विद्यत्नी पादमाचरेत् ॥ शूद्रास्पृष्ठा चरेत्क्रच्छ्रं शूद्री दानेन शुद्धयति ॥ २२५ ॥ ब्राह्मण्या ब्राह्मणी स्पृष्टा उद्क्योद्क्यया च ते ॥ चरेतां पादकृष्ठ्रे द्वे कृते स्नाने विशुद्धचिति ॥ २२६ ॥

१. B. reads °सीर° for °शीर°. २. B. reads कुश of केश .

ब्राह्मणी क्षत्रियां स्पृष्टा ब्राह्मणीव्रतमाचरेत् ॥ अपरा क्षत्रियायास्तु वक्तव्यमेवमन्ययोः ॥ २२७ ॥ रजस्वला तु संस्पृष्टा श्व-विट्-शूद्रैश्व वायसैः॥ स्नानं यावन्निराहारं पंचगव्येन शुद्ध्यति ॥ २२८ ॥ उदक्या ब्राह्मणी स्पृष्टा मेद-मातंग-भिल्लकैः ॥ गोमूत्रयावकाहारा पड़ात्रेण च शुद्धयति ॥ २२९ ॥ उच्छिष्टो ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा द्विजातिस्त्रीं रजस्वलाम् ॥ प्राजापत्येन संशुद्धयेचीर्णकृच्छ्रेण वा पुनः॥ २३०॥ वदन्ति कवयः केचिदेतद्दोषविशुद्धये ॥ प्राणायामशतं चास्य पंचगव्यस्य मक्षणात् ॥ २३१ ॥ उच्छिष्टो ब्राह्मणः स्पृष्टो ब्राह्मण्युद्क्यया चरेत् ॥ प्राजापत्यं च गायत्रीमयुतं नियतं सकृत् ॥ २३२ ॥ क्षत्रिण्यादिभिरुच्छिष्टैः संस्पृष्टो व्रतमाचरेत् ॥ अनुछिष्टस्तु तत्स्पर्शे स्नानकर्म यतः स्मृतम् ॥ २३३ ॥ रजकादिकसंस्पर्शे द्विजन्मोदक्ययोषितः॥ प्राजापत्यं चरेद्विप्रा अन्याश्चरेषुरंशतः ॥ २३४ ॥ उद्द्यां ब्राह्मणीं गत्वा क्षत्रियो वैश्य एव च ॥ त्रिरात्रोपोषितः प्राज्य गव्यमाज्यं शुचिर्भवेत् ॥ २३५ ॥ क्षत्रिणीं चैव वैश्यां च जानन् गत्वा तु कामतः॥ चरेत्सांतपनं विप्रस्तत्पापस्य विमोक्षकृत् ॥ २३६ ॥ वैरुयां च क्षत्रियो गत्वा वैरुयश्च शुद्रिणीं तथा ॥ प्राजापत्यं चरेतां ताविति प्राहु पराशरः ॥ २३७॥ उच्छिष्टा ब्राम्हणी स्वृष्टा शुना वा वृषलेन वा ॥ अशुद्धा वा भवेत्तावद्यावन्नस्यादुपोषणम् ॥ शुद्धा भवति सा तावद्यावत्पश्यति शीतगुम् ॥ २३८ ॥ विप्रोष्य स्वजनीं वेश्यां महिष्युष्ट्रीमजां खरीम् ॥ प्राजापत्यं चरेद्रत्वा होकैकस्य विद्युद्धये ॥ २३९ ॥ श्द्रीं तु ब्राम्हणो गत्वा मासं मासार्धमेव वा ॥ गोमूत्रयावकाहारो मासार्धेन विशुद्धघति ॥ २४० ॥ नृपोऽप्यस्वजनां गत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ वैश्यपत्नीमसौ गत्वा कृत्वा सांतपनं शुचिः ॥ २४१ ॥

१. B. reads जपेस्सानं विकालकृत् for अयुतं नियतं सकृत्-

शूद्रीं तु क्षत्रियो गत्वा गोमूत्रयावकाशनः ॥ दशभिर्दिवसैः शुद्धयेद्वैद्यःसोऽप्येवमेव हि ॥ २४२ ॥ उत्तमागमनेऽनार्याः सर्वे ते स्युः कराग्निना ॥ महापर्थं च संव्राज्याः खरयानेन योषितः ॥ २४३ ॥ चाण्डालीमेव भिल्लानामभिगम्य सकृत्स्त्रियम् ॥ चाण्डाळ-मेद-भिह्यानामभिगम्य स्त्रियं नरः॥ शुद्धयै पयोव्रतं कुर्यान्मासार्धमध्मर्षणम् ॥ २४४॥ पतितां च द्विजाव्यर्स्वी प्राजापत्यं चरेह्विजः॥ तैलिकस्य स्त्रियं गत्वा तथा मद्यकृतःस्त्रियम् ॥ २४५ ॥ अञ्चानाभिगतौ स्त्रीणां पुंसामनुलोमजस्य च ॥ इमां निष्कृतिमिच्छन्ति घृतयोर्नि च केचन ॥ २४६ ॥ पितृव्य-भ्रातृजायां च मातृष्वसारमेव च ॥ भगिनीं चैव घात्रीं च गत्वा कृच्छूं समाचरेत् ॥ २५७॥ चण्मासान् केचिदिच्छन्ति संगम्यैता विशुद्धये ॥ कृच्छ्रं धर्मविदो विपाः शुद्धिं तत्वार्थवेदिनः ॥ २४८ ॥ गुरुपत्नीं द्विजो गत्वा मातृष्वस्-दुाहितृषु ॥ क्षिपेच्छुध्यर्थमात्मानं द्वसमिद्धे-हुताशने ॥ २४९ ॥ उपाध्याय-नृपा-ऽऽचार्य-शिष्य-योषिद्वमी नरः॥ षण्मासान्कृच्छ्चरणाच्छुद्धिमाह् पराशरः ॥ २५० ॥ कृतचाण्डालसंस्पर्शः शकृन्मूत्रकरो द्विजः ॥ षड्रात्रोपोषणाच्छुद्धयेद्भुक्त्वा ऽऽचान्तो नवद्यभिः॥ २५१॥ ः अर्घोच्छिष्टस्य संशुद्धयै केचित्प्रजापतिव्रतम् ॥ पराकं पञ्चगव्यं च केचिदाहुर्मनीषिणः ॥ २५२ ॥ उच्छिष्टो ब्राम्हणः स्पृष्ट उच्छिष्टेन द्विजेन तु ॥ आचम्येव तु शुध्येतां विष्णुनामानुकीर्तनात् ॥ २५३ ॥ क्षात्रियेण त संस्पृष्टी ब्राह्मणी नक्तभोजनात्॥ वैद्येन चैव संस्पृष्टो नकाशी पंचगव्यपः ॥ २५४ ॥ शुद्रेण तु च संस्पृष्टो एकरात्रोपवासकृत्।। उच्छिष्टैः पुनरेतैस्त प्रोक्तं द्विगुणमहिति ॥ २५५ ॥

१. F. reads हाह्याः for उनार्याः.

उच्छिष्टः शूद्रसंस्पृष्टः शुना वापि द्विजोत्तमः ॥ उपोच्य पंचगन्येन शुद्धिः स्यादपरे बिदुः ॥ २५६ ॥ अनुच्छिष्टोऽपि यत्स्परात्स्नाति वर्णी विशुद्धये ॥ उच्छिष्टः तस्य संस्पर्शे चरेत्प्रजापतित्रतम् ॥ २५७ ॥ रजकाद्यन्यजैः स्पृष्टः शुध्द्येत्तस्यार्घमाचरन् ॥ उद्क्या ब्राम्हणी कृच्छ्रात्प्राजापत्याद्थापरे ॥ २५८ ॥ उदक्या ब्राम्हणी स्पृष्टा शुना वा वृषलेन वा ॥ तावत्तिष्ठेत्रिराहारा स्नात्वा कालेन शुद्धवित ॥ २५९ ॥ उदक्या स्तिका-म्रेच्छसंस्पर्शेऽस्तमिते रवौ ॥ दिवाहताम्बुना स्नात्वा शुद्धोद्विपाग्निसन्निधौ ॥ २६० ॥ चदन्त्यपां पवित्रत्वं दिवा सूर्याशु-मारुतैः। वन्द्यित्वा पवित्रत्वं मन्दार्करिय-वायुभिः॥ मुनयो धर्मवेत्तारो रात्रो चंद्राशु-रिक्मिभः॥ २६१ ॥ सकुच ब्राम्हणः प्राध्य षडहं पंचगव्यकम् ॥ हेम्नो दद्याच पण्मासान्दत्वा गां च विशुद्धति ॥ २६२ ॥ पंचाहेन नृपः शुद्धोत्पंचमासान्दद्य गाः॥ चतुर्भिद्वसैवैद्यश्चतुर्भासान् गवा सह ॥ २६३ ॥ **त्र्यहेण तु चतुर्थस्तु दंदन्मासत्रयं च गाम् ॥** संकृत्स्पर्शाद्भवेच्छुद्ध एतदाह पराशरः ॥ २६४ ॥ रक्तं निःसार्थ विप्रस्य कामतोऽकामतोऽपि वा ॥ गायन्यष्टसहस्रेण जतेन तु भवेच्छुचिः ॥ २६५ ॥ यो यस्य हरते भूमि हेम गामश्वमेव वा ॥ स तं यत्रात्प्रसाद्यापि तदुक्तः शुद्धिमाप्रुयात् ॥ २६६ ॥ आख्याय भूभृते वापि तेन संशोधितः श्रुचिः॥ द्रव्यद्ण्डाद्विमुक्तिर्वा तपसा वा श्रुचिर्नरः ॥ २६७ ॥ निराहाराज्जायते च पतदाहुर्भनीषिणः ॥ विनिर्गता यदा शूद्राद्वक्यान्ते व्यवस्थिताः॥ २६८॥

२. A. reads एकरात्रोपवासेन for उपोध्य पंचगन्येन, B. D. E. and F. also read the same. २. Except B. read भाषान् for भासान् ३. A. C. and F. read हेममाषत्रयं for रहन्मासत्रयं. ४. A. only reads सक्रदरन-प्रदुष्येत for सक्त्रपद्माद्विच्छुद्धः. २. These 5 lines are not given in B. D. E. and F.

तदा द्विजैस्तु द्रष्टव्य इतिधर्मविदो विदुः॥ दःस्वप्रदर्शने चैव वान्ते वा क्षुरकर्मणि।। मैथुने कटघुमे च सद्यः स्नानं विधीयते ॥ २६९ ॥ चितां च चितिकाष्टं च यूपं चण्डालमेव च ॥ स्पृष्टा देवलकं चैव सवासा जलमाविशेत् ॥ २७० ॥ थ्व-जंबुक-वृकाचैश्च यदि दृष्टो भवेत्ररः ॥ सचैले। जलमाविश्य दत्वाज्यं शुद्धिमहिति ॥ २७१ ॥ शुनो ब्राणावलोढस्य नवैर्विलिखितस्य च ॥ यैतीनां दर्शनं कार्यमग्निना चोपचूलनम् ॥ २७२॥ अवज्ञां तु गुरोः कृत्वा नक्तं तस्य च भोजनम् ॥ नक्षत्रदर्शनं त्वन्य इति प्राह्त पराशरः ॥ २७३ ॥ क्मारी तु शुना स्पृष्टा जम्बुकेन वृकेण वा ॥ यां दिशं व्रजते सूर्यस्तां दिशं सा विलोकयेत् ॥ २७४ ॥ दिवसे तु यदा प्रामे शुना स्पृष्टो भवेद्विजः॥ विप्रं प्रदक्षिणीकृत्य घृतं प्राक्य विशुद्धति ॥ २७५ ॥ चाँतुर्वण्यां तु या नारी कृताभिगमनापि च ॥ प्रक्षाल्य नाभिद्धो ऽधस्तादाचान्तस्तु शुचिर्नरः ॥ २७६ ॥ विषे मैथानिनि स्नानं केचिद्राज्ञि शिरोविना ॥ नाभि यावत् विशस्तद्वाहिंगैशौचोऽन्यजः शुचिः ॥ २७७ ॥ अभिगच्छन्छतार्थे च ऋतावृत्तो स्त्रियं द्विजः ॥ न च कुर्वीत स स्नानं नाभेरघस्तु शोधयेत् ॥ २७८ ॥ त्वङ्कारं तु गुरोः कृत्वा हुंकारं तु गरीयसः ॥ प्रसाचैतावनैदनन्स्यात्स्नात्वा शुद्धो द्विजोत्तमः ॥ २७९ ॥ विवादे शास्त्रतो जित्वा जँयो यस्य न जायते ॥ स्मशाने जायते तस्य तमोभावेन दुष्कृतम् ॥ २८० ॥

१. B. D. E. and F. read तिला वसूनि काष्टानि अंत्यजस्थापि वेदमनः for the given line in the original. २. A. reads अद्भिः प्रक्षालनं for यतीनां दर्शनं ३. A. B. D. E. and F., read दृष्टा for स्पृष्टा. ४. A. reads चतुर्वणां-शुचिनारी and B. reads चातुवर्ण्यशुचिनारी, D. E. and F. also read the same as B. ५. A. reads लिंगशीचांतिकं for लिंगशीचांऽन्त्यजः. ६. A. reads अवद्यं for अनद्दनन्. ७. A. reads अयं for जयो.

ताडियत्वा तृणेनापि स्कन्धे चाऽऽबध्य रज्जुना ।। केलहादिप निर्जित्य तं प्रसाच विशुद्धचित ॥ २८१ ॥ अवगूर्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ॥ कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽस्कपाते कृच्छ्रोऽस्यान्तरशोणिते ॥ २८२ ॥ प्रेतमृद्वा च द्ग्वा च शुद्धिः स्नानाह्रिजन्मनाम्॥ उपवासेन चैकेन ब्रह्मकूर्च च पावनम् ॥ २८३ ॥ प्रेतीभृतं च यः शृद्धं ब्राम्हणो ज्ञानदुर्बेलः ॥ अनुगच्छेन्नोयमानं त्रिरात्रमशुचिर्मवेत् ॥ २८४ ॥ त्रिरात्रे तु ततः पूर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम् ॥ प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राक्य विशुद्धवति ॥ २८५ ॥ अंगुल्या द्नतकाष्टं च प्रत्यक्षलवणं तथा ॥ मृत्तिकामक्षणं चैव तुल्यं गोमांसमक्षणम् ॥ २८६ ॥ कृत्वाऽन्यतममेतेषां शुद्धवर्थमात्मनो हितम् ॥ चरेच्छिशिव्रतं विप्र इति प्राहुर्मनीषिणः ॥ २८७ ॥ केचिद्वदन्ति मुनयः कृच्छं सांतपनं तथा।। तदर्ई पादकुच्छ्रं वा प्राहुरन्ये द्विजोत्तमाः ॥ २८८ ॥ अर्थोच्छिष्टो द्विजोऽज्ञानाद्यात्यघं निह किंचन ॥ भुक्तवाऽनाचम्य वा कुर्याद्विणमूत्रं केइ किकृतिः? ॥ २८९ ॥ नक्तोपवासी बाह्ये तु अन्यत्र द्विगुणं चरेत्।। अष्टोत्तरशतं जप्त्वा गायत्र्याः शुद्धिमर्हति ॥ २९० ॥ अर्थोच्छिष्टो द्विजः स्पृष्टः शुना वा वृषलेन वा ॥ नक्षत्रदर्शनेऽश्रीयात्पंचगव्यपुरस्सरम् ॥ २९१ ॥ अर्घोचिछ्टाश्च विप्राद्याः श्वोच्छिष्टैः शूद्रसंस्पृशः ॥ उपवासेन शुद्धचेयुः पचगव्यस्य पानतः ॥ २९२ ॥ थ्य-काकी-काकसंस्पृष्टो <u>भु</u>ञ्जानो ब्राह्मणश्च यः ॥ तदन्नस्य परित्यागं कृत्वा स्नानेन शुद्धचित ॥ २९३ ॥ विना यज्ञोपवीतेन भोजनं कुरुते यदि ॥ अथ मूत्र-पुरीषे वा रेतःसेचनमेव वा ॥ २९४ ॥ त्रिरात्रोपोषितो विप्रः पादकृच्छ्रं तु भूमिपः ॥ अहोरात्रोषितो वैदयः ग्रुद्धिरेषा पुरातनी ॥ २९५॥

१. A. reads विवादेनापि for कलहाद्दि.

विप्रः श्चुत्कृत्य निष्ठीव्य कृत्वा चानृतभाषणम् ॥ चचनं पतितैःकृत्वा दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥ २९६ ॥ विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं वसति पावकः॥ अंगुष्टे दक्षिणे पाणौ तस्मात्तेन च स स्पृशेत् ॥ २९७ ॥ प्रेक्षणं शशिनोऽर्कस्य ब्रह्मेश-विष्णुसंस्मृतिम् ॥ गायम्याः शत-साहस्रं सर्वपापहरं स्मृतम् ॥ २९८॥ गायत्र्यष्टसहस्रं तु ब्रह्महत्याविशोधनम् ॥ शूद्रवधे द्विजाग्यस्य गायञ्येष्टसहस्रकम् ॥ २९९ ॥ राज्ञः पंचसहस्रं तु स्याद्विशश्च तदर्थकम् ॥ योगेन गर्तशोलस्तु यदि वा स्यात्सदा नरः॥ ३००॥ विप्रैश्च सम्मताचारस्ताद्यमौ सर्वदा शुची ॥ मक्षिकां सन्ततीर्घारा विप्रुषो ब्रह्मविन्दवः॥ स्त्रीमुखं वाल-वृद्धौ च न दुष्यन्ति कदाचन ॥ ३०१ ॥ आत्मस्रीद्यात्मबालश्च आत्मवृद्धस्तथैव च ॥ आत्मनः द्युचयः सर्वे परेषामद्युचीनि तु ॥ ३०२ ॥ उत्पन्नमातुरे स्नानं दशकृत्वस्त्वनातुरः॥ स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शुद्धचेत्स आतुरः ॥ ३०३ ॥ विवाहोत्सव-यज्ञेषु संप्रामे जलसंप्ले ॥ पै**ळायने तथारण्ये स्**पर्शदोषो न विद्यंते ॥ ३०४ ॥ आद्यसङ्गी समो दोषी सङ्गसङ्गी तदर्धतः ॥ तत्सङ्गी तृतीयभागी तुरीयस्तु न दोषभाक् ॥ ३०५॥ आद्यस्प्रपूर्भवेत्स्नानं द्वितीयस्यापि तत्स्मृतम् ॥ शिरः प्रोक्षणमन्येषामन्यत्राऽऽचमनं स्मृतम् ॥ ३०६ ॥ पळाश-शिशिपाकाष्टदन्तधावनकृत्ररः ॥ दिवाकीर्तिसमस्तावत् द्यावद्गां नैव पद्यति ॥ ३०७॥ पद्माइम-लोहं फल-काष्ट-चर्म-भाण्डस्थतोयैः स्वयमेव शौचात् ॥

१. A. B. D. E. and F. read 'नि' for 'अष्ट'. २. Only A. reads गिति' for गत'. ३. A. and C. read तातुओं सर्वदा त्याज्यों निश्चितं सर्वकर्म- छ।. ४. A. reads this line thus:-पलायने वनेऽरण्ये स्पृष्टास्पृष्टिनं दुःयाते। ५. F. substitutes दुःयते for विद्यते. ६. B. reads भांडस्थले वा स्वयमेव शीचम् for भांडस्थलोये: स्वयमेव शीचात्.

पंसां निशास्वध्वनि निःसखानां स्त्रीणां च शुद्धिर्विहिता संदेव ॥ ३०८ ॥ स्नानं स्पृष्टेन येन स्यात्काष्टाचैर्यदि तत्स्पृशेत् ॥ नावारोहणवत् स्पर्शे तत्रोपस्पर्शनाच्छुचिः॥ ३०९ ॥ म्लेच्छ-लृताशनास्पर्शे क्षेत्रे वा यदि वा स्थले ॥ उपस्पृशेत् शिरः प्रोक्ष्य संशुद्धो जायते द्विजः ॥ ३१० ॥ वस्त्रसंस्पर्शने तस्य सचैलाङ्गावेगाहनम् ॥ अङस्पर्शनवत्तस्य वदन्ति द्विजसत्तमाः ॥ ३११ ॥ चाण्डाळोदकसंस्पृष्टः शुद्धः स्नानेन जायते ॥ तथा तद्भाण्डसंस्पर्शे स्नानमाहुर्मनीषिणः ॥ ३१२ ॥ उदक्या स्पर्शने स्नानमंश्केनान्तराऽपि वा ॥ तत्स्पृष्टेऽपि भवेत्स्नानं तुल्याः सर्वा रजस्वलाः ॥ ३१३ ॥ संस्पर्शे मेद-भिल्लानां तथेव ब्रह्मचातिनाम् ॥ पतितानां च संस्पर्शे स्नानमेव विधीयते ॥ ३१४ ॥ रजस्वलादिसंस्पर्शे उपस्पर्शनमेव च ॥ उदक्यायास्त्रितीयेऽह्नि केचिदाचमनं विदुः ॥ ३१५॥ प्रथमेऽहाने चाण्डाली द्वितीये ब्रम्हघातिनी ।। तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थे तु विशुध्यति ॥ ३१६॥ 🦼 पुरुद्भृतः पुरा दैसं त्रिशीर्षाख्यं जघान यत् ॥ तद्वधे ब्रम्हहत्यायाः स्त्रीणां स प्रददौ फलम् ॥ ३१७ ॥ आसां तत्प्रभृति स्त्रीणामस्पृश्यत्वं सदा भवेत् ॥ अंशीर्दिनत्रयं द्येतच्छुक्र गुर्वादिकल्पितम् ॥ ३१८ ॥ शबराश्च पुलिन्दाश्च केवर्ताश्च नटास्तथा ॥ एतान् रजकसन्तुल्यान् केचिदाहुर्मनीषिणः ॥ ३१९ ॥ रजक्याद्यभिगम्यत्वे वैद्या गो-मूत्र-यावकम् ॥ चरन्ति षड्गुणाहोभिः कृच्छ्रं वा द्विगुणं भवेत् ॥ ३२०॥ ब्रम्ह-क्षत्रिय-विड्जाता श्रृद्रास्तेऽनुक्रमेण तु ॥ कमातिक्रमतश्चान्ये म्लेच्छान्त्यवर्णसंभवाः ॥ ३२१ ॥ भोज्याशनास्तु सच्छूद्रा अभोज्यान्नाः परे स्मृताः ॥ आमाशनानि भोज्यानि श्रुतमुच्छिष्टमुच्यते ॥ ३२२ ॥

१. B. reads अभो for अंग. 2. B. reads संस्में for संस्पर्शे.

दास-नापित-गोपाल-कुलमित्रा-ऽर्धसीरिणः॥ भोज्याचा नापितश्चेव यश्चात्मानं निवेद्येत् ॥ ३२३ ॥ पर्युपितं चिरसं च भोज्यं स्नेहसमन्वितम् ॥ यव-गोधूम-माषाणां स्नेह-गोरसविकयः ॥ ३२४॥ आपद्रतो द्विजोऽश्रीयाद्रुह्वीयाद्वा यतस्ततः ॥ न स लिप्येत पापेन पद्मपत्रमिवास्मसा ॥ ३२५॥ शांपितं श्रूपोहेऽसं कटु पकं च यद्भवेत्।। नीत्वा नद्यंतिके तद्वै प्रोक्ष्य भुंजन्न दोषभाक् ॥ ३२६॥ गायम्योङ्कारपूताभिः केचिदद्भिश्च प्रोक्षणम्।। मन्यन्ते विष्णुमन्त्रेण कैलिधर्म समाश्रिताः ॥ ३२७॥ आमं मांसं घृतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फलसम्भवाः॥ म्लेच्छभाण्डाँस्थिता होते निष्कान्ताः शुचयः स्मृताः ॥ ३२८॥ आभीरमाण्डसंस्थानि पयो-द्धि-घृतानि च ॥ तावत्पूतं हि तद्भाण्डं यावत्तत्र तु तिष्ठति ॥ ३२९ ॥ प्रतानि सर्वपण्यानि कारुहस्तस्थितानि च।। अदत्तानि च भैक्ष्याणि यत्नतस्तु द्विजातिभिः॥ ३३०॥ सर्वस्वोपस्करैर्युका शय्या रक्तांशुकानि च ॥ पुष्पाणि चैव शुध्यन्ति प्रोक्षितानि न संशयः ॥ ३३१ ॥ अलेपं मृण्मयं भाण्डं भाण्डसंचयमेव च ॥ प्रोक्षणादेव शुध्येत सलेपमग्नितापनात् ॥ ३३२ ॥ कांस्यं च भस्मना शुध्येत् मद्य-मांसविवर्जितम् ॥ सुरा-मूत्र-पुरीषाभ्यां शुध्यते ताप-छेपंनैः ॥ ३३३ ॥ अिंहां मद्य-मूत्राद्यैस्ताम्रमम्लेन शुच्यति ॥ रजसा स्त्री मनोदुष्टा नद्यश्च वेगसंयुताः ॥ ३३४ ॥ अवेगमपि यद्भरि सरिद्वारि हदे च यत्।। सक्दस्पृश्यसंस्पृष्टं न दुष्यति च तंत् न्हदः ॥ ३३५ ॥ सत्येन पूयते वाणी धर्मः सत्येन वर्धते ॥ तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यमात्मशुध्यै द्विजातिभिः ॥३३६॥ रथ्याकर्दम-तोयानि नावः पश्चि तृणानि च ॥

१. B. reads अपितं for ज्ञापितं; while A. reads आपितं for ज्ञापितं. २. A. reads कालधर्मे for कलिधर्मे. ३. A. reads रक्ष्याणि for मक्ष्याणि. ४. A. reads ेचूडनात् for तापनात्. ५. A. reads लेखनै: for लेपनै:. ६. A. reads सहिरा. for तत् न्हदः.

मारुतार्केण शुध्यन्ति निशि चंद्रर्श्व-मारुतैः ॥ ३३७ ॥
यथासम्भवमुक्तानि प्रायश्चित्तानि सत्तम ॥
उक्तानुक्तानि सर्वाणि ज्ञातव्यानि द्विज्ञातिभिः ॥ ३३८ ॥
प्रायश्चित्तं न यत्योक्तं धर्मशास्त्रप्रवकृभिः ॥
द्विजैस्तत्र प्रकल्यं स्याद्धर्मशास्त्रार्थाचन्तकः ॥ ३३९ ॥
उक्ता मया निष्कृतयः समासात्
संशुद्धये वर्णचतुष्टयस्य ॥
व्रतानि तेषां विहितानि यानि
वश्याम्यतस्तानि निवोधयेति ॥ ३४० ॥

इति श्री बृहत्पाराद्यारीये धर्मद्यास्त्रे सुव्रतशेक्तायां संहि-तायां प्रायश्चित्तनिर्णयो नाम अष्टमीऽध्यायः ॥ ८ ॥

वृहत्पराद्यरसंहिता।

॥ अथ नवमोऽध्यायः॥

व्रतान्यथ प्रवक्ष्यामि ह्येन्द्वादिक्रमेण तु ॥ पापक्षयः इतेर्यैः स्याद्धर्मार्थे तु महोदयः ॥ १ ॥ चन्द्रयुध्याऽश्रियात् प्रासान् शुक्के कृष्णे च न्हासयेत् ॥ चन्द्रक्षये न भोक्तव्यं यर्वमध्यं शशिव्रतम् ॥ २॥ विपरीतक्रमेणीश्रन्नादावादाय ऱ्हासयेत्।। वर्षयेदन्यपक्षे तु पिपीलीमध्यमैन्दवम् ॥ ३ ॥ अष्टावष्टौ समभीयात्सव्रतो प्रतिवासरम् ॥ अष्टग्रासिकमित्येतचान्द्रायणमथापरम् ॥ ४ ॥ शतद्वयं तु पिंडानां चत्वारिंशत्समन्वितम् ॥ मासेनैवोपभुंजीत चांद्रायणमथापरम् ॥ ५ ॥ चतुरः प्रातरश्रीयात्सायं ग्रासांश्च तावतः ॥ शिशुचांद्रायणं तज्ञैः प्रोक्तं पापप्रणोदनम् ॥ ६ ॥ मध्यन्दिने यद्शीयाद्षे ग्रासान् दिनंप्रति ॥ चाँद्रायणं यतीनां तु व्रतज्ञेः परिकीर्तितम् ॥ ७ ॥ शिखण्डसम्मितान् ग्रासान् चन्द्रवती प्रयोजयेत् ॥ दोषः स्यादन्यथाभावे तसादुक्तं समाश्रयेत् ॥ ८॥ एकभूकेश्च नकेश्च तथैवाऽयाचितरिष ॥ उपवासैश्चतुर्भिश्च कुच्छुः षोडशभिर्दिनैः ॥ ९ ॥ उष्णं जलं पयः सर्पिरेकैकं च न्यहं पिवेत् ॥ वायुमक्षरूयहं तिष्ठेत्तप्तकृच्छ्रोऽयमुच्यते ॥ १० ॥ पलमेकं जलं पीत्वा पलमेकं तथा पयः॥ पलमेकं तथाज्यस्य माबमेतत्प्रकीर्तितम् ॥ ११ ॥ एतत्रिगुणितं तत्र्वर्महासांतपनं स्मृतम् ॥ प्राजापत्यं च कुच्छूं च पराकिख्युणा महान्।। १२॥

[्]र. B. reads मध्ये शशिवतं चरेत् for यवमध्यं शशिवतम्. २. A. reads

पद्धोद्ध्वर-राजीव-बिल्वपत्रं कुशोद्कम् ॥ प्रत्येकं प्रत्यहं प्राज्य पर्णकुच्छुः प्रकीर्तितः ॥ १३ ॥ प्रत्येकं प्रत्यहं गव्यं मूत्रं शकृत्पयो द्धि ॥ घतं कृशोदकं पीत्वा उपवासश्च तत्समः ॥ १४ ॥ एभिः सप्ताशनैरुक्तं दिव्यं सान्तपनं द्विजैः ॥ सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं मुनिभिः परिकीर्तितः ॥ १५ ॥ एँतत्तु त्रिगुणं तज्ज्ञैर्महासान्तपनं स्मृतम् ॥ प्राजापत्यं च कुच्छूं च पराकिस्रगुणो महान् ॥ १६ ॥ एकभूक्तं च नक्तं च अयाचितविशेषणे ॥ पाद्कृच्छोऽयमुद्दिष्टः स्त्रिव्नं प्रजापतित्रतम् ॥ १७॥ अयमेवातिकुच्छः स्यात्पाणिपूरान्नभोजनः ॥ कृच्छातिकृच्छुः पयसा दिवसानेकविंशतिः॥१८॥ दिनैद्वीदशभिः प्रोक्तः पराकः समुपोषितैः ॥ एक-द्वयह-त्र्यहादोनि नक्तं चैव यथाश्रुतम् ॥ १९ ॥ सम्प्राक्य तिलपिण्याकं तकं तोयं क्शोदकम् ॥ पञ्चमे ह्युपवासः स्यात्सीम्यकृच्छ्रोऽयमुच्यते ॥ २० ॥ चान्द्रायणे च कृच्छ्रे च त्रिकालं स्नानमाचरेत ॥ स्नानद्वयं तु कर्तव्यं व्रतेष्वेवापरेषु च ।। २१ ।। शक्ति ज्ञात्वा शरीरस्य स्नानं कार्ये तथा व्रतम् ॥ असामध्ये तु कायस्य याच्यः पर्षद्नुग्रहः ॥ २२ ॥ ब्रह्मकुर्चे प्रवक्ष्यामि व्रतानामुत्तमं व्रतम् ॥ कृतेन थेन मुच्यन्ते प्राणिनः सर्विकिल्बिषैः ॥ २३ ॥ नीलिकायास्तु गोर्भूत्रं कृष्णायाः शकुदुद्धरेत्।। पयस्त्वतिसुवर्णायाः पोतायाश्च तथा द्धि ॥ २४ ॥ कापिलाया घृतं तद्रन्महापातकनाशनम्।। अभावे सर्ववर्णायाः कपिलायाः समुद्धरेत् ॥ २५ ॥ पळानि पञ्च मूत्रस्य अङ्गृष्ठार्धे तु गोमयम् ॥ क्षोरं सप्तपलं ग्राह्यं तथा दक्षः पलत्रयम् ॥ २६ ॥ घृतं चाष्ट्रपलं श्राह्यं पलमेकं कुशास्मसः ॥ मन्त्रैः सर्वाणि चैतानि अभिमन्त्र्याथ मिश्रयेत् ॥ २७ ॥

१. A. reads दिनै: for दिन्यं. २. This verse is not mentioned in A.; ३. A. reads विधम् for ज्ञतम्.

गायत्र्या चैव गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ॥ आप्यायस्वेति वै क्षोरं दिधकाव्यस्तथा देधि ॥ २८ ॥ तेजोऽसि शुक्रमित्याज्यं देवस्य त्वा कुशोदकम्।। निष्पन्नं पंचगव्यं च पात्रेषु क्रमतः पिवेत् ॥ २९ ॥ मध्यमेन पलाशस्य तत्पत्रेण पिवेद्धिजः॥ द्वितीयं पद्मपत्रेण ब्रह्मपत्रेण चापरे ॥ ३०॥ चतुर्थं ताम्रपात्रेण तित्वेद्वतकृह्रिजः ॥ आलोड्य प्रणवेनैव निर्भथ्य प्रणवेन च ॥ ३१ ॥ उद्धत्य प्रणवेनैव प्राशयेत्रणवेन तु ॥ विष्णुं संस्नापयेद्भत्तया पंचगव्येन चार्चयत् ॥ ३२ ॥ कृष्माण्डेर्जुहुयान्मन्त्रैः पश्चग्व्यं हुताशने ॥ सन्याहत्या च गायत्र्या तथैव प्रणवेन च ॥ ३३॥ ब्रह्मकुचीमदं प्रोक्तं व्रतं पंचदिनात्मकम् ॥ पञ्चगव्यं च सम्प्रास्य पंचरात्रोपवासकृत् ॥ ३४ ॥ नक्तेन वा समश्रीयाद्यावच्छक्तया दिनानि च ॥ पाञ्चाहिकं पारणकं व्रतस्यास्य प्रकीर्तितम् ॥ ३५ ॥ निर्देहेत्सर्वपापानि ब्रह्मकूर्चमिदं स्मृतम् ॥ अन्ये वदन्ति कवय उपवासंविना व्रतम् ॥ ३६ ॥ जप-होमादि कर्तव्यं देवतार्चनमेव वा ॥ पञ्चगव्यं च होतव्यं पञ्चगव्यं समिश्रयात् ॥ ३७॥ ब्राह्मणान् भोजयेत्तावद्यावत्कुर्यादिदं व्रतम् ॥ यत्वगस्थिगतं पापं विद्यते पुरुषस्य च ॥ ३८ ॥ ब्रह्मकुची दहत्सर्व समिद्धोऽग्निरिवेन्धनम् ॥ ३९ ॥ यावन्ति पापानि भवन्ति पुंसां दैवादकामाद्पि कामतो वा ॥ उक्तानि तेषां मुनिना व्रतानि शुध्यर्थमेतान्यपराणि चैवम्।।४०॥ धर्मार्थमेतानि कतानि पुंसां दर्शाद्वाकस्वविमुक्तसिद्धिः॥ अत्रापि पृज्यत्वमशेषलोकैस्तेजःशरीरीं विचरन् विभाति॥४१। यस्यास्ति भोतिः पुरुषस्य पापादिच्छेच कर्तुं क्षयमेनासां च॥ प्रीत्येव तं च व्रतद्रानजप्यं प्रोद्दिश्यमेतन्न तद्न्यतस्तु ॥ ४२॥

वदन्ति दानं मुनयः प्रधानं कलौ युगे नान्यदिहास्ति किश्चित् ॥ विशोधनं सर्विमिहापि पूज्यं बदामि तस्मादय दानधर्मान् ॥ ४३ ॥ इति बृहत्पारादारीये धर्मशास्त्रे सुत्रतप्रोक्तायां संहितायां ऐन्दवादित्रतनिर्णयो नाम नवमो अधायः ॥ ९॥

१. A. reads 'विमुक्तिसिद्धाः for 'विमुक्तिसिद्धिः-

बृहत्पराशरसंहिता।

॥ अथ दशमोञ्ध्यायः ॥

दानानि विधिना सार्धे जगौ यानि पराशरः।। ब्यासस्य तानि वक्ष्यामि श्रूयतां द्विजसत्तमाः ॥ १॥ दानेन प्राप्यते स्वर्गो दानेन सुखमश्नुते ॥ इहामुत्र च दानेन पूज्यो भवाति मानवः ॥ २॥ न दानात् परमो धर्मस्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ तस्माद्दानं प्रदातव्यं यथाशक्त्या सदा नरैः ॥ ३ ॥ मुमुक्षवोऽपि योगीशा मिक्षादानोपजीविनः ॥ अन्नं तोय-समायुक्तं पृथगेते तथैव च ॥ ४॥ तोयमन्नं च वांच्छान्त किं पुनः सानुरागिणः ॥ सर्वोपस्करसंयुक्तं गृहं च गृहमातृकम् ॥५॥ वृषादियुक्तं सीरं च वृषमेकं तथैव च ॥ गृह्याग्निना प्रदानेन गोप्रदानं तथैव च ॥ ६ ॥ सौरभेयीं द्विवक्त्रां च तिल्धेनुमतः परम् ॥ घतघेतुं पयोधेनुं हेमधेनुं द्वविस्तरम् ॥ ७॥ कृष्णाजिनप्रदानं च वाजिस्यंदनभेव च ॥ एकवाजिप्रदानं च तथा तस्य परिप्रहः ॥८॥ सुखासनानि यानानि हस्ति रथं तथा गजम् ॥ एकहस्तिप्रदानं च कन्यादानफलं तथा ॥ ९॥ मूमिदानफलं चैव तुलापुरुषमेव च ॥ हेम-रूप्यप्रदानं च मणिकादिसमन्वितम् ॥ १० ॥ त्रप्-सोसक-ताम्रादिसर्वधातुप्रदानवत् ॥ नक्षत्र-तिथि-योगेषु यद्यत्तद्दानजं फलम् ॥११॥ विद्यादानफलं चैव प्राणदानं तथैव च ॥ अभयादिकदानानि प्रतिग्रहे यथा विधिः ॥ १२ ॥

१. A. reads स्वर्गी for सर्वो २. A. B. D. E. and F. read गृष्ट्य-व्यायाः for गृह्यासिनाः

इष्टा-पूर्ती फलोपेतौ सर्व विस्तरतो मया।। शाकिसुनोः श्रुतं पूर्वं क्रमात्कथयतः श्रुण ॥ १३॥ गो-हिरण्यादिदानानां सर्वेषामप्यन्तमम्।। अन्नदानमपेक्षन्ते सर्वेऽपि हि दिवाकसः ॥ १४॥ अन्नार्थं मातरिक्वायमन्त्रार्थं च तथाऽनलः ॥ अन्नार्थं सविता देवो वाति ज्वलति भासते ॥ १५ ॥ अन्नकामः ससर्जेदं विधिरप्याखिलं जगत।। अन्नात्परतरं तत्वं न भूतं न भविष्यति ॥ १६॥ द्याद्हरहस्तस्माद्शं विप्राय मानवः।। श्यतं वा यदि वा चामं स स्वर्गे सुख भेधते ॥ १७॥ शोभनान् संभृतान् कुम्भान् पकान्नपरिपृरितान् ॥ अपूपैर्मीद्काधैश्च दत्वा दिवि सुखं वसेत्।। १८।। मणिकं कलशान्वाऽपि यः पूर्यात शक्तितः॥ सुश्भाद्गिर्द्विजौकस्तु संपूर्णाशो दिवं व्रजेत् ॥ १९ ॥ द्विजान् यः पाययेत्त्रोयं अन्यानिप पिपोसितान् ॥ प्रपां तु कारयेद्वीष्मे देवलोकमवाप्रयात् ॥ २०॥ यद्वातृणादिकं दद्याद्वर्षास् च प्रतिश्रयम्।। पादाभ्यक्नं तथैघांसि शीते प्रावरणानि च ॥ २१ ॥ उपानत् पादुके चैव ददत्कामानवाप्रुयात् ।। सप्तधान्यसमायुक्तं सर्वं स्नेहसमन्वितम्।। २२ ॥ सर्वोपस्करसंयुक्तं सर्वालंकारभृषितम् ॥ हिरण्य-गो-वृषा-ऽश्वेश्च तृली-श्रच्योपधानकैः ॥ २३ ॥ वरस्रोभूषणैर्युक्तं सर्कास्यं ताम्रभाजनम् ॥ कण्डण्यादिसमायुक्तं ददत् पात्राय मानवः ॥ २४ ॥ पकेष्ठकचितं कृत्वा सर्वेलक्षणसंयुतम् ॥ मृग्मयं वा तथा सद्यः कृत्वा बाइममयं तथा ॥ २५॥ दत्वा स्थानमवाप्रोति प्राजापत्यमसंशयम् ॥ प्राकारां यत्र सौवर्णां गृहाण्युचैस्तराणि च ॥ २६ ॥ माणिक्य-गारुडेर्वज्रैमौंकिकैंभूषितानि च ॥ देवकन्यासहस्रेण स वृतो गीत-वृत्यकैः ॥ २७॥

१. A. reads पिपासकान्।

सेव्यमानोऽण्सरःसङ्घेः प्राजापितसमं वसेत् ॥
अनड्वाहो च धूर्वाहो बळवन्तो सुळक्षणो ॥ २८॥
तरुणो सुविषाणो च घंटाभरणभूषितो ॥
अदुष्टावेकवणी तु सिशरो दक्षिणान्वितो ॥ २९॥
य आह्य द्विजाग्याय दद्याद्धत्त्या तु मानवः ॥
सोऽनडुद्रोमतुल्यानि स्वर्गे वर्षाणि तिष्ठति ॥
अप्सराभिर्वृतो नित्यं सेव्यमानः सुरासुरैः ॥ ३०॥
एकोऽपि हि वृषो देयो धूर्वहः शुभळक्षणः॥
अरोगश्चापरिक्चिष्टो यस्मात्स दशगोसमः ॥ ३१॥

एकेन दत्तेन वृषेण यस्माद्भवन्ति दत्ता दश सौरभंयाः ॥ माद्येय्यतो यद्भरणीसमानात्तस्माद्भषात् पूज्यतमोऽस्ति नान्यः॥ ३२ ॥

गृष्टिदानं प्रवश्यामि यथा देयं द्विजातिभिः॥॥ यो विधिर्दक्षिणायाश्च तथा सर्वे निबोधत ॥ ३३ ॥ एकरात्रोषितः खातो गोदाता पञ्चगव्यपः॥ पञ्चामृतेन संस्नाप्य सम्पृज्य गरुडध्वजम् ॥ ३४ ॥ सवत्सां वस्त्रसंयुक्तां सितयद्गोपवीतिनीम् ॥ सुविषाणां सुरूपां च सर्वेरुक्षणसंयुताम् ॥ ३५ ॥ हेमकल्पितश्रंगां च सुरूप्यचरणाप्रकाम् ॥ पयस्विनीं सुशीलां च हिरण्योपरिसंस्थिताम् ॥ ३६ ॥ प्रत्यङ्कुलाय विप्राय गृष्टि तां च उद्ङ्मुखीम्।। त्विममां प्रतिगृह्णीयाः प्रीतोऽस्तु केशवोऽनया ॥ इति दत्वोदकं हस्ते पदान्यष्टौ विसर्जयेत् ॥ ३७ ॥ व्यावर्तेत ततःपश्चात्प्रणभ्यं शिरसा द्विजम्।। अनेन विधिना धेतुं यो विप्राय प्रयच्छति ॥ ३८ ॥ स विष्णुप्रीणनाद्याति विष्णुलोकमसंशयम्।। आत्मनः पुरुषान् सप्त प्रागधस्ताच सप्त च ॥ आत्मानं सप्तजन्मोत्थात्पापाद्विमोचयेन्नरः॥ ३९॥ पदे पदे तु यज्ञस्य गोर्बत्सस्य च मानवः ॥ फलमामोति विप्रेन्द्राः शुश्रावैतत्तुरा हरेः ॥ ४० ॥ सर्वकामसमृद्धात्मा सर्वछोकेषु पूजितः ॥ नाम्नाप्यघोघहन्ता च याचदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ ४१ ॥

१. B. C. D. E. and F. read प्रागस्तान् सप्त सप्त जन

इस्वाक्णा तथा चान्यैबेहुघा वसुघाघिपैः॥ यैयां नृभिरियं दत्ता जम्मुस्तेऽपि च विष्टपम् ॥ ४२ ॥ पर्यन्ति दोयमानां ये ये भवन्त्यनुमोदकाः ॥ तेऽपि पापाद्विनिर्मुक्ता विष्णुलोकमवाप्रयुः॥ ४३॥ पादद्वयं मुखं योऽन्यां प्रसवन्त्याः प्रदृश्यते ॥ तदा च द्विमुखी गौः स्यादेया यावच सूयते ॥ ४४ ॥ क्षोणीतुल्या तदा सा गौः सर्वेरुका मुनीश्वरैः ॥ स्रोपि प्राग्विधिना देया सकांस्यदोहना द्विजाः ॥ ४५॥ एकत्र पृथिवी सर्वी सशैल वन-कानना ॥ तस्या गौर्ज्यायसी साक्षादेकत्रोभयतोमुखी ।। ४६ ॥ गोर्वत्सस्य च लोमानि यावत्संख्यानि सत्तमाः ॥ तावत्सङ्ख्यानि वर्षाणि ध्रुवं ब्रह्मजने वसेत् ॥ ४७॥ अँरोगामपरिक्किष्टां घेतुं गामथ वापि च ॥ दत्वा स्वर्गमवाशोति यावदाभृतसंक्षयम् ॥ ४८॥ तिलघेनं प्रवक्ष्यामि प्रीणनाय हरेरिमाम् ॥ यथा तुष्यति गोविन्दो दत्तया नु गवाऽनघ ॥ ४९ ॥ ब्रह्मादिवर्णहा गोझः पितृ-मातृस्हद्वधात् ॥ अग्निदो गुरुहा चैव तथैव गुरुतल्पग: ॥ ५० ॥ सर्वपापसमायुको युक्तो यश्चोपपातकैः ॥ सर्वैः पापैः प्रमुच्येत तिलघेन्वा प्रदत्तया ॥ ५१ ॥ अनुलिसे महीपृष्ठे वस्त्राजिनसमावृते ॥ धर्मज्ञाः केचिदिच्छन्ति कुतपे च तिलास्तृते ॥ ५२॥ आस्तीर्य त्वाविकं भूमौ तत्र कृष्णाजिनं पुनः ॥ तिलांस्त प्रक्षिपेत्तत्र कृष्णाढकचतुष्टयम् ॥ ५३ ॥ क्यीद्तरतोऽभ्यणे आढकेन तु वत्सकम् ॥ सर्वरत्नेरलङ्कर्यात्सीरभेयी सवत्सकाम् ॥ ५४ कार्ये हेममये शृङ्गे चरणा राजतास्तथा ॥

२. A. reads सा विभा विधिना देया सकांस्यदोहिनी तथा for the line.
 २. A. reads this verse in the following manner:—
 यः स्वानरोगामक्किष्टां धेतुं वा यदि वा तनुम् ॥
 इद्यात्स्वर्गमवामोति देया यथा कथं हि गौः॥

मिष्टान्नरसनां कुर्याद्वंधब्राणवर्ती श्रभाम् ॥ आस्यं गुडमयं तस्याः साम्ना सूत्रमयी तथा ॥ ५५ ॥ ताम्रपृष्ठेक्षुपादा च कार्या मुक्ताफलेक्षणा ॥ प्रशस्तपत्रश्रवणा फलदन्तवतो तथा ॥ ५६ ॥ शुभ्रसङ्मयलाङ्गला नवनीतस्तनान्विता ॥ नारिङ्केर्बीजपूरैश्च जम्बोरैर्नारिकेलकैः ॥ ५७ ॥ बदरा-ऽऽघ्र-कपित्थैश्च मणि-मुक्ताफलार्चिताम्।। सितवस्त्रयुगच्छन्नां सितच्छत्रसमन्विताम् ॥ ५८ ॥ इद्दाग्वधां च तां कुर्यात् श्रद्धया परयान्वितः ॥ कांस्योपदोहनां दद्यात्केशवः प्रीयतामिति ॥ ५९ ॥ कुर्याच गृष्टिवद्विद्वान् इमामप्युत्तरामुखीम् ॥ सम्यगुचार्य विधिना दत्वेतेन द्विजोत्तमः ॥ ६० ॥ सर्वपापैर्विनिर्मुकः पितरं सपितामहम् ॥ प्रिपतामहं तथा पूर्व पुरुषाणां चतुष्टयम् ॥ ६१ ॥ पुत्र-पौत्रमधस्ताचेत्तथैव च चतुष्टयम् ॥ द्विजेन्द्रास्तार्यन्त्येतान् तिलघेनुप्रदा नराः ॥ ६२ ॥ यश्च गृह्वाति विधिवत्पुरुषान् सोऽपि तावतः ॥ चत्रदेश तथा ये च ददतश्चानुमोदकाः ॥ ६३ ॥ दीयमानां च पश्यन्ति तिलधेनुं च ये नराः ॥ शुंष्वंति ये च तां भक्त्या द्यमानां द्विजोत्तमाः ॥ ६४ ॥ तेऽप्यशेषाधनिर्मुक्ताः प्रयान्ति विष्णुलोकताम् ॥ प्रशान्ताय द्वशीलाय तथाऽमत्सरिणे बुधः ॥ तिलधेनं नरो द्याद्वेदस्नाताय धर्मिणे ।। ६५ ॥ त्रिरात्रं सतिलाहारस्तिलघेनुं ददाति यः॥ एकरात्रं पुनर्भक्त्या तिलानचि प्रयत्नतः ॥ ६६ ॥ दातुर्विश्रद्धपापस्य तस्य पुण्यवतो द्विजाः ॥ चान्द्रायणाद्प्यधिकं शस्तं तत्तिलभक्षणम् ॥ ६७॥

२. C. B. D. E. and F. read 'रत्नवती for 'इन्तवती. २. B. D. E. and F. read प्रयोगमपि भूण्वंति पड्यमानं मनू इवा:. ३. A. पड्यमानां द्विजीन्तमाः and C. पड्यमानं च मानवाः. ४. B. E. and F. read त्रीइते for धर्मिणे; while D. reads धार्मिकः for धर्मिणे.

एवं प्रतिप्रहीतापि आद्त्ते विधिना द्विजः ॥ स तारयति दातारमात्मानं च न संशयः ॥ ६८॥ प्रतिप्रहद्धदीप्ताग्निद्ग्धाविप्रमुखेरिताः ॥ न स्फ्ररन्तीह मन्त्राश्च जप-होमादिकेषु च ॥ ६९ ॥ न दानं दीयते तस्य न तं कर्मणि योजयेत ॥ निष्फलं तत्कृतं कर्म मृतस्यौषधदानवत् ॥ ७०॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि घृतघेनुमपि द्विजाः ॥ ये न सा विधिना देया तं प्रविधास्यशेषतः ॥ ७१ ॥ वदामि घेनुं घृतपूर्कल्यां विधिं च वस्तृति च यैः प्रकल्या ॥ तस्याः प्रदानेन फलं हि यच किया च पात्रं त्वनुपर्व यच ॥ ७२ ॥ गोक्षीर-सर्पिर्मघु-खण्ड-दभ्ना संस्नाप्य विष्णुं शुभवारिणा च ॥ संपूज्य पुष्पेश्च विलेप्य गन्धेर्दत्वा नैवेद्यं च सधूप-दोपम् ॥ ७३ ॥ घृतं च विह्वर्घृतमेव सोमो घृतं च सूर्यो घृतमेव वारि ॥ प्रदेहि तस्मात् घृतमेव विद्वन् ! घृते प्रदत्ते सकलं प्रदत्तम् ॥ ७४ ॥ घृतेन गव्येने तु पूर्णकुम्मं प्रकल्प्यते गौः करकेन वत्सः ॥ हिरण्यगर्भा मणि-रत्नशोभां कुरुष्व कर्पूरस्वारुनासाम् ॥ ७५॥ शृङ्गे च कृष्णागहदारवे च सौवर्णनेत्रे पटसूत्रसास्ना ॥ क्षौमं च पुच्छं गुड-दुग्धवक्त्रं जिह्ना च तस्या वरशर्करायाः ॥ ७६ ॥ द्राक्षोत्थेश्चेव खर्जूरैरन्यैः स्वादुफलैरपि ॥ उरस्तस्याः प्रकर्तव्यं पृष्ठं ताम्रं च घीमता ॥ ७७ ॥ इक्षुयष्टिमयाः पादाः शंफा रौप्यमयास्तथा ॥ धान्येश्च सतिभः पार्श्वे लोमानि सितसर्षपैः ॥ ७८ ॥

कांस्यदोहा प्रकर्तव्या सितवस्त्रावृता तथा ॥ सितच्छत्रसमायुक्ता सितचामरभृषिता ॥ ७९ ॥

वत्सस्य कुर्यादिति भूषणानि प्रोक्तानि सर्वाण्यपि यानि घेनोः ॥ अङ्गानि सर्वाणि च तद्वदस्य छत्रं सवस्रं च तथैव विप्राः॥ ८०॥ गृहाण चैनां मम पापहृत्ये दुस्तारसंसारपयोधिपोत ॥ संसारतारो भव भूमिदेव! स्वर्ग प्रदेह्यक्षयमङ्ग विद्वन् ॥ ८१ ॥ विष्णुः सुरेशो घृतरीक्ष्मरस्याः प्रीतोऽस्तु दानेन वरं ददातु ॥ व्याहृत्य चैतन्निजहस्ततोयं इत्वा क्षमस्वेति च वाग्विधेया ॥८२॥

२. A. reads किल्पतां for °पूरकल्प्यां. २. A. reads पुण्येन for गर्व्यन. ३. A. reads दिज for निज, B. D. E. and F. too read the same.

दात्रा द्विजेनात्र तु पूर्वमुक्तं संप्राध्य सर्पिव्रतमात्मशुध्ये ॥ कार्यं प्रमुक्तोऽखिलकिविबषेस्तु प्राप्नोति कामीन् घृत-दुग्धमिश्रीन् ॥ घृत-क्षीरवहा नद्यो यत्र पायसकर्दमाः॥ त^{ें}षु लोकेषु विशेन्द्र स पुण्ये<mark>ष</mark>्पजायते ॥ ८४ ॥ पितुरूर्ध्वं तु ये सप्त पुरुषास्तस्य येऽप्यधः ॥ तेषु तान् द्विजलोकेषु स नयेद्रैतिकिल्बिषः ॥ ८५॥ सकामानां प्रियं गृष्टिः कथिता तव सत्तम ! ॥ विष्णुलोके नरा यान्ति सकामा घृतघेनुदाः॥ ८६॥ जलघेतुं प्रवक्ष्यामि प्रीयते दत्त्वया यया ।। देवदेवो हृषीकेशः सर्वेशः सर्वभावनः ॥ ८७॥ जलकुम्मं द्विजश्रेष्ट सुर्वर्णरजतस्थितम् ॥ रत्नगर्भमशेषेस्तु ग्राम्यैर्धान्यैः समन्वितम् ॥ ८८ ॥ सितवस्त्रयुगच्छन्नं दूर्वा-पह्नवशोभितम् ॥ कुष्ठ-मांसी-मुरोशीर-वालकामलकेर्युतम् ॥ ८९ ॥ प्रियंगुपत्रसंयुक्तं सितयज्ञोपवीतिनम् ॥ सोपानत्कं च सच्छत्रं दर्भविष्टरसंस्थितम् ॥९०॥ चतुर्भिः सँबुतैः पात्रैस्तिलपूर्णैश्चतुर्दिशम् ॥ स्थगितं द्धिपात्रेण घृत-क्षौद्रवता मुखे ॥ ९१ ॥ उपोषितः समभ्यर्च्य वास्रदेवं सुरेश्वरम् ॥ पुष्प धूपोपहारैश्च यथाविभवसंभवम् ॥ ९२ ॥ तस्मिन् कुम्भे लिखेडेनुं सवत्सां यक्षकर्दमैः॥ प्रतिष्टां तत्र कुर्वीत मंत्रैवेंद्चतुष्टयैः॥९३ सङ्कल्य जलघेनुं च समभ्यच्यं जनाद्नम् ॥ पूजयेद्दत्सकं तद्दत्कृतं जलमयं बुधः॥ ९४॥ अत्रोचुरपरे केचित्पूजयेत् घृतवत्सकम् ॥ पञ्चांशेन तु कुम्मस्य चतुर्थाशेन चापरे ॥ एवं सम्यूज्य गोविन्दं जलघेनुं सवत्सकाम् ॥ ९५ ॥

१. A. reads लोकान् for कामान्, D. and F. too the same. २. A. only reads विरुधान् for भिन्नान्. ३. B. reads नयस्यस्त. ४. B. and E. read पृष्टि: for गृष्टि:; the rest-A. reads द्युष्टि: D. F. read पृष्टि: २. A. reads आवतः for भावनः. ६. B. C. D. E. and F. read सम्पूर्ण for सुवर्ण . A. D. and F. read समृते:

सितवस्त्रघरः शान्तो वीतरागो विमत्सरः ॥ दद्याद्विप्राय तां विप्रः प्रीतये जलशायिनः ॥ ९६॥ जलशायी जगज्योतिः प्रीयतां केशवो मम।। इति चोचार्य विप्रेन्द्रो विप्राय प्रतिपाद्येत् ॥ ९७॥ अपकाशनिना स्थेयमहोरात्रमतः परम्।। अनेन विधिना दत्वा जलधेनुं द्विजोत्तमाः ॥ ९८ ॥ सर्वाह्णदमवाप्नोति यद्यत् ध्यायति मानवः॥ शरीरारोग्य-दीर्घायुः प्रशस्यः सर्वकामुकः ॥ ९९ ॥ नृणां भवति दत्तायां जलघेन्वां न संशयः ॥ इमामिप प्रशंसन्ति जलघेनुं द्विजोत्तम !।। १००॥ ये नैरास्तेन वै यान्ति विष्णुलोकमसंशयम् ॥ हेमा-ऽञ्ज्याम्भ-तिलैविद्वन् घेनुर्यद्यपि कल्पिता ॥ तथापि ते च भक्ष्याः स्युर्धर्मशास्त्रमतादृताः ॥ १०१ ॥ मक्षणीयं च यद्वस्तु धेन्वंगेषु प्रकारिपतम् ॥ तस्यादृश्यं तद्भयेति वेद्मन्त्रैः प्रतिष्ठितम् ॥ १०२॥ पुनः संवृतमन्त्रेषु तदाकुंचनमुद्रया ॥ छते विसर्जने तेषां वस्तुरूपं पुनर्भवेत् ॥ १०३॥ अथान्यत्संप्रवश्यामि दानानामुत्तमं परम् ॥ यद्दवा मानवो याति सायुज्यं परवेधसः ॥ १०४॥ घेनुर्देया सुवर्णस्य कारियत्वा द्विजातये ॥ यां दत्वा प्राङ् महोपाला ब्रह्मणः सदनं गताः ॥ १०५॥ सा चतुर्भिस्त्रिभिर्वापि शुद्धवृर्णपलैर्द्धिजः॥ पलाभ्यामि च द्वाभ्यां पलेनैकेन वा पुनः ॥ १०६॥ हीनं तु नैव कर्तव्यं सत्यां सम्पदि सिंहजाः॥ हीनं तु कुर्वतो दानं दातुस्तिश्वष्कलं भवेत् ॥ १०७ ॥ चतुर्थाशेन धेन्वास्तु हैमं वत्सं प्रकल्पयेत् ॥ सर्वरत्नैरलङ्कर्यात् वश्यमाणक्रमेण तु ॥ १०८॥ राजतं वत्सकं कुर्याद्र्युरन्ये च तद्विदः॥ अलङ्काराश्च सर्वेऽपि गोवद्रते: प्रकल्पयेत् ॥ १०९॥

२. A. reads 'थोनि: for 'इयोति:. २. A. reads प्रश्नमः सार्वकानिकः for प्रश्नस्यः सर्वकामुकः. ३. A. and F. read this line thus-इमामपि प्रपद्य-न्ति दीयमानां द्विजोत्तमाः. ४. E. and F. read thus-तेऽपि दानंविना यांति

सकाशाद्वाद्धदेवस्य यां श्रश्राव युधिष्ठिरः॥ दत्वा प्राप्तो हरेलोंक सा मयेयमदीरिता ॥ ११० ॥ मुक्ताकलशका कार्या प्रवालकविषाणिका ॥ पद्मरागाश्चियुग्मा च घृतपात्रस्तनान्विता ॥ १११ ॥ कर्पूरा-ऽगरुलालीटा शॅकरैं।रदना समृता ॥ मिष्टान्नमुखसंयुक्ता शंखशृंगांतरा तथा ॥ ११२ ॥ जात्यशुक्तिललाटा च द्राक्षादिरसना तथा ॥ द्यपद्मयुग्मपादवीं सा क्षीमसास्नावती तथा ॥ ११३ ॥ इक्ष्वंब्रिगुंडजानुश्च पञ्चगव्यगुदा स्मृता ॥ नारीकेले अ कर्तव्यो कर्णी पृष्ठं च कांस्यकम् ॥ ११४ ॥ सत्पद्दस्त्रलाङ्गला सप्तधान्यसमावृता ॥ फळ-पुष्पोपसँगेन्त्रा छत्रोपानत्समन्विता ॥ ११५॥ सुवर्णघेनुमार्याय विप्राय प्रतिपादयेत्॥ अश्वमेधसहस्रस्य दत्वा फलमवाप्रुयात् ॥ ११६ ॥ कुळानां हि सहस्रं तु स्वर्गे नयत्यसंशयम्॥ किमन्येबहुभिद्गिरुछं हेमगचाऽनया ॥ ११७॥ हेमधेनुप्रदानेन कृतकृत्यो हि वर्तते ॥ हिरण्यगर्भी भगवान् प्रीयतामिति कीर्तयेत् ॥ ११८॥ उपवासी विशुद्धात्मा दत्वा सोम-रविग्रहे ॥ दीयमानां च पश्यन्ति ये नरा हेमगामिमाम् ॥ ११९ ॥ पद्यमानां च शृण्वन्ति तेऽपि यान्ति त्रिविष्टपम् ॥ यत्रास्ते लिखिता गेहे स्वर्णदानस्य संस्तुतिः ॥ रक्षो भूत-पिशाचाद्यास्ततो नश्यन्ति सिंहजाः॥ १२०॥ एसा मयोकास्तव वत्स ! सर्वा गृष्ट्यादिका विस्तरतोऽत्र गाव:॥ इक्ष्वाकुभूभृत्प्रभृतिक्षितीशा जग्मुर्दिवं या विधिवच दत्वा ॥ १२१ ॥ कृष्णाजिनस्य दानस्य प्रवश्यामि शुभं विधिम् ॥ प्रमाणं च विधिर्यस्य यस्मै विप्राय दीयते ॥ १२२ ॥

१. A. reads सामगेयम् for सा मयेयम्. २. A. B. D. F. read वासा च for कालाटा. ३. B. C. E. read द्वासादिरसनाः for सर्करार्दना ४. A. reads व्यक्ष for व्यक्त, D. and F. too the same. २. A. reads प्रभावेन for प्रवृत्तिः. ६. B. E. and F. read उपवास for उपवासी.

वैशाख्यां पूर्णिमायां च कार्तिक्यामध वापि च ॥ उभयोस्तत्प्रदातव्यं रवि-सोमब्रहेऽपि च ॥ १२३ ॥ अक्रिप्टमच्छिद्रमलोमकं च सञ्चाणर्ध्रं सशकं सशेकम्।। साण्डप्रदेशं सविषाणवक्त्रं शस्तं प्रदाने सित्कृष्णेचर्म्।। १२४॥ पवमेतद्विधं चर्म गृहीत्वा द्विज पावनम ॥ कल्पयेद्धेनुवत्तच हेमशुंगादिकं तथा ॥ १२५॥ शक्ने हेममये तस्य शफाश्च रजतस्य च ॥ मुक्ताफलैश्च लाङ्गलं कुर्यात् शाठ्यं विवर्जयेत् ॥ १२६ । । अनुलिप्ते महीपृष्ठे प्रसृते कुतपंऽशके ॥ तत्र प्रसारयेन्मार्गं तिलैस्तद्वि पूरयेत् ॥ १२७ ॥ वदन्ति तद्विदः सर्वे चतुद्रीणेस्तु पूरयेत्॥ पुंसो नाभिप्रमाणं तु अपरे कवयो विदुः ॥ १२८ ॥ नाभिमात्रं वदन्यन्ये राशि क्यीदिति द्विजः ॥ तिलैश्च पुरयेत पश्चादजिनं च समन्ततः ॥ १२९ ॥ हेमनाभं च तं कुर्यात् हेम्ना कर्षेण तु द्विजः ॥ शक्त्या वापि प्रकर्तव्यं मनःशुद्धिर्यथा भवेत् ॥ १३० ॥ सौवर्णे क्षीरपूर्णे तु पात्रं प्राच्यां निधापयेत् ॥ राजतं दिघिपूर्णं तु तथा दक्षिणतो द्विजः ॥ १३९ ॥ ताम्रमाज्यभृतं पात्रं पश्चिमायां दिशि स्मृतम् ॥ क्षौद्रपूर्णे तथा कांस्यं चतुर्दिक्षु क्रमेण तु ।। १३२ ।। शक्त्या वापि च कर्तव्यं वित्तशाख्यं विवर्जयेत् ॥ द्याद्वेदविदे चैव ब्राह्मणायाहितास्रये ॥ १३३ ॥ परिघाप्याऽहते वस्त्रे अलङ्कल्य च भूषणैः ॥ चतस्रो गृष्टयः कार्या इत्यन्ये कवयो विदः ॥ १३४ ॥ वदन्ति मनयो गाथां मार्गमाहातम्यवेदिनः ॥ नानाविधांश्च विद्वांसः पुराणार्थविदो विदुः ॥ १३५ ॥ यस्तु कृष्णाजिनं द्द्यात्सखुरं शृंगसंयुतम् ॥ तिलैः प्रच्छाद्य वासोभिः सर्वरत्नैरलङ्कतम् ॥ १३६ ॥ ससमूद्रगृहा तेन सशैल-वन-कानना ॥

B. reads एतयो: for उभयो: २. A. reads "द्याब्प" for "क्तूदंप";
 while E. F. read "मृक्ष" for "क्तूदंप";

चतुरस्रा भवेइत्ता पृथिवी नात्र संशयः॥ १३७॥ कृष्णाजिने तिलान् इत्वा हिरण्य-मधु-सर्पिषा ॥ ददाति यस्तु विप्राय सर्वे तरिन दुष्कृतम् ॥ १३८ ॥ यः कृष्णाजिनमास्तीर्थं हेमरत्वयुतैस्तिछैः ॥ वस्त्रावृतं सोपवासो विष्णोरायतने तथा ॥ १३९ ॥ वैशाख्यां पूर्णिमायां वा कार्तिक्यां वा समाहितः ॥ दद्याद्विपे तपोयुक्ते सद्भृते च यतेन्द्रिये ॥ १४० ॥ आहिताग्नौ ससन्ताने प्रदद्याद्भिरदक्षिणम् ॥ यावन्यजिनलोमानि तिला वस्त्रस्य तन्वतः ॥ १४१ ॥ तावन्त्यष्टसहस्राणि दाता विष्णुपुरे वसेत्॥ विशेषमपरे ब्रयुविषुवायनयोर्द्वयोः ॥ १४२ ॥ तदन्नणं बहिलोंम प्राग्यीवं तु प्रसारयेत् ॥ चतसृषु तथा दिक्षु स्वर्ण-रजतानि च ॥ १४३ ॥ निधाय शक्त्या पात्राणि क्षीरांदौः पूरितानि च ॥ तस्य पश्चात्सिमद्धाग्नि परिसंमुद्ध तं पुनः ॥ १४४ ॥ पर्युक्ष्य च परिस्तीर्थं महान्याहृतिभिस्तथा ॥ साज्यान् द्वत्वा तिलांस्तत्र विप्राय प्रतिपादयेत् ॥ १४५ ॥ नार्मि स्पृशन्नदीतोयं मार्गे गृह्वाम्यहं त्विदम् ॥ धीमान द्याद्विजेन्द्राय वाचियत्वा प्रतिप्रहम् ॥ १४६ ॥ पश्चाद्वस्त्रीदिकं दद्यादेषा प्रतिग्रहे स्थितिः॥ यमगीतामथो गाथामुदाहरन्ति तद्विदः।। दातृणां सत्तमानां तु विशेषप्रतिपत्तये ॥ १४७ ॥ गो-भू-हिरण्यसंयुक्तं मार्गमेकं ददाति यः ॥ स सर्वपापकर्मापि सायुज्यं ब्रह्मणो ब्रजेत् ॥ १४८ ॥ प्रोक्तेन चैतेन मुनीश मार्ग दद्याह्रिजेन्द्रे विधिना प्रयुक्तम्।। पापानि हत्वा सपुरातनानि प्रयाति वेधोवपुषैव योगी ॥१४९॥ द्युखासनं च यो द्दार्जीवनाख्यमथोत्तमम्॥ देवयानैर्दिवं याति स्तूयमानः सुरासुरैः ॥ १५० ॥

१. A. reads °राज्यै: for °राद्धै: २. B. reads इस्तोदकं for वस्त्रादिकं, D. E. F. and A. too read the same. ३. C. reads जापनाख्यम् for जवनाख्यम् and D. E. and F. read विमानाख्यम्.

यो रथं हयसंयुक्तं हेमपुष्पैरलङ्कतम्॥ कृतरज्जं च पट्टाचैनेंत्रपट्टकृतैरापि ॥ १५१॥ तत्सर्व स्थगितेर्वस्रैः पाट्टपट्टालकैः श्रभैः ॥ मकाफलैस्तथानेकैर्मणिभिश्चोपशोभितम् ॥ १५२॥ हयो चैव शुभैर्वस्त्रैभूषितावस्यलङ्कृतौ ॥ तौ भूषणैरलङ्कल्य मुखयन्त्रसुशोभितौ ॥ १५३॥ सर्वाणी कशायुक्ती ग्रीवाभरणभूषिती॥ शुभलक्षणसंयुक्ती तरुणी तत्र योजयेत् ॥ १५४॥ रवि-सोमग्रहे दद्याच्छुभे वाऽन्यत्र पर्वणि ॥ अयनयोद्धिजाग्याय स प्राप्तीत्यर्कलोकता म ॥ १५५ ॥ वसेद्रविसमं तत्र सेव्यमानः स दैवतैः ॥ पकं वापि हयं दत्वा सर्वाळङ्कारभृषितम् ॥ १५६ ॥ सुलक्षणं युवानं च सोऽध्विलोकमवाप्रयात्।। द्यादश्वरथं यस्त हेमरत्रविभूषितम् ॥ १५७॥ दिव्यवस्त्रपरिच्छन्नं नेत्रपट्टादिभिः शुभैः॥ सौवर्णेरर्घचन्द्रेश्च राजतैर्वा विभूषितम् ॥ १५८॥ शुमैर्मुकाफछैरन्यैनीं छवस्त्रादिभिस्तथा ॥ गजौ सुलक्षणोपेतौ सुशीलौ नीरुजाविप ॥ १५९॥ शुभदन्तौ सुरूपौ च हेमाळङ्कारधारिणौ ॥ दिव्यवस्त्रैः परिच्छन्नौ कर्णशंखावलम्विनौ ॥ १६०॥ पट्ट-नेत्रादिकक्षौ तौ विशिष्टमणिमण्डितौ ॥ ईदुग् रथं च संयोज्य पताकाभिविभृषितम् ॥ १६१ ॥ शोभितं पुष्पमालाभिः शङ्क-दुन्दुभिनिःस्वनैः॥ चतर्वेदाय विप्राय त्रिवेदाय तथा पुनः ॥ १६२ ॥ शुचये च द्विवेदाय श्रोत्रियाय कृतेष्ट्ये ॥ अळङ्करा समालाभिः परिधाप्य सुवाससी ॥ १६३॥ तस्य हस्तोदकं दद्यात्रीयतां केशवो मम।। एवं हस्तिरथं द्द्यात्समभ्यर्च्य द्विजातये॥ निहत्य सर्वपापानि विष्णुलोके महीयते ॥ १६४॥

१. D. reads समार-य and A. reads समालभ्य.

वसेचतुर्भुजस्तत्र सेव्यमानश्चतुर्भुजैः॥ अनन्तकालमातिष्ठेच्छङ्ग-चक्र-गदाधरः ॥ १६५ ॥ पश्यन्तीह रथं ये तु दीयमानं नरा द्विज!॥ तेऽपि विष्णुपुरं यान्ति वासिष्ठजवचो यथा ॥ १६६ ॥ एकमपीह यो दद्याद्धस्तिनं च सभूषणम्।। सवस्रं हेमरदनं नखैरजतकियतैः॥ १६७॥ मणि-मुक्ताफर्छेर्युक्तं स्वचर्ण-रजतान्वितम्॥ पूर्वीकाय तु विप्राय चतुर्वेदाय वा द्विजाः ॥ १६८ ॥ यो दद्याद्विधिवत्सोऽपि सदा विष्णुपुरं वसेत्॥ विधिवद्यश्च गृह्णाति सर्वमेव प्रतिग्रहम् ॥ १६९ ॥ दातृलोकमवाप्नोति पराशरवचो यथा॥ अलङ्कत्य तु यः कन्यां ब्राह्मोद्वाहेन यच्छति ॥ १५० ॥ अन्योद्वाहिन केनापि गजदानशतं लभेत्।। गजदानस्य यत्पुण्यं तस्माच्छतगुणं फलम् ॥ १७१ ॥ कन्यादा विधिवत्सर्वे प्राप्नुवन्ति ह्यसंशयम् ॥ पुत्रदानं च वाञ्छन्ति केचिद्वत्स मनीषिणः ॥ १७२ ॥ कन्यादानात्परं ब्र्युः पुत्रदानं शतोत्तरम् ॥ भूमि सस्यवतीं दद्यात् यस्तु विप्राय मानवः ॥ १७३ ।। स मूळ-शूकतुल्यानि विष्णुलोके सदा वसेत् ॥ षड्भिस्तु सहितान् विप्रान्वंशानुभयतो दश ॥ तानेव द्विगुणान्याद्वरिति केचिन्निवर्तनम् ॥ १७३॥ देशहस्तैर्भवेद्वंशश्चतुर्भिस्तैस्तु विस्तरः॥ दैर्घ्येऽपि दशभिर्वशौगोंचर्म परिकार्तितम् ॥ १५५॥ अपि गोचर्ममात्रेण भूमि द्द्याद्विजातये॥ विष्णुलोकमवाप्नोति केचिदाहुर्मनीषिणः ॥ १७६॥ पञ्चहस्तकद्ण्डानां चत्वारिंशद् द्शाहता ॥ पञ्चिमिर्गुणिता सा तु निवर्तनमिति स्मृतम् ॥ १७७॥ बालवत्सकधेनूनां सहस्रं यत्र तिष्ठति ॥ तद्वै निवर्तनं ज्ञेयं इति केचिद्धदन्ति हि ॥ १७८ ॥

१. A. reads this verse thus—
 इशहस्तक्षवंशेन वंशाश्वत्वारिविस्तरे ॥
 इश देश्यें स विज्ञेयो गोचर्म इति कीर्तितम्॥

ताम्रपट्टे पटे वाऽपि लेखयित्वा च शासनम्॥ श्रामं विप्राय वा द्द्यादृशसीरिक्षिति पुनः ॥ १७९ ॥ सीरस्यैकस्य वा दद्यात्तस्य पुण्यं किमुच्यते ॥ भूम्यंशुकणिकातुल्याः समा विष्णुपुरे वसेत् ॥ १८० ॥ भूमिदानात्परो धर्मस्रैलोक्येऽपि न विद्यते ॥ पादैकमात्रदानेन तस्य विष्णुपुरे स्थितिः ॥ १८१ ॥ तस्य दानात्परो धर्मस्तङ्कतेः पातकं परम्॥ तसात्तां यत्नतो दद्याद्धरणं च विवर्जयेत् ॥ १८२ ॥ इहैव भूभिदानस्य प्रत्यक्षं चिह्नमीक्ष्यते ॥ क्षितिदः स्वर्गतो भ्रष्टः क्षितिनाथः पुनर्भवेत् ॥ १८३ ॥ भुनक्ति च पुनर्भौगाज् यथा दिवि तथा भुवि॥ गजैरभ्वैर्नरैर्युक्तो हेम-रत्नविभूषितः ॥ १८४॥ वरस्त्रीगणसंसेव्यः स्तृयमानः स्ववन्धुभिः॥ छत्रालङ्कारसंयुक्तो गीत-वाद्योत्सवादिभिः॥ १८५॥ इत्यादि भूमिदानस्य चिह्नं ते चत्स ! कीर्तितम् ॥ वित्तेनाऽपि हि यः कीत्वा भूमि विप्राय यच्छति ॥ १८६ ॥ यावत्तिष्ठति सा भूमिस्तावत्स्वर्गे महीयते ॥ गृहभूमि च यो द्द्याद्यादाश्रममात्रकम् ॥ १८७॥ गृहोपकरणं दत्वा गृहदानफळं ळभेत्॥ इस्तमात्रां च यो दद्याद्भृप्तिं विप्राय मानवः ॥ १८८ ॥ किर्कुमात्रां च यो दद्याद्धिमं वेदविदे नरः॥ तस्यापि हि महापुण्यं दद्योदंगुलमात्रकम् ॥ १८९ ॥ नैतस्मात्परमं दानं किंचिद्स्ति धरातले ॥ पुण्यं फलं प्रवश्यामि विशेषेण तु तच्छुणु ॥ १९० ॥ यत्र हैमानि सद्मानि मणिभिर्भूवितानि च ॥ प्राकारा यत्र सौवर्णाश्चतुर्द्वाराः सतोरणाः ॥ १९१ ॥ दिन्याश्चाप्सरसो यत्र तासां सङ्ख्या द्यनेकशः॥ म्रपर्वाणौकसा युक्तौ श्रीवाभरणभृषितौ ॥ १९२ ॥ दृष्ट्रैव कामदेवोऽपि भवेत्कामातुरः क्षणात् ॥ सुकेशा सुललाटाश्च बालचन्द्रोपमभूवः ॥ १९३ ॥

१. B. and C. read किंचिन्.°

सुनासा-कर्ण-गण्डाश्च राभोष्टाधरपह्नवाः॥ सुत्रीवा भुजपाल्यग्राः पीनोत्तुङ्गस्तनास्तथा ॥ १९४ ॥ समध्योहनितम्बाश्च स्रश्रेण्यश्च श्रमोहकाः॥ सुजानु-जङ्ग-गुल्फाश्च सुपादाः सुनखास्तथा ॥ १९५ ॥ केन रूपेण ता वर्ण्या भवन्त्यप्सरसो व्रिजाः॥ वैष्णव्यो गणिकास्त्रवी दिव्यस्त्रग्वस्त्रभूषणाः ॥ १९६॥ दिव्यानुलेपिलप्ताङ्गा दिव्यालङ्कारभूषिताः॥ मन्मधोऽपि हि ता दृष्ट्राभवेत्कामातुरः स्वयम् ॥ १९७॥ मनीनामपि चेतांसि या दृष्टा चुश्चुभुः क्षणात् ॥ वर्ण्यन्ते ताः कथं देव्यो या लक्ष्मीप्रतिमोपमाः ॥ १९८ ॥ वैष्णवाप्सरसां सङ्गेर्वृतश्चामेरधारिभः॥ गीयमानश्च गन्धर्वेस्तूयमानश्च दैवतैः ॥ १९९ ॥ वसेद्विष्णुपुरे तावद्यावद्विष्णुरजः क्षितौ ॥ पुण्यं च भूमिदानस्य कथितं तव वत्सक ॥ २०० ॥ मेरुधेरित्री कुलपर्वताश्च पाथोऽर्णवः स्वर्गतलादिकादिः॥ देयानि सर्वाणि च सर्वकामैः प्रोक्तानि दानानि पुराणविद्धिः॥ २०१॥

आत्मकुखं सुवर्ण वा रजतं द्रव्यमेव च ॥
यो द्दाति द्विजाण्येभ्यस्तस्याप्येतत्फलं भवेत् ॥ २०२ ॥
ब्रह्महत्यादिपापैस्तु यदि युक्तो भवेन्नरः ॥
स तत्पापविनिर्मुक्तः प्रोक्ते विष्णुपुरे वसेत् ॥ २०३ ॥
तुलापुरुष-भूमी च दीयमाने च ये नराः ॥
पश्यन्ति तेऽपि यान्ति द्यां ये च स्युरनुमोदकाः ॥ २०४ ॥
गुडं वा यदि वा खण्डं लवणं चापि तोलितम् ॥
यो द्दात्यात्मना तुल्यं नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥ २०५ ॥
पुमान्यद्यस्मवत् स स्यान्नारी स्यात्पार्वतीसमा ॥
सौभाग्य-इपसंयुक्तो भुञ्जीताऽन्ते त्रिविष्टपम् ॥ २०६ ॥
हिरण्यं दक्षिणायुक्तं सवस्त्रं भूषणान्वितम् ॥
अलङ्कृत्य द्विजाप्र्यं तं परिघाष्य च वाससी ॥ २०७ ॥
खण्डादि तोलितं पश्चाद्विप्राय प्रतिपादयेत् ॥
सर्वकामसमृद्धात्मा चिरकालं वसेदिवि ॥ २०८ ॥

[्] १. A. B. D. E. and F. read वेष्टितश्वाऽमराविभिः. २. B. E. and F. read

उष्ट्रं खराजो महिषं च मेषमेश्वं करेणुं महिषीमजां च ॥

ब्र्युः खरोष्ट्रीमिवकां मुनीन्द्राः हेमादियुक्तं सकळं च दानम् ॥ २०९॥
वराणि रत्नानि च हैम-रूप्यं ग्रुभानि वासांसि च कांस्य-ताम्ने ॥
उपाधिमात्रं करभादि कृत्वा हेमादिदानं द्विज दोयते हि ॥ २१०॥

केचिद्रदन्ति चैतानि कृत्वा हेममयानि च ॥ सर्वोपस्करयुक्तानि देयानि हेमधेनुवत् ॥ २११ ॥ अर्चियत्वा हषीकेशं पुण्येऽह्नि विधिपूर्वकम् ॥ अग्निशुद्धं सुवर्णं च विप्रायाहूय यच्छति ॥ २१२॥ स मुक्त्वा विष्णुलोकं तु यदाऽऽगच्छति संस्तौ ॥ तदाऽसौ तेन पुण्येन धनयुक्तो द्विजो भवेत् ॥ २१३ ॥ यो रूप्यमुत्तमं दद्याद्धिने ब्राह्मणाय च ॥ सोऽतीव धनसंयुक्तो रूपयुक्तश्च जायते ॥ २१४ ॥ माणिक्यानि विचित्राणि नानानामानि यो नरः ॥ तथा ताम्रं च कांस्यं च त्रपु वा सीसकादिकम् ॥ २१५ ॥ यो दद्याद्धितो विप्रः सोमलोकमवाप्रयात्।। स सम्भुज्य तु तं लोकं रूपवानिह जायते ॥ २१६ ॥ घृतं द्दाति यो विप्रः सोऽत्यन्तं सुखमइनुते ॥ भोजनाभ्यञ्जनार्थं वा भवेत्सोऽपि सुखी नरः ॥ २१७॥ सततं तैलदानेन भोजनाभ्यञ्जनाय च ॥ स्निग्धदेहोऽतितेजस्वी रूपयुक्तः प्रजायते ॥ २१८ ॥ मृगनाभि च कर्पूरं तैगरं चन्दनादिकम्।। गन्धद्रव्याणि यो दद्याद्धनी भोगी स जायते ।। २१९ ॥ ताम्बूलं पुष्पमालाश्च पुष्पस्याभरणानि च ॥ यो द्द्याद्वेषवान्भोगी धनयुक्तः स जायते ॥ सुमतिवीर्यवांश्चेव धनयुक्तश्च सर्वदा ॥ २२०॥ शिशिरतौँ च यो द्द्याद्नलं सेन्धनं नरः ॥ स समिद्धोदराग्निः सन् प्रज्ञासुर्थयुतो भवेत् ॥ २२१ ॥

25

A. B. E. and F. read अश्वि for अर्थ.
 A. reads वेषवान् for वीर्वान्.
 A. B. D. E. and F. read प्रजारूपशुतो for प्रज्ञासूर्यश्वतो.

यो दर्घाद्वर्लभानां च नित्यमेघांसि मानवः॥ श्रियायुक्तो भवेदत्र सङ्ग्रामे चापराजितः ॥ २२२ ॥ अथ किं बहुनोक्तेन दानधर्मविवेचने ॥ यद्यदिष्टतमं यस्य तत्तसै प्रतिपाद्येत् ॥ २२३ ॥ तिलान् दर्भाश्च नित्यार्थं तृणान्यास्तरणाय च ॥ भूका स त सुखं स्वर्गे जामश्चात्र भवेद्गेवि ॥ २२४ ॥ गुडिमक्षुरसं खण्डं दुग्ध-खर्जूर-खाद्यकान् ॥ फलानि दत्वा सर्वाणि स्वादृनि मधुराणि च ॥ २२५॥ संबंणि फलशाकानि लवणानि तथा द्विज ! ॥ खाल्यादिगृहर्पांकं च दत्वां गोत्राधिको भवेत्।। २२६।। कूष्माण्डं त्रपुषं दत्वा वृन्ताकादि पटोलकान् ॥ शुभानि कन्दमूलानि सुदृष्टः पुत्रवान् भवेत् ॥ २२७ ॥ वदरा-ऽऽम्र-कपित्थानि खर्जूर-दाडिमानि च ॥ चिश्चौश्चामलकं दत्वा प्रत्रवानिह जायते ॥ २२८॥ या नारी द्विज! चैतानि द्विजे भत्तयोपपाद्येत्।। सर्वे तस्या भवेत्तद्धि धेनुदानसमन्वितम् ॥ सपुत्रा सुभगा पुष्टा पार्वतीवेह जायते ॥ २२९ ॥ योऽधिने तृण-काष्ट्रानि ब्राह्मणायोपपाद्येत् ॥ सर्वे इत्तं भवेत्तस्य घेनुदानसमं फलम् ॥ २३० ॥ भोजनाच्छादने दत्वा दत्वा चोपानहौ द्विजः॥ स्वर्गलोकं तु सम्भुज्य पूर्णकामोऽत्र जायते ॥ २३१ ॥

याः पण्यनार्थोऽतिसकामपुंसं कामोपभुत्तये निजद्त्तदेहाः ॥
गीर्वाणचेतोहररूपवत्यः पौरंदरास्ता गणिका भवन्ति ॥ २३२ ॥
गृहं वा मठिकं वाऽपि शयना-ऽऽसन-विष्टरम् ॥
दत्वा च कशिपुं विद्वान् विप्रान् यः पाठयेन्नरः॥ २३३ ॥

१. F. reads दुर्बलानां for दुर्लभानां while A. B. D. read मानवान् and E. ब्राह्मणान्. २. A. reads धनी for भुवि and B. reads धनी सुखी for भवेडुवि. ३. B. E. and F. read the whole thus—
रम्याणि सर्वशाकानि सहिंगु-लवणानि च 1.

४. A. reads °पात्राणि for °पाकं च, D. and F. too as A. ६. A. reads °शुभगावादिको भवेत् for दत्वा-गोवाधिको भवेत्. ६. A. B. D. E. and F. read चारान् instead of चिञ्चाः. ७. A. C. and D. read विष्टपम् for विष्टरस्

महीदानादिकं ज्यास! विद्यादानं शताधिकम्॥ विद्यार्थिनां च विप्राणां पादाभ्यङ्गमुपानहौ॥ २३४॥ यो ददाति द्विजश्रेष्ठ ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ आदावारभ्य वेदांस्त शास्त्रं वाऽन्यतमं द्विजः॥ २३५॥ अध्यापयोद्धिजान् शिष्यान् विद्यादानं तदुच्यते ॥ उपाध्यायं निवेश्यां तस्यं कृत्वा च वेतनम् ॥ २३६॥ विद्यां भत्तया प्रयच्छेद्यः पर्वह्मण्यसौ विशेत् ॥ विद्यार्थिने च विप्राय यो द्याद्भोजनं द्विजः ॥ २३७॥ पादाभ्यङ्गं तथा स्नानं से। अपि विद्यांशभाग्भवेत् ॥ यः स्वयं पाठयेद्विपान् स्नात्वा भत्तया च स द्विजः ॥ २३८ ॥ साक्षात् ब्रह्म समभ्येति भूयो नायाति संस्तौ ॥ ऋचं वा यदि वार्धे पादं पादार्धमेव च ॥ २३९ ॥ अध्यापयति तस्याऽपि नास्ति शिष्यस्य निष्क्रतिः॥ मन्त्ररूपं च यो दद्यादेकं वाञ्पि शुभाक्षरम् ॥ तस्य दानस्य वै शिष्यो निष्क्रितं कर्तुमक्षमः ॥ २४०॥ यद्विप्र शिष्यप्रतिपादितेन विद्याप्रदानेन न तुल्यमस्ति ॥ दानं घरित्र्यामविनाशि किंचित्तस्मात्प्रदेयं सततं तदेव ॥ २४१ ॥ रोगार्तस्यौषधं पथ्यं यो ददाति नरो यदि ॥ अन्यस्यापि च कस्यापि प्राणदः स त मानवः ॥ २४२ ॥ कि रतैर्भृषणैर्दत्तैगीभिर्वासोभिरेव च ॥ कि वित्तेर्भूषणैर्वस्त्रेरतेरोंभिस्तुरंगमैः॥ आद्त्तैः प्राणहीनेन प्राणदानमतोऽधिकम् ॥ २४३॥ अन्नं प्राणो जलं प्राणः प्राणश्चौषधमुच्यते ॥ तसादौषधदानेन दैाता छरसमो द्विजाः॥ २४४॥ प्राणदानं च यो दद्यात्सर्वेषामपि देहिनाम् ॥ स याति परमं स्थानं यत्र देवश्चतुर्भुजः ॥ २४५ ॥

रोग-क्षुधादिनार्तस्य स गोमेधफळं ठमेत् ॥ २४६॥ क्कीबा-ऽन्ध-बिधरादोनां रोगार्त-कृशरोरिणाम् ॥

यो दद्यान्मधुरां वाचमादवासनकैरीमृताम्॥

B. E. and F. read प्रब्रह्ममुतो instead of प्रब्रह्मण्यसी २. A. B.
 D. E. and F. read इत्तास्युरसवो instead of दाता सुरसमी.
 A. B.
 D. E. and F. read °करामृताम् for ° करीमृताम्.

तेषां यद्दीयते दानं दयादानं तदुच्यते ॥ २४७ ॥ ये यच्छन्ति द्यादानं सांतुकम्पेन चेतसा ॥ तेऽपि तद्दानधर्मेण विष्णुळोकमवाप्रुयुः॥ २४८॥ अथान्यत्संप्रवक्ष्यामि तिथि-मासगतं द्विज !॥ यत्प्रदाने मुनिश्रेष्ठ! विशिष्टं फलमिष्यते ॥ २४९ ॥ मासे मार्गशिरे दानं पूर्णचन्द्रतिथौ नरः॥ विधिना तत्प्रवक्ष्यामि यत्प्रदानं महत्फलम् ॥ २५० ॥ कांस्यस्य पात्रमाक्किष्टं लवणप्रस्पपृरितम्॥ हिरण्यनाभं वस्त्रेण कुसुम्भेन च छादितम् ॥ २५१ ॥ स्रोतः स्नाताय विप्राय सवस्त्रं प्रतिपाद्य च ॥ सौभाग्य-रूप-ळावण्ययुक्तो भवति वै नरः॥ २५२॥ गौरसर्षपकल्केन पौष्यामृत्सादितो नरः॥ स पुनरभिषेक्तव्यः कुम्भेन गव्यसर्पिषा ॥ २५३ ॥ सर्वगन्धोदकैस्तीर्थैः फल-र्रंत्रसमन्वितः॥ सद्धवर्णमुखं कृत्वा प्रद्यात्तिह्वजन्मने ॥ २५४ ॥ घृतेन सापयेद्विष्णुं भक्त्या सम्पूजयेद्वरिम् ॥ घृतं च जुहुयाद्वह्रौ घृतं दद्याद्विजातये ॥ २५५ ॥ छत्रं वासोयुगं दद्यात्सोपवासः समाहितः॥ कर्मणा तेन धर्मज्ञः पुष्टिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ २५६ ॥ माध्यां कुर्वन् तिछैः श्राद्धं मुच्यते सर्वपातकैः ॥ शुमं शयनमास्तीर्य फाल्गुन्यां सिद्धजातये ॥ २५७॥ रूप-द्रविणसंयुक्तो भार्या रूपवर्ती लभेत्॥ नरः प्राप्नोति धर्मज्ञः प्रमाणं राजवेदमनि ॥ २५८॥ नारी च शुभभर्तारं रूप-सौभाग्यसंयुतम्॥ प्राप्तोति विषु लान्भोगान्नात्र कार्या विचारणा ॥ २५९ ॥ पौर्णमासीषु चैतासु मासर्क्षसंयुतासु च॥ एतेषामेव दानानां फलं दशगुणं लभेत्॥ २६०॥

१. A. and D. read कुरवा गुर्वी हयां नराः २. A. reads द्वात्वा दान्ताय for ज्ञातः ज्ञाताय; while D. reads द्वाताचान्ताय ३. B. and E. read उत्सारितो for उत्सादितो. ४. A. reads 'गंधोषधिद्वानैः, B. D. E. and F. read 'गंधोषधिद्वानैः, Ç. A. B. E. and F. read 'पुष्प' for 'रत्न.' ६. A. reads हत्वा for कृत्वा. ७. A. reads श्रियं प्राप्तोत्यनुत्तमाम्.

महापूर्वीसु चैतासु फलमक्षय्यमभुते ॥ द्वादश्यां श्रुक्कपक्षस्य चैत्रे वस्त्रप्रदो नरः ॥ २६१ ॥ अक्षयान् लभते भोगान्नाकलोके 5विनश्वरे ॥ इत्येतत्कथितं विप्र फलं चैत्रस्य सत्तम ॥ २६२ ॥ दंदा देमं च वैशाखे द्वाद्यां यो नरः सिते॥ शुक्के छत्रोपानही च विष्णुलोकमवाप्रयात् ॥ २६३ ॥ आस्तीर्थ शयनं दत्वौ प्रणम्य भोगशायिनम् ॥ आषाढशुक्कद्वादश्यां श्वेतंद्वीपमवाप्नुयात् ॥ २६४ ॥ श्रावणे वस्त्रदानेन विष्णुसायुज्यमृच्छति ॥ गोदः प्रयाति गोलोकं मासे भाइपदे द्विजः ॥ २६५॥ प्रीणयेद्द्वशिरसं यश्च दत्वा तथाश्विने ॥ विष्णुळोकमवाप्नोति कुळमुद्धरते स्वकम् ॥ २६६ ॥ कंबर्लस्य प्रदानेन कार्तिक्यां भोगमाप्र्यात् ॥ प्रदानं लवणानां तु मार्गशीषें महाफलम् ॥ २६७॥ धान्यानां च तथा पौषे दारूणामप्यनन्तरम्॥ फाल्गुने सर्वगन्धानां भवेदानं महाफलम् ॥ २६८ ॥ भगर्क्षसंयुता चैत्रे द्वादशी तु महाफला ॥ मासे तु माधवे शुक्कद्वादशी करसंयुता ॥ २६९ ॥ वायव्येन युता शुक्के शुची मूलेन वैष्णवी।। नभस्याभ्विनयोः पुण्या श्रावण्यजर्क्षसंयुता ॥ २७० ॥ पौष्णर्क्षसंयुता चोर्जे मार्गे च कृत्तिकायुता ॥ सहस्ये तिष्यंकीपेता तपस्यादित्यसंयुता ॥ २७१ ॥ पश्येद्वुवेर्क्षसंयुक्ता द्वादशी पावना स्मृता ॥ नक्षत्रयुक्तास्वेतास् दत्तं दानाद्यनंतकम् ॥ २७२ ॥

इ. A. reads सरोमवस्त्रहानेन for कंबलस्य प्रदानेन. ७. A. reads दिवम् for भोगम्. ८. B. D. E. and F. read सुख्यप्रदम्, for महाफलम्. ९. A. reads शुक्रे for शुक्रे. १०. B. E. and F. read अग्निसंयुक्ता for तिष्यकोपेता.

मेषं च मेषसङ्कान्तौ गोवृषं वृषसङ्क्रमे ॥ शयना-SSसनदानं च मिथनोपगमे तथा ॥ २७३॥ कर्कप्रवेशे सक्तन् हि प्रदद्याच्छर्करां तथा ॥ सिंहप्रवेशे पात्राणां तैजसानां तथैव च ॥ २५४ ॥ कन्याप्रवेशे वस्त्राणां स्रभीणां तथैव च ॥ तलाप्रवेशे घान्यानां बीजानामपि चोत्तमम् ॥ २७५॥ कीटप्रवेशे वस्त्राणां वेश्मनां दानमेव च ॥ धतुःप्रवेशे शस्त्राणां यानानां तु तथैव च ॥ २७६ ॥ इषप्रवेशे सर्वेषां अन्नानां दानम्त्रमम्॥ कुम्भप्रवेशे दानं तु गवामर्थे तृणस्य च ॥ मीनप्रवेशेऽम्लानानां माल्यानामपि चोत्तमम् ॥ २७७ ॥ दानान्यथैतानि मया द्विजेन्द्राः प्रोक्तानि कालेषु नरैः प्रदाय ॥ प्राप्नोति कामान्मनसा विमृष्टान् तस्मात्प्रशंसन्ति हि कालद्।नम् ॥ २७८ ॥ अशौचे सृतके चैव न देयं न प्रतिग्रहः॥ सतोरपि तयोर्देया सदा चाभयदक्षिणा ॥ २७२ ॥ रात्री दानं न दातव्यं दातव्यमभयं द्विजैः॥ इमानि त्रीणि देयानि विद्या-कन्याप्रतिप्रहः॥ २८०॥ देवानामतिथीनां च गवामपि च पूजनम् ॥ रात्राविप हि कर्तव्यभिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ २८१ ॥ श्चिः सम्बश्चिर्वाऽपि द्यादृह्वीत चोभयम् ॥ अभयस्य दानकालोऽयं यदा भयमुपस्थितम् ॥ २८२ ॥ अन्यप्रतिप्रहो विद्वन् प्राह्यश्च शुचिना द्विज ॥ अशौचे सूतके वाऽपि न तु ब्राह्या भवन्ति ते ॥ २८३ ॥ अभ्यक्तेन च धर्मझ! तथा मुक्तशिखेन च॥ स्नात्वाऽऽचर्मेय पयः स्पृश्य गृह्णोत प्रयतः शुचिः ॥ २८४ ॥ द्रव्यस्य नाम गृह्वीयाद्याता तथा निवेदयेत्॥ तोयं दत्वा तथा दाता दाने विधिरयं स्मृतः ॥ २८५ ॥

१. A. B. D. E. F. read this line thus :--झषप्रवेशे ट्रारूणां दानमग्नेस्तर्थेवच ।

३. C. reads मुनि: for नर:. ३. A. reads पांथानाम् for देवानाम्; while D. reads पात्राणाम् for देवानाम्. ४. सम्यगुपस्थुद्य महीता for व्यम्य पयः स्थ्रय गृण्हीतः

प्रतिप्रहोता सावित्रं सर्वं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ सार्ध्यं द्रव्येण तत्सर्वे तहृव्यं च सदैवतम् ॥ २८६ ॥ समापय्य ततः पश्चात्कामं स्तुत्वा प्रतिप्रहम् ॥ प्रतिप्रही पठेदुचैः प्रतिगृद्य द्विजोत्तमात्।। २८७॥ मन्दं पठेच राजन्यो उपांशु च तथा विशः ॥ मनसा च तथा शूद्रात्कर्तव्यं स्वस्तिवाचनम्॥ २८८॥ सोङ्कारं ब्राह्मणो ब्र्यान्निरोङ्कारं महीपतिः॥ उपांशु च तथा वैदयः स्वस्ति शद्धे तथैव च ॥ २८९ ॥ न दानं यशसे दद्यान्न भयान्नोपकारिणे ॥ न नृत्य-गीतशीलेभ्यो हासकेभ्यश्च धार्मिकः॥ २९०॥ पात्रभूतोऽपि यो विषः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम्॥ असत्सु विनियुञ्जीत तस्मै देयं न तद्भवेत् ॥ २९१ ॥ सञ्चयं कुरुते यस्तु समादाय इतस्ततः॥ धर्मार्थं नोपयुक्षीत न तं तस्करमर्चयेत् ॥ २९२ ॥ यस्मै दित्सा द्विजाय स्यादुररीकृत्य नं नरः॥ दानं च हादे सिश्चन्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ॥ २९३ ॥ वदन्ति मुनयो गाथां परोक्षे दानसत्फलम्॥ परोक्षमक्षयं दानं प्रत्यक्षात्कोटिशो भवेत् ॥ २९४ ॥ पात्रं मनसि सञ्चित्य गुणवत्तद्भिप्सितम्॥ अप्सु ब्राह्मणहरूते वा भूमौ वापि जलं क्षिपेत् ॥ २९५ ॥ दानकाले तु सम्प्राप्ते पात्रे चासन्निधौ जलम् ॥ अन्यविप्रकरे दद्याद्दानं पात्राय दीयते ॥ २९६ ॥ विष्णुर्भूर्वरुणो यत्र गृह्णंत्वाह करोद्कम् ॥ तद्दानं ब्रह्मसम्प्राप्तमक्ष्यमिति विष्णुगीः ॥ २९७॥ लक्ष्मीभ्रष्टाय यहत्तं दरिद्रायार्थिने द्विजाः॥ तद्श्रयं समुद्दिष्टमिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ २९८ ॥ राज्यभ्रष्टं च राजानं भूयो राज्ये निवेशयेत्॥ विष्णुलोकं चिरं भुक्तवा भूँयो भूमिपतिर्भवेत् ॥ २९९ ॥ प्रतिश्रुत्य द्विजायार्थं यो न यच्छति तं पुनः॥ न च स्नारयते विप्रस्तुत्यं तदुपपातकम् ॥ ३०० ॥

२. A. B. D. E. and F. read प्रतिवाहि for प्रतिमही. २. A. reads भवेत्पातिरिवीकसाम्

प्रतिश्रुत्य च यत्किञ्चिद्विजेभ्यो न प्रयच्छति ॥ स वै द्वादशजन्मानि शृगालयोनिमाप्नुयात् ॥ ३०१ ॥ गृष्ट्यादीनथ वस्यामि यथालक्षणलक्षितान् ॥ मानं भूमि-तिलादीनां यथावत्तित्रवोधत ॥ ३०२ ॥ अजातद्न्ता या तु स्याद्गर्भद्न्तसमन्विता ॥ वर्षाद्वीक् चतुर्थाच वित्सकेति निगद्यते ॥ ३०३॥ सुशीला च सुवर्णा च नीरोगा च पयस्विनी ॥ सवत्सा प्रथमं सूता गृष्टिगौँरभिधीयते ॥ ३०४ ॥ अरोगा याऽपरिक्कष्टा प्रसववत्यथ सुतिका ॥ सूता याऽतिपयोयुक्ता सा गौः सामोन्यतः स्मृता ॥ ३०५ ॥ पूर्वोक्तगुणसंयुक्ता प्रत्यप्रप्रसवा तथा ॥ साथ गौर्धेनुरित्युक्ता वसिष्ठजवचो यथा ॥ ३०६॥ पञ्चगुञ्जो भवेन्माषः केषः षोडशभिश्च तैः॥ तैश्चतुर्भिः पछं प्रोक्तं दौने मानं च पुण्यदम् ॥ ३०७ ॥ भद्रं नरैकहस्ताभिः प्रसृतीभिश्चतसृभिः॥ मानकं तैश्चतुर्भिश्च सेतिकेति प्रकीर्तिता ॥ ३०८॥ ताभिश्चतसृभिः प्रस्थश्चतुर्भिराढकश्च तैः॥ द्रोणश्चतुर्भिस्तैरुक्तो धान्यमानभिति स्मृतम् ॥ ३०९ ॥ तिलप्रसृतिभिर्भाण्डं चतुर्भिर्थत्प्रपूर्यते ॥ तैश्चतुर्भिश्च कर्षो हि तैश्चतुर्भिश्च वै पलम् ॥ ३१० ॥ पंरुष्टेश्च तैश्चतुर्भिः स्यात् श्रीपाटी तचतुष्टयम् ॥ करकं चतरांभिस्ताभिश्चतुर्भिस्तैर्घटः स्मृतः ॥ ३११ ॥ इत्यन्यैर्भुनिभिः प्रोक्तं घृतगौस्तिलगौः समाः ॥ किञ्च वो बहुनोक्तेन दानस्य तु पुनःपुनः ॥ ३१२ ॥ दीयते यहरिद्राय कुटुम्बिने तद्क्षयम् ॥ स्रुक्ट्रधाय विप्राय भक्त्या परमया वस्र ॥ ३१३ ॥

१. B. E. and F. read भूमिसमा for सामान्यतः. २. A. reads कर्षां हात्रश्मिश्च for कर्षः षोडशाभिश्च; D. also the same. ३. A. and D. read दाने मानं च पेशसः; while B. E. and F. read तील्यमानं पुरातनैः instead of वाने मानं च पुण्यदम्. ४. Only B. reads सीतिका for सीतिका; while D. reads सीनिका. ५. B. D. E. and F. read पार्वं तैः for पलैश्च तैः. ६. B. E. read करंटः ७. E. only reads तिस्भिः for चतसभिः.

दीयते वेदविद्षे तद्पतिष्ठति यौवने ॥ अथान्यत्सम्प्रवश्यामि दानानि निष्फलानि तु ॥ तथा निष्फलजन्मानि यथावत्तन्निबोधत ॥ ३१४॥ वृथा जन्मानि चत्वारि वृथा दानानि षोडश ॥ पृथक् तानि प्रवक्ष्यामि निबोध त्वं द्विजोत्तम्! ॥ ३१५ ॥ अपुत्रस्य वृथा जन्म ये च धर्मबहिष्कृताः॥ द्रिट्स्य वृथा जन्म व्याधितस्य तथैव च ॥ ३१६॥ अपुण्यस्थाने यद्दत्तं वृथा दानं प्रकोतितम् ॥ पण्यस्थानेषु यहत्तं वृथा दानं तद्च्यते ॥ आरूढपतिते दानं अन्यायोपाजितं च यत् ॥ ३१७॥ व्यर्थमब्राह्मणे दानं पतिते तस्करेऽपि च ॥ गुरोरप्रीतिजनके कृतन्ने ग्रामयाजके ॥ ३१८ ॥ ब्रह्मवन्धौ च यहानं यहत्तं वृषळीपतौ॥ वेदविक्रयिणे चैव यस्य चोपपतिर्गहे ॥ ३१९ ॥ स्रोजिते चैवं यहत्तं व्यालग्राहे तथैव च ॥ परिचारके तु यहत्तं वृथा दानानि षोडश ॥ ३२० ॥ तमोवृतश्च यो दद्याद्भयात्कोधात्तथैव च ॥ विद्वन्न दानं तत्सर्वं भुद्धे गर्भस्य एव हि ॥ ३२१ ॥ । ईंष्येया मन्युना दानं यद्दानमर्थकारणात्॥ यो ददाति द्विजातिभ्यो बालभावे तदश्चते ॥ ३२२ ॥ स्वयं नीत्वा च यहानं भत्तया पात्रे प्रदीयते ॥ अप्रमेयगुणं तद्धि उएतिष्ठति यौवने ॥ ३२३ ॥ र्यत्सिद्धप्राय वृद्धाय भत्तया च परया वस् ॥ दीयते वेदविदुषे तदुपतिष्ठति वार्द्धके ॥ ३२४ ॥ तस्मात्सर्वास्ववस्थास् सर्वदानानि सत्तमाः ॥ दातव्यानि द्विजातिभ्यः स्वर्गमार्गमभीप्सता ॥ ३२५ ॥ भूमेः प्रतिप्रहं कुर्याद्धिमं कृत्वा प्रदक्षिणाम् ॥ करे गृह्य तथा कत्यां दास दास्यो तथा द्विजः ॥ ३२६ ॥ करं तु हृदि विन्यस्य धर्म्यो ज्ञेयः प्रतिग्रहः ॥ आरुह्य च गजस्योक्तः कर्णेऽश्वस्य सटास् च ॥ ३२७॥

१. A. reads यत्सद्भायः

प्रतिश्रुत्य च यत्किञ्चिद्विजेभ्यो न प्रयच्छति ॥ स वै द्वादशजन्मानि शृगालयोनिमाप्नुयात् ॥ ३०१ ॥ गृष्ट्यादोनथ वश्यामि यथालक्षणलक्षितान् ॥ मानं भूमि-तिलादीनां यथावत्तन्निबोधत ॥ ३०२ ॥ अजातद्न्ता या तु स्याद्वर्भद्न्तसमन्विता ॥ वर्षाद्वीक् चतुर्थाच वित्सकेति निगद्यते ॥ ३०३ ॥ सुशीला च सुवर्णा च नीरोगा च पयस्विनी ॥ सवत्सा प्रथमं स्ता गृष्टिगौरिभिधीयते ॥ ३०४ ॥ अरोगा याऽपरिक्कष्टा प्रसववृत्यथ सृतिका ॥ सूता याऽतिपयोयुक्ता सा गौः सामान्यतः स्मृता ॥ ३०५॥ पूर्वोक्तगुणसंयुक्ता प्रत्यप्रप्रसवा तथा ॥ साथ गौर्घेंतुरित्युक्ता वसिष्ठजवचो यथा ॥ ३०६ ॥ पञ्चगुञ्जो भवेन्माषः केषः षोडशभिश्च तैः॥ तैश्चतुर्भिः पलं प्रोक्तं दैंनि मानं च पुण्यदम् ॥ ३०७ ॥ भद्रं नरैकहस्ताभिः प्रसृतीभिश्चतसृभिः॥ मानकं तैश्चतुर्भिश्च सेतिकेति प्रकीर्तिता ॥ ३०८ ॥ ताभिश्चतसृभिः प्रस्थश्चतुर्भिराढकश्च तैः॥ द्रोणश्चतुर्भिस्तैरुक्तो धान्यमानभिति स्मृतम् ॥ ३०९ ॥ तिलप्रस्तिभिभीण्डं चतुर्भिर्यत्पपूर्यते ॥ तैश्चतुर्भिञ्च कर्षो हि तैश्चतुर्भिञ्च वै पलम् ॥ ३१० ॥ पंरुश्च तैश्चतुर्भिः स्यात् श्रीपादी तचतुष्टयम् ॥ र्करकं चतर्संभिस्ताभिश्चतुर्भिस्तैर्घटः स्मृतः ॥ ३११ ॥ इत्यन्येर्भुनिभिः प्रोक्तं घृतगौस्तिलगौः समाः ॥ किञ्च वो बहुनोक्तेन दानस्य तु पुनःपुनः ॥ ३१२ ॥ दीयते यहरिद्राय कुटुम्बिने तद्श्यम्।। सुकृद्धधाय विप्राय भक्तया परमया वसु ॥ ३१३ ॥

१. B. E. and F. read भूमिसमा for सामान्यतः २. A. reads कार्षांद्रशामिश्च for कार्षः घोडशामिश्च; D. also the same. ३. A. and D. read दाने मानं च पेशसः; while B. E. and F. read तील्यमानं पुरातनेः instead of दाने मानं च पुण्यदम्. ४. Only B. reads सीतिका for सितिका; while D. reads सीनिका. ५. B. D. E. and F. read पार्दं तैः for पलैश्च तैः ६. B. E. read कार्यः ७. E. only reads तिकृतिः for चतसिनः.

दीयते वेदविद्षे तदुपतिष्ठति यौवने ॥ अथान्यत्सम्प्रवश्यामि दानानि निष्फलानि तु ॥ तथा निष्फलजन्मानि यथावत्तन्निवीधत ॥ ३१४॥ वृथा जन्मानि चत्वारि वृथा दानानि षोडश ॥ पृथक् तानि प्रवक्ष्यामि निबोध त्वं द्विजोत्तम! ॥ ३१५॥ अपुत्रस्य वृथा जन्म ये च धर्मबहिष्कृताः॥ द्रिद्रस्य वृथा जन्म व्याधितस्य तथैव च ॥ ३१६॥ अपूण्यस्थाने यद्तं वृथा दानं प्रकीतितम्॥ पण्यस्थानेषु यद्दत्तं वृथा दानं तदुच्यते ॥ आरूढपतिते दानं अन्यायोपार्जितं च यत् ॥ ३१७॥ व्यर्थमब्राह्मणे दानं पतिते तस्करेऽपि च ॥ गुरोरप्रीतिजनके कृतन्ने ग्रामयाजके ॥ ३१८ ॥ ब्रह्मवन्धौ च यद्दानं यद्दत्तं वृषलीपतौ॥ वेदविक्रयिणे चैव यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ ३१९ ॥ स्रोजिते चैवं यहत्तं व्यालग्राहे तथैव च ॥ परिचारके तु यहत्तं वृथा दानानि षोडश ॥ ३२० ॥ तमोवृतश्च यो द्याद्भयात्कोधात्तथैव च ॥ विद्वन्न दानं तत्सर्वे भुद्धे गर्भस्य एव हि ॥ ३२१ ॥ इंष्येया मन्युना दानं यद्दानमर्थकारणात्॥ यो ददाति द्विजातिभ्यो बालभावे तदश्चते ॥ ३२२ ॥ स्वयं नीत्वा च यद्दानं भत्तया पात्रे प्रदीयते॥ अप्रमेयगुणं तद्धि उपतिष्ठति यौवने ॥ ३२३ ॥ येत्सद्विप्राय वृद्धाय भत्तया च परया वसु॥ दीयते वेद्विदुषे तद्पतिष्ठति वार्द्धके ॥ ३२४ ॥ तसात्सर्वास्ववस्थास् सर्वदानानि सत्तमाः॥ दातव्यानि द्विजातिभ्यः स्वर्गमार्गमभोप्सता ॥ ३२५ ॥ भूमेः प्रतिग्रहं कुर्याद्भृमि कृत्वा प्रदक्षिणाम् ॥ करे गृह्य तथा कन्यां दास दास्यो तथा द्विजः ॥ ३२६॥ करं तु हृदि विन्यस्य धर्म्यो ज्ञेयः प्रतिग्रहः ॥ आरुह्य च गजस्योक्तः कर्णेऽश्वस्य सटासु च ॥ ३२७॥

१. A. reads यत्सद्वतायः

तथा चैकशफानां च सर्वेषामविशेषतः॥ प्रतिगृह्वीत गां शृङ्गे पुँच्छे कृष्णाजिनं तथा ॥ ३२८ ॥ कर्णजाः पशवः सर्वे प्राह्याः पुच्छे विचक्षणैः ॥ प्रतिप्रहं तथोष्ट्स्य आरुह्यैव तु पादके ॥ ३२९ ॥ ईषायां तु रथो ऽक्षे वाँ छत्रं दण्डे विधारयेत्॥ द्वमाणामथ सर्वेषां मूळे न्यस्तकरो भवेत् ॥ ३३० ॥ आयुघानि समादाय तथाऽऽमुच्य विभूषणम् ॥ धर्मध्वजस्तथा स्पृष्टा प्रविश्य च तथा गृहम् ॥ ३३१ ॥ अवतीर्य तु सर्वाणि जलस्थानानि यानि तु ॥ उपिवस्य च शुण्यायां स्पर्शयित्वा करेण वा ॥ ३३२ ॥ द्रव्याण्यन्यानि चादाय स्पृष्टा वा ब्राह्मणः पठेत् ॥ कत्यादाने तु नै पठेत् द्रव्याणि तु पृथक् पृथक् ॥ ३३३ ॥ प्रतिप्रहाह्निजश्रेष्ठ तथैवान्तर्भवन्ति ते ॥ द्रव्याणामथ सर्वेषां द्रव्यसंश्रयणान्नरः॥ ३३४॥ वाचयेज्ञलमादाय ॐकारेण प्रतिग्रहम्॥ प्रतिप्रहस्य यो धर्म्यं ने जानाति द्विजो विधिम् ॥ स द्रव्यस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥ ३३५ ॥

अथापि वश्यामि विधेविशेषान् वाजिप्रदाने च प्रैतिग्रहे च ॥
दातृ-प्रहोत्रोरिप येन पुण्यं स्वर्गाय जायेत शृणुध्वमेतत् ॥ ३३६ ॥
गृह्णोत योऽश्वं विधिविद्विजेन्द्राः कुर्यादसौ पश्चिदिनानि पूर्वम् ॥
पञ्चोपचारैरुँत विष्णुपूजां कूष्माण्डमन्त्रेर्घृत-दुग्धहोमम् ॥ ३३७ ॥
यद्राम इत्यादि मंहत्वतीयं सोङ्कारभूरादिमिरिन्वतं च ॥
प्रत्येकमष्टौ जुहुयाह्विजाग्र्यः सौर्थेण मन्त्रेण च तह्रद्षौ ॥ ३३८ ॥
पष्ट्या प्रयुक्तं त्रिशतं जुहोति कुर्याच्च गायित्रजपं सहस्रम् ॥
पश्चात्स गृह्णम् तुरगं द्विजाग्र्यस्तथा स्वमात्मानमजं नयेत ॥ ३३९ ॥

१. A. reads पृष्ठे. for पुच्छे. B. E. and F. also read the same. २. B. E. and F. read पाहा: for ऽक्षे वा. ३. A. B. E. and F. read उपवेड्य for उपविदय. ४. A. B. E. F. read च for न. ५. A. B. E. F. read च for न. ६. A. reads परिवहें for प्रतिमहे. ७. Only A. reads युत्र for उत्त. ८. B. and E. read च्चवीयं for रवतीयं.

दाता अपे चैतद्गतमाविद्घ्याह्विजाग्यवत्त्राक्तनपापशुध्ये ॥ द्वावप्यम् सूर्यजनं लभेते संर्वत्र पृत्यो द्विज वृन्दमध्ये ॥ ३४० ॥ अश्वप्रतिग्रहिविधि च प्रतिग्रहं च जानाति योऽश्वस्य पुराणगांथाः ॥ स एव धन्यः स च पूजनीयः इहैच लोके द्विज-देवमान्यः ॥ ३४१ ॥ विशेषपृज्यप्रतिपादनाय तिथौ प्रदत्तं द्विज यत्र यत्र ॥ ३४२ ॥ प्रागुक्तमेतत्पुनरुच्यते यैत्तच्छ्रयतामत्र हि कथ्यमानम् ॥ ३४२ ॥

श्रावणे शुक्रपक्षे तु द्वादस्यां प्रीयते हाँरिः॥ गोप्रदानेन विप्रेन्द्र वदन्खेतन्मनीषिणः ॥ ३४३ ॥ पौषे शुक्के तथा वत्सँ द्वादश्यां घृतघेनुकाम् ॥ घृतार्चेः प्रीणनायालं प्रद्धात्फलदायिनीम् ॥ ३४४ ॥ तथैव माघद्वाद्श्यां प्रदत्ता तिलगौद्विजाः॥ केशवं प्रोणयत्याद्य सर्वान कामान् प्रयच्छति ॥ ३४५ ॥ ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां जलघेनकाम् ॥ द्त्वा विप्राय विधिना प्रीणयत्यस्त्रशायिनम् ॥ ३४६ ॥ यत्र वा तत्र वा काले यहा तद्वा प्रदीयते॥ विशेषार्थमिदं प्रोक्तं नान्यत्काले निषेधनम् ॥ ३४७ ॥ विष्णुमुहिइय विप्रेभ्यो निःस्वेभ्यो यत्प्रदीयते ॥ भवेत्तदक्षयं दानं उत्तमत्वात्परैरिदम् ॥ ३४८॥ काले पात्रे तथा देशे धनं न्यायार्जितं तथा ॥ यद्द नं ब्राह्मणश्रेष्टे तदनन्तं प्रकीर्तितम् ॥ ३४९ ॥ चन्द्रे वा यदि वा सुर्थे दृष्टे राही महाब्रहे ॥ अक्षय्यं कथितं सर्वे तद्व्येके विशिष्यते ॥ ३५० ॥ द्वादशीस च शुक्कास विशेषात् श्रवणेन च ॥ यत्र यहीयते किञ्चित्तदनंतं प्रजायते ॥ ३५१ ॥ विशेषादुधयुक्तेषु पक्षान्त्येषु च सर्वदा ॥ तृतीयात् च सर्वास् शृक्कातु च विशेषतः ॥ ३५२ ॥

१. A. substitutes अजापि for सर्वज. २. A. and D. substitute °गीताः for °गायाः ३. B. reads संस्त्यताम्. ४. A. and D. read द्विजाः instead of हरिः. ५. A. and D. read गोविंदः instead of विप्रेन्द्र. ६. A. B. D. E. and F. read पुढ्ये for पाषे. ७. B. E. and F. read द्विजशेष्ठ for तथा वस्स. ८. A. B. D. E. and F. read नान्यकालनिष्धकम् for नान्यस्काले निष्धनम्

वैशाखे शुक्कपक्षे तु विशेषादापि मानवः ॥ आषाढी कार्तिकी चैव फाल्गुनी तु विशेषतः॥ ३५३ ॥ तिस्रश्चेताः पौर्णमास्यो दाने वित्र महाफलाः॥ व्यतीपातेषु सर्वेषु समर्शेषु द्विजोत्तम ! ॥ ३५४ ॥ ग्रहसङ्कमकालेषु तीव्ररक्षेविशेषतः॥ तुला-मेषप्रेवेशेषु योगेषु मिथुनस्य च ॥३५५ ॥ रवेमहाफलं दानं तेभ्योऽपि स्यान्महाफलम् ॥ यदा भानुः प्रविशति मकरं द्विजसत्तमाः ॥ ३५६ ॥ आषाढेऽश्वयुजे चैव पौषे चैत्रे तथैव च ॥ द्वादशोप्रभृति प्रोक्तं पुण्यं दिनचतुष्टयम् ॥ ३५७ ॥ भिथुनं च तथा कन्यां धन्विनं मोनभेव च ॥ प्रवेशे भास्करे पुण्यं कथितं द्विजसत्तमाः ॥ षडशीतिमुखं नाम दाने दिनचतुष्टयम् ॥ ३५८ ॥ अच्छिन्ननाले यहत्तं पुत्रे जाते द्विजोत्तमाः ॥ संस्कारे चैव पुत्रस्य तद्धय्यं प्रकोर्तितम् ॥ ३५९ ॥ इष्ट्यश्च विविधाः प्रोक्तास्ताश्च कार्या यथोदिताः ॥ सर्वा अपि हि सद्विपैरिष्टधर्ममभोष्डभिः॥ ३६०॥ सत्सद्मेभिघद्विजनाकलिब्धसिष्द्यर्थमुक्तानि कियन्ति विप्राः ॥ दानानि वक्ष्याभ्यथ पूर्त्तघर्मे स्याचेन पुंसां विहितन पुण्यम् ॥ ३६१ ॥

ब्रह्मेश-हरि-सूर्याणां स्कन्देभास्या-ऽश्विनां तथा ॥
भाँतृणां च ग्रहाणां च गृहाणि कारयेन्नरः ॥ ३६२ ॥
इष्टंकादशकं वाऽिप यश्चार्पयित विष्णवे ॥
अनेन विधिना कुर्याद्विष्णुलोकमवाप्रुयात् ॥ ३६३ ॥
एवं यः सर्वदेवानां मन्दिरं कारयेन्नरः ॥
स याति वेष्णवं लोकं प्राप्यं योगशतेः कृतैः ॥ ३६४ ॥
समाचरित यो भग्नं सुधाभिधवलं यदि ॥
कुरुते देवहर्म्यं च विशिष्टैर्लिप-चित्रकैः ॥ ३६५ ॥

१. A. reads °प्रयोगेषु for °प्रवेशेषु. २. B. reads सर्वाभ्रमेषु for सर्वा अपि हि. ३. B. only reads पूर्व° for पूर्त.° ४. B. D. read मातृदुर्गा° for मातृणां च. ५. B. E. and F. read इष्टिका° for इष्टका.°

सम्मार्जयति यश्चापि यतो यश्चानुहेपयेत् ॥ प्रदीपं तत्र यो दद्यात्स याति विष्णुलोकताम् ॥ ३६६ ॥ पूजयेद्विधिना यस्तु पञ्चोपचारसंयुतः॥ स विष्णुलोकमभ्येति यावदाभूतसम्भवम् ॥ ३६७ ॥ यावन्त्यश्चेष्टकास्तत्र चिता देवस्य सदानि ॥ तावन्त्यन्द्सहस्राणि तत्कर्ता स्वर्गमाविशेत् ॥ ३६८ ॥ सन्निहत्य-तडागानि पुष्करिण्यश्च दीविकाः॥ तथा कूपाश्च वाष्यश्च कर्तव्या गृहमेधिभिः॥ ३६९॥ खातमात्रं प्रकर्तव्यभेकाहिकमपि क्षितौ ॥ यावत्पीत्वा जलं गौस्तु तृषार्ता वितृषा भवेत् ॥ ३७० ॥ पिबन्ति सर्वसत्वानि तृषार्तान्यम्भसामिह् ॥ वर्षाणि बिन्दुतुल्यानि तत्कर्ता दिवमावसेत् ॥ ३७१ ॥ उपकुर्वन्ति यावन्ति गण्डूषाणि क्रियासु च ॥ कुर्वन्ति स्नान-शौचादि तथैवाचमनान्यपि ॥ ३७२ ॥ तावत्सङ्ख्यानि वर्षाणि लक्षाणि दिवि मोदते॥ अंपां स्वष्टा वसेत्स्वर्गे सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ॥ ३७३॥ आरामाश्चापि कर्तव्याः शुभवृक्षैः सुशोभिताः ॥ अभ्वत्योदुम्बर-प्रक्ष-चृत-राजाद-नीवरैः॥ ३७४॥ जम्बू-निम्ब-कद्म्बैश्च खजूरैर्नारिकेलकैः॥ बकुलैश्चम्पकेईचैः पाटला-ऽशाक-किंशुकैः ॥ ३७५ ॥ द्वमैर्नानाविधैरन्यैः फल-पुष्पोपयोगिभिः॥ जाती-जपादिपुष्पैस्तु शोभिताश्च समन्ततः ॥ ३७६ ॥ फलोपयोगिनः सर्वे तथा पुष्पोपयोगिनः॥ आरामेषु च कर्तव्याः पितृ-देवोपयोगदाः ॥ ३७७ ॥ गाथामुदाहरन्त्यत्र ताद्वेदः कवयोऽपरे ॥ वृक्षरोपकलोकानां उक्ता या पुष्पवादिकाः ॥ ३७८॥ अभ्वत्थमेकं पिचुमन्दमेक न्यग्रोधमेकं दशचिंचिणीश्च ॥ षेट्रचम्पकं तालशतत्रयं च पञ्चाप्रवृक्षेर्नरकं न पश्येत् ॥ ३७९ ॥

१. B. C. D. E. and F. read अथो स च विश्वेत्स्वर्गे; while B. reads स्वर्गे अब्दसमावास: २. B. C. D. E. and F. read °पाद्पा: ३. B. reads सुचम्पकं

कंपित्थ-बिल्वामलकीत्रयं च पंचाम्रवापी नरकं नयाति ॥ ३८० ॥ यावन्ति खादन्ति फलानि वृक्षात्सुद्वह्विद्ग्धास्तनुर्भृद्गणाचाः॥ वर्षाण तावन्ति वसान्ति नाके वक्षेकवापास्त्रिदशौधसेव्याः ॥३८१ ॥ यावन्ति पुष्पाणि महोरूहाणां दिवौकसां मूर्झि धरातले वा ॥ पतिन ताविन्त च वत्सराणां कल्पानि वृक्षीर्दिवमारुहान्ति ॥ ३८२ ॥ यत्कालपक्रेर्मधुरैरजस्रं शाखाच्युतैः स्वादुफलेर्नगाद्याः ॥ सर्वाणि सत्वानि च र्तपेयेयुः तं श्राद्धदानेन च वृक्षनाथान् ॥ ३८३ ॥ उद्दिश्य विष्णुं जगतामधीशं नारायणं यः हुकृतं करोति ॥ आनन्त्यमाप्नोति कृतं तु तस्माद्नन्तरूपो भगवान्पुराणः ॥ ३८४ ॥ दानानि सर्वाण्यभिधाय विद्वन्निष्टं च पूर्ते गृहमेधिकर्म ॥ कुर्वन्ति शान्ति मनुजाः शुभाय वश्यामि तस्माद्थ सर्वशान्तिम् ॥३८५॥ उकानि सर्वदानानि इष्टापूर्तञ्ज सत्तमाः ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि गणेशादिकशान्तयः ॥ ३८६ ॥

इति बृहत्परादारीये धर्मदाास्त्रे सुव्रतमोक्तायां संहितायां दानधर्मेषु पूर्तविनिर्णयो नाम ददामो अथायः ॥ १० ॥

^{9.} B. reads-

आरोप्य बिल्वामलकीकि भिथान्वराम्रवापी नरकं न याति ।

३. F. reads नर-पिक्संघा:. ३. B. and F. read नाके रमते गवापि for बुक्षेदिवमाहहीत. ४. C. and D. read समर्पयस्य for तर्पयेखः. ५. A. C. D. E. and F. read पुरुष: for सुकृतं.

वृहत्पराशरसंहिता।

॥ अथैकादशोध्यायः ॥

शान्तोनामथ सर्वासां प्रहशान्तिः परा स्मृता ॥ ब्रहेभ्योऽपि गणेशस्तु तस्य शान्तिरथोच्यते ॥ १ ॥ यदि पुङ्कृतकर्माणि भवन्ति फलदानि हि॥ तदा धर्माऽ-र्थ-कामास्तु संसिध्येरन्सदा मृणाम् ॥ २ ॥ तन्त्रभिः कियमाणानां सर्वेषां कर्मणामसुम् ॥ विवार्थमसुजद्रह्या शङ्करश्च विनायकम् ॥ ३॥ तेनोपहतपुंसां तु कर्म स्यान्निष्फलं कृतम् ॥ स्त्रीणामपि तथा सर्वे क्रियमाणं तु निष्फलम् ॥ ४॥ जळावगाहनं स्वप्ने कव्यादारोहणं तथा ॥ खरोष्ट्र-भ्रेच्छसंसर्गों मुण्ड-काषायवाससाम् ॥ ५ ॥ पश्यन्त्यात्मानमेवेह सीद्नतं प्रतिवासरम् ॥ यानि कुर्वन्ति कर्माणि तानि स्युः क्लेशदानि च ॥ ६ ॥ राजपुत्रो न राज्यात्या वरात्या न तु कन्यका ॥ अन्तर्वत्नी अपत्याप्तवा आचार्यत्वेन च द्विजः ॥ ७ ॥ अधीयानास्तु विद्याश्या कृषिकृत् सस्यसम्पदा ॥ विणग्वर्तनलाभेन युज्यते निर्धनश्च सन् ॥ ८॥ तस्मात्तदुपशान्त्यर्थे समभ्यच्ये गणेश्वरम् ॥ स्नपनं कारयेत्तस्य विधिवत्पुण्यवासरे ॥ ९ ॥ चतुर्थ्या ग्रुक्कपक्षे तु अयने चोत्तरे शुभे ॥ पुण्यार्थं सर्वसिष्यर्थं कुर्याच्छान्ति विनायकोम् ॥१०॥ स्वासनासीनं संस्थाप्य आरक्तार्षभचर्भणि ॥ सितसर्वपकरकेन साज्येनाच्छादितस्य च ॥ ११॥

१. B. C. D. E. and F. read तद्भतक for निर्धनक.

विक्रिप्रशिरसस्तस्य गन्धेः सर्वेस्तशौषधैः ॥ अष्टौ वा चतुरो वापि स्वस्तिवाच्यान् द्विजान् शुभान् ॥ १२॥ एकवर्णेश्चतुर्भिश्च पुम्भिः कुम्मैश्च यन्जलम् ॥ समानीतं क्षिपेत्तत्र वश्यमाणमृदस्तथा ॥ १३ ॥ अध्वेभस्थान-वल्मीक-व्हद-सङ्गममृत्तिकाः॥ रोचेनां गुग्गुलं गन्धान् तस्मिन्नंभसि तान् क्षिपेत् ॥ १४॥ एतद्वे पावनं स्नानं सहस्राक्षमृषिस्मृतम् ॥ तेन त्वां शतधारेण पावमान्यः पुनन्त्वमुम् ॥ १५ ॥ नवभिः पावमानोभिः कम्भं तमभिमन्त्रयेत ॥ शकादिदशदिकपाला ब्रम्हेश-केशवादयः॥ १६॥ आपस्ते झन्तु दौर्भाग्यं शान्ति ददत् सर्वदा ॥ स्रमित्रियान इत्याद्यैर्मन्त्रेरेकेऽभिषेचनम् ॥ १७॥ वदन्ति वदतां श्रेष्टा दौर्भाग्यस्योपशान्तये ॥ समुद्रा गिरयो नद्यो मुनयश्च पतित्रताः ॥ १८॥ दौर्भाग्यं ब्रन्तु मे सर्वे शान्ति यच्छन्तु सर्वदा ॥ पाद-गृत्फोरु-जङ्घा-ऽऽन्त्र-नितम्बोदर-नाभिषु ॥ १९॥ स्तनोर-बाहु-हस्ताप्र-ग्रीवा-अंसाङ्गसान्धिषु ॥ नासा-छलार कर्णभु केशान्तेषु च यत् स्थितम् ॥ २०॥ तदापो झन्त दौर्भाग्यं शौनित यच्छन्त सर्वदा । स्नातस्य मस्तके दर्भान् साज्येन परिगृद्य च ॥ २१ ॥ जुहुयात्सार्षपं तैलमादुम्वरस्रुवेण तत् ॥ मितश्च सम्मितश्चेव तथा सील-कटङ्करी ॥ २२ ॥ कूष्माण्डो राजपुत्रश्चेत्यन्तेस्वाहासमन्वितैः॥ नामभिश्च विंछ दद्यान्मन्त्रेनमः स्वधान्वितैः॥ चतुष्पथं समाश्रित्य शूर्पे कृत्वा कुशांस्तथा ॥ २३ ॥ निधाय तेषु दर्भेषु शुक्का-ऽशुक्कांश्च तण्डुलान्। ओदनं पळळोपेतं पकामान्मत्स्यकानपि ॥ २४ ॥ तथा मांसं च कुल्माषान् तथैव त्रिविधां छराम्। पुरिकाण्डेरकापूपान्फलानि मूलकं स्नजः॥ २५॥

From the preceding śloka राजपुत्रो न राज्यास्या, till the śloka रोचनां गुग्गलं, these are not given in D.; २. A. reads इं ते for शांति.
 A. reads शाल-करंकटो; while D. E. F. read शालक-कंटको.

गणेशमातुःपार्वत्याः कुर्यादुपस्थिति पुनः ॥ दूर्वा-सर्वप-पृष्पैश्च पूर्णमर्घाञ्चालि क्षिपेत् ॥ २६ ॥ सीभाग्यमम्बिके देहि भगं रूपं यशोऽपि च ॥ स्त्रियं पुत्रांश्च कामांश्च तथा शौर्य च देहि मे ॥ २७॥ गणेशमातहें बाले यत्किञ्चिन्मद्भीप्सितम्॥ एकनाम्नैव तद्देवि देहि गौरि! वरान् वरान् ॥ २८॥ ततस्तु वाससी शुक्के परिधायाऽहते शुमे ॥ सितचन्दनिखप्ताङ्गः सितस्रम्भूषणान्वितः ॥ २९ ॥ तानन्यांश्च द्विजान् सर्वान् भोजयेद्विविधाशनैः ॥ वस्त्रयुग्मं गुरोर्दद्यात्तेषु तस्य वराशिषः ॥ ३० ॥ एतेन सम्पूज्य गणाधिनाथं विद्योपशान्त्ये जननीं तथास्य ॥ स्मार्तोक्तसम्यग्विधिना सकामान्यामोति चान्यान्मनसा यदिच्छेत्॥३१॥ स्नात्वा विधायार्चनमभ्विकायाः सम्पूज्य लोकान्सखि वन्धुमिश्रान् ॥ आचार्यवृद्धान्वनिताः कुमारीः प्रध्वस्तविष्नः श्रियमेति गुर्वीम् ॥ ३२॥ स्मृत्युक्तमन्त्रेविधिवत्प्रयुक्तैर्नित्यं शिवानन्द्नपूजनं च ॥ कृतान्तरायान्विनिहत्य सर्वीन् कुर्यादथातो ग्रह्यागमेनम् ॥ ३३॥

इति विनायकशांतिः।

मुनीनां व्यासमुख्यानां शक्तिसृतुः पुरोऽब्रवीत् ॥
शुभाय ब्रह्यूजाया वदतस्तिक्षेवोधत ॥ ३४ ॥
यद्वर्णा यत्स्ता विद्वन् जाता देशेषु येषु च ॥
तेषां तद्धिदैवत्यं समिधो दक्षिणा च या ॥ ३५ ॥
यस्य यत्र च दिग्मागे मण्डलं स्याद्विदस्ततः ॥
होमकर्मणि ये वित्रा या संख्या समिधामपि ॥ ३६ ॥
अग्निकुण्डप्रमाणं तु प्रमाणं समिधामपि ॥
सर्वमेव यथोदेशं वश्यामि द्विजसत्तम ॥ ३७ ॥
रक्तः कश्यपजो मातुः शुक्को ब्रम्हसुतः शशी ॥
रक्तो रौद्रसुतो भौमः पीतः सोमसुतो बुधः ॥ ३८ ॥
पीतो ब्रम्हसुराचार्यः शुक्कः शुक्तो भृगूद्वहः ॥
कृष्णः शनी रवेः पुत्रः कृष्णो राहुः प्रजापतिः ॥ ३९ ॥
कृष्णः शनी रवेः पुत्रः कृष्णो पापास्त्रयोऽप्यमी ॥
कालिङ्गोको यामुनः सोम आवन्त्यो भौम उच्यते ॥ ४० ॥
मागधो बुध इत्युक्तः सैन्धवस्तु बृहस्पतिः ॥

सैन्धवो दानवाचार्यः सौरिः सौराष्ट्रदेशजः॥ ४१ ॥ राष्ट्रः सिंहलदेशोत्थो मध्यदेशमवोऽग्निजः ॥ जन्मदेशा इमे प्रोक्ता प्रहजातकवेचुभिः॥ ४२॥ शम्भं रविमुमां चन्द्रं स्कन्दं भौमं हरि ब्रथम ॥ ब्रम्हाणं च गुरु विद्यात्च्छकं शुक्रं यमं शनिम् ४३ कालं राहुं चित्रगुप्तं केतुमित्यधिदैवतम्॥ पतिव्रज्ञाय यः कुर्यात्तत्सर्वे सफलं भवेत ॥ ४४ ॥ अर्कस्त्वकाय होत्वयः सर्वद्याधिविनाशनः ॥ सर्थांशवे च सामाय प्रकाशः सार्वकामिकः ॥ ४५ ॥ खदिरश्चार्थलाभाय मङ्गलाय विवेकिभिः॥ स्वरूपकृदपामार्गो होतव्यश्च वुंघाय वै ॥ ४६ ॥ प्रभाप्रदस्तथाश्वत्थो होत्योऽमरमन्त्रिणे ॥ ऊर्जा सोभाग्यकृद्वी दैत्यामात्याय सिंह्रजैः ॥ ४०॥ शमी पापोपशान्त्यर्थे होतव्या मन्दगामिने ॥ दीर्घायुर्धमेकृद्वां होतव्या राहवे द्विज ॥ ४८॥ धर्मविद्यार्थकुद्दर्भः सद्विप्रैवन्हिसूनवे॥ द्धि-क्षीरा-ऽऽज्यसंमिश्राः सामेघः शुभवृद्धये ॥ ४९॥ प्रादेशमात्रकाः सवी अष्टावष्टोत्तरं शतम् ॥ अष्टांविंशतिरेकैकं संख्येषा प्रतिदेवतम् ॥ ५०॥ वृद्धौ तु फलभूयस्त्वमुकादम्यत्तु राक्षसम्॥ नवभवनकं लेख्यं चतुरस्रं तु मण्डलम् ॥ ५१ ॥ यहास्तत्र प्रतिष्ठाच्या वश्यमाणक्रमेण तु ॥ मध्ये तु भास्करः स्थाप्यः पूर्वदक्षिणतः शशी ॥ ५२ ॥ दक्षिणेन धरासूनुर्द्धः पूर्वीत्तरेण तु ॥ उत्तरस्यां सुराचार्यः पूर्वस्यां भुगुनंदनः ॥ ५३ ॥ पश्चिमायां शनिः कुर्याद्वाहुर्दक्षिणपश्चिमे ॥ पाक्षमोत्तरतः केतुरिति स्थाप्या प्रहाः क्रमात् ॥ ५४ ॥ पटे वा मण्डले लेख्या ईशान्यां दिशि पावकात्॥ ताम्नीं ऽर्कः स्फाटिक अन्द्रो रक्तचन्दनको ऽपरम ॥ ५५॥

१. B. E. read सर्वव्याधिहत् for च बुधाय वै.

सोमसुनु-सुराचार्यौ स्वर्णशोभी प्रकीर्तितौ ॥ राजतो भृगुपुत्रश्च कार्णश्च स शनैश्चरः॥ ५६॥ राहुश्च सैसकः कार्यः कार्यः केतुश्च कांस्यजः॥ सर्वानेतन्मयान्कृत्वा समभ्यर्च्य सदा गृहे ॥ ५७ ॥ लेखयेद्वर्णकेः स्वैः स्वैर्विधिवितपृकेन वा ॥ प्रहाणां साधिदैवानां प्रतिष्ठापनमन्त्रकान् ॥ ५८ ॥ वद्दित मन्त्रतत्वार्थवेदिनो द्विजसत्तमाः॥ आदित्यं गर्भमित्युक्तमिं दूतमनेन च ॥ ५९ ॥ पताभ्यां स्थापयेदकं न्यम्बकमिति च शङ्करम्॥ अप्स्वन्तरीति शीतांशुं श्रीश्च ते इति पार्वतीम् ॥ ६०॥ स्योनापृथिवीति मौमं च यदऋंदेति वा गुहम्॥ इदं विष्णुविधि स्थाप्य तद्विष्णोरिति वै हरिम् ॥ ६१ ॥ इन्द्र आसां सुराचार्यं आत्रम्हन्निति वेथसम्॥ इन्द्रं दैवीर्भृगोःसूनुं सजोषेत्यमराधिपम् ॥ ६२॥ शको देवी रवेः सूनुं यमाय त्वा तथा यमम्॥ आयं गौरीति राहुश्च कालं कार्षीरसोति च ॥ ६३॥ ब्रम्हजशेति केतुं च चित्रं चित्रावसोरिति॥ ब्रुयुरेतानि मैत्राणि मुलमन्त्रास्तथापरे ॥ ६४ ॥ आकृष्णेन च तीव्रांशोरिमन्देवा निशाकरम्॥ अग्निर्मूर्धेति भूसूनोरुद्धुध्यद्वं बुधस्य च ॥ ६५ ॥ बृहस्पतेरिति गुरोरन्नात्परिसृतो भृगोः॥ शक्तो देवी शर्नेगन्तुः काण्डात्काण्डात्परस्य च ॥ ६६॥ केतुं कुण्वश्रिस्नोरिति मन्त्राः प्रकीर्तिताः ॥ वेदमन्त्रैविना कश्चिद्विधिर्नास्ति द्विजनमनाम्।। कर्तव्याः स्वस्वमन्त्रेश्च स्वैः स्वैश्च प्रतिदैवतम् ॥ ६७॥ सघता सयवाश्चापि होतन्याश्च द्विजैस्तिलाः॥ मध्यमानामिकामूळळञ्जा ङुष्ठचतस्रभिः ॥ ६८ ॥ यावन्तोऽङ्गलिभर्पाह्यास्निलास्तावद्गिराहुतिम्।। इस्तमात्रं पृथक्त्वेन वेघोऽपि तावतैव तु ॥ ६९ ॥ बाहुमात्रं वद्नत्येके एके चाऽरत्विमात्रकम्॥ चतुरस्रं सनेत्कुण्डं एकयोनिसमन्वितम् ॥ ७० ॥

शुभमेखलया युक्तं सुशान्तिकरमुत्तमम्।। होमार्थं मण्डपं कुर्याचतुद्वीरं सतोरणम् ॥ ७१ ॥ चतुर्दिक्ष ध्वजाः कायी नानावर्णाः शुभावहाः ॥ तथा तत्रोदकुम्भाश्च द्वी-पहुवसंयुताः॥ ७२॥ पुनर्नवीकृतं सदा मण्डपाभाव आश्रयेत् ॥ षद्कर्मनिरताः शान्ता ये न दुग्धाः प्रतिब्रहैः ॥ ७३ ॥ नियोज्यास्तेऽग्निकार्यादौ स्फूरनमन्त्रा द्विजोत्तमाः॥ प्रतिब्रहासिदग्धस्य जप-होमादि कुर्वतः ॥ ७४ ॥ यस्य मन्त्राण्यवीर्याणि तत्कृतं कर्म निष्कलम् ॥ ओद्नं सगुडं भानोः पायसं शशिनस्तथा ॥ ७५ ॥ ह्विष्यं मुमिपुत्रस्य श्लीरान्नं च बुधस्य च ॥ षष्टिक्यं ब्रम्हएत्रस्य द्धा तु भागवस्य च॥ पूर्ण हिवः शनेर्गतुर्मीसं राहोः श्रुताशृतम् ॥ ७६ ॥ चित्राम्मग्निस्नोश्च भोज्यानामभिशस्यजाः॥ कृतहोमास्तथाऽन्येऽपि ये सद्धृता द्विजोत्तमाः ॥ ७७ ॥ यथावर्णानि वासांसि देयानि कुनुमानि च।। देया गन्धाश्च सर्वेषां देयो धृपश्च गुन्गुलः ॥ ७८ ॥ धेतुः शङ्खो वृषाः स्वर्णे वासांस्यश्वः सिता च गौः॥ अविश्च्छागलकश्चेच क्रमशो दक्षिणाः स्मृताः॥ ८९॥ प्रत्यहं प्रतिमासं च प्रत्यब्दं वा विधानतः॥ वर्णिभिश्च प्रहाः पूज्या राजभिश्च सदैव हि ॥ ८० ॥ दुःखितो यस्त यस्य स्यात्पुज्यस्तस्य स यत्नतः॥ वेधसैते नियुक्ताः प्राक् स्वभक्तं पूजयिष्यथ ॥ ८१ ॥ वरं यच्छन्ति संहष्टा विज्ञा वन्हिर्नुपास्तथा।। असन्तुष्टा दहन्त्येते तस्मात्तानर्चयेत्सदा ॥ ८२ ॥ प्रहाधीनामेदं सर्वमुत्पत्ति-प्रख्यात्मकम्।। जगत्यभाव-भावौ च तस्मात्पृज्यतमा प्रहाः ॥ ८३ ॥ सानुकुळैर्प्रहैयांनि कुर्यात्कर्माणि मानवः ॥ सफलानि भवन्त्यस्य निष्फलानि स्युरन्यथा ॥ ८४ ॥

१. A. reads आयसः छागलभेव for अवि>च्छागलकभेवः

कुर्वन्ति चैतदिधिना प्रहाणामातिथ्यमन्दं प्रतिवासरं ये ॥ आरोग्यदेहा धन-धान्ययुक्ता दीर्घायुषः स्त्रीसहिता भवन्ति ॥ ८५ ॥ इति प्रहशान्तिः ।

वसत्स्वकस्मात्सदनेष्वतोऽद्भृतं वयो विशेषुर्यदरण्यवासिनः ॥ विशेषतो गृष्ट-कपोत-पिच्छलास्तथैव चोलुकसकाक-वायसाः॥ ८६ ॥ तरश्च-गोमायु-मृगारि-म्रुक्षका दिवाप्यकस्मादकुतोऽपि निर्भयाः ॥ विशन्ति यत्ते तदतीव चाद्धृतं गृहे पुरे शान्तिकमेव सिद्धये॥ ८७॥

अथाद्भतानि जायन्ते वर्णानां गृहमेधिनाम् ॥ नानाविधानि तेषां तु प्रशान्त्यै शान्तिरुच्यते ॥ ८८॥ यस्याद्भुतानि जायन्ते मृत्युं तस्य वदेहिजः॥ धन-धान्यक्षयं चापि भार्या-पुत्रक्षयं तथा॥ ८९॥ मयं वा जायते शत्रो राज्ञो वा जायते भयम्॥ शान्तिस्तत्र विधातव्या यथोक्ता मुनिपुङ्गवैः॥ ९०॥ यदि गोधूमशाखायां यवशाखोपजायते ॥ यवे गोधूमशाखा स्यादेवं सर्वाशनेषु च ॥ ९१ ॥ सर्षपे तिलशाखा चेत्तिलशाखाद्य सर्षपम् ॥ माषे मुद्रस्तु मुद्रेस्यादसृखृष्टिर्भवेद्यदि ॥ ९२॥ अस्मःप्रपूर्णकुरमेषु ज्वलद्ग्रिमवेक्षते ॥ उद्घर्तनं च कूपानां मत्तो वा मधुजालकम् ॥ ९३ ॥ विधिवद्वायुष्टिङ्गश्च निर्वाप्य वायवं चरुम्।। महावाताय सततं हृदयं तु प्रशाम्यतु ॥ ९४॥ त्रि-पञ्च-सप्त वा हुत्वा सर्वत्र हात्र तुल्यता ॥ स्त्रियो गावो महिष्यो वा सतौ वत्सौ च षण्डकौ हो हो यत्र प्रजायेते शान्तिस्तत्र विधीयते ॥ ९५ ॥ ब्रुषबद्गोद्वयं नर्देत् वडवाऽभ्वं यैदारुहेत् ॥ 🔑 💹 अभ्वतरी प्रसृते ऽन्हिं प्रस्वेदः प्रतिमास च ॥ ९६ ॥ मृदङ्ग-पटहादीनामकुतोऽपि ध्वनिर्यादे ॥ गुघ्र-काक-कपोताद्या विशेयुर्यदि वा गृहे ॥ ९७ ॥

१. A. reads वसेशुः for विशेशुः. २. C. reads प्रथसां for वायवं. ३. C. and D. read 'श्ववहाहरेत for 'श्वं यहारुहेत. ४. C. and D. read 'ता ऽन्हि for 'से ऽन्हि.

यविष्टेन निर्वाप्य विधिवद्वारुणं चरुम् ॥ मन्त्रैर्वरुणदैवत्यैर्जुहुयाद्वरुणाय तम् ॥ ९८ ॥ महावरुणेदेवाय जलानां पतये तथा ॥ अन्यैर्वरणदेवत्यैर्भन्त्रेश्च जुहुयाचरम् ॥ ९९ ॥ जुहुंयादाहुतीस्तिस्रो मन्त्रैश्च वरुणाय तम्।। अन्नस्य तुल्यतां कृत्वा स्वाहान्तेर्वरुणदेवतेः ॥१००॥ इन्द्रचापेक्षणं रात्री शस्त्रप्रज्वलनं तथा ॥ गजा-ऽभ्वशफवस्त्रान्तर्जलनं च प्रतिक्षणम् ॥ १०१ ॥ स्थुणाप्ररोहुणं यतस्याद्धाण्डस्थौन्नप्ररोहुणम् ॥ विद्युन्निर्घातवज्राणां पतनं वा भवेद्यदि ॥ १०२ ॥ मृदाकुं काकसंसर्ग विपरीतप्रदर्शनम्।। श्रमाय चहराग्नेयो निर्वाप्यो विधिवद्विजैः ॥ १०३ ॥ अग्नये त्वग्निराजाय महावैश्वानराय च ॥ 💎 📑 हृद्ये मम यश्चेतत्तत्सर्वे च वदेद्वुधः॥ १०४॥ त्रहशान्तिश्च सर्वत्र शनेः पूजा विशेषतः॥ दक्षिणा सवृषा गौस्तु वस्त्रयुग्मं द्विजातये ॥ प्रदचाद्दोषशान्त्यर्थं सर्वात्वातेषु वै द्विजः ॥ १०५॥

प्तेषु चान्येष्वपि चाद्भुतेषु जातेषु सावित्रजपं सहस्रम् ॥ होमं विद्घ्यादपि विष्णुमन्त्रे ब्रम्हेशमन्त्रैरपि वा द्विजोत्तमः॥ १०६॥

इति अद्भुतशान्तिः।

अभिधास्येऽथ रहाणां शान्तियां गृहमेधिनाम् ॥ पञ्चाङ्गानां विधानं तु यत्कृतं हन्ति पातकम् ॥ १०७॥ ब्राम्हणो विधिवत्कात्वा सर्वोपद्रवनाशनम् ॥ कुर्याद्दिधानं रुद्राणां यज्जविधाननिर्मितम् ॥ १०८॥ इषेत्वादिषु मन्त्रेषु खं ब्रम्हात्तेषु या क्रिया ॥ दशप्रणवयुक्तेषु भूर्भुवःस्वरितीति च ॥ १०९॥

१. A. reads this half line as:—
तिसस्तु जुद्द्यान्मंत्रेरेतेन वहणाय तम्।.
२. A. B. E. F. and D. read °स्थान° for °स्थान°.

आर्ष छन्द श्र दैवत्यं न्यासं च विनियोगतः॥ पराशरोदितं वक्ष्ये शेषं मुनिविभाषितम् ॥ ११० ॥ मनो ज्योतिरबोध्यग्निर्मूर्धानं चैव मर्माणि॥ मानस्तोके इतिह्येतत्प्रथमं पञ्चकं स्मरेत् ॥ १११ ॥ याते रुद्रेति चूडायां शिरोऽस्मिन्महत्यर्णवे ॥ 🦠 🦠 असङ्ख्याताः सहस्राणि ललाटे विन्यसेद्विजः ॥ ११२॥ चक्षुषोर्विन्यसेह्रे तु त्र्यम्बकं तु यजामहे ॥ मानस्तोक इति द्येतन्नासिकायां न्यसेद्वधः॥ ११३॥ अवतत्यधनुर्वक्त्रे नीलग्रीवाय वा गले ॥ नमस्ते आयुधेत्येतत्स्मरेन्मन्त्रं प्रकोष्ठके ॥ ११४ ॥ विन्यसेद्रास्तुमन्त्रोऽयं ये तीर्थानीति हस्तयोः॥ नमोऽस्तु विकिरेभ्यो वै हृद्ये मळनाशनम् ॥ ११५॥ नाभ्यां विद्वान्यसेन्मन्त्रं नमो हिरण्यबाहवे॥ गुह्ये मन्त्रस्तु संस्मर्य इमा रुद्राय इत्यपि ॥ ११६ ॥ मानोमहान्त् इत्यूवीः एष ते रुद्र जानुनोः॥ अव रुद्रमितिह्येतेन्ज्जङ्घयोर्मन्त्रमुखरेत् ॥ ११७॥ सब्यं च पादयोर्न्थस्य वामं न्यस्योद्यमध्यतः॥ अघोरं हृदि विन्यस्य मुखे तत्पुरुषं न्यसेत् ॥ ईशानं मुर्कि विन्यस्य हंसं नाम सदाशिवम् ॥ हंसहंसेति यो ब्र्यात् हंसोनाम सदाशिवः॥ एवं न्यासविधिं ऋत्वा ततः सम्पुरमाचरेत्॥ कवचं अध्यवाचेद्व तदुपरि बिल्मिनेत्यंपि ॥ नेत्रं तु नीलग्रीवाय प्रमुख धन्वनोऽसकम् ॥ ११८॥ य एतावन्त एतेन विद्ध्युर्दिक्प्रबंधनम्।। कँ मोमिति नमस्कारं ततो भगवते पुनः॥ ११९॥ रुद्रायेति विधानहो दशाक्षरं ततो न्यसेत्॥ प्रणवं विन्यसेन् मूर्धि नकारं नासिकान्तरे ॥ १२०॥ मोकारं तु ललाटे तु मकारं मुखमध्यतः॥ गकारं कण्ठदेशे तु वकारं हृदये न्यसेत् ॥ १२१ ॥

१. A. D. E. F. read for स्थितमित्यपि for बिल्मिनेत्यपि.

तेकारं दक्षिणे हस्ते रुकारं वामतो न्यसेत्॥ द्राकारं नाभिदेशे त यकारं पादयोर्न्यसेत् ॥ १२२ ॥ त्रातारमिद्धं त्वन्नोऽग्ने सगःपन्थामिति हापि ॥ तत्वायामि वदेदाने नियुद्धिरित्यपीरयेत् ॥ १२३ ॥ र्वयं सोमं तमीशानमस्मे रुद्रा इति स्मरेत् ॥ स्योना पृथिवीतिना होतत् द्विजः कुर्वीत सम्प्रम् ॥ १२४ ॥ स्रत्रामादि दिशां पालान्प्राच्यादिषु स्मेरदेश ॥ रौद्रोकरणमेतद्वे कृत्वा पापैः प्रमुच्यते ॥ १२५ ॥ यक्ष-रक्षः-पिशाचाद्याः प्रेत-भूत-प्रहादिकाः ॥ दृष्टदैवत्य-शाकिन्यो रैवत्यो वृद्धकाश्च याः ॥ १२६ ॥ सिंह-व्याद्यादयोऽऽरण्या ये दृष्टश्वापदा द्विजाः ॥ म्लेब्च्छा बन्धक-चोराद्या यमदूता बुकाद्यः॥ १२७॥ रौद्रभूतिममं सर्वे द्विजं पश्यन्ति वन्हिवत् ॥ दैदीप्यमानमर्चिर्मिर्दुष्टदिग्बन्धकारकम् ॥ १२८ ॥ दह्यमाना द्वीयांसःसप्तधामसु धामभिः॥ प्रणक्यान्ति हि ये दुष्टा द्विजास्ते रुद्ररूपिणः ॥ १२९ ॥ पश्चास्यं सौम्यमात्मानं सर्वाभरणभूषितम् ॥ मृगलांच्छनमूर्धानं शुद्धस्फटिकसन्त्रिभम् ॥ १३० ॥ फणासहस्रविस्फूर्जदुरगेन्द्रोपवीतिनम्॥ सप्ताचिवज्ज्वलङ्गालं जराजुरिकरीटिनम् ॥ १३१ ॥ सहस्रकरवद्भाजन् खट्वाङ्गाङ्गविभृषितम् ॥ ब्रम्हाण्डखण्डवक्त्रारं नृकपालकधारिणम् ॥ १३२ ॥ दैदीप्यमानं चन्द्रार्कज्वलद्वित्रिनेत्रिणम् ॥ त्रैलोक्यद्यतिकुद्धास्वत्स्कन्धकापालमालिनम् ॥ १३३ ॥ दीप्तनक्षत्रमालावदक्षमालाधरं द्विजः॥ निःशेषवारिसम्पूर्णं कमण्डलुधरं त्वजम् ॥ १३४ ॥ जगद्वाधिर्यकृत्वादं दंण्ड-डमरुधारिणम् ॥ केयूरबद्धनागेन्द्रमूर्द्धमणिविराजितम् ॥ १३५॥

१. These two verses are only written in A.; २. A. D. F. read पुराक्षय: for वृकादय:. ३. B. reads अजं उमहथारिणम्. F. and D. also read the same; while C. and E. read दण्डमहक्षशरिणम्.

मेखला - किंकिणीमालायुक्तारावविराजितम्।। घर्घराव्यक्तनिर्गच्छद्गमीरारावन् पुरम् ॥ १३६ ॥ सहेमपट्टनीलाभव्यात्रचर्मोत्तरीयकम् ॥ विद्युल्लताप्रभागङ्गा धृतमूर्द्धं द्वराचितम् ॥ १३७॥ समस्तभुवनाभारधरणोक्षासनस्थितम् ॥ त्रेलोक्यवीनताभौलिनतदेहाईपार्वतिम् ॥ १३८॥ लक्षसूर्यप्रभाभास्वत्त्रेलोक्यकृतपाण्डुरम् ॥ अमृत्रप्ततृष्ठाङ्गं दिच्यभोगसमाकुलम् ॥ १३९॥ दिग्दैवतैःसमायुक्तं सुरासुरनमस्कृतम्॥ नित्यं शाश्वतमव्यक्तं व्यापिनं नन्दिनं ध्रुवम् ॥ १४० ॥ द्विजो ध्यात्वैवमात्मानं सम्यक् रुद्धस्वरूपिणम् ॥ सम्प्रध्वस्तान्तरायः सन् ततो यजनमारभेत् ॥ १४१ ॥ अनुलिप्ते खालिप्ते च देशे गोचर्भमात्रके ॥ स्थण्डिलेऽम्बुजमालिख्य मन्त्रैः प्रश्लात्य तत्पुनः ॥ १४२ ॥ तत्र पूजा प्रकर्तव्या नमश्च शक्सवाय च ॥ मानो महान्तामिति च सिद्धमन्त्रं स्मरेद्भुधः ॥ १४३॥ स्वललाटे पुनर्ध्यायेसेजोरूपं शिवं द्विजः॥ दशाक्षरेण मन्त्रेण दद्यात्पाद्यादिकं पुनः ॥ १४४॥ न्यासमन्त्रेश्च सोङ्कारैमीनस्तोक इतीत्यि ॥ शम्भवायेति मन्त्रेण दद्याद्वंधोदकादिकम् ॥ १४५॥ पुष्प-ध्रप प्रदीपादि यथालाभं निवेद्यकम् ॥ दशाक्षरेण तेनैव नमः कुर्यात्युनर्द्विजः ॥ १४६ ॥ शिखा तस्य तु रुद्रस्योत्तरनारायणं द्विजः॥ शिरः पुरुषसुक्तं च शिवसङ्कदपकं च हृत् ॥ १४७ ॥ कवचं चाप्रतिरथं नेत्रं विभ्राट् वृहत्विवन् ॥ शतरुद्रीयमन्त्रेण देवस्यास्त्रं प्रकल्पयेत् ॥ १४८ ॥ पञ्चाङ्गानि स्मरेदष्टप्रणवं च जपेहिजः॥ उद्धत्य प्रणवेनेशं विकिरिद्धे विसर्जयेत् ॥ १४९ ॥

A. D. read °मूर्यनतदेहार्धपावितम्. २. D. E. and F. read विदम् for श्रुवम्. ३. A. B. D. E. F. read °अस्त्रं च for °मंत्रेण.

रुद्र रूपो द्विजो यश्च यत्कुर्यात्तद्धि सिध्यति ॥ अक्षतान्वा तिलान्वापि यवान्वा समिधोऽपि वा ॥ १५० ॥ शम्भवायोति जुहुयात्सर्वीस्तानाज्यसिक्तकान्।। पञ्चपञ्चाय पर् पर् वा अष्टावष्टौ तथापि वा ॥ १५१ ॥ दशदशैकादश वा जुहुयात्साधको द्विजः॥ द्विजः स्वदारसंतुष्टः श्रुचिः स्नातो यतेन्द्रियः ॥ १५२ ॥ जप-तर्पण-होमादौ रतो यो वत्सरं जंपेत् ॥ दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति वै द्विजः ॥ १५३ ॥ सौवर्णपृथिवीदानपुण्यभाक् जायते नरः॥ महापापोपपापैश्च मुक्तो रुद्रत्वमृच्छति ॥ १५४ ॥ एकादशगुणान् रुद्रानावृत्त्य याति रुद्रताम्॥ रुद्रजापी श्रचिः पुण्यः पाङ्क्तेयः श्राद्धभुष्वरः ॥ १५५ ॥ पूर्वजानां शतं सैकं तारयेद्वद्वजाप्यकृत्॥ एकतो योगिनः सर्वे ज्ञातिभिः सह तद्वतैः ॥१५६॥ एकतो रुद्रजापी तु मान्यः सर्वेस्तु देवतैः॥ पात्रमत्र पवित्रं तु नाधिकं रुद्रजापिनः॥ १५७॥ तस्मै दत्तं च तद्भुक्तं सदाऽनदयाय कल्प्यते ॥ वेदाङ्गवेदिनामतः शिवभक्तः सदाधिकः ॥ १५८ ॥

इति रुद्रपुजाविधिः।

अथातः सिद्धिकामः सन्कन्द-मूळ-फलाशनः ॥
गोमूत्र-यावक-क्षीर-दिध-शाकाँ-ऽऽज्यभोजनः ॥ १५९ ॥
हिविष्यभोजनो वाऽसौ विष्रो योत्पंत्रभोजनः ॥
जप-होमादि कुर्वाणो यथोक्तफलभाग्मवेत् ॥ १६० ॥
शिरसो सह रुद्राणां जप्तैर्दशशतैर्ध्रुवम् ॥
सर्वे मन्त्रा भवन्त्यस्य ब्राह्मणस्योक्तकारिणः ॥ १६१ ॥
सिद्धा मन्त्रा द्विजेन्द्रस्य चिन्तितार्थफलप्रदाः ॥
रुद्रस्यैवास्य सर्वे ते भवन्तीश्वरनोदिताः ॥ १६२ ॥

२. A. B. D. E. F. read उत्तलभोजनः for योत्पलभोजनः २. C. reads शिरः साहस्र^o for शिरसा सह.

एकादश द्यमान्कुम्मान् आहत्य विधिसम्मितान् ॥ सिंहरण्यान्सवस्त्रांश्च फल-पुष्पोपशोभितान् ॥ १६३ ॥ गन्धोदका-ऽक्षतैर्युकान् पूजयेद्वद्रभक्तिकृत्॥ अथैकादशरुद्देश्च एकैकमाभिमंत्रयेत्॥ एवं संपूज्य तान्कुम्भान् नमस्कृत्याभिमन्त्रय च ॥ पूजयेद्रकितो रुद्रानेकादश महागुणान् ॥ १६४॥ एकादशाहमात्मानमन्यं वा हित काम्यया ॥ विनायकोपसृष्टं च स्नायात्काकपदाहतम् ॥ १६५ ॥ भृतवत्सां काकवन्ध्यां स्नापयेच तथाऽऽतुराम् ॥ जपेदेतत्सकृद्धिप्रः सर्वदोषैर्विमुच्यते ॥ १६६ ॥ अनइवाहं च वस्त्रं च दद्या देतुं च दक्षिणाम्।। मोजयेद्विदुषो विप्रान्समाप्तौ कर्मणो द्विजः॥ १६७॥ भक्तयेकादशवस्त्राद्यैर्यथाशक्त्या समर्चयेत्॥ अथ वा चरुमिक्षाशी शिरोरुद्रसहस्रकम् ॥ १६८ ॥ जपेद्गोष्टे तथारण्ये सिद्धक्षेत्रे शिवालये ॥ अम्यागारे समुद्रे च नदी-निर्झर-पर्वते ॥ १६९ ॥ जपेदन्यत्र वा विद्वान् शुचौ देशे मनोरमे ॥ धीरो दढव्रतो मौनी त्यकक्रोधो यतेन्द्रियः ॥ १७०॥ धौतवासास्त्वधःशायी रुद्रलोके महीयते ॥ नमो गणेभ्य इत्यस्य मन्त्रस्य ब्राह्मणोऽयुतम् ॥ १७१ ॥ जस्वा च श्रोफलेईत्वा सर्वकार्येषु सिद्धिभाक्॥ नमे। ऽस्तु नीलग्रीवायेत्येतनमंत्रेण सप्तधा ॥ आवत्योदिकमामन्त्रय विषातिश्रवणे क्षिपेत् ॥ विषेण मुच्यते सद्यः कालदृष्टोऽपि जीवति ॥ १७२ ॥ विषस्याभिभवो न स्यान्नरस्य तस्य कर्हिचित्॥ यहयस्तं न्वरयस्तं रक्षःशाकिनिदृषितम् ॥ १७३ ॥ ब्रम्हराक्षसब्रस्तं च अन्यदोषोपगृहितम् ॥ प्रमुञ्ज धन्वन इति भस्मना सर्षपैस्तथा ॥ १७४ ॥ ताडयेन्मुञ्च मुञ्चेति शीघ्रमेव विमुञ्चति ॥ नमः शम्भव इत्यस्य मन्त्रस्य चायुतं द्विजः ॥ १७५ ॥

१. A. reads एकाइशार° for एकाइशाह°.

ज्ञाः खादिरसिमघो हुत्वा विप्रः सहस्रकम्॥ तीक्ष्णतैलप्तृतं सम्यङ्मन्त्रान्ते चार्मुकं इन ॥ १७६ ॥ फर्फरकारेण जहयात्क्षयो रोगश्चिराद्ववेत् ॥ जलमध्ये शतावर्तात्सचो वृधिनिगद्यते ॥ १७७ ॥ नाभिमात्रे जले विप्रः प्रविदय जुहुयान्जलम् ॥ कुर्यादेकार्णवां घात्रीं मन्त्रमाहातम्यतो भृशम् ॥ १५८ ॥ नमः इचभ्य इत्यमुना मन्त्रेण तु सहस्रकम् ॥ ळवणं मध्वाहुतीनां तु राजा शीघ्रं वशी भवेत् ॥ १७२ ॥ द्विगुणां पळारासमिधं महावाणी प्रजायते ॥ त्रिगुणों नवपद्मानां पाताले सिध्यति ध्रवस् ॥ १८० ॥ चतुर्गुणेन मन्त्रेण वरदा श्रीः प्रवर्तते ॥ समुद्रगानदीकृष्ठे पुछिने वा पवित्रके ॥ १८१ ॥ खड़ोपरि श्रीफलानां हुत्वा त्रिंशत् शतानि च ॥ खद्भविद्याघरो विप्रः शिवाज्ञातः प्रजायते ॥ १८२ ॥ अणियाद्यपुणं द्वत्वा जपेन्मन्त्रसहस्रकम् ॥ आणिमादिकसिद्धीनां पतिरेव भवेद्विजः ॥ १८३ ॥ छन्दो-दैवतमार्पेयमथातः शतरुद्रिये॥ ज्ञातेनै कर्मसम्यक्त्वं द्विजानां येन जायते ॥ १८४ ॥ आद्यानुवाके रुद्राणामाद्यायां च ऋचि द्विजः ॥ छन्दो गायत्रमन्यासु अनुष्ट्ष तिसृषु स्मृतम् ॥ १८५ ॥ पङ्किस्तिसृषु विश्लेया अनुष्टुभ् सप्तसु स्मृतम् ॥ द्वयोश्च जगती विपा उक्तमाद्यानुदाकयोः ॥ १८६॥ अद्यानुवाके प्रथमा वृहती जगती तथा॥ अनुष्य च तृतीयायां इयोक्षिष्टुप् स्मृता द्विज ॥ १८७॥ अपरासु तथानुष्टुए अनुवाकद्वयं स्मृतम् ॥ हदः सर्वासु दैवत्यं दिनियोगो यथोचितः ॥ १८८ ॥ यन्जाप्रतादिषद्वे च शिवसंकल्पमात्रकँम् ॥ रुद्रस्तु देवता षट्सु विनियोगो जपादिखु ॥ १८९ ॥

२. C. reads भोजनं वरम् for चामुकं इनः while B. reads जाहि for हन-३. A. B. D. E. and F. read त्रिगुणन च for त्रिगुणां नव°. ३. A. B. E. F. read ज्ञानेन for ज्ञातेन. ४. A. reads 'मार्थकम् for 'मात्रकम्. F. and D. also the same.

सहस्रशीर्षा इत्यादि ब्रिगुणाष्टसु देवता ॥ पुरुषो यो जगद्वीजमृषिर्नारायणः स्मृतः ॥ १९० ॥ छन्दः सर्वासु वाऽनुष्ट्प विनियोगो जपादिषु॥ अद्भवः सम्भृत इत्यादौ उत्तरनारायणस्त्वृषिः ॥ १९१ ॥ आग्नः शिशान इत्यादिरप्रतिरथ उच्यते ॥ पूर्वानुवाक्ये देवत्यं त्रिष्टुम् छंदं प्रकार्तितम् ॥ १९२ ॥ एतन्नाम्ना मुनिस्तत्र देवता अमरेश्वरः॥ आशुः शिशान इत्यादिरप्रतिरथ उच्यते ॥ त्रिष्टुम् छन्दो जपादौ च चिनियोगो यथोचितम् ॥ १९३ ॥ त्र्यभ्वकिमिति चैवात्र वसिष्टस्यार्धमुच्यते ॥ दैवत्योमापतिर्द्धत्र छन्दस्त्रिष्ट्रम् प्रकीर्तितः ॥ १९४॥ विभार वृह्दच्च इत्यादौ सुर्यो दैवतमुच्यते ॥ पतत्सञ्चिन्त्य सकलं ब्रिजाग्यो रुद्रजाप्यकृत् ॥ १९५ ॥ यद्यदारभते तत्तद्यथोक्तफलदं भवेत्॥ वेदाध्यायस्य दातृणां श्रद्धया द्रविणस्य च ॥ १९६ ॥ प्रजानामायुपः कोर्तेर्भूयस्त्वं रुद्रजापिनः॥ इमं मन्त्रं पवित्रं च रहस्यं पापनाशनम् ॥ १९७ ॥ रुद्रविधि विधिश्रेष्ठं कुर्याद्विपः शिवैरितः॥ शैवागमविशेषज्ञो वेद-वेदाङ्गपारगः॥ १९८॥

कुर्याद्यं विधिवद्विधानं शम्भोरजस्तं प्रथितं द्विजेन्द्राः ॥
प्राम्नोति लोकं स शिवस्य साक्षाद्त्रापि स स्याच्छिववत्सु पूज्यः॥ १९९ ॥
मन्त्राणि सर्वाणि च सिंद्वजस्य निर्देशकर्तृणि भवन्ति तस्य ॥
यः साधयेत्प्रोक्तविधानविज्ञो मन्त्राभिपूज्यः स तु शम्भुवत्स्यात् ॥ २०० ॥
मन्त्रं त्रिनेत्रं जुहुयात् हुताशे यो विल्वपत्रैर्घृत-दुग्धमिष्ठैः ॥
निहत्य मृत्युं श्रियमेति धात्र्यां प्राम्नोति पश्चाच्छिवलोकमेव ॥ २०१ ॥

पञ्चभागश्च षड्जातः पञ्चेन्द्रं पञ्चवारुणम् ॥ षड्जाति च जापित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २०२ ॥ इति रुद्रशांतिः ।

अथातः सम्प्रवक्षामि तडागादिविधि शुभम्॥ कृतेन येन तेषां तु प्रतिष्ठा सम्प्रजायते॥ २०३॥

अस्मन्नामस्य तातेन प्रच्छते रघुपुङ्गवे॥ तडागाद्यत्सवे प्रोक्तो विधिः सोऽयं प्रकीर्तितः ॥ २०४ ॥ दीर्विकासु तडागेषु सन्निहत्यासु यो विधिः॥ तं विसिष्ठोऽवद्त्सम्यक् दशरथस्य पृच्छतः॥ २०५॥ तस्माच श्रुतवान् शक्तिः श्रुश्रावातः पराशरः॥ तत्त्रसादेन तत्त्रोक्तो यो विधिः सम्प्रचक्षते ॥ २०६ ॥ तडागादिनिपानानां यावन्नोत्सर्जनं कृतम्॥ तावत्तत्परकीयं तु स्नानादीनामनईकम् ॥ २०७॥ अप्रतिष्ठितदेवानां न कार्य पूजनं नरैः॥ अप्रतिष्ठितखातानामपेयं तोयमुच्यते ॥ २०८॥ तदुत्सर्गः प्रकर्तव्यो निजावेत्तानुसारत: ॥ वित्तशाट्यं प्रहेयं स्यादित्युवाच पराशरः ॥ २०९ ॥ तद्विधिज्ञः श्रचिः शान्तो ब्राह्मणो धर्मवृद्धये ॥ तद्र्थं वरणीयोऽसौ चतुभिन्नीह्मणैः सह ॥ २१० ॥ आचार्यस्तत्रकर्तव्यः पूर्तधर्मविवृद्धये ॥ विपरीतमतिर्यःस्याचत्कृतं कर्मनिष्फलम् ॥ २११ ॥ तडागपालिपृष्टे तु मण्डपं तत्र कारयेत् ॥ पूर्वीत्तरप्रवे देशे श्रुचि: स्वस्थः समाहितः ॥ २१२ ॥ चतुरस्रं चतुर्द्वारं दशहस्तप्रमाणकम् ॥ स्वामिहस्तप्रमाणेन तोरणानि च कारयेत् ॥ २१३॥ पताका विविधाः कार्या नानावर्णाः समन्ततः ॥ शुभपञ्चवसंयुक्ता द्वारेषु कलशाः स्मृताः ॥ २१४ ॥ यथावर्णे यथाकाष्ठं यथाकार्ये प्रमाणतः ॥ तथा यूपान्प्रवक्ष्यामि वर्णानां हितकाम्यया ॥ २१५ ॥ पालाशो ब्राह्मणः प्रोक्तो न्यव्रोघो भूभुजः स्मृतः ॥ बैल्वो वैश्यस्य यूपःस्याच्छ्रद्रस्योद्धम्बरः स्मृतः ॥ २१६ ॥ शिरःप्रमाणो विप्रस्य आकण्ठं क्षत्रियस्य च ॥ उरःप्रमाणो वैदयस्य शूद्रस्य नाभिमात्रकः ॥ २१७ ॥ वेदिका पादम्ले तु यूपस्तत्र निखन्यते ॥ यूपस्य दक्षिणे भागे तोरणं तत्र कारयेत् ॥ २१८ ॥

ब्रह्मस्थानं च तन्मध्ये अष्टौ भागाः प्रकीर्तिताः ॥ तेषामुत्तरतः सोमं कुवेरं कुविदङ्गतम् ॥ २१९ ॥ धनदं धन्वनागीति ईशावास्येति शङ्करम् ॥ आकृष्णेनेत्यादिमन्त्रेश्च स्त्रैः स्त्रैः कल्प्यास्तथा ग्रहाः॥ २२०॥ त्रातारिमन्द्रमितोन्द्रं अग्नि दृतं च पावकम् ॥ अग्निःपृथुरित्यादि धर्मराजं द्विजोत्तमः ॥ २२१ ॥ तद्विष्णोरिति वै विष्णुं नमः स्तेति नैर्ऋतिम् ॥ सप्तर्पयस्तु इत्यादि मन्त्रैःसप्तऋषींस्तथा ॥ २२२ ॥ वरणस्योत्तंभनमसि वरुणं च प्रपुजयेत ॥ एवं द्वाविंशतिस्थानानि मन्त्रोक्तानि पृथक् पृथक् ॥ २२३ ॥ इमं में, त्वन्नः, सत्वन्नस्तत्वायामि हादुत्तमम्।। समुद्रोऽसि समुद्रेति त्रीन् समुद्रान् निमीनपि॥ २२४॥ दशभिर्वारुणैर्मन्त्रैराहुतीनां शतद्वयम् ॥ शतमधे शतं वापि विशल्पष्टोत्तरं शतम्॥ २२५॥ गोसहस्रं शतं वापि शतार्धं वा प्रदीयते ॥ अलाम चैव गां दद्यादेकामपि पयस्त्रिनीम् ॥ २२६ ॥ अरोगां वत्ससंयुक्तां सुद्धपां भूषणान्विताम् ॥ सौवर्णा राजतास्ताम्राः कांस्याः सीसाश्च शक्तितः ॥ २२७॥ मत्स्या नकाद्यः कार्या विविधावर्तवृत्तर्यः ॥ गो-वत्सौ वस्त्रवद्धौ च आग्नेज्यां दिशि संस्थितौ ॥ २२८ ॥ व यव्याभिमुखौ तत्र कारयेद्वारिमध्यतः॥ वस्त्रयुग्मानि विप्रेभ्यो सुद्रिका-छत्रिकादयः॥ २२९ ॥ भक्ता चैताः प्रदातव्याः प्रसाद्य यत्नतो द्विजाः॥ विप्रान् सन्तोष्य देयानि दानानि विविधान्यपि ॥ २३०॥ हेमपुरुषसंयुक्तां शय्यां दद्याच शक्तितः॥ आसनानि प्रशस्तानि भाजनानि निवेदयेत् ॥ २३१ ॥ एतत्प्रदक्षिणीकृत्य स्वात्मना च विपश्चितः ॥ प्रसाद्येत् द्विजान् सर्वान्वांछन्पूर्तफलं नरः ॥ २३२ ॥ ञ्चताञ्जलिषुदो भृत्वा विप्राणामग्रतः स्थितः ॥ ब्र्यादेवं, भवन्तोऽत्र सर्वे विप्रवपुर्धराः ॥ २३३ ॥

१. A. reads प्धाः पूर्ववृद्धये for प्धावर्तवृत्तयः.

ते यूयं तारयध्वं मां संसाराणंवतो द्विजाः ॥
आगता मम पुण्येन पूर्तकर्मप्रसाधकाः ॥ २३४ ॥
कूर्मश्च मकरश्चेव सौवर्णस्तत्र कारयेत् ॥
मीनाश्च रासमाश्चेव ताम्रा दर्दुरकाः स्मृताः ॥ २३५ ॥
जलकुञ्जर-गोधाश्च सैसास्तत्र प्रकल्पयेत् ॥
अन्येऽपि जलजास्तत्र शक्तितस्तान्प्रकल्पयेत् ॥ २३६ ॥
इमं पुण्यं प्रशस्तं च तडागादिविधिं नरः ॥
वापी-कूप-तडागादौ कारयेत् ब्राम्हणैर्वधेः ॥ २३७ ॥
खातियत्वा तडागादि स्वभावाच्छाल्यवर्जितः ॥
मानवः क्रीडित स्वर्गे यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ २३८ ॥

प्तद्विधानं विद्धाति भक्त्या खातेषु सर्वेषु तडागकेषु ॥ सोऽमुत्र कामैः परिपूर्णदेहो भुङ्के धरिश्याभिह सर्वभोगान् ॥ २३९ ॥

वदन्ति केचिद्वरणस्य लोके प्रयाति भोगान्वरणस्य भुङ्के ॥ भुक्त्वा चिरं तत्र पुनर्धरिन्यां नरेन्द्रतामेति पराशरोक्तिः ॥२४०॥

इति तडागादिप्रतिष्ठा।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि द्विजेन्द्राःश्रूयताभितः ॥
ठक्षहोमविधि पुण्यं कोटिहोमविधि ततः ॥ २४१ ॥
स्वयंभूर्यमुवाच प्राक् अस्मत्तातं पितामहः ॥
तिममं सम्प्रवक्ष्यामि श्र्यतां पापनाशनम् ॥ २४२ ॥
ये चेह ब्राह्मणाः कार्या भूमिर्वा यत्र मण्डपम् ॥
समिधो याश्च ये मन्त्रा अन्यच्च तत्र यद्भवेत् ॥ २४३ ॥
ठक्षहोमिममं विप्राः कथ्यमानं निवोधत ॥
युग्माश्च ऋत्विजः कार्या ब्राम्हणा ये विपश्चितः॥ २४४ ॥
नियमव्रतसंपन्ना सहिताः पार्थिचेन तु ॥
नित्यं जपरता ये च नियोज्यास्तावृशा द्विजाः ॥ २४५ ॥
कन्द-मूल-फलाहारा द्धि-क्षीराशिनोऽपि च ॥
प्रागुदीच्यां समे देशे स्थण्डिलं यत्र कारयेत् ॥ २४६ ॥
तत्र वेदीं प्रकुर्वीत पञ्चहस्तप्रमाणिकाम् ॥
दक्षिणोत्तर आयामे त्रिंशन्तु पूर्वपश्चिमे ॥ २४७ ॥

१. A. reads. °समन्त्रिताम् for °प्रमाणिकाम्.

कुण्डानि खनितव्यानि अङ्गुलान्येकविंशतिः॥ निधापयेद्धिरण्यं च रत्नानि विविधानि च ॥ २४८ ॥ सिकतोपरि दातव्या तत्राप्यप्ति समिग्धयेत्॥ प्रहांश्चेव सनक्षत्रान् दिशि प्राच्यां समर्चयेत् ॥ २४९ ॥ अवदानविधानेन स्थालीपाकं समर्पयेत्।। आज्यभागाहुतीहुत्वा नवाहुत्या च होमयेत् ॥ २५० ॥ अग्नि सोमं तथा सूर्य विष्णुं चैव प्रजापतिम् ॥ विश्वेदेवान् महेन्द्रं च मित्रं स्विष्टकृतं तथा ॥ २५१ ॥ दाघी-मधु-घृताक्तानां समिधां चैव याज्ञिकाः॥ होमयेच सहस्रं तु मंत्रेश्चेव यथाकमम् ॥ २५२ ॥ चतुर्विशति गायभ्या मानस्तोकेति षद् तथा।। त्रिंशत् प्रहादिमन्त्रेश्च चत्वारश्चेव वैष्णवैः ॥ २५३ ॥ कुष्माण्डैर्जुहुयात्पञ्च विकिरेद्वाथ षोडश ॥ ज़ह्रयादशसहस्राणि जातवेदस इत्युचा ॥ २५४ ॥ तथा पञ्चसहस्राणि जुहुयादिन्द्रदैवतैः ॥ हुते शतसहस्रे तु अभिषेकं विधापयेत् ॥ २५५ ॥ पुण्योभिषेके यत्प्रोक्तं तत्प्रदाय शुभं भवेतु ॥ अथ षोडशभिः कुम्भैः सहिरण्यैः समङ्कैः ॥ २५६ ॥ सर्वौषधिसमायुक्तैर्नानारत्नविभृषितैः॥ अभिषेकं ततः कुर्यात्स्नानमन्त्रैर्यथोचितैः ॥ २५७ ॥ समाप्ते त ततस्तास्मन् प्रधाना दक्षिणाः स्मृताः ॥ गजा-ऽश्वरथ-यानानि-भूमि-वस्त्रयुगानि च ॥ २५८ ॥ अन्नं च गोशतं हेम ऋत्विजां चैव दक्षिणा ॥ चृषेणैकादशेनाथ दातव्या दश धेनवः ॥ २५९ ॥ स्वशक्त्यातः प्रदातव्यं वित्तशाख्यं न कारयेत् ॥ एवं कृते तु यत्किञ्चित् प्रहृपीडासमुद्भवम् ॥ २६० ॥ भौममाकाशगं वापि अरिष्टं यच जायते ॥ तत्सर्वे लक्षहोमेन प्रशमं याति निश्चितम् ॥ २६१ ॥

२. A. B. D. E. and F. read किरिक्या तु for विकिरेद्रायः २. D. and F. read पुल्पाभिषेके for पुण्याभिषेके; while C. reads इंड्याभिषेके.

शान्तिर्भवति पुष्टिश्च वलं तेजः प्रवर्द्धते ॥ वृष्टिर्भवति राष्ट्रे च सर्वोपद्रवसंक्षयः ॥ २६२ ॥ .

इति लक्षहोमविधिः। अथातः सम्प्रवश्यामि कोटिहोमविधि द्विजाः॥ श्रुयतामाद्रेणैष सर्वकामफलप्रदः ॥ २६३॥ सानुष्ठाना द्विजाः प्रोक्ता ऋत्विजो यागकर्मणि ॥ विधिज्ञाश्चेव मन्त्रज्ञाः स्वदारनिरताश्च ये ॥ २६४॥ चरणीया विशेषेण प्रह्यागिकयाविदः॥ एकाङ्कविकलो विप्रो धन-धान्यापहारकः ॥ २६५ ॥ सर्वाङ्गविकलो यस्तु यजमानं हिनस्ति सः॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वेदाङ्गविधिकोविदाः ॥ २६६ ॥ प्रकर्तव्या विशेषेण प्रहयज्ञविदो द्विजाः॥ कार्यश्चेव प्रयत्नेन प्रह्यज्ञश्च वे द्विजैः ॥ २६७ ॥ अध्येता चैव मन्त्राणां ऋचामष्टोत्तरं शतम्॥ स एव ऋत्विग् विश्वेयः सर्वकामफलप्रदः॥ २६८॥ आवाहनीयो यत्नेन प्रणिपत्य मुहुर्मुहुः॥ प्रहाः फलन्तु नागाश्च सुराश्चेव नरेश्वराः ॥ २६९ ॥ एवं कृते तु यत्किञ्चित् प्रहृपीडासमुद्भवम् ॥ तत्सर्वे नाशयेदुःखं कृतव्रसौहदं यथा ॥ २७० ॥ अस्ताच्छतगुणः प्रोक्तः कोटिहोमः स्वयस्भवा ॥ आहुतीभिः प्रयत्नेन दक्षिणाभिः फलेन च ॥ २७१॥ पूर्ववद् ब्रह्देवानां आवाहन-विसर्जने ॥ होममन्त्रास्त एवोक्ताः स्नानं दानं तथैव च ॥ २७२ ॥ मण्डपस्य च वेद्याश्च विशेषं च निवोधत ॥ कोटिहोमे चतुईस्तं चतुईस्तायतं पुनः ॥ २७३ ॥ योनिवक्त्रद्वयोपेतं तद्प्याहुस्त्रिमेखलम् ॥ इयङ्गलेनोच्छिता कार्या प्रथमा मेखला बुधैः ॥ २७४ ॥

१. E. reads गावश्च for नागाश्च; while B. D. E. and F. महा द्युः फलं नागाः for महाः फलंतु नागाश्च.

प्यङ्गळैरुद्धृता तद्वितीया मेखळा स्मृता ॥ उच्छ्राये मेंबला या तु तृतीया चतुरङ्गुला ॥ २७५ ॥ द्यंगुलस्तत्र विस्तारः पूर्वयोरेव शस्यते ॥ वितस्तिमात्रा योनिः स्यात्षर्-सप्ताङ्गुळविस्तृता ॥ २७६ ॥ कूर्मपृष्ठोद्भृता मध्ये पार्श्वतश्चांगुलोच्छ्ता ॥ गजोष्टसदृशा तद्वदायामछिद्रसंयुता ॥ २७७॥ एतत्सर्वेषु कुण्डेषु योनिलक्षणमीरितम्॥ मेखले।परि सर्वत्र अश्वत्थपत्रसन्निमा ॥ २७८॥ वेदी च कोटिहोमे स्यात् वितस्तीनां चतुष्यम् ॥ चतुरस्रा समा तद्वित्रिभिविष्ठैः समावृता ॥ २७९ ॥ विप्रप्रमाणं पूर्वोक्तं वेदिकायास्तथोच्छ्यः॥ ततः षोडशहस्तः स्यानमण्डपश्च चतुर्मुखः॥ २८०। पूर्वद्वारेऽपि संस्थाप्य बहुचं वेदपारगम्॥ यजुर्वेदं तथा याम्ये पश्चिमे सामवेदिनम् ॥ २८१ ॥ अथर्ववेदिनं तद्वदुत्तरे स्थापयेद्वधः॥ अष्टौ तु होमकाः कार्या वेद-वेदाङ्गवेदिनः ॥ २८२ ॥ पवं द्वादश विप्राणां वस्त्रमाल्यानुलेपनैः ॥ पूर्ववत्पूजनं कृत्वा सर्वाभरणभूषणैः ॥ २८३॥ रात्रिध्कं च सौरं च पावमानं तु मङ्गलम् ॥ पूर्वतो बह्वचः शान्ति पावमानमुद्द्मुखम् ॥ २८४ ॥ **धुंकं रौद्रं च सौम्यश्च कूष्माण्डं शान्तिमेव च** ॥ पाठयेइक्षिणे द्वारे यजुर्वेदिनमुत्तमम् ॥ २८५ ॥ सौपर्णमथ वैराजमाग्नेयीं रुद्रसंहिताम्॥ पञ्चभिः सप्तभिर्वाथ होमःकार्यश्च पुर्ववत् ॥ २८६॥ स्नाने दाने च ये मन्त्रास्त एव द्विजसत्तमाः॥ ज्येष्ठसाम तथा शान्ति छन्दोगः पश्चिमे जपेत् ॥ २८७ ॥ स्वविधानं तथा शान्तिमथर्वोत्तरतो जपेत ॥

[.] E. F. read आयत° for आयाम°. २. A. E. read शौकं for सून्तं. A. B. E. F. read वैराजः instead of वैराजम्

वंसीर्घाराविधानं तु लक्षहोमवादिष्यते ॥
अनेन विधिना यश्च प्रहपूजां समाचरेत् ॥ २८८ ॥
सर्वान् कामानवामोति ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
यः पठेत् शृणुयाद्वापि प्रह्यागिममं नरः ॥ २८९ ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तः स गच्छेद्वैष्णवं पदम् ॥
अश्वमेधसहस्रं च दश चाष्टौ च धर्मवित् ॥ २९० ॥
कृत्वा यत्फलमामोति कोटिहोमात्तदश्चते ॥
व्रह्महत्यासहस्राणि भ्रूणहत्यार्बुदानि च ॥
नश्यन्ति कोटिहोमेन स्वयम्भुवचनं यथा ॥ २९१ ॥

प्रपेदिरे येऽस्य पितामहाद्याः श्वभ्राणि पापेन गरीयसा तान् ॥ उद्धृत्यनाकं सनयेद्धि सर्वान् यः कोटिहोमं नृपितः करोति॥ २९२॥ राष्ट्रं मनोवाञ्च्छितवृष्टियुक्तं धान्येश्च रक्षेः पश्चभिः समेतम् ॥ निर्द्धन्द्वनीरोगमदस्यु तस्य यो छश्चकोटीहवनं विद्ध्यात् ॥ २९३॥ यो छश्चकोटि विद्धाति भूभृत् तद्वचरो छश्चशतं जुहौति ॥ प्रत्यद्धमामोति स दीर्घमायुर्भुङ्के सपल्लान्वजयी घरित्रीम् ॥ २९४॥ यो ब्रम्ह्याती गुरुदारगामी ब्रामादिदाहात् श्वपापयुक्तः ॥ पाँपरशेषः पुरुषो वि मुक्तः स कोटिहोमाद्विवुधत्वंमित ॥ २९५॥ तसात्तदा भूपतयो विद्ध्युर्वृष्टि प्रजासौख्यबछस्य पृष्ट्ये ॥ आयुः प्रवृद्धये विजयाय कीर्त्ये छश्चादिहोमं ब्रह्मगमेतम् ॥ २९६॥

इति कोटिहोमविधिः।

अथान्यत्सम्प्रवक्ष्यामि विधि पावनमुत्तमम् ॥ अस्मत्तातप्रतीतोऽयं रघुवौत्रस्य घोमतः॥ २९७॥ अनपत्यस्य पुत्रार्थमकरोद्धैभाण्डिकः स्वयम्॥ सहस्रशीर्षस्कस्य विधानं चरुपाककृत्॥ २९८॥ यैर्वैर्नृपैः कृतं पूर्वमन्यैरपि द्विजोत्तमैः॥ उपासितानि सद्भक्तया श्लोजियैः श्रुतिपारगैः॥ २९९॥

२. A. E. and F. read °दाहोद्यव° for °दाहात् श्रुव.° २. A. B. C. D. read राजा स मुक्तः शतलक्षहोमात् for पापरशिषैः पुरुषो विमुक्तः. ३. Only D. reads श्रवमीति नाकम् for विबुधत्वमीति. ४. A. and C. read °प्रभावोऽयं for °प्रतीतोऽयं; while D. reads °प्रतोषाय for °प्रतीतोऽयं.

आत्मविद्धिनिराहारैः श्रौतिभिर्मत्रवित्तमैः॥ सिध्यन्ति सर्वमन्त्राणि विधिविद्धिज्ञोत्तमैः॥ ३००॥ कियमाणाः क्रियाः सर्वाः सिध्यन्ति व्रतचारिभिः ॥ न पाठान्न धनात् स्नानादात्मनः प्रतिपादनात् ॥ ३०१॥ प्राक्तेनात्कर्मणः पुंसां सर्वाः सिध्यन्ति सिद्धयः॥ शुक्कपक्षे शुभे वारे शुभनक्षत्रगोचरे ॥ ३०२ ॥ द्वाद्श्यां पुत्रकामो यैश्चहं कुर्वीत वैष्णवम् ॥ द्म्पत्योरुपवासः स्यादेकाद्दयां सुरारुये ॥ ३०३ ॥ ऋगिभः षोडपभिः सम्यगर्चयित्वा जनार्दनम् ॥ चहं पुरुषस्केन श्रपयेत्पुत्रकाम्यया ॥ ३०४॥ प्राप्तयाद् वैष्णवं पुत्रं चिरायुं सन्ततिक्षमम् ॥ ३०५ ॥ द्वाद्क्यां द्वादश चरून् विधिवन्निवेपेह्निजः ॥ यः करोति मैहायागं विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ३०६॥ हुत्वाऽऽज्यं विधिवत्पूर्वं ऋग्भिः षोडशभिस्तथा ॥ समिघोऽश्वत्थवृक्षस्य हुत्वास्यं जुहुयात्पुनः ॥ ३०७ ॥ उपस्थानं ततः कुर्याच्यात्वा तु मधूसूदनम् ॥ इविहोंमं ततः कृत्वा द्यात्पश्च घृताहुतीः ॥ ३०८॥ कामप्रदं नमस्कृत्य नारी नारायणं पतिम ॥ सम्प्रास्य च हविःशेषं वसेल्लब्वाशनी गृहे ॥ ३०९ ॥ ततः कृत्वा इदं कर्म कर्तव्यं द्विजतर्पणम् ॥ रर्जं स्त्रीषु निवर्तेत यावद्गर्भ न विन्दति ॥ ३१०॥ असूता मृतपुत्रा वा या च कन्याः प्रसूयते ॥ क्षिप्रं सा जनयेत्पुत्रं पराशरवचो यथा ॥ ३११ ॥ होमान्ते दक्षिणां दद्याव् गृहं वासस्तथा तिलान् ॥ भूमि हिरण्यं रत्नानि यथा सम्भवमेव वा ॥ ३१२॥

यः सिद्धमन्त्रः सततं द्विजेन्द्रः सम्पूज्य विष्णुं विधिवत्सुतार्थी ॥ इमं विधानं विद्धाति सम्यक् स पुत्रमाप्नोति हरेः प्रसादात् ॥३१३॥ इति पुत्रार्थे पुरुषसूक्तविधानम् ।

२. F. reads ब्रम्हचारिभिः, D. also the same. २. A. C. read प्रोक्तस्य for प्राक्तनात्. ३. A. C. F. read पुत्रकामाय for पुत्रकामो यः. ४. A. reads इहायाति स विष्णोः परमं पदम् for महायागं विष्णुलोकां स गच्छति. ५. A. B. and C. read हविःशेषं. ६. A. B. D. E. F. read अन्यस्त्रीषु. ७. B. reads प्रसूर्भवेत् for प्रसूर्यते.

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि प्रहमन्त्राधिदैवतम् ॥ आर्षे छन्दश्च यज्ज्ञानात्कर्म स्यात्सफलं कृतम ॥ ३१४॥ आकृष्णेनेति मन्त्रेऽस्मिन्दैवत्यं सविता महत्॥ ऋषिहिरण्यस्तूपाख्यस्त्रिष्ट्प च्छन्दः प्रकीर्तितम्।। ३१५॥ आप्यायस्वेति सोमाऽत्र दैवतं गौतमो मुनिः ॥ गायत्री छन्द उद्दिष्टं विनियोगो यथेप्सितम् ॥ ३१६॥ अग्निर्मुर्धेति मन्त्रोऽत्र दैवतं भौम उच्यते ॥ विरूपाक्षो मुनिर्धीमान् छन्दो गायत्रमिष्यते ॥ ३१७॥ उद्बुध्यस्वोते मन्त्रस्य **बु**धश्चेव तु दैवतम् ॥ मुनिर्देघश्च मन्तन्यस्त्रिष्ठुपं छन्दः प्रकीर्तितम् ॥ ३१८ ॥ बृहस्पते अतीत्यत्र देवतापि बृहस्पतिः॥ आर्षे गृत्स्मदोऽस्येति छन्दस्त्रिष्टुप् प्रकीर्तितम् ॥ ३१९ ॥ श्रकःशशकेति हीत्यत्र श्रक हत्यधिदैवतम्॥ श्रकस्यापि तथार्षे च विराट् छन्दः प्रकोर्तितम् ॥ ३२०॥ शन्नो देवीति चेत्यत्र शनिदेवतमुच्यते ॥ सिन्धुनीम ऋषिर्विद्वान् छन्दो गायत्रमुच्यते ॥ ३२१॥ काण्डात् काण्डादिति राहुदैँवतं हि तदुच्यते ॥ ऋषिः प्रजापतिः प्रोक्तोऽनुष्ट् छन्दः प्रकीर्तितः ॥ ३२२ ॥ केतं क्रण्विम्नति प्रोक्तं देवतं केत्ररेव हि॥ मधुच्छन्दस आर्षे च गायत्रं छन्द एव हि ॥ ३२३॥ स्योनापृथिवीति मन्त्रस्य स्कन्दश्च देवता समृता ॥ आर्षं मेघातिथिश्चात्र स्वयम्भूदेंवतं परम्॥ ३२४॥ भर्गाख्यश्च मुनिश्चात्र बृहती छन्द उच्यते ॥ इन्द्रकुत्सोति दैवत्यं इन्द्र एव स्मृतो बुधैः ॥ ३२५ ॥ आर्षं कृत्सस्य चामुत्र त्रिष्ट्पं छन्दः प्रकीर्तितम् ॥ यस्मिनृक्षेति वाह्यत्र यमो वै देवता परा ॥ ३२६ ॥ ऋषिस्तु कुण्डेलोमा च त्रिष्टुए छन्दः समरे द्वधः ॥ ब्रह्मजङ्गानमित्यत्र कालो वै दैवतं महत्।। ३२७॥

[्] १. A. and E. read कुल्मलो नाम for कुंण्डलोमा च, B. the same, F. too; while C. reads कुललो नाम and D. कुल्मषो नाम.

मुनिर्घर्मतनुर्नाम त्रिष्टुप् छन्दोऽभिधीयते ॥ आयातमिति च ह्यस्यां चित्रगुप्तस्तु दैवतम्।।३२८॥ आर्ष तु वामदेवोऽस्य त्रिष्ट्रप्छन्दो बुधैर्मतम् ॥ अग्नि दूर्तमिति ह्यस्यां अग्निवै देवता स्मृता ॥ ३२९ ॥ आपं मेधातिथिनीम छन्दो गायत्रमेव हि ॥ अष्तुमे सोम इत्यत्र सोमं वै दैवतं स्मरेत् ॥ ३३० ॥ मेधातिथिरिहाप्यार्षमनुष्टुप् छन्द उच्यते ॥ पुरुषस्क्रस्य दैवत्यं पुरुष एव मतं बुधैः॥ ३३१॥ भूमिपृथिव्यन्तिरिक्षमित्यत्र दैवतं क्षितिः॥ ऋषिः शातातपो द्यत्र छन्दश्चानुष्टुबुच्यते ॥ ३३२ ॥ आर्ष नारायणस्येह छन्दश्चानुष्टुबित्यपि ॥ इन्द्रायंदो मरूत्वते मरुत्वान्दैवतं महत् ॥ ३३३ ॥ आर्षे तु काश्यपस्येह गायत्रं च्छन्द् एव हि ॥ मरुत्वंतमिति हात्र सुरेन्द्रो देवता मता॥ ३३४॥ अत्रापि कश्यपस्यार्षे गायत्रं छन्द एव हि ॥ उत्तानपर्णहत्यत्र इन्द्रो दैवतमुच्यते ॥ ३३५॥ आर्षे साङ्ख्यस्य चात्रोक्तं अनुष्टुप् छन्द इत्यपि ॥ प्रजापते इति ह्यत्र देवता च प्रजापतिः ॥ ३३६ ॥ हिरण्यगर्भस्यार्षे तु त्रिष्टुप् छन्दो मतं बुधैः॥ आयं गौरिति वैवात्र देवता फीणनो मता ॥ ३३७॥ सर्पराजो मुनिस्तत्र गायत्रं छन्द उच्यते ॥ एष ब्रम्हा ऋत्विज इति ब्रम्हदेवोऽधिदैवतम् ॥ ऋषिवैं वामदेवोऽत्र गायत्रं छन्द इष्यते ॥ ३३८॥ आतृन इन्द्रवृत्रहं सुरेन्द्रः सगणेश्वरः॥ तथार्षे वामदेवस्य गायत्रं छन्द इत्यपि ॥ ३३९ ॥ जातवेदस इत्यत्र जातवेदास्तु दैवतम् ॥ काश्यपस्यार्षमत्रापि छन्दोनुष्टुप् प्रकीर्तितम् ॥ ३४० ॥ अनोनियुद्धिरित्यस्मिन्वायुर्दैवतमुच्यते ॥ आर्षमत्र वासिष्ठस्य अनुष्टूप् छन्द उच्यते ॥ ३४१ ॥

२. B. C. D. E. and F. read पूजनो for फाणिनो. २. E. and F. read द्विपोऽधिदैवतम् for ब्रह्मदेवोऽधिदैवतम्, also this verse is not in B. C. and D.

आदावाकाशदेवत्यं मुनिः प्रोक्तः प्रजापतिः॥ छन्दो गायत्रमित्यक्तं विनियोगो यथेप्सितम् ॥ ३४२ ॥ एषा उषित चाप्यत्र अभ्विनी दैवते समरेत ॥ प्रस्कण्वश्चार्षमत्रापि गायत्रं च्छन्द उत्तमम् ॥ ३४३ ॥ मरुतो यस्य हि क्षये मरुद्दैवतमुच्यते ॥ गौतमं च मुनिं विद्धि च्छन्दश्च प्रथमं मुने ॥ ३४४ ॥ छन्दस्तथार्ष सहदैवतेन ज्ञात्वा द्विजो यः कुरुते विधानम् ॥ वेदोक्तमर्थं प्रददाति सम्यक् सर्वे फलं कर्त्ररिहाप्यमुत्र ॥ ३४५॥ यो लक्षहोमं यादे कोटिहोमं राजा विद्ध्यात्प्रतिवर्षमेकम्॥ राष्ट्रे सुवृष्टिर्विजयः सुभक्ष्यमारोग्यता स्यात्सकृतस्य वृद्धिः ॥३४६॥ भवन्ति पुत्राः शुभवंशैवृध्यै दीर्घायुषो राजहिता धरित्र्याम् ॥ सुकीर्तिमन्तो जयिनोऽपि राज्ये प्रतापवन्तो रवि-चन्द्रतुल्याः॥३४७॥ इति श्रीबृहत्पाराशारीये धर्मशास्त्रे शान्तिविधिनीम एकाद-

जो ऽध्यायः समाप्तः ॥ ११ ॥

१. A. reads अरचा इत्याकाशों देवता आर्थमेव तत् or आदित्यआकाश दैवत्यं; while C. reads नमः प्रकाशदैवत्यं. २. B. C. D. E. F. read इषो उषेति for एषो उषेति. ३. A. reads °संततिक्षमा for °वंशवृध्यै.

वृहत्पराशरसंहिता।

॥ अथ द्वादशोऽध्यायः॥

अथातो नृपतेर्धर्म वश्यामि हितकाम्यया।। पराशरात् श्रुतं विप्रा वश्यमाणं निबोधत ॥ १ ॥ भृभृद्धमौ परो देवः पूज्योऽसौ परदेववत्॥ स विधातापि सर्वस्य रक्षिता शासिता च सः ॥ २ ॥ इन्द्रा-ऽग्नि-यन-वित्तेशा-ऽनलेश-मातरिश्वनः॥ शीतांशुस्तीव्रभासश्चे ब्रह्माद्योऽस्जन्नपम् ॥ ३ ॥ नृपो वेधा नृपः शम्भुर्नृपोकों विष्टरश्रवाः॥ दाता हती नृपः कर्ता नृणां कर्मानुसारतः॥ ४॥ नासृक्षद्यदि राजानं नापि देण्डं व्यधास्यत ॥ नामंस्यतो यदा चैषा का भविष्यत्जगत्स्थितः !।। ५।। नामहीष्यन् पुरोडाशान् मनुष्य-पितृ-देवताः ॥ नाभविष्यत् इव-काकानां भागधेयं हुतं हविः ॥ ६॥ निर्गुणोऽपि यथा स्त्रीणां सदा पूज्यः पतिर्भवेत् ॥ तथा राजापि लोकानां पूज्यः स्याद्विगुणोऽपि सन् ॥ ७॥ स्वकर्मस्थात्रृपो लोकान् पिता पुत्रानिवौरसान् ॥ शिक्षयेत् धर्मविद्दण्डैरधर्मकारिणो जनान् ॥'८॥ नरान् दण्डधृतः कुर्यात् धर्मज्ञानार्थसाधकान् 🛭 समर्थानश्वपत्यादीन्द्रारान् स्वामिहितोद्यतान् ॥९॥ श्चीन् प्रार्ज्ञान् स्वधर्मज्ञान् विप्रान् मुद्राकरान् हितान् ॥ लेखकानिप कायस्थान् लेख्यकृत्वविचक्षणान् ॥ १०॥ अमात्यान् मन्त्रिणो दृतान् यथोदितपुरोहितान् ॥ प्राड्विवाकान् समस्तान् वा हितांश्च रक्षकानापे ॥ ११ ॥

१. A. B. D. E. and F. read श्रीतांश्वीशांनभासाश्च for श्रीतांशुस्तीत्रभासश्चे. २. A. B. read इंडनाप्यकरिष्यत्त for नापि इंड व्यथास्यतः

शूरानर्थं शुचीन् प्राज्ञान् परिवश्वासकारिणः ॥ सर्वस्थानेषु चाध्यक्षान् सत्कृत्य वेदिनो परे ॥ १२ ॥ महायत्नः कुमाराणामन्तःपुरस्य रक्षणे ॥ वृद्धान् कञ्चिकिनो विप्रान् शुचीनाढ्यां श्र्यं वीरकान् ॥ १३ ॥ यथोदितानि दुर्गाणि कुर्यात्तेष्विप रक्षणम्॥ उद्घाहमुदितं स्त्रीणां यौनसैम्बन्धकारणात् ॥ १४ ॥ स्गिप्तकृत्यविज्ञानमात्मरक्षा प्रयत्नतः॥ प्रातः सन्ध्यार्चनादूष्वं गूढपुंवचनश्रतिः॥ १५ 🛭 यथोक्तकार्ये राज्ये च नित्यं कुर्यात्परीक्षणम् ॥ कोशेभाश्व-रथादोनां हेतोनां वर्भणामपि ॥ १६॥ कुर्यादालोकनं नित्यमनालस्यो महीपतिः॥ अमात्य मोन्त्र-योद्धणां सम्मानं नित्यशोऽपि च ॥ १७॥ देवार्चनं सदा होमः शान्तिश्च वृद्धसेवनम्॥ यज्ञो दानं तथोत्पातसमये शान्तयोऽपि च ॥ १८ ॥ वजेनं विषयासकेर्भूभिदानं सशासनम् ॥ प्राणिवर्जितदेशे च नीतिक्षो मन्त्रकृद्धवेत ॥ १९ ॥ नित्यमुत्साहयुक्तऋ विजिगीषुरुद्दायुधः॥ सदालङ्कारयुक्तश्च सदैव प्रियभाषकः ॥ २० ॥ सदा प्रियाहते युक्तः पूज्यो नाकेऽप्यसौ नृपः॥ सदा साध्यु सन्मानं विपरीतेषु घातनम् ॥ २१ ॥ इण्डं दम्बेषु कुर्वाणो राजा यैज्ञफलं लमेत्॥ वृद्धान् साधून् द्विजान् मौलान् यो न सन्मानयेत्रृपः ॥ २२॥ पीडां करोति चमोषां राजा शोघं क्षयं वजेत्॥ यस्तु सन्मानयेदेतान् देवान् विष्ठांश्च पूजयेत् ॥ २३ ॥

१. A. B. D. E. and F. read आढ्यान् instead of अथ. २. A. C. D. F. read सुनीहकान for °श्च वीरकान्. ३. Only C. reads यौवने बंधुकार-णान् for यौनसंबंधकारणान्. ४. A. D. F. read गुप्तपृक्त of उत्तर्भव क्ष्यान्तर्भव प्रतिकृत्य of A. reads गुप्त कर्ष क्ष्यान्तर्भव of प्रतिकृत्य of A. reads गुप्त कर्ष क्ष्यान्तर्भव of प्रतिकृत्य of A. R. B. D. E. and F. substitute देख्येषु for द्रव्येषु of प्रतिकृत्य of A. reads दृष्टि for यज्ञ of A. reads प्रतिकृत्य of प

पराजयेत्सोप्यशंस्तान् दीर्घायुरपि जायते ।। पीड्यमानां प्रजां रक्षेत्कायस्थैश्चोरं-तस्करैः ॥ २४॥ धान्येक्ष-तृंण तोयेश्च सम्पन्नं परमण्डलम् ॥ हीनवाहनपुस्त्वं तु मत्वैतत्प्रविशेत्रृपः ॥ २५॥ मासे सहसि यात्रार्थी कृतपुण्याहघोषवान् ॥ विधिवद्यांनकं कुर्याद्यद्वयुद्देरक्षयन् बलम् ॥ २६ ॥ यत्राचर्लंसरोरक्षा वृक्षरक्षा तु यत्र च ॥ वासं तत्रविधायैव रात्री रक्षेत्स्वकं बलम् ॥ २७ ॥ चतुर्दिश्च च सैन्यस्य निशि शूरान् धनुर्धरान् ॥ स्वयं राजा नियुञ्जीत समीक्ष्य भूबलाबलम् ॥ २८ ॥ राज्यस्य षड्गुणान् मत्वा सन्धिवित्रहयानकान् ॥ आसनं संशीय द्वैधं सम्यक् ज्ञात्वा समाचरेत्॥ २९॥ निर्भेदं स्वबलं कुर्यान्निहन्याद्भिन्नचेतंनम् दासीकर्मकरान् दासान् भिन्दतो रक्षयेत्रुपः ॥ ३० ॥ निकटस्थायिनो नित्यं जानन्ति चेष्टितं प्रभोः॥ तसात्ते यत्नतो रक्ष्या भेदमूळं यतस्त्वमी ॥ ३१ ॥ यते प्रस्य यक्तेन भेदनीयास्ततोऽपरे ॥ यथा परो न जानाति तथा भेदं समाचरेत्॥ ३२॥ परामात्य-प्रधानानां व्यक्षीकर्तृतशब्दितम् ॥ उत्थापयेत्स्वसेनायाः स्याद्यथा चित्तभेदना ॥ ३३ ॥ परसैन्ये बहु गतान्विविधान् कुहकानिष ॥ कारयेत् गरदानादि वहिपाताननेकशः॥ ३४॥ स्वसैन्ये गैरदानादि चूपो यत्नेन रक्षयेत्॥ नियुज्य विज्ञः पुरुषानुक्तं सर्वं निशामयेत् ॥ ३५ ॥

१. A. B. D. read चाद्र for चोर. २. B. only reads कुत्रण for क्षु-त्रण. ३. A. B. D. E. read प्रयाण विधिवत् for विधिवयानकं. १. A. B. D. E. and F. read क्षित् for क्षेरे. ५. Only A. reads संन्यस्य for सैन्यस्य. ६. A. reads संज्ञ्यकेषं and B. D. E. F. read संश्रयं केषं ७. B. E. and F. read भूनवेतनम् and D. reads भूतवेदसम्. ६. B. and E. read शब्दक्षितम्. ९. A. reads चित्तभेदिता, B. चित्तभेदिना, D. reads चित्तवेदिता and F. reads चित्तभेदता for चित्तभेदना. १०. A. reads करिणां for कारयेत्, C. and D. also read as A. ११. A. and C. read अवदित्यादि for ग्रहानादि.

अन्तर्भी सन् विद्यः शूरान् साग्निकान् ब्रह्मणोत्तमान् ॥ धर्मज्ञान् कुल-सम्पन्नान् विभुयादात्मसन्निधौ ॥ ३६ ॥ प्रविशन् परदेशे च प्रजां स्वीकृत्य संविशेत् ॥ उत्सार्य मार्गतो लोकान् दूरीकृत्य व्रजेन्नुपः ॥ ३७॥ सस्यादि दाहयेत्सर्वे यवसानि धनानि च ॥ भिन्द्यात्सर्वनिपानानि प्राकारान्परिखास्तथा ॥ ३८॥ अपसृत्य समादाय भूमि साधारणां नृपः॥ गमयेत् वार्षिकान्मासानांसौद्य स्वधरां नृपः ॥ ३९ ॥ न युद्धमाश्रयेत्प्राश्रो न कुर्यात्स्वबलक्षयम्॥ साम्रा भेदेन दानेन त्रिभिरेव वशं नयेत् ॥ ४० ॥ वदन्ति सर्वे नोतिज्ञा दण्डस्याऽगतिका गतिः॥ तद्वर्जं वशमायाति यथा शत्रुस्तथा चरेत्॥ ४१॥ आक्रान्ता दर्भसूच्योऽपि भिंद्युर्मृद्धयोऽपि भूतलम् ॥ नातो यतेत युद्धाय युद्धसिद्धिरसिद्धिवत् ॥ ४२ ॥ स्वंधरात्यन्तिके देशे युद्धमिच्छेत्स्वधर्मावित् ॥ न तु प्रविदय तदूरभूमि युद्धं समाचरेत्॥ ४३॥ किञ्चित्त्रप्तेषु लोकेषु क्षपायां युर्द्धमाचरेत्।। सधीरवयसने चापि योधयेत्परसैनिकैः ॥ ४४ ॥ व्यृहैव्यृंद्य यथोक्तेर्वा रक्षां कृत्वापि चात्मनः ॥ सैनिकांस्तान् समस्तांश्च प्रेरयेद्युद्धवित्रृषः ॥ ४५ ॥ सम्मानयेत्समस्तांश्च योर्डून्सेनापतीन्नूपः॥ अन्विच्छन् जयलक्ष्मीं च नोतिज्ञः पृथिवीपितिः ॥ ४६ ॥

३. A. B. D. E. and F. read साकारान for साधिकान. २. A. C. D. differ in reading this line as- उत्सार्थ मार्गतो दुरीकृत्यापि मार्गशोधनस्, C. substitues उत्सार्थ for उत्सार्थ and कृत्वापि for कृत्यापि and पार्गतो क्रोत् for मार्गशोधनस्, ३. C. reads सपवानि for यवसानि १. A. B. D. E. F. read असी च वस्रधाधिपः for असाद्य स्वधरां नृपः. ६. A. B. D. E. F. read राजा for प्राज्ञः. ६. Only C. reads विद्युकृत्रोपपातनम्. ७. B. E. both read स्वधामा for स्वधरा ; while C. reads स्वस्थस्यात्ययिके for स्वधरात्यंतिके ८. A. reads उत्सहेत् for आचरेन्, C. reads उत्स्वतेन्, D. as A. ९. A. reads वासतो for व्यसने, C. reads स्विर्यसनों, D. E. and F. as A. १०. C. reads यो वसदायती नृपः.

स्नेहेनापि समं पत्या शय्यास्थोऽपि हि मानवः॥ पुष्परिप न युध्येत युद्धं तत्र विपत्तये ॥ ४७ ॥ होनं परवलं मत्वा निरुत्साहमनादरम् ॥ समस्तबलसंयुक्तः स्वयमुत्थाप्य योधयेत् ॥ ४८ ॥ न हुन्यात् मुक्तकेशं च नाशयेन्नं निराय्धम् ॥ पराङ्मुखं न पैतितं न तवास्मीति वादिनम् ॥ ४९ ॥ अन्यानपि निषिद्धांश्च न ह्रन्यात्धर्भविद्युपः॥ हत्वा च नरकं यान्ति भ्रणहत्यासमैनसा ॥ ५० ॥ पराङ्मुखीकृते सैन्ये यो युद्धान्न निवर्तते ॥ त्रत्यदानीष्टितुल्यानि भूम्यर्थे स्वामिनोऽपि वां ॥ ५१ ॥ शिरोहतस्य ये वक्त्रे विशन्ति रक्तविन्दवः॥ सोमपानेन ते तुल्या इति वासिष्ठजोऽब्रवीत् ॥ ५२॥ युध्यन्ते भृभृतो ये च भृम्यर्थमेकचेतसः॥ इष्टस्तैर्बहुभियोंगैरेवं यान्ति त्रिविष्टपम् ॥ ५३ ॥ एष एव परो धर्मो नृपतेर्थद्रणार्जितम् ॥ विप्रेभ्यो दीयते वित्तं प्रजाभ्यश्चामयं तथा ॥ ५४ ॥ यदा त वशतां याति स देशो न्यायतोऽर्जितः ॥ तदेशव्यवहारेण यथावत्परिपालयेत् ॥ ५५ ॥ रणार्जितेन वित्तेन राजा कुर्यान्मखान्द्रिजान् ॥ अर्चयेद्विधिवद्रांना साधून् सम्मानयेदापे ॥ ५६ ॥ मातुरुः स्वशुरो बन्धुरन्यो वापि हि यो जितः॥ **अद्ण्ड्यः कोऽपि नास्त्येर्व राजनीतिविद्**रो विद्यः ॥ ५७ ॥ सुसहायमितप्रौढं शूरं प्राज्ञानुरागद्म्॥ सोत्साहं विजिगीषुं च भेंत्वा राजा नियामयेत् ॥ ५८ ॥

१. A. reads नासीनं न, for नाश्येत्र. B. too the same. D. E. F. also the same. २. A. and C. read प्रहतं for पतितं. ३. C. only reads युद्धाय for युद्धात्र. ४. B. and F. read प्रशानि ऋतु for तत्पदानीष्टि. ५. A. reads चैकचेतसः for स्वामिनीऽपि वा, C. reads भूत्यर्थे चैकचेतसः, D. also as C. ६. A. C. D. E. F. read विद्वान् for राजा. ७. Only C.; reads सतान् for साधून्. ८. A. B. D. E. F. read ऽचितः for जितः. ९. A. reads नो राज्ञो for नास्त्येव. १०. A. and C. read भूभृत्क्षिप्रं for मत्वा राजा, also E. and F. read the same.

मत्वा चार्थवेतः सर्वान् युक्तानप्यर्थकुद्भवेत् ॥ सार्थकांश्च नियुञ्जीत सर्वतोऽर्थमुपार्जयेत् ॥ ५९ ॥ सर्वाण्यपि च वित्तानि यतस्ततोऽपि राजनि ॥ प्रविशंतीव तोयानि सर्वाण्यपि हि सागरे ॥ ६० ॥ नृपस्यापदि जातायां देवद्रव्याणि कोशवत् ॥ आदाय रक्षेदात्मानं पुनस्तत्र च निःक्षिपेत् ॥ ६१ ॥ वित्तं वार्धुषिकाणां तु कद्रयस्यापि यद्धनम् ॥ पाषण्डि-गणिकावित्तं हरम्नार्तो न किल्विषी ॥ ६२ ॥ देव-बाम्हण-पाषण्डि-मंणका-गणिकादयः ॥ वणिग्वार्श्वषिकाः सर्वे स्वस्थे राजनि द्वस्थिताः॥ ६३॥ यथा वहिश्च गोमांसं दहन्नपि न पातकी ॥ आददानस्तथा राजा धनमार्ती न किव्विषी ॥ ६४ ॥ मृह्णोयात्सर्वदा राजा करानपीडयन्प्रजाः ॥ स्तोके स्तोकान् पृथक् साम्ना स भुङ्के सुचिरं ध्राम् ॥६५॥ सदा चोद्यमिना भाव्यं नृपेण विजिगीषुगा ॥ विजिगीषुर्नृपो नान्यैः कदाचिद्मिभूयते ॥ ६६ ॥ तदेवं हृदि सन्धाय घृतोत्साहो नृपा भवेत् ॥ देव-पौरुषसंयोगे सर्वाः सिद्धान्ति सिद्धयः ॥ ६७ ॥ नैकेन चकेण रथः प्रयाति नचैकपक्षो दिवि याति पक्षि:॥

नैकेन चक्रेण रथः प्रयाति नचैकपक्षो दिवि याति पक्षिः ॥ एवं हि देवेन न केवलेन पुंसोऽर्थसिद्धिर्नरकारतो वा ॥ ६८ ॥ केचिद्धि देवस्य तु केवलस्य प्राधान्यमिच्छन्ति मतिप्रवीणाः ॥ पुंस्कारयुक्तस्य नरस्य केचिद्य्यत्र इष्टाँ पुरुषार्थसिद्धिः ॥ ६९ ॥

अत्युच-नीचकृतहेतिपरिश्रमी च शौर्यान्वितश्च गुणवांश्च सुधोश्च विद्वान्॥ प्राप्नोति नैव विधिना स पराङ्मुखेन स्वीयोदरस्य परिपूरणमन्नमात्रम्॥ ७०॥

१. A. reads 'मतः सर्वानयुक्तानर्थकुद्भवेत. B. reads 'हृद्भवेत् for 'कूद्भवेत्. C. reads नियुक्तार्थनियुक् भवेत्, D. न नियुक्तानप्यहृद्भवेत्. २. B. reads वार्ती for नार्ती. ३. B. and D. read 'गायका-गणकात्यः for 'गणका'-गणिकात्यः. ४. A. reads दृष्टा. ५. B. E. read अत्युद्धानी for अत्युद्धानी.'

शुभ्राणि हर्म्याणि वराङ्गनाश्च नानाप्रकारो विभवो नरस्य ॥ उर्वीपतित्वं नृपकारता च सर्वं हि मंश्च क्षयमेति देवात् ॥ ७१ ॥ केषां हि पुंसां महतो हि देवात्स्थानस्थितानामपि चार्थसिद्धिः॥ केषां प्रभुत्वं बहुजोवितं च एको हि देवो बलवानतोऽत्र ॥ ७२ ॥ पुं-स्त्रोप्रयोगाद्यशुक्रै-शोणितात् को देहम्ध्ये विद्धाति गर्भ ॥ स्त्रीणां तु तद्विप्र न चापि पुंसां सर्वापि चैषा नतु दैवचेष्टा ॥ ७३ ॥ कासां तु गर्भस्य न सम्भवीऽस्ति केषां च शुक्रं नतु वीर्यहीनम्॥ द्याति गर्भ ननु कापि देवात् काश्चित्तु गर्भ न द्घाति देवात् ॥ ७४॥ धाता विधाता निजकर्मयोगात् विधेर्दत्वभीष्टं त्वनुभावभाव्यम् ॥ देवाउँराणां सह देत्यंकानां स होव कर्ता च मनुद्भवानाम् ॥ ७५ ॥ दैवात् मघोनोऽपि सहस्रमश्णां दैवाद्धिमांशोः क्षयंरोगिताऽभृत् ॥ दैवात्पयोधेर्रुवणोद्कत्वं दैवाद्भवैचित्रतरा च वृष्टिः ॥ ५६॥ येदंप्यमुष्मार्त्र परोऽस्ति दैवात् कुर्यात्तथापीह नरो नृकारम् ॥ उद्दोपयेत्कर्भकरो नुकारादुद्दीपितं कर्म करोति लक्ष्मीः॥ ७७॥ दैवेन केचित्र्यंसभेन केचित्केचित्रुकारेण नरस्य चार्थाः॥ सिष्यन्ति यसेन विघीयमानास्तेषां प्रधानं नरकारमाहुः॥ ७८॥ स्वाभिः प्रधानं नर्थे दुर्ग-कोशान् दण्डं च मित्राणि च नोतिविद्धाः ॥ अङ्गानि राज्यस्य वदन्ति सप्त सप्ताङ्गपूर्वो नृपतिर्थराभुक् ॥ ७२ ॥ दुर्वृत्त-सद्धत्त्त्रेषु दण्डं राजा विधृत्ते निपुणोऽर्थसिध्ये॥ दण्डस्य मैत्वोजितवित्तसत्वं पुंसीऽर्थहोनस्य दमं तु हीनम् ॥ ८०॥ अन्यायतो ये तु जनं नरेशाः सम्पीड्य वित्तानि हरन्ति लोभात्॥ तत्कोधर्वन्ही परिदग्धदेहा गर्तायुषस्ते तु भवन्ति भूपाः ॥ ८१ ॥

१. A. B. D. and E. अकृती for महती. २. D. reads शुक्रसेकीत. ३. C. reads अधन्तगर्भापि जहाति गर्भे. ४. A. reads विधिस्त्ववृष्टं ततुभीगभाग्यम्, B. विधिस्त्ववृष्टस्तनुभावभाव्यः, D. विधेस्त्वृष्टं
त्वनुभाव्यभाग्यम्. ६. A. reads देवीरपाणां. D. E. F. also the
same. ६. B. reads वै नराणां for दैत्यकानां. ७. B. reads वामिता
for शोगिता. D. and E. also read as B. ८. A. B. D. E. and F.
read नरों for करों. ६. A. reads श्रीवितनोति सद्यः. B. simply alters
तैनोति for करोति in the original, C. reads श्रीरिव वै तनोति, D. E.
and F. as A.; १०. A. reads कृतकेन, C. स्वहठेन and D. महणेन for
प्रसंभेन. १६. C. reads अंज for नय. ६२. A. reads हीनार्थपुंसस्त
हमे तु हीनम्, and C. दमन्ति हीनम्. १३. C. reads वृद्ध्या for वन्ही.
१४. B. reads गतायुषः for क्षीणायुषः.

दण्डो महान् मध्यमकाधमस्तु मानं तु तेषां त्रसरेणुकादि ॥ सोऽशीतिसाहस्रपणो महान् स्यादधि हको तस्य तदर्धको वा ॥८२॥ सर्वार्धपादश्च हरश्च दण्डो पात्यो नृपेणिति वदन्ति सन्तः ॥ पाण्यादिपञ्छेदन-मारणं च निर्वासनं राष्ट्रत एव सद्यः ॥ ८३ ॥ शात्वापराधं मनुजस्य यस्तु देशं च कालं च वपुर्वयश्च ॥ दंड्येषु दण्डं विद्धाति भूभृत् साम्यं स बद्याति पुरन्दरस्य ॥ ८४ ॥ यः शास्त्रदृष्टेन पथा नरेशो दण्डं विद्ध्याद्विधिवत्कराश्च ॥ सोऽतोव काति वितनाति गुर्वी आयुश्च दोधं दिवि देवमोगान्॥८५॥ यस्यक्तमार्गाणि कुलानि राजा श्रेणीश्च जातिश्च गणांश्च लोकान् ॥ आनीय मार्गे विद्धाति धम्ये नाकेऽपि गीर्वाणगणः प्रशस्यते ॥८६॥

यः स्वधमें स्थितो राजा प्रजाधमेण पाळयेत् ॥ सर्वकामसमृद्धात्मा विष्णुलोकमवाप्रयात् ॥ ८७॥

हर्यश्व-वंन्हि -यम-वित्तनाथ-शांतांशुरूपाणि हि विस्रतोह ॥ सर्वेऽपि भूपास्तिह पश्चरूपास्त कथ्यमानं शृणुत द्विजेन्द्राः ॥ ८८ ॥ यदा जिगीपुर्शृतशस्त्रपाणिस्तिषुं समालम्ब्य स विदेसैन्यः ॥ सर्वान् सपत्नानिह जेतुकामस्तदा स हर्यश्व इवेह भाति ॥ ८९ ॥ अकारणात्कारणतोऽपि चेष प्रजां दहेत्कापसमिद्धरोचिः ॥ यदा तदनं नृपनोतिविज्ञास्तन्न्नपातं प्रवदन्ति भूपम् ॥ ९० ॥ धर्मासनस्थः श्रुतिशास्त्रदृष्ट्या शुभाशुभाचारविचारकृत्स्यात् ॥ धर्मयेषु दानं त्वयकृत्सु दण्डं तदा ऽवनीशस्तिवह धर्मराजः ॥ ९१ ॥ यदा त्वमात्य-द्विज-याचकादान् प्रहृष्टाचत्तस्तु यथोचितेन ॥ धनप्रदानेन करोति हृष्टान् भूभृत्तदाऽसौ द्रोघणेशवत्स्यात् ॥ ९२ ॥ समस्तशीतांशुगणप्रयुक्तो यदा प्रजामेष शुभाय पर्यत् ॥ प्रसन्नमूर्तिगतमत्सरः सन् तदोच्यते सोम द्रोत क्षितोशः ॥ ९३ ॥ अज्ञा नृपाणां परमं हि तेजो यस्तां न मन्येत स शस्त्रवध्यः ॥ व्रयाच कुर्याच वदेच भूभृत्कार्यं तद्वं भुवि सर्वलोकः ॥ ९४ ॥

१. C. reads अर्थादिके for अर्थाधिको. २. A. B. D. E. F. read तर्द्यको च for तर्द्धको वा. ३. B. E. read वरांश्व for करांश्व. ४. C. reads नागंश for काकेऽपि. ५. F. reads विष्णु for विन्हें. ६. C. reads स्त्रियं for स्विद्धु . ७. A. B. C. D. E. and F. चिन्हसैन्यः for विद्धुसैन्यः. ८. B. E. F. read पृथुको for अयुक्तो.

दुर्भर्षतिम्मांश्रुसमानदीतेर्न्र्यान् मदुष्यः पर्ष्यं नृपस्य ॥ यस्तस्य तेजोऽप्यवमन्यमानः खद्यः स पंचत्वमुपैति पापात् ॥ ९४ ॥ योऽह्वाय सर्वे विद्धाति पश्येत् शृणोति जानाति चकास्ति शास्ति ॥ कस्तस्य चाज्ञां न विभति राज्ञः समस्तदेवांशभवो हि यसात्॥९५॥

इति राजधर्मः।

अथ विप्रो वनं गच्छेद्विना वा सहभार्यया ॥ जितेन्द्रियो वसेत्तत्र नित्यं श्रीताग्निकर्मकृत ॥ ९६ ॥ यन्यैर्भुन्यशनैर्मेध्यैः इयामा-नीवार-कङ्गुभिः॥ कन्य-मूल-फलैः शाकैः खेहेश्च फलसम्मवैः॥ ९७॥ सायं-प्रातश्च जुहुयान्निकालं स्नानमाचरेत् ॥ चर्मचीवरवासाः स्यात् इमश्च-लोम-जटाघरः ॥ ९८ ॥ पितृंश्च तर्पयेषित्यं देवांश्चाजस्मर्चयेत् ॥ अर्चयेद्तिथीषित्यं तथा भृत्यश्चि पोषयेत् ॥ ९९ ॥ न किञ्चित्प्रतिगृह्वीयात्स्वाध्यायं नित्वमाचरेत् ॥ सर्वस्विहतो दान्तः शान्तश्चाध्यात्मचिन्तकः ॥ १००॥ सैन्तुष्टस्वान्तको नित्यं दानशीलः सदा द्विजः ॥ कश्चिद्धेदं समास्थाय सुर्वृत्या वर्तयेत्सदा ॥ १०१॥ पकाहिकं तु कुर्वीत मासिकं वाथ सञ्चयम्।। पाण्मासिकं चाद्धिकं वा यज्ञार्थं च वने वसन् ॥ १०२ ॥ त्यक्त्वा तदाश्विने मासि स्थानमन्यत्समाश्रयेत्॥ यथावदग्निहोत्रं तु समिद्गिष्यैस्तु पाळयेस् ॥१०३॥ चान्द्र-छच्छ्-पराकाद्यैः पक्ष-मासोपवासकैः ॥ त्रिरात्रेरेकरात्रेश्च आश्रमस्यः क्षिपेद्वभः॥१०४॥ तिष्ठेन्नाव्रतिकस्तत्र स्वप्याद्धस्तथा निशि ॥ अतन्द्रितो भवेष्नित्यं वासरं प्रपदैर्नयेत ॥ १०५ ॥

२. A. reads °कमेंवित् for °कमेंकृत्. २. C. reads सन्यस्तथान्तको and B. सन्तृष्टस्यान्तको respectively. ३. A. B. D. E. F. substitute तृद्ववा for सुवृत्त्या. ४. D. reads समिदाद्ये: for समिदाद्ये: ५. A. and D. read द्येकरानेश for एकरानेश.

योगाभ्यासरतो नित्यं स्थानाऽऽसन-विहारवान ॥ हेमन्त-ग्रीष्म-वर्षासु जलोग्न्याकाशमाश्रयेत् ॥१०६॥ वन्तोलुखलिको चापि कालपक्षभूगेव वा॥ स्याद्वादमकुट्टको विप्रः फलकोहैश्च कर्मकृत् ॥ १०७॥ शत्रौ मित्रे समस्वान्तस्तथैव सुख-दुःखयोः॥ समवृष्टिश्च सर्वेषु न विशेद्दंनगहरम् ॥ १०८॥ म्लेब्ज्छव्याप्तानि सर्वाणि बनानि स्युः कली युगे ॥ न भूपाः शासितारश्च श्रामोपान्ते वसेदतः ॥ १०९ ॥ यामाश्च नगरादेशास्तथारण्य-वनानि च ॥ क्षितीशरिक्षतान्येव सर्वेषां फलदानिहि ॥ ११० ॥ प्रथमं भूपतेस्तसात्कृत्यं शंसेद्विजायजाः ॥ योगं वाऽरण्यवासं वा कुवर्ति तद्वु इया ॥ १११ ॥ द्धन्नामा-ऽनल-वायूनां यमस्येन्दोविवस्वतः ॥ ईशैं-वित्तेशयोर्बह्ममात्राभ्यो निर्मितो मृपः ॥ ११२ ॥ पारित्रकं तु यतिकश्चिद्यत्किश्चिदैहिकं तथा ॥ नृपाज्ञया द्विजातीनां तत्सर्वं सिध्यति भ्रुवम् ॥ ११३ ॥ नृपतेः प्रथमं तस्मात् साधोर्यज्ञादिकं द्विजः ॥ रक्षार्थं कथयित्वा तु यथा कार्यं समापयेत् ॥ ११४ ॥ धेनुः पूर्वं वसिष्टस्य ह्यासीदुर्वाससोऽपि च ॥ वनवासाश्रमखस्य विह्नंकार्यीय तां श्रयेत् ॥ ११५ ॥ फलकोहा यदा न स्युः कालचैगुण्यतो द्विजाः॥ तदा गोदुग्य-सर्पिभ्यामिश्वकार्यं समापयेत् ॥ ११६ ॥ तथा सर्वेषु कालेषु तथा सर्वाश्रमेषु च ॥ गोदुग्धादि पवित्रं स्यात्सर्वकार्येषु सत्तमाः॥ ११७॥ वनवासिषु सर्वेषु भिक्षां कुर्याद्वनाश्रमी ॥ तदा सर्वे प्रकृषीत पितृदेवार्चनादिकम् ॥ ११८ ॥

१. A. reads ह्याईवासाहिकं चरेत् for जलाझ्याकाशमाश्रयेत्. २. C. reads °पक्ष° for °पकः°. ३. A. reads निवसेक्ष्ट्वरं वनम्: while B. D. E. read निवासं गञ्हरं वनम्. ४. A. C. D. read इन्द्र° for ईशः° ५. A. reads देविकं for ऐहिकं. B. D. E. and F. too read the same. ६. D. reads बनवासाय for बन्हिकार्थय.

अष्टौ मुञ्जीत वा प्रासान् प्रामादाहृत्य यत्नवान् ॥ वासेनासंक्षयं गच्छेद्दिनलाशः प्रागुदोचिकः ॥ ११९ ॥ विधाय विप्रो वनवासधर्मान् सर्वानिमानुक्तविधिकमेण ॥ स शोध्य पापानि वपुर्विशोध्य ब्रह्माधिगच्छेत्परमं द्विजेन्द्राः ॥१२०॥

भाभ्रमत्रयधर्मान्वा चरित्वा प्राक् द्विजास्ततः ॥ ष्ट्रयस्य वा ततः पश्चाचतुर्थाश्रममाचरेत् ॥ १२०॥ द्विजामजो यदा पश्येत् वलीपलितमात्मनः ॥ उंपरामस्तथाक्षाणां क्षेण्यं कामस्य सिद्धजाः ॥ १२१ ॥ समीक्ष्य पुत्रं पौत्रं वा दृष्ट्वा वा दुहितुः इतम्॥ अधीत्य विधिवद्वेदान् कृत्वा यज्ञान्विधानतः ॥ १२२ ॥ निश्चयं मनसः कृत्वा चतुर्थाश्रममाविशेत् ॥ प्राजापत्यां विधायेष्टिं वनाद्वा सद्मनोऽपि वा ॥ १२३ ॥ समस्तद्क्षिणायुकान् सर्ववेदांस्ततश्च तान् ॥ अग्रीनात्मनि चारोप्य दण्डान् विधिवदाहरेत् ॥ १२४ ॥ किञ्चिद्धेदं समास्थाय तद्धमेंण च वर्तयेत्॥ वाङ्-मनः-कायदण्डाश्च तथा सत्वादयो गुणाः॥ १२५॥ त्रयोऽपि नियता यस्य स त्रिदण्डीति कथ्यते ॥ कमण्डल्वक्षमाला च भिक्षापात्रमथापरम् ॥ १२६॥ काषायवासः कौपीनं कार्यार्थं वस्त्रमेव वा ॥ शिखा यद्गोपवीतं च दण्डानां त्रितयं तथा ॥ १२७॥ ब्रिकालं विधिवत्स्नानं भिक्षया चैकभोजनम् ॥ शुद्धैकवृत्तिविष्रेषु सत्कर्मनिरतेषु च ॥ १२८॥ भिक्षाचर्या यतेः प्रोक्ता व्रतचर्या तथैव च ॥ असम्भाषश्च शुद्धेण तथा च शिल्पि-कारुभिः ॥ १२९ ॥ अवक्तृत्वं तथा स्त्रीभिः कृत्यमेतद्यतेः स्मृतम् ॥ न कदम्बकसंरोधो नित्यमेकान्तशीलता ॥ १३० ॥ सदैव प्राणसंरोधः सदैवाध्यात्मचिन्तनम् ॥ मृद्रेणुदार्वलाध्वश्ममयं पात्रं यतेः स्मृतम् ॥ १३१ ॥

२. A. and D. read आसमासं अयं गच्छेर्निला for वासनासंक्षयं गच्छेर्-निला. २. A. reads उपरात for उपरान:. ३. Only A. reads समास्थाच्य for समास्थाच्य रे. C. and E. read वनच्या for व्रसच्याः

द्युद्धिरद्भिरमीषां तु गोवालैक्षांवघर्षणम् ॥ न दण्डेर्न च दण्डेन विना वा तेन वा तथा ॥ १३२ ॥ मोश्रावाप्तिर्भवेत्युंसां कित्वस्याध्यात्मचिन्तनात् ॥ समत्वं स्रख-दुःखेषु तथा विद्वेष-रागयोः॥ १३३ ॥ आत्मान्ययोः समानत्वमजस्त्रं चात्मचिन्तनम् ॥ १३४ ॥ यतिभिक्षिभिरेकत्र द्वाभ्यां पञ्चभिरेव वा ॥ न स्थातव्यं कदाचित्स्यात्तिष्ठन्तो नाशमाप्रयुः ॥ १३५ ॥ बहुत्वं यत्र भिक्षृणां वार्तास्तत्र विचित्रकाः॥ स्रोह-पैशून्य-मार्त्सर्थ भिक्षुणां नृपतेरिप ॥ १३६ ॥ तस्मादेकान्तशीलेन भवितव्यं तपोधिना ॥ आत्माभ्यासर्तस्रीव ब्रह्मप्राप्त्यभिर्लोषुकः ॥ १३७॥ त्रिदण्डग्रहणादेव यतित्वं नैच जायते ॥ अध्यात्मयोगयुक्तस्य ब्रम्हावाप्तिर्भवेद्यतः॥ जितेन्द्रियो हि दण्डाहीं युवा न स्यात्तथा सरुक् ॥ १३८ ॥ युवा नीरुक् तथा भिश्चरात्मवृद्धिप्रदृषकः॥ भिक्षगेंहे वसन्यत्र कामात्तीं अन्यो अभगच्छाति ॥ १३९ ॥ तत्सद्मनाथं वृद्धान्वे सह तेनैव पातयेत्।। पकरात्रं तु निवसेद्गिश्चर्यस्य गृहाङ्गणे ॥ १४० ॥ तस्य वै तारयेत्यूर्वान् विंशति पितृमातृतः ॥ भिक्षुर्यस्याष्ट्रभुक् ब्रम्हयोगाभ्यासरतो भवेत् ॥ १४१ ॥ परिणामश्च योगेन इतकृत्यो गृही भवेत्॥ निर्ममो निरहङ्कारः सर्वेसहः प्रसन्नधीः ॥ १४२ ॥ क्रम्हण्यात्मिन गोमायौ मुनौ म्लेञ्च्छे च तुल्यदृक् ॥ चिह्नानि धात्रा कथितानि धत्ते वर्तेत यो वै विहितेन भिश्चः ॥ योऽध्यात्मवेदी सततं जिताक्षः स ब्रम्हकाये गमनं करोति ॥ १४३ ॥ वनस्य-भिक्षुधर्मान्वै यानुवाच पराशरः॥ यथावद्भिघायैतान् वक्षाम्याश्रमभेद्कान् ॥ १४४ ॥ इति वानप्रस्थ-भिक्षुधर्माः।

१. E. and F. read अवक्रपंणम् for अवचर्षणम्. २. A. reads प्तेनैव for त्त्रक्षेत्र. ३. A. reads श्रिमभीप्सता for श्रवित्रायुकः. ३. A. reads स सारचति कृद्धान्त्रे for बस्य वे तारचरपूर्वान्. ५. B. reads बोगासी for गोमासी.

अथातः सम्प्रवस्यामि भेदमाश्रमसम्भवम् ॥ ब्रम्हचर्यादिकानां तु याथातथ्यं निबोधत ॥ १४५॥ चतुर्णामाश्रमाणां तु मेदो दृष्टो मनीिषभिः॥ प्रत्येकशो वदाम्येनं श्रुणुष्वं द्विजसत्तमाः ॥ १४६॥ ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ॥ पतद्भेदान् प्रवक्ष्यामि श्रुणुभ्वं पापनाशनम् ॥ १४७॥ चतुर्घा ब्रम्हचारी स्याद्वायत्रो वैधसस्तथा ॥ प्राजापत्यो बृहचेति लक्षणानि पृथक् पृथक् ॥ १४८ ॥ अक्षारलवणाशी स्यात् गायत्र्यभ्यासंतत्परः ॥ वर्तते भिंक्षया नित्यं गायत्रोऽयं प्रकीर्तितः ॥ १४९ ॥ चतुर्घा द्वादशाब्दानि योऽधीयानश्चतुःश्रुतीः॥ भिक्षया ब्रह्मचर्येण तिष्ठेते ब्राह्मः स उच्यते ॥ १५०॥ गुरोर्वा गुरुपुत्रस्य तत्पत्न्या वापि सन्निधौ ॥ यो वसेदभ्यंसन् ज्ञानं ब्रह्मचारी स नैष्ठिकः॥ १५१॥ ऋतुकालाभिगामी सन् परस्त्री पर्व वर्जयन्॥ वेदानध्येति भिक्षाभुक् प्राजापत्योऽयमुच्यते ॥ १५२ ॥ गृहस्थस्तु चतुर्भेदो वार्ता-शालीनवृत्तिकौ ॥ यायावरस्तथा वान्यो घोरसन्यासिकस्तथा ॥ १५३ ॥ कृषि-गोरक्ष-वाणिज्यैः कुर्वन् सर्वाः किया द्विजः ॥ विहितैरात्मविद्येश्च वार्तावृत्तिः स उच्यते ॥ १५४ ॥ द्दात्यध्येति यजते याजयेन्न च पाठयेत् ॥ कुर्यात्कर्माप्रतिग्राही शालीनो ध्यानकृहिजः॥ १५५॥ उक्तः सन् कारयेदम्यांकियां कुर्यात्प्रतिप्रहम्॥ पाठयेच तथात्मानं यायावरः स उच्यते ॥ १५६ ॥ तिष्ठेद्यस्य शिलोब्च्छाभ्यामुद्युताग्निश्च उच्यते ॥ आत्मविच कियाः कुर्यात् घारसंन्यासिकः स्मृतः ॥ १५७ ॥

१. C. reads °सकृत् परम् for °भ्यासतस्पर:.२. C. reads क्षमया for निक्षया. ३. C. reads तेष्वध्यारमं तदुष्यते, for तिष्ठेत् ब्राम्हः स उच्यते. ४. C. reads 'शास्त्रक्षानं for °१भ्यसन् ज्ञानं. ५. C. reads मतः शालीन-तीव्रकौ for वार्ता-शालीनवृत्तिकौ. ६. C. reads कर्नां for कर्नां. ७. A. reads ऽध्यासकृत् for ध्यानकृत्. ८. C. reads प्रतिग्रहे for प्रतिग्रहम्.

वानप्रस्थश्चतुर्भेदो वैखानस उदुम्बरः॥ वालिखित्यो वनेवासी तल्लक्षणमधोच्यते ॥ १५८ ॥ फलैर्मृलैरकृष्टान्नैरक्निकर्म वने वसन्॥ कुर्यात्पञ्चमद्दायज्ञान् स वैज्ञानस आत्मवित् ॥ १५९ ॥ प्रातेर्दृष्टिद्गानीतैर्फलाकृष्टाशनेन्धनैः॥ उदुम्बरी मतो ज्ञानी पञ्चयज्ञाग्निकर्मकृत् ॥ १६० ॥ चतुरो न्यासकृदग्निकार्यं कुर्वन्वने व्सन्॥ फलस्रेहैर्वनानिश्च बहुभिःश्रुतिचोदितैः ॥ १६१ ॥ उद्धत्य परिपूर्वाद्भिस्तथाऽयाचितंवृत्तिकः ॥ फर्लैर्वन्यैर्वनानैश्च फेनपः पश्चयज्ञकृत् ॥ १६२ ॥ वनस्थो वालखिल्यो यो धंत्ते वल्कलचीवरम् ॥ अग्निकार्यकृदात्मज्ञ ऊर्जान्ते संचितं त्यजनु ॥ १६३ ॥ चतुर्भेदः परिब्राट् स्यात् कुटीचक-बहुदकौ ॥ हंसाः परमहंसाश्च वश्यन्ते ते पृथक् पृथक् ॥ १६४ ॥ पुत्रस्य स्नातुपुत्रस्य स्नातु-दौहित्रयोरिप ॥ तदुर्पान्तकुटीस्थो यः स मैश्यवृत्तिभुक् द्विजः ॥ १६५ ॥ प्रतिचर्याकृतःसोऽपि यो वासःपृतवारिपः॥ तथा त्रिदण्डमृत् शान्त आत्मज्ञः स कुटीचकः ॥ १६६ ॥ श्रेयो बहुदको नाम यः पवित्रितपादुकः॥ शिखासनोपवीतानि धातुकाषायवस्त्रभृत्॥ १६७॥ साधुवृत्तिर्द्विजौकस्छ भिक्षाभुगात्मचिन्तकः ॥ बहुदकस्त्वयं क्षेयो यः परिव्राट् त्रिदण्डभृत् ॥ १६८ ॥

१. A. B. D. E. F. read फेनपो वा for वनेवासी. २. A. B. D. E. and F. read 'विष्टा' for 'हृंष्ट.' ३. C. reads, लब्धे: फलैर्वन्यफलै:- ४. C. reads परिभूताद्धि for परिपूतादि:- ५. C. reads वैविन्ववृत्तिक: for अवित्वृत्तिक:- ६. C. reads वसेव for असे. ७. C. reads this line thus:—

न्दुष्पात्रः कुटीस्था वा यद्रैक्ष्यं वृत्तिभुक् द्विजः।

[&]amp;. A. reads-

प्रतिचार्यंकृतस्तेयी यो वस्त्रपूतवारिपः ।

प्कइण्डधरा हंसा शिखोपधीतधारिणः॥
वार्याधोरकराः शान्ता भूतामामभयङ्कराः ॥ १६९॥
वसन्त्येकक्षणां ग्रामे नगरे पञ्चशैर्वरीः॥
कंषयन्तो व्रतेर्देहमात्मज्ञानरताः सदा ॥ १७०॥
पकदण्डधरा मुण्डा कन्था-कौपीनवाससः॥
अव्यक्तेलिङ्गिनोऽव्यक्ता सर्वदैव च मौनिनः॥ १७१॥
शिखादिरहिताः शान्ता उन्मत्तवेषधारिणः॥
भग्न-शून्यामरौकःस्र वासिनो व्रम्हचिन्तकाः॥ १७२॥
पते परमहंसा वै नैष्ठिका ब्रह्मभिक्षवः॥
उक्तास्तद्भतसेद्देशेरात्मनः प्रार्थनाकराः॥ १७३॥
यो व्रम्हचर्यव्रतचारिभेदो भेदो गृहस्थस्य तथैव यक्ष्य॥
योऽरण्यवासिव्रिजकर्मभेदो यतेस्तथा नैष्ठिकमुक्तिभेदाः॥ १७४।

चतुर्णामाश्रमाणां तु भेदमुक्त्वा पराशरः ॥
अथाव्रवीत् द्विजा योगं श्रुणुष्वं पापनाशनम् ॥ १७५ ॥
मुमुक्षवो विरज्यन्ते देहाद्रेहांदितां यथा ॥
शरीरक्षास्तथा प्राहुः परक्रम्हलयंगमाः ॥ १ ॥
ख-वाय्वद्रयंवु-धात्रीभिरारण्यमाशुनाशि च ॥
तन्मुख्यगुणसंयुक्तं तत्पञ्चाक्षालयं त्यजेत् ॥ २ ॥
शुक्र-शोणितसंयोगात्स्रीकोष्ठपांकसम्भवम् ॥
दुःखेन दशभिमीसैर्व्यार्यंतं भूरिदोहदैः ॥ ३ ॥
जनेन्या दोहदाभावे गर्भस्यस्यापि दुःखिताः ॥
असन्तं जायमानस्य योनियन्त्रनिपीडनात् ॥ ४ ॥

१. A. reads वार्याधानकराः; while C. and E. read वार्याचारकराः for वार्याधारकराः. २. A. B. C. read अभयप्रवाः for अभयपुराः. ३. C. reads सर्वशः for "शर्वरीः. ४. C. मर्थयन्तो for कर्षयन्तो. ५. C. reads अत्यन्त for अध्यक्तः. ६. C. reads पार्यनापराः for प्रार्थनाकराः. ७. C. reads this whole line thus:—

हिरण्यवासी दिजकर्मभेदी ह्युक्ती मयासीहिजनिभुभेदः ॥

८. B. C. D. E. F. read देहादिनों for नेहादिनों. ९. B. and E. read व्यापितं for पाक रे १०. C. reads ज्यापितं; while A. and E. read व्यायितं for व्यायतं. ११. B. reads जनन्या दोईदाभावे; while C. reads जनन्यादी गृहाभावे for जनन्या दोहदाभावे.

जातस्य बालरोगाचैयीगिनीप्रहदोषतः॥ देहिनः सर्वदा दुःखं दंतंजन्मादिकैर्प्रहैः ॥ ५ ॥ एवं बाल्ये महद्वःखं कौर्मार्ये यौघनेऽपि च ॥ स्त्रिया चिनापि सार्घे वा दारिद्यैश्वर्ययोरिप ॥ ६ ॥ श्चनुदुम्यां प्रथमे वित्तरक्षणा**द्यैद्वितीयके** ॥ बृद्धत्वे चानयोर्दुःखं तस्माद्दुःखमयं वपुः॥ ८॥ मांसेन लेपितं बैद्धं स्नायुभिः कुल्यसञ्चयम् ॥ मेदीमेहनसम्पूर्णं कफ-पित्त-वसाश्रयम् ॥९॥ अमेध्यपूर्णे भस्नावत्सर्वे वै सर्वदाऽश्रचि ॥ मृत्स्वया स्नान गन्धाद्यैनिर्गन्धि क्रियते बहिः॥ १०॥ दुर्गन्धं सर्वरन्ध्रेषु स्वघाणोद्वेगकारकम् ॥ सततं स्ववते जोध्यं कि देहस्योच्यते श्रमम् ॥ ११ ॥ यदद्ग्धं भवेन्मृत्स्ना द्ग्धं भस्मत्वमाम्यात् ॥ मृतस्य दृश्यते किञ्चित् तृष्णाकोपरतस्य तु ॥ १२ ॥ क इहोत्पद्यते विद्वान को वेह भ्रियते पुनः॥ यन्त्रोपमितदं धीमान् वायुत्यक्तं मृतं भवेत् ॥ १३ ॥ पृथगातमा पृथक् स्वाम्तं पृथक् खानि दशापि च ॥ पृथक् पृथक् च भूतानि पृथक् तेषां गुणोर्त्करः ॥ १४ ॥ पृथक् प्राणादिवायुश्च तद्गतिश्च पृथक् पृथक् ॥ पृथक् पृथगिति होतत् शरीरं किमिहोच्यते ॥ १५॥ आरम्भकाणि यान्येच तेषु यान्ति तदंशकाः॥ आर्तमा चान्यद्वाप्रोति यातनीयं पुनर्वपुः ॥ १६ ॥

अन्वयाद्यस्यामीति वाति वीर्वे पुनर्वपुः ।; while B. E. read पावनीयं for यातनीयं.

१. B. and E. read हत° for इन्त°; while C. reads पूजा° for इन्त°. २. A. reads कामान्द्योवने and B. मन्मयाद्योवने for कौमार्थे बीवने ३. A. B. E. read बालं for बद्धं. ४. B. reads मीढ for मेहा.° ५. B. and E. read अमेध्यपूर्णभस्त्रावत् and अमेध्यपूर्ण वस्तावत्. ६. B. and E. read दृष्णायाः and C. reads द्यायाः. ७. C. D. read कोपिर तस्य च for कोपरतस्य तु. ८. Only C. reads द्यानि for इशापि. ९. B. reads गुणोत्तरः for गुणोरकरः. १०. C. reads.

येः परयेत् श्रुणयान्जिन्नेत् स्वदेद्विचात्स्मरेद्वदेत्॥ स्वप्याच जागृयाद्गच्छेद्भिनद्यांत् गायेत् जपेत् पठेत् ॥ १७ ॥ गृंह्वीयाद्र्ययेह्दाज्जायेत जन्येद्रि ॥ सोऽस्ति कश्चित्परो देहाद्यो देहीति निगद्यते ॥१८॥ नैकश्चेत्स्याच्नं देहेऽस्मिन् प्रत्यभिज्ञा कथं भवेत्॥ एकदृक्-दृष्टिकंपस्य पुनरन्येन पश्यतः ॥ १९॥ अद्रीक्षं यदहं बस्तु तद्दैवैतत्स्पृंशाभ्यथ ॥ यथाऽर्स्प्राक्षं च पद्यामि प्रतीतिर्थस्य जायते ॥ २०॥ दर्शन-स्पर्शनाभ्यां च प्रहणादेकवस्तुनः॥ अस्ति ह्यात्मा परो देहात्तथा देह्यस्ति कथ्यन ॥ २१ ॥ गृही च गृहमध्यस्थो भग्नं किंचित्समाचरेत्॥ देहे क्षतादिसंरोहात्तथा देह्यस्ति कश्चन ॥ २२ ॥ ज्ञानयोगफलेनायं कर्भयोगफलेन च ॥ स एव सुर्व्यते कुर्वन् उँदेशी तस्य ताविति ॥ २३ ॥ तीर्थते कर्रणा चायं चेंच्यते कर्मणापि च ॥ उभयथापि वैवात्रे प्रत्यक्षं दृस्यते द्विजाः ॥ २४ ॥ मायावित्वं च मुकत्वमतिरिक्तांगता क्रमात्॥ अवाक्त्वं धान्यहर्तृणां पैद्यून्ये पृतिनासिता ॥ २५ ॥ भरतो वर्णकैश्चित्रैः स्वदेहं चित्रयेदाया ॥ कुर्वज्ञानाविधं कर्म तथात्मा कैंमजास्तनुः॥ २६॥

२. C. reads मांतस्य शृणुयात्पाइ स्पर्शे जिर्ज्ञेत्सारेद्धितत्. २. C. reads भयात्, and यतेत वा, respectively for भिन्छात् and जपेत् पठेत्. ३. A. reads यस्तथा for अपेथेत्; while C. reads this line thus—
गृण्हीयाद्यद्यथाण्यस्य जायेत स नथेदपि ।

४. D. reads नवे देहे for न देहेऽस्मिन्. ५. E. F. read दृष्टक्पस्य for दृष्टिक्रपस्य. B. D. also read the same. ६. E. reads अङ्गळ् यं for अद्राक्षं. ७. B. and E. read सुद्याज्यथ for स्पृद्याज्यय. ८. B. E. both read यथापसं for यथाऽस्प्राक्षं. ९. A. reads युज्यते for जुज्यते. B. D. E. F. also read as A., but C. reads पृज्यते for युज्यते. १०. Only A. reads निर्देश्यो for उद्देशो. ११. C. reads वार्यते for तार्यते; while D. reads तीर्यते for तार्यते. १३. A. reads अर्च for अत्र. १४. B. C. both read बाध्यते for तथात्मा कर्मजास्तन्ः; while C. reads तथात्मा कर्मजास्तन्ः; while C. reads तथात्मा कर्मजास्तन्ः

जरायुजाण्डजादीनि वपृंषि योऽप्रहोन्निजैः॥ कर्धिभिवर्णभेदेश्च चित्तदौर्गत्यरुग्युतः ॥ २७ ॥ बधिर-क्लीव-निःस्वा-ऽन्धा जायन्ते पुरुषाधमाः॥ निरेनैसः पुनर्भूत्वा विद्वद्विप्रकुलेषु च ॥ २८ ॥ महाकुलेषु चान्येषु जायन्ते लक्षणान्विताः॥ धनवन्तः प्रजावन्तो विद्यावन्तो यशस्विनः ॥ २९ ॥ रूप-सौभाग्यसंयुक्ताः सर्वेषासुर्पकारकाः॥ ब्रम्यासरताः शान्ताःषद्वकर्मनिरतास्तथा ॥ ३०॥ पञ्चयङ्कतो नित्यमश्चिष्टोमादिषु स्थिताः॥ ब्रिजोपास्तिकरा नित्यं गुर्वाचार्यादिषूजकाः ॥ ३१ ॥ चतुराश्रमधेर्माणां सेविनः समद्शिनः ॥ गुणेः सर्वैः समायुक्तास्तेजस्विनो जनित्रियाः ॥ ३२ ॥ एउंभूताश्च ये विप्रास्तेषां विष्णुः सदान्तिके ॥ विष्णुञ्च सर्वदैवत्यस्तस्माद्विष्णुमनां भवेत् ॥ ३३ ॥ देवतार्चाकृतां नित्यं गुरूपास्तिकृतां तथा ॥ ब्रह्मैवाभ्यसतां सम्यक् ब्रह्मसान्त्रिध्यमिष्यते ॥ ३४ ॥ उपास्यं तत्सदा ब्रह्म यावत्साधकतां वहेत् ॥ बहार्यांसाद्विदित्वा यत्संसरेन्नेह मानवः ॥ ३५॥ वद्नित ब्रह्मवेश्वीरो ब्रह्माभ्योसमनेकशः॥ ब्रजापि द्विविधं धीमन्नपरं परमेव च ॥ ३६॥ र्धं तत्वं परमं ब्रह्म शब्दब्रह्मेति कीर्तितम् ॥ प्रणवाख्यं विकंपं तत्प्रागेर्वं हि विशेषतः ॥ ३७ ॥

१. Only C. reads चित्र for चित्तः २. B. reads नीरेनसः for निरेनसः. E. D. also the same; while C. निरतः स पुनर्भूत्वा. ३. A. D. C. E. read वेववन्तो for विद्यायन्तो. ४. A. C. D. read नयनिययः for उपकारकाः ५. B. E. and F. read व्यर्णानां for धर्माणां. ६. C. reads कथिताः for सेविनः. ७. A. C. D. read दिज्ञियाः or जनिप्रयाः ८. C. reads विद्याययो for विद्युप्तनाः. ९. C. reads आचामतां for अभ्यसतां. १०. A. reads बहुपायात्, and C. reads बहुपायात्. D. and F. read as A.; ११. B. reads संस्तर्म् for संसरेत्. १२. B. C. reads देवेशे for चित्तारो १३. D. reads न्यास for भ्यात. १४. C. reads समार्च for समत्वं. १५. B. C. E. and F. read विद्यं for विद्यं. १६. B. D. E. F. read वागेव for प्रापेव.

प्राणायामैस्तद्भ्यस्य पूरकाद्येश्च वायुभिः॥ पूरक-कुम्मको वायू रेचकस्तु तृतीयकैः ॥ ३८॥ येन व्यावर्तते वायुनीसाम्राम्निःसरेद्वाहिः ॥ पूँरयेत् श्वासयोगेन पूरकं तद्विदो विदुः ॥ ३९ ॥ आपूर्य निश्चलोक्तस यःकश्चिद्धार्यते निलः॥ श्वासयोगं वदन्त्येनं कवय: कुम्भकं त्विति ॥ ब्रह्मध्यानसमायुक्तं वायुं यो न विहर्नयेत् ॥ ४० ॥ कुम्भकः पवनः स स्याद्यो बहिनैंव मच्यते ॥ रेचकं तद्विद्दस्तक्षा रेच्यते यः शनैः शनैः ॥ ४१ ॥ न वेगाद्रेचयेद्वायुं सर्वथा विद्यमाग् भवेत् ॥ मोचयेन्मन्दमन्दं तु बहिः स्यात्कुम्भितो यथा ॥ ४२॥ नासात्रस्थितपाणिस्तु सशिर्श्वालनक्षमम् ॥ थनिलं रेचयेद्योगी न मन्दं नातिवेगतः ॥ ४३ ॥ न ज्ञायतेऽनिलो यस्य निःसरन् नासिकाग्रतः॥ यस्यास्ते कुमिनतोऽजस्रं प्राणयोगी स उच्यते ॥ ४४ ॥ दोघीयुस्त्वं परं ज्ञानं समस्ता योगसिद्धयः॥ देहे तस्याऽवतिष्ठन्ति प्रांणो येन वशीकृतः ॥ ४५ ॥ यत्र तिष्ठति जीवःस्यान्निःसृतेमृत उच्यते ॥ स किन्न धार्यते प्राणो बँम्हांसिः सति यत्र तु ॥ ४६ ॥ प्राण एवायमात्मास्ते प्राणो देहस्य वाहकः ॥ शरोरान्निःसृते प्राणे नात्मा विप्रहवाहकः ॥ ४७॥ देहं त्यक्त्वा यदा जीवो बहिराकाशमास्थितः ॥ तदा निर्विषयो वायुर्भवेदत्र न संशयः ॥ ४८ ॥

१. C. reads द्वितीयकः for द्वतीयकः २. A. reads:— श्वासयोगेन तं प्राहुः पूरकं तद्विहोऽनिलम्।

३. B. reads निर्मातो भयात् for विद्यभाग्भेवत्; D. E. and F. also read as B.; ४. A. reads स त्वीषचानलक्षमम्, B. स्वच्छवेचानलक्षमम्, C. सिहान्खं चालनक्षयम्, D. सिहाख्यालनं क्षमम् and E. सत्कोषचलनक्षमम् all for सिहास्थालनक्षमम्, ६. B. and E. read प्राणयागी for प्राणयोगी. ६. Only A. reads ज्ञव्यं for ज्ञानं. ७. C. reads प्राणायाम for प्राणो येन. ८. F. reads प्राणान् अम्हा तिष्ठाते यञ्च तु for प्राणो अम्हाप्तिः सिह यञ्च तु. ९. B. D. E. read निमह for विमह.

तदा स सर्वदेहेषु नासाग्रमास्थितः शिवः॥ प्रत्यक्षः सर्वभूतानां तिष्ठते न च लक्ष्यते ॥ ४९ ॥ यदा न श्वसते वायुस्तदा निष्फळग्रुच्यते ॥ नाभिसंस्थं तु विज्ञाय जन्मवन्धाद्विमुच्यते ॥ ५० ॥ देहस्थः सर्वसत्वानां स जीवति शृणोति च ॥ धर्माधर्मेरबष्टब्धो देहे देहे व्यवस्थितः ॥ ५१ ॥ सं हत्पंकजसंस्थस्त अध ऊर्ध्व प्रधावति ॥ धर्माधर्मेमहापाशैर्गृहोतःसन् प्रवर्तते ॥ ५२ ॥ उर्ध्वमुच्छसते यावत्प्राणाख्यस्त समीरणः॥ तावत्राणस्त विश्वेयो यावन्नासाग्रमास्थितः ॥ ५३ ॥ अत्रस्थं निष्करः ब्रह्म यावन्न श्वसिति द्विज ॥ श्वासेन हि समायोगादाकाशात्युनरागतः॥ ५५॥ नासारम्ब्रसमालीनस्तदा निष्फलमुच्यते ॥ सं जीव इति विख्यातः स विष्णुः स महेश्वरः ॥ ५६ ॥ घ्यातच्या देवतास्तत्र क्रमेण प्रकादिषु ॥ विष्णु-ब्रह्मेश्वरास्तेषु स्थानेषु स्थानविद्विजैः ॥ ५७ ॥ नीळपङ्कजवत् स्याममासीनं नाभिमध्यतः॥ महात्मानं चतुर्वाहुं पूरके तु हरिं स्मरेत्॥ ५८॥ हत्वसे कुश्मके ध्याये । ब्रह्माणं पङ्कजासनम् ॥ रक्तेन्द्वियवणीमं चतुर्वक्तं पितामहम् ॥ ५९ ॥ रेचके शङ्करं ध्यायेळ्ळाटस्थं त्रिशूळिनम् ॥ शुद्धस्माटिकसङ्काशं संसारार्णवतारकम् ॥ ६० ॥ एवं श्वसनसंरोधाद्देवतात्रयाचिन्तनात् ॥ अग्नि-वाय्वंभसंयोगाद्नतरं शुध्यते त्रिभिः ॥ ६१ ॥

२. A. reads निःकलम् for निष्फलम्. F. also reads as A.; २. B. and E. read महापाशैर्गृहीतः सन्प्रवर्तते for 'रवष्टद्यो देहेंदेहें व्यवस्थितः. ३. B. E. read सङ्घरपंक के for सहर्पंक त.' ४. B. reads निष्फलं for निष्करं. ५. Only B. and E. read स जीवित इति ख्यातः for स जीव इति विख्यातः. ६. A. reads ध्यानकृत् for स्थानविन् and B. ध्यानेषु विधिवत् for स्थानेषु स्थानविन्; while C. reads स्थावरा for स्थानविन्. E. reads the same as B.

निरोधादभवद्वायुस्तस्माद्गिस्ततो जलम् ॥ इति त्रिदेवतायोगात् शृद्धचतेऽन्तः पुनर्द्धिजाः ॥ ६२ ॥ व्याहृतिप्रणवोपेताः प्राणायामास्तु षोडश ॥ आपि भ्रुणहणं मासात्पुनन्त्यहरहः कृताः ॥ ६३ ॥ प्रातरीहि च सायं च पूरकं ब्रह्मणोऽन्तिकम् ॥ रेचकेन तृतीयेन प्राप्तयात्परमं पदम् ॥ ६४ ॥ न प्राणेनाप्यपानेन वायुं वेगेन रेचयेत्॥ प्रागुक्तेन प्रयोगेण मोचयेत्प्राणसंयमी ॥ ६५ ॥ शरीरं च शिरोग्रीवा विद्वान् पाणी च पह्रयम् ॥ सर्वाङ्गं निश्चलं घार्यमापूर्यसर्वनाडिकाः ॥ ६६ ॥ संवत्याङ्गानि सर्वाणि कूर्मवच्यानकृहिजः॥ बद्धासनोऽचैळाङ्गस्तु कुर्याद्सुनिरोधनम् ॥ ६७ ॥ कृत्वा ससंयँमं विद्वान्विधवत्समुपस्पृशेत् ॥ अन्तरं श्रध्यते यस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतम् ॥ ६८ ॥ इत्युक्तः प्राणसंरोधो देवतात्रयसंयुतः॥ त्रिमात्रः प्रणवस्तत्र ध्यातव्यः सर्वयोगिभिः ॥ ६९ ॥ स्मर्थमाणस्य यातस्य विश्रान्तिःस्याद्मातृके ॥ तत्परं निष्कलं ज्ञानं तद्विदुर्बह्यचिन्तकाः॥ ५०॥ मृदुमध्यान्तसत्वाच स्थ्लसूक्ष्मानुभावतः॥ त्रिविधं प्राणसंरोधं विदुस्तत्तत्ववेदिनः ॥ ७१ ॥ क्रियमाणो विशेषेण प्रत्याहारोऽयमुच्यते ॥ सर्वं प्रागुक्तमेवास्य विशेषं त निवोधत ॥ ७२ ॥

while C. reads 'मध्यात्तमत्वाच for मध्यान्तसत्वाच.

१. C. reads भवन्ति for ज्याहति°. २. A. B. D. E. and F. read अहअ for अन्हि च. ३. B. reads उज्जलाङ्गः for अचलाङ्गः. E. also reads the same. ४. C. reads सुसंचयं for सुसंयमं and विधित्सुः for विधिवत respectively. ५. A. reads अमाजिके for अमाहके. ६. C. and D. read निष्फलं for निष्कलं. ७. B. D. E. and F. read मृद्मध्यस्थास्वाच स्थूललक्ष्यानुभावतः ।;

बाह्यं वायुं यथोत्थाप्य आकृष्य यच्छनैः शनैः॥ निरुम्याद्विधिवद्योगी प्रत्याहारः स उच्यते ॥ ७३ ॥ व्याहृत्याऽभिमुखीकृत्य खानि यत्र निरुध्य च ॥ चिन्तयेन्निश्चलोक्रत्य प्रत्याहारः स उच्यते ॥ ७४ ॥ प्रौणाद्या वायवः स्थलाः सङ्कल्पाद्यास्तैथाऽणवः ॥ निरोद्धव्या देशाप्येते प्राणसंयमकारिभिः॥ ७५॥ वायरेकोऽपि देहस्थः कियाभेदेन भिद्यते ॥ प्रकर्षेणासमन्ताच नैयनादिकियाः स्मृताः ॥ ७६ ॥ भविष्या-ऽतीतकालेभ्यः कर्मभ्यश्चां संयमी ॥ सर्वानिलांस्तथा खानि निरुध्येकत्र धारयेत ॥ स धीमान्वेदविदिदान् स योगी ब्रह्मवित्तमः ॥ ७७ ॥ स्थानं द्विजन्मा विधिवत्वर्जस्त्रमभ्यस्य संयाति विधेःपरस्य ॥ पराशरोक्तैर्वहभिःप्रकारैरुको विधिः प्राणनिरोधनस्य ॥ ७८ ॥ प्रत्याहारो विशेषस्तु प्रोक्तस्तस्यैव वित्तमाः॥ यदभ्यस्याप्रयाद्वह्य सर्वदानंदमव्ययम् ॥ ८० ॥ पतैस्तु पुनरावृत्तिः कदाचिदिह दृश्यते ॥ संस्ति नाप्नुयाचेन शक्तिस्नुस्तदब्रवीत् ॥ ८१ ॥ उक्तस्तु संयमः पूर्व त्रिविधो मलनाशनः ॥ निबोधत चतुर्थं तु ध्यानं प्रणववेधसः॥ ८२॥ विधिवत्प्रणवध्यानमेकचित्तस्तु योऽभ्यसेत् ॥ ब्रम्हाभ्येति स मुक्तात्मा स योगी योगिनां वरः ॥ ८३ ॥

१. A. reads यथोस्साइं for यथोस्थाप्य. B. E. and F. also read the same. २. Only F. reads व्याहृत्यभिमुखोऽन्यच for व्याहृत्याऽभिमुखोकृत्य ३. Only C. reads प्राणास्यवयनाः for प्राणास्य नायनः. ४. C. reads सुनायनः for तथाऽणनः. ६. A. reads दशस्त्रेते and D. तथाप्येते for दशाप्येते; while C. reads दृशोऽप्येते. ६. C. reads न यानादि for नयनादि . ७. B. and E. read अनुसंयमी and F. reads आत्मसंयमी for शुसंयमी; while C. reads अस्तु संयमी. ८. B. E. read नितान्तं for अज्ञसं. ९. B. reads संस्मृतं, and C. संस्मृतिं for संसृतिं. १०. Only C. reads निधिहीनो हि नादानः for निविधी मलनादानः

तच्यानम् स्रंरोधस्तुर्यं सम्यगिहोच्यते ॥ र्तद्न्यथानपेक्षं च चित्तक्षेपिवविज्ञतम् ॥ ८४ ॥ चैतुर्णामाश्रमाणां तु भेदमुक्तवा पराशरः॥ अथाव्रजीहिजा योगं भ्रुणुध्वं पापनाशनम् ॥ ८५ ॥ तच्छान्तं निर्मलं शुद्धं ध्यातव्यं हत्सरोरुहे ॥ तद्वयेयं तद्वरेण्यं च बीजं मुक्तेस्तद्व्यते ॥ ८६ ॥ सञ्चित्य व्याहृतीः सप्त प्रणयाद्यास्तद्नतकाः॥ सम्यगुक्तमिदं ध्यात्वा परब्रम्हणि योजयेत् ॥ ८७ ॥ इतभुक् पवनो जीवस्त्रयोऽप्येते हृदि स्थिताः॥ एतत्सर्वे तु चैकत्र संस्मरेत् ध्यानकृद्धिजः ॥ ८८ ॥ ॐकौरवर्त्मनालेन उद्घृत्योपरि योजयेत्॥ योजयेत्सर्वमप्येतित्संद्वयोगी स उच्यते ॥ ८९ ॥ शून्यभृतस्तु यत्राणः भ्वांसं जीवेति संज्ञितम् ॥ यस्मादुत्पचते श्वासः पुनस्तत्र निवेशयेत् ॥ ९० ॥ आद्यं तं प्रणवं विद्वान् घटाकाशवद्भ्यसेत् ॥ ९१ ॥ स पश्येश्विभेलं शुद्धं पुरुषं तमसंशयम् ॥ अन्तर्वको वहिः सर्पन् त्सर्पवत्कुण्डलाकृतिः ॥ ९२ ॥ ध्यातव्यः प्रणवस्तत्र मध्यगं धाम संस्मरेत् ॥ स मात्राँ स च बिन्दुश्च तदेव परमं पद्म् ॥ ९३॥ तंदभ्यस्यं हि तज्ज्ञात्वा स तस्मिन्नेव छीयते ॥ प्रथमं प्रणवो ऽन्यक्तः स्वयक्षरः परमाक्षरः॥ सर्वर्शंत्वमवाप्नोति प्रामोति परमं पदम् ॥ ९४ ॥

१. B. E. F. read तद्व्यार्थानपेक्षं for तद्व्यथानपेक्षं. २. This whole verse is not mentioned in A. C. D. and F.; ३. B. E. read ओंकारवर्रमना तेन; while C. reads ओंकारवर्तनालेन for ओंकारवर्यमेनालेन. ४. C. reads हासजीवितसंज्ञितम्. ५. C. reads निर्मलं for निर्मलं. ६. B. E. and F. read मध्यमं for मध्यमं. ७. A. reads स धामारमा C. reads स ध्यातात्मा, for समात्रा स. ८. B. and E. read तद्वर्थस्य for तद्वश्यस्य and D. तद्वश्यसन्. ९. B. reads प्रथमाक्षरः for प्रमाक्षरः. १०. C. reads हजत्वमन्यदामीति for सर्वज्ञत्वमन्यामीति.

पश्चमं तु पदं विद्वान् तत्सं र्धमयितिष्ठते ॥
नाद्विन्दुसमभ्यासात् प्राप्नुयात्परमं पद्म् ॥ ९५ ॥
पदं प्राप्य निवर्तन्ते धाम स्वं स्वान्तमेव च ॥
संवेंऽप्यमातृका वर्णाः पुनस्तत्र विशन्ति च ॥ ९६ ॥
वर्णातमा सन्नवर्णस्तु समस्तवर्णजीवनम् ॥
न दोर्घ नापि व्हस्वं च न घोषं नाप्यघोषवत् ॥ ९७ ॥
न विसर्गं न तैद्धीनं नानुस्वारविपर्ययः ॥
हद्याकाशनिविष्टं यद्चलत्वं प्रयाति चेत् ॥ ९८ ॥
बानयोगे त्रिषष्ठिवै विभ्रंतीत्यक्षराणि तु ॥
तत्पदं योगिभिष्येयं व्योम यस्य तु मध्यगम् ॥ ९९ ॥
व्योमान्तं सततं ध्ययमनंताकाशमव्ययम् ॥
चिन्तयामो वयं यद्वै घियो यो नः प्रचोद्यात् ॥ १०० ॥
एतद्रह्म त्रयोक्ष्पमतद्भगित्र्यम् ॥
एषा सा परमा मुक्तिर्गत्वा यां न निवर्तते ॥ १०१ ॥

आदाय चापं प्रणवं च बाणं सन्धाय चात्मानमधेश्य छश्यम् ॥ स तद्विधि तत्र निर्वेश्य योगो प्राप्तोति निर्द्यं स तु मुक्तिंकामः॥ १०२॥ उद्देशतः किंचिद्वादि विद्वन् ध्यानं 'विश्वेर्यत्ध्वनिद्वेकस्य॥ सर्वे विधानं विधिवच्च सम्यक् वक्तं समधों विधिरेव चास्य॥ १०३॥

इति बृहत्पराशरे प्रणवध्यानविधिः॥

अथान्यत्सम्बद्धयामि विधानं ध्यानकर्मणाम् ॥ नानामेतीदितं कार्यं परब्रह्माप्तिकारकम् ॥ १०४ ॥

१. A. C. D. F. read तन्मूर्यन्यविष्ठते for तस्सार्यमविष्ठते. २ .A. reads भारत्यश्चान्त्यमेव च, and B. यहि for पहं, C. यत्प्राप्य न for पहं प्राप्य and F. यहि प्राप्य निवर्तन्ते भारत्यः स्वान्तमेव च, ३. C. reads सर्वेभ्यो for सर्वेऽप्ये ४. A. reads लक्ष्वोनं for तद्धीनं. ५. A. reads भवन्ति for विश्वति. B. D. and F. also read as A.; while E. reads विभित्ते for the original. ६. A. reads विविध्यः while C. reads प्रविद्य for निवेद्य. ७. A. B. D. E. F. read थोगी for नित्यं. ८. A. D. F. read थाम for क्षामः. ९. A. D. F. read उद्देशन for उद्देशनः ६०. B. D. C. E. and F. read विधेयं for विधेयंत्. ११. B. D. E. F. read विध्युदितं for भतोदितं.

कर्मात्मकस्त्विह प्रोक्तः कः परात्मा परं च किम्॥ वस्यमाणिमदं विप्राः श्रुणुध्वं भक्तितत्पराः ॥ १०५ ॥ स्वीयेन कर्मणा येषां शरीरग्रहणं भवेत्॥ कर्मात्मानस्त उच्यन्ते निर्गता परमात्मनः ॥ १०६ ॥ यं न स्पृशन्ति दुःखाद्यास्तथा सत्वादयो गुणाः॥ कादौचित्कं न कर्मास्ति परमात्मा ततः परम् ॥ १०७॥ निष्टा-नाशौ न विद्येते गुणा यं न स्पृशन्ति हि ॥ अजःसन् कथमेतरिमहोके जातोऽभिधीयते ॥ १०८॥ स्वात्मानमेव चात्मानं वेष्ट्येत्कोशकारवत् ॥ कर्मणैच प्रजातस्तु बाह्यस्वार्थविमोहितः ॥ १०९ ॥ तस्माद्विवर्जयेत्कर्म स्वर्गादेरपि साधकम् ॥ संसरेत्स्वर्गतः कर्मक्षये स तु पुनर्यतः॥ ११०॥ सीमैषा परमा विद्वन् ब्रह्मणः पात-मोक्षयोः॥ कर्मस्थानिमयं धात्री कृतमत्रोपभुज्यते ॥ १११ ॥ वैदिकः कर्मयोगश्च दिवोऽप्यावर्तकः स तु ॥ योने हावृत्तिकृत्तं च ज्ञानयोगमतोऽभ्यसेत् ॥ ११२॥ ह्य निःसृतनाडीनां सहस्राणां द्विसप्ततिः॥ तन्मध्यावस्थितं तेजः शाशिप्रमं विभाति यत् ॥ ११३॥ तन्मध्यमण्डले ह्यात्मा विधूमाचलदीपवत् ॥ स ज्ञातव्यो विदित्वा तं संसरेन्न पुनर्थतः ॥ ११४॥ पुरीभृतसधोवक्त्रं तत्बुत्पद्मं व्यवस्थितम् ॥ नाभ्यत्थोद्दानवातेन कृत्वोध्वास्यं विकासयेत् ॥ ११५ ॥

१. A. B. E. and F. read मुखाइयो for सत्वाइयो; while C. reads समत्वया. २. C. reads कराचित् केन कर्माणि for कादाचित्कं न कर्मास्ति. ३. Only C. reads लोकपालों for लोके जातों. ४. F. reads विसर्जयत् for विवर्जयत्. ५. B. reads संस्मेरत् for संसरेत्, but F. reads संसारं. ६. C. reads ब्राह्मण्यः पाश-मोक्षयोः for ब्रह्मणः पात-मोक्षयोः. ७. B. D. E. F. read आवृत्तिकत्वज्ञ for आवृत्तिकृत्तं च. ८. B. reads संस्मेरत् for संसरेत्. ९. B. and F. read ना-युत्सादन for ना-युत्योदान. १०. B. E. read कृत्वा दी-यों for कृत्वा चार्यं. in C. The two lines are read thus:—

विकास्य तस्य मध्यस्थमचेलं दीपशिखेव तत् ॥ तदृर्ध्वं निःसरच्छुभ्रं सुक्ष्मं तत्तु विचिन्तयेत् ॥ ११६ ॥ ललनाद्वारनिर्गच्छन्योगी मैर्फिन तु चिन्तयेतु ॥ तावत्तु चिन्तयेद्यावन्निरालम्बत्वमृञ्छति ॥ ११७॥ निरालम्बं यदा ध्यानं कुँवाणो निश्चलो भवेत्॥ तदा तदुच्यते ब्रम्ह स योगी ब्रम्हवित्तमः ॥ ११९ ॥ तत्यदं च पदातीतं तर्दशासी मुक्त उच्यते ॥ इति घ्यानं विधातव्यं मुक्तिकृत्सिह्रिजैद्धिजाः॥ १२०॥ भूतानामात्मभूतस्य तानि सम्यक् प्रपश्यतः ॥ विमुह्यन्त्यमेरा मार्गे पदं किमपदस्य तु ॥ १२१ ॥ यो न तिष्ठति नो याति न किञ्चित्सर्व एव यः ॥ अर्वाग्यो वाङ्मयो यश्च संकलश्चतिरश्चतिः॥ १२३॥ योऽप्यन्तिके द्वीयांश्च योऽस्ति नास्ति स्वरूपकः ॥ थंस्य तत्वस्य संवित्तिः स तस्मिन्नेव लीयते ॥ १२४ ॥ यस्त सर्वाणि भूतानि पश्यत्यात्मगतानि तु ॥ आत्मानं तेषु सर्वेषु ततो यो न विरज्यते ॥ १२५ ॥ सर्वभूतात्मभूतात्मा यत्र पश्यति धीमातिः॥ शोक-मोही च कि तस्य होकत्वमन्पदयतः ॥ १२६ ॥ समाप्ताचुत्तमादिर्यन्मन्त्र-ब्राह्मणयोद्धिजाः ॥ र्थं खं ब्रह्मेति चाँम्नायो दर्शकस्त्वेषं वेधसः ॥ १२७ ॥ आत्मज्ञाने बहुपाया उक्तास्तद्धि मनीषिभिः॥ तैस्तैः सर्वैः स मन्तव्यो ज्ञातव्यश्चोपदेशतः ॥ १२८ ॥ न वेदैशेंयता तस्य न शास्त्रेंबहुभिः श्रुतैः ॥ न येंब्रेन जपेहोंमेः शौचैर्वाग्रितयापि च ॥ १२९ ॥

१. Only B. and E. read चलहीप° for अचल हीप.° २. C. reads कुन्तयोगी for योगी मूर्जि. ३. A. B. D. E. and F. read कुन्तों for कुनांणों. ४. Only F. reads °प्राप्तों for °प्राप्तों. ५. B. reads °रवपरे for °रवमरा. ६. B. and E. read अनाग्मी for अनाग्मों. ७. A. reads सर्वश्रुतिषु नै श्रुति: and C. reads सर्वश्रुतिप्रचोहित: for सकलश्रुतिरश्रुति:. ८. C. reads बस्येदं न ममेति for बस्य तस्त्रस्य संनित्तः ९. D. reads धाम्रा यो for चाम्रायोः १०. B. and E. read दर्शकः श्रीतः; while C. D. and F. read दर्शकरूवेक ° for दर्शकरूवेष. १९. The two lines are not mentioned in C.

गरूपदेशतो भक्त्या सम्यगभ्यासतस्तथा ॥ ब्रातव्यः परमात्वैवं भेक्तिकृत्तत्परेण च ॥ १३०॥ ध्यौनज्ञानस्य तद्भक्तेर्यत्र विश्रमते मनः॥ तदेवीपादिशेत्तस्य वस्तु ज्ञानीपदेशकम् ॥ १३१ ॥ मनो यस्य निषेण्णं तु जायते यत्र वस्तुनि ॥ स तु ध्यायेत्तदैवेति यावास्यात्य्यानसन्तिः॥ १३२॥ तत्र ध्याने तु संलग्ने हरावात्माने वा पुनः ॥ ध्यानं योजयते योगी तं निरालम्बतां नयेत् ॥ १३३ ॥ योगशास्त्रेषु यत्प्रोक्तं रहस्यारण्यकेषु च ॥ तत्तथोपदिशेद्ध्यानं ध्यायेदिष तथैव च ॥ १३४॥ प्रवद्न्त्यन्यथा केचित् श्रुभादिभेदतस्त्वतः ॥ त्रैविध्यं विदुषो विद्वन् सिद्धिदं च परापरम् ॥ १३५ ॥ चित्तजं श्रुतिजं भावं भावनाभेवमेव च ॥ त्रैविद्यमात्मना सिध्येद्योगाभ्यासफळप्रदम् ॥ १३६ ॥ थात्मशक्तिः शिवश्चेति चैतन्यमिति संन्नितेम् ॥ उत्तरोत्तरवैशिष्ट्याद्योगाभ्यासः प्रवर्तते ॥ १३७॥ स एको निश्चलीभूतकर्मातमा यमुँपार्जितः ॥ न विभेति स एकाकी परेषीं जायते भयम् ॥ १३८॥ तदेवं गतिभिन्नेह्यध्यानं यस्यास्ति योगिनः ॥ सें विशेत्तमजं शान्तं कदाचित्संसरेन्न तु ॥ १३९ ॥

१. C. reads भक्ति कृत्वा परेण च for भक्तिकृत्तवरेण च. २. B. and F. read धाता ज्ञानस्य, and D. reads ध्यानाज्ञातकः; while F. ध्यानाव्हानस्य for ध्यानज्ञानस्य. ३. B. C. E. read विषणं for निषणं ४. A. and D. read ज्ञायते for ज्ञायते. ५. Only A. reads सा for स्यात्. ६. A. D. F. read नियोजयेत् for योजयते. ७. A. reads वातांदि for ग्रुभादि ; while D. reads श्रुतांदि for ग्रुभादि . ८. A. reads विविद्धस्त्यपरे परम् and C. reads विद्धि सत्यं परम्परम्. १. A. B. E. and F. read श्रुतिजं वाण्यं चिन्तांजं. and D. reads श्रुतिजं वाण चिन्तांजं. २०. E. reads 'स्तव' for 'भव'. ११. A. C. D. read आत्मविद्धयेतत् for आत्मना सिद्धयेत्. १२. A. C. D. read संस्थितम् for संज्ञितम् १३. A. C. D. read यज्ञ योजितः for यमुपार्जितः १४. A. C. D. read भयं वे जायतेऽन्यतः for परेषां जायते भयम्. १५. C. reads संवित्तोजम् for संविद्यत्म्. १६. A. D. E. and F. read संस्थित्। for संसरेत्.

श्यम्बकश्च चतुर्वपत्रश्चतुर्वाहुः परेश्वरः ॥ एक एव महेशो वै तज्ज्ञेस्त्रिधेति कीर्त्यते ॥ १४० ॥ नामिमध्यस्थितं विद्धि वस्तु विद्वन् धुनिर्मलम् ॥ रविवद्धाजमानं तु काशद्रविमगणैद्धिज ॥ १४१ ॥ चिन्तयेत् हृदि मध्यस्यं दीप्तिमत्सूर्यमण्डलम् ॥ तस्य मध्यगतः सोमो चह्निश्चन्द्रशिखो महान् ॥ १४२ ॥ तन्मध्ये तु परं सुक्षमं तद्भ्यायेद्योगमात्मनः ॥ तन्मध्ये चिन्तयेदेतद्वस्यमाणक्रमेण तु ॥ १४३ ॥ बिन्दुमध्यगतो नाद्गे नाद्मध्यगतो ध्वानिः॥ म्वनिमध्यगतस्तारस्तारमध्यगतीऽग्रुमान् ॥ १४४॥ तस्य मध्यगतं ब्रह्म शान्तं तस्य तु मध्यगम् ॥ परं पदं तु यच्छान्तं सम्यन्वैयाहृत्य योजयेत् ॥ १४५ ॥ जीवात्मा कायमध्यश्यस्तत्रापि देहवर्जितः॥ वक्त्र-नासापुटस्थस्तु भुञ्जीत विषयान् प्रभुः॥ १४६॥ इत्येतस्थानमार्गे तु चदान्ति कवयो द्विजाः॥ केचिद्न्येऽन्यथा ब्र्यु रूपं ब्रम्हविदो विधेः ॥ १४७ ॥ न नामापि हि दु:खस्य शर्म यत्र निरन्तरम् ॥ ब्रम्हणो रूपमानन्दं तैन्मुक्कावुपलभ्यते ॥ १४८ ॥ सर्वव्यापी य एकस्तु यश्चानन्तश्च भौवुकः ॥ स मन्तव्योऽनरो ह्यात्मा सर्वे व्याप्य च यः स्थितः ॥ १४९ ॥ एकं व्योम यथानैकं गृहाचैरुपलक्ष्यते ॥ एको ह्यातमा तथानैको जैलागारेषु सूर्ववत् ॥ १५०॥ विश्वरूपो मणियद्वत् वर्णान् गृह्धात्यनेकशः॥ उंपाधितस्तथात्मैको नानादेहेंषु कर्मतः ॥ १५१ ॥ कला-काष्टादिरूपेण वर्तमानादिभेदकृत् ॥ एकःकालो यथा नाना तथात्मैकोऽप्यनेकघा ॥ १५२ ॥

१. A. reads सं तु and C. विज्ञानं तु ज्ञानं D. विज्ञानेन for वस्तु विद्रन् २. A. C. D. F. read उद्धृत्य for ज्याहृत्य. ३. C. reads विदुः for विधेः ४. C. reads तन्मुन्तं रूपमुच्यते. ५. A. B. C. D. E. read भावकः for भावकः ६. A. C. D. F. read जलाधारेषु for जलागारेषु. ७. A. C. D. F. read तत्वं for यद्द् ८. C. reads उपाधिस्थस्तथा चैको for उपाधितस्तथा-स्मैको. १९. B. and E. read वारेह कर्मतः for देहेषु. कर्मतः

देहमध्यस्थितं देवं यो नै ध्यायित मृदधीः ॥
सोऽङ्कलञ्घं मधु त्यक्तवा क्षेशोयाक्षो गिरिं व्रजेत् ॥ १५३ ॥
यस्तीर्थयानं जप-यक्ष-होमान् कुर्याद्वपुष्मान् नै च वेत्ति विष्णुम् ॥
स मांसपिण्डं परिदृत्य दूरादक्षः प्रधावेदधिंक्ह्य पृष्ठम् ॥ १५४ ॥

संम्याम्यते विधिवशात्करणोप्रचके पापेन कुम्भ इव धातृवरेण जूनम्।। आरोप्य स्वार्थधृतदण्डमुखेन पूर्ण हत्पद्मसंस्थशिवतत्वमतिप्रहीणः ॥ १५५॥ ह्रौ मार्गावात्मनो श्रेयौ ब्राह्मणैर्ब्रह्मचिन्तकैः॥ . अभियाति विदित्वा यौ सायुर्ज्यं परवेधसः ॥ १५६॥ विद्वन् धृमादिरेको वै द्वितीयस्त्वचिरादिकः॥ प्रत्येतव्यो प्रयत्नेन यत्प्रतीतिर्नजायते ॥ १५७॥ धूमः क्षपाऽसितः पक्षो दक्षिणायनमेव च ॥ लोकःपिष्यश्च सोमश्च मातरिश्वानुकर्षणम् ॥ १५८ ॥ यथा धातृकमादेते सम्भवन्ति समाश्रिताः ॥ अर्चिर्दिनं सितः पक्षस्तथाचैवोत्तरायणम् ॥ १५९ ॥ देवलोकस्तथा सुर्यो विद्युतश्च क्रमादिमान् ॥ मानसाः पुरुषा यान्ति जानन्तो ब्रम्हलोकताम् ॥ १६० ॥ यत्र याताः पुनर्नेहं संसरन्ति द्विजाः कचित्॥ मार्गद्वयमिदं धीमन्मन्तव्यं सततं द्विजैः ॥ १६१ ॥ क्रानेन येन विक्रातुर्क्काने-मोक्षी च सिध्यतः॥ गृहारण्यस्थ-भिक्षृणां त्रयाणामपि घीमताम् ॥ १६२ ॥ न्नानमभ्यस्यमानं तु तथा दहति संस्तिम्।। श्रानं समानमेतद्वै इति ब्रह्मविद्रो विदुः ॥ १६३ ॥

१. A. C. D. F. read सोऽक्रेलक्षं for सोऽक्रूलक्षं. २. B. reads क्रेशायां and E. reads क्रेशायां for क्रेशायां . ३. C. reads सनु वैद्याव स्थान् for नच वेत्ति विद्युम्. ४. D. reads प्रधावेच तरशुप्रष्ठे; while C. reads प्रभावेच वरशुप्रष्ठे; while C. reads प्रभावेच वरशुप्रष्ठे; while C. reads प्रभावेच वरशुप्रष्ठे; while C. reads प्रभावेच वर्षाप्रमाव्यते ६. B. D. E. and F. read सामाच्यं for सायुच्यं. ९. C. reads अविराडिक: for अचिरादिक: ८. C. reads यत्र देवी प्रसीतव्यी for प्रत्येतव्यी प्रयत्नेन. ९. B. D. E. read वर्षणम् for क्रिक्णम्. १०. C. reads वेहं for वेह. ११. A. D. F. C. नाक for क्रान.

यथा दहति चैघांसि समिद्धश्चाशुश्लाणाः॥ तस्मान्मार्गद्वयेनापि आत्मा श्रेयो द्विजोत्तमैः ॥ १६४ ॥ ये न जानन्ति ते यान्ति दन्दश्कादियोनिषु ॥ येत्र गत्वा कृमित्वं वा कीटत्वमथ वाऽऽप्रुयुः ॥ १६५॥ एताभ्योऽप्यधमास्वेव जायन्ते ते कुयोनिषु ॥ विद्याविद्ये च मन्तब्ये ते हेत् स्वर्ग-मोक्षयोः ॥ १६६ ॥ विद्या मोक्षप्रदा च स्यादविद्या मृत्युजन्मकृत् ॥ ह्नानयोगस्तथा कर्म विद्याविद्ये स्मृते बुधैः ॥ १६७ ॥ अपवर्गाय है चापि कर्म कृत्वा निवेद्येतू॥ कर्मापि क्रियमाणं वै निरपेक्षं तु मोक्षकृत् ॥ १६८ ॥ विष्णवे गुरवे वापि कर्म कृत्वौ निवेदयेत्॥ आत्मनः फलमिच्छंस्तु यत्कर्म कुरुते नरः ॥ तेनैव वाञ्छितप्राप्तिस्तेनान्यद्वोपजायते ॥ हरिवी नित्यमभ्यस्यः सर्वभावेन सहिजैः॥ तद्भ्यासाद्वामोति मृत्यौ दृष्टे इरिस्मृतिम् ॥ १६९ ॥ एक एव हि स ध्येयो यत्परं नास्ति किञ्चन ॥ विराट् सम्ब्राट् महानेष सदा ध्येयो जितेन्द्रियै: ॥ १७० ॥ महान्तं पुरुषं देवैं रविरूपं तमःपरम् ॥ ब्रम्हवित्सोऽतिमृत्युं वे प्रयात्येवानिवर्तकम् ॥ १७१ ॥ एष एव नृणां पन्था ब्रम्हा वै यमुपासते ॥ ये ये जन्मस्वनेकेषु विधिवश्वकचेतसः॥ १७२॥ न भक्त्या नापि योगेन नाभ्यासैनैंकजन्मना ॥ ब्रम्हाप्तिजीयते पुंसां किन्तु स्योद्धरिजन्ममिः॥ १७३॥ यदेवा सन्तताभ्यासाम्न ब्रम्ह प्रतिपेदिरे ॥ तन्मनुष्यैः कथं प्राप्यमेकेनैव च जन्मना ॥ १७४॥

१. A. reads पतंगरवं for यत्र गत्वा. B. also the same, but C. reads पत्रगरवं. २. A. reads वेहूणां, B. हे वापि and C. वे नृणां. ३. A. C. D. read त्रिविष्टपाय च for कृत्वा निवेदयेत्. ४. A. reads देवं रविरूपमतः परम्, B. देवं विरूपं तमसः परम् and C. वेद हृदि रूपमतः परम् for देवं रविरूपं तमः परम्. ५. A. reads सा for स्थात्.

श्वानाभ्यासैनं तद्रम्ह कृतैर्दर्भस्वरूपकैः॥ न प्राप्यते परं ब्रम्ह न वाप्यासनमुद्र्या ॥ १७५॥ बहुभिः किमुपायैस्तु प्रांकौर्वा प्रन्थविस्तरैः॥ एकमेवाभ्यसेत्रत्वं येन चित्ते वसेद्धारिः॥ १७६॥ एकैव भावशुद्धिस्तु यथा स्यात्क्रियते तथा॥ अन्यत्कुर्यान्मनस्वन्यद्विरुद्धमिति सर्वथा ॥ १७७॥ भावः स्वर्गाय मोक्षाय नरकायापि स स्मृतः॥ तस्मात्तं शोधयेदात्नाच्छुचिःस्याद्भावशुद्धितः॥ १७८॥ एकस्याः पुत्र-भर्तारौ हदयोपरि योषितः॥ भिन्नभावौ भवेतां तौ भावमेवं विशोधयेत् ॥ १७९ ॥ परिष्वको नरी नौर्या हादमेति यथा युवा ॥ तरपस्थोऽपि सकामां तां भावद्दीनो न कामयेत् ॥ १८० ॥ एको भावो हरौ कार्यो यथाऽसौ निश्चलो भवेत्॥ तद्भ्या पञ्चतां गच्छन् स्वर्गे मोक्षमवाप्नुयात् ॥ १८१ ॥ त्यक्तवापि विविधान् भोगान् तपस्तस्वातिदुष्करम् ॥ मृत्युकाले मतियां स्यात्तां गतिं याति मानवः॥ १८२॥ योऽगप्रयोगः कथितः समासात्ध्यानस्य मार्गी बहुधाऽभ्यधायि ॥ योऽभ्यस्यमानस्तु भवेद्विधानात् ब्रम्हाप्तिकृषेश्च तथा द्विजानाम् ॥१८३॥ प्रत्याहारश्च योगश्च ध्यानं विस्तरतस्तथा ॥ उक्तं द्विजहितार्थाय ब्रम्हावाप्तिकरं तथा ॥ १८४ ॥ अङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्नादः क्षणः स्यात्तह्रयं त्रुटिः ॥ द्वाभ्यां चैव र्कंदस्ताभ्यां निमेषोऽपि लंबद्वयम् ॥ १८५ ॥ तैःपञ्चदशभिः काष्टा ताश्च त्रिंशत्कला स्मृता ॥ द्वाविशैतित्रिभागस्तु घंटिकेति प्रकीतितः ॥ १८६ ॥ तद्भयं च मुहूर्तःस्यात्तार्त्त्रशत्तु क्षपा-दिनम् ॥

तत्पञ्चदशकं पक्षस्तद्वयं मास उच्यते ॥ १८७ ॥

१. B. and E. read देवस्वक्षपकै: for दंभस्वक्षपकै: २. B. and E. read प्राप्तै: for प्रोक्ते: ३. A. C. F. read क्रियतां for क्रियते. ४. C. reads नार्याः संन्हादयति यौवनम् and F. नार्या सान्हादयति यौवनः for न्हादमेति यथा युवा, ५. B. reads °रस्य प्रयतं, E. and F. read °रस्य नियतं for क्रुड्यभ्र नया. ६. B. reads भुटि° for लव° and तह्यम् for लवह्यम् respectively.

७. A. B. D. E. and F. read तिइशित or द्विदिश्वति. ८. C. reads भुटिका for घटिका.

तह्रयं ऋत्रियुक्तं तद्वयं काल उच्यते ॥ तत्सार्धमयनं प्रोक्तं तह्नयं वत्सरस्तथा ॥ १८८ ॥ पञ्जभिस्तैर्युगं प्रोक्तं तहाद शकपष्टिकम् ॥ षष्ठिकःषष्ठिगुणितो वाक्पतेर्युगमुच्यते ॥ १८९ ॥ तह्रयं त किलः प्रोक्तस्तह्रयं द्वापरो भवेत ॥ किल्रयेण त्रेता स्थात्कृतःकिलचत्रष्ट्यम् ॥ १९०॥ षष्टिघ्नःसोऽपि कालक्षैःप्रजानाथयुगः स्मृतः ॥ १९१ ॥ कलिभिर्दशभिर्बम्हन्। चतुर्युगमिति समृतम्॥ चत्र्यगसहस्रेण ब्रम्हाहःकल्प उच्यते ॥ १९२॥ अष्ट्रयुगा भवेत्सन्ध्या सायंसन्ध्या च तावती ॥ तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिति स्मृतम् ॥ १९३॥ मन्वन्तरद्वयेनेह शक्रपात: प्रकीर्तितः॥ प्तन्मानेन वर्षाणां शतं ब्रह्मक्षयः स्मृतः ॥ १९४ ॥ ब्रम्हक्षयशतेनापि विष्णोरेकमहर्भवेत ॥ एताहिवसमानेन शतवर्षेण तत्क्षयः ॥ १९५ ॥ वत्क्षयस्त्रिगुणोष्टाभी रुद्धस्य त्रदिरुच्यते ॥ एवमाव्दिकमानेन प्रयातेऽब्दशते द्विजाः॥ र्देद्रश्चात्मनि छीयेत निष्कलंकं निरामयम् ॥ १९६ ॥ निष्प्रकरंप जगत् व्योम व्योमातीत परं पद्म ॥ तैन्निदिध्याससंग्रध्या स तत्रैव विलीयते ॥ १९७॥ परम्पराणां परमं विचिंन्य परात्वरं दिष्टपदादतीतम् ॥ क्षणादिकालं क्रमशोऽब्दमेर्वं प्रयाति तं तत्पदमन्ययं च ॥ १९८। तमात्मरूपं परमव्ययं च विश्वेश्वरं चित्तमरं प्रपद्ये ॥ शान्ति च गत्वा विधिना च योगी प्रयाति तद्वै पदमव्ययं च ॥१९९॥

रुद्रस्थात्मनि लीयंते भूतभौतिकसृष्टयः।

लब्धं यथानेन परं परं तत्तर्ध्यानयोगात्स तु तत्र लीयते।

This line is mentioned excess in C. ३. A. F. read तत्पद्ध्यान for तिनिचन्त्य. D. F. also read the same. ५. D. read ड्यष्टपदादतीतम् for दिष्टपदादतीतम् ६. C. reads ऽप्रमत्तः for ऽड्समेव; while D. ऽथ मत्वा and F. reads ऽष्टमेव.

^{3.} C. reads this line thus:-

^{7.} B. reads-

कालज्ञानेन योगोऽयं योगिमिध्यानकारिभिः॥

मुमुश्लिमिःसदा क्षेयं निरालम्बं परं पदम्॥ २०१॥

पराशरोदितं शास्त्रं चतुर्वर्णाश्रमाय च॥

वेदितव्यं प्रयत्नेन सदा ध्येयं द्विज्ञातिभिः॥ २०२॥

दश द्वादश चाष्टौ वा सप्त पट् पंच वा त्रयः॥

दैविके पैतृके वापि स्लोकाःश्राच्या द्विज्ञातिभिः॥२०३॥

श्रावयिष्यति यः श्राद्धे ब्राम्हणान्मिक्ततत्परः॥

प्रावयिष्यति यः श्राद्धे ब्राम्हणान्मिक्ततत्परः॥

प्राव्यन्ति पितरस्तस्य तृप्तिं वै शाश्वतीं द्विज्ञाः॥२०५॥

य इदं श्रुणुयाद्वापि श्रावयेत्पाठयेदिपि॥

स प्रध्वस्ततमस्तोमो ब्रह्मलोक्मवाप्रयात्॥२०६॥

विभिःस्लोकसहस्रेस्तु त्रिभिर्वृत्तशतैरपि॥

पराशरोदितं धर्मशास्त्रं प्रोवाच सुव्रतः॥२०७॥

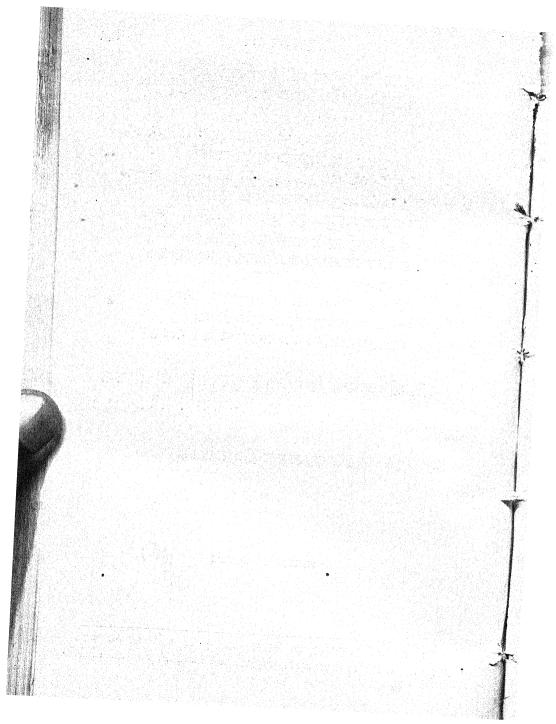
नमोऽस्तु याञ्चवत्क्याय मनवे विष्णवे नमः॥

गौतमाय वसिष्ठाय नमः पाराशराय च॥२०८॥

इति श्री बृहत्पाराद्यारे धर्मद्यास्त्रे सुत्रतयोक्तायां संहितायां योगनिरूपणो नाम द्वादद्योऽध्यायः ॥ १२॥

॥ इति वृहत्पराशरस्मृतिः समाप्ता ॥

C. reads °जनाश्चरेत् for °श्रमाय च. २. C. reads नव for श्रयः.
 C. reads °त्तमस्तेनाः for °तमस्तोमो; also D. and F. read the same.
 34

BOMBAY SANSKRIT & PRAKRIT SERIES.

Edited under the superintendence of Prof. S. R. Bhandarkar, M.A., and Prof. V. S. Ghate, M.A.

		Rs.	a.	р
Åpastambîya Dharmasûtra, Part	I., with Critical			
${f Notes}$	and Index and			
vario	as Readings of the			
Hirar	yakeśi Dharma-			
sûtra	by Dr. G. Bühler			
(B. S	. S. No. 44)	1	6	0
", ", Part I	I., containing ex-			
	from Haradatta's			
Comn	pentary called			
Ujjva	lâ by Dr. G. Bühler			
(B. S	S. S. No. 50)	1	2	0
Atharvana Upanishads and Comu	nentaries, by Col.			
G. A. Jacob (B.	S. S. No. 40)	1	4	0
Bhatti-Kâvya with Mallinâtha's C	Commentary. Vol.			
I., by K. P. Trive	edi, B.A. (B. S. S.			
No. 5	6)	9	0	0
,, ,, Vol. II., by K. P. I	Crivedi, B.A. (B.			
\$\$\$\$\$\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\	No. 57)	6	0	0
Concordance to the Principal Upan	nishads and Bha-			
gavadgîtâ, by Col. G. A. Jacob	(B. S. S. No. 39)	4	0	0
Dasákumâracharita of Daṇḍin, Par	ct I., with Critic-			
al Notes, etc., b	y Dr. G. Bühler			
(B. S. S. No. 10)	-Under revision.			
,, Part II., by Dr.	P. Peterson (B.			
		0	8	0
Desînâmamâlâ, Part I., Text and C	Critical Notes, by			
Prof, Pischel and Dr. G. Bühler	(B. S. S. No.17).			
성도 보도 하는 사람이 하는 사람들이 없는 사람들이 사람들이 가지 않는 것이 되었다. 그는 사람들이 가지 않는 것이 되었다.	그렇게 그는 아내는 그 가게 노력하다 하나 게 되다		300	

	Re	0.	93	
Ekâvali of Vidyâdhara, with the Commentary, Ta-	Rs.	a.	ρ.	
rala, of Mallinatha, and Critical Notes, etc., by				
K. P. Trivedi, B.A. (B. S. S. No. 63)	14	0	0	
Gaüdavaho, by Vâkpati, by S. P. Pandit, M. A.				
(B. S. S. No. 34)	3	0	0	
Hand-book to Rigveda, Part I., by Dr. P. Peterson	-			
(B. S. S. No. 41)	1	8	0	
, Part II., by Dr. P. Peterson,	n	8	Λ	
(B. S. S. No. 43)	2	٥	0	
Harshacharita, by Dr. A. A. Führer, Text and	ຄ	n	Δ	
Comm. (B. S. S. No. 66)	2	0	0	
Hitopadeśa of Nârâyana, by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 33)		14	0	
Hymns from the Rigveda, by Dr. P. Peterson and		1 2		
S. R. Bhandarkar, M. A. (B. S. S. No. 36)	2	4	0	
Hymns from the Rigveda (Second Selection), by				
Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 58)	4	0	0	
Kâdambarî, Vol. I. (Text), by Dr. P. Peterson (B.				
S. S. No. 24)	2	0	0	
,, Vol. II. (Introduction and Notes) by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 24)	4	8	0	
Kîrti-Kaumudî, by A. V. Kathavate, B.A. (B. S.				
S. No. 25) Copy-right restored to the Editor				
Kumârapâla-Charita, by S. P. Pandit, M.A., (B.				
S. S. No. 60)	8	8	0	
Mahabhashya of Patanjali, Vol. I., Parts I., II, and				
III. (together), 2nd Edn., by				
Dr. F. Kielhorn (B. S. S. Nos.				
18-20)	4	8	0	
Mahabhashya of Patanjali, Vol. I., Part II., by Dr. F.				
Kielhorn (B. S. S. No. 19).	1	0	0	
Vol. I., Part III., by Dr. F.				
Kielhorn, (B. S. S. No. 20).	1	0	0	
,, ,, Vol. II., Parts I., II.				
and III. (together), 2nd				
Edn., by Dr. F. Kielhorn				
(B. S. S. Nos. 21, 22				
and 26)	9	0	0	
보다하고 있는 사람들은 살아가 아랫폼 사람들은 상황을 하고 있다면 하는 이 사람들의 사람들이 되는 것이 없는 그 사람들이 되었다.	13000	-11	34 FE	

B. 사용화 레이트 네티워크 200 - 그리고 네트	Rs.	a.	p.
Mahâbhâshya of Patañjali Vol. III. Parts I., II., and			-
III. (together), 2nd Edn.,			
by Dr. Kielhorn (B. S. S.			
No. 28-30)	9	0	0
Mahânârâyana Upanishad, by Col. G. A. Jacob (B.			
S. S. No 35)	0	7	0
Mâlatî-Mâdhava, with Critical Notes, etc., by Dr. R.			
G. Bhandarkar (B. S. S. No. 15), 2nd Edn.	4	4	0
Mâlavikâ gnimitra, by S. P. Pandit, M. A. (B. S. S.			
No. 6), 2nd Edn	2	2	0
Mrichehhakatika with two Commentaries and various			
Readings, by N. B. Godbole, B. A., (B. S. S.			
No. 52)	3	8	0
Mudrârâkshasa, with the Commentary of Dhundiraja,			
by K. T. Telang, M.A. (B. S. S. No. 27)—			
Copy-right restored to the Editor	•		
Naishkarmyasiddhi, with the Chandrikâ of Jñânot-			
tama, by Col. G. A. Jacob (B. S. S. No. 34),			
2nd Edn	2	8	0
Navasâhasânkacharita, Part I., by Pandit Vâman-			
shâstri Islâmpurkar (B. S. S. No. 53)	1	10	0
Nîti and Vairâgya Satakas, with notes and extracts			
from two Commentaries, by K. T. Telang, M. A.			
(B. S. S. No. 11)—Copyright restored to the			
Editor			
Nyâyakośa, by Mahâmahopâdhyâya Bhîmâchârya			
Zalkikar. (B. S. S. No. 49)	6	0	0
Panchatanira, Book I., with Notes, by Dr. F. Kiel-			A
horn (B. S. S. No. 4.)	0	6	0
,, Books II. and III. with Notes, by Dr.	^		^
G. Bühler (B. S. S. No. 3)	U	. 4.	0
,, IV. and V., with Notes, by Dr.	Λ	4	^
G. Bühler (B. S. S. No. 1)	U	4	0
Parâśara-Smriti, Vol. I., Part I., by Pandit Vâman-	2	2	0
shâstri Islâmpurkar (B. S. S. No. 47)	A =	4	v

		Rs.	a.	p.	
Parâśara-Smr	iti, Vol. I., Part II., by Pandit Vaman-				
	shastri Islâmpurkar (B. S. S.		_		
	No. 48)	2	U	0	
٠,	", Vol. II., Part I., by Do. (B. S. S.				
	No. 59)	4	0	0	
,,	,, ,, Part II., by Do. (B. S. S. No. 64)	5	0	0	
,,	, Vol. III., Part I., by Do. (B. S. S. No. 67)	4	0	0	
Panibhachana	luśekhara, Part I. Text and various	7		ď	
Talibhushen	Readings, by Dr. F. Kielhorn				
	(B. S. S. No. 2)	0	8	0	
	Part II., Translation and Notes,	ಁ	٥	V	
	by Do. (Paribhâshâs 1-37)				
	(B. S. S. No. 7)	0	8	0	
	Part II., Translation and Notes,				
"	by Do. (Paribhâshâs 38 to 69)				
	(B. S. S. No. 9)	0	8	0	
,,,	Part II., Translation and Notes,				
	by Do. (Paribhâshâs 70 to			Δ	
DA ~ 1 GA	122), (B. S. S. No. 12)	0	8	0	
반강하다 하나 보고 중에 되는 사람들이 되었다.	trâni, with the Scholium of Vyâsa and				
	ati's Commentary, by Mahâmahopâdh-			^	
	aram Shastri Bodas (B. S. S. No. 46)	1	10	U	
	yaśobhûshaṇa of Vidyânâtha, by K. P.				
	B.A. (B. S. S. No. 65)	11	0	0	
	Part I. (Cantos i-vi), with Mallina-				
	nmentary and Notes, by S. P. Pandit,				
М.А. (В	. S. S. No. 5)	1	8	0	
,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,	Part II. (Cantos vii-xiii), with Mal-				
	linatha's Commentary and Notes, by S.			_	
	P. Pandit, M. A. (B. S. S. No. 8)	0	12	0	
	Part III. (Cantos xiv-xix), with Malli-				
	nâtha's Commentary and Notes, by Do. (B. S. S. No. 13)	0	8	0	
	Vol. I., by Pandit Durgâprasâda (B.	Ĭ.	J	,	
	S. S. No. 45)	1	8	0	
	Vol. II., by Do. (B. S. S. No. 51)	1	4	0	
<i>"</i>	· · · · · · · · · · · · · · · · · · ·		in Tier		

	Re	а.	70
Râjataranginî, Vol. III., by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 54)	1		ь.
Rekhâganita, Vol. I., by H. H. Dhruva, B. A., and K. P. Trivedi, B. A. (B. S. S. No.			
61)	12	0	0
62)	9	0	0
Śârngadharapaddhati, Vol. I., by Dr. P. Peterson (B. S. No. 37)	3	0	0
Subhâshitâvali of Vallabhadeva, by Do. (B. S. S. No. 31)	2	8	0
Tarka-Kaumudî of Laugâkshi Bhâskara, by M. N. Dvivedi, B. A. (B. S. S. No. 32)— Copyright restored to the Editor			
Tarka-Samgraha, with two Commentaries and Notes, by Y. V. Athalye, M.A. (B. S. S. No. 55)			
Vâsishtha Dharmaśâstra, by Dr. A. Führer (B. S.			
S. No. 23)	0	8	0
Vikramânkadevacharita, by Dr. G. Bühler (B. S. S.			
No. 14)—Copy-right restored to the Editor Vikramorvasîya, with Notes, by S. P. Pandit, M. A.			
and B. R. Arte, M. A. (B. S. S. No. 16) 3rd Edn.	2	0	0
SANSKRIT PUBLICATIONS NOT INCLUI IN THE BOMBAY SANSKRIT)ED		
AND PRAKRIT SERIES.			
Amarakośa, the Thesaurus of Sanskrit Words of Amara-Simha with the Commentary of Maheś-			
vara. Edited by Raghunath Shastri Talekar with Index	ο.	13	O
Atharvaveda-Samhita with the Commentary of Sâya- nâchârya. Edited by S. P. Pandit, M.A., Vols.	•		
I., II., III. and IV., each at	10	0	0
Kâvyaprakâśa (2nd Edition). Edited by Vâmanâ- chârya Zalkikar	5	4	0
Pahlavi.			
Vendid ad, complete in 2 Volumes	10	0	0